

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FÖLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST
1935

Gombocz Zoltán.

1877. június 18 — 1935. május 1.

Reszkető kézzel nyúlunk a tollhoz, hogy képet próbáljunk rajzolni Gombocz Zoltán pályafutásáról, munkásságáról és tudománytörténeti jelentőségéről. Idestova fél éve lesz ugyan, hogy itt-hagyott bennünket, mégis reszket a kezünk, mikor róla készül írni, mégis frissen lüktet a seb, melyet május elseji megrendítő búcsúja ejtett rajtunk. Tudjuk, csak halandó porát adtuk vissza az anyaföldnek, hisszük, hogy halhatatlan lelke csillagként tündököl majd a magyar égbolton . . . Tudjuk, hisszük mindezt, mégis oly nehéz beletörödni abba a gondolatba, hogy tudományos életünkben hiányozzék az ő megtermékenyítő, irányító, alkotó szelleme, hogy apró kétségeinkben és súlyos válságainkban hasztalan keressük majd az ő jóságot sugárzó meleg tekintetét, talpraesetten bölcs szavait. Nem tudjuk megszokni a nélkülevalóságot s úgy érezzük, hogy lelkünkben eleven valóságként él ő ma is, mikor már történeté magasztosult, aminthogy történeti tekintélyként tiszteltük akkor is, mikor még köztünk járt-kelt.

Gombocz Zoltán a született, az ellenállás, erőfeszítés nélkül hódító és mindenkitől kivételesnek elismert tehetség iskolapéldájának, a sokoldalúsága és belső feszültsége ellenére is nyugodt egységbe összhangoló erő mintaképének látszik. Olyan benyomást kelt, mint az egyenes medrében fegyelmезetten tovahömpölygő nagy folyam: forrásai kiapadhatatlanok, tiszta vizében messziről, mélyről hozott kincsek vannak föloldva, örvénytelenül sima sodra malmokat hajt, hajókat hord, s folytában fölfrissül a levegő, partján üdül a természet és virul az emberi műveltség.

Sopronban, a magyar műveltség nyugati végállomásán született és élte le gyermekéveit. Otthon és iskola egyaránt elősegítette a túlságosan komoly gyermek szellem-, jellem- és kedélybeli készségeinek kisarjadzását. Édesapja, Gombocz Miklós, a nagymultú evangélikus liceum kiváló tanára, majd igazgatója, városszerte híres volt filozófiai készségéről, lényegnéző elfogulatlanságáról

és keresetlen nagylelkűségéről, míg édesanyja, Lehr Berta, a magyar közművelődésben nemzedékeken át sokszorosán kitűnt Lehr-család sarja, fényes nyelvtelhetségével, bámulatos olvasottságával, finom műveltségével és az esztétikum iránt való fogékonyságával vívta ki környezete tisztelőit. — Lehetetlen már itt észre nem vennünk, hogy a szülőknek ezek a jellemvonásai Zoltánba is átöröklődtek, sőt emberi és tudósi egyéniségének alapelveivé, kikristályosodási támpontjaivá váltak.

Az öröklött tehetség meg családi hagyomány finom erezetének rendezése, összefogása és egy irányban vezetése az iskolára hárult. Bár minden tárgyban a legkitűnőbb tanulóknak bizonyult — VII-VIII. osztályos korában a „mester“ jelzővel tisztelték meg diák társai —, érdeklődése és szeretete részben még ösztönösen, részben már célgyanító tudatossággal az irodalmi és nyelvi tanulmányokra kezdett összpontosulni. Tanárai közül Haniffel, Thiering és a ma is élő Fejér Lajos tett rá ilyen irányban legmélyebb, tán sorsdöntő hatást. Ezek a jeles tanáremberek nemcsak hogy figyelemmel kísérték a filológia körében történő eseményeket, nemcsak hogy maguk is dolgoztak — saját gyönyörűségeikre —, hanem érdekes tapasztalataik, értékes ismereteik átadásához, tárgyuk megkedveltetéséhez is értettek, sőt arra is volt érzékük és bátorságuk, hogy tehetséges tanítványaikat ki-kicsalogassák, majd ki-kiküldjék a tankönyvtudomány szűkös celláin túl elterülő szabad mezőkre. Ha valahol, Gombocz Zoltán lelkében fogékony talajra hullott a mag: e szellemi kirándulásokon távlatokat és munkalehetőségeket látott meg, célpontokat és eljárásokat ismert föl. Nőttön-nőtt most már szomjúsága, de a kielégülés bizalma, képessége is: egyre többet és bátrabb szemmel olvasott, közben el-elgondolkozott, az olvasottakról véleményt formált, bírálatot gyakorolt; ha hézagokat vett észre, saját erejéből iparkodott kitölteni, ha ellenmondásba botlott, próbálta áthidalni. Széleskörű olvasottsága, bámulatos emlékezőtehetsége, formaérzéke és önálló tudományos munkára való hivatottsága a liceum önképzőkörében, a történelmi nevezetességű Magyar Társaságban bemutatott dolgozataiban, pályamunkáiban tűnt először ki. Nem a bárkinek elérhető olcsó habérokra pályázott, a kérdéseknek nem a könnyű végét fogta meg, hanem a súlyos, a másoktól óvatosan elkerült problémák vonzóit, amint már három éves korában sem elégítette ki igényeit a könnyű játék: míg pajtásai üresen tologatták a sámedlit, ő súlyo-

sabbnál súlyosabb tárgyakkal rakta, tömködte tele s aztán görnyedezve, komoly önelégültséggel, de kérkedés nélkül vonszolta tova.

Édesapja jogásznak szánta, s az engedelmes fiú szemrebbenés nélkül köszönte meg a római jognak karácsonyi ajándékuul előlegezett tankönyvét, pedig amint később bevallotta, boldogtalannak érezte volna magát a könnyű érvényesüléssel kecsegtető, de természetétől vadidegen pályán. Csak az utolsó pillanatban következett be a kedvező fordulat: az érettségén kormányképviselői minőségben jelen volt Fröhlich Izidornak sikerült rábírní az apát, hogy a vizsgálaton roppant tudásával föltűnt s nyilvánvalóan tudósnak született fiút a tanári pályára adja, s kérje a rövidesen megnyíló Eötvös-Collegiumba való fölvételét.

1895 szeptemberében magyar és francia szakos tanárjelöltnek be is iratkozott a budapesti egyetem bölcsészeti karára, miután érettségi bizonyítványa alapján harmincadmagával fölvették az Eötvös-Collegiumba is. — Az egyetemen és a Collegiumban töltött négy esztendő a szorgalmas továbbképzés, erőgyűjtés és a céltudatos szakbeli fölkészülés ideje volt. Kedvvel és rengeteget olvasott ezentúl is, óriási haladást ért el nyelvismereteinek tökéletesítésében és gazdagításában, könnyűszerrel meglepő jártasságot szerzett a magyar, a francia, sőt az egyetemes irodalomban is, ám igazi érdeklődéssel, hű vonzalommal és a hivatottság lelkes odaadásával mégis csak a nyelvtudományhoz szegődött. Megismerkedett Vámbéryval, hallgatta Simonyi magyar nyelvtörténeti előadásait, de filológiai és nyelvészeti útravalója javát — saját elbeszélése szerint — Becker F. Ágosttól és Szinnyei Józseftől kapta. Az ő szakavatott és figyelmes vezetésük alatt sikerült megismerkednie egyfelől az általános nyelvtudomány alapelemeivel és módszertanával, másfelől a romanisztika, a finnugor nyelvhasznítás meg a történeti magyar nyelvészet teljes anyagával. Tanárainak mihamar szemet-szúrt a finommodorú tanítvány nagy műveltsége, roppant energiája, fölfogó és megtartó képessége, ítéletének találó szabatossága, s ezért szinte egymással vetélkedve igyekeztek magukhoz, illetőleg tudományszakukhoz édesgetni. Felkészültsége alapján egyformán biztató eséllyel indulhatott volna a romanisztika és a finnugor nyelvészet önálló művelésére, s nyilván Szinnyei diplomáciai sikerének köszönhetjük, hogy a fiatal tudós választása a magyar szempontból fontosabb nemzeti tudományra esett.

1899 tavaszán letette a tanári szakvizsgálatot, rövidesen rá a bölcsészetdoktori szigorlatot is (finnugor-magyar nyelvészetből mint főfárgyból, magyar irodalomtörténetből és francia filológiából, mint melléktárgyakból), majd fárasztó pedagógiai szolgálat után 1900 májusában középiskolai tanári képesítést nyert. Végül egyetemi tanulmányainak méltó befejezéseként ugyanaz év június elsején sub auspiciis regis doktorrá avatták.

Az Eötvös-Collegium, amelynek már mint növendék négy éven át jelessége, szemefénye volt, mindjárt az egyetemi képesítések után — 1900 július 3-án — tanárává hívta meg. Szerencsésebb, mindkét oldali hatásában üdvösebb választás nem eshetett volna: a fiatal tanárnak nem csekély része volt abban, hogy az erőteljesebb új intézmény szinte egy csapásra hivatása magaslatára lendült, a Collegium meg ihlető légkört szolgáltatott a kezdő tudósoknak arra, hogy istenáldotta nevelő és teremítő tehetsége teljes pompájában bontakozzék ki. Amint lehetetlen a Collegium arculatán báró Eötvös Loránd és Bartoniek Géza jellegzetes vonásai mellett föl nem ismernünk Gombocz lelkiségének fontos elemeit, lehetetlen szó nélkül átsiklanunk azon a tényen is, hogy Gombocz alkotó munkásságának delelése éppen a collegiumi tanárság 14 esztendejére esik.

Mielőtt rátérnénk Gombocz tudományos munkásságának ismertetésére, helyénvaló lesz — ha csak krónikás szárazsággal is — utalnunk külföldi tanulmányútjaira és az élete külső körülményeiben, hivatali elfoglaltságában bekövetkezett jelentősebb változásokra. 1899 nyarát Párizsban töltötte, s ez alkalommal a Collège de France laboratóriumában megismerkedett a Rousselot-féle kísérleti fonétikával; az 1903—04. tanév folyamán Lipcsében, Párizsban, Upsalában és Finnországban végzett fonetikai és különféle nyelvtudományi vizsgálatokat; 1905-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta; 1906-ban a budapesti egyetem Bölcsészeti Kara az „általános fonétika és finnugor hangtan” című tanszakból magántanárává képesítette; 1914-ben a kolozsvári egyetem az urál-altaji, 1921-ben a budapesti egyetem a magyar nyelvtudományi tanszékre hívta meg; az 1927—28. tanévben vendégtanárként a berlini egyetemen tartott előadásokat; 1927-ben az Eötvös-Collegium igazgatójává neveztetett ki; 1933-ban az Akadémia igazgató tagjává és I. osztálya elnökévé, 1934-ben pedig a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának dékán-

jává választatott; 1905—1914-ig, Kolozsvárra kerültéig, majd Budapestre visszatérve 1922-től a Magyar Nyelv egyik szerkesztője volt s 1930-ban a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését is átvette Szinnyei kezéből. — Sok minden kimaradt ebből a fősorolásból: említetlen hagytuk a különféle bizottsági és tanácsi elfoglaltságokat, a felsőházi tagságot és az előadói, igazgatói meg elnöki tisztségek egész sorát, amelyekkel élete utolsó évtizedében közművelődési, pedagógiai, valamint tudományos társaságaink elhalmozták. Nem tudott kitérni az ilyen megtisztelő formában egyre több oldalról jelentkező kötelességek vállalása elől, jóllehet aggódva látta, hogy hova-tova alig marad ideje, energiája tudományos kutatásainak folytatására, fontosabbnál fontosabb terveinek megvalósítására.

Gombocz Zoltán irodalmi munkássága — pontos adatait az alább közölt könyvészeti jegyzék foglalja magában — tekintélyes terjedelmű, rendkívül sokoldalú, tudománytörténeti tekintetben meg szinte fölmérhetetlen. Köre kiterjed az általános nyelvészetre, a fonétikára, a finnugor és az altaji nyelvhasznításra, valamint a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány minden ágára. Ez a sokrétű, gazdag termés mégis szerves egységbe simul össze: egységbe forrasztja Gombocz tudós egyéniségének verőfénye, mely éppúgy ott csillog a kis cikken, mint a nagy monográfiákon, az etimológiai adalékokon éppúgy, mint a legelvontabb nyelvbölcseleti fejtegetéseken; de egységbe forrasztja Gombocz tekintetének műszernyi finomsága, szemléletének átfogó ereje is, amely érzi és érezteti a látszólag egymástól független jelenségek és különböző síkokon található nyelvi tények távoli kapcsolatát, belső összefüggését, egyazon rendszerbe tartozását. Az áttekinthetőség érdekében mégis szükségesnek találjuk Gombocz nyelvtudományi munkásságát tárgykor szerint szétszabdalni és parcellánként ismertetni.

Gombocz már fiatal kora óta éber figyelemmel kísérte a szellemi tudományok terén fölfogás és módszer tekintetében végbemenő változásokat, kezdeményezéseket, irányokat és elméleteket, s amiben haladást látott, amit életrevalónak ítélt, azt a magyar anyagon is kipróbálta. Nem véletlen, hogy ő ismertette meg a magyar szakkörökkel az utolsó félszázad minden számottevő nyelvtudományi áramlatát az ú. n. új-grammatikus iskolától

Saussure-ig. De már pályája legelején sem érte be a személytelen ismertető, a szorgalmas közvetítő, az átültető tiszteletreméltó szerepével: éles szeme mindig talált igazítani valót, továbbfejleszthetőt. Nagyon tanulságosak ebben a tekintetben a *Jelenkori nyelvészet alapelvei* (Nyr. XXXI), *Nyelvtörténet és lélektan* (Nyr. XXXI—XXXII), *A nyelvek egysége* (Szerda 1906), *Képzettársulás és jelentésváltozás* (MNY. VII), *Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan* (Társadalomtudomány I), *Változás és törvény a nyelvtudományban* (u. o.), *Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan* (MNY. XXIII), valamint a *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány* (MNY. XXVII) című dolgozatai. Írójuk hálára kötelezte a tudomány magyar munkásait, mert új szempontokkal, friss elvekkel, korszerű eszmékkel bővítette látókörüket, de nagy szolgálatokat tett kifelé is, mert a túlnyomóan indogermán nyelvi tényekre épített elméleteket megtisztította az egyoldalúság hibáitól. — A *kapott* és az *adott* aránya lassanként egészen megváltozott: végig figyelemmel kísérte ugyan a külföld újításait, örömmel üdvözölt ugyan minden értékes vívmányt, de hova-tova egyre jobban belemélyedt önálló nyelvfilozófiai és nyelvlélektani vizsgálataiba. Minden föltétele, kelléke megvolt, hogy függetleníthesse magát, hogy a legeredetibb úttörőkkel, a leghivatottabb rendszeralkotókkal fölvehesse a versenyt. Aki elolvassa az *Állathivogatók és állatnevek* (MNY. VII), *Hangutánzás és nyelvtörténet* (MNY. IX), *Nyelvtörténeti módszertan* (MNYK. I. 1), *Jelentéstan* (Tudományos Gyűjtemény 16.), *Mi a mondatban?* (MNY. XXV) és a *Funkcionális nyelvszemlélet* (MNY. XXX) című tanulmányokat, bajosan tudná eldönteni, min csodálkozzék inkább: a pozitív ismeretek tömegén, a tapasztalatok bőségén, vagy a kritika fegyelmezettségén, az eredeti meglátások mélységén, az átfogó képesség nagyságán? Igazában nem is csodálkozik az olvasó, mert a gondolatmenet oly logikusan egyszerűnek, az eredmények oly természetesen folyóknak, önként kifésülőknak tűnnek föl, mint valami rég ismert elemi igazságok. Majd csak a jövőendő mutatja meg, milyen hatásuk lesz Gombocz e klaszikusan tömör tanulmányainak nyelvészetünk alakulására. Annyit azonban már most is bizvást megállapíthatunk, hogy a nyelvi élet szövevényét nálunk eddig senki sem oldozta Gomboczhoz hasonló rátermettséggel és sikerrel, sőt arról is meg vagyunk győződve, hogy általános nyelvtudományi tanulmányainak egyikét-másikát az egyetemes szakirodalom legsűrűbben emlegetett

termékei, büszkeségei közt tartanak nyilván, ha... nem magyarul, hanem valamelyik világnyelven jelentek volna meg.

Fonétikai irodalmi munkássága aránylag kisebb méretű, mindazonáltal felette becses, kivált ha figyelembe vesszük, hogy ez a nélkülözhetetlen nyelvészeti segédtudomány nálunk máiglan mostohagyerek-számba megy. Gombocz érdeklődését alkalmasint Balassa kezdeményezése és a külföldi szakirodalom rohamos föllendülése ébresztette fel. Külföldi útjain alkalma nyílt az elemekkel és eljárásokkal közvetlen közléről is megismerkedni, szakszerű tanulmányokat folytatni és a magyar nyelvre vonatkozólag hézagpótló vizsgálatokat, méréseket végezni. — Mellőzve a hazai nyelvészek és nyelvpedagógusok tájékoztatására szánt pompás cikkeinek és tanulságos fonétikatörténeti értekezéseinek fősorolását, csak az eredeti megállapításokban bővelkedő *Zur Phonetik der ungarischen Sprache* (MO. 1907—08) és a *Magyar palatogrammok* (NyK. XXXVIII) című nevezetes dolgozatokat, úgyszintén az egyetemi előadásai alapján kiadott *Magyar fonétika* című népszerű összefoglalást emeljük ki.

Finnugor nyelvtudományi kérdésekkel pályája elején foglalkozott behatóbban. A vogulon kezdte (*A vogul infinitivus*, NyK. XXVIII; *A vogul nyelv idegen elemei*, NyK. XXVIII; *Adalékok a vogul nyelv török elemeihez*, NyK. XXXI; *Adalékok a obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez*, NyK. XXXII), majd a többi rokon nyelvben is akkora jártasságot szerzett, hogy könnyedén mozoghatott a finnugor nyelvészet egész területén, sőt a szamojéd hangtanban is. Legmaradandóbb alkotása e téren a *Zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte* c. tanulmány (Festschrift Vilhelm Thomsen), amelyben azt mutatta ki, hogy a finnugor *s-hangnak a szamojédban t, a finnugor *ś-hangnak pedig a szamojédban s a szabályos megfelelője, vagyis a finnugor s hangok kétfélesége az uráli alapnyelvre nyúlik vissza.

A fonétikához és a finnugor nyelvészethez hasonlóan az altaji nyelvhasználat terén is fiatalabb éveiben dolgozott legserényebben és bátran mondhatjuk: úttörő eredménnyel. Voltaképpen autodidakta volt, de a tanulmánya tárgyául választott nyelvek játszói meghódítása, probléma-fölismerő és megfogó képessége, finoman kiművelt kritikai érzéke és módszerbeli iskolázottsága eleve biztosította munkája eredményességét. Idevágó dolgozatai közül terjedelem és fejlődéstörténeti jelentőség tekintetében kiemelkedik

az *Altaji nyelvek hangtörténetéhez* című (NyK. XXXV; némi módosítással németül is megjelent a KSz. XIII. kötetében), amelynek első fejezete a rotacizmus és a lambdacizmus sarkalatos kérdését vizsgálja, második pedig a mongol *d* hangnak a törökségben mutatkozó kétféle megfeleléséről és ennek föltehető nyelvtörténeti előzményéről szól.

Bár e szerint Gombocz a fonétika, a finnugor nyelvészet és az altaji nyelvhasználat területén gyors tájékozottságra, tökéletes szakavatottságra tett szert és itt is, ott is kimagasló eredményeket ért el, a nyelvtudomány e tartományainak öncélú művelésétől hamar visszavonult. Végzetes hiba volna azonban ezért holmi kiábrándulás vagy éppen csapodár tétovázás gyanújával illetnünk. Nyilván a tudásszomj, a tökegyűjtés szenvedélye és a másra, nagyobbra rendeltetés ösztöne hajtotta egyre tovább. Holta napjáig éber figyelemmel kísérte mind a fonétika, mind a finnugor, mind az altaji nyelvészet sorsát, kitűnően ismerte és alkalomadtán értékesítette is a szakirodalom újabb eredményeit, de érdeklődésének, tudományos becsvágyának súlypontja hova-tova egészen a magyar nyelvészet területére tolódott át. Itt és ekkor tünt aztán ki, mit ér az a sokoldalú előismeret, tapasztalat és készség, amellyel előzőleg fölverte magát.

Tulzás nélkül elmondhatjuk, hogy nincs a magyar nyelv-tudománynak olyan része, — még porcikája sem lehet sok —, amelyet tüzetesen ne ismert, lelkiismeretesen át ne dolgozott s — ami ezzel egyértelmű — új adalékokkal, észrevételekkel, megállapításokkal ne tökéletesbített volna. Kezenyomát ott találjuk hangtanunk, szóképzésünk, szóragozásunk, jelentés- és mondattanunk minden fontosabb fejezetén. Természetesen lehetetlen volna föl-sorolnunk mindazokat a cikkeket, ismertetéseket és szómagyarázatokat, amelyekre itt gondolhatunk, de nem hagyhatjuk idézetlenül a következő alapvető tanulmányokat: *A magyar a-hangok történetéhez* (NyK. XXXIX); *A tővégi magánhangzók kérdéséhez* (MNy. V); *A magyar magánhangzók történetéből* (MNy. VIII); *Egy ismeretlen képző* (NyK. XLV); *A magyar mélyhangú é kérdéséhez* (MNy. XVI); *A v-tővű névszók történetéhez* (MNy. XVIII); *Az Oslu nemzetségnév eredete* (MNy. XX); *Sömör* (MNy. XX); *Osseten-Spuren in Ungarn* (Streitberg Festschrift); *Ossètes et Iazyges* (REH. III); *Magyar történeti nyelvtan* II rész: *Hang-történet*; III. rész: *Alaktan* (G. Z. egyet. előadásai alapján kiadta

a. Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete); *Örs és Orkény* (MNy. XXII); *Jelentéstan* (Tudományos Gyűjtemény 16. sz.); *A tövégi magánhangzók kérdéséhez* (MNy. XXIII); *Geschichte der ungarischen a-Laute* (UngJb. VIII); *Történeti magyar nyelvtan* V. rész: *Mondattan* (G. Z. egyet. előadásai alapján összeállította dr. Hegyi Károly); *Über die Haupttypen der Ungarischen Verbalformen* (UngJb. X); *Über die ungarischen reflexiven Verben* (SUS. Toim. LXVII).

Nem szeretett róla beszélni, de kétségtelenül az volt eltökélt szándéka, hogy az efféle előkészületi részletmunkáknak és közre soha nem adott egyéb vizsgálatainak eredményeiből kidolgozza majd a régóta várva-várt — és méltán tőle várt — korszerű rendszeres magyar történeti nyelvtant. „Remélem — mondotta a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1934. január 22-i közgyűlésén —, hogy a tisztelt Társaság előtt néhány év múlva a tervezett munka befejezéséről tehetek jelentést.“ Fájdalom, ez a reménye, ez a reményünk nem teljesedhetett be. A nagyszabású műnek csak egyetemi előadásokból kikövetkeztethető tervrajza és egyes töredékei maradtak ránk, hogy láttukra még élénkebben érezzük a munka megjelenéséhez fűzött reményeink jogosságát és mostani veszteségünk nagyságát. Az a gondolat nyújt valamelyes vigasztalást, hogy a szerencsésebb tanítványoknak, utódoknak sikerül tán az örökségül hagyott vázlat kereteit a mester szellemében kitölteniök s nyelvtudományunkat az így megmentett drága csonkkal úgyahogy kárpótolniuk. Ez a gondolat nyújt valamelyes vigasztalást, bár igen jól tudjuk, hogy az irodalmi árvák fölnevelése mindig végtelenül kényes és teljes sikerrel soha nem járó feladat, sőt azal is tisztában vagyunk, milyen ritka, kivételes adománya az égnek a Gombocz-típusú tudós, aki az anyagnak is korlátlan ura és a magasabbrendű synthesisnek is mestere.

Gombocz magyar nyelvtörténeti munkásságának másik legkiforrottabb, legnagyobb szabású terméke a *Magyar Etymologiai Szótár*, amelyet rokonlelkű tudóstársával és hűséges barátjával, Melich Jánossal együtt készített. Ez a mű tüzetesség és teljesség, nagyvonalú elvszerűség és lelkiismeretes aprólékoság tekintetében a nagy nemzetek szakirodalmában is páratlanul áll. Többet, sokkal többet nyújt, mint amennyit a szabványos etimológiai szótárak nyújtani szoktak, s amennyire annakidején készítői is vállalkoztak: ők nem elégszenek meg eddigi szófejtő irodalmuk szétszórta

heverő eredményeinek kritikai leltározásával, hanem szókészletünknek lehetőleg teljes anyagát igyekeznek földolgozni. A tulajdonnevek éppúgy érdeklik őket, mint a közszók, az állathivogatókra, a hangutánzó és hangfestő szavakra, az osztálynyelvek különlegességeire és a gyermeknyelv kezdetlegességeire éppúgy kiterjed figyelmük, mint az irodalmi és köznyelv komoly polgáira, mert világosan látják és meggyőzően szemléltetik, hogy a nyelvnek ezek a rendesen méltatlanul mellőzött elemei megbecsülhetetlen művelődés- és nyelvtörténeti, glottogóniai és lélektani tanulságokkal gazdagítják ismereteinket. Az anyag körének illetően értelmű tervszerű kibővítése viszont azzal a következménnyel járt, hogy a szerzők a rostálás munkája mellett körülményes adatgyűjtést és úttörően eredeti vizsgálatokat is kénytelenek voltak végezni. Abban a tekintetben is előnyösen különböznek szótáríró elődeiktől, hogy szócikkeikhez teljességre törekvő könyvészetet is csatolnak s ezzel rendkívül megkönnyítik a részletek iránt érdeklődők, nemkülönben a későbbi kutatók dolgát. — Végtelen kára a magyar nyelvtudománynak, sőt egész nemzeti tudományosságunknak, hogy ez a ragyogó mű is félbemaradt, és hiába keressük azt az embert, aki a folytatásban Melichnek egyenlőrangú munkatársa, Gombocznak csak megközelítőleg is méltó utóda lehetne.

Mi sem természetesebb, mint hogy Gombocz nem tudhatott, nem akarhatott megmaradni a tiszta nyelvészet szűkreszabott korlátai között. Ő, aki a részben is az egészet érezte, a formában is a létrehozó erőt kereste: a nyelvi tényeket a lélek visszfényének, az élet mintázatának, a művelődési és történeti folyamatok függvényének fogta föl. Tudta, hogy lélektani ismeretek nélkül sohasem férkőzhetünk közel a nyelv lényegéhez, de megmutatta azt is, hogy a nyelvtudomány pótolhatatlan szolgálatokat tesz a lélektan-
nak; hirdette, hogy történeti talaj híján légüres térben mozog a nyelvész, de Grimm Jakabbal együtt arról is szilárdan meg volt győződve, hogy „es gibt ein lebendigeres Zeugnis über die Völker als Knochen, Waffen und Gräber, und das sind ihre Sprachen“. Aki ilyen természetű tanulságokat kíván látni, aki ilyen kilátásokban akar gyönyörködni, okulni, Gombocznál avatottabb vezetőt keresve sem találhat. Mennyi finom lélektani meglepetés és művelődéstörténeti élmény kínálkozik pl. a *Régi magyar ételnevek eredetéről* (MNy. I) és a *Bor* (MNy. II) című sikksorozatokban kivált pedig a *Jelentéstan* című kis könyvecskében, a magyar tu-

dományos irodalomnak ebben a ritka igazgyöngyében! De ide vág Gombocz munkáinak az a kimagasló csoportja is, amely a török-magyar nyelvi kapcsolatok szövevényével foglalkozik. Ez a végtelenül fontos, de éppannyira kényes kérdés évszázadokon át izgatta a kedélyeket, s bár tagadhatatlan, hogy a vita során egyesek előzőleg is rátapintottak az igazságra, Gomboczé az érdem és dicsőség, hogy a szöveget biztos kézzel kibogozta. Munkái, elsősorban a *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink* c. terjedelmes tanulmánya (MNy. III), a *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* c. klasszikus könyve (SUS. Toim. XXX), valamint *A bolgár-kérdés és a magyar hunmonda* c. nagyjelentőségű cikke (MNy. XVII) alkalmasint végérvényesen tisztázták nyelvünk honfoglaláselőtti török jövevényszavainak eredetét, a török-magyar érintkezések történeti háttérét és művelődéstörténeti jelentőségét. Ha ezekhez hozzávesszük még az *Árpádkori török személynveink* (MNy. X) meg a *Magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* (NyK. XLV—XLVI) címen mintaszerű módszerrel megírt szebbnél-szebb tanulmányokat, jóformán együtt kapjuk azokat a legfontosabb forrásokat, amelyekből a magyar múlt sarkalatos kérdéseire vonatkozó mai ismereteinket meríthetjük. Megelégedéssel, örömmel tapasztalhatta Gombocz, hogy e munkáinak eredményei a magyar őstörténet-kutatás legbiztosabb pilléreivé váltak, s tanításának lényege nemzeti műveltségünk alkotórészévé szívódott föl.

Gombocznak látnia kellett munkássága hatását, alapvető értékét, fejlődéstörténeti jelentőségét. Mutatni azonban sohasem mutatta, éreztetni azonban senkivel sem éreztette, mert embernek éppolyan volt, mint tudósnek: nagyvonalú, nemes és finoman tartózkodó. Ahogy a tudományos kérdéseket mindig az összefüggések nagy távlatából, az egyetemesség tisztult magaslatáról nézte, az egyént, az eseményeket, az életet is a filozofikus lelkek kiegyensúlyozottságával, fölényes derűjével szemlélte, értékelte. Keresetlen, közvetlen, lebilincselően kedves volt: megvetette a frázist, lenézte a „fesz és pöf“ bajnokait. Szerette fajtáját, de nem hivalkodott vele, szerette munkatársait, de csak hátuk mögött dicsérte őket, szerette tanítványait, de sokat kívánt tőlük. A megtestesült jóindulat, a magától kínálkozó szolgálatkészség volt, de lelke legbelsejébe nem engedett bepillantani. Az volt az érzésünk, hogy finom álarc mögé rejtőzik, az előkelő hanyagság,

a tettetett szenvtelenség álarca mögé. Ma már tudjuk, mit rejtgetett előlünk: gyengédségét, meleg jóságát.

Áldjuk a sorsot, hogy a miénknek született s kivételes tehetségét a mi tudományunk szolgálatában, irányításában, föllendítésében ragyogtatta. Áldjuk a sorsot, hogy nevelő közelben élhattünk, hogy emberi erényeit is megismerhettük és leplezetlenül kimutathattuk iránta érzett szeretetünket. Történeti tekintélyként tiszteltük, mikor még köztünk járt-kelt: eleven valóságként él szívünkben, mikor immár történetté magasztosult.

Zsirai Miklós.

Gombocz Zoltán irodalmi munkássága.

1897.

Permi nyelvtanulmányok. Genetz, Ost-permische Sprachstudien (Ism. — NyK. XXVII, 465).

1898.

A jelenkori nyelvészet alapelvei (Nyr. XXVII, 6, 53, 97, 193, 339, 433, 481; különnyomatban 1898).

Török jövevényszavak a mordvinban. Paasonen, H., Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen (Ism. — NyK. XXVIII, 124).

A vogul infinitivus (u. o. 127).

A vogul nyelv idegen elemei (u. o. 148, 413; különnyomatban 1898).

Egy jelentéstani kísérlet. Bréal, M., Essai de sémantique (Ism. — u. o. 236).

Lazarillo de Tormes é'tete. Spanyolból fordította G. Z. (Olcsó Kvtár 1055—56).

1899.

Sirály (Nyr. XXVIII, 68).

Balassa József, A magyar nyelv (Ism. — EPhilK. XXIII, 834).

Bánk bán egy ismeretlen francia föld'gozása (BpSz. XCLX, 460).

1900.

Adalékok a magyar nyelv török elemeihez (Aszó. *Boglya. Gyalú, gyalolni*). (Nyr. XXIX, 53).

Bölcs (u. o. 353).

Bakcsó (NyK. XXX, 487).

Csardak (u. o. 487).

Kar (u. o. 488).

Kosztat (u. o. 488).

Kísérleti fonetika és nyelvtanítás (M. Paedagogia IX, 180).

1901.

Julius Krohn, Kantelettaren tutkimuksia (Ism. — KSz. II, 71).

Az igezők átvételéről (Nyr. XXX, 105). Finnisch-ugrische Forschungen (Ism. — u. o. 518).

Zauner, Adolf, Romanische Sprachwissenschaft (Ism. — NyK. XXXI, 121).

Szószármaztatások (*Keselyű. Kortuj. Pihlaja. Gyűrű. Ér. Tapod. Váj*). (u. o. 125, 243).

Wiklund, K. B., Entwurf einer urlappischen Lautlehre (Ism. — u. o. 238).

Adalékok a vogul nyelv török elemeihez (u. o. 361).

Noches de invierno (EPhilK. XXV, 335).

1902.

Thumb-Marbe, Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung (Ism. — Nyr. XXXI, 160).

Nyelvtörténet és lélektan (Nyr. XXXI, 353, 417, 537; XXXII, 12, 70, 147, 204, 251; különnyomatban a NyF. 7. számaként 1903).

Ojansuu, H., Suomen lounaismurteiden äännehistoria (Ism. — NyK. XXXII, 127).

Adalékok az obi-ugor nyelvek szó-készletének eredetéhez (u. o. 182).

Pröhle Vilmos dr., A magyar nyelv és rokonai (Ism. — EPhilK. XXVI, 341).

Adalékok a „Sánta ördög“ forrásaihoz (BpSz. CXI, 482).

1903.

Munkácsi Bernát, Vogul népköltés-gyűjtemény. I. kötet. Kiegészítő füzet (Ism. — NyK. XXXIII, 126).

Még egyszer a francia Bánkban-regényről (EPhilK. XXVII, 269).
Szinnyei József, Magyar Nyelvhasználatás² (Ism. — u. o. 417).

1904.

Kristoffer Nyrop. Manuel phonétique du français parlé (Ism. — EPhilK. XXVIII, 160).
Balassa József, Magyar Hangtan. I. Magyar fonetika (Ism. — NyK. XXXIV, 235).
Szilasi Móric, Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez (Ism. — u. o. 458).
Török jövevényszavaink kérdéséhez (Nyr. XXXIII, 545).

1905.

Magyar Tudományos Akadémia (Ism. — MNy. I, 42, 329).
A régi magyar ételnevek eredetéről (u. o. 160, 254).
Pekmez, pökméz (u. o. 384).
Sirály (u. o. 421).
Radóc (u. o. 462).
Gyerék, gyermek (NyK. XXXV, 108).
Hölgy (u. o. 109).
Paasonen Henrik, Die finnisch-ugrischen s-laute (Ism. — u. o. 235).
Az altaji nyelvek hangtörténetéhez (u. o. 241).
Karjalainen K. F., Zur ostjakischen lautgeschichte. I. Über den vokalismus der ersten silbe (Ism. — u. o. 472).
Rätorománok (Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet II, 873).
Szilasi Móric (EPhilK. XXIX, 521).

1906.

A bor (MNy. II, 145, 193).
Szalup (u. o. 239).
Freycor (u. o. 240).
Tintuk (u. o. 240).
A tulipán (u. o. 263).
Járdovány (u. o. 279).
Látszassunk (u. o. 288).
Magyar szövejtések (Melich Jánossal együtt — u. o. 300).
Czalbáj (u. o. 327).
Kacagány (u. o. 359, 470).
Köcsög (u. o. 377).

Rikimiaki (u. o. 382).
Személy, persona (u. o. 384).
Csúvár (u. o. 419).
Kozsók (u. o. 470).
Csuvas szövegyezék (NyK. XXXVI, 1, 141).
Pápay József, Osztják népköltési gyűjtemény (Ism. — u. o. 137).
Árja elemek a törökségben (u. o. 139).
Adalékok a magyar nyelv szövejtő szótárához (*Bálvány; bodza; görvély; göte; hinta és hilita; ivik; karvaly és herjő; katáng; kócsag és gém; seregély*). (u. o. 470).
A Kazinczy-kódex zir szavához (Nyr. XXXV, 95).
A nyelv egysége (Szerda 1906. évf. 57).

1907.

Régi török jövevényszavaink (MNy. III, 17, 62, 105, 153, 213, 250, 307, 357, 395; ugyanez a munka Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink címen 1908-ban a MNyTK. 7. számaként különnyomatban is megjelent).
Vetem (MNy. III, 191).
Nekem (u. o. 191).
Retteg (u. o. 192).
Ebi-hal, votj, baka, osztj. vobi-nē (u. o. 286).
Gerengel (u. o. 335).
Padmaly (u. o. 383).
Író (NyK. XXXVII, 334).
Alom (Nyr. XXXVI, 232).
Ernst A. Meyer, Englische lautdauer és Zur vocaldauer im deutschen (Ism. — Nytud. I, 69).
Freeman M. Josselyn Ir. A. B.: Étude sur la phonétique italienne (Ism. — u. o. 312).
Paul és Wundt a nyelv eredetéről (u. o. 318).
Thúry József „Magyar-török összehasonlító szótára“ (AkÉrt. XVIII, 508).
A mondat zenei hangsúlyáról (Uránia (VIII, 129).

1908.

Térdepelni (MNy. IV, 35).
Szatyma (u. o. 36).
Zsongár (u. o. 36).
Duda (u. o. 37).
Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz (MNy. IV, 41, 94, 139, 187, 239, 286, 331).

- 382, 430, 481; V, 44, 94, 141, 333; VI, 238, 333, 430, 465; különnyomatban a MNYTK. 11. számaként 1910).
- Ácsorog* (MNY. IV, 80).
- Magyar Tudományos Akadémia (Ism. — u. o. 132, 327).
- Fédel* (u. o. 177).
- Szö-rigó* (u. o. 179).
- Finnugor-indogermán nyelvrokonság (Ism. — u. o. 183).
- Hagyász* (u. o. 192).
- Óperencia* (u. o. 192).
- A magyar katonai műnyelv (Ism. — u. o. 235).
- Polgár* (u. o. 279, 364).
- Széjjel* (u. o. 287).
- Ügy* (u. o. 287).
- Szamosközy és Miechov (u. o. 328).
- A régi magyar *é* és *ê* történetéhez (u. o. 378).
- Sajog* (u. o. 418).
- Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára (Ism. — u. o. 426).
- Beöthy- emlékkönyv (Ism. — u. o. 427).
- Érteni vmin vmit (u. o. 434).
- Arany Toldi-ja olaszul (Ism. — u. o. 475).
- Magyar palatogrammok (NyK. XXXVIII, 193).
- A magyar hangok időtartama (AkÉrt. XIX, 496).
- Zur Phonetik der ungarischen Sprache (E. A. Meyerrel együtt; MO. 1907—08; különnyomatban 1909).
- †Josef Thúry (FUF. VI, Anz. 83).
- †Aladár György (u. o. 85).

1909.

- Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache (Ism. — MNY. V, 25).
- Szláv jövevényszavaink kérdéséhez (u. o. 85).
- Vog. pat, pát* (u. o. 96).
- Aggik, aggódik* (u. o. 125).
- Ügy* (u. o. 126).
- Kardos Albert, Egy régi magyar nyelvőr (Ism. — u. o. 132).
- A finn-ugor nominális mondatok (u. o. 133).
- Tyató* (u. o. 277).
- A meg igekötőről (u. o. 288).
- Leb* (u. o. 323).
- Prinzipien der Sprachgeschichte (Ism. — u. o. 328).
- A tövégi magánhangzók kérdéséhez (u. o. 393).

- Szinnyei József Magyar nyelvhasználása (Ism. — u. o. 414).
- Kaptány* (u. o. 420).
- Alacs* (u. o. 421).
- Lágy és langyos* (NyK. XXXIX, 226).
- A magyar *a*-hangok történetéhez (u. o. 229).
- E. N. Setälä, Zur herkunft und chronologie der älteren germ. lehnwörter in den ostfinnischen sprachen (Ism. — Nytud. II, 73).
- A magyar hangok időtartamáról (u. o. 93).
- G. Körting, Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache (Ism. — u. o. 227).
- P. J. Rousselot, Principes de phonétique expérimentale, Tome II. (Ism. — u. o. 229).
- A fonetika történetéből (u. o. 241).
- †Eugen Zichy (FUF. VII, Anz. 81).
- Kullervo énekei, ford. Vikár Béla (Ism. — EPhilK. XXXIII, 140).
- Magyar nyelvtudományi programmértékezések 1908-ban (Ism. — u. o. 772).

1910.

- Csiribiri* (MNY. VI, 29).
- A magyarság eredete (u. o. 236).
- Paasonen Szinnyei József Fgr. Spr.-járól (Ism. — u. o. 236).
- Hülye* (u. o. 267).
- Füstély* (u. o. 323).
- Szonika* (u. o. 324).
- Szuszma* (u. o. 421).
- Pueritium colloquiorum formulae (Ism. — u. o. 427).
- Nem tágít (u. o. 431).
- Mészáros Gyula, Magna Hungaria (Ism. — NyK. XL, 347).
- Gleye, A., Hettitische Studien (Ism. — u. o. 469).
- Rudnev A. D., Adalékok a keleti mongol nyelvekhez (Ism. — u. o. 471).
- Vanhimmista unkarinkielisistä Uuden Kalevalan käännöksistä (Valvoja 1910, 192).

1911.

- Rokon* (MNY. VII, 24).
- Kapucsi* (u. o. 28).
- Zubbornycsi* (u. o. 28).
- Régi dolgok új kiadásban (u. o. 35, 425).
- Képzettársulás és jelentésváltozás (u. o. 97; M. Filoz. Társ. Közl. XXXVII, és innét különnyomat 1911).

- Maga* (MNy. VII, 129).
Lengyel (u. o. 131).
 Zlinszky Aladár, A szóképekről (Ism. — u. o. 324).
 Állathivogatók és állatnevek (u. o. 353).
Súly (u. o. 413).
Birka (u. o. 414).
Poncsos (u. o. 415).
Czöh (u. o. 471).
 A fonetika történetéből (Nytud. III, 32).
 Dr. J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (Ism.—u. o. 46).
 E. Bourciez, Éléments de linguistique romane (Ism. — u. o. 156).
Komló és kender (u. o. 272).
 Thomsen-Festschrift (Ism. — NyK. XLI, 369).
 †Ludwig Katona (FUF. X, Anz. 113).

1912.

- Török jövevényszavaink hangtanához (Nyr. XLI, 67).
 Thomsen Vilmos (MNy. VIII, 1).
 A magyar magánhangzók történetéből (u. o. 97).
Bog és családja (u. o. 119).
Bibas (u. o. 120).
 A Thomsen-ünnepéről és az Emlékkönyvről (u. o. 131).
Karakalla (u. o. 143).
Balbesz (u. o. 239).
 Mutatvány a készülő Magyar Etymologiai Szótárból (Melich Jánossal együtt. — u. o. 241, 292).
 Régi török jövevényszavainkhoz (u. o. 401).
 Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen (KSz. XIII, 1).
 Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte (Festschrift Wilhelm Thomsen 8).
 Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache (SUS. Toim. XXX).
 Etymologische Streifzüge (FUF. XII, 73).
- 1913.
- már*, -*mér* képzős szavaink (MNy. IX, 143).
Pülister (u. o. 143).
Fésület (u. o. 144).
Réül (u. o. 190).
Csilin és *citrom* (u. o. 239).

- Alabor* és *talabor* (u. o. 335).
Cejte (u. o. 335).
Atangyár (u. o. 336).
Bacsa-körtvély (u. o. 336).
Negédesség (u. o. 336).
 Hangutánzás és nyelvtörténet (u. o. 385).
Cibere (u. o. 411).
Csáprág (u. o. 412).
 A tárgyas ragozásról (u. o. 424).
Cimer (u. o. 431).
 Kérdések (u. o. 432).
 A szlávság török elemeiről (Nytud. IV, 289).
 Th. Rosset, Recherches expérimentales pour l'inscription de la voix parlée (Ism. — u. o. 317).

1914.

- Török jövevényszavaink hangtanához (MNy. X, 27).
Ajtony (u. o. 31).
Ilvány (u. o. 48).
 Árpádkori török személyneveink (MNy. X, 241, 293, 337; XI, 145, 245, 341, 433; különnyomatban a MNYTK. 16. számaként).
 Adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz (MNY. X, 282).
Zánk (u. o. 336).
 Magyar Etymologiai Szótár I. füzet: *Al-aszó*; II. füzet: *aszó-bécs*; III. füzet: *Bécs-bori* (Melich Jánossal együtt).
 Jules Martha, La langue étrusque (Ism. — EPhilK. XXXVIII, 302. és KSz. XIV, 318).
 O. Ditrich, Die Probleme der Sprachpsychologie (Ism. — EPhilK. XXXVIII, 306).

1915.

- A nyelvtudomány alapelvei (Ism. — MNy. XI, 100).
 Mult idejű melléknévi igenév mint jelző (u. o. 383).
 Adalékok a török nyelvtanhoz. Megjegyzések Németh Gyula nyelvtanára. (NyK. XLIV, 407).
 A szlávság török elemeiről II. (Nytud. V, 271).
Köntös (u. o. 320).
 Magyar Etymologiai Szótár IV. füzet: *bori-cénk*; V. füzet: *cénk-csajta* (Melich Jánossal együtt).

1916.

- Török jövevényszavainkhoz (MNy. XII, 1).
Történetelőtti *j* -> *gy*-változás? (u. o. 19).
Csarnok (u. o. 74).
A pannóniai avarok nyelvéről (u. o. 97).
A *besenyő* népnévről (u. o. 281).
Levente (u. o. 305).
Nyujtott szóalakok (u. o. 385).
Magyar Etymologiai Szótár VI. füzet: *csajta-csércse* (Melich Jánossal együtt).
Simonyi Zsigmond, Jelentéstani szempontok (Ism. — EPhilK. XL, 324).

1917.

- „Öldökötökön“ (MNy. XIII, 95).
Török jövevényszavainkhoz (u. o. 97, 185).
Csigol (u. o. 205).
Levente (u. o. 237).
Nyujtott szóalakok (u. o. 238).
Egy ismeretlen képző (NyK. XLV, 1).
A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (NyK. XLV, 129; XLVI, 1, 168).
Török nyelvemlékek: 1. Carl Brockelmann, 'Alī's Quissa'i Jūsuf. Der älteste vorläufer der osmanischen literatur. — 2. F. W. K. Müller, Zwei pfahlnschriften aus den Turfanfunden. — 3. A. von Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotso. I. (Ism. — NyK. XLV, 117).
Klemm Antal, A vogul alárendelő viszony (Ism. — EPhilK. XLI, 680).

1918.

- Magyar Etymologiai Szótár VII. füzet: *csércse-csobolyó* (Melich Jánossal együtt).
Kerecset (Szily-émlék 12).
Über den Volksnamen *Besenyő* (Túrán 1918. évf. 209).

1919.

- †Simonyi Zsigmond (MNy. XV, 155).

1920.

- A magyar mélyhangú *í* kérdéséhez (MNy. XVI, 2, 112).

- †Wundt Vilmos (u. o. 153).
Bolgárok és magyarok (Új Magyar Szemle II, 176).

1921.

- A bolgár-kérdés és a magyar hünmonda (MNy. XVII, 15).
Fonétikai magyar műszók (u. o. 111).
A Magyar Nyelvhasonlítás hatodik kiadása (Ism. — u. o. 124).
Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan (Társadalomtudomány I, 97).
Változás és törvény a nyelvtudományban (u. o. 194).
M. Räsänen, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen (Ism. — KCsA. I, 81).

1922.

- Az analitikus mondatmeghatározás történetéhez (MNy. XVIII, 119).
Karám (u. o. 124).
Újabb nyelvlélektani dolgozatok (Ism. — u. o. 130).
A *v*-töví névszók történetéhez (u. o. 202).
Tulajdonnévül használt közszó (u. o. 214).
Nyelvtörténeti módszertan (MNyK. I. k. 1. füzet).

1923.

- †Ojansuu Henrik (MNy. XIX, 58).
Jacobsohn, Hermann, Arier und Ugrofinnen (Ism. — NyK. XLVI, 143).

1924.

- Az *Oslu* nemzetségnév eredete (MNy. XX, 23).
Hangzóközi mássalhangzók kettőzése (u. o. 42).
Sömör (u. o. 60).
Halka István tájjszógyűjteménye (u. o. 104).
Farsang (u. o. 104).
Összes (u. o. 104).
Ferdinande de Saussure, Cours de linguistique générale (Ism. — u. o. 141).
Vígbe-Vígba (u. o. 148).
G. J. Ramstedt, Zur frage nach der stellung des tschuwassischen (Ism. — u. o. 173).

Das tschuwassische Praesens-futurum (KCSA. I, 262).
 Osseten-Spuren in Ungarn (Streitberg Festschrift 105).
 Magyarok és húnok (Luther-Naptár XII, 46).

1925.

Szily Kálmán mint nyelvész (MNy. XXI, 77).
 Császári (u. o. 128).
 Elemés (u. o. 128).
 Szülemér (u. o. 130).
 A világ nyelvei (Ism. — u. o. 133).
 Csevice (u. o. 284).
 Életföldrajz és a magyar őshaza (Természettud. Közl. LVII, 369).
 Ossètes et Iazyges (RÉH. III, 5).
 A magyar illabiális *á* történetéhez (Klebsberg-Emlékkönyv 155).
 Magyar történeti nyelvtan. II. rész. Hangtan I. Magyar fonétika. (G. Z. egyet. ny. r. tanár előadásai alapján kiadja a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete).
 Magyar történeti nyelvtan. II. rész. Hangtan II. Hangtörténet. (G. Z. egyet. ny. r. tanár előadásai alapján kiadja a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete).
 Magyar történeti nyelvtan. III. rész. Alaktan. (G. Z. egyet. ny. r. tanár előadásai alapján kiadja a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete).

1926.

Őrs és Őrkény (MNy. XXII, 6).
 Dante Alighieri, Über das dichten in der muttersprache. De vulgari eloquentia (Ism. — u. o. 60).
 Taksony (u. o. 74).
 Dákó (u. o. 206).
 Magyar Etymologiai Szótár VIII. füzet: *csobontos-daru* (Melich Jánossal együtt).
 A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. (Tudományos Gyűjtemény 16. sz.).

1927.

Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan (MNy. XXIII, 1).

A tövégi magánhangzók kérdéséhez (u. o. 119).
 Slavo-turcica (Symbolae in hon. J. Rozwadowski III, 71).
 Magyar Etymologiai Szótár IX. füzet: *darvadoz-dunnyog* (Melich Jánossal együtt).
 †Thomsen Vilmos (NyK. XLVI, 472).
 Magyar nyelvészet (Magyary Zoltán, A magyar tudománypolitika alapvetése 91).

1928.

Observations sur le consonantisme des mots d'emprunt turks en hongrois (RÉH. VI, 80).
 Geschichte der urungarischen α -Laute. Ein Kapitel aus der ungarischen Lautgeschichte. Descendente Übersicht. (UngJb. VIII, 269).
 Bársony (MNy. XXIV, 344).

1929.

Mi a mondatlan? (MNy. XXV, 1).
 Fonétikai kérdések (u. o. 331).
 Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Mondattan. (G. Z. egyet. ny. r. tanár előadásai alapján összeállította dr. Hegyi Károly középisk. tanár. Kiadja a Budapesti Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete).

1930.

Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen (UngJb. X, 1).
 Magyar Etymologiai Szótár X. füzet: *dunszt-érdem* (Melich Jánossal együtt).
 Magyar szókészlet. I. rész. Honfoglalás-előtti bolgár-török jövevényszavaink. (G. Z. egyet. ny. r. tanár előadásai. Kiadja a budapesti bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete).

1931.

Nyelvhelyesség és nyelvtudomány (MNy. XXVII, 1).
 A magyar igealakok főtipusai (u. o. 142).
 †Pápay József (NyK. XLVIII, 162).
 †Erdélyi Lajos (u. o. 163).

Nyelvtudomány és nyelvtanítás (Magyar Szemle XIII, 218).

1932.

Nyelv és lélek (PH. Nyelvőre 26).

1933.

Über die ungarischen reflexiven Verben (SUS. Toim. LXVII, 115).

†Wichmann György (NyK. XLVIII, 348).

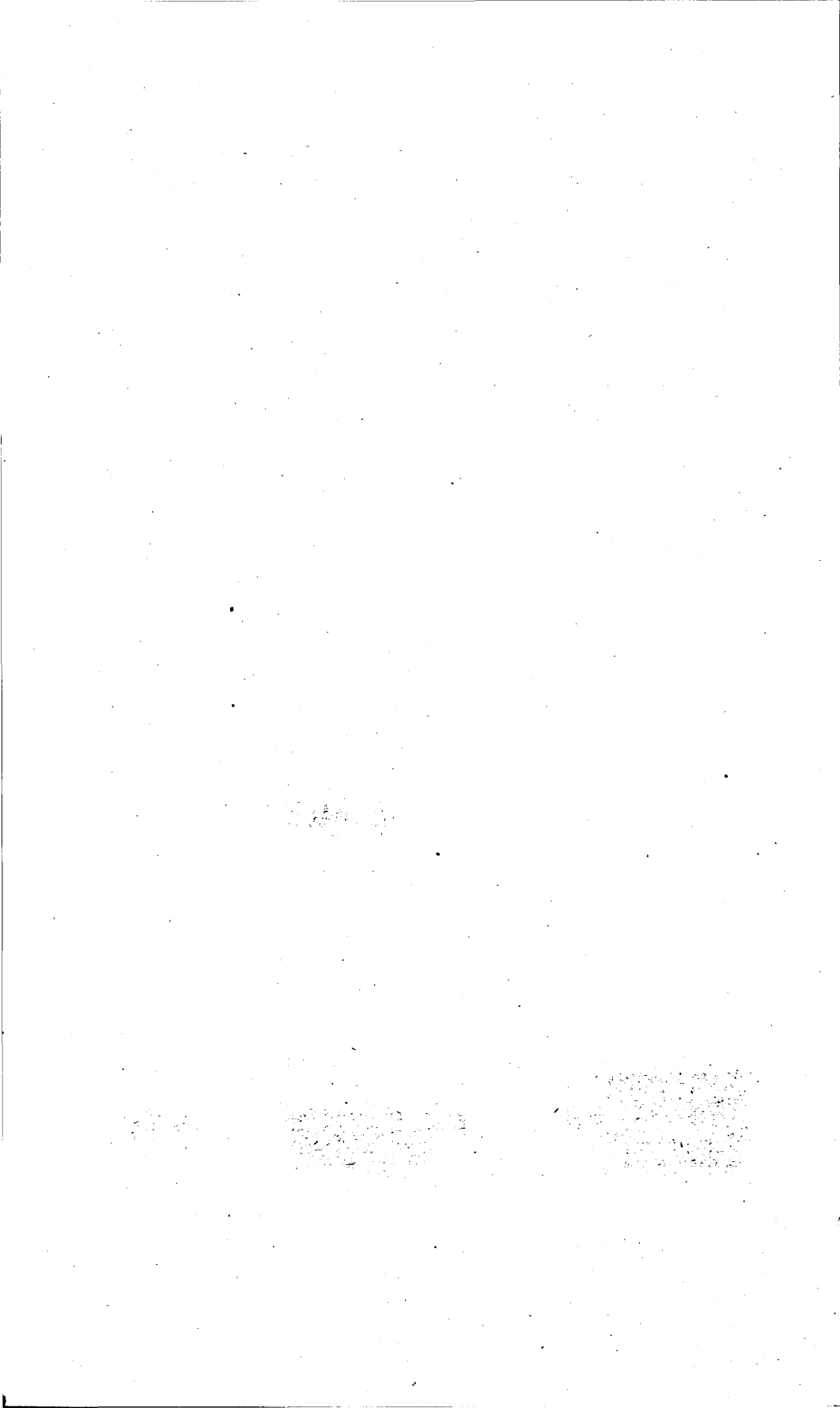
1934.

Funkcionális nyelvszemlélet (MNY. XXX, 1).

A *ság-ség* képző eredete (Berzeviczy-Emlékkönyv 39).

Magyar Etymologiai Szótár XI. füzet: *erdő-faristár* (Melich Jánossal együtt).

Összeállította Zsirai Miklós.

Az uráli nyelvek régi halnevei.

A finnugor ősnép a tudományos köztudatban mint vadász-halász nép szerepel. Vadász-halász nép volt kétségkívül a finnugor és a szamojéd népek közös őse, az uráli ősnép is. Az uráli nyelvek halneveinek rendszeres áttekintése nem lehet tehát érdektelen feladat.

Ebben a dolgozatban az a célom, hogy az uráli nyelvek halneveit tisztán nyelvészeti szempontból megvizsgálva kimutassam azokat a halneveket, melyeknek eredete a rendelkezésre álló nyelvi adatok alapján az uráli, illetve a finnugor korba vezethető vissza.

Fel fog tűnni dolgozatomban a mordvin halnevek csekély száma. A nyomtatásban megjelent szógyűjteményekben azonban mordvin halneveket alig találtam (ezek is nagyrészt orosz eredetűek), PAASONEN rendkívül becses és gazdag, máig is kiadatlan gyűjteményeit pedig csak láthattam, de nem használhattam.

Hogy az uráli nyelvek legősibb rétegeihez tartozó halnevek mennyiben szolgáltatnak adatokat uráli, illetve finnugor hangtani és alaktani ismereteinkhez, kitűnik az egyes etymológiák tárgyalásából.

A régi források (vö. ZICHY, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig 5—13) mind megegyeznek abban, hogy a finnugor népek eredetileg zsákmányoló életmódra voltak berendezkedve és hogy a vadászat mellett a halászat volt a másik főfoglalkozásuk. PALLAS az osztjákat egyenesen halásznemzetnek nevezi (vö. ZICHY i. mű 7), „mert a halászat egész nyáron át és részben télen is főfoglalkozásuk és a hal főtáplálékuk; vadászat és madár-fogás mellékfoglalkozásuk“. KANNISTO a vogulok foglalkozási ágairól írva megjegyzi, hogy „a voguloknál a halászat éppen olyan fontos, helyenként még fontosabb foglalkozás, mint a vadászat“ (Suomen suku II, 379).

SETÄLÄ (Suomen suku I, 131—132) nyelvi adatok alapján arra az eredményre jutott, hogy a finnugor ősnép főfoglalkozása a zsákmányoláson alapuló vadászat és halászat volt. Ugyanez vonatko-

zik primitivebb formában SETÄLÄ szerint (i. mű 123) az uráli ősnépre is (vö. még Verw. 49—50, 73).

A halnevek vizsgálata ezt a felfogást természetesen mindenben megerősíti. Valószínűnek tartom, hogy az uráli ősnép halászata bizonyos tekintetben még virágzóbb volt, mint a finnugor ősnépé, amelynek foglalkozási ágai között már az állattenyésztés (vö. SETÄLÄ, Suomen suku I, 132—134) és a földművelés (vö. TOIVONEN: MSFOu. LVIII, 230—231, 238) is meglehetősen jelentős szerephez jutott. Bár uráli eredetű halászati műszót alig ismerünk (vö. SETÄLÄ, Verw. 73), az uráli eredetű lazacnevek feltűnő nagyszámából (17) arra következtethetünk, hogy az uráli ősnép fejlett lazachalászatot folytatott, ez pedig nem képzelhető el aránylag jó halászati eszközök, igen nagy ügyesség és elég magasfokú intelligencia nélkül. A lazacok nagy jelentőségéről az összefoglalásban még lesz szó.

Azzal a véleménnyel szemben, hogy a halnevek nagyon változnak és azzal a ténnyel szemben, hogy az indogermán ősnép a halak élvezetét talán nem is ismerte és a halászatához talán nem is értett (vö. KÖHLER, Die altengl. fischnamen 7—8) és hogy a 'piscis' fogalmára — amint azt már MUNKÁCSI is kiemelte (Hal. 18) — nincs közös indogermán eredetű szó (vö. SCHRADER, Reallexikon 319), sem pedig egyetlen biztos indogermán eredetű halnév nincs kimutatva, az uráli nyelvek halnevei alapján megállapítható, hogy — amint azt már régen tudjuk — az uráli népeknek a 'piscis' fogalmára közös uráli eredetű szavuk van, hogy az uráli ősnép a halakat jól ismerte és hogy az uráli nyelvekben máig is sok régi halnév őrződött meg, legtöbb azoknak a népeknek nyelvében, melyeknek táplálkozásában életkörülményeiknél fogva a hal ma is jelentős szerepet játszik, legkevesebb azokéban, melyeknél a hal és a halászat háttérbe szorult, mint például nálunk magyaroknál.¹⁾

Az uráli ősnép sajátos halász kultúrájának egyik legjellemzőbb vonása lehetett a *téli halászat*. IBN ROSZTEH (vö. A magyar honfoglalás kútfői 168) többek között a következőket írja a magyarok-

¹⁾ Mégis HERMAN OTTÓ, aki a legbehatóbban tanulmányozta a magyar nép halászatát, „a magyar népies halászatból folyó tanulságok alapján“ arra a meggyőződésre jutott, „hogy bárhonnan jött legyen a magyarság, halászó vidékről kellett jönnie s hogy az emberiség ősfoglalkozása, a halászat, mindenesetre e nemzetnek is ősfoglalkozásai közé tartozott s tartozik ma is“ (MHalK. 65).

ról: „Tartományuk kiterjedt s egyik határukát a Fekete-tenger alkotja s ebbe a tengerbe két folyam szakad . . . s ezen folyamok közt laknak. Télivíz idején, aki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, e folyóhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb.“ Ezt a jeges halászatot, melynek jelentősége a mai napig megmaradt nálunk (vö. HERMAN, MHALK. 378—397), őseink semmiesetre sem a környező népektől tanulták, hanem a finnugor, helyesebben az uráli őshazából hozták magukkal örökségül. BRBHM (Fische 350) a rendkívül nagyjelentőségű szibériai coregonus-halászatról írva kiemeli, hogy míg az oroszok csak nyáron, más szóval csak jégmentes vizekben halásznak, addig az osztjakok és a szamojédok télen is folytatják a halászatot a jég alatt. Az osztjakoknál a téli halászatra az egész család kivonul (vö. ITKONEN, Suomensukuiset kansat 229). A leghidegebb téli időszak a vadászatra nem alkalmas (vö. I. MANNINEN, Suomensukuiset kansat 370), a halászat azonban az obi-ugor népeknél éppen a legnagyobb fagyok idején annál jobban fellendül s ezt a téli halászatot elősegíti az Ob alsófolyásának vidékén tapasztalható sajátos természeti tünemény is, a víz ú. n. „elhalása“ (vö. Suomen suku II, 357, 379, ITKONEN, i. mű 229, I. MANNINEN, i. mű 367). Nem vesztette el jelentőségét a téli halászat a lappoknál, a zürjéneknél és a finneknél sem.

Mielőtt a hálnév-etymológiák tárgyalására rátérnék, e helyen is a legmélyebb hálával adózom YRJÖ WICHMANN emlékének, aki 1927 nyarán rendelkezésemre bocsátotta máig is kéziratban levő nagybecsű zürjén, votják és cseremisiz szótárát és munkám iránt élete végéig meleg érdeklődéssel viseltetett. Nagy hálával és köszönettel tartozom ARTTURI KANNISTO egyetemi tanár úrnak, aki rendkívül nagyterjedelmű vogul szótárából, amelynek csak átnézése hetekig tartó erős munkát kívánt volna, maga kereste ki számomra a vogul halneveket, JALO KALIMA egyetemi tanár úrnak, aki figyelmemet erre a témára felhívta s akinek lúd szógyűjteményét használtam, Y. H. TOIVONEN egyetemi tanár úrnak, aki KARJALAINENNEK az ő feldolgozása alatt levő, akkor még befejezetlen, osztják szótárának átnézéséhez hozzájuttatott és később is sok becses felvilágosítással segített, FRANS ÄIMÄ egyetemi tanár úrnak, akitől lapp halneveket és lapp adatokra vonatkozó felvilágosításokat kaptam, E. A. TUNKELO egyetemi tanár és T. I. ITKONEN múzeumi intendáns uraknak, akiknek szintén kéziratban levő vepszä, illetve lapp szógyűjteményét átnézhet-

tem, LAURI KETTUNEN egyetemi tanár és OSKAR LOORITS egyetemi m. tanár uraknak, akik keleti-tengeri finn, illetve lív halneveket küldtek. Köszönetemet fejezem ki a Sanakirjasäätiö vezetőségének, hogy a *Sanastaja* 1927. 2. számában, saját kezdeményezéséből, a finn halnevek földrajzi elterjedésére vonatkozólag terjedelmes tudakozódást adott ki és a beérkezett válaszokat pontos másolatban átadta nekem, valamint a Finn Irodalmi Társaságnak azért a szívesességért, hogy a karjalai-aunuszi kéziratban levő szógyűjtemények használatát megengedte. Hálával tartozom ZSIRAI MIKLÓS egyetemi tanár úrnak, aki LYTKIN, ROGOV és ŠACHOV szótárából zürjén halneveket keresett ki számomra, könyvekkel ellátott, akivel kétségeimet többször megbeszéltem s aki kezdetől fogva nagy érdeklődéssel kísérte munkámat.

Rövidítések.

A nyelvek, nyelvjárások és források rövidítésében általában a *Magyar Etymológiai Szótár* rövidítéseit követem. Kiegészítésül közlöm azokat a rövidítéseket, melyek az EtSz. rövidítései között nem szerepelnek vagy azoktól gyakorlati okokból némileg eltérnek. — MUNKÁCSI BERNAT „A magyar népies halászat műnyelve“ (Ethnographia IV.) című 1893-ban megjelent becses értekezéséből csak vogul nyelvi adatokat vettem át, etymológiáira azonban — mivel a mű megjelenése óta fgr. hangtani ismereteink lényegesen megváltoztak — nem voltam figyelemmel. Ugyanez vonatkozik az ÁKE. halmév-etymológiáira is.

A finn népnyelvi adatokat és a helyneveket, melyek a halnevek földrajzi elterjedését mutatják — ha a forrás nincs külön megjelölve — a SANAKIRJASÄÄTIÖ tudakozására beérkezett válaszokból vettem. Vannak azonban adataim (Iitti, Jaala, Kontiolahti, Maaninka) a finn nyelv készülöben levő nagy szótárának gyűjteményeiből is. Figyelembe veendő azonban, hogy Finnország több vidékéről egyáltalán nincsenek adataim, s ezért a finn halnevek népnyelvi variánsairól és földrajzi elterjedéséről nem adhattam teljes képet.

cserB.	= Birski	nyelvjárás a cseremiszenben.
„ C.	= Carevokokšajski	„ „
„ J.	= Jaranski	„ „
„ JU.	= Jaransk-Uržumi	„ „
„ KH.	= Kozmodemjanski (hegyi)	„ „
„ M.	= Malmyži	„ „
„ P.	= Permi	„ „
„ U.	= Uržumi	„ „

cser. RÁMST. = hegyi cseremisiz adat RAMSTEDT szótárából: Bergtscheremissische Sprachstudien. Von G. J. RAMSTEDT. Helsingfors 1902.

cser. WICHM. = Yrjö WICHMANN cseremisiz szótára (kézirat).

észtD. = déli észt nyelvjárás.

észtÉ. = északi észt

karj.-aun. Aun. körny., AHTIA = E. V. AHTIA szógyűjteménye Aunus környékéről (kézirat).

karj.-aun. Jyvölähti, KARJAL. = K. F. KARJALAINEN szógyűjteménye Jyvölähti nyelvjárásából (kézirat).

karj.-aun. Rugajärvi, KARJAL. = K. F. KARJALAINEN szógyűjteménye Rugajärvi nyelvjárásából (kézirat).

karj.-aun. Salmi, MARFA HOSAINOV = MARFA HOSAINOV szógyűjteménye Salmi nyelvjárásából (kézirat).

karj.-aun. Salmi, KUJOLA = JOH. KUJOLA szójegyzéke Salmi nyelvjárásából (kézirat).

karj.-aun. Säämäjärvi, AHTIA = E. V. AHTIA szógyűjteménye Säämäjärvi Yläleh falvának nyelvjárásából (kézirat; A—Kar.-ig).

karj.-aun. Suojärvi, AHTIA = E. V. AHTIA szógyűjteménye Suojärvi nyelvjárásából (kézirat).

karj.-aun. Tulemajärvi, LESKINEN = EINO A. LESKINEN szógyűjteménye Tulemajärvi nyelvjárásából (kézirat).

karj.-aun. Tver, KARJAL. = K. F. KARJALAINEN szógyűjteménye Tver nyelvjárásából (kézirat).

KETTUNEN (keleti-tengeri finn nyelvek mellett) = adatok LAURI KETTUNEN kéziratban levő feljegyzéseiből.

†ivK. = Kuolkka nyelvjárása Kurlandban.

†ivL. = Salis nyelvjárása Livlandban.

†pA. = Akkalai nyelvjárás a lappban.

„ Arj. = Arjeplogi „ „

„ Ht. = Hatfjelddali „ „

„ I. = Inari „ „

„ Kld. = Kildini „ „

„ Ko. = Kolttai „ „

„ Kr. = Karasjoki „ „

„ Kt. = Kautokeinoi „ „

„ Ku. = Kuolajärvi „ „

„ L. = Lulei „ „

„ Lg. = Lyngeni „ „

„ Nj. = Nuortijärvi „ „

„ Not. = Notozerói „ „

„ P. = Polmaki „ „

„ Pts. = Patsjoki „ „

„ Sk. = Suoniskyläi „ „

„ So. = Sompioi „ „

„ T. = Teri „ „

†p. ITKONEN = T. I. ITKONEN, Kuolanlapin murteiden sanakirja (kézirat).

†p. ÄIMÄ = lapp adat FRANS ÄIMÄ kéziratban levő feljegyzéseiből.

†lúd Mundjärvi, KALIMA = JALO KALIMA szójegyzéke a lúd nyelv mundjärvi nyelvjárásából (kézirat).

lúd Sununsuu, KUJOLA = JOH. KUJOLA szógyűjteménye a lúd nyelv sununsuu nyelvjárásából (kézirat).

md. PAAS. = mordvin adat H. PAASONEN Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammaticalischem abriß, Helsingfors 1909 c. művéből.

NEOVIUS = AD. NEOVIUS feljegyzései Sakkola és Metsäpirtti nyelvjárásából (kézirat).

OsztjAD.	=	Alsó-demjankai nyelvjárás az osztjákban.		
" C.	=	Cingalai	"	"
" Č.	=	Česnakovoi	"	"
" Demj.	=	Demjankai	"	"
" É.	=	Északi	"	"
" FD.	=	Felső-demjankai	"	"
" FO.	=	Felső-obi	"	"
" Fil.	=	Fili	"	"
" I.	=	Irtysi	"	"
" J.	=	Jugani	"	"
" Kam.	=	Kamini	"	"
" Kaz.	=	Kazymi	"	"
" Kond.	=	Kondai	"	"
" KO.	=	Közép-obi	"	"
" Koš.	=	Košelevoi	"	"
" Kr.	=	Krasnojarski	"	"
" Likr.	=	Likrisovskoei	"	"
" MJ.	=	Malyj-Jugan mell.	"	"
" Ni.	=	Nizjami	"	"
" O. és Obd.	=	Obdorski	"	"
" S.	=	Surguti	"	"
" Sog.	=	Sogomi	"	"
" Trj.	=	Tremjugan melléki	"	"
" V.	=	Vachi	"	"
" Vart.	=	Vartovskoei	"	"
" Vj.	=	Vasjugani	"	"
" VK.	=	Verchne-Kalymski	"	"

osztj. AHLQV. = északi osztják adat AHLQVIST szótárából: Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Von August Ahlqvist. I. Helsingfors 1880.

osztj. BEKE = északi-osztják adat BEKE ÖDÖN Északi-osztják Szójegyzékéből. (KSz. VIII, IX).

osztj. KARJAL. = K. F. KARJALAINEN osztják szótára. Feldolgozta Y. H. TOIVONEN (kézirat). Átnéztem az a-ú részt.

osztj. PAAS. = kondai és jugani osztják adat H. PAASONEN osztják szótárából, vö. PAAS., Ostj. Wb.

osztj. PÁPAI = déli osztják adat PÁPAI gyűjteményéből: Déli osztják szójegyzék. PÁPAI KÁROLY gyűjtései alapján összeállította MUNKÁCSI BERNÁT. (Ugor Füzetek 12) Budapest 1896.

vepszä Kaskeza, TUNKELO: = E. A. TUNKELO szójegyzéke a vepszä nyelv kaskezai nyelvjárásából (kézirat).

szam. Bud. = BUDENZ JÓZSEF, Jurák szamojéd szójegyzék. NyK. XXII, 321—376.

szamJen. B. = a jeniszei-szamojéd baicha-nyelvjárása.

szamJen. Ch. = a jeniszei-szamojéd chantai-nyelvjárása.

szamJur. Knd. = Kondini nyelvjárás a jurákban.

” ” Nj. = Njalinaí ” az erdei ”

” ” Soñ. = Soñay melléki ” ” ”

” ” T. = Tazi-öböl vidéki ” a tundrai ”

szamKoib. = Koibal-szamojéd nyelv.

” Mot. = Motor- ” ”

szamO. ATa. = Alsó-Taz melléki nyelvjárás az osztják-szamojédban.

” O. B. = Baicha- ” ” ”

” O. FTa. = Felső-Taz melléki ” ” ”

” O. FO. = Felső-Ob ” ” ”

” O. Č. = Čaja ” ” ”

” O. Čl. = Čulym ” ” ”

” O. Jel. = Jelogui- ” ” ”

” O. K. = Keti ” ” ”

” O. Kar. = Karaszin- ” ” ”

” O. KO. = Közép-Ob melléki ” ” ”

” O. N. = Narymi ” ” ”

” O. NP. = Natspumpokolski ” ” ”

” O. Taz. = Tazovi ” ” ”

” O. Tym. = Tym melléki ” ” ”

szam. REGULY = Reguly jurák-szamojéd adata BUDENZ JÓZSEF Jurák-szamojéd szójegyzékéből, NyK. XXII, 321—376.

szam Taigi = Taigi-szamojéd nyelv.

vogAK. = Alsó-kondai nyelvjárás a vogulban.

” AL. = Alsó-lozvai ” ”

” DV. = Dél-vagilski ” ”

” É. = Északi ” ”

” ÉV. = Észak-vagilski ” ”

” FK. = Felső-kondai ” ”

” FL. = Felső-lozvai ” ”

” K. = Kondai ” ”

” KK. = Közép-kondai ” ”

” KL. = Közép-lozvai ” ”

” L. = Lozvai ” ”

” P. = Pelymi ” ”

” So. = Sosvai ” ”

” Szigv. = Szigvai ” ”

” T. = Tavdai ” ”

” TČ. = Tavda-Čandyri ” ”

” TJ. = Tavda-Janičkovai ” ”

” V. = Vagilski ” ”

vog. KANN. = Artturi Kannisto vogul szótára (kézirat).

votjG.	= Glazovi	nyelvjárás a votjákban.
" J.	= Jelabugai	" "
" K.	= Kazáni	" "
" M.	= Malmyži	" "
" MU.	= Malmyž-Uržumi	" "
" S.	= Sarapuli	" "
" U.	= Ufai	" "

votj. WICHM. = YRJÖ WICHMANN votják szótára (kézirat).

zürjI.	= Ižmai	nyelvjárás a zürjénben.
" KP.	= Kelet-permi	" "
" L.	= Luzai	" "
" Le.	= Letkai	" "
" NyP.	= Nyugat-permi	" "
" Peč.	= Pečorai	" "
" S.	= Sysolai	" "
" Ud.	= Udorai	" "
" V.	= Vičegdai	" "

zürj. WICHM. : YRJÖ WICHMANN zürjén szótára (kézirat).

AHLQV., SKR. = Suomen kielen rakennus. Vertaavia kieliopillisia tutkimuksia.

Tehnyt AUG. AHLQVIST. I. Helsingissä 1887.

ÄIMÄ, Astev. = Astevaihtelututkimia. Kirjoittanut FRANS ÄIMÄ. I. Helsinki 1919.

BEKE, Cser. nyt. = Cseremisiz nyelvten. Irta BEKE ÖDÖN. (Finnugor Füzetek 16) Budapest 1911.

BREHM, Fische = BREHMS Tierleben. Dritte, gänzlich neubearbeitete Auflage. Herausgegeben von. Prof. Dr. PECHUEL-LOESCHE. VIII. Fische. Leipzig und Wien 1892.

CASTR., EGS. = Elementa Grammatices Syrjaeuae. Conscripsit M. A. CASTRÉN. Helsingforsiae 1844.

K. DONNER, Anl. lab. = Über die anlautenden labialen spiranten und verschlusslaute im samojedischen und uralischen. Von KAI DONNER. Helsingfors 1920.

FALK-TORP, EtWb. = Norwegisch-dänisches etymologisches wörterbuch. Von H. S. FALK und ALF TORP. I—II. Heidelberg 1910—1911.

GAN. = CHRISTFRID GANANDER Nytt Finskt Lexicon. Kézirat 1786—1787-ből a helsinki Egyetemi Könyvtár birtokában (általában csak akkor idézem, mikor értelmezése eltér RENV. és LÖNNR. értelmezésétől).

GENETZ (aun.) = Tutkimus Aunuksen kielestä. Tehnyt ARVID GENETZ. Suomi II 17. Helsingissä 1884.

GENETZ (karj.) = Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä. Tehnyt ARVID GENETZ. Suomi II 14. Helsingissä 1880.

GENETZ, Ensi tav. vok. = Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi- ja useampitavuisissa sanoissa. Tutkinut ARVID GENETZ. (Vähäisiä kirjelmiiä XXIII) Helsingissä 1896.

- HALÁSZ, Sv.-lp.** nyt. = Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok. Irta és közölte HALÁSZ IGNÁCZ. (Ugor Füzetek 3) Budapest 1881.
- HUPEL** = Ehnstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den reyalschen und den dörrtschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Herausgegeben von AUGUST WILHELM HUPEL. Riga und Leipzig 1780.
- JUSL.** = Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Coottu DANIEL JUSLENIUXELDA. Stockholm 1745.
- KALANDUS JA KALASTUS** = Kalandus ja kalastus. Koostanud G. RÄNK, A. MÄÄR ja A. SAARESTE. (Eesti keeleainestiku kogumisvahendeid II.) Tartus 1931.
- KALIMA, OLR.** = Die ostseefinischen lehnwörter im russischen. Von JALO KALIMA. Helsingfors 1915.
- KANN., Vok.** = Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im wogulischen von qualitativen standpunkt. Von ARTTURI KANNISTO. Helsinki 1919.
- KARJAL., Vok.** = Zur ostjakischen lautgeschichte. I. Über den vokalismus der ersten silbe. Von K. F. KARJALAINEN. Helsingfors 1905.
- KETTUNEN, LVHA.** = Lõunavepsa häälik-ajalugu. I–II. LAURI KETTUNEN. Tartu 1922.
- KETTUNEN, VÄH.** = Vatjan kielen äännehistoria. Toinen uusittu painos. Kirjoittanut LAURI KETTUNEN. Helsinki 1930.
- KLAPR.** = Asia Polyglotta. Von JULIUS KLAPROTH. Zweite Auflage. Paris 1831.
- KLAPR., Atl.** = Asia Polyglotta. Von JULIUS KLAPROTH. Sprachatlas. Zweite Auflage. Paris 1831.
- LEHTISALO, Vok.** = Über den vokalismus der ersten silbe im juraksamojedischen. Von T. LEHTISALO. Helsinki 1927.
- LIND-ÖHRL.** = LINDAHL-ÖHRLING, Lexicon Laponicum. Holmiae 1780.
- LÖNNR. Suppl.** = Lisävihko ELIAS LÖNNROTIN Suomalais-Ruotsalaiseen Sana-kirjaan. Toimittanut A. H. KALLIO. Helsingissä 1886.
- ЛУТКИН** = Т. С. ЛУТКИНЪ, Зырянскій край при епископахъ пермскихъ и зырянскій языкъ. Санктпетербургъ 1889.
- MELA-KIVIRIKKO** = A. J. MELAN Suomen luurankoiset. Vertebrata Fennica. Toinen kokonaan uudistettu painos. Toimittanut K. E. KIVIRIKKO. Porvoossa 1909.
- NIELSEN** = KONRAD NIELSEN, Lappisk ordbok — Lapp dictionary. I. Oslo 1932.
- NIELSEN., Gramm.** = Lærebok i lappisk. I. Grammatikk av KONRAD NIELSEN. Oslo 1926.
- OJANSUU, KAÄH.** = Karjala-aunuksen äännehistoria. Esittänyt HEIKKI OJANSUU. Helsinki 1918.
- PAAS., Ostj. Wb.** = H. PAASONENS Ostjakisches Wörterbuch nach den dialekten an der Konda und am Jugan. Zusammengestellt, neu transskribiert und herausgegeben von KAI DONNER. Helsingfors 1926.
- PALLAS, Zoogr. III.** = Petro Pallas Zoographia Rosso-Asiatica. Tomus III. Animalia monocardia seu frigidi sanguinis Imperii Rosso-Asiatici. Recensente P. S. PALLAS. Petropoli MDCCCXIII.
- PAWLOWSKY** = I. PAWLOWSKY'S Russisch-Deutsches Wörterbuch. Dritte... Auflage. Riga 1900.
- QVIGSTAD, Beitr.** = Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der lappischen und der finnischen Sprache. Von J. K. QVIGSTAD. Helsingfors 1883.

- QVIGSTAD, Lapp. navne = Lappiske Navne paa Pattedyr, Krybdyr og Padder, Fiske, Leddyr og lavere Dyr. Ved J. QVIGSTAD. (Separat aftryck af „Nyt Magazin f. Naturvideusk.“ 42, IV) Kristiania 1904.
- RÄSÄNEN, Tschuw. lehnw. = Die tschuwassischen lehnwörter im tscheremisischen von MARTTI RÄSÄNEN. Helsinki 1923.
- RIKOJA = H. RIKOJA, Kodumaa kalad. Tartus 1927.
- SABANĚEV = Л. П. Сабанѣевъ, Рыбы Россіи 3. kiad. Москва 1911.
- SCHRENK = ALEXANDER GUSTAV SCHRENK, Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands, durch die Tundren der Samojuden zum Arktischen Uralgebirge. II. Dorpat 1854. 270—331. X. Vocabularium der archangelschen Samojuden- und Zyranen-Sprache. (Vö. KAI DONNER: MFOu. LXIV, 58—119).
- SETÄLÄ, Quantitätsw. = Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen. Vorläufige mitteilung von E. N. SETÄLÄ. (JSFOu. XIV) Helsingfors 1896.
- SETÄLÄ, Stufenw. = Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojudischen. Von E. N. SETÄLÄ. (FUF. XII Anzeiger) Helsingfors 1914.
- SETÄLÄ, Verw. = Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojudischen sprachen. Von E. N. SETÄLÄ. (JSFOu. XXX₆) Helsingfors 1915.
- SJÖGREN-WIED. = JOH. ANDREAS SJÖGREN's Livisch-Deutsches und Deutsch-Livisches Wörterbuch. Bearbeitet von FERDINAND JOH. WIEDEMANN. St. Petersburg 1861.
- STUDIA FENNICA = STUDIA FENNICA. Revue de linguistique et d'ethnologie finnoises. Helsinki 1933—.
- ŠACHOV = Н. А. Шахов, Краткий Коми-русский словарь. Устьысольск 1924.
- TOIVONEN, Affr. = Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. Von Y. H. TOIVONEN. Helsinki 1927.
- ULMANN = Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch von CARL CHRISTIAN ULMANN. Riga 1872.
- UOTILA, Kons. = T. E. UOTILA, Zur geschichte des konsonantismus in den permischen sprachen. Helsinki 1933.
- Vasziljev = В. М. Васильев, Марий Мутэр (= Cseremisiz szótár) Moszkva 1926.
- WIED., Ehsn. Gramm. = Grammatik der ehstnischen Sprache von F. J. WIEDEMANN. St.-Petersbourg 1875.

Uráli eredetű halnevek.

1.¹⁾ F. lüd Mundjärvi, KALIMA *päll* 'eräs lohilaji' (egy lazacfaj); vepszä (SETÄLÄ ÄH. 433) *pall* 'lohensukuinen kala' (lazacféle hal), Kaskeza, TUNKELO *pall*, *pallay-kala* 'pehmeä, punalihainen, pieni-

¹⁾ Az egyes etymológiákban, ha a hálnév a finnben megvan, általában a finnt veszem alapul. Ha a finn adat hiányzik, akkor abból a fgr. nyelvből indok ki, melyben a hálnév hangalak és jelentés szempontjából a legvilágosabb.

päinen, vähäruotoinen kala' (puha, vöröshúsú, kislejű, kevés-szálkájú hal). A vepszából a halnév átment az oroszba is (vö. KALIMA, OLR. 180).

Votj. WIED. *paja* 'brachsen; abramis brania', MUNKÁCSI J. *paja* 'durda-hal; ЛЕЩЬ; abramis brama', WICHM. J., G. *paja* 'ЛЕЩЬ'. VogT. MUNKÁCSI (NyK. XXIII, 99) *pajil* 'kárász-hal'.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 409) *paja*, *pái* 'salmo vimba'; Jur. REGULY *paiha* 'СЫРОКЪ; salmo vimba', CASTR. *paja*, *paiha* 'peljedka; salmo peljet'; CASTR. Jen. B. *faeha* id.; Tawgy *fa'uka* 'muksun'. A *-ka* és a *-ha* = **-ka* végzet más halnevekben is előforduló képző, vö. *narahaeci* stb. (18. sz.), *kinthae* (34. sz.) stb., továbbá PAAS., Beiträge 285—286 jegyz. PAASONEN (i. h.) a tawgy *fa'uka* 'muksun' halnevet nem egyeztette a többi felsorolt szamojéd halnévvel, holott a tawgy adat idetartozásának sem hangtani, sem jelentéstani akadálya nincsen.

A szóközépi hangokat PAASONEN (Beiträge 286 jegyz.) eredeti **-lj-* folytatónak, illetve megfelelőinek magyarázta. Nem erősítette meg ezt a felfogását a votják adat (*paja*), amelyben a *-j-* eredeti **-l-* hangra utal. PAASONEN felvetette azt a lehetőséget, hogy a votják halnév talán a jurák *paja* átvétele. — Bár a lüd-vepszä *-ll* határozottan **-lj-* re utal, úgyszintén a vog. *pajil* halnév, amelyben metathesist tételezhetünk fel, kiindulhatunk talán uráli **-l-* szóközépi hangból is, melynek szabályosan megfelel votj. *-j-*, szam. *-j-*, *-i-*. A tawgy- és jenízei-szamojéd adatokban a liquida elvevése eredeti **-l-* hangra mutat (vö. PAAS., Beiträge 41—42 és TOIVONEN: FUF. XX, 82). A szóközépi **-l- ~ *-l-* hangnak ilyen ingadozása nem ismeretlen sem a finn-ugorságban, sem a szamojéd nyelvekben, sem pedig a fgr. és a szam. nyelvek között (vö. PAAS., Beiträge 47).

A szóbanlevő uráli halnév 'salmo taimen' jelentésben megvan bizonyos török nyelvjárásokban is:

RADLOFF alt., tel., leb., sor *päl* 'ein fisch; salmo taimen', szag., koib. *pel* id., kaz. *bäl* id., jakut BÖHTLINGK *bil* 'salmo taimen'. Mindezek az alakok egy őstörök **bäl* alakra mennek vissza. Mivel a halnév a törökségben igen nagy területen ismert, sőt még a kazáni nyelvjárásban is megvan, nem gondolhatunk ős-szamojéd-ból való átvételre, hanem ez a lazacnév is egyike azoknak a megfelelőeknek, melyek az ősi urál-altáji kapcsolat emlékét őrizték meg (vö. NÉMETH: NyK. XLVII, 69—82).

A török adatok vokálisai — amint láttuk — eredeti * *ä*-re mennek vissza. Ha feltesszük, hogy a török a vokalizmus¹⁾ eredetibb állapotát tünteti fel (vö. NÉMETH i. mű 69), abból az következik, hogy a halnév az uráli ősnyelvben magashangú volt s az első szótag eredeti vokálisát a lúd *päll* alak őrizte meg. Az sem lehetetlen azonban, hogy az *ε*~*š* váltakozás, mellyel a törökségben számolni kell (vö. NÉMETH i. h.) s mely a halnév finn alakjaiban megvan (lúd *päll*~vepszä *pa'll*), igen nagy multra tekinthet vissza.

MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 92 és GOMBOCZ: NyK. XXXII, 203 vog., votj., szam., PAASONEN, Beiträge 285—286 jegyzet vepszä, votj., vog., szam.

2. F. *kuore* LÖNNR. 'norsyngel' (osmerus eperlanus ivadéka), N.: Tyrvää, Kangasala, Längelmäki, Hauho, Luopioinen, Asikkala, Savitaipale, Kivennapa, Parikkala, Jaakkima, Uukuniemi, Polvijärvi, Nurmes, Kesälahti, Kontiolahti, Ilomantsi, Suomenniemi, Ristiina, Virtasalmi, Kangaslampi, Sulkava, Sääminki, Karttula, Riistavesi, Sonkajärvi, Iisalmi, Maaninka, Pihtipudas, Pertunmaa, Muurame, Keuruu, Jämsä, Lestijärvi, Reisjärvi 'osmerus eperlanus', *kuorre* LÖNNR. 'nors' (osmerus eperlanus), N.: Karkku, Vesilahti, Sahalahti, Orivesi, Tampere, Längelmäki, Virrat, Sääksmäki, Hankasalmi, Laukaa, Leivonmäki id., *kuorre*^h N.: Rautalampi id. *koure* LÖNNR. 'norsyngel', *kuare* N.: Nousiainen 'osmerus eperlanus', *kuarre* N.: Lempäälä, Kangasala, Orivesi, Ruovesi, Vanaja, Renko, Hausjärvi id., *kuarre*^h N.: Längelmäki, *kuorre*^h Jaala, *kuorre*^h Iitti, *kuorek* Ilomantsi id. — GAN. *kuores* 'små nors, stint; göbius minutissimus', RENV. *kuoret* 'salmo eperlanus, minutissimus; stintenart', *koret* id. Karj.-aun. Salmi, KUJOLA *kuoris* 'osmerus eperlanus', GENETZ, Jyväskylä, KARJAL., Kiestinki *kuoreh*, KETTUNEN karj. *kuoreh*, aun. *kuoroj*; lúd SUNUNSUU, KUJOLA, Mundjärvi, KALIMA *kuoreh*; vepszä Kaskeza, TUNKELO *ko'reh* id. — A karjalai-aunusziból vagy a vepszäből a halnév az oroszba is átment (vö. KALIMA, OLR. 130), viszont karj. Rugajärvi, KARJAL. *kuorieša* és vepszä SETÄLÄ (ÄH. 310) *korjuha* az oroszból származik. Hasonlóképpen orosz eredetű a mE. WIED. *koryška* 'stint' halnév.

A keleti-tengeri finn halnév *-eh* végzetére vö. SETÄLÄ, ÄH. 308—320.

¹⁾ A vokalizmusra vonatkozó megállapítások mindig az első szótag vokálisára vonatkoznak.

LpKo. ITKONEN (MSFOu. LVIII, 30) *kuora* 'pikku siika' (kis coregonus lavaretus), *küörri^aγvž* dem. 'pikku kapasiiika (avaamatta kuivattu)' (kis, egészen szárított coregonus lavaretus).

Zürj. WIED. *gurina* 'gründling; cyprinus gobio'. A *-na* végzet képző, vö. zürjP. *jözna* 'muskel, gelenk' ~ zürj. *jöz*: *jözvi* 'knoten (in stengeln), gelenk, absatz', votj. *joz* 'glied, gelenk' stb. (vö. PAAS., Beiträge 270, 341. sz.).

Szam. CASTR. O. N. *kór*, FO., Taz. *kuor*, Taz. *kör*, Kar. *kür* 'muksun'; Kam. *kuru* 'salmo lenoc, Pallas', vö. PALLAS (Zoogr. III, 398) „Vogulis . . . ad Narym“ *chori* 'salmo muksun', (Zoogr. III, 362) „Camaschinzis“ *korro*, „Coibalis“ *churrü* 'salmo coregonoides'.

A hálnév megvan bizonyos török nyelvjárásokban is, mint szamojéd eredetű jövevénytű. RADLOFF sor, szag, koib. *kōra* 'der chairus; salmo thymallus', PALLAS (Zoogr. III, 365) „Katschinzo-tataris“ *kōra*, *chōra* 'salmo thymallus' egy valószínűleg déli-szamojéd *kōro alakból magyarázhatók.

Látjuk tehát, hogy az a régi és sokáig tartó érintkezés a szamojéd népek és a törökség között (vö. K. DONNER: JSFOu. XL, 4), melynek emlékét a szamojéd nyelvekben tekintélyes számú régebb és fiatalabb török eredetű jövevénytű őrzi (vö. RAMSTEDT: FUF. XII, 156, PAAS., Beiträge 90, 263—264, K. DONNER i. mű 4—7), nyelvi és kulturális vonatkozásaiban nem volt egyoldalú, hanem annak a törökségben is maradt nyoma.

SETÄLÄ, Verw. 50 szam., keleti-tengeri finn, ITKONEN: MSFOu. LVIII, 30 lp., f.

3. F. LÖNNR. *sirri* 'småfisk (mouhi)' (kis hal), *sirrinen* dem. 'liten fisk, fiskyngel' (kis hal, halivadék). N.: Käkisalml *särensirri* 'särjenpoikanen' (leuciscus rutilus ivadéka), Maaninka „*pieniä ahvene^e sirriä*“ (többes part, kis sügérek v. sügéreket). ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 80) lpKo. *šeraš* 'pienin siikalaji (kapakalana)' (legkisebb coregonus lavaretus-faj szárítva) jövevénytű a finnból. A szóvégi *-š* ismert kicsinyítő képző.

LpN. FRIS *šoarran* 'salmo, qui ova enisus in mare meavit, continuo autem revertit', QVIGSTAD (Lapp. navne 378) Kr. *šoarran* 'laks, med søylblankt skind, uden melke eller rogn, adeles mager og uspiselig' (lazac, melynek a bőre ezüsthényű, melynek sem teje, sem ikrája nincs, egészen sovány és fogyasztásra nem alkalmas). — A szóvégi *-n* elhomályosult képző, mely megvan a következő szókban is: lpN. *rievdn* 'róka' ~ lpS. *rēpi*, f. *repo* id. (vö. SZINNYEI,

NyHas.⁷ 31); lpN. FRIS *gāpan* 'ichtyocolla' ~ *gappa* id.; *liddan* 'tabanus' ~ *lidda* id.; *aččan* 'malus genius diabolus' ~ *ačče* 'pater'; *quokan* 'rastrum, ligo' ~ *quokke* id.; *gilhan*, *gilkkan* 'tintinnabulum' ~ *gilkka* id.; *suoivan* 'umbra' ~ *suoiva* id. Vö. továbbá lpK. *čičin* 'corium' ~ vog. *šāš* stb. 'birkenrinde' (TOIVONEN, Affr. 183, 342. sz.); lpN. *ræppen* 'fumarium' ~ ész *räpp* 'loch in der wand zum hinauslassen des rauches' (WICHM.: FUF. III, 100). — A vokalizmus megfelelése — f. *i* ~ lp *oa* — szokatlan.

Zürj. WIED. *tsír-tšeri* 'eine lachsart; salmo nasus', WICHM. Ud. *tsír* 'nelma; coregonus nelma', I. *tsír tšeri* 'eine lachsart', V. *tsír tšeri*, L. *tsír tšerig* 'ein fisch, der plötze ähnlich' (*tšeri*, *tšerig* 'hal'). — A zürj. *tsír* az oroszba is átment (vö. KALIMA: FUF. XVIII, 43).

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 403) „Kamaschinis et Coibalis“ *sirre-golla* 'salmo oxyrhinchus' (tkp. 'albus piscis'), CASTR. Kam. *siri kola* 'schnäpel; salmo lavaretus' (tkp. 'weisser fisch'); PALLAS (Zoogr. III, 403) „Taiginis“ *kirgalae* 'salmo oxyrhinchus' (*golla*, *kola*, *galae* = hal). — A halmnévben szereplő 'fehér' jelentésű szónak a szamojédban a következő alakváltozatait ismerjük: Motor *kyr* 'weiss', (PALLAS II, 250) *kir* (КРП) 'бѣло'; Taigi *kyrr* 'weiss', *kyr* 'hell' ~ Jur. *sear*, *sëär*, *sër*, *hel*; Tawgy *sera*'a; Jen. Ch. *sidoi*; O-Taz. *ser*; Kam. *siri*; Koib. *syry* (vö. PAAS., Beiträge 156). A motor- és taigi-szamojédban tehát szókezdő *k*- felel meg a többi nyelv-járás *s*-, *h*- szókezdőjének. PAASONEN állapította meg (Beitr. 156), hogy ez a motor-taigi *k*- nem lehet eredeti *s- hang folytatója, mint a többi szamojéd-nyelv *s*- (~ *h*-) hangja, hanem eredeti jésített affrikátára, *č- hangra megy vissza. A szónak volt tehát az ő-szamojédban egy mellékalakja is, amelyben a szókezdő hang jésített affrikáta volt. Ugyancsak szókezdő jésített affrikátára utal a zürjén halmnév is. A f. *s*-, lp. *č*- ~ *š*- egyaránt visszamehet jésített affrikátára és sibilansra.

Amint a szamojédból kitűnik, a halmnév eredeti jelentése 'fehér [-hal]' volt, vö. PALLAS (Zoogr. III, 403) „Tataris ad Jeniseam“ *ak-balyk* (albus piscis) 'salmo oxyrhinchus', n. *weisslachs* 'salmo leucichthys', (FALK-TORP, Et. Wb. 441) ang. *whiting* (tkp. der weisse fisch) 'lachsforell', (BREHM, Fische 352) észak-amerikai *white-fish* 'különböző coregonus fajok'. — A f. *sirri*, lp. *čoarran* ~ *šoarran*, zürj. *tsír* halmnévben tehát egy uráli szín-név őrződött meg.

WICHMANN: FUF. XI, 278 zürj., ? lp.; ITRONEN: JSFOu. XXXII₃, 80 lp. *šēraš*, f. (a két hálnév viszonyának közelebbi meghatározása nélkül).

4. Osztj. PALLAS (Zoogr. III, 396) *schóhor* 'salmo lavaretus', AHLQV. *šogor* 'coregonus lavaretus', BEKE *šokor* (*schokor*) 'š.-hal; š.-fisch'; KARJAL. Ni. *šōγ̄ər*^c, Kaz. *šōγ̄ər*^c, O. *šōγ̄ər* 'ein fisch, цокуръ, schnäpel (auch von der grösse des muksuns)'. Az orosz *цокуръ*, *цокуръ* — amint már AHLQVIST megjegyezte — jövevényező az osztjából. Hasonlóképpen osztják eredetű — talán orosz közvetítéssel — a PALLASnál feljegyzett (Zoogr. III, 398) „Laak-Samojedis“ *tschooker* 'salmo muksun'. Viszont KARJAL. Trj. *šōk̄ər*^c 'цокуръ; schnäpel (kommt in der gegend nicht vor)' valószínűleg az orosz-ból származik.

Vog. AHLQV. *sūkur*, *sōxer* 'coregonus lavaretus', MUNKÁCSI, Hal. 304 *suker* 'coregonus lavaretus', KANN. So. *sū^or* 'цокуръ; salmo lavaretus'. A vog.-osztj. halnevek végén levő *-r* elhomályosult kicsinyítő képző (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 97 és az ott idézett irodalom), mely megvan az osztj. *šebar-γut* 'leuciscus' hálnévben is (40. sz.). Az *-r* képzőre vö. még vogÉ. *āntər* 'anyaméh' ~ oszt. *unt*, md. *unda*, f. *onte*-, lp. *vuovdda* 'üreg, barlang'; vogFL. *sākwər* 'orom' ~ vogK. *sānkw* 'halom'; vogK. *komər* 'der männliche samen' ~ *kom* 'férfi' (vö. GOMBOCZ: MNy. XX, 60). A vogul hálnév valószínűleg jövevényező az osztjából.

VotjJ. WICHM. *šuk̄irna* 'пескаръ; rantatörő; gründling; cyprinus gobio'. Az *-rna* végzet valószínűleg összetett képző, melynek *-r-* eleme azonos a vog.-osztj. alakokban is meglevő kicsinyítő képzővel (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 97 és az ott idézett irodalom). A *-na* elem valószínűleg azonos azzal a képzővel, mely megvan a hasonló jelentésű zürj. *gurina* hálnévben is (2. sz.).

CserM. WICHM. *su^okmō* 'подуздь; eräs kala' (PAWLOWSKY *nodýcmz* 'leuciscus od. chondrostoma nasus; der näsling, die nase, der schwarzbauch'). A *-mō* végzet elhomályosult képző, mely megvan pl. a következő szókban is: KH. *pəzəlmə* 'vogelbeere, vogelbeerbaum' ~ U. *pi^ozłə*, M. *pi^ozłə* id.; U. *pūk̄šə^ormə* 'haselnuss' ~ *pūk̄šə^or* id. (WICHM. Tscher. texte). Vö. még SZINNYEI, NyHas.⁷ 97—98 és az ott idézett irodalom.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 406) *sāug-chall* 'salmo omul'. A *sāug* szó — dr. T. LEHTISALO szíves közlése szerint — azonos a jurT. *šāβ.βk̄z*, Nj. *hāvvasik* 'teräväpäinen' (hegyesfejű) szóval. Eszerint *sāug-chall* 'hegyesfejű-hal.'

Az osztják és votják szókezdő hangok eredeti jésített affrikáta folytatói. A cserM. *su'kmq* szókezdő *s*-hangja nem szabályos, hanem az eredeti szókezdő jésített affrikátának azon ritka *s*-megfelelései (vö. WICHM.: FUF. VI, 31, 34—38) közé tartozik, melyet a következő adatok is mutatnak: cser. *se-de*, *se-da* 'dieser, jener' ~ md. *še*, *še* < *šš, vö. mdM. *si-tše*, *so-tše* (redupl. alak) = nyomatékos *še* stb. (vö. PAAS., Beiträge 142, 218. sz.); cserKH. *sepkè-dém* (frequ. *sepk-ed-*) 'schlagen, klopfen, pochen, klappern' ~ votj. *šapkmq* 'schlagen, zuschlagen' stb.; cserKH., J., U., T. *sù-zò*, KH. *suzo*, TROICKIJ *subuzo* 'auerhahn' stb. ~ zürjL., Ud., V. *šuktši* id.; cser. RAMST. *su'na* (WICHM. *tsu'na*) 'meise; parus' ~ zürj. WIED. *đzojna* (o: *đzojna*) 'kleine kohlmeise; parus minor' (vö. WICHM.: FUF. VI, 36—37). — A *h*-hanggal váltakozó szam. szókezdő *s*-eredeti *š*-re, tehát jésített sibilansra megy vissza (vö. PAAS., Beiträge 224—226). Eszerint a fgr. és a szamojéd szókezdő hangok az uráli területen nem szokatlan jésített affrikáta és jésített sibilans közti ingadozást tüntetik fel (vö. WICHM.: FUF. XI, 275—276; PAAS., Beiträge 144—145 és 154—160).

A 'hegyesfejű vagy hegyesorrú[-hal]' elnevezés kitűnően ráillik mindazokra a halfajtákra, melyekre a különböző uráli nyelvekben ezt a nevet alkalmazták. A salmo v. coregonus lavaretusnak a jellegzetesen előreálló, hosszú, hegyes orr a legszembeötölőbb tulajdonsága (vö. BREHM, Fische 359), s erre vonatkozik a hal német és dán neve is: *schnäpel*, *snäbel* = *schnabel* (vö. WEIGAND, DWb. és FALK-TORP, Et. Wb.). A 'leuciscus v. cyprinus v. chondrostoma nasus' (németül *nase*, *näsling*, *schnabel*, *schnappel*, *mundfisch* stb. stb.) szintén feltűnően hegyes, előrenyúló orrjáról ismerhető fel (vö. BREHM, Fische 279). A votják halnév 'cyprinus gobio' jelentését talán azzal lehetne megmagyarázni, hogy ez a hal ívás idején általában úgy viselkedik, mint a coregonus lavaretus (vö. BREHM, Fische 257, 321).

5. F. *juominki* LÖNNR. 'laxhane som ej får hake i nedra käken och håller sig röd i köttet hela sommaren' (tejes lazac, melynek alsó állkapcsa nem lesz kampós és amelynek a húsa egész nyáron vörös marad), *juominki* LÖNNR. id. A szóvégi *-nki* elem, mely a *kiunki*, *kiunki* (6. sz.) halnévben is megvan, ritkán előforduló képző (vö. AHLQV., SKR. 77. §).

Zürj. WIED. *jumai*, *juman* 'elritze; cyprinus phoxinus'. A *jumai* alakban levő *j* ritka kicsinyítő képző, mely kimutatható még néhány

zürjén állatnévben és rokonsági szóban: Ud. *d'žulej* 'stier, bulle' ~ *d'žul' eš* id.; Ud. *keņej* 'auerhenne' ~ I. stb. *keņ-tar* 'birkenne'; Ud. *ni,d'žej* 'regenwurm' ~ *ni,d'žuv* id.; P. (vocat.) *mamaž* ~ *mama* 'mutter'; P. (vocat.) *vokež* ~ *vok* 'brüderchen' stb. (vö. UOTILA, Kons. 270). A képző előtt rendszeren *g*, *e* kötőhang van, de ha a tő magánhangzóban végződik, a képző közvetlenül a tőhöz járul, mint a *jumaj* esetében (vö. UOTILA, i. mű 279). A *juman* alakban levő *-n*, illetve *-an* végzet szintén elhomályosult képző, mely megvan a következő zürjén szókban is: WIED. *džekan* 'grosse kohlmeise; parus major; — bachstelze; motacilla alba' ~ f. *tinkki* 'parus major; kohlmeise' (vö. WICHM.: FUF. XI, 247); I. *tsipan* 'küchlein' V., Peč. stb. 'henne' ~ Lytk. *tsip* 'küchlein', vö. votj. *tsip'* stb. < csuv. *tsəBa* stb. (vö. WICHM., Tschuw. Lehnw. 115); Ud., V. *dereman* 'hemdchen' ~ *derem* 'hemd'; L. *nilan* 'mägdelein' ~ *nil* 'mädchen' (WICHM. i. h., továbbá FUF. XVI, 208). Ide vonhatók WIEDEMANN szótárából a következő szók is: *tugan* 'wipfel, krone (eines baumes), junger schössling (an nadelbäumen)' ~ *tug* 'troddel, quast, pinsel, besen, — stengel, röhre, schössling, sprössling'; *voman* 'gaumen, schlund, rachen' ~ *vom* 'mund, maul, mündung, öffnung'; *gusan* 'geheimniss' ~ *gus* id.

Szam. SCHRENK 288. sz. *jäumgalé* 'salmo omul Pall.; wörtlich meerfisch' (*jäum* 'tenger', *galé* = hal).

Az uráli halmév eredeti jelentése tehát 'tengeri-hal' volt, mely egy lazacféle halmak az életmódjára vonatkozott. Bizonyos lazacfajok számára a tenger és az édesvíz egyaránt életfeltétel. A tengerből nyerik azt a bőséges táplálékot, amelyre létfenntartásukhoz szükségük van, viszont fajfenntartásukat az édesvíz teszi lehetővé. Ezek a lazacfajok az ívás idejének elérkeztével óriási rajokban minden évben megjelennek azokban a tengerrel összefüggő folyamokban és beléjük ömlő kisebb-nagyobb folyóvizekben, amelyekben születtek. Hihetetlen erőfeszítéssel győzik le az útjukba eső akadályokat, elképzelhetetlen távolságokat járnak be, egyes coregonusok 7000 km.-t is, hogy fajuk fennmaradásának biztosítása után ismét visszatérjenek a tengerbe (vö. BREHM, Fische 321, 326, 327—328, 349). Ha feltesszük, hogy az uráli nép — éppen úgy, mint a finnugor őshaza népe — folyóvizek mentén lakott (vö. SÉTÁLÁ, Verw. 50), teljesen megérthetjük, hogy ez a vadász-halász nép a legnemesebb halfajtának valamelyik képviselőjét, mely táplálkozásában, sőt egész gazdasági életében a lehető legnagyobb szere-

pet játszotta, s amelynek a folyóvizekben való megjelenése az évnék egyik legfontosabb eseménye volt, a 'tengeri-hal' névvel jelölte meg. Természetesen magyarázódik meg az a jelentésváltozás is, mely a zürjénben végbement. Az eredeti jelentés elhomályosulásával a *jumai*, *juman* nevet könnyen alkalmazhatták olyan halfajta jelölésére, melynek életmódja az ívás idején több tekintetben feltűnően megegyezik bizonyos lazacfajták életmódjával (vö. BREHM, Fische 266). MELA-KIVIRIKKO „Suomen luurankoiset“ c. művében (444 l.) olvashatjuk, hogy a Ladoga mellett Sortavala vidékén a kis ú. n. „lazactavakban“ élő és a rendesnél nagyobbra növő phoxinus aphyát vagy cyprinus phoxinust a nép „lohenpoika“-nak, azaz „lazacivadék“-nak nevezi.¹

6. F. LÖNNR. *kiunki* 'hanlax (uppgående om hösten); k. on koukkunokkainen kala ja vähempi kojamo' (tejes lazac, amely ősszel jelenik meg a folyóban), *kiunki* 'en art bred lax' (egy széles lazacfajta), Suppl. 'lax, som först om hösten visar sig, då den är hvitglänsande och läckrast' (lazac, amely csak ősszel mutatkozik, amikor is csillogó tehér és a legízletesebb), N.: Haukipudas *kiunki* (jelentés nélkül).

A finnben az első szótagbeli rövid és hosszú magánhangzó váltakozására vö. HAKULINEN: Vir. 1933, 163—166. A szóvégi *-nki* képző, vö. *juominki* (5. sz.) — A lett PALLAS (Zoogr. III, 342) *kenki salmo nobilis* és ULMANN *k'enk'is* 'hakenlachs' bizonyára finn-eredetű jövevényszó.

LpNj. ITRONEN *k'ēq̄* 'pikku siika; coregonus lavaretus (klein)'.

Osztj. PALLAS (Zoogr. III, 401) „Ostiacis Beresovae“ *kégchull* 'salmo nasutus' (*chull* = hal).

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 401) *chy-challe* 'salmo nasutus' (*challe* = hal).

A szóközépi hangok — f. *ø*. osztj. *-g-* (*o*: *-γ-*), szam. *ø* — eredeti szóközépi **-γ-* hang szabályos folytatói (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 41—42., PAAS., Beiträge 59—60).

7. LpN. FRHS *vuorro* 'salmo hibernus per hiemem in fluvio remanens; vinterstøing, laks, som staar igjen i elv om vinteren', ITRONEN Nj. *vīrdāš* 'herbstlachs'. A szóvégi *-š* ismert kicsinyítő képző.

F. *varolainen* RENV. 'pisciculi species, generis cyprini; eine art kleiner fische', LÖNNR. 'blicka, björkna, braxenpanka' (blicca

¹ Korrektúra jegyzet: vö. LEHTISALO: MSFOu. LXVIII, 235, 7. sz.

björkna; abramis brama ivadéka). A *-lainen* végzet képző (vö. AHLQV., SKR. 31. §).

?? ZÜRJ. WIED. *ar*, *ar-pi* 'kleine fische' (*pi* = *fi*), *görd ar* 'stint' (*görd* 'vörös'), *ar-gyts* id. (*gyts* 'karausche', vö. 64. sz.), P. GENETZ *ar* 'kleine fische; ВАНДЫШЪ', WICHM. S., L., P. *ar* 'eräs pieni kala-laji, tuikkiainen; СЕТОКЪ; kleiner stint', V. *ar-pi* 'pieni kala yleensä' (általában kis hal).

SZAM. PALLAS. (Zoogr. III, 359) „Tayginzis“ *argalae* 'salmo fluviatilis' (*galae* = hal).

A lapp, zürjén és szamojéd halmnév jelentésének a finn halmnév jelentéséhez való viszonyára vö. lúd *päll*, vepszä *pall* 'egy lazac-féle hal' ~ votj. *paja* 'abramis brama' (1. sz.).

8. LpKld. ITKONEN *väitsēk'* 'kleiner lachs'. A *-k'* végzet képző, vö. 12. és 14. sz.

ZÜRJ. WIED. *udž*, *utš* 'nelma; coregonus nelma', WICHM. I. *udž*, Ud. *udž* 'nelma; stenodus nelma'.

Vog. AHLQV. *uš*, *us*, *unš*, *uns* 'coregonus nelma', MUNKÁCSI, Hal. 303 T. *oš* L., K., P. *uš* 'salmo njelma', É. *ūs* 'lax-fisch', KANN. TČ. *oš*, TJ. *o'skōl*, AK. *uš*, ÉV., AL. *uš*, KK. *u's*, FL. *ūs*, AK. *ušul*, FK. *ūz*, So. *ūz* 'нелма; coregonus nelma'.

OSZTJ. AHLQV. *vund*, *vuš*, *unš*, *uns*, *uš* 'nelma (coregonus nelma)', BEKE *oš*, *voš*, *oňš* (*uonsch*, *uosch*, *uonschi*) 'hal; fisch'; *oňš-xul* 'lazac-hal; lachs-fisch', CASTR. I. *unč* 'salmo njelma', PATK. I. *unč*, *unš* 'nyelma lazac; renkenart; coregonus nelma; нелма', PAAS. K. *ūntš(ə)* 'нелма; coregonus nelma', J. *ūntš-mòk* 'pieni nelma, nelmanpoika', KARJAL. FD. *ūntš*, Ni. *uš*, Kaz. *uš*, O. *uš*, *us* 'coregonus njelma'; vö. PALLAS (Zoogr. III, 392) „Vogulis et Ostiacis Beresoviensibus“ *unsch*, *utschku* 'salmo leucichthys'.

SZAMO. CASTR. Č., NP. *wanže*, Taz., Kar. *wuenž*, B. *muenž* 'njelma', KLAPR. 163. „Laak“ *gonš* id., PALLAS (Zoogr. III, 392) „Ostiacis... ad Narym“ *uěntsche* 'salmo leucichthys', K. DONNER (Anl. lab. 78) Tym *wandž*, ATA. *wəndž*, Č. *wadžž*, FO. *βadžžə* 'njelma'; CASTR. Tawgy *jintu*, (mscr. *jinttu*, *jinty*); Jen. Ch. *jiddu*, B. *adde* id. (vö. PAAS., Beiträge 127, 203. sz.).

PAASONEN, Beiträge 127, 203. sz; TOIVONEN, Affr. 119, 159. sz.

9. F. *pehuli* LÖNNR. 'varietet af insjöläx i Ladoga, mindre än nieria' (egy édesvízi lazacfaj a Ladogában, kisebb mint a *salmo alpinus*), MELA-KIVIRIKKO 464 'fiatal *salmo alpinus*', N.: Jaakkima id.; *pehuri* LÖNNR. Suppl. 'en art röding, som ymnigt fångas, innan

laxtiden börjas' (egy salmo alpinus fajta, amelyből nagyon sokat fognak a lazachalászat ideje előtt). A *-li* végzet képző (vö. AHLQV., SKR. 57. §). Hasonlóképpen képző a *-ri* végzet, mely több finn hálnévben is megvan, pl. *pasuri*, *latteri*, *neituri* stb. — Lúd Mundjärvi, KALIMA *peh^ooi* 'ahvenen poika (pieni, samankesäinen)' (perca fluviatilis ivadéka, kicsi, ezidei). — Az orosz пехоль, пяхоль 'lucio-perca sandra' keleti-tengeri finn eredetű jövevényszó (vö. KALIMA, OLR. 184).

Osztj. PALLAS (Zoogr. III, 400) *pidshjan* 'salmo polcur', AHLQV. *pišan* 'coregonus polcur', Karjal. Ni. *pišjān*, Kaz. *pišjān* 'ein fisch'. Figyelembe veendő azonban, hogy az osztj. hálnév idegen eredetű is lehet. Az osztják hálnév átment a vogulba: AHLQV. *pisjan* 'coregonus polcur', KANN. So. *pišjān* id. Az orosz *пыхьяно* — amint már PALLAS és AHLQVIST is megjegyezték — szintén osztják eredetű.

SzamO. CASTR. N. *peča*, B., Taz. *pičä*, Jel. *piča*, B., Taz. *pitä*, KO. *pit*, Kar. *pite*, FO. *pettä*, Č. *petteä* 'hecht', vö. KLAPR. Atl. VIII „Tomsk“ *pičä*, „Narym, Ket, Tymische“ *piča*, „Karassen“ *pitsja*, „Laak“ *puča* 'hecht'; PALLAS (Zoogr. III, 336) „Laak-ostiatic“ *pytscha* 'esox lucius'. Talán összefügg ezzel a hálnévvel SCHRENK 286. sz. *pátara* 'salmo leucom. P.', melyben a *-ra* végzet képző, vö. *sätura*, *satorei* 'hecht' (16. sz.), *tughuraa* 'salmo tugün' (13. sz.), *kuegar* stb. 'acipenser sturio' (35. sz.).

A 'lazacféle hal' ~ 'csuka' jelentésváltozásra vö. pl. osztj. *porchul* 'salmo polcur' ~ észt *purikas*, szamO. *pur*, *purre* stb. 'hecht' (26. sz.); Jur. *sauta*, *säuta* 'njelma' ~ Jur. *sätorei*, *seatorei* stb. 'hecht' (16. sz.); CASTR. Jur. *jidurtea* stb. 'salmo nasus' ~ Jen. *judado*, *judaro* 'hecht'.

A szóközépi hangok a szamojédban (*pičä*, *pitä*, *petteä*) eredeti jésített affrikátának szabályos folytatói (vö. TOIVONEN, Affr. 226—227, SETÄLÄ, Stufenw. 69—70, PAAS., Beiträge 165—167). A finn *pehuli*, *pehuri* szóközépi *-h-* hangja ősfinn *s ~ *z váltakozáson alapuló **-z-*hangon keresztül az eredeti jésített affrikátának azt a ritka *-h-* megfelelést képviseli, melyet néhány szóban TOIVONEN mutatott ki (vö. Affr. 244—245, Suomi V₁₀, 391—392).

Valamelyik eltűnt osztják-szamojéd nyelvjárásból a szóbanlevő hálnév átment bizonyos osztják nyelvjárásokba is: CASTR. *paža* 'getrockneter hecht', PATK. *paža*, *poža* 'tisztított és szárított csuka; gereinigter und getrockneter hecht' (ПОЗЕМЬ), PÁPAI *páči* 'szárított hal', PAAS. K. *pätšä* 'päivässä kuivattu iso hauki; in der sonne

getrockneter grosser hecht', J. *patsš* id. 'päivässä kuivattu särki; in der sonne getrocknete plötze', KARJAL. (Vok. 53) FD. *pš, Džž*, Trj. *pššš* 'getrockneter fisch, besonders hecht.' CASTRÉN nyomán szamojéd eredetűnek vallották az osztják szót PATKANOV, GOMBOCZ (NyK. XXXII, 203), MUNKÁCSI (ÁKE. 519) és SETÁLÁ (Verw. 50). KARJALAINEN (Vok. 53) részint a vokalizmus, részint a szónak szerinte csak a FD. és Trj. nyelvjárásokban való előfordulása miatt ezt a felfogást tarthatatlannak minősítette. KARJALAINEN azonban nem vette figyelembe, hogy a laak-szamojédban a hálnévnek mélyhangú változatai is vannak (PALLAS *pytscha*, KLAPR. *puča*) és hogy az átvétel olyan szamojéd nyelvjárásból történhetett, amelyben a hálnév mélyhangú volt. A szónak az osztjákban való földrajzi elterjedése nem áll ellentétben azzal a feltevéssel, hogy a hálnév osztják-szamojéd eredetű.

10. F. *salakka* RENV. 'cyprinus alburnus; ukelei'; LÖNNR. 'löja, benlöja; alburnus lucidus', N.: Nousiainen, Laitila, Luvia, Porvoo, Suoniemi, Vesilahti, Lempäälä, Kangasala, Sahalahti, Tampere, Orivesi, Längelmäki, Vanaja, Hauho, Sääksmäki, Pälkäne, Luopioinen, Asikkala, Iitti, Jaala, Lemi, Savitaipale, Tyrisevä, Kivennapa, Pyhäjärvi, Käkisalmi, Kirvu, Hiitola, Rautjärvi, Parikkala, Jaakkima, Kurkijoki, Polvijärvi, Nurmes, Kesälahti, Kontiolahti, Ilomantsi, Korpiselkä, finnországi Észak-Karjala, Suomenniemi, Ristiina, Kangaslampi, Sulkava, Sääminki, Karttula, Riistavesi, Sonkajärvi, Iisalmi, Laukaa, Rotalampi, Pihtipudas, Jämsä, Muurame, Isokyrö, Lappajärvi, Sievi, Lestijärvi, Reisjärvi, Kalajoki, Alavieska, Pudasjärvi, Kajaani, Pulkkila, Sodankylä, Ylitornio; — Suistamo (vö. még MELA-KIVIRIKKO 460), *salakko* Hankasalmi, Pudasjärvi, *salakki* Ikaalinen, Kangasala, Ruovesi, Virrat, *salkki* RENV., LÖNNR., N.: Rauma, Huittinen, Harjavalta, Nakkila, Pori, Tyrvää, Karkku, Suoniemi, Lempäälä, Kangasala, Orivesi, Tampere, Längelmäki, Ruovesi, Keuruu, Simo, Ylitornio (vö. még MELA-KIVIRIKKO 460); *salahka* RENV., LÖNNR., N.: Toholampi, Pyhäntä, Kestilä, Liminka, Haukipudas, Pudasjärvi, Vihanti; *salatti* LÖNNR., N.: Korpiselkä id.; — karj.-aun. GENETZ (karj.) *šalakka*, Rugajärvi, KARJAL. *šalakki*, *šaruga*, Jyväskylä, KARJAL. *šalahka*, Suistamo *salakka*, *salatti*, Vehkalahti, SUORTTI *salakka*, GENETZ (aun.), Salmi, KUJOLA, MARFA HOSAINOV *salatti*, Suojärvi, AHTIA *salatti*, *salattini*, Tulemajärvi, LESKINEN *salatti*, *salattine*, Aun. körny., AHTIA *šaratti*, *šarattine*; — lüd Sununsuu, KUJOLA *šarag* 'salakka', Mündjärvi, KALIMA *šaragtiwkk*(^U)

'pienet salakat (ensimäisenä vuonna)' (kis alburnus lucidus az első évben; — *tilkku* 'stück; lappen, fetzen' stb.); — vepszá Kaskeza, TUNKELO *sarag* 'salakka'; — liv. SJÖGREN-WIED. *salak* 'grosser stint; salmo eperlanus L.'; — ész. WIED. *salakas* 'pliete, weissfisch; cyprinus alburnus; — junger ias; coregonus ias'; RIKOJA 'Peipsi siig; coregonus maraena Bl.' — A halmév a lüdből vagy a vepszából átment az oroszba (vö. KALIMA, OLR. 212), a lívből pedig a lettbe (vö. THOMSEN, BFB. 277). A keleti-tengeri finn-nyelvekben tehát egy *sala-töböl kell kiindulni, amelyhez különböző ismert kicsinyítőképzők járultak. A *salakka* alakban a *-hka* végzet valószínűleg szintén kicsinyítő képző, vö. LÖNNR. *karahka* 'ung gran; nödväxt l. halvtorkadt barrträäd; ruska, yvig, kvist' ~ *karakka* id., vö. *kara* 'hård l. torkad kvist, nödväxt l. halvtorkadt barrträäd' stb.; RENV. *kanahka* 'mucor in potu; kahm' ~ *kanakka* id., vö. votj. WIED. *kanziny* 'schimmeln, kahmig werden' < *kan 'schimmel, kahm' (vö. UOTILA: Vir. 1930, 174—175). — ÄIMÄ (JSFOu. XXX₃₀A, 69. jegyz.) a *salakka* alakot analógiás alakulatnak magyarázta.

LpL. *šilla* WIKLUND 'ukelei' (alburnus v. cyprinus lucidus), QVIGSTAD (Lapp navne 378) 'ræsska (liden)' (kis coregonus lavaretus), K. GENETZ *šall* 'isompi siika; grösserer schnepel', ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 48) T. *šall^a* 'iso siika'. Vö. még QVIGSTAD (Lapp navne 94) Lg. *ruövde-šilla*, *ruövde-šilla* 'gasterosteus aculeatus' (*ruövde* 'vas'), S. *šilah* 'smaafisk' (kis hal).

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 392) „Ostiacis ad Kas fl.“ *sull* 'salmo leucichthys'.

A szókezdő hangok eredeti jésített *š-re mennek vissza. A lappban a szókezdő *š* ~ *č*-váltakozás meglehetősen gyakori jelenség (vö. WICHM.: FUF. XI, 275—276).

ITKONEN: JSFOu. XXXII₃, 48. f. (a *šilakka* odavonásával). lp.

11. F. *muro* GAN. 'små sijk' (kis coregonus lavaretus), RENV. 'salmo lavaretus; schnepel', LÖNNR. 'gråsik, sik (siika)' (salmo v. coregonus lavaretus), *murokala*, *murukala* LÖNNR. 'gråsik, sik'. Kicsinyítő képzős alakok: *morakka* GAN. 'små sijk', *morakka*, *murokka* RENV. 'salmo lavaretus; schnepel', LÖNNR. 'stäm; squalius leuciscus (korpiained, seipi)', *marakka* LÖNNR. Suppl. 'mycket liten fisk', *murokas* GAN. 'små sijk', RENV. 'salmo albula; stintenart, al. salmo lavaretus; schnepel', LÖNNR. 'siklöja, småsik, mujka' (coregonus albula, kis coregonus lavaretus), N.: Laukaa, Rantalampi, Pihtipudas, Maaninka 'középnagyságú vagy kisebb coregonus lavaretus', *mura-*

kas N.: Karttula ?'leuciscus grislagine'; — karj. Jyvöälahti, KARJAL. *muroš* 'pieni siika' (kis coregonus lavaretus).

LpL. WIKLUND *mur^aka- 'fischbrut'*.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 362) „Taiginzis“ *miara* 'salmo coregonoides'.

12. F. *taimen* GAN. 'liten lax, laxöring; röding; laxforell; parvus esox trutta'; RENV. 'salmo alpinus; alpenforelle (nieria)', LÖNNR. 'en art lax, taimen, röding, forell, örlax l. laxöring; salmo fario l. salmo trutta; var. jokkalo (den största af slägtet), haukasilmä, nokinokka, näätäsilmä, puukkomies (af föga mer än ett quarters längd), tammakko', N.: Nakkila, Suoniemi, Kurkijoki, Jaakkima, Suomenniemi, Riistavesi, Iisalmi, Pihtipudas, Kalajoki, Pudasjärvi, Paltamo, Kajaani, Simo, Sodankylä, Rovaniemi, Inari, Ylitornio, (MELA-KIVIRIKKO 467) Utsjoki, Tornio, Oulu id.; Pyhäjärvi *taiminka*, NEOVIUS *taiminka, taimetka* id. A *taimen* alakban levő szövégi *-n* ugyanaz a képző, mely megvan az *ahven* 'perca fluviatilis' (68. sz.) halmnévben is. Észtt WIED. *taim* 'lachsforelle; salmo taimen Pall.', RIKOJA 40 *taimo* id., KALANDUS JA KALASTUS 10. SZ. *taimed* id.; lív SJÖGREN-WIED. K. *tämik*, L. *taimin* 'lachsforelle; salmo trutta L.', KETTUNEN Kuolkka *tämik* id. (már nincs használatban). A halmnév a keleti-tengeri finn-nyelvekből átment a lettbe, oroszba, svédbe (vö. THOMSEN, BFB. 281, KALIMA, OLR. 223), sőt tudományos műszóul is szolgál (salmo taimen).

LpN. FRIIS *dabmok* 'salmo fario; örret', *dabmug* id., *dabmugaš* dem., L. WIKLUND *täpmuk* 'salmo trutta; eine art lachs', QVIGSTAD (Lapp navne 372) S. *tabmok*, Arj. *dæbmuk*, Ht. *dqbmug* 'salmo eriox L.', (Beitr. 170) *dæbmot*, gen. *-oha* 'forelle; salmo eriox', ITKONEN (MSFOU. XLVIII, 45) Ko. *jaür-tämmik* 'järvi-tammukka, -mullo', Vefsen *Düppmäjk* 'forelle'. — A szövégi *-k* a *dabmok* stb. alakban elhomályosult képző, mely megvan a lpKld. *väitsék* (8. sz.), lpL. *kävük* (59. sz.), lpS. *sittek* 'perca' (14. sz.) és lpK. *mäneik* (55. sz.) halmnévben is. A *dabmug* stb. alakban levő *-g* szintén képző, melyről a lpS. *sappeg* (40. sz.) halmnévvel kapcsolatban lesz szó. Vö. még lpN. *luöbbag* (56. sz.). Finnország legészakibb vidékén ismerik a következő halneveket: RENV. *tammakko* 'salmonis species, hibernans; winterlachs', LÖNNR. *tammakko, tammukka* 'en art taimen, forell; winterlachs', N.: Pudasjärvi, Kemi-folyó felső-folyásának vidéke, Sodankylä, Rovaniemi, Kittilä, Ylitornio 'kisebb lazacféle hal', Inari *tammukka*, Ylitornio *tampukka* id. Mindezek az alakok

jövevényyszók a lappból. QVIGSTAD (Beitr. 170) egyeztette a lp. *dāb-mot* és f. *tammukka* halneveket.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 406) „Ostiacis ad Kas fluvium“ *domuchey* 'salmo omul', amelyben a *-chey* végzet bizonyára azonos azzal a *-ka*, *-ha*, *-ga*, *-hae*, *-haei*, *-hai* stb. képzővel, mely megvan a *fai'ka*, *paiha* (1. sz.), *kinthae* (34. sz.), *nengahai*, *ňazahaei* (17. sz.) stb. halnevekben is (vö. PAAS., Beiträge 285—286 jegyz.). A szókezdő *d-* nem világos, vö. mégis (PAAS., Beiträge 296, 370. sz.): szamKam. *te-ŭim*, *de-ŭim* 'bringen' ~ f. *tu-* stb.

ITKONEN: JSFOu. XXXII₃, 49, lp., f. és szamO „Laak“ *tyy* 'taimen', Kam. *těji*.

13. F. LÖNNR. *toikelo* 'ett slags större fisk i Ladoga' (egy nagy hal a Ladogában). A *-lo* végzet ugyanaz a képző, mely megvan a *jokkelo* (43. sz.) hálnévben is.

? Szam. PALLAS (Zoogr. III, 414) „Ostiacis ad Kas fl.“ *tughe* 'salmo tugun', „Camaschinzi“ *tughuræ* id. A *-rae* végzet képző, vö. szam. *patara* (9. sz.), *sätura*, *sätorei* (16. sz.) stb.

A f. *-k* és szamKam. *-gh-* megfelelésre vö. PAAS., Beiträge 54—59. Az egyeztetés a finn hálnév bizonytalan jelentése miatt kétséges.

14. F. *sintti* LÖNNR. 'liten fisk, nors' (kis hal, osmerus vagy salmo eperlanus), N.: Kainuu 'pieni ahven' (kis perca fluviatilis'), Maaninka 'pieni kala' (kis hal), *sitti* ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 79) 'mutu' (phoxinus aphyra), N.: Pyhäntä, Jämsä, Sievi, Toholampi, Lestijärvi 'pieni ahven' (kis perca fluv.). — A lpS. FRIS *sittek* 'perca; abor' jövevényyszó a finnból. A *-k* végzet elhomályosult képző, mely megvan pl. a lpN. *dabmok* (12. sz.) és lpL. *käčük* (59. sz.) hálnévben, valamint a következő állatnevekben is: lpN. *čierrek*, *čerrek* 'sterna arctica' ~ vog. *tšarà*, *širə* stb. 'möwe', szamO. *sār*, *šar*, *šār* 'meerschwalbe; sterna hirundo' (vö. PAAS., Beitr. 143, 221. sz.); lpN. *čuruk*, *čurok*, dial. *čiruk* 'musca, musca grandior prægna; fliege, schmeissfliege' ~ lpN. *čurro*, *čurru* id. (i. mű 154, 227. sz.); lpN. *čermak*, *čiermak* 'vitulus rangiferinus unum annum natus' ~ lpK. *čierma* 'lupus' (i. mű 219, 281. sz.). ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 79) a lapp halnevet a f. *sitti* megfelelőjének magyarázta.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 403) „Ostiacis . . . ad Surgut“ *schitte* 'salmo oxryhinchus', (Zoogr. III, 409) „ad Narym“ *sitti* 'salmo vimba'. A szókezdő hangok — f. *s*, szamO. *š-* ~ *s-* eredeti

szókezdő jésített affrikáta, *č*- hang folytatói (vö. PAAS., Beiträge 142—150). A szóközépi hangok eredeti *-*ntt*- kapcsolatra mennek vissza. A nasalis az osztják-szamojédban és részben a finnben elveszett. A finnben az *-*ntt*- > -*tt*- hangváltozásra vö. *tuttu* 'bekannter' < *tunttu ~ *tuntea* 'kennen' stb. (SETÄLÄ, ÄH. 386—389.).

15. F. *tonko* RENV. 'salmonis varietas minor; kleinere lachsart', LÖNNR. 'mindre laxart, forell (jokilohi, rautu)', N.: Pudasjärvi, Kuusamo, Kajaani 'patakokban és kis tavakban élő kisebb lazac'; *lohentonko* LÖNNR. 'laxöring, forell' (pisztráng), N.: Pudasjärvi, Kuusamo 'tonko'; — karj. Jyvöälahti, KARJAL. *lohentoroko* 'pieni lohi' (kis lazac).

Szam. REGULY Jur. *tui* 'xapiycъ; äsche, bunt gefleckter salm', CASTR. Kam. *těji* 'taimen; salmo fluviatilis', PALLAS (Zoogr. III, 365) „Samojedis“ *tuju*, (Zoogr. III, 359) „Ostiacis . . . Narymensibus“ *tiu* 'salmo fluviatilis', (Zoogr. III, 406) *tonne* 'salmo omul', (Zoogr. III, 359) „Laak-Ostiacis“ *tyhng* [sic!] 'salmo fluviatilis', KLAPR. 163 „Laak“ *tyy* 'taimen'.

ITKONEN (JSFOU. XXXII₃, 49) a „Laak“ *tyy* ~ Kam. *těji* halnevet a f. *taimen* ~ lp. *dabmok* hálnévvel egyeztette.

16. LpL. WIKLUND *sjato* 'ukelei' (alburnus lucidus).

SzamJur. PALLAS (Zoogr. III, 392) *sjaita* 'salmo leucichthys', REGULY *šaita* 'шайма', CASTR. *šaita*, *šaita* 'njelma', vö. még KLAPR. Atl. VIII „Pustosersk“ *sätura* 'hecht', SCHRENK 290. sz. *saturáj* id., CASTR. Jur. *seatorei*, *seatorei*, *sätorei* id. A 'csuka' jelentésű szavakban a -*ra*, -*rei* végzet képző, vö. *patara* (9. sz.), *tug-hurae* (13. sz.).

A szamojéd szókezdő hangok eredeti jésített affrikátára mennek vissza (vö. PAAS., Beiträge 143, 220. sz.). A lappban a szabályos affrikáta helyett *š*- szókezdő hang van, ami nem szokatlan jelenség (vö. WICHM.: FUF. XI, 274—277, TOIVONEN: FUF. XX, 138).

17. LpN. FRIS *njoavdnja* 'fetus salmonis alpini; yngel af røe (ravddo), smaarøe, som lever i elv'.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 359) *nengahai*, *nehái* 'salmo fluviatilis' CASTR. Jur. *nazahaei* 'taimen' (salmo eriox). A -*haei* -*hai* végzet más szam. hálnévben is előforduló képző, vö. PAAS. Beiträge 285—286 jegyz. és *domuchey* (12. sz.), *kinthae* (34. sz.).

A szamojéd szóközépi hangok (-*ng*-, -*γ*-, *ø*) eredeti *-*γ*- hangra utalnak (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 22), viszont a lapp alakban a -*dnj*-eredeti *-*n*- hangra megy vissza. A nasalis-sorok eltolódása ismert jelenség (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 8 c.).

18. Osztj. AHLQV. *kara, kari* 'sterlet (,im obdorskichsen *as-tai-kari* 'Ob-quellen-sterlet', weil dieser fisch im Irtysch und im oberen laufe des Ob-flusses zahlreich vorkommt, im unteren aber seltener ist)'. PALLAS (Zoogr. III, 103) „ad Surgut“ *korri* 'acipenser pigmaeus'; CASTR. S. *kari, kori* 'roter sterljäd', *kariš* 'kleiner weisser sterljäd', I. *kerä* 'roter sterljäd'; PAPAÍ *kari*, K., KO. *kōri* 'стерлядь; tokhal'; PATK. K. *karé* 'kecsege; sterljäd; acipenser ruthenus', *kera, kërä, kera* 'teljes nagyságú kecsege; erwachsener sterljäd', *karés* 'apró kecsege; kleiner sterljäd (etwa zwei spannen lang); szib. or. карышь¹⁾); PAAS. K. *kārš* 'стерлядь; sterlet', J. *kārī* id., *kārš-mòx* 'sterletin poika; junger sterlet', KARJAL. FD. *kārš, kāršxūt* 'lihava sterletti' (kövér kecsege), Koš., Č., Kr. *kārš* 'sterletti', C., Sog. *kārš* id., V. *k'ōri* 'pieni sterletti' (kis kecsege), Vj., VK., Vart. *k'ōri* 'sterletti', Likr., Trj. *k'ārī* id., MJ. *k'ārī* id., Ni. *kārš* 'pieni sterletti' (kis kecsege), Kaz. *kārī* 'pieni osetri; лопарь (?)' (kis tokhal?), O. *kp̄ri*: *āstn̄i-kp̄ri*²⁾ 'pieni sterletti' (kis kecsege); — FD. *kāršxūt* 'pieni sterletti; карышь', Fil. *kārš* 'стерлядь', Sog. *kārš* 'карышь', Č. (ritk.), Kr. *kārš* 'pieni sterletti', Kaz. *kāršòx* 'iso sterletti (suipponenäinen) (?)' (nagy kecsege, hegyesorrú) (?), Kam. *kāršmox* 'pieni sterletti', C. *kārš-mòx* id., Kr. *kāršmoxmäiž* 'pieni sterletin poikanen' (kis kecsege-ivadék). Az összetételekben a második tag *sòx* 'tokhal' (19. sz.); *mòx* stb. 'gyermek, fiú; állat vagy madár kicsinye'. A szóvégi -š kicsinyítő képző. Hasonlóképpen képző a CASTR. *kariš* alakban levő szóvégi -š (vö. TOIVONEN, Affr. 163, 291. sz., WICHM.: FUF. XVI, 201.)³⁾

Vog. AHLQV. *karai, kari* 'sterlett', SZILASI *kārāj* 'tokhal; stör', MUNKÁCSI, Hal. 304 Szigv. *karāj*, T. *kārkej* 'acipenser ruthenus; or. sterläd', KANN. TJ. *karkēi*, AK. *kārēi*, So. *kārāi* 'sterletti; acipenser ruthenus'. A bizonyos nyelvjárásokban megjelenő -k-, -γ- valószínűleg nem tartozik a tőhöz.

¹⁾ Jövevényszó az osztjából.

²⁾ Vö. AHLQVIST *as-tai-kari* 'Ob-quellen-sterlet'.

³⁾ KARJALAINEN szerint: Kr. *-mäiž* dem suffix: *ēymäiž* 'kleines mädchen', *pāxmäiž* 'kleiner knabe, knäblein', Trj. *mōli* '(geheimwort) ohr (des menschen)', *p'up'i m.* 'karhun korva', Ni. *mōi*: *a'ipezm.*, Kaz. *mōli*: *pēp'm.* 'kleiner, sehr wenig aus dem zahnfleisch hervorgekommener zahn', *mōli* 'ganz abgenutztes beil od. messer'. Vö. még PAASONEN, Ostj. Wb. 116 l. (Y. H. TOIVONEN szíves felvilágosítása).

Votj. PALLAS (Zoogr. III, 103) *karei* 'acipenser pygmaeus'. A szóvégi *-i* ugyanaz a kicsinyítő képző, mely megvan a *tšipei* (40. sz.) hálnévben is.

Szam. CASTR. Jur. *hiry* 'der sterläd'; PALLAS (Zoogr. III, 103) „Samojedis“ *chyrr* 'acipenser pygmaeus', „Ostiacis Beresoviensibus“ (vö. KLAPR. 164) *kyrr*, *kirre* id.

?F. észt WIED. *lū-karits* 'stichling; gasterosteus aculeatus und pungitius L.', RIHOJA 95 *luu-karitski* 'gasterosteus pungitius', J. MARK szíves közlése szerint az északi nyelvjárásban *luu-karnits* id., KALANDUS-JA KALASTUS 47. sz. *luu-kerts* 'pygosteus pungitius L.', WIED. *lū-kārikas* 'ein kleiner fisch; stichling; gasterosteus aculeatus od. pungitius L.' (*luu* 'csont'). A *-ts* és *-kas* végzetek ismert észt kicsinyítő képzők (vö. WIED., Ehstn. Gramm. 191 és 203—206). Az északi észt *luu-karnits* alakban az *-n-* vagy képző (vö. WIED. Ehstn. Gramm. 175) vagy esetleg szervesen hang. Az 'acipenser' ~ 'gasterosteus' jelentésváltozást a két nagyon különböző halfajtának az a feltűnő közös tulajdonsága magyarázhatja meg, hogy mind a gasterosteusnak, mind pedig az acipenser-fajoknak hegyes csont-tüskéi vannak, sőt némely acipenser-faj ivadéka feltűnően tüskés (vö. HERMAN, MHALK. 755).

Déli-osztják magashangnak az első szótagban a finnben mélyhang felel meg a következő biztos példákban is: osztj. FD. *kāpān*, V., Vj. *k'ätk'äm'* stb. 'zwei' ~ f. *kaksi* id. (vö. TOIVONEN, Affr. 118, 157. sz.); FD. *χēnt* 'korb aus birkenrinde' ~ f. *kontti* 'ranzen von birkenrinde'; osztj. *tēn*: Kr. *tēn-ē'pät* 'leichengeruch', Kam. *tēn-epät* 'übler duft der tataren' ~ *tuoni* 'genius mortis mythol. Pluto, inde mors, fatum' (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 143—144).

19. Osztj. AHLQV. *soχ*, *sux* 'stör; acipenser sturio', CASTR. I. *sōχ*, S. *soχ*, *souχ* id., PATK. I. *sōχ* 'tokhal; stör; acipenser sturio', PÁPAI KO. *sāχ*, *soχ* 'ocetpъ; tokhal', PAAS. K. *sōχ* 'ocetpъ; stör', J. *sōw'* id., KARJAL. (Vok. 97) FD. *sōχ*, Trj, *sō''χ*, V., Vj. *sōχ*, Ni. *sux*, Kaz. *sōχ*, O. *sōχ* 'stör', vö. PALLAS (Zoogr. III, 91) „Ostiacis ad Naevola“ *sooχ* 'acipenser sturio'.

Vog. SZILASI *sūχ* 'tokhal; dick-fisch'. A vogul hálnév talán jövevénytörés az osztjából.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 92) „Coibalis“ *sigge*: *siggewulla* 'acipenser sturio'.

PAASONEN, s-laute 55, 65. sz., Beiträge 222, 291. sz.

20. Md. PALLAS (Zoogr. III, 91) *pulla* 'acipenser sturio'.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 91) „Coibalis“ *wulla*: *sigge-wulla* id. A koibal-szamojédban tehát eredeti szókezdő *p-nek ebben az esetben — intervokalis helyzetben — *w* felel meg (vö. PAAS., Beiträge 99). Az összetétel első tagja *sigge* ~ osztj. *sox*, *sux* stb. (19. sz.) 'acipenser sturio'. Az acipenser sturio szamojéd *sigge-wulla* neve eszerint azonos értelmű szavakból álló elhomályosult összetétel, olyan szerkezetű hal-név, amilyenre a zürjén és az osztják nyelvben találtam még példát: osztj. Kaz. *kār̄isòx* 'nagy kecsége' (18. sz.), amelyben *kār̄i* 'kecsége', *sòx* id. (19. sz.); zürj. *ar-gytš* 'stint', (7. sz.), amelyben *ar* 'stint', *gytš* 'karausche' (59. sz.), vö. továbbá zürj. *tšui-pi-sir* (40. sz.) és vog. *lāñxsāñ* stb., osztj. *lamsā·n* stb. (29. sz.).

21. Cser. Bud. *nuš* 'csuka; esox lucius', SZILASI *nuž* 'csuka', RAMST. *nūž* 'hecht', VASZILJEV *нужол* 'щука', WICHM. KH. *nuž*, *nuž yol*, I., C., M., JU. *nuž*, U. *nuž-yol* 'щука; hauki' (csuka).

SzamO. PALLAS (Zoogr. III, 103) „Ostiacis . . . ad Narym“ *nódotok* 'acipenser pygmaeus', CASTR. N. *nōdak*, *nōdek* 'sterläd', K. *nōdey*, NP. *nōtay*, Jel., B. *nūtey*, Taz. *nuotey*, *nuotil-kuel*, Kar. *nütèk*, *nütyl-kuel*, Čl., FO. *nuočuy* id.; KLAPR. 163 „Laak“ *noótok* 'sterled'. — PALLAS (Zoogr. III, 103) „Juracis“ *nadsik* 'acipenser pigmaeus' adata nem világos.

? LpS. FRHS *noiso* 'pisces solito majores; store fisk'. A határozatlan jelentés miatt a lapp adat idetartozása kétséges.

A szóközépi hangok világosan eredeti szóközépi *-š-re utalnak (vö. TOIVONEN: FUF. XXI, 94—102) s így ez az egyeztetés is adatul szolgál PAASONENNEK és TOIVONENNEK ahhoz a megállapításához, hogy az uráli szóközépi *-š-nek a szamojédban *-t- hang felel meg.

A 'csuka' ~ 'kecsége' jelentésváltozás szokatlan, de nem valószínűtlenebb, mint például a 'csuka' ~ 'coregonus' jelentésváltozás, amire több adatunk is van. Az acipenser-fajokra éppen annyira jellemző az előrenyúló, hosszú, hegyes orr, mint a csukára.

22. F. *latteri* LÖNNR. Suppl. 'björkna, braxenpanka; abramis björkna (pasuri, luuteri)', N.: Luhanko (MELA-KIVIRIKKO 457) id. A *-ri* végzet képző. Egyéb kicsinyítő képzős alakok: *lahna-latik* Pyhämaa, Pyhärinta 'pieni nuori lahna' (fiatal kis abramis brama), *latukka* Kurkijoki (MELA-KIVIRIKKO 457), Orivesi, Tampere 'kis abramis brama', vö. még *ranta-latikko* LÖNNR. 'stensimpa; cottus gobio', N.: Ladoga mellett (MELA-KIVIRIKKO 406) id. (*ranta* 'part, parti'); —

észt WIED. *latikas* 'brachsen; abramis brama L.; — butté; pleuronectes L.', Ósel *latingas* id., D. *latik* id., KALANDUS JA KALASTUS 37. sz. *latk, latkas* 'abramis brama'.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 297) „Tayginzis“ *laeto-challe* 'cyprinus carassius', ADELUNG *lätachalé* (T. LEHTISALO értesítése szerint) id., CASTR. Jen., Tawgy *latu* 'salmo peljet' (*challe, chalé* = hal).

A finn és szamojéd halnevek minden valószínűség szerint beletartoznak a következő szócsaládba, melyet PAASONEN állított egybe (Beiträge 73—74, 131. sz.): f. *lattu* 'niedergedrückte lage', *lattea*¹⁾ 'flach, platt', észt *latak, latakas* 'breiter, flacher gegenstand; breit, flach' ~ ?szamJur. *lāta* 'brett; fusboden; breite, breit'; BUDENZ *lätta*, REGULY *latta* 'breit'; *šabu latta* 'der boden um den feuerherd', Tawgy *loit'u* 'brett'; Jen. *lata* id. Ide tartozik még SCHRENK *lāta, ly'āta* 'breit'.²⁾ A jellegzetesen lapos, széles testű abramis brama, illetve cyprinus carassius finn, illetve szamojéd nevének eredeti jelentése tehát 'lapos, széles [-hal]; laposka, széleske' lehetett, vö. magyN. (HERMAN, MHalK.) *lapátkeszeg, lapiska, lepényhal* 'abramis brama', *tányérkeszeg, tányérhal* 'blicca argyroleuca Heck.', n. *breitling* 'cyprinus carassius' (vö. BREHM, Fische 251 és FALK-TORP, Et. Wb. 102). Ezért lehet az észt *latikas* stb. az abramis brama és a fajilag igen távol álló, de szintén feltűnően lapos pleuronectes (egy lepényhal) közös neve.

23. F. *lisu* GAN. 'sik unge, små sijk (kis coregonus lavaretus); piscis nondum adultus', RENV. 'cyprinus ballerus; zope', LÖNNR. 'braxenpanka, blicka (porho), fiskunge' (abramis brama ivadéka; halivadék), N.: Nousiainen, Laitila, Rauma, Nakkila, Suodenniemi, Orivesi, Tampere, Ruovesi, Renko 'pieni lahna' (kis abramis brama); *lissu* N.: Häme id. — *lahnan lisu, -lisukka* RENV. 'cyprinus ballerus', LÖNNR. 'braxenpanka, blicka, braxenblicka, flira, braxenflira; minsta braxenarten med hvita fenor och ljusa ögon (porho, sulkava)' (a legkisebb abramis-faj, melynek fehér úszószárnya és

¹⁾ A f. *lattea* gemináta szóközépi *-tt-*jét PAASONENNEL ellentétben nem eredeti geminátának, hanem **-pt-* > *-tt-* hangváltozás eredményének fogta fel WICHMANN, Tsch. texte 499. sz., TOIVONEN: FUF. XVIII, 179, LEHTISALO: FUF. XXI, 24. Vö. még SETÄLÄ, Stufenw. 58, ÄIMÄ, Astev. 15.

²⁾ A 'lapos' ~ 'széles' ~ 'deszka' jelentések viszonyára vö. zürj. WIED. *laz, las* 'platt, stumpf, an der spitze gebogen', *laz munny* 'platt hin fallen', *lazny* 'platt od. dünn schlagen, abstumpfen, breit machen', *lazödnny* 'platt machen, (schlagen, drücken), drücken, pressen' stb. ~ mdE. PAAS. *laz* 'brett'.

világos szeme van); *lahnanlisu* N.: Pori, Tyrvää, Suoniemi, Kangasala, Orivesi, Virrat 'pieni lahda' (kis abramis brama), *särjen-, särenlisu* N.: Kangasala, Pudasjärvi 'pieni särki' (kis leuciscus rutilus), *lahnanlisukka* N.: Kangasala 'pieni lahna' (kis abramis brama).

LÖNNR. Suppl. *lehu* 'braxenpanka' (abramis brama ivadéka).

Karj. Tver OJANSUU (KAÄH. 57) *li.d'žu* 'pieni kalanpoika' (kis halivadék), Jyvöälahti, KARJAL. *liššu* 'pieni särki' (kis leuciscus rutilus), Rugajärvi, KARJAL. *nutšüne* id., aun. GENETZ *kivi-ručeu* 'cot-tus gobio'. Ez a halmév átkerült az oroszba is (vö. KALIMA, OLR. 115—116)¹⁾; — lüd SUNUNSUU, KUJOLA *rud'žu* 'pieni kalanpoika' (kis halivadék), *kivirud'žu* 'pieni kala, joka elää kivien alla' (kis hal, mely kövek között lakik; *kivi* = kő), Mundjärvi, KALIMA *kivirutš* id.; *šärg.rud'žud* (plur.) 'leuciscus rutilus ivadékai (kicsik)'; — észt WIED. *luts* 'quappe; gadus lota L.', *kiviluts* 'aalmutter; zoarces viviparus L.'; — lív SJÖGREN-WIED. *luts* 'quappe; gadus lota L.' Az észt-lív *luts* átment a lettbe is, vö. THOMSEN, BFB. 267.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 316) *lyssu* 'cyprinus idus', SCHRENK 294. sz. *lyzu* 'rotfeder', Jur. BUD. *lyzu* 'ЯЗБ; kühling', CASTR. *lysu*, *leasu* 'rotfeder, plötze; copora'. — PALLAS (Zoogr. III. 316) „Ostiacis ad Narym“ *ly* 'cyprinus idus' nem világos adat.

A szóközépi hangok a szamojédban eredeti jésített affrikátára mennek vissza (vö. PAAS., Beiträge 160—169, különösen 230. sz. egyeztetés). Ugyancsak eredeti *-č- hang folytatója a f. -s- a *lisu* ~ karj. *liššu*, *li.d'žu*, lüd *rud'žu*, észt *luts* stb. alakokban (vö. TOIVONEN, Affr. 226—227). A *lehu* alakváltozat szóközépi -h- hangját úgy magyarázhatjuk, hogy az ősfinn *s ~ *z váltakozáson alapuló *-z- hangon keresztül szintén *-č- hangra megy vissza (vö. TOIVONEN, Affr. 244—245, Suomi V₁₀, 391—392)²⁾.

24. F. *pasu* LÖNNR. Suppl. 'braxenpanka' (abramis brama ivadéka), N.: Luopioinen, Polvijärvi id., Laukaa (MELA-KIVIRIKKO 457) 'abramis björkna'; Luopioinen, Asikkala 'mindenféle abramis bramához hasonló széles hal kicsi korában úgy 15—20 cm.-ig, abramis brama, björkna, ballerus és leuciscus erythrophthalmus ivadéka'; *lahnanpasu* Luopioinen, Asikkala 'pieni lahna' (kis

¹⁾ Az *l ~ r* váltakozásra vö. AIRILA: Vir. 1933, 461—472.

²⁾ A f. *lisu* stb. és *lehu* halneveket összetartozóknak tartja COLLINDER is, Vir. 1928, 250.

abramis brama); *pasuri* LÖNNR. 'braxenpanka' (abramis brama ivadéka), N.: Kangasala, Käkisalmi, Sävonranta, Muurame, Suomenniemi (az őregek nyelvében) id., Vanaja (MELA-KIVIRIKKO 457) 'abramis björkna', Laitila, Längelmäki id.; *pasurilahna* Mikkeli (MELA-KIVIRIKKO 457) 'abramis björkna'; *lahnanpasuri* Orivesi 'pienempi lahna' (kisebb abramis brama). A *-ri* végzet ugyanaz a kicsinyítő képző, mely megvan a *latteri*, *pehuri*, *neituri* stb. halnevekben.

Patu LÖNNR. Suppl. 'braxen, som alls ei växer' (abramis brama, mely egyáltalán nem nő).

SzamO. CASTR. B., Taz. *päče* 'plötze; cyprinus rutilus', Taz. *päčä*, N. *päže* 'barbe; cyprinus lacustris', Kar. *petä* 'plötze', KO. *pet*, K. *pette*, Čl. *päteä* 'barbe', vö. PALLAS (Zoogr. III, 314) „Ostiacis ... ad Narym“ *petsche* 'cyprinus lacustris', „Ostiacis“ *potje* id., (Zoogr. III, 317) „Ostiacis ... circa Surgut“ ? *potsi* 'cyprinus rutilus'.

A szóközépi hangok (f. *-s-*, szamO. *-č-*, *-t-*) eredeti jésített affrikátára, **-č-* hangra mennek vissza (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 70, PAAS., Beiträge 165—167, TOIVONEN, Affr. 226—227). Viszont a f. *patu* alak szóközépi *-t-*-je eredeti kakuminális *-č-* hangból vezethető le (vö. PAAS., Beiträge 168 jegyz., TOIVONEN, Affr. 208). SzamO. N. *-ž-* a *päže* alakban szintén eredeti kakuminális *-č-* hangra utal.

A vokalizmust illetőleg figyelembe veendő, hogy a szamojéd-ban — amint PALLAS adatai mutatják — a halnévnek mélyhangú alakváltozatai is voltak.

A finn és szamojéd jelentés viszonyára vö. f. *lisu* stb. ~ szam. *lysu* stb. (23. sz.).

25. F. GAN. *njeriä* 'sen skin lax; esox¹⁾ carens squamis' (pikkely nélküli lazac), *njeriäinen* dem. id., RENV. *nieriä* 'salmo eriox et alpinus; rotfisch', *nieriäinen* id., LÖNNR. *nieri* 'röding, insjöläx; salmo alpinus, s. lacustris (pehuli)', *nieriä* id., *nieris*, Suppl. *nieries*, *nieriäs* dial. id., *nieriäinen* 'röding, skinnlax, taimen. laxöring, forell', *nieriäinen*, *nieriäinen* dial. id.; — N.: Kivennapa, Pyhäjärvi Vpl., Kirvu, Hiitola, Rautjärvi, Polvijärvi, Pudasjärvi *nieriäinen*, Kurkijoki, Jaakkima *nieriäinen*, Kontiolahti *neräinen* 'nieriäinen'; — karj. -aun. GENETZ (karj.) *nieries*, *nieriäs* 'nieriäinen, pehuli', *niericne*, *nieriäne* id., KARJAL. *nieries* Jyväskyläi 'nieriäinen', Rugajärvi 'hoikka, pitkä, pilkukas kala' (karcsú, hosszú, pettyes hal), Salmi, MARFA HOSAINOV, KUJOLA *nieries* 'nieriäinen'. A karjalaiból a halnév átkerült az

¹⁾ Az *esox* 'salmo' jelentésére vö. 39. sz.

oroszba is (vö. KALIMA, OLR. 172); — észt WIED. *nōrijas*, *nōrjas*, *nořjas* 'forelle; salmo trutta L. (?)'; РИКОЈА 40 *norjas* 'salmo trutta L.', KALANDUS JA KALASTUS 10. sz. *norjas* 'salmo trutta L.', 11. sz. *norjas*, *noorjas* 'salmo fario L.' A finn és észt alak vokalizmusának megfelelése szabálytalan. A consonantizmus és a jelentés egyezése miatt azonban mégsem lehet a két halnevet egymástól elválasztani.

Cser. WICHM. M. *nura'n* 'sterletti' (kecsege), VASZILJEV *нуран*, *нуранкол* 'стерлядь'. Az *-an* végzet minden valószínűség szerint azonos azzal a képzővel, mely megvan a következő szókban is: RAMST. *βaža'ran* 'hart, maserig, nicht spaltbar' ~ *βa'žär* 'hart, maserig (holz); die maser'; RAMST. *i'män* 'mit nadeln versehen, stehend' ~ *im* 'die nadel, nähnel; der stachel, dorn' (vö. még BEKE, Cser. nyt. 124, 125. pont).

Osztj. KARJAL. M.J. *nūrķ'ūA* 'eräs (pieni) suomuton kala' (egy kis pikkely nélküli hal); Trj. *nūrķ'ua* 'eräs hyvin pieni sterletin t. osetrin näköinen suomuton kala (on Juganissa)' (egy nagyon kicsi kecsegéhez vagy tokhoz hasonló pikkely nélküli hal), vö. *nūrē* stb. 'paljas; karvaton' (csupasz; szőrtelen); — Tr. *nūr'särt'* 'pieni hauenpoika, hauensukkulainen' (kis csukaivadék, tkp. csupasz csuka, vö. f. N.: Купю *paljas hauki* 'sukkulahaukea isompi hauki').

Vog. KANN. AK. *nōrχül* 'ГОЛЯБЪ; leuciscus l. cyprinus phoxinus', vö. AK. *nōr* 'paljas' (csupasz).

SzamO. CASTR. NP. *norak* 'barbe; cyprinus lacustris'. A szóvégi *-k* képző, vö. szamO. *šäbek*, *šäpek*, *šäpeka*, *šäpek*, *sepka*, *seapka*, *sepukka* ~ O. *šäpe*, *seppa*, Jur. *sibi*, *sivie*; Jen. *sebi* 'leicht' (vö. PAAS., Beiträge 149); szamO. *tädäk* 'sibirische ceder' ~ zürj. P. *sus*, vog. *tet* stb. id. (vö. PAAS. i. mű 240).

Az észt *nor-*, *nōr-*, f. *niēri*, cser. *nur[a]-*, szamO. *nora-* tő-, illetve képző nélküli alak megfelel az osztj. *nūrē* stb. 'paljas; karvaton' (csupasz; szőrtelen), vog. *nōr* stb. 'paljas' jelentésű szavaknak. A tárgyalt halnevek eredeti jelentése tehát 'csupasz[-hal]; csupaszka' volt.

A fenti egyeztetés hangtanilag igazolható. Az eredeti szókezdő hang *n-* volt, melynek a finn nyelvekben és a cseremiszenben szabályosan *n-* felel meg. A vokalizmus tekintetében csak a magashangú finn alak (*niēri*, *niēriä* stb.) szabálytalan. A finnben az elsőszótágbeli *-ie-*, *-i-* magánhangzó azonban eredeti mélyhang megfelelője is lehet, pl. f. *siestar* 'svart vinbärsbuske, tistron', észt. *sōster*,

sēster, *sōster* 'johannisbeere' ~ mdE. *šukštoru*, M. *šuksteru* (vö. SETÄLÄ, Quantitätsw. 38); f. *piena* 'trálist, slå, ten, stång, bråde; list på stockändar, hornlist' ~ cserM. *pà nî*, H. *pañe* 'löffel' (vö. WICHM., Tsch. texte 727. sz.) s tudjuk azt is, hogy eredeti finn mélyhangú *ǰ, vagy *ǧ hangnak a fgr. nyelvekben általában mélyhang felel meg (vö. SETÄLÄ, Quantitätsw. 36—38, PAASONEN: JSFOU. XXX₂₃, 2—3, WICHM.: FUF. XIV₃, 13, TOIVONEN, Afr. 124, 175. sz.; 126, 180. sz.; 127—128, 186. sz.; 157, 272. sz.). Feltehető még az is, hogy a hal-, ill. lazacnévnek az ősfinnben egymás mellett magas- és mélyhangú alakja volt.

A vogulban a cyprinus (leuciscus) phoxinus alsókondai *nörxul* 'csupasz-hal' neve onnan származik, hogy a cyprinus phoxinus (= phoxinus aphyia) pikkelyei rendkívül aprók, csak nagyítóval számlálhatók meg s a mellen, torkon, sőt néha a hason is teljesen hiányzanak (vö. HERMAN, MHalK. 725). Az osztjában (Trj.) a 'csupasz-hal' nevet egy kecsége-féle pikkely nélküli kis hal viseli, s ez alapon megérthetjük a malmyži cser. *nura'n* hálnév 'kecsége' jelentését. A 'csupasz-hal' elnevezés valóban jól ráillik a részben csupasz és síma, nyálkástestű kecsegére (vö. BREHM, Fische 426). A cyprinus lacustris (= barbus fluviatilis) feje csupasz s pikkelyei nagyon aprók (vö. HERMAN, MHalK. 693). A 'csupasz[-hal]' vagy 'csupasz [-laczac]', 'csupaszka' elnevezés a finn nyelvekben a salmo-fajokra vonatkoztatva rendkívül szemléletesen fejezte ki a lazacfélének azt a feltűnő sajátságát, hogy ivás idején főleg a tejes halak pikkelyeit feketés kocsonyás réteg fedi el (vö. BREHM, Fische 320, 342; HERMAN, MHalK. 740), mely a háton egy, sőt másfél cm. vastagságot is elér (vö. E. LEONHARDT, Der lachs 51) és a pikkelyeket egészen betakarja. A finn nép a lazacféle halakat ebben az állapotukban ma *nahkalohi* 'bórlaczac' névvel jelöli (vö. MELA-KIVIRIKKO 466, 468). A *nieriü* stb. eredetileg tehát az ivását végző lazacféle [tejes] hal megkülönböztető jelzője volt, mely a jelzős szerkezetből önállósulva az eredeti jelentés elhomályosulásával általában bizonyos lazacféle hal nevévé vált. GANANDER adata: *njeriü* 'sen skin lax; esox carens sqamis' (pikkely nélküli lazac), világosan megőrizte a finn hálnév eredeti jelentését. Figyelmet érdemel LÖNNROT egyik adata is: *nieriäinen* 'röding, skinnlax, taimen, laxöring, forell', melyben a 'skinnlax' kifejezés annyit jelent, mint a finn népnyelvi *nahkalohi* 'bórlaczac', vagyis 'csupaszlaczac'.

26. F. *pura* LÖNNR. 'liten mujka' (kis coregonus albula), N.: Ristiina *hawvipura* 'pieni hauki' (kis csuka), Konginkangas (MELA-KIVIRIKKO 436) *purri* 'cobitis barbatula', Riistavesi *haavvenpurri* 'kis csuka', Paimio (MELA-KIVIRIKKO 443) *puras* 'gobio fluviatilis', LÖNNR. *haukipurras* 'liten gädä' (kis csuka); Konginkangas (MELA-KIVIRIKKO 436) *purrikka* 'cobitis barbatula', Iitti, Jaala *häuve^m purikka* 'pieni hauki' (kis csuka), Pertunmaa *hauinpurikka* id.; — észt WIED. *purikas* 'kleiner fisch (bes. von jungen hechten)', D. GRÜNTAL (Vir. 1928, 179) *purikkas* 'hauki' (csuka). A f. -s, -kka, észt -kas végzetek képzőelemek.

Osztj. PALLAS (Zoogr. III, 400) *porchul* 'salmo polcur', АНЛQV. *por-xul* 'coregonus polcur', КАРЖАЛ. Kaz. *pärçyul* 'ПИЖЬЯНЬ'. A hálnév az osztjából a jurák-szamojedba is átkerült, vö. szam. PALLAS (Zoogr. III, 400) *polkur* 'salmo polcur', Jur. CASTR. *palkur* 'schnäpel; salmo lavaretus'.

Szam. КЛАПР. Atl. VIII „Obdorsk“, „Jurazen“ *pürre* 'hecht', PALLAS (Zoogr. III, 336) *pürre* 'esox lucius', Jur. REGULY *purie* 'hecht', CASTR. *putea*, *puře* id., O. K. *pur*, NP. *purre* id.

27. Zürj. PALLAS (Zoogr. III, 248) „Permiensibus“ *jökisch* 'perca fluviatilis', WIED. *jokyš*, *jokuš* 'barsch; perca fluviatilis', WICHM. I. *jokuš*, Ud., Peč., V., S., L. *jokjš*, P. *jo'kiš* 'ОКУНЬ' (perca fluviatilis). KALIMA (RLS. 57) szerint a zürjén hálnév esetleg orosz eredetű.

Votj. PALLAS (Zoogr. III, 248) *jüşch* 'perca fluviatilis', WIED. *juš* 'barsch; perca fluviatilis', MUNKÁCSI S., J. *juš* 'sügerhal; ОКУНЬ; perca fluviatilis; barsch', WICHM. U. *d'uš* 'ОКУНЬ', MU. *đuš* 'eräs kala' (egy hal), M., S., G. *juš* 'ОКУНЬ; ahven'. A zürj.-votj. szóvégi -š permi eredetű képző, vö. zürj. *riniš* 'darrscheune, riego', votj. *inšyr*, *š'inšr* stb. 'dreschtenne, dreschboden' < őspermi *ryzš ~ f. *rihi*; zürj. *kirniš*, *kirniš*, *korniš* 'rabe', votj. *kyrnyš*, *kirniš* stb. id. ~ f. *kaarne* (UOTILA, Kons. 187—188); továbbá zürj. WIED. *doryš* 'seite, kante, rippe, schneide' ~ *dor* 'rand, seite, einfassung'; *d'yniš* 'dickes ende (eines balkens etc.)' ~ *d'yn* id., votj. WICHM. *d'in* 'dickes ende eines baumstammes', f. *tyvi* stb.; *goryš* 'kehle, gurgel', *gorš* 'kehle, gurgel, gier, gefrässigkeit, — lüstern, begierig, heiss hungrig, gefrässig, frech, brutal' ~ votj. Munk. *gur: gur-ul* 'az áll alja; állatoknál mál, mell, begy; kinn (bei tieren), wämme, brust, kropf'; *tömyš* 'kirsche', *l-pu* 'kirschbaum' ~ *töm* 'traubenkirsche', *töm-pu* 'traubenkirschenbaum; prunus padus'. — A szóbanlevő zürj.-votj.

hálnév szóvégi *-š* hangját UOTILA (Kons. 330) úgy magyarázta, hogy az talán eredetibb **-šk*-ra megy vissza és talán a tőhöz tartozik.

Vog. AHLQV. *ja-xul* 'leuciscus; чебакъ', *jam-qul* 'leuciscus idus', KANN. So. *jàxul* 'leuciscus; seipikala (isokokoinen)' (nagyönvésti leuciscus grislagine), FL. *jà^kxull*, AL. *jà^kku* id., P. *jà^kku* 'елець, чебакъ', ÉV. *jà^kku*, AL. *jà^kku*, FK. *jà^kku* id., vö. PALLAS (Zoogr. III, 314) „Vogulis Sosvensibus“ *jaktchull* 'cyprinus lacustris' (*xul* stb. = hal). — Az AHLQVISTNÁL előforduló *jam-qul* alakban levő *-m* elemet elhomályosult képzőnek foghatjuk fel, vö. *nàβram* 'gyermek' ~ *nàββr* 'csikó'; *xàjim* 'hím' ~ *xoi* 'férfi' (SZINNYEI, NyHas.⁷ 97) vö. osztj. Kr. *kó^simə* 'leuciscus rutilus' (58. sz.). Az adatok egy részében (ÉV., P., AL., FK.) mutatkozó szóvégi *-t* szintén elhomályosult képző (vö SZINNYEI, NyHas.⁷ 94—95), mely a következő szavakban is kimutatható: vog. SZILASI P. *vántért* 'vidra; bieber' ~ É. *vöntér* id.; *xōñxelt* 'folyócska; flüsschen' ~ *xuñxal* 'patak; bach'; vö. még KL. *sut*, AL. *sät*, KL. *sünt* 'öffnung, mündung' ~ f. *suu*, mR. *za* stb. (vö. PAAS., s-laute 97—98); KANN. T. *sält*, AK. *sält*, KK. *sēlt*, FK. *sēlt*, P., V. *sēlt*, AL. *selt*, KL. *sēlt*, FL. *sälttā*, So. *sält* 'lindenbast' ~ votj. *sal* 'die weichste, äussere, gleich nach der rinde folgende schichte des holzes (die am schnellsten fault und dabei eine bläuchliche farbe bekommt)', f. *salu* 'saft, splint' stb. (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 69); vog. *puti* *put*, *pot*, *pöt* 'busen' ~ lp. *buogra* (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 6). Ez a képző van meg a vog. *art* stb. 'cyprinus idus' hálnévben is (61. sz.).

Ostj. AHLQV. *jeu* 'barsch', PALLAS (Zoogr. III, 248) „ad Surgut“ *joih*, *joch* 'perca fluviatilis', CASTR. I. *jeu*, S. *jeux* 'barsch', PÁPAI KO. *jeux*, V., J. *jöx*, Vj. *jux* 'орухъ; sügér', PATK. I. *jeu*, *jeve* 'sügér; barsch' PAAS. K. *jeu* 'ahven; barsch', J. *jàw* id., KARJAL. (Vok. 161) FD. *jeu*, Trj. *jàux*, V., Vj. *jöx*, Ni. *jeu*, Kaz. *jeu* 'barsch'.

SzamJur. CASTR. *nühe* 'barsch'. Jurák nasalis fgr. **j*-szókezdő hangnak felel meg a következő biztos példában is: szamJur. CASTR. (mscr.) *nylu*, *nülu* 'baumsaft' ~ f. *jälsi* 'alburnum arboris; splint, baumsaft'; stb. (PAAS., Beitr. 91, 158. sz. és 270, 342. sz.).

A szóközépi hangok eredeti szóközépi **-k*-folytatói. A votjákban az eredeti **-k*-bizonyos esetekben elveszett, pl. WICHM. (Wotj. chresth.) G., J. *džu* 'glühende kohle' ~ f. *rökä*; G. *ju*: *ju-sür* 'fluss' ~ f. *joki*, vö. továbbá zürj.-votj. *-vi* 'kraft' ~ f. *väki* (WICHM.: FUF. III, 110).

Ami a vokalizmust illeti, zürj. -o-, votj. -u- ebben az esetben éppen úgy vog.-osztj. magashangnak felel meg és eredeti magashangra megy vissza, mint igen sok más példában (vö. SZINNYEI, NyHas.¹: öl (26), lélek (30), szív (37), fészek (43), méh (45), fő (48), kéreg (49), éj (50) stb. stb.).

PAAS., Ostj. Wb. 306. sz. osztj. — ? vog., zürj.¹)

28. ÉszT WIED. *tökes, tötkes* 'schleie; cyprinus tinca', KALANDUS JA. KALASTUS 23. sz. *toki, tötkes, tökk, tött* 'tinca vulgaris'. (vö. f. *Totki-järvi* helynév, SETÄLÄ: FUF. II, 244).

MdM. АНЛQV. *tutka* 'schleie', E. (PAAS., Beiträge 67) *tutka* 'quarre; налимъ'.

Cser. ТРОИСКIJ *toto*, RAMST. *tarta* 'die schleie'.

Vog. MUNKÁCSI, Hal. 303 T. *táxt* 'compó; cyprinus tinca (or. Ien)', KANN. TJ. *táxtkōl*, TČ. *táxtkōl* 'лeнь; cyprinus tinca l. tinca vulgaris'.

Magy. N.: *tat-hal* 'tinca vulgaris' (vö. MUNKÁCSI, Hal. 183).

Szam. KLAPR. 163 „Laak“ *tuth* 'karausche', PALLAS (Zoogr. III, 297) „ad Narym et Ket fl.“ *túdo* 'cyprinus carassius', CASTR. szamO. KO. *toto*, Č., FO. *tötö*, K. *tutto*, NP. *tuttu*, B., Taz., Kar. *tut*, N. *tod* 'karausche'.

PAASONEN, Beiträge 67, 117. sz., SETÄLÄ, Verw. 49.

29. Vog. MUNKÁCSI, Hal. 187, 303 É. *lāñsāñ*, K. *lāñsiñ*, P. *lāñsēñ*, T. *lāñsāñ* 'cselle; cyprinus phoxinus (or. piskozob, mezkozob)'; KANN. TJ. *lāysa'y*, KK. *lāysəy*, P. *lāysy*, ÉV. *lan,sy*, So. *lōy'šsəy* 'пескозобъ, пeскарь; gobio fluviatilis l. cyprinus gobio'.

Ostj. PAAS. K. *lāmsà'n* 'пескозобъ; seegründling; cyprinus phoxinus, пeскышъ (= *i'məl*)', KARJAL. Kr. *lāmsan*, -*an* 'langer, runder fisch mit kleinen schuppen (= *i'məl*); яскосопъ'.

A vogul-osztják halnevet elhomályosult összetételnek fogom fel.²) A vog. -*sāñ*, -*siñ* stb., osztj. -*sàn*, -*san* végzet leválasztásával visszamaradó előtag pontosan egyezni látszik a következő szamojéd halnévvel:

SzamO. CASTR. N. *lā* 'plötte; cyprinus idus', Č. *loa*, FO. *lèa*, NP. *lagge*, Jel. *laga*, B., Taz. *lāya*, Kar. *lāya* id., KLAPR. 163 „Laak“ *lanye* 'rotfeder; russ. jas; cyprinus rutilus', PALLAS (Zoogr.

¹) Korrektura jegyzet: vö. LEHTISALO: MSFOu. LXVII, 235, 6. sz.

²) MUNKÁCSI (Hal. 187) a szóban levő vog.-osztj. halnevet szintén összetételnek magyarázta, de egészen más alapon.

III, 316) *langge* 'cyprinus idus' (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 28, PAAS., Beiträge 27).

A vog.-osztj., számO. szóközépi hangok eredeti szóközépi *-y- hangra mennek vissza.

Az összetétel második tagjának a következő alaki változatai vannak: vog. MUNK., Hal. É. -*säñ*, K. -*siñ*, P. -*siñ*, T. -*säñ*, KANN. TJ. -*sa'y*, KK. -*say*, P., ÉV. -*sy*, So. -*say*; — osztj. PAAS. K. -*sä'n*, KARJAL. Kr. -*san*, -*sän*. Ennek a második tagnak ismert fgr. rokonsága van: magy. N. *ön* 'cyprinus idus' stb. ~ zürj. *sin* 'cyprinus rutilus', vótj. *son*: *son-tšorig* 'cyprinus idus' (*tšorig* 'hal'), md. *señej* 'vmi kis hal', *señi* 'vmi halfaj (valószínűleg cyprinus faj)', f. *säynee-*, *säynäa* 'cyprinus idus', lpK. *sivn* id. (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 143; ebben a dolgozatban 64. sz.). A szókezdő hangok eredeti nem jésített *s-re mennek vissza, melynek a vogulban szabályosan *t-*, az osztjákban pedig *t*, *l*, *ä*, *i* felel meg (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 26). Néhány biztos példában azonban ritkán az eredeti szókezdő *s-* hangnak a vogulban és az osztjákban *s-* folytatója van: vog. *saj*, *säi* ~ m. R., N. *ev*, *év* 'genyedség', zürj. *sis*, *sjs* 'rothadt; rothadság' stb.; osztj. *söräs* ~ m. *arasz* stb. (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 26, továbbá PAAS. *s-laute* 88. és 109. sz.) Hasonlóan PAASONEN i. művének 88. sz. etymológiájához, ebben a halmnévben is a vogul és az osztják minden nyelvjárásában *s-* megfelelést látunk. Arra is lehetne gondolni, hogy ez a feledésbe merült és önálló használatból kiveszett régi vog.-osztj. halmnév, melynek eredeti jelentése 'cyprinus idus vagy rutilus' volt, a zürj. *sin* halmnév átvétele. Ennek a feltevésnek azonban ellentmondani látszik a vog.-osztj. vokalizmus és a szónak aránylag nagy területen való elterjedése. Külön figyelmet érdemelnek KANNISTO adatai közül a pelymi *лax, sy* és az észak-vagilszki *lan, sy* alak. Ezekben a vogul halnevekben a második tagból a vokalis elveszett ugyan, de azért ezek a szavak — amint KANNISTO pontos átírása világosan mutatja — a kiejtésben határozottan kéttagúak (vö. KANN., *Vok.* XIV). Érdekes példa ez egyúttal a jelentés elhomályosulásának arra a végső fokára, amikor az összetett szó második tagja önálló szóból egyszerű végzetté válik.

A vog.-osztj. halmnév eredeti jelentése tehát 'cyprinus idus' + 'cyprinus idus' vagy 'cyprinus rutilus' + 'cyprinus rutilus' volt. Ilyen sajtáságos összetételű halnevek vannak még az uráli nyelvekben, vö. szám. Koib. *siggewulla* 'acipenser sturio' (19. és 20. sz.);

osztj. Kaz. *kāršōx* 'nagy kecsege' (18. és 19. sz.); zürj *ar-gytš* 'stint' (7. és 59. sz.); *tšui-pi-sir* 'junger hecht' (40. és 70. sz.).

30. F. *mankki: rautamankki* LÖNNR. 'spigg; gasterosteus aculeatus (piikkikala, rauti, rapatuikkinen)', N.: Säkkijärvi (MELA-KIVIRIKKO 412) id. (*rauta* 'vas'), *rantamankki* LÖNNR. 'gobio fluviatilis', N.: Uuras (MELA-KIVIRIKKO 443) id. (*ranta* 'part'); — *mankki-ainen* LÖNNR. Suppl. 'pamplöja'. Az *-ainen* végzet állatnevekben is gyakran előforduló kicsinyítő képző, vö. *myyriäinen* 'ameise', *kusiainen* id., *lesiäinen* 'cerabyx, lamia aedilis', *mehiäinen* 'biene', *vapsiainen* 'wespe' (SETÄLÄ: FUF. XIII, 326), *neriäinen* 'röding' stb. (25. sz.) stb. stb.

Szam. PALLAS *munga* (Zoogr. III, 127) „Ostiacis“ 'cottus quadricornis', (Zoogr. III, 166) „Ostiacis in Sibiria“ 'cobitis taenia'.

31. *neituri, säynäjän neituri* RENV. 'pisciculus cyprini generis; eine fischart', LÖNNR. 'liten id., badid' (kis leuciscus v. cyprinus idus), N.: Pudasjärvi, Kuusamo, Posio id. A *-ri* végzet képző, amelyről már több halnévvel kapcsolatban volt szó.

Szam. PALLAS (Zoogr. III, 316) „Ostiacis“ *néide* 'cyprinus idus'.

32. F. *kiiski* RENV. 'perca minor l. cernua; kaulbars (rökäs)', LÖNNR. 'gers l. girs; perca cernua (rökäs); — fiskyngel', N.: általában az egész nyelvterületen; *kiisk* N.: Ristiina, Sonkajärvi, Jämsä; *kiiskinen* dem. RENV. 'perca minor', LÖNNR. 'gers; fiskyngel' (perca v. acerina cernua; halivadék', N.: Pyhäranta, Pyhämaa, Nousiainen, Laitila, Luvia, Rauma, Satakunta, Huittinen, Nakkila, Pori, Längelmäki, Kälviä, Kalajoki, Alavieska, Rovaniemi. Karj.-aun. Rugajärvi, KARJAL. *kiiskine* 'joršši' (kiiski), Suistamo *kiiskoi* id., Salmi. KUJOLA, Suojärvi, AHTIA, Aun., GENETZ, Aun. környéke, AHTIA *kiškoj* id., Suojärvi, AHTIA *kiškojhut* id.¹⁾; lüd Sununsuu, KUJOLA *kiiskine* id.; észt WIED. *kisk* 'kaulbarsch; perca cernua L.', *kiz, kizlik* id., *raud-kisk* 'stachelbarsch; gasterosteus aculeatus und pungitius L.', D. *kušk* 'kaulbarsch; perca cernua L.', *raud-kušk* 'stichling; gasterosteus aculeatus L.', KETTUNEN *kis* 'perca cernua'; lüv SJÖGREN-WIED. *kis* 'kaulbarsch; perca cernua'. — Megvan a halnév a lettben is, mint keleti-tengeri finn jövevényszó (vö. THOMSEN, BFB. 262).

SzamO. CASTR. N. *kaha*, KO., Č., FO., Jel., B., Taz., Kar. *kāsa*, K. *kāssa* 'barsch', PALLAS (Zoogr. III, 248) „Ostiacis ad Narym“ *kassa* 'perca fluviatilis'.

¹⁾ Vö. még *Kuisjoki* helynév (*joki* 'folyó'; I. HÄRKÖNEN, Itäinen vartio 331).

A keleti-tengeri finn és az osztják-szamojéd halnevet nagyon kétkedve egyeztette PAASONEN (vö. Beiträge 235).

33. LpN. FRIIS *njākka* 'lota vulgaris; lake; — brosmius vulgaris; brosmē', NIELSEN (MSFOu. XX, 218) P. *nāōkkā* 'quappe; lota vulgaris'; S. LIND-ÖHRL. *niaka* 'piscis, muraena, lake', *niakats* dimin. 'en liten lake'; K. FRIIS *njāhi* 'lota vulgaris; — brosmius vulgaris'; ÄIMÄ I. (MSFOu. XLII, 94) *nāuvij* 'lota vulgaris', Ko. *nākk'k'E*, ITKONEN Nj. *nāōk'E* 'made; quappe', *nāyyvž* dem.

Szam. LEHTISALO (Vok. 104) Jur. *nōjje*, *nōjjā* 'quappe', CASTR. Jur. *nōjea*; Tawgy *nūnu*; Jen. Ch. *noa*, B. *nuija*; O. N. *nū*, NP. *nuiju*, Jel., B., Taz., Kar. *nūine*; Kam. *nuija* 'quappe', vö. SCHRENK 291. sz. *nōje* 'quappfisch', PALLAS (Zoogr. III, 202) „Samojedis“ *nōje*, „Coibalis“ *nujá*, (Zoogr. III, 245) „Samojedis“ *noje* 'perca cernua', (Zoogr. III, 201) „Ostiacis“ *njukol* 'gadus lota' (*kol* = hal), KLAPR. 163 „Laak“ *nize* 'quappe'.

SETÄLÄ, Stufenw. 29, Verw. 49.

34. LpS. FRIIS *kaito* 'lucius, gjedde', LIDÉN (FUF. XI, 135) dial. *gajto* id.

Szam. CASTR. Tawgy *katifatamā* 'hecht' (a *-fatamā* rész vagy képzőbokor vagy önálló szó), KLAPR. 161 *kinthae* id., Atl. VIII *kintjä* id., PALLAS (Zoogr. III, 336) *kinthae* 'esox lucius'. A *-hae* végzet, mely más szam. hálnévben is megvan, képző (vö. PAAS., Beiträge 285—286 jegyz. és *paiha* 1. sz. stb.). A *kati-fatamā* alakban az eredeti **-nt-* szóközépi hangnak *-t-* a folytatója. A nasalis eltűnésére vö. Tawgy *natebedā* 'nass', *nadē'am* 'feucht werden' ~ Kam. *nunōlam*, melyben a szóközépi *-n-* eredeti **-nt-* szabályos folytatója (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 83). A szam. *a ~ i* váltakozásra vö. PAAS., Beiträge 89, 155. sz.

A LpS. *kaito* hálnévben a szóközépi *-t-* tehát eredeti **-nt-* re megy vissza. Hasonló megfelelés van a LpN. dial. *čutta* 'talus' szóban, a magy. *csont* megfelelőjében, melyben a szóközépi *-tt-* a nasalis elveszésével eredeti **-ntt-* folytatója (vö. WICHM.: FUF. XI, 183). Figyelmet érdemelnek még a fgr. **-nt* névszó- és igeképzőnek nasalis nélküli lapp megfelelői (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 40—41, 63).

A LpS. *kaito* halnevet ÄIMÄ a f. *kaito* 'spitz, scharf' szóval egyeztette (Astev. 25). LIDÉN (FUF. XI, 130—133) a f. *kaito* 'spitz, scharf' szót germán eredetűnek magyarázta, a lapp halnevet pedig egyenesen a svéd *gädda* 'csuka' szóval hozta kapcsolatba.

35. VogÉ. MUNKÁCSI, Hal. 304 *vāñkér* ? 'harcsa; silurus glanis (or. sómga)'.

Osztj. PÁPAI *arker* 'кѣраокѣ, olyan mint az осетръ (azaz tokhal)', KARJAL. Vj. *arķ'er* 'eräs sterletin näköinen kala, turpa tylpempi, luut pistävämmät' (egy kecségéhez hasonló hal, az orra tompább, a csontok (t. i. a vértjei) szürösabbak).

A vogul-osztják hálnév nagyon régi jövevényszó a szamojéd-ból, mégpedig valószínűleg valamelyik kihalt osztják-szamojéd nyelvjárásból és érdekes adatul szolgál szamojéd hangtörténeti ismereteinkhez, mert egy ismert szamojéd hálnévnek olyan változata őrződött meg benne, mely egyetlen eddig ismert forrásban sincs feljegyezve. A szamojéd halnevet a következő alakokban ismerjük:

Szám. PALLAS (Zoogr. III, 92) *jéna*, *jagana* 'acipenser sturio', Jur. REGULY *jehena*, CASTR. *jehena*, *jihana* id., Knd. *wehana* 'sterläd', K. DONNER (Anl. lab. 45.) Soñ. *bihāñna* 'stör', PALLAS (Zoogr. III, 92) *behannä* id.; Tawgy K. DONNER (i. h.) *bäkuñnu*, CASTR. *bakúñnu*, PALLAS (Zoogr. III, 92; tévesen „Tayginzis“ jelöléssel, vö. K. DONNER i. h.) *buäkonñnu*, *bachkónñnu* id.; Jen. CASTR. *behana* id.; O. CASTR. Č., FO. *kuana*, K. *kuagan*, N., B. *kuegar*, Kar. *kuogar*, Taz. *kuekar* id., PALLAS (Zoogr. III, 91) „Narymensibus“ *kuögor*, (Zoogr. III, 91) „Ostiakis ad Narym“ *kyogon* 'acipenser sturio', K. DONNER (Anl. lab. 45) Č. *kuēgān*, FO. *ķβāγān*, Tym *kušyār*, N. *ķwofār*, ATa. *kuēgār* 'stör', KLAPR. Atl. 163 „Laak“ *waáger* id. (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 49, PAAS., Beiträge 290, K. DONNER, Anl. lab. 45, 55). A szókezdő hangok eredeti *β- hangra mennek vissza (vö. PAAS., Beiträge 290). KLAPR. Atl. „Laak“ *waáger* adata — amint azt KAI DONNER (i. mű 55) megállapította — azt bizonyítja, hogy egyes osztják-szamojéd nyelvjárásokban az eredeti szókezdő *β- megmaradt. A vogÉ. *vāñkér*, osztjD. *arker*, Vj. *arķ'er* szintén szókezdő *β- mellett tanuskodnak, mert csak olyan osztják-szamojéd nyelvjárásból kerülhettek át az osztjákba és valószínűleg innen a vogulba, melyben az eredeti szókezdő *β- megőrződött. A déli-osztjékban a szókezdő *β- elveszése bizonyára másodlagos fejlődés eredménye. — Az eredeti szóközépi hang *-yk- vagy *-ykk- volt, mely megmaradt abban a nyelvjárásban, mely a vogul-osztják hálnévnek közös forrása volt. Ugyancsak *-yk- v. *-ykk- szóközépi hang mellett bizonyít a jensiszei-osztják *bārgol* 'stör' hálnév, melyet a Sym-nyelvjárásból KAI DONNER jegyzett fel s amely KAI DONNER szerint igen régi jövevényszó valamelyik kihalt

osztják (vagy esetleg sajani) szamojéd nyelvjárásból (vö. Anl. lab. 45), még pedig vagy ugyanabból vagy azzal rokon nyelvjárásból, amelyből a vogul-osztják hálnév is származik s amelynek jellemző sajátsága volt az eredeti szókezdő * β - és az eredeti szóközépi *- γk - vagy *- γkk -kapcsolat megtartása. Így magyarázódik meg egyúttal a jeniszei-osztják hálnév szóközépi - ηg -je, amely Kai Donnernek is feltűnt, szemben a nyomtatott forrásokból ismert szamojéd adatok - γ -, - k - stb. szóközépi hangjaival. A szamojédban az eredeti *- γk - vagy *- γkk - hangkapcsolatból a tárgyalt hálnévben a nasalis elvesztett és valószínűleg soreltolódás következtében a szóközépi hangok eredeti *- k - megfelelőeket mutatnak (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 49, PAAS., Beiträge 57).

A szamO. alakok egy részében mutatkozó szóvégi - r azonos azzal az - r képzővel, mely a következő szavakban is kimutatható: szamO. *čeher* stb. 'schlinge' ~ Jen. *jesi*, Jur. *jeas* id. (vö. PAAS., Beiträge 235); Kam. *süreär* 'fliege', Mot. *kurjar* id. ~ lpN. *čurro*, *čurru* 'musca, musca grandior prægna; fliege, schmeissfliege' (vö. PAAS., Beiträge 154); Jur. *hâjar*, *haijer* stb. 'sonne' ~ Kam. *kuja*, Koib. *kuja*, Mot. *kaje*, *koje* id. (vö. PAAS., Beiträge 276, vö. továbbá i. mű 243, LEHTISALO: FUF. XX. 122). A - n -, - na -, - na -, - nu -, - nnu végzet szintén elhomályosult képzőnek látszik, vö. szamO. *käsen*, *käsen*, *kesan*, *tesen*, *täsen* 'schlinge', Kam. *täzen* id. ~ Jen. *jesi*, Jur. *jeas*, szamO. *čehe-r* id. (vö. PAAS., Beitr. 235). A szamojéd hálnév eredete egyébként ismeretlen.

A szóban levő hálnév az északi-vogulba nem közvetlen érintkezés útján, hanem osztják közvetítéssel kerülhetett be. Érdekes, hogy a vogul a halnevet körülbelül olyan alakban őrizte meg, amilyen alakot az átadó nyelvre, egy már kihalt osztják-szamojéd nyelvjárásra vonatkozólag egyéb hangtani okokból kikövetkeztethetünk.

36. Zürj. PALLAS (Zoogr. III, 365) „Permice“ *kumy* 'salmo thymallus', WIED. *kom* 'äsche; cyprinus thymallus', WICHM. I. *kòm*, U., V., S., L. *kom* 'äsche; cyprinus thymallus'. Ez a zürj. hálnév jövevényszó a szamojédból, vö. szam. Kam. CASTR. *kami-kola* 'äsche; salmo thymallus', eig. schuppenfisch; vgl. szamK. *kam* 'schuppe'; továbbá PALLAS (Zoogr. III, 365) „Camaschinzis“ *kamme*, „Coibalis“ *canegulla* (*gulla* = hal), „monticolis“ *kapteda* 'salmo thymallus'.

WICHM.: FUF. II, 176.

37. Zürj. SCHRENK 288 l. *käbas* 'sig; salmo lavaretus L.', WIED. *kebös*, *kebes*, *kevös* 'schnäpel; coregonus lavaretus', WICHM. I. *kebes*

‘СИГЪ; siika’. Ud. *kebes* id. (*coregonus lavaretus*). A szóvégi *-s* elemet elhomályosult képzőnek foghatjuk fel (vö. LYTKIN V., Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben). A zürjén halnévben sajátos és idegenszerű a szóközépi *b ~ v* váltakozás, mely semmiképpen sem illeszkedik be a zürjén hangtan kereteibe, ellenben nagyon jellemző a jurák-szamojédra, amelyben a dialektikusan váltakozó *-b-* és *-w-* az eredeti szóközépi **-p-* hangnak szabályos megfelelője (vö. PAAS., Beiträge 100—103). Ez a különös zürjén halnév tehát minden valószínűség szerint szamojéd eredetű jövevényszó, mégpedig — a szókezdő *k*-ra való tekintettel — a juráknak valamelyik olyan nyelvjárásából, melyben nem történt meg a *k > h, χ* hangváltozás (vö. PAAS., Beiträge 54). Ugyanebből a forrásból származik bizonyára a zürj. *kom* (36. sz.) halnév is. Semmi okunk sincs ugyanis feltenni, hogy a zürjénben szókezdő *h- > k-* hangváltozás történt volna. A hozzáférhető jurák anyagból a zürj. *kebös, kevös* stb. eredetijét nem lehet kimutatni. Van azonban PALLASnál egy szamojéd *coregonus*-név: (Zoogr. III, 362.) „Ostiacis circa Narym“ *kháwia* ‘salmo coregonoides’, mely minden valószínűség szerint összefügg a szóban levő zürjén *coregonus*-névvel olyan értelemben, hogy a *kháwia* jurák megfelelőjének bizonyos nyelvjárásokból való alakváltozatai lehettek a zürjén halnév közvetlen forrásai.

38. Zürj. WICHM. I. *nuleg*: *sír-nuleg* ‘hechtjunge, junger hecht’ (*sír* ‘hecht’).

WICHM. az izsmai *nuleg* szót szamojéd eredetű jövevényszónak magyarázta (vö. FUF. II, 179) s a samJur. *nōloku, nōloko, nōloko, yōloko, oloko*, Jen. *ūlaigu, ūlaiggu* ‘klein’ jelentésű szavakból vezette le. Gondolni lehetne azonban arra is, hogy az izsmai *nuleg* szó karjalai eredetű s éppen karjalai mintára jelent a *sír* ‘csuka’ szóval kapcsolatban csukaivadékot, vö. Suojärvi АНТИА *haujiñualkki* ‘pieni hauki’ (kis csuka), *haujiñualkkini* dem., *haujiñulikani* dem. id., Säämäjärvi, АНТИА *haujiñukkēlojnē* dem. id.

A *nulikka* ‘parvulum l. curtum quid; stumpf’ (vö. *poika-nulikka* ‘puer parvulus’) csukaivadék jelentésben a *hauki* ‘csuka’ szóval összetéve a finn népnyelvben sok helyen ismeretes, vö. *haukinulikka* GAN. ‘litén gädda’, RENV. id., N.: Virrat, Pihtipudas, Toholampi, Lestijärvi, Reisjärvi, Haukipudas id., *hauvin-, hauvennulikka* Kangaslampi, Sääminki, Muurame, Vihanti, Ylitornio id., *hauvinulikki* Korpiselkä id., *haukinulikki* LÖNNR. ‘gäddsnipa’.

Finnugor eredetű halnevek.

39. ZÜRJ. PALLAS (Zoogr. III, 336) „Permecis“ *tschéri* 'esox lucius', WIED. *tšéri* 'fisch', L. *tšerik* id., P. *tšeriosk* 'fischchen', GENETZ P. *céri* 'fisch' *céfki* dem., WICHM. I., V. *tšéri* 'kala', Ud., Peč. *tšeri*, S. *tšéri*, L. *tšerig* id.

Votj. WIED. *tsoryg*, *šoryg* 'fisch', MUNKÁCSI S. *čorīg* 'hal; fisch', Kaz. *čorēg*, *šorēg* id., WICHM. U., G. *tšorīg* 'fisch', MU., J., M., S. *tšorīg* id. A zürjL. és a votják alakokban mutatkozó szóvégi -g elhomályosult kicsinyítő képző (vö. WICHM.: FUF. XIV₃, 89, UOTILA, Kons. 138—140). Hasonlóképpen kicsinyítő képző a zürj. -k, -ki és a permi -ok végzet.

Osztj. PALLAS (Zoogr. III, 409) *sorrock*, „ad Surgut“ *sirroch* 'salmo vimba', AHLQV. *sorix* 'coregonus vimba, welche die russen mit dem ostjakischen namen сырокъ nennen', BEKE *sarax* 'lazac; lachs', PÁPAI KO. *sarak*, *sorok* 'сырокъ; coregonus vimba', CASTR. I. *sārax*, S. *sārak* 'plötze', PATK. I. *sōrox*, *sōrēx* 'lazac neme; fisch aus der lachsfamilie: coregonus vimba', PAAS. K. *sarāx* 'сырокъ; coregonus vimba', J. *sarrāk* id., KARJAL. (Vok. 49) FD. *sārāx*, Trj. *sārāk*, V. *sorāk* 'coregonus vimba; сырокъ', Ni. *s'rax*, Kaz. *šorāx*, O. *sorāx* id. Az osztják halnév nemcsak az oroszba ment át, hanem valószínűleg az orosz közvetítésével a toboli törökség nyelvébe is, vö. RADLOFF tob. *syryq* 'die lachsforelle'.

Vog. PALLAS (Zoogr. III, 409) *sarroch* 'salmo vimba', AHLQV. *sorex*, *sorix* 'coregonus vimba', SZILASI *sārēx* 'lazac; lachs', *sorχän xul* 'pisztrághal; forelle', MUNKÁCSI, Hal. 304 É., KL. *sorēx*, AL. *sīrēx*, FK. *sōrkh*, T. *sorēkh* 'coregonus vimba'. A vog.-osztj. szóvégi -k, -x kicsinyítő képző, mely megvan a következő osztják, illetve vogul szavakban is: osztjK. *pāk'axx*, *pāk'axx* 'schweif des renntiers und des elens', Kaz. *p'álax* 'stutzschwanz (des bären, des elens, des renntiers, des hasen)' ~ mdE. *pulo*, M. *pulā* 'schwanz, schweif; schaft, stiel; haarflechte, zopf (der mädchen)' (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 68); osztjVj. *k'ā.tšēk* 'rindenkorb (in die wiege zu legen)' ~ f. *kosio*: *kalakosio* 'grosser fischkorb aus birkenrinde', lpN. *guōšše* stb. stb. 'rindenkorb' (vö. TOIVONEN, Affr. 144., 231. sz.); osztjTrj. *uāšax*, V., Vj. *uāšax* ~ osztjFD. *uāsə*, Ni. *uāzə* stb. 'ente', vog. FL., So. *βāz* id. (KANN.: FUF. XIV:33); vogT. *lepā'x*, AK. *lā'ax*, KK. *lā'ax*, FK. *lā'ax* stb., FL. *lāpak* 'schmetterling' ~ magy. *lepe*, *lepke*, cser. WICHM. KH. *ləpə*, U. *ləβə* id. stb., f. *hippo* stb.

(vö. TOIVONEN: FUF. XX, 52); vog. SZILASI AL. *pajpek*, *paipkä* ~ KL. *paip* 'bödön; fässchen; — nyirhéjputtony; putte aus birkenrinde'; vogÉ. *tärëik* 'gyökér; wurzel' ~ *tär*, K. *toâr*, P. *târ* id. stb.

? F. LÖNNR. Suppl. *sorra* 'en slags fisk' (egy hal).

A vogul-osztják halnevek szókezdő hangja jésített *ś*-hangra, a zürjén-votják alakok szókezdő hangjai pedig jésített affrikátára, *č-hangra utalnak. A votjákban *č* ~ *ś*-váltakozást látunk.

A permi nyelvekben érdekes jelentésváltozás történt. A zürj.-votj. halnév, mely eredetileg egy coregonusfaj neve volt, általános 'piscis' jelentést vett fel és bizonyára még az őspermiben kiszorította használatból a 'piscis' uráli nevét. Nyelvjárásilag azonban sokáig megmaradt a halnév egy szűkebb jelentése is, erre vall PALLAS „Permecis“ *tscheri* 'esox lucius' adata. A 'coregonus' ~ 'esox' jelentésváltozás az uráli nyelvekben — mint már eddig is láttuk — igen gyakori. Bár PALLAS adata az 'esox lucius' jelentést őrizte meg, a halnév eredeti jelentése az őspermiben mégsem 'esox lucius', hanem — mint az obi-ugor adatok mutatják — 'coregonus vagy salmo' lehetett. Egy 'esox lucius' > 'piscis' jelentésváltozást nehéz elképzelni, annál természetesebb és érthetőbb — a lazacféle halak nagy fontossága miatt — a 'salmo v. coregonus' > 'piscis' jelentésváltozás. Az is lehet azonban, hogy PALLAS adata tévedésen alapszik: 'esox' a régi írónál sokszor lazacot jelent (pl. a 25. sz. egyeztetésben GANANDER finn adata szerint *njeriä* 'sen skin lax; esox carens squamis', azaz pikkely nélküli lazac, a 47. sz. egyeztetésben lpN. FRIIS *goaigem* 'esox mas; hanlaks', azaz tejes lazac, a 12. sz. egyeztetésben f. GAN. *taimen* egyik jelentése 'parvus esox trutta').

Hasonló jelentésváltozásra az indogermán nyelvek köréből is van példa: tochar B. *laks* 'fisch' ~ közgerm. ófn. *lahs*, litv. *lasziszà*, ó-por. *lasasso*, *lósosî* (*lochü* mellett), vö. SCHRADER, Reallexikon Lachs. § 2.

PAASONEN, s-laute 52, 57. sz. osztj.-vog., zürj.-votj.

40. lpN. FRIIS *čuovča* 'coregonus lavaretus; sik', NIELSEN *čuow'žá*, P. *tšüw'žá*, Kr. *tš'üw'žá*, Kt. *tšüw'žá* 'coregonus lavaretus; fresh-water herring, gwiniad; sik'; S. FRIIS *čuovča* 'coregonus lavaretus; sik', L. WIKLUND *čuovča* 'coregonus lavaretus (wenn er sehr gross ist)'; — lpN. FRIIS *šakša*, *šafša* 'mallo-tus villosus; hunlodde', ITKONEN Ko. *ša'pš^A*, I. *šapš^A* 'siika; coregonus lavaretus', Sk., Nj. (MSFOu. XXXIX, 91) *šāpšōž* dem.; lpK. FRIIS *šappa* 'coregonus lavaretus; sik', GENETZ T. *šāppa*,

Kld. *šāpp* 'pienempi siika; kleinere schnepelart', ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 78), Kld., T. *šābp^d* 'pienekő siika' (kisebb coregonus lavaretus). Ide tartozik még Qvigst. (Lapp. navne 377) Lg. *sieppa* 'lódó; mallotus villosus' és FRIS S. *sappeg* 'mört' (leuciscus rutilus). A *sappeg* alakban levő szóvégi *-g* elem képző, mely megvan a lpN. *dabmug* stb. (12. sz.) és dial. *luöbbag* (56. sz.) hálnévben is, úgyszintén kimutatható a következő szókban: FRIS lpS. *polleg* 'corpus' ~ *pol* id.; K. *kasag*, *kasaig* 'famulus' ~ *kas* id.; N. *gumpeg* 'lupus' ~ *gumpe* id. A *-ča* és *-ša* végzeteket, amelyek közül a *-ča* alak megvan a lpN. *čuoinča* 'salmo salar sterilis' (42. sz.) hálnévben is, minden valószínűség szerint képzőnek foghatjuk fel. A lapp alakok egymáshoz való viszonyára vö. ÄIMÄ, Astev. 246.

F. LÖNNR. *sapakko* 'liten sik' (kis coregonus lavaretus), *sopakka* (Suppl.), *sapikka*, *sapikas* id., N.: Nuortijärvi (vö. MELA-KIVIRIKKO 472), Kittilä, Inari *sapakka* id. jövevényszók a lappból. — ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 78) ezeket a finn halneveket a lapp *sappeg* és *šābp^d* megfelelőinek tekintette.

Votj. PALLAS (Zoogr. III, 336) *zipé* 'esox lucius', WIED. *tsipei* 'hecht; esox lucius', MUNKÁCSI S., J. *čipej* 'csuka; щука; esox lucius; hecht', WICHM. U. *tsipej* 'hecht', MU., J., M., S. *tsipej* id.

Zürj. WIED. *tsui*: *tsui-pi*, *tsui-pi-sir* 'junger hecht', WICHM. L. *tsui*: *tsui-pi* id. Érdekes a *tsui-pi-sir* összetétel, mely tulajdonképpen annyit jelent, mint 'csukaivadék + csuka' (vö. *pi* = fi; *sir* 'csuka', 70. sz.). Ilyen sajtáságos, rokon- vagy azonosértelmű szavakból alakult összetételek nem ritkák a zürjénben (vö. WICHM.: FUF. XVI, 205—206 és UOTILA, Kons. 9 az 'ameise' neve). Hasonló szerkezetű összetétel a zürj. *ar-gytš* 'stint' (7. és 59. sz.) hálnév is. Vö. még vog. *lānxsāñ* stb., osztj. *lamsā·n* stb. (29. sz.), osztj. *kāršòx* (18. és 19. sz.), sam. *siggewulla* (19. és 20. sz.). — A zürj.-votj. szóvégi *-i* elhomályosult képző (vö. UOTILA, Kons. 270—272), mely megvan a zürj. *jumai* (5. sz.), votj. *karei* (18. sz.) halnevekben is.

Osztj. AHLQV. *šebar-χut* 'leuciscus', KARJAL. Kaz. *šā̄BarχūA* 'seipi; чебаръ (= perflisch (?), barbe)'. A szóvégi *-r* ugyanaz a képző, mely megvan az osztj. *šokor* stb. (4. sz.) hálnévben is.

Lapp. *tš* ~ *š*, votj. *tš*-, *tš*-, osztj. *š*- eredeti jésített szókezdő affrikátára mennek vissza. A lapp *s*- a *sieppa* és a *sappeg* alakban eszerint másodlagos. A lapp szóközépi *-pp-* ~ *-u-* eredeti szóközépi **-p-* re utal. A zürjénben a mássalhangzó elveszése szabályos, az osztj. *b* (ɔ : B) szintén szabályos megfelelés. Ellenben szokatlan a votj.

szóközépi *-p-*, mely valószínűleg az eredeti erősfok képviselője éppen úgy, mint a *tupal-* 'passen, zusammenstimmen, angemessen sein' stb., *tupat-*, *tuptal-* stb. igék szóközépi *-p-* hangja (vö. PAAS., Beiträge 101, 166. sz.). A lapp és az osztják halnév vokalizmusának viszonyára vö. lp. *guökte* 'zwei' ~ osztjFD. *kāḍon*, V., Vj. *k'ü'tk'ən'*, Trj. *k'a'tf'ən'* stb. id. (vö. TOIVONEN, Affr. 118, 157. sz.); lpK. *tüä'dnn^a* 'gestank eines verhungerten renntiers' ~ osztj. *tèn*: Kr. *tèn-ē'pat* 'leichenengeruch' (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 143—144).

A 'coregonus' ~ 'esox lucius' jelentésváltozásról már többször volt szó. A 'leuciscus' jelentés nemcsak az osztjákban van meg, hanem a lappban is, vö. lpS. *sappeg* 'mört'.

41. F. LÖNNR. Suppl. *olkava* 'ett slags laxfiske (i Isocken)' (egy lazacfajta hal). A *-va* végzet képzőelem, vö. *maiva* (73. sz.).

Vog. AHLQV. *ālīn* 'salmo fluviatilis', MUNKÁCSI, Hal. 303 É. *ālēn*, KL. *oāln*, AL. *ālēn* 'compó; cyprinus tinca (or. l'eh)'.
 Osztj. KARJAL. Ni. *ātṅə* 'taimen', Kaz. *āḷṅṅ'* (*āḷṅṅ*) 'eräs hauin näköinen kala, liha punaista, nahka kuin mateella. Taimen?' (egy csukához hasonló hal, húsa vörös, bőre mint a menyhalé. *Salmo eriox*?), *āḷṅṅ* (*χυα*) 'eräs pienisuomuinen kala joissa' (egy kis-pikkelyű hal a folyókban), O. *ālṅṅ*, *ālṅṅ* 'taimen?' A szóvégi *-n* a vogul-osztják halnévben ugyanaz a képző, mely megvan a vogÉ. *koasīn*, P. *koāsēn*, T. *kāsēn* (59. sz.) halnévben is. Vö. még 65. és 71. sz.

Az eredeti szóközépi **-lk-* kapcsolat megőrződött a finnben. A vog.-osztj. *-l-* szóközépi hangot az eredeti gyengefok (**-ly-*) folytatójának tekinthetjük. A vogul *-l-* megfelelésre vö. PAAS., Beiträge 64—65, 110. és 112. sz. A vokalizmusra nézve vö. 74. sz.

42. Zürj. WIED. *tšimi*, *tšimi tšeri* 'ein lachs, der im see überwintert hat', ЛУТКИН *čimi čepi* 'лососина', ШАХОВ *чим* 'форель', WICHM. Ud., V. (Pomozdin) *tšimi* 'сёмга' (*salmo salar*). A szóvégi *-i* ugyanaz a kicsinyítő képző, mely megvan a *jodi*, *jodj* (60. sz.) halnévben is.

LpN. FRIS *čuoivča* 'salmo salar sterilis; fed, stor gjeldlaks, som om høsten gaar op i elvene', NIELSEN *čuoiv'ža*, P. *tšüön'd'žä*, Kr. *tšüön'bžä* 'fat salmon without roe or milt (going up into river in autumn); fet laks som hverken har rogn eller melke (går op i elven om høsten)'. A *-ča*, illetve *-d'žä*, *-d'žä* ugyanaz a képző, mely megvan a *čuoivča* stb. (40. sz.) halnévben is.

A zürj. *tš-* és lapp *tš-* szókezdő hang határozottan eredeti jésített szókezdő affrikátára, **č-* hangra utal. A lapp szóközépi *-n-* hangot vagy soreltolódással vagy esetleg dialektikus *m > n* hangváltozással magyarázhatjuk.

43. F. LÖNNR. *jokkalo*, *jokkalo* 'största slaget af taimen, lax' (a legnagyobbfajta pisztráng és lazac). N.: Rovaniemi (Észak-Finnország) *jokkalo*. A *-lo* végzet elhomályosult képző (vö. AHLQV., SKR. 16., 57., 107. §, SZINNYEI, NyHas.⁷ 96 és az ott idézett irodalom, TOIVONEN, Affr. 150, 252. sz., FUF. XX, 53, 10. sz.).

Zürj. CASTR. (EGS.) *juolj* 'salmo salar autumnalis, pinguitudine privatus', WIED. I. *juol* 'im see überwinterter (magerer) lachs', *lol* 'im see überwinterter lachs', WICHM. I. *lol* 'alter lachs', Ud. *lol* 'lachs'. A szókezdő *l-* hasonulással keletkezett korábbi *j-*ből (vö. WICHM.: FUF. XV, 7, UOTILA, Kons. 74). A szóvégi *-l* képző, vö. zürj. *kol*, P. *goli*, *guli* 'zapfen, tannenzapfen' (WIED. 'kätzchen' is) ~ lpS. *kæbo* 'conus', f. *käpy*, *käpi* 'zapfen, hülse, kopfenhaupt, kegel' stb., észt *käbü*, *käbi* 'kätzchen, zapfen (an nadelbäumen)' (vö. WICHM.: FUF. XI, 209); WIED. *nukyl* 'ausbucht, biegun, krümmung, — biegsam, dünn, gebogen' ~ *nuk* id.; P. *tšakyl* 'knaul, flocke' ~ *tšak* id.

A finn szóközépi gemináta *-kk-* és a zürj.-votj. $\emptyset$ egymáshoz való viszonya nem világos. Eredeti fgr., illetve finn szóközépi *-k-*nak a zürjénben és a votjákban $\emptyset$ is felelhet meg, vö. f. *joki* ~ zürj. *ju* (vö. PAAS., Beiträge 55, 97. sz., SZINNYEI, NyHas.⁷ 35); f. *suka* 'borste, Bürste, striegel', észt *suga* 'bürste, striegel, hechel' ~ zürj. *zu* 'bürste; flachsbürste (hechel)', votj. *zu* 'borste' (vö. PAAS., s-laute 73). A szabálytalan megfelelést lehetne természetesen sor-eltolódással magyarázni,¹⁾ de nem lehetetlen az sem, hogy a finn hálnév eredeti formája *jokelo volt, amelyet a népies nyelvérzék a *joki* (*joke-*) 'folyó' származékának fogott fel (vö. *koskelo*, SETÄLÄ, FUF. VI, 244) és ebből keletkezett aztán Finnország legészakibb részében a *jokkalo*, *jokkalo* alak, azon a területen, ahol Lapptöföldön járt emberek beszédjükben a *joki* szó helyett lapp módra a *jokka* szót is használják (vö. ÄIMÄ: JSFOu. XXV, 4).

Nem lehetetlen, hogy a finn és zürj.-votj. lazacnévnek valóban köze van a f. *joki* (*joke-*) ~ zürj. *ju* 'folyó' szóhoz. A lazacnak és bizonyos lazacféle halaknak fajuk fenntartásához okvetlenül szükségük van a tengerrel összefüggő édesvizekre, viszont létfenn-

¹⁾ A f. *-k-* ~ *-kk-* megfelelésre vö. HAKULINEN: Studia Fennica I, 156.

tartásukban megbecsülhetetlen fontossága van a tengernek (vö. 5. sz.). A kifejlődött lazac édes vizekben való tartózkodásának ideje alatt majdnem teljesen tartózkodik a táplálék-felvételtől (vö. BREHM, Fische 327) és ivás után lesoványodva, a legnagyobb mértékben leromolva, szinte élettelenül viteti magát a folyók és folyamok árjával vissza a tengerbe, ahol rövid idő alatt újból erőre kap és testsúlyában is tekintélyes gyarapodást ér el (vö. BREHM, i. mű 328—330, LEONHARD, Der lachs 56—57).

A zürj. *juol* — amint CASTRÉN és WIEDEMANN értelmezéséből világosan kitűnik — édes vízben áttelelt és ennek következtében lesoványodott lazacot jelent. Ha a finn és zürjén hálnévnek a 'folyó' jelentésű szóhoz való kapcsolata valóban megvolt, akkor a hálnév eredeti jelentése 'folyóvízi lazac' > 'sovány lazac' volt.

44. F. LÖNNR. Suppl. *keno* 'forellhane; salmo trutta (kossi)'.

Votj. MUNKÁCSI S. *kinî* 'pisztráng; пеструшка, родъ рибы; forelle', *kinî-čorig* id. (*čorig* 'hal'), WICHM. G. *kîni* 'харюсъ; harjus; salmo thymallus'.

45. LpN. FRIIS *duovve* 'salmo femina; rognlaks, hunlaks', NIELSEN *duov've*, P. *Düöv'vî*, Kr. *D"öv'vî* 'salmon vith roe; rognlaks', *duov'vaš* dem.

Cser. SZILASI *tumo, tuma kol* 'garda; clupea alosa', VASZILJEV *тумыгол 'бешенка'* (*kol, gol* = hal), vö. SZILASI *tumo, tuma*, WICHM. (Tscher. texte) KH. *tum*, U. *tù'mə* (~ f. *tammi*) 'eiche'. A lapp és a cseremis hálnév ősrökonsága hangtanilag jól igazolható, vö. LpN. *dievva*, L. *tievas*, E. *tiev* 'voll' ~ cser. *teme* 'voll', *temem* 'füllen', magy. *töm-* (PAAS.: NyK. XLI, 379 és Beitr. 7). —

Valamely hálnévnek fanévvel való kapcsolata nem szokatlan a finnugorságban. Elnevezhették a halat a fa színéről, a falevél alakjáról vagy arról, hogy a hal ivása (és így fogásának főideje) összeesik az illető fa kizöldülésével vagy levélhullatásával. Vö. észt WIED. *lehe-ahvne* 'zur zeit des ausschlagens der blätter gefangener barsch', f. N.: Maaninka *lehtisika* 'lehden lankeamisen aikana liikkuva siika' (*coregonus lavaretus*, mely a levelek lehullása idején jelenik meg), Pyhäranta *lehtsik* 'lehden puhkeamisaikana saatu siika' (a falevelek kizöldülésének idején fogott *coregonus lavaretus*); Tuoppajärvi (MELA-KIVIRIKKO 476) *lehtimuje* 'isompi muikku, jota syksyllä saadaan' (nagyobb *coregonus albula*, melyet ősszel fognak; — észt *leht*, f. *lehti* 'falevél'); Pirkkala (MELA-KIVIRIKKO 443) *haapakala* 'gobio fluviatilis', LÖNNR. Suppl. *haapiainen* 'elriza; phoxi-

nus aphyra (trompnappula, maiva), N.: Tampere (MELA-KIVIRIKKO 444) id. (haapa 'nyárfa'); észt HUPPEL *lepkalla* 'ganz kleiner Fisch', WIED. *leplik kala* 'leuciscus phoxinus', RIJKOJA 78 *lepp-majm* 'elritze; cyprinus phoxinus L.', *lepa-maim* id. (*lepp*, gen. *lepa* 'erle, eller'); zürj. WIED. *bad'-tšeri* 'weissfisch; leuciscus alburnus', *bad'-kor-tšeri* 'plötze, kühling; cyprinus idus', *bad'-kor-myk* 'weissfisch; leuciscus alburnus' (*bad'* 'weide', *kor* 'blatt', *tšeri* 'fisch', vö. 39. sz., *myk* 'eine cyprinusart', vö. 65. sz.); magy. HERMAN (MHALK.) *fűzfahal* 'alburnus lucidus Heck., alburnus bipunctatus Heck.' („a hal testének fűzfalevél alakjáról“) és *fahegykeszeg* 'közepes nagyságú abramis brama' („rügyfakadáskor ívik“). Vö. még pl. n. *elritze*, *erling*, *ellerling*, dán *elritse* 'phoxinus', mely az *erle* — *eller* fanévvel tartozik össze (vö. WEIGAND, DWb., KLUGE, FALK-TORP, Et. Wb. — WEIGAND szerint a hal szívesen tartózkodik a patakparti égerfák alatt, viszont FALK-TORP az égerfa és a hal színében lát hasonlóságot); dán *asp*, svéd *asp* 'abramis aspius' hálnév azonos az *asp* 'populus tremula' fanévvel és a hal a fa színéről nyerte nevét (vö. FALK-TORP, Et. Wb.).

Ha a lapp és cseremisiz hálnév egyeztetése helyes, és ha a cseremisiz hálnév valóban összefügg a tölgyfa nevével, nem pedig csak népetymológia kapcsolja hozzá, akkor a lappban ebben a hálnévben maradt fenn a tölgynek a permi korig visszavezethető fgr. neve. A tölgyfa maga természetesen a lappok földjén ismeretlen.

46. F. *kutuli*, *kuturi* RENV. 'salmo albula; stintenart', LÖNNR. 'siklőja, mujka; smáfisk' (salmo vagy coregonus albula; kis hal); LÖNNR. *kytyri* 'större sik (af 5—10 skápunds vigt)' (nagyobb coregonus lavaretus); karj. Kiestinki *kutjeri* 'a legkisebb fajta coregonus lavaretus'. A *-ri* és *-li* végzet képző (vö. AHLQ., SKR. 36—37), mely megvan a *pasuri* (24. sz.), *latteri* (22. sz.) stb. stb., valamint a *pehuli* (9. sz.) halnevekben is.

Cser. WASZILJEV *кадама, котамма* 'пискаръ', SZILASI *kadama* 'góbhal, kövi ponty; gründling; cyprinus gobio', RAMST. *kadama* 'der gründling, der gründel', WICHEM. KH. *kada'ma* 'пискаръ (mükte); gründling; gobio fluviatilis', C. *kodama'kol* id. (*kol* = hal), B. *kodama'* id. A cser. *-ma* képzőre nézve vö. WICHEM.: JSFOU. XXX₆, 21, FUF. XVI, 144—195, TOIVONEN, Affr. 129, 189. sz., Vir. 1921, 20. Ugyanez a képző van meg a *su'kmq* hálnévben is (4. sz.).

Votj. WICHEM. G. *kjli* 'голецъ, молецъ (kala)'; (PAWLOWSKY *голецъ* 'cobitis), der gründel, der schmerl, die schmerle; (c. barba-

tula) der bartgründel'; *молекъ* 'kleines fischlein; kürzlich ausgebrütetes fischchen').

A szóközépi hangok — f. *-t-*, cser. *-ð-*, votj. *-ʎ-* — eredeti jésített **-ð-* szabályos folytatói. A finn és cseremisiz vokalizmus viszonya ugyanolyan, mint a következő megfelelésekben: cser. KH. *βä'dar*, U. *βoda'r* 'euter' ~ f. *utare*; KH. *pa'tškem*, U. *po'tškem* 'schütteln, rütteln' ~ f. *pudistaa*, *pudota*; KH. *tšake'mdem* 'dicht pressen, drängen, drücken' ~ f. *tukehuttaa* (vö. WICHM., Tscher. texte).

47. LpN. FRIS *goaigem* 'esox mas; hanlaks', *goagjem* 'et slags spørret', L. WIKLUND *kođ'd'ēm* 'männlicher lachs'. Az észak-finn népryelvi (Kalajoki) *koikama* 'kirjava lohi' (tarka lazac) jövevényező a norvég-lappból.

F. GAN. *kojama* 'salmo mas', *kojamo* 'största sort lax; salmo maximus'; *kojama*, *kojamo* RENV. 'salmo salar mas l. maximus; grosser männlicher lachs, inde piscis quicumque major; grosser fisch', LÖNNR. 'stor hanlax (kiunki); i allm. stor fisk, obäklig varelse' (nagy tejeslazac; általában nagy hal), N.: *kojamo* Haukipudas, Pudasjärvi, Rovaniemi 'tejeslazac', Tornio (MELA-KIVIRIKKO 466), Kittilä 'ikrás lazac', Simo 'édes vizekben áttelelt lazac', *kojama* Kalajoki '„ohutvatsainen“ lohi'.

WIKLUND, UL. 213, JSFOu. XXIII₁₆, 7.

48. Lp. ITKONEN Ko. *kärrr^a* 'pienehkö lohi' (kisebb lazac), Kld. *kierax* 'mäditön syyslohi' (ikranélküli őszi lazac). A szóvégi *-x* képző.

F. LÖNNR. *kärry* 'minsta slaget af forell' (a legkisebb fajta pisztráng). — A f. *kirro* RENV. 'salmo minor; kleiner lachs', LÖNNR. 'en liten laxart, minsta sortens lax (om 6 à 8 skålpund eller under halft pund)' jövevényező a lappból.

ITKONEN: JSFOu. XXXII₃, 10.

49. F. LÖNNR. *kumsi* 'en art laxforell; k. on punakirjava, sukkela kala, pienen siian näköinen, naulan kokoinen, jokiloissa asuva' (egy lazacpisztráng; a k. vörösen tarka, eleven hal, kis coregonus lavaretushoz hasonlít, egy font súlyú, folyókban él); — karj. Jyvöälähti, KARJAL. *kumpši* 'pieni kuuja, kuujan poika'. A karjalai *-mpš* mássalhangzócsoporthoz — amint TOIVONEN kifejtette — a *p* fonetikai okokból keletkezett későbbi eredetű hang, vö. f. dial. *kampusu* < *kamsu*, *kompsa* < *komsa*, *rimpsu* < *rimsu* stb. (vö. Vir. 1930, 97). Az orosz *кумжа* valószínűleg egy délkarjalai **kumži* alakra vezethető vissza (vö. KALIMA, OLR. 142).

LpN. FRIIS *guvčča* 'salmo fario; ørret', NIELSEN (MSFOu. XX, 89) P. *guyetšša* 'forelle', WIKLUND (JSFOu. XXIII₁₆, 7) Lyngen, Balsfjord *guvčče*, K. GENETZ *kuvče* 'lohenmullo; lachsforelle', ITKONEN (MSFOu. XXXIX, 65) Kld. *kuw̄bʰšʰA*, dem. *kuw̄šw̄n̄bʰšʰ* 'taimen', Ko. *kuw̄DʰšʰA*, T. *kuw̄bʰšʰA*, dem. *kuw̄dʰšʰi* 'taimen' (salmo eriox). Ennek a hálnévnek -r képzős alakjai a következők: lpK. FRIIS *guovčur* 'salmo fario; ørret', QVIGSTAD (Lapp. navne 374) Sydvaranger *guvčur* 'dabmok', ÄIMÄ I. *kuw̄u.Dʰžur* 'salmo eriox', ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 11) I. *kouubžur*, Ko. *koubžar* 'taimen' (salmo trutta v. eriox). Elhomályosult -r képző (vö. SZINNYEI NyHas.⁷ 97 és az ott idézett irodalom) van a következő lapp szavakban is: FRIIS lpN. *gilhar* 'tintinnabulum; bjælde'. ~ *gilkka* id.; *čimar* 'curvatura ascendens schidiarum carinæ simil' ~ *čibma* id.; *viester* 'occidens; zephyrus' ~ *viesta* id.; *muöger*, *muökker* 'culex; knot, den minste slags myg' ~ S. *mueiva* id.; *bulkur* 'traha minor (liden rendslæde, model af slæde til leg for børn)' ~ *bulkke* 'traha Lapponica, in anteriore parte tecto, quo pedes tegantur, instructa'.

A szóközépi hangok a finnben és a lappban eredeti *-mč-re mennek vissza (vö. TOIVONEN, Affr. 240, WIKLUND, UL. 85—97).

Valószínűleg finn eredetű jövevényszó a lappban a lpN. Polmak, Nesseby *goam'sa* 'eräs iso taimen' (egy nagy salmo eriox; BERONKA lelkész úr szíves értesítése szerint), QVIGSTAD (Lapp. navne 374) S. *komš* 'en laks, der er sort paa skindet'.¹

Viszont a f. LÖNNR. *koider* 'en laxart' (egy lazacfaj), *kouder*, *koutere* 'en art forell' (egy pisztráng-faj), N.: Kemi-folyó felső folyásának vidéke *kouteri* 'iso, luultavasti uroslohi' (nagy, valószínűleg tejeslazac), Kuolajärvi *kouderi* 'pieni, ojassa tai joessa oleva lohi' (árokban vagy folyóban élő kis lazac), Simo *koutere* 'pieni taimen' (kis salmo eriox) valószínűleg a lpI. *kouubžur* stb. lapp hálnév átvétele. Vö. még LÖNNR. dial. *kouwer* 'en art forell' (egy pisztrángfaj), Suppl. *kouvero* 'större laxöring' (nagy pisztráng).

GENETZ, Ensi tav. vok. 25: f. *kumsi* ~ lp. *guvčča*. Másképp QVIGSTAD, Beitr. 191 és WIKLUND: JSFOu. XXIII₁₆, 7 (vö. 79. sz.). — ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 11) a f. *kouder*, *koutere* halnevet a lpI. *kouubžur*, Ko. *koubžar* megfelelőjének magyarázta.

¹) FRANS ÄIMÄ szíves felvilágosítása szerint FRIIS *komo* 'salmo cute niger' adatában, mely bizonyára LEBMRE megy vissza, a szóvégi -o nyilvánvalóan sajtóhiba -s helyett.

50. F. *nikko* LÖNNR. 'insjöforell; trutta lacustris'; *nikkonen* dem., N.: Kivennapa (MELA-KIVIRIKKO 468) 'salmo fario', Kivennapa 'pieni lohenpoikanen' (kis lazacivadék), *nikkolohi* N.: Jaakkima 'keskenkasvuinen lohenpoika' (növésben levő fiatal lazac), *lohenniekko*, *lohenikka*, *lohennikko* LÖNNR. 'liten, quarters lång laxöring, forell'; — karj.-aun. Suojärvi, AHTIA *särginikkelö* 'pieni särki' (kis leuciscus rutilus), *matikkaänikkelöni* 'pieni made' (kis lota vulgaris); — észt WIED. *nikk* 'junge lachsforelle; salmo trutta L.', *lohenik* 'forelle; salmo fario L.'

LpK. FRIS *nikkeš* 'lupus piscis, lucius; gjedde', GENETZ T. *nuikkeš*, Kld., Not. *nuhkeš* 'hauki; hecht', ITKONEN Nj. *nuck'ēs*, Kld. *nuckeš* id., ÄIMÄ Ko. *nu'tteš* 'hauki' (esox lucius). Az -š végzet ismert kicsinyítő képző.

51. F. *rääpys* RENV. 'salmo albula; stintenart (muikku)', LÖNNR. 'siklöja, småsik, mujka', LÖNNR. *rääpyskä* id., *rapos* id. dial. (aun.) *rääppö* id. (coregonus albula), N.: Kivennapa, Pyhäjärvi, Ladoga nyugati partja, Suomenniemi, Pudasjärvi, Kuusamo, Sodankylä *rääpys* 'muikku' (coregonus albula), Lemi, Savitaipale, (MELA-KIVIRIKKO 476) Savonlinna, Mikkeli, Kurkijoki, Lappeenranta, Käkisalmi *reäpys*, NEOVIUS *reäpys*, Suomenniemi, Ristiina, Sulkava, Savonranta *riäpys*, Kivennapa *riäpus*, Korpiselkä *riäppö* id.; — karj.-aun. GENETZ (aun.) *reäpöi* 'muikku, muje', Suojärvi, AHTIA *reäpöi*, *reäpöihüt* dem., Tulemajärvi, LESKINEN *reäpöi* id., *reäppöne* dem., Salmi, KUJOLA, MARFA HOSAINOV *riäpöi* id., Salmi, MARFA HOSAINOV *riäpus* 'kis coregonus lavaretus?', Suojärvi *räävys* 'muikku'; — lüd Sununsuu, KUJOLA *riäpys* 'rääpys', Mundjärvi, KALIMA *riäpöi* id.; — vepszä Kaskeza, TUNKELO *riäpuz*, *riäpus* 'muikku'; — észt WIED. É. *räbus* 'rebs; coregonus muraenula L.', *räbuskas* dem., D. *räbis* 'rebs; coregonus muraenula L.'; — lfv SjöGREN-WIED. *repšes*, *repš* 'rebs, weissling; salmo muraenula L.' A lívból a coregonus albula (muraenula) neve átment a lettbe (vö. THOMSEN, BFB. 275). Az orosz *ряпушка* stb. szintén keleti-tengeri finn eredetű jövevényszó (vö. KALIMA, OLR. 211).

LpN. FRIS *roabak*, *roabat* 'species salmonis lavareti; en slags sik (som altid holder sig paa dybet, er mørk, mager og haardbenet)', *revas* 'piscium genus, in lacubus commorans; indsefisk med større hoved og større sine end siken', K. GENETZ *riepas* 'rääpys; eine coregonusart', ITKONEN Nj. *rievas*, *rie'pas*, Kld. *rie^bpas*, T. *rie^bpas* 'rääpys; muikku; eine kleine coregonusart'.

WIKLUND, UL. 168.

52. F. JUSL. *sambi* 'sturio; piscis', *sembi* id., RENV. *sampi*, *sammi*, *sammet* 'acipenser sturio; stör, — gadus callarias; dorsch', *sämpi*, *sempi* id., LÖNNR. *sampi* 'stör; acipenser sturio; — torsk; gadus turska; — stor honfisk, moderfisk', *samme*, *sammi*, *sämpi*, *sempi* id., NEOVIUS *sammi* 'stör', N.: Suomenniemi *sampiainen* 'pieni ahven' (kis perca fluviatilis), Savo (vö. SETÄLÄ: FUF. II, 148) *sampiaiset* 'kleine fische'; — aun. GENETZ *saippa* 'sampi; acipenser'; — észt WIED. *samb* 'stör; acipenser sturio', *samm* id., RIHOJA 29 *samb* 'tuur; acipenser sturio L.', *samikala* id.

Cser. SZILASI *šamba* 'menyhal; quappe; НАЛИМЪ'. A cser. halnév átment a csuvasba is, vö. RÄSÄNEN, Tschuw. lehnw. 263.

Vog. AHLQV. *supi*, *sopi* 'stör; acipenser sturio', SZILASI *supi* 'tokhal; dickfisch' (acipenser sturio), KL. *šupiñ khul*, T. *šupu* id. KANN. AK. *šō'pi*, KK. *sō'pi*, So. *šūpiŋ* 'осетръ; acipenser sturio'. TOIVONEN: Vir. 1918, 80.

53. F. észt RIHOJA 29 *tüdi* 'tuur; acipenser sturio L.'

Votj. WIED. *tödy tsoryg* 'hausen; acipenser huso', vö. WIED. *tödy*, *tödi*, *tydi*, *töd'y* 'weiss', WICHM. (FUF. XVI, 204—205) U. *ted'*, M. *ted'i*, J. *töd'i*, MU. *töd'i* 'weiss', U. 'weiss; hell, klar'; tehát *tödy tsoryg* tkp. 'fehér hal'.

A hasi oldalnak és a vértetnek fehér színe egyaránt jellemző mind a két acipenser fajtára. (vö. BREHM, Fische 427, 428). Ha az észt és a votják halnév ősrökonság alapján tartozik össze, akkor a szóközépi hangok viszonya nem világos.¹⁾

54. F. RENV. *säkiä*, *säket* 'silurus glanis; wels (monni)'; LÖNNR. *säkä* 'malfisk; silurus glanis (monni)', *säkäkala* id., *säkiä* id., *säke*, *säkekala*, *säe*, *säkäla* id.; — észt HUPPEL D. *seggä* 'der wels', *sä kalla* id., WIED. É. *sägä* 'wels; silurus glanis L.', D. *sögi* id.

MdE. *šije*, *šijä*, M. *šijä*, *šiji-kal* 'wels; COME; — dial. quabbe, НАЛИМЪ; gadus lota' (*šiji* 'lausig' a *ši* 'laus' szóhól; a halnév 'lausiger fisch' jelentése népetymológián alapszik; vö. PAAS., s-laute 54).

Cser. RAMST. *ši-yol* 'der wels', WICHM. (Tscher. texte) KH. *ši: ši-yol*, M. *šij: ši-ŋ-yol* 'wels'; VASZILJEV *uuŋzol* 'com'.

Vog. AHLQV. *šī*, *sī*, *šig* 'quappe', MUNKÁCSI, Hal. 304 É. *šī*, AL. *sī*, K. *sēi*, KL., P. *šī*, T. *šou*, *šu* 'lota vulgaris (or. nal'im)'.

¹⁾ WICHMANN (FUF. XVI, 204—205) a votj. *töd'i* stb. 'weiss' szót a lpN. *dægjot*, *dægjom* 'procul albicare; se hvid ud, glimte hvidt af i afstand' igével egyeztette s a szóközépi hangok viszonyát a zürj.-votj. *bad'* ~ f. *paju* megfeleléssel magyarázta.

KANN. FL., SO. *šyγ*, FK. *syγ*, KK. *səγ*, KL. *šyγ*, P. *šyγ*, AK. *šəγ*, TČ. *šəβ*, TJ. *šü*, ÉV. *šy* 'made; lota vulgaris; НАЛИМЪ'.

Osztj. CASTR. *seg*, *seχ* 'quappe', PATK. *sig* 'quappe; НАЛИМЪ; gadus lota', PÁPAI *süχ*, *süghe* 'menyhal', PAAS. K. *səγ* 'made; НАЛИМЪ; quappe', J. *səγ* id.; KARJAL. FD., Kr., V., Vj., VK., Likr., MJ., Trj. *səχ* 'aalraupe, quappe'.

PAASONEN, s-laute 54, 65. sz.¹⁾

55. F. *monni* RENV. 'silurus glanis?; wels', LÖNNR. 'mal fisk; silurus glanis (säkeä); — grönling; cobitis barbatula (partapekko, partasuu, kivennuoliainen)'. A *monni* halnevet 'harcsa; silurus glanis' jelentésben ismerik Ruovesi és Kivenna pa helységekben. A silurus glanis Finnországban igen ritkán fordul elő.

LpK. QVIGSTAD (Lapp. navne 375) *moanji* 'allpesk' (coregonus lavaretus), *moanjigaž* 'allpesk (liden)' (kis coregonus lavaretus), ITKONEN Sk, Ko. *māñe'k'* 'iso siika; grösser schnäpel'. A *-gaž* és *-k'* végzet kicsinyítő képző.

MdM. AHLQV. *mäntuk* 'quappe', E. WIED. *mentuk* id. A *-tuk* végzet nem világos.

Cser. SZILASI *men* 'menyhal; quappe; gadus lota', *men-kol* id., RAMST. *mèn* 'die quappe', *menⁿ-gol* id. (*kol*, *gol* = hal), WICHM. (Tscher. texte) KH. *men* 'quappe', VASZILJEV *мэн* 'НАЛИМ'.

Magy. OKLSZ. *mény-hal* 'murena, mustella fluviatilis; meerfisch, meeraal' (1479, 1493, 1519), HERMAN (MHalk. 812) *menyhal* 'lota vulgaris C.; mustela, murena'; *ményhal* 'lota vulgaris C.; cobitis barbatula', SZINNYEI, MTSZ. *méi-hal*, *mē-hal*.

A vokalizmusban feltűnő, hogy a finn-lapp mélyhangú alakokkal szemben a hálnév mordvin, cseremiszi és magyar alakjai magashangúak. Érdekes, hogy a 'cobitis barbatula' jelentés egyaránt megvan a finnben és a magyarban.

WICHMANN, Tscher. texte cser., magy.

56. F. észt P. WIED. *labakas* 'brachsen; abramis brama L.' A *-kas* végzet kicsinyítő képző, mely megvan a *latikas*, *purikas* stb. hálnévben is.

Cser. SZILASI *lawal*, *lowal* 'brachs; cyprinus brama'; VASZILJEV *лавал*, *ловал* 'лещь'; RAMST. *la'βal* 'der brachsen, brassen', WICHM. KH. *la'βal* 'лещь; lahna' (abramis brama), JU. *loβa'l* id., C. *loβa'l* 'joku säyneen sukuinen kala' (egy leuciscus idus-féle hal), B. *loβa'l-gol*

¹⁾ Korrektura jegyzet: vö. TOIVONEN: MSFOu. LXVII, 378.

'eräs kala' (egy hal; *γολ* = hal), M. *lopa'l* 'лещь; lahna', *λαβανόζα* 'sorva' (leuciscus erythrophthalmus). Figyelmet érdemel a malmyzi alak *-p*- szóközépi hangja. — A szóvégi *-l* elem minden valószínűség szerint a fgr. **-l* kicsinyítő képző folytatója (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 96). Ez az *-l* képző a cseremiszenben rendszerint egyéb képzőkkel kapcsolatban fordul elő (vö. WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 8), de van egy biztos példa, melyben az *-l* képző szintén önmagában áll: KH. *kaβal* v. *jal-γaβal* 'ferse' ~ mdE. *käpe*, M. *käpä* 'barfuss', vö. f. *käpäli* 'pfote, tatze', *käppä* 'hand, tatze' (vö. WICHMANN: FUF. XI, 205). A cserM. *λαβανόζα* halmnévben a *-νόζα* végzet összetett képző, melynek elemei *-ń- + -όζα* (*-d'žō*, *-tšō* stb.) kicsinyítő képzők (vö. WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 25—26).

Zürj. WIED. *lapa*: *görd-boka-lapa* 'plötze; (cyprinus idus?)' (*görd* 'rot'; *boka* 'seiten-, seitig'), *lapa pi* 'junger brachsen' (*pi* = fi), WICHM. V. *lapa*, *lapa-pi* 'junger brachsen', S. *lapa-pi* id.

LpN.: FRIIS *leppadak* 'pleuronectes hippoglossus; helleflyndre, dog ei af de største', (dial.) *luöbbag* 'pleuronectes; flyndre'. A *-dak* végzet képző (vö. NIELSEN, Gramm. § 195). A *luöbbag* változatban levő szóvégi *-g* szintén képző, mely megvan a lpS. *sappeg* 'mört' halmnévben is (40. sz.).

• A fenti halnevek egy igen terjedelmes uráli szócsaládba tartoznak bele: lpN. FRIIS *lāppe* 'plana superficies alicujus rei, ex. gr. palma, planta'; f. RENV. *lappea*, *lappia* 'flach, platt und breit; platte seite', *lappa* 'dünn eisenplatte', LÖNNR. *lappa* 'plåt, sölja, skifva, tunn jernplåt', *lape* 'bredd, flata', md. PAAS. E. *lapužā*, M. *lapš* 'flach; fläche', AHLQV. M. *kūd-lapa* 'handfläche, flache hand'; cser. WICHM. KH., J. *ki-d-lapa* 'handfläche, flache hand', *ja-lapa* 'fussblatt' stb.; zürj. WIED. *lapa:kok-lapa* 'fussblatt', votj. WICHM. MU. *lap*: *lap-ıntı* 'niederung, niedrige fläche' (*ıntı* 'platz, stelle') stb.; osztj. KARJAL. *lōpsōχ* stb. 'platt, flach' stb.; magy. *lap*, *lapály*, *lapos* stb.; szam. Jur. LEHTISALO *lapsəṅ* 'platte, scheibe' stb. (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 155, PAAS., Beiträge 104, LEHTISALO: FUF. XXI, 23—24). A szóban levő lapos halak neveinek eredeti jelentése tehát 'lapos [-hal]'; laposka' lehetett, vö. f. *latteri* stb. (22. sz.).

Az észti, cser., zürj. 'abramis' és a lp. 'pleuronectes' jelentés egymáshoz való viszonyára vö. észti *latikas* 'abramis brama'; — 'pleuronectes' (22. sz.).

57. LpN. FRIIS *baldes* 'passer major; helleflyndre, kveite', NIELSEN *baldes*, P. *Baldis*, Kr. *Baldis*, Kt. *Baldis* 'hyppoglossus

vulgaris (halibut); kveite, hellefisk', K. GENETZ *pälides* 'juhlakampela; steinbutte', ITKONEN Nj. *pälides*, Kld. *pälides*, T. *pälides* 'pallas, juhla-kampela; steinbutte', ÄIMÄ I. *pälDis* id. A szóvégi -s elhomályosult képző (vö. HALÁSZ, Sv.-lp. nyt. 70., NIELSEN, Gramm. § 218), mely megvan a *goles, kolēs* (72. sz.) halnévben is. — F. *pallas* GAN. 'flundra', RENV. 'pleuronectes flesus?; schollenart', LÖNNR. 'flundra (kampela, maariankala); pleuronectes', N.: Pudasjärvi id. jövevényszó a lappból és Észak-Finnországból kiindulva került bele a köznyelvbe. —

A halnév valószínűleg közvetlenül a lappból átment az oroszba is (vö. KALIMA, OLR. 179).

Zürj. WIED. Ud. *pöltan-tšeri, pövtan-tšeri, pevtan-tšeri, pöl-tšeri, pöv-tšeri* 'butte; pleuronectes' (*tšeri* 'hal'); *nyr-pevtan* 'ein cyprinus od. leuciscus; (plötze, weissfisch?)' (*nyr* 'nase, schnauze, schnabel'), WICHM. Ud. *pevtan* 'камбала'.

Votj. WICHM. G. *palton* 'подлещицкъ; cyprinus blicca'. — A zürj. szóközépi *l~v* váltakozásra vö. UOTILA, KONS. 193. A zürj. *pöltan, pövtan* stb., votj. *palton* alakokban a szóvégi -n ugyanaz a képző, mely megvan a zürj. *juman* (5. sz.) halnévben is. A szóközépi eredeti -lt- a képzős alakokban szabályosan megmaradt (vö. UOTILA, KONS. 333—335), a képző nélküli *pöl-tšeri, pöv-tšeri* alakokban viszont a szó végére kerülve a -t lekopott, vö. zürj. *jöl, jē* (= *jel) 'milch'; -votj. *jel* id. ~ f. *jälsi (jälte-)* 'alburnum arboris; splint, baumsaft' (PAAS., Beiträge 91, 158. sz.).

58. F. *partti* N.: Laukaa, Jämsä (MELA-KIVIRIKKO 457) 'abramis björkna', Hauho 'abramis bramához hasonló hal', *parttilahna* RENV. 'cyprini bramae varietas major', LÖNNE. 'braxenpanka l. -blicka' (abramis brama ivadéka), *lahnanpartti* LÖNNR. 'braxenpanka, blicka, braxenblicka, flira, braxenflira; minsta braxenarten med hvita fenor och ljusa ögon' (abramis brama ivadéka; egy nagyon kis abramis-faj), N.: Leivonmäki 'pienempi lahna' (kisebb abramis brama), Iitti, Jaala 'abramis brama ivadéka', *lahnanpurtti* Vanaja 'egy hal'; — *parkki* N.: Savonlinna, Kuopio, Kiuruvesi, Pielavesi, Rantasalmi 'abramis björkna' (MELA-KIVIRIKKO 457), Toivakka, Savonranta, Riistavesi, Hankasalmi, Laukaa, Haukipudas 'kis abramis brama'; *lahnanparkki* LÖNNE. dial. = *lahnanpartti*, Virtasalmi, Varkaus, Kangaslampi, Karttula, Riistavesi, Sonkajärvi, Rautalampi, Pihtipudas, Muurame, Haukipudas id.; — karj.-aun. Tver, KARJAL. *parki* 'parkki', Tulemajärvi, LESKINEN *parkkoj* dem. 'lahnanpoikanen; muiden kalojen poikasia ei nimitetä parkoiksi'

(*abramis brama* ivadéka; másfajta halak ivadékait nem nevezik *parkkoj*-nak), *lahnamparkkoj* id. — A *parkki* keleti-finn nyelvterületen keletkezett másodlagos alak. A dialektikus *-t ~ -k-* váltakozásra vö. HAKULINEN: *Studia Fennica* I, 156 jegyz.

Cser. VASZILJEV *napđau* 'язь', RAMST. *pärđäs* 'die rotfeder, das rotauge', WICHM. KH. *pärđäs* 'säynäjä; язь', J. *pärđäk^xs* id., U., C., B., JU. *pardaš* id., M. *pardas* 'pieni язёнокъ' (kis leuciscus idus). A halnév a cseremiszből átment a csuvasba és a tatárba (vö. RÄSÄNEN. Tschuw. Lw. 257). A cser. halnév *-aš, -äš*, illetve *-äk^xs* végzete képző (vö. WICHM.: JSFOu. XXX₆, 1—7). Figyelmet érdemel a szóvégi *-s* a malmyži *pardas* alakban.

Lp. ITKONEN Kld. *per^ataj* 'pikku turska; kleiner dorsch'. A szóvégi *-i* képző, vö. L. *vüaskuj* (68. sz.).

Az 'abramis brama' ~ 'cyprinus (leuciscus) rutilus v. idus' megfelelésre vö. f. *lisu* ~ szamJur. *lysu, leasu* (23. sz.) stb.

RÄSÄNEN (Tschuw. Lw. 257.) TOIVONEN megjegyzése alapján kételkedve egyezettette a finn és cser. halnevet.

59. F. *keso* RENV. 'cyprinus björkna; kleine fischart', LÖNNR. 'panka, björkna; cyprinus l. blicca björkna' N.: Virrat 'nuori lahna' (fiatal abramis brama); *kalakeso* RENV. 'cyprinus björkna', LÖNNR. 'björkna, björkfisk, bjerka', *kesäin* 'en braxenart', *kesämä* 'en art braxenpanka; cyprinus blicca', N.: Karkku, (MELA-KIVIRIKKO 456) Tyrvää, Mouhijärvi 'abramis björkna', LÖNNR. *kesokkainen* dem.

LpL. WIKLUND *kēžük* 'coregonus lavaretus mittlerer grösse'.

Zürj. WIED. *gyts, gyts* 'karausche; cyprinus carassius', *ar-g. 'stint'* (vö. 7. sz.) WICHM. I. *gits* 'cyprinus carassius, карась; karausche' Ud., V., S., L. *gits* id.

Vog. AHLQ. *koasi, koasin, kaseu* 'eine art leuciscus', MUNKÁCSI Hal. 303 É. *kāseuw, K., P. koasēn, T. kāsēn, L. kāsī* 'koncér; leuciscus rutilus (or. soroga, čebak)', vö. PALLAS (Zoogr. III, 317) *kasiv*.

Osztj. ПАТК. I. *kuse* 'csabakhal; plötze; плотва, чебакъ', ПААС. K. *kõ'sä* 'чебакъ; leuciscus rutilus', KARJAL FD. *kõ'sä* 'säarki; чебакъ; rotauge', Kr. *kõ'sä* id. Vö. még KARJAL. Kam. *kõ'sä* 'pieni kalanpoika' (kis halivadék), Kr. *kõ'simä* 'säarki' (leuciscus rutilus).

Magy. *keszeg* R. OklSz. 'albula; leuciscus, sturio; senkfisch, weissfisch' (1304, 1370, 1393, 1400, 1405, 1409, 1423, 1424, 1544, 1590, 1593), N.: SZINNYEI, MTSz. *kecég, keszég, keszege* 'keszeg' *kesze, keszi* 'abramis és leuciscus [genus-név].'

TOIVONEN, Affr. 143, 229. sz. és az ott idézett irodalom.

60. ZÜRJ. PALLAS (Zoogr. III, 325) *jódi* 'cyprinus brama', WIED. *jody*, *jödy* 'brachsen; cyprinus brama', WICHM. I. *jodj* 'lahna; лешъ', Ud., V., S., L. *jodi* id., Ud., V. *jodi-pi* 'pieni lahnampoika' (kis abramis brama-ivadék). A zürj. szóvégi *-i*, *-j* elhomályosult kicsinyítő képző, mely a tövégi magánhangzóval összeolvadt (vö. UOTILA, Kons. 279).

Lp. EUROPAEUS Jokostrov *jiđáč* 'kivenuoliainen; cobitis barbata' (ITKONEN kéziratot szógyűjteményéből idézve), ITKONEN Kld. *jiedna^atš* 'särki; rotauge'. A szóvégi *-č*, *-tš* ismert kicsinyítő képző.

A zürjén szóközépi *-d-* fgr. előzőire vö. WICHMANN: FUF. XIV, 106 jegyz. — A jelentésváltozásra vö. f. *lisu* stb. ~ *szam. lysu* stb. (23. sz.).

61. ZÜRJ. WIED. AlsóV. *orga* 'gründling; cyprinus gobio'.

Vog. PALLAS (Zoogr. III, 316) *art* 'cyprinus idus', MUNKÁCSI, Hal. 303 KL. *art*, P. *oart*, T. *ärkét* 'cyprinus idus; jászkeszeg (or. jaz)', KANN. TJ. *erkət*, TČ. *erkat*, P. *oart*, ÉV. *är₁rt*, AL. *art* 'leuciscus idus' (= cypr. idus); — TJ. *erki* 'лешбѣкъ (jár-vissä, kiiskin näköisiä, suomuttomia)' (cypr. tinca, tavakban, acerina cernuához hasonlók, pikkely nélküliek), AK. *ä₁rk* 'лешъ; cyprinus tinca', KK. *ä₁rk* id. Az adatok egy részében az eredeti szóközépi **-rk-* mássalhangzó csoportból a *-k-* elveszett (KL., AL., P.), illetve hasonult az *r-*hez (ÉV.). A szóvégi *-t* elhomályosult képző, vö. *je₁tku₁* stb. (27. sz.). — Ide tartozik még KANN AK. *ä₁rgan*, KK. *ä₁rgan* 'leuciscus idus', amelyekben az *-n* végzet bizonyára elhomályosult képző, vö. 59. sz.

Osztj. PALLAS (Zoogr. III, 316) „ad Surgut“ *agren* 'cyprinus idus'; KARJAL. FD., Fil., C., Sog., Č. *ä₁garnä*, Kr. *ä₁garnä*, V. *ä₁gran* 'säynävä; язь' [= alant], Vj. *ä₁garnä₁* 'язь; sorva [!]' [= alant, rotfeder [!]], VK. *ä₁garnä₁*, Vart., Likr. *ä₁garnä₁*, MJ. *ä₁garnä*, Trj. *ä₁garnä*, Ni. *ä₁garnä*, Kaz. *ä₁garnä* 'säynävä' [= alant]. A szóvégi *-n* stb. kicsinyítő képző, vö. SZINNYEI, NyHas,⁷ 95: *törmän* 'istenke' ~ *töräm* 'isten'; *čä₁šan* 'csónakocska' ~ *čä₁š* 'csónak'.

62. F. LÖNNR. Suppl. *kulmakko* 'elriza; phoxinus aphyia (kivikala, paaramaimunen)', N.: Pielavesi (MELA-KIVIRIKKO 444) id., Sodankylä 'rantavedessä oleva pieni kala' (parti vizekben élő kis hal); másik feljegyzés szerint 'rautu' (salmo alpinus v. salmo fario). A *-kko* végzet kicsinyítő képző.

LpN. FRIS *gulmek*: *ruovdde-gulmek* 'gasterosteus aculeatus; en liden fisk med smaa pigger, stenbid, hundesteile' (*ruovdde*

'vas'), ÄIMÄ I. *ruouu'* *Dⁱ-koal'i* *haDŽ* 'rautakala; gasterosteus aculeatus', ITKONEN (MSFOU. LVIII, 53) I. *kulmi* *haDŽ*, T. *kolmex* 'kivenuoliainen; cobitis barbatula'. A *-k*, *-χ* végzet kicsinyítő képző (vö. *sittek* 14. sz.) A *-habŽ* végű alakok továbbképzett deminutivumok.

Vog. PALLAS (Zoogr. III, 316) *cholym-chal* 'cyprinus idus', AHLQV. *xuljum-xul* 'idus', MUNKÁCSI, Hal. 303 *xulēm-xul* 'jászkeszeg; cyprinus idus (or. jaž)'. MUNKÁCSI szerint a vogul hálnév tulajdonképpeni jelentése 'ikrából kibujt hal'. Úgy gondolom azonban, hogy ez a jelentés csak látszólagos és hogy a vog. *xulēm* ebben a hálnévben nem azonosítható azzal a szóval sem, ami megvan az osztj. PAAS. *xūjam-xūk'* 'kutukala; laichender fisch' hálnévben. Nem lehetetlen, hogy a vogul hálnévnek köze van a vog. *xul'm* (vö. SZINNYEI, NyHas. 7 142), AHLQV. *qullim*, *qulēm*, *kulēm* 'hamu; asche' szóhoz s így tulajdonképpeni jelentése 'hamú-hal', azaz 'hamúsínű hal, szürke-hal' volna. A 'leuciscus v. cyprinus idus', más néven 'idus melanotus Heckel' népies magyar neve *ónos jász* (vö. HERMAN, MHALK. 716). Ez a név onnan származik, hogy a hal háta ívás idején szürkés fekete.¹⁾

ITKONEN: MSFOU. LVIII, 53. lp., f.

63. F. *särki* RENV. 'cyprinus rutilus; rotauge', LÖNNR. 'mört', *särkönen* LÖNNR. dem. 'liten mört' (kis leuciscus rutilus). N.: általában az egész finn nyelvterületen *särki* 'cyprinus rutilus', *särk* N.: liiti, Jaala, Parikkala, Jaakkima, Uukuniemi, Ristiina, Rautalampi, Jämsä; — karj.-aun. Aun. GENETZ, Aun. körny., AHTIA, Tulemajärvi, LESKINEN, Suojärvi, AHTIA, Salmi, KUJOLA, MARFA HOBAINOV *särgi*, — GENETZ (karj.) *särgi*, Jyvöälahti, Rugajärvi KARJAL., *särgi*, Tver, KARJAL. *särgi* id.; Aun. körny., AHTIA *särginē* dem.; — lüd Sununsuu, KUJOLA, Mundjärvi, KALIMA *särg* id.; vepszä Kaskeza, TUNKELO *särg* id.; — vót SETÄLÄ *särläsi*; — észt WIED. D. *särg* 'rotfeder; leuciscus rutilus L.', *rutas-särg* 'rotauge; scardinius erythrophthalmus L.', KALANDUS JA KALASTUS 30. sz. *särg*, *säri*, *säriakala*, *särekala* 'leuciscus rutilus'; — liv SJÖGREN-WIED. *särg* 'rotauge; plötze; cyprinus rutilus L.'

Orosz *copöza* stb. 'rotauge; leuciscus rutilus' régi jövevényszó a keleti-tengeri finn-nyelvekből (vö. KALIMA, OLR. 220—221).

¹⁾ A 'salmö thymallus' német *äsche* nevét WEIGAND (DWB.) az *äsche* 'hamú' szóval hozta kapcsolatba. Ugyanennek a hálnak egyik magyar népies neve *ón*, *ón-hal* (vö. HERMAN, MHALK. 815) kétségkívül szintén a hal szürke színéről.

LpN. FRIIS *sæрге* 'cyprinus rutilus; mort', S. FRIIS *særga*, LIND-ÖHRL. *särg* id.

Md. WIED. E. *särge* 'rotauge; cyprinus rutilus', M. *särgä* id., PAAS. (s-laute 51) E. *seṛge*, M. *särgä* 'rotauge; cyprinus rutilus'.

Cser. PAAS. (s-laute 51) K. *šereṛge*, *šereṛka*, Ny. *šereṛe*, WICHM. (FUF. VI, 18) M. *šereṛgə* 'cyprinus rutilus', U. *šereṛgə*, C. *šereṛgə*, J. *šereṛgə* id., VASZILJEV *məpəṛgə* 'сорожка, сорoga'.

PAASONEN, s-laute 51, 57. sz. (vö. SETÄLÄ: FUF. II, 250).

64. F. *säynäs* RENV. 'cyprinus idus; kühling', LÖNNR. id., N.: Laitila, Luvia, Rauma vidéke, Porvoo, Asikkala, Huittinen, Harjavalta, Nakkila, Pori, Tyrvää, Kangasala, Sahalahti, Orivesi, Längelmäki, Hauho, Pälkäne, Luopioinen, Lemi, Savitaipale, Kivennapa, Pyhäjärvi, Jaakkima, Nurmes, Suomenniemi, Ristiina, Virtasalmi, Sulkava, Savonranta, Karttula, Laukaa, Pihtipudas, Pertunmaa, Muurame, Keuruu, Jämsä, Sievi, Toholampi, Lestijärvi, Reisjärvi, Pudasjärvi (ritk.); *säönäs* Ristiina (ritk.); *säynäjä* RENV. id., LÖNNR. id., N.: Kestilä, Liminka, Haukipudas, Pudasjärvi, Kuusamo, Vihanti, Kajaani, Simo, Sodankylä, Rovaniemi, Kittilä, Ylitorio; *säynävö* RENV. id., LÖNNR. id., N.: Rauma vidéke, Tyrvää, Karkku, Suoniemi, Suodenniemi, Ikaalinen, Vesilahti, Lempäälä, Kangasala, Orivesi, Tampere, Längelmäki, Ruovesi, Virrat, Vanaja, Sääksmäki, Pälkäne, Luopioinen, Renko, Jaakkima, Korpiselkä, Kalajoki, Alavieska, Pudasjärvi (ritk.), Kajaani, Rovaniemi; *säynä* N.: Nousiainen, Kivennapa, Laihia; *säynää* Suomenniemi, Karttula, *säynät* Iitti, Jaala, Suomenniemi, Rautalampi, Joutsa; *säyne* LÖNNR., N.: Hollola, Parikkala, Polvijärvi, Kesälahti, Kontiolahti, Ilomantsi, Kangaslampi, Sääminki, Savonranta, Riistavesi, Sonkajärvi, Iisalmi, Kestilä (ritk.); *säüne* N.: Riistavesi, Iisalmi; *säynek* N.: Ilomantsi, RENV. *seunet* id.; — karj.-aun. Salmi, KUJOLA *säynü*, GENETZ (aun.) *säüneä*, Suojärvi, AHTIA *säynä*, *säüneä*, dem. *säüneähüt* id., Tulemajärvi, LESKINEN *säünäne* 'säynäänpoikanen' (cyprinus idus ivadéka), Suistamo *säyneh*, Vehkalahti, SUORTTI *säyne*, Tver, KARJAL. *šäünä*, Jyväskylä, KARJAL. *šäüneä*, GENETZ (karj.), Rugajärvi, KARJAL. *säünöä*; lüd SUNUNSUU, KUJOLA, Mundjärvi, KALIMA *säynäg* id.; — vót KETTUNEN *säynäjä* id.; — észt WIED. *säüna*, *säünas*, *seinas*, *säünakas*, *seinakas*, *sainam*, *säünamas*, *säünames*, *seinamas*, *seinames* 'dickfisch; cyprinus idus Päll., leuciscus ieses V.', KALANDUS JA KALASTUS 33. SZ. *säünam*, KETTUNEN (MSFOu. XXXIII, 115) *säynäs*, *sänäs*. Vö. még ÁIMÄ (JSFOu. 30_{30A}, 69) *sainias* (elavult).

Lp. QVIGSTAD (Lapp. navne 377) N., Kt. *sævnjat*, S. Jokkmokk *siuyna*, Folden *sievna* 'leuciscus idus', WIKLUND L. *siuyna* 'leuciscus idus; kühling', K. GENETZ *siw* 'leuciscus idus', ITKONEN Kld. *siun^a* 'kühling'.

MdM. *šeni* 'eine art fisch (wahrsch. eine cyprinus-art)', *šeniä* 'язь'.

Zürj. PALLAS (Zoogr. III, 316) „Siraenis“ *sin*, WIED. *syn* 'eine cyprinusart, rotauge, rotfeder; cyprinus rutilus, cypr. jeses?' G. ЛУТКИН сын 'язь', сынни 'ПОДЪЯЗОКЪ', РОГОВ сын 'язь', сын пижан 'ПОДЪЯЗОКЪ', ŠACHOV сын 'язь', сынни 'ПОДЪЯЗОКЪ', WICHM. (FUF. XVI, 204) *sin* 'cyprinus idus'.

VotjM. WICHM. *son*: *son-tšorig* 'cyprinus idus' (*tšorig* 'hal').

Vog.-osztj. vö. 29. sz.

Magy. OklSz. ? *övén*, ? *övén 'ön?* (1211.) 'aspius rapax; kühling', N.: SZINNYEI, MTSz. *ön*, *öny*, *öny-hal*, *ün-hal* 'aspius rapax; — balin; — idus', *ön-hal*, *öny-hal*, *ün-hal* 'chondrostoma nasus; — leuciscus rutilus; — aspius rapax; — idus; — alburnus lucidus'; *ön-keszeg* 'aspius rapax'.

PAASONEN, s-laute 78, 100. sz., SETÄLÄ: FUF. II, 258, OJANSUU: Vir. 1906, 84—85, ÄIMÄ: JSFOu. XXX_{30a}, 69, WICHM.: FUF. XVI, 204, SZINNYEI, NyHas.⁷ 143.

65. Cser. WICHM. KH. *mü'ktö* 'пискарь' (gobio fluviatilis), M. *mü'ktö* 'шекля' (valószínűleg leuciscus alburnus), B. *müktö* 'egy pikkely nélküli kis halnem', VASZILJEV *мүктө* 'пискарь', *мүктө* 'мелек'.

Zürjén WIED. *myk* 'eine cyprinusart, weissfisch, döbel (leuciscus?)', *bad'-kor-myk* 'weissfisch; leuciscus alburnus', GENETZ *mök* 'weissfisch', WICHM. I., Ud., V., S., L. *mük* I., L. 'eräs pieni kala' (egy kis hal), Ud., V., S. 'елець; döbel; cyprinus dobula'.

Vog. MUNKÁCSI (ÁKE. 181) T. *mouték* 'kis jászkeszeg; недоязекъ, язенець', KANN. *meutk* 'недязекъ'.

Oszjtj. АНЛQV. *meudan*, *meudin* 'eine art leuciscus', CASTR. S. *megdeu* 'döbel; cyprinus dobula', ПАТК. S. *megdeu* 'dobancshal; döbel, art leuciscus', 'innen szibériai orosz *мегбень* (máskép: елецъ)', RAAS. K. *mëytəu* 'елець od. толстоспинникъ;? eine fischart', J. *māwtəu* '„мохтикъ“, KARJAL. FD. *mëydeu*, m. *χūt* 'eräs kalalaji, seipi?, salakka?, елецъ', KOŠ. *mëydeu* 'döbel', Fil. *meydeu*, C. *mëydeu* 'елець', Sog. *meyteu*, Kp. *meyteu* 'eräs kalalaji' (egy hal), 'елець', V. *mōyṭəx* 'чебакъ', Vj. *mōyṭək* 'елець', VK. *mōyṭəx*, Vart. *mōyṭək*, Likr. *māyṭəx*. MJ. *māyṭəx* 'eräs kala' (egy hal), Trj.

мѣлѣтѣх, Ni. *meutəp* 'чебакъ', Kaz. *měuti* 'язъ', O. *meud* id. Vö. PALLAS (Zoogr. III, 316.) „Ostiacis“ *met* 'cyprinus idus'.

WICHMANN: Nyr. 59, 3—6.

66. Zürj. WIED. *keltši* 'rotfeder; cyprinus rutilus; — rotauge; cypr. erythrophthalmus; — plötze; cypr. idus', WICHM. I. *keltši*, Ud., V., S., L., P. *keltši* 'rotfeder; cyprinus rutilus; särki; copora (L., V., P.), bezeichnung verschiedener kleiner rotfederarten (S., L.)'. — A zürjén halmnév átkerült az osztjákba is: PALLAS (Zoogr. III, 317) „Ostiacis Obensibus“ *kolsi*, „ad Irтин“ *kelsche* 'cyprinus rutilus', AHLQV. *kelsi* 'cyprinus rutilus', PÁPAI *kilsi* 'copora; vörösszemű koncérhal', CASTR. I. *kelsa*, S. *kilsi* 'barbe; cyprinus barbuis; чебакъ', PATK. I. *kelsa* 'csabakhal; barbe; чебакъ; cyprinus barbuis', PAAS. K. *kěšə* 'copora; eine fischart; ? cyprinus rutilus', J. *kilsì* id., KARJAL. (Vok. 166) C. *kěšə*, Trj. *k'íl'si*, Ni. *kel'sə* 'barbe', Kaz. *kěšə*, *kěšə* id.

? Osztj. KARJAL. (vö. Vok. 76) Kaz. *kōlənži*, O. *kōlənži* 'eine fischart (dem muksun ähnl.)'

A zürjén és az osztják halnevet kétkedve egyeztette TOIVONEN: FUF. XX, 54, 15. sz. —

Figyelembe veendőek még a következő adatok:

Cser. SZILASI *kөлčak* 'valaminő hal; eine art fisch; чехоня'. A szóvégi *-k* képző, vö. WICHM.: JSFOU. XXX₆, 11. A cseremiszből a halmnév átment a toboli tatárok nyelvébe, vö. RADLOFF *kälčäk* 'чехола; ein fisch'.

Finn karj. (MELA-KIVIRIKKO 464) a Fehér-tenger partvidéke közelében *goltsha* 'salmo alpidus'; lív SJÖGREN-WIED. *koltšak* 'ganz magerer fisch'.

67. LÖNNR. dial. *neikonen* 'mört (särki)' (leuciscus rutilus).

Cser. WICHM. C. *nukta* 'säyneen sukuinen kala, pienempi' (leuciscus idus-féle hal, kisebb), JU. *nükto* 'eräs kala' (egy hal). A cseremisiz halmnévben a *-ta*, *-to* végzetet képzőnek lehet felfogni vö. cser. Gen. *čokata* 'dick, dicht (brei, kamm, gras)', KH *tšakata* 'dicht, fest, kompakt', M. *tšokata* 'dicht u. warm (zeug), voll, satt' ~ Gen. *čok*, *čoka* 'dick, dicht', C. *tšoka* 'dicht' (vö. WICHM.: FUF. VI, 31; vö. még WICHM.: JSFOU. XXX₆, 24). A f. *-ei* itt mély hangra megy vissza.

68. F. *ahven* RENV. 'perca major l. fluviatilis; barsch', LÖNNR. 'aborre' (perca fluviatilis), N.: általában az egész nyelvterületen id. (Längelmäki *ahaven*); *ahaven* N.: Ikaalinen, Virrat, Laihia, Töysä,

Reisjärvi, Kalajoki, Alavieska, Rantsila, Haukipudas, Vihanti, Rovaniemi; *affen* LÖNNR. Suppl. N.: Huittinen, Suoniemi, Orivesi, Tampere; *uhven* N.: Pudasjärvi (ritk.); — *ahve* N.: Parikkala, Jaakkima, Maaninka; *ahvena* RENV., LÖNNR., N.: Nousiainen, Iitti, Jaala, Kivennapa; *affena* LÖNNR. Suppl.; *ahvenainen* dem. RENV., LÖNNR., N.: Längelmäki; *ahvenain* Iitti, Jaala; *ihven* RENV. 'pisciculi species (*sain ihveniä*); *kleine fischart*'. LÖNNROTnál az *ahven* parallelalakja: *ihveniä*, *ahvenia* 'idel l. baraste abborrar (*pelkkiä ahvenia*, *ihvan l. ihan ahvenia*). Karj.-aun. Salmi, KUJOLA, Vehkalahti, SUORTTI, Tulemajärvi, LESKINEN, Aun., GENETZ, Aun. körny., AHTIA, Jyväskylä, Rugajärvi, Tver, KARJAL. *ahven*, Säämäjärvi, AHTIA *ahven*, Tulemajärvi, LESKINEN *ahverkala* (*kala* = hal); kicsinyítő képzős alakok: Tulemajärvi *ahveniä*, *ahvenut*; Aun. körny. *ahveniä*, *ahvenud*; Suojärvi *ahveniä*, *ahvenut*; Säämäjärvi *ahveniä*, *ahvenud*; Tver *ahveniä*; Rugajärvi *ahvenut*; — lüd Mundjärvi, KALIMA *ahven*; — vepszä SETÄLÄ (ÄH. 345) *ahven*, *ahn*, KETTUNEN (LVHA. I, 115) *ahn*, Kaskeza, TUNKELO *ahn*; — vót KETTUNEN (VÄH. 82) *ahvako*, MUSTONEN *aimo ahvonia* többes part.; — észT WIED. *ahven*, *ahvenas*, *ahve*, *ahen*, D. *ahve*, *ahvenik*, *ahn*, *ahnik*, KETTUNEN *ahun*, (Kod.) *ahve*; liv. SjöGREN-WIED. *ouñas*, SETÄLÄ (ÄH. 348) *ouñ*, *ouñaz*, KETTUNEN *ouñez*.

A szóvégi *-n*, mely az *ahven* stb. alakban megjelenik, elhomályosult képző, mely megvan a *taimen* (12. sz.) hálnévben és kimutatható a következő szavakban is: f. *joutsen* 'schwan' ~ votjG. *juś*, MU. *d'uš*, zürjI. *juś* id. (WICHM., Wotj. Chresth.); f. *jäsen* 'glied, gelenk' ~ votj. *joz* 'muskel, gelenk', szamJur. *γēsū* 'glied, hand-, fussglied' stb. (vö. PAAS., Beiträge 270); f. N.: Sakkula *peähen*, gen. *peähkenen* 'pähkinä', L. Hakulinen értesítése szerint. A képző *-na* alakjára, mely megvan az *ahvena* hálnévben, vö. f. *pähkinä* 'mogyoró' ~ votjG. *puś*: *puś-moli*, cserKH. U., M. *pükχś*, mdE. *pešte*, M. *pešte* id. (vö. SETÄLÄ, ÄH. 279, WICHM., Wotj. Chresth., Tscher. texte, PAAS., Mordw. Chresth.); f. *reppänä*, *reppana* 'rauchloch im dache' ~ észT *räpp* 'loch in der wand zum hinauslassen des rauches' (vö. WICHM.: FUF. III, 100); f. *sarana*, *säränä* 'scharnier, angel; gelenk' ~ zürj. *d'žir* stb. 'angel, türangel' stb. (vö. WICHM.: FUF. XI, 251).

LpN. FRIIS *vuosko* 'perca; abor', *vuoskom* id., QVIGSTAD (Lapp. navne 379) S. *vuoskon*, L. WIKLUND *vüaskun*, *vüaskuj*, *vüaskuw*, K. GENETZ Kld. *vuosk*, Not. *vuask*, *vözvan*, ÄIMÄ (Astev. 25) I.

vu'ňsku. vuďsku, ITKONEN Nj. *vuosk^A*, dem. *vüäsk^Anož* Kld. *vuosk^A*, dem. *vüšknvňD'š*, T. *vjəzvan* id.

A lpS. *vuoskon*, *vüəskun*, K. *viəzvan*, *vjəzvan* alakokban levő *-n* végzet azonos azzal az *-n* képzővel, mely megvan a *čoarran*, *šoarran* halmnévben és néhány más lapp szóban is (vö. 3. sz.). A lpN. *vuoskom* alakban levő *-m* szintén képző, vö. lp. dial. *vāžam* 'rheno femina' ~ *vāža* 'vitulus rangiferinus 2 annos natus, qui matrem sequitur', N. *vača*, S. *vatja*, K. *vāž* stb., mdE. *vaš'o*, M. *vaš'ä* 'das füllen, fohlen' (vö. TOIVONEN, Affr. 93—94, 96. sz.); lpN. *goaskem* 'aquila', P. *güäskim*, S. *kāskem*, L. *kōskēm* stb. ~ zürj. *kutš* stb. 'adler', votjM. *kutš* 'ein vogel, vom aussehen des königsadlers, aber kleiner' stb. (vö. TOIVONEN, i. mű 124—125, 176. sz.); FRIIS lpN. *liddam* 'tabanus' ~ *lidda* id.; lpN. dial. *gierkam* 'cunabula' ~ *gietka* id.; S. *jobberm* 'lacus minusculus stagnum' ~ *jobber* id.; S. *ravem* 'rubor nubium' ~ *ravad* id.; HALÁSZ M. *vuótnam* 'anyós, napa; schwiegermutter' ~ U. *vuäno* stb. id.; N. dial. *čuopsem* 'bifurcum ferreum', S. *tjuopsem* 'furca; gaffel' ~ cser. *šöps* stb., osztj. *sübäs* stb. (vö. TOIVONEN: FUF. XV, 77); N. *čulgom* 'pars lateralis calceorum v. digitalium' ~ f. *solka* 'strumpkil'; *solki* 'kil, vąd' (u. ott), stb. (vö. még MARK: FUF. XVIII, 161). A lpL. *vüəsküw* alakban mutatkozó *-w* képzőt megtaláljuk a következő szókban is: S. *watjew* 'rangifer femina' ~ *watja*, L. *vāčau* 'dreijährige od. ältere rennkuh' ~ *vāča* (vö. TOIVONEN, Affr. 93—94, 96. sz.); S. FRIIS *orrev* 'sciurus vulgaris' ~ *orre*, *oarre* id.; HALÁSZ (Sv.-lp. nyt. 76) *vuodnav* 'napa' ~ *vuodna* id. — Ugyancsak képző a lpL. *vüəskuj* alakban levő *-j* végzet, vö. L. *pöcuj* 'renntier' ~ N. *boaco*, zürj. *pež* (vö. UOTILA, Kons. 271); FRIIS N. *bussai* 'felis domestica' ~ *bussa*, *busse* id.; N. *olmai* 'vir' ~ S. *olma* id.; K. *njabai* 'sobrinus, e sorore nepos' ~ N. *næppe* id.; K. *suoloi* 'insula' ~ N. *suolo* id.; K. *cambaj*, *cuapuj* 'rana, pagurus' ~ N. *cuobo* id. stb.

? Cser. WICHM. U. *šiškölō* 'eine art kleiner fisch (silberglänzend, die grössten sind ca. 8 cm lang), russ. dial. *шаклей* (vö. WICHM.: JSFOu. XXX₆, 20), VASZILJEV *вишкыльэ* 'мольявка, мелкая рыба, плавающая наверху'. A *-lō* végzet kicsinyítő képző (vö. WICHM.: JSFOu. XXX₆, 20), mely megvan még néhány kisebb állat nevében. A *-lō* képző leválasztása után visszamaradó cser. *šiškö*-tő megfelel a finn *ahve*-tőnek és a lp. *vuosko* stb. alaknak. A lp. *-sk-*, cser. *-šk-* szabályos folytatói az eredeti **-šk-* kapcsolatnak. A f. *-hv-* és lpK. *-zv-* a gyengefokra mennek vissza (vö. SETÄLÄ, Stufenw. 74).

Ezt a feltevést megerősíti több más adat is, amelyek szerint — legalább is a finben — szóközépi szibiláns után következő *-k-* nem egy esetben fokváltakozásnak volt alávetve (vö. TOIVONEN: Vir. 1932, 52).

A finn és cser. szókezdő hang viszonyánál figyelembe veendő, hogy finn magánhangzós szókezdetnek a cseremiszen több esetben *β-* felel meg, pl. cser. KH. *βà'dar*, U. *βoda'r* 'euter' ~ f. *utare*; KH. *βò'tšëm*, U. *βu'tšëm* 'warten' ~ f. *odottaa*; KH. *βi'em* 'gerade werden' ~ f. *oikea, oieta*; KH., U. *βu'i* 'kopf; oberes ende stb.', (KH.) 'der oberste, der schönste, der beste' is ~ f. *oiva* (vö. WICHM. Tscher. texte); cser. *βal* : *βà'lna* 'auf (wo?)' stb. ~ f. *yli* 'das obere', *maidon ylinen* 'flos lactis' (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 49, 2. sz.). Igaz, hogy ezekben a megfelelésekben cser. *β-* szókezdő hanggal szemben mindenütt f. labialis magánhangzó áll, de meg kell gondolni azt is, hogy az *ahven* *a-*ja — amint azt már WIKLUND kimutatta — eredeti labialis hangra, *o-*ra megy vissza (vö. UL. 123—145), s ezen az alapon a fenti megfelelések közé a cser. *βiskö'tö* ~ f. *ahven* is beillik. Érdekes, hogy a finn népnyelvben (Pudasjärviben, Észak-Finnországban) az *ahven* alak mellett még ma is él a ritkán használatos *uhven* alak, amelyben tehát labialis magánhangzó van a szó elején.

Az első szótag vokalizmusához tekintetbe veendők a következő egyezések: cserU. *šind'žem* 'sitzen, stehen' ~ lpN. *čuožžot* 'stare' (vö. TOIVONEN, Affr. 173, 314. sz.); cserM. *pisa* 'penis der kleinen knaben' ~ lpN. *buočča* 'membrum virile et hominum et animalium' (vö. TOIVONEN, i. mű 152, 259. sz.); cserKH. *βitškä'ltäš* 'klopfen, streicheln' ~ f. *vatkata, vätkätä* 'vi projicio l. præcipito, violenter prosterno' (vö. TOIVONEN, i. mű 133, 200. sz.); cserH. *kiza*: *o's-kiza* 'geissblatt' ~ f. *kuusa* 'Lonicera xylosteum' (vö. TOIVONEN, i. mű 203, 389. sz.); továbbá (WICHM., Tscher. texte) cserM. *milq'ndi* 'erde, erdboden' ~ f. *muta*; cserC. *pi'tšä, βü'tšä* 'renntier' ~ f. *poro*; cserKH. *βi'em* 'gerade werden' ~ f. *oikea, oieta*; cserKH. *tš'ygem*, U. *tš'ygem* 'stechen, picken' ~ f. *hungata, hunkoa*.

A finn 'perca fluviatilis' és a cser. WICHM. 'Щаклең', VASZILJEV 'МОЛЪЯВКА' stb. jelentés meglehetősen távol áll egymástól, de viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül az *ahven* népies vagy talán helyesebben népköltészeti alakváltozatának, az *ihven* alaknak RENVALL szótárában levő értelmezését: *ihven* 'pisciculi species (sain ihveniä); kleine fischart', amely jóformán fedi a cseremiszi jelentést.

WIKLUND UL. 131, SETÄLÄ, Quantitätsw. 15, Stufenw. 74 lp., f. — vö. még SETÄLÄ: FUF. XIII, 354 és az ott idézett irodalom, ÄIMÄ: MSFOU. XLV, 25.

69. F. észt WIED. *sāra* 'alter, nicht mehr laichender barsch', KALANDUS JA KALASTUS 22 l. *saara* id.

Osztj. AHLQV. *tāra* 'kaulbarsch', *tār* 'acerina cernua; kaulbarsch', PÁPAI S. *tareyg*, KO. *lerēx* 'ершъ; sérinchal', V. *jerox* id., *jarēx-pōx* 'sérincfiók', PAAS. K. *tārē* 'kiiski; ершъ; kaulbarsch; acerina cernua', J. *Lārēy'* id. (vö. s-laute 38, 138. sz.). KARJAL. F. D. *tārē*, Fil., C., Č., Kr. *tārē*, V. *lārēx*, Vj. *žārēx*, VK. *žārēx*, Vart. *Lārēx*. LIKR. *žārēx*, MJ. *ḏārēx*, Trj. *ḏārēx*, Kaz. *ḏār*, O. *lār* 'kaulbarsch'. Az osztjából a halmév átment a szamojédba is, vö. CASTR. JUR. *leara*, *lear* 'barsch', *learako* dem, REGULY *lar* 'орухъ; ершъ', vö. még SCHRENK 292. sz. *lār* 'barsch' (vö. GOMBOCZ: NYK. XXXII, 209).

Vog. AHLQ. *tār*, *tāri*, *toari*, *tarka* 'kaulbars; acerina cernua', MUNKÁCSI, Hal. 303 É. *tārkä*, L., P. *tāri*, K. *toārei*, T. *tāru* 'sérinc; kaulbarsch' (acerina cernua), KANN. TJ. *tārū*, TČ. *tārū*, AK. *tā'ri*. KK. *tā'ri*, FK. *tā'ri*, P. *toāriy*, ÉV. *tū'ri*, AL. *toāri*, KL. *tāri*, So. *tārcā* 'ершъ; kiiski; acerina cernua', vö. PALLAS (ZOogr. III, 245) „Vogulis“ *tāri*, *tarhwan* 'perca cernua'.

? ZÜRJP. WIED. *darga* 'kaulbarsch; perca cernua'.

VOTJM. WICHM. *darga* 'молёкъ' (kis hal). A votjában ez a szó 'hyönteinen' (rovar) jelentésben is megvan, vö. votj. WICHM. M. *darga*. J. *durga*, G. *dorgi*: *val-dorgi* 'hyönteinen'. A 'rovar' ~ 'kis hal' jelentésre vö. f. *sirkka* (81. sz.). Érdekes, hogy a perca cernuát v. acerina cernuát a magyar nép többek között *vízidarász*-nak is nevezi (vö. Herman, MHALK.).

A malmyži-votják adat miatt aligha tartható fenn PAASONEN-nek az a véleménye, hogy a zürjP. *darga* 'kaulbarsch' halmév igen régi jövevényszó a vogulból. Valószínű, hogy a permi halmév nem tartozik össze az észt-vog.-osztj. halmévvvel.

PAASONEN, s-laute 132, 176. sz.

70. Osztj. AHLQV. *sört* 'hecht', BEKE *särt*, *svrt* 'csuka; hecht; esox lucius', PÁPAI Vj. *sar*, V. *sart*, KO. *särt* 'csuka', CASTR. S. *sört*, *särt* id., PATK. I. *sört* 'csuka; hecht; esox lucius', PAAS. K. *sört* 'hanki; hecht', J. *särt* id. K. *sört-mōx* 'hauenpoika; hechtbrut'. J. *särt-mōk* id.; KARJAL. FD. *sört*. KOŠ., Fil. *sört*, Kr. *sort*, V. *sār't*, Vj., VK. *sār't*, Vart. *sār't*, LIKR. *sār't*, MJ. *sār't*, Trj. *sār't*, Ni. *sār't*, Kaz. *sār't*, O. *sār't* 'hecht'.

Vog. AHLQV. *sört* 'hecht', SZILASI AL. *sárt* 'csuka; hecht', MUNKÁCSI, Hal. 303 É. *sort*, KL., K., P., T. *sárt*, AL. *sart* id., KANN. TÖ. AK. KK. *sárt*, P., AL., KL. *sart*, ÉV. *sar't*, FL. *sórt*, So *sórd* id.

Zürj. WIED. *sir*, *sir-tšeri* 'hecht; esox lucius' (*tšeri* 'hal'), *tšui-pi-sir* (vö. 40. sz.), *sir-pi* 'junger hecht', WICHM. I., Ud., V. *sir* 'hauki' (esox lucius) V. *sir-tšeri* id., V. *sir-pi*, S. *sir-pijan* 'hauen-poika' (csukaivadék).

PAASONEN, s-laute 108, 154. sz.

71. Votj. WIED. *lon* 'lachs, der im see überwintert hat'.

Osztj. AHLQV. Obd. *lounin* 'cyprinus idus'. A szóvégi *-n* képző. vö. pl. *meudan*, *meudin* (65. sz.). A 'salmo' ~ 'cyprinus' jelentésváltozásra vö. pl. szam. CASTR. Jen., Tawgy *latu* ~ PALLAS „Tayginzis“ *lacto-challe* (22. sz.).

72 F. LÖNNR. *koll* 'mager och lång strömming' (sovány és hosszú hering).

Lp. QVIGSTAD (Lapp. navne 373) *göles* 'kaito (meget stor)', WIKLUND L. *kolēs* 'sehr grosser fisch'. FRIIS S. *kolla* 'lucius magnus; en stor gjedde'. A *göles* és *kolēs* alakokban mutatkozó szóvégi *-s* képző (vö. HALÁSZ, Sv.-lp. nyt. 70., NIELSEN, Gramm. § 218).

Vog. AHLQV. *χallek* 'eine fischart (coregonus vimba?)'. A szóvégi *-k* képző, vö. *sorēχ* stb. (39. sz.).

73. F. *maiva* GAN. 'coregonus albula minor', RENV. (Észak-Finnország) 'salmo albula; stintenart', LÖNNR. 'fiskbete (på krok) (täky, syöte, maima); löja, siklöja, mujka, hafsmujka (muikku)' (csalétek; alburnus lucidus; coregonus albula), Suppl. 'fiskyngel; elriza (phoxinus aphyra; haapiainen, maimo, mutu)' (halivadék; phoxinus aphyra), N.: Suoniemi, Kalajoki, Haukipudas, (MELAKIVIRIKKO 476) Oulu, Raahe 'muikku; coregonus albula', (MELAKIVIRIKKO 444) Iidesjärvi 'mutu; phoxinus aphyra', Porvoo, Ruovesi, Tyrvää, Lempäälä, Pyhäjärvi, Kälviä, Kalajoki, Haukipudas, Kajaani 'kis hal; csalétek', Maaninka *mäeva* 'kis hal', Ristiina *maeva* id.; Suoniemi *särjenmaiva* 'pieni särki' (kis leuciscus rutilus), Parikkala *ahvenenmaiva* 'csalétekül használt kis sügér'.

Maima LÖNNR. 'agn, gli, bete (oukisyöttö, täky); räm' (csalétek; halivadék; ikra), N.: Renko, Jaakkima, Polvijärvi, Ilomantsi, Korpiselkä, Kontiolahti 'kis hal; csalétek', LÖNNR. *ahvenmaima* 'abborrunge l. -bete; lekaborre' (sügérivadék; ivó sügér), *maimanen* dem., Suppl. *maimo* 'elriza; phoxinus aphyra (maiva, kenjä, kivikala)', *maimunen* dem.,

Suppl. *paara-maimunen* 'elriza; phoxinus aphyra (kulmakko, rantavonttu)', N.: Suursaari (MELA-KIVIRIKKO 413) *pukki-maimonen* 'gasterosteus pungitius'. — Karj.-aun. Jyväskylä, KARJAL. *maima* 'syötti' (csalétek), *maimaⁿⁱ* dem., Rugajärvi, KARJAL. *maima* 'pieni kala (ahven, särki)' (kis hal, perca fluviatilis, leuciscus rutilus), *maima^{ne}* dem., *orgimaima* 'syöttikala' (csalétek; *onki* 'horog'), Suojärvi, AHTIA *majma* 'kalanpoikanen' (halivadék), *majmaⁿⁱ* dem., Salmi (MELA-KIVIRIKKO 433) *maimankala* 'säkiä' (silurus glanis), *maimanpoika* id., MARFA HOSAINOV *maima^{ne}* 'pieni kala, maima' (kis hal), Tulemajärvi, LESKINEN *majmane* 'maima' dem., Aun. körny., AHTIA *majma^{ine}* dem. 'hieno kuivattu kala' (kis száritott hal), Rugajärvi, Jyväskylä KARJAL. *ahvenmaima* 'pieni ahven, ahvenenpoika' (kis sügér, sügérivadék), Suojärvi, AHTIA *ahvenmajma* 'ylen pieni ahven' (nagyon kicsi sügér), *ahvenmajmaⁿⁱ* id., Tulemajärvi, LESKINEN *ahvenmajmane* 'tämänkesäinen ahvenen poika' (ezidei nyári sügérivadék), Aun. körny., Säämäjärvi, AHTIA *ahvenmajma^{ine}* id., Salmi *majmu* MARFA HOSAINOV 'kuivattu kala; kuivatut pienet ahvenet, kiiskit ja ensi sijassa kuoreet' (száritott hal, perca fluviatilis, perca cernua és elsősorban osmerus eperlanus), KUJOLA 'kuivattu kuore' (száritott osmerus eperlanus), Tulemajärvi, LESKINEN 'samankesäinen kalanpoika' (idei nyári halivadék), Aunus körny., AHTIA *majmu* 'hieno kuivattu kala' (kicsi, száritott hal); *kalamajmu* 'kalanpoikanen (samana kesänä syntynyt)' (idei nyáron kikelt halivadék); Säämäjärvi, AHTIA *ahvenmajmu* 'pieni samankesäinen ahven' (kis idei nyáron kikelt sügér), Aunus körny., AHTIA *ahvenmajmu* id.; — lüd SUNUNSUU, KUJOLA *majm* 'syötti' (csalétek), Mundjärvi, KALIMA *ahvenmajm* 'pieni ahven sekä elävänä, että kuivattuna' (kis sügér, élve és száritva), *majmaⁿⁱ* dem., — vepszá Kaskeza. TUNKELO *majm* 'nuori, pieni kala, jommoisia keväisin kuivataan paaston ja talven ajaksi' (fiatal, kis hal, amilyeneket tavasszal száritanak a böjt idejére és télire); — észt WIED. D. *majm* 'kleiner fisch, fischbrut, spec. die kleinen cyprinusarten'; *havi-majmud* 'hechtjunge', *kala-majm* 'fischbrut', *lepp-majm* 'elritze; cyprinus phoxinus L.', *muda-majm* 'stichling; gasterosteus L.', (RIIKOJA 65 'gobio fluviatilis'), RIIKOJA 78 *jõemajm*, *lepamajm*, *lepp-majm* 'phoxinus laevis Agas; ellritze' (*lepp*, gen. *lepa* 'erle'; *muda* 'kot, schlamm, meerauswurf'; *jõgi*, gen. *jõe* 'fluss, strom, bach'), WIED. *majmekene*, *majmukene*, *majmokene* dem. —

LpK. QVIGSTAD (Lapp. navne 375) *maiv* 'fiatal coregonus

lavaretus', ITKONEN Ko. *maiva* 'alve, kalanpoika; fischbrut, junger fisch' jövevényező a finnől. (ITKONEN: JSFOu. XXXII₃, 72 egyeztette a lpKo. és f. *maiva* alakot).

A keleti-tengeri finn-nyelvekből a *maiva*, *maima* és *maimakala* alak az oroszba is átment (vö. KALIMA, OLR. 160, 166), sőt a *maima* alak az orosz közvetítésével a törökségbe is behatolt, vö. RADLOFF Kaz. *maima* 'kleines fischchen'.

A *maiva*, *maima* halnévnek bizonyára csak alakváltozata a következő halnév: *maikko*: *rantamaikko* LÖNNR. 'benunge, spigg; gasterosteus pungitius (rautakala, tuikkinen, kituspiikki, paskapiikki)', Suppl. 'stenlake (petromyzon planeri)', N.: Kurkijoki, Jaakkima 'kolmepiikkinen rautakala' (gasterosteus pungitius), 'mutu' (phoxinus aphy), Sääminki 'rautakala', Parikkala 'kivikala' (cottus gobio), '6–9 cm hosszú csalétekül használt puha hal, mutu?', Joensuu (MELA-KIVIRIKKO 444) *rannanmaikko* 'mutu' (phoxinus aphy), Pyhä-ranta *rantmaikk(u)* (jelentés nélkül), *rantamaikunen* LÖNNR. 'benunge, spigg; gasterosteus pungitius (rautakala, tuikkinen, kituspiikki, paskapiikki)', Suppl. 'elriza; phoxinus aphy (sirkka, rapatuikkinen, paaramaimunen, kulmakko)', N.: Uusi-kaupunki (MELA-KIVIRIKKO 444) 'mutu' (phoxinus aphy), LÖNNR. *rantamaikuri* 'elriza; phoxinus aphy', N.: Uusi-kaupunki (MELA-KIVIRIKKO 444) id., Pyhämaa *randmajaune* 'ranta-maikunen: rantakalat y. m. pienet rantamatalassa laumoittain puikkelehtivat pienet kalat ja kalanpoikaset' (a parti sekély vizekben csoportokban úszkáló kis halak és halivadékok), LÖNNR. *rantamaikko* 'stensimpa; cottus gobio', N.: Parikkala *partamaikko* 'kivikala' (cottus gobio), (*ranta* 'part', *parta* 'szakáll').

A f. *maikko*, ill. *maikki* alakban levő *-kko*, *-kki* végzet a *-kka* kicsinyítő képzőnek ismert alakváltozata, a *maikunen* stb. alakok pedig továbbképzett deminutivumok. A *maiva* és *maima* alakokat szintén képzős alakoknak fogom fel, melyekben a tö *mai-*, a *-ma*, *-va* végzet pedig elhomályosult képzőelem. A *-va* képző, amint azt már AHLQVIST kimutatta (SKR. 58. §), több finn állatnévben megvan, köztük az *olkava* (41. sz.) és a *sulkava* 'abramis ballerus' halnévben is. Ugyancsak elhomályosult *-va* képző van a következő finn szavakban is: *pellava*, *pellova* 'lein' ~ *pella* id. (PAAS.: JSFOu. XXX₂₃, 1–2); *untuva* 'lana mollior e. c. agnorum, arborum; lanugo, pluma mollis; dune, milchhaar, weiche wolle' ~ szamO. *und*, *unde*, *umde* stb. stb. 'bart' (vö. PAAS., Beitr. 87, 150. sz.); *silava*, *silevä* 'fett, speck' ~ zürj. *šil*, cser. *šel*, szamTawgy *sela*, O. *sile* stb. stb.

(i. mű 206, 262. sz.); *salava* 'salix fragilis l. caprea; palmweide' ~ mdM. *šeli*, magy. *szil*, cser. *šol* stb. (i. mű 216, 277. sz.). — Elhomályosult *-ma* képző van a következő finn hálnévben: *kesämä* 'en art braxenpanka (cyprinus blicca)' ~ *keso* 'cyprinus björkna' (TOIVONEN, Affr. 143, 229. sz., ebben a dolgozatban 59. sz.); vö. még *kuusama* 'lonicera xylosteum; al. rhamnus frangula; heckkirsche, faulbaum' ~ *kuusa* id., cser. *oš-kuže* stb. stb. 'geissblatt' (*oš* 'fehér') (i. mű 203, 389. sz.). A *maiva*, *maima* hálnévben levő *-va*, *-ma* képző valószínűleg azonos eredetű s érvényesült benne ugyanaz a szóközépi *m ~ v* váltakozás, melyet a finn nyelvekre vonatkozóan OJANSUU (Vir. 1909, 25—29), a fgr.-szam. nyelvekre vonatkozóan pedig SETÄLÄ (Stufenw. 3—4) és PAASONEN (Beitr. 5—10) mutatott ki. A megfelelő lapp képzőben interdialektikus *m ~ v* váltakozás van a következő esetben: lpN. *vuoskom* 'perca' ~ L. *vüasküw* id. (vö. 68. sz.); lpN. dial *vāžam* 'rheno femina' ~ S. *vatjew* 'rangifer femina', L. *vāčau* 'dreijährige od. ältere rennkuh', vö. lpN. *vāža*, S. *vatja*, L. *vāča* stb. (TOIVONEN Affr. 93—94, 96. sz.); HALÁSZ L. *vuotnam* 'napa, anyós' ~ S. *vuodnav* id., vö. *vuodna* id. (Sv.-lp. nyt. 76). Hasonló váltakozás van a szamojédban is, pl. Jur. *hāsawa* 'mann; jurak, samojede', (Knd. mscr.) *kāsawwa* 'мужчина' ~ (Knd. mscr.) *kāsama* id., Tawgy *kuajjumu* 'mann' stb. (PAAS., Beitr. 236). — Vö. még osztj. Kr. *kōsimə* 'särki' (leuciscus rutilus) ~ vogÉ. *kāseuw* id. (59. sz.). A finnben tehát a hálnév tőalakja **mai* volt, melynek megfelel a következő osztják hálnév:

osztj. AHLQV. Kond. *mugi* 'cyprinus carassius', CASTR. I. *mōgo*, S. *mūgi* 'karausche', PÁPAI V. *мухе*, KO. *mughuj* 'караць; kárászhal', PAAS K. *mōχə* 'караць; karausche', J. *mūwə* id., KARJAL. FD., Koš., Fil. *mōχə*, m. *χut* 'ruutana; караць' C., Kr. *mōχə*, V. *mūχə*, Vj. *mūχə*, VK. *mūχə*, *mūχə*, Vart. *mūχə*, Likr. *mūχə*, *mūχə*, (Vok. 99) Ni. *mūχə* (*mu-*), Kaz. *mūχə* id. — A f. **mai* ~ osztj. *mōχə* stb. úgy felelnek meg egymásnak, mint f. *tāi* 'laus' ~ osztj. CASTR. S. *tagutem*, I. *teudem* id., PAAS. K. *teutəm*, J. *täwtəm*, KARJAL. (Vok. 161) FD. *teupəm*, Trj. *täwtəm*, V., Vj. *tōγtəm*, Ni. *teutəm*, O. *teudəm*, Kaz. *teutəm* id., vö. még vog. AHLQV. *tāχim*, *tākum*, SZILASI *takəm*, *tāχəm*, *tāχəm*; lpN. *dikkē*, L. *tiok'k'ēē*, I. *tikke* stb.; zürjI. *toj*; votjG., MU. *tej* id.; magy. *teü* id. (vö. WIKLUND, UL. 317, PAAS., Ostj. Wb., WICHM., Wotj. Chresth.). A f. **mai* hálnév tehát éppen úgy az eredeti szóközépi **-γ*-féle hang kiesésével vált egytagúvá, mint az említett *tāi* szó, továbbá a *sou-ta*- 'rudern',

myy, *myö* 'verkaufen' igetövek (vö. WIKLUND, UL. 317, PAAS., Beiträage 59—60). — Finn *a*-nak az első szótagban gyakran felel meg osztj. *u*, pl. f. *kala* ~ osztj. *zul*, *k'ül* stb. (vö. TOIVONEN: Vir. 1930, 338—339). A 'cyprinus carassius' ~ 'kis cyprinus-fajok' (vö. észt WIED. *maim*) ~ 'kis hal' jelentésváltozás könnyen elképzelhető. Lehetséges azonban, hogy a halnév eredeti jelentése 'coregonus albula; kis coregonusfaj' volt, amelynek az osztják jelentéshez való viszonyára vö. szam. PALLAS „Tayginzis“ *laeto-challe* 'cyprius carassius' ~ CASTR. Jen., Tawgy *latu* 'salmo peljet' (22. sz.).

SAXÉN (FUF. XII, 110) a f. *maima* ~ *maiva* halnevet germán eredetűnek magyarázta és a germ. *maiva > izl. *miór*, *moer*, ó-svéd *mio(r)*, *mjø*, új-svéd dial. *miöär*, *miövär* 'schlank, dünn, schmal' szókkal hozta kapcsolatba (vö. SETÄLÄ: FUF. XIII, 408).

74. F. *lakka* N.: Kurkijoki (MELA-KIVIRIKKO 406) 'cottus gobio', Suomenniemi 'egy kis nyálkás hal, valószínűleg egy gobio-faj'; karj. Kiestinki 'suuri matikka' (nagy lota vulgaris).

? Osztj. KARJAL. Vj. *läχ* 'pieni kalanpoika; мулька' (kis halivadék), *lä'gä'li* dem. A vokalizmusra nézve (f., lp. mélyhang ~ osztj. magashang) vö. TOIVONEN, Affr. 118, 157. sz. és FUF. XX, 143—144.

75. F. *haili*, *haili-kala* RENV. 'clupea harengus membras (halecula) max. recens l. levius salsa; frischer strömling (haala, haula, silakka)', LÖNNR. 'färsk, osaltad ströming, ströming i allm. (silakka)', Suppl. 'mujka, som fångas ur hafvet, hafsmujka' (friss, besóztatlan hering, a hering általában; Suppl. coregonus albula, melyet a tengerből fognak), N.: Luvia, Lempäälä, Orivesi, Tampere, Längelmäki, Vehkalahti, Lemi, Savitaipale, Kivennapa, Pyhäjärvi Vpl., Kirvu, Hiitola, Rautjärvi, Parikkala, Nurmes, Kontiolahti, Korpiselkä, Finn-Karjala tengerparti vidéke, Suomenniemi, Sääminki, Karttula, Uusikirkko, Pertunmaa, Laihia, Reisjärvi, Haukipudas (újabbán); Suistamo (csak a legújabb idöben), *hailikka* dem. LÖNNR. 'liten ströming' (kis hering), *haila* RENV., LÖNNR., N.: Jaakkima. — Vót Kettunen (VÄH. 77) *haili* 'silakka' jövevényszó a finnől.

ZürjP. WIED. *šulim* 'ein fisch (?)', WICHM. P. *šul* 'eräs kala; железница, драпецъ; vaaksan pituinen, harmaa, litteä, korvan kohdalla piikit' (egy hal, clupea alosa (vö. RUKOJA 34), arasznyi hosszú, szürke, lapos, a kopoltyúnál tüskék), *šuli'm* 'nahkiainen; вьнь' (petromyzon). A *šuli'm* alakban levő *-m* képző (vö. UOTILA, Kons. 217 és az ott idézett irodalom).

A vokalizmus nem világos.

76. Osztj. BEKE *nělki*: *n̄*. [*ki*] *jem pūkat* 'heringhal jeles csoportja; des heringfisches vorzüglicher schwarm', KARJAL. FD. *nāl'ak*, AD. *nālək* 'pieni kala, pieni tākynā kāyettävā kalanpoika (särjen, salakan y. m.)' (kis hal, kis csalétekül szolgáló halivadék, leuciscus rutilus, alburnus lucidus stb. ivadéka), Kr. *nālək* 'kalanpoika' (halivadék), *nāləkət moχ* id. (*moχ* állat v. madár kicsinye), Ni. *nāl'k'*, *nālək'* 'pieni мелкий язь', Kaz. *nāl'k'*, *nāl'k'* 'aivan pieni kalanpoika (ei hauen); „мулька“, Sosvan selti' (egészen kicsiny halivadék, nem csukáé; szoszvai hering). O. *nāləχ*, -*k* 'kalanpoika' (halivadék), Kaz. *nāl'k'ūl*; *nāl'kk'ūl* 'pienikala („БЕТЬ МОЖНО ЕСЛИ ДРУГОЙ НЕТЬ“)' (kis hal), C. *nətək* 'kalanpoikanen' (halivadék), Kr. *nətək* 'vasta hautoutunut, hyvin pieni kalanpoikanen' (ujjonnan kikelt, nagyon kicsi halivadék), PAAS. K. *nətke* 'kalan mujeet, pienet kalanpojat; fischbrut'. A hálnév 'hering' jelentésben jövevényt szó a vogulból (vö. KARJAL., Vok. 204).

A hálnév az osztjából (vö. KARJAL., Vok. 204) a szamojédba is átment, vö. SCHRENK *nílák* 'salmo albula', Jur. REGULY *nílok* 'сельдь; hering'.

Vog. AHLQV. *nálik* 'coregonus albula'. SZILASI *nálek-χul*, *nalkän χul* 'hering' (*χul* = hal), SZIGV. *nálek* id., KANN. SO. *nála* 'сельдка; coregonus albula', FL. *nálk* id.

A vog.-osztj. -*k* végzet képző, vö. osztj. *sorix*, *sorok* stb. (39. sz.). ? LpN. FRIIS *navllo* 'ammodytes tobianus; siil'.

Az eredeti szókezdő *n- a lappban megmaradt, a vogulban és az osztjában magashang előtt *n > *n̄*- hangváltozás történt (vö. SZINNYEI, NYHAS.⁷ 32). A vokalizmus nem szabályos, vö. mégis osztjFD. *kāḍən*, V., Vj. *k'ät'k'ən'*, Trj. *k'ät'ḡən'* stb.; vog. *kit*, *kil* 'zwei' ~ lp. *guökte* (vö. TOIVONEN, Affr. 118, 157. sz., SZINNYEI NYHAS.⁷ 139).

77. Vog. PALLAS (Zoogr. III, 248) *sümra*, *symir* 'perca fluviatilis', AHLQV. *symir* 'barsch', *symra*, *symri*, *somyr* id., SZILASI *simri* 'sügerhal; barsch', KANN. KK. *sömər*, P. *symrá*, *sumrá*, ÉV., DV., KL. *symrá*, FL. *simri*, So. *simri* 'ahven; perca fluviatilis'.

Osztj. AHLQV. *seuri* 'häring', Obd. *sevri* 'coregonus albula', KARJAL. O. *seuri* 'сельдь (?)'. — (AHLQV. *symri* 'barsch' nyilvánvalóan jövevényt szó a vogulból.)

78. A. Lp. ITKONEN Nj. *sīḡs̄^A*, Kld. *sīḡs̄^A* 'pikku ahven; kleiner barsch', Nj. *sieūs'vž*, Kld. *sīusvñž^š* dem.

Vog. MUNKÁCSI Hal. 303, T. *čaxsēr* 'perca fluviatilis', KANN. TJ. *tsax, tsə'r*, TČ. *tsax, tsə'r* 'ОКУНЬ; ahven; perca fluviatilis'. A szóvégi *-r* elemet képzőnek foghatjuk fel, vö. *sūkur*, *sōxer* (4. sz.). A lapp és vogul hálnév egymáshoz való viszonya homályos.

78. B. lpN. FRIIS *soavvel* 'thymallus vulgaris; har', K. GENETZ *sīvel*, *sīovel*, Kld. *suovvel*, N. *søvvel*, *so,vvel* 'harjus; aesche (thymallus)', ITKONEN Nj. *seuvel*, Kld. *suəuvel*, T. *sīvel* 'harjus, harri; äsche; thymallus vulgaris', ÄIMÄ I. *sóavvil* id.

Vog. KANN. AK. *šəβthx* 'ОКУНЬ; ahven; perca fluviatilis'. A szóvégi *-x* valószínűleg képző, vö. *sorex*, *sorix* (39. sz.). — Ebben az esetben — éppen úgy, mint az előbbiben — valószínűleg van valami összefüggés a lapp és vogul hálnév között, de ezt az összefüggést hangtanilag igazolni vagy közelebről meghatározni nem tudom.

79. LpN. FRIIS *gugjor* 'salmo trutta; sørret', WIKLUND (JSFOu. XXIII₁₆, 7), Kr. 'salmo trutta; sørret, der er bleven stationær i elven'.

< f. *kujeri* LÖNNR. 'ett slags fisk af laxslägte (taimen, forell?)' (egy lazacféle hal; pisztrángfaj?), vö. *kueri* LÖNNR. Suppl. 'insjö forell' (tavi pisztráng), N.: Kittilä 'pienempi lohilaji' (kisebb lazac-faj), Tornio (MELA-KIVIRIKKO 468) 'édes vizekben áttelelt salmo eriox', *kuveri* LÖNNR. 'laxforell' (lazacpisztráng).

Úgy gondolom, hogy mindezek a 'salmo-faj' jelentésű halnevek, csak tovább képzett alakváltozatai a következő hálnévnek: LÖNNR. *kuuja*, *kuujo* 'insjö lax (järvilohi, lihavampi muuta lohita) lägger icke rom, håller sig röd i köttet hela sommarn; kallas lohi då den far nedför strömmen', Suppl. 'hon-taimen' (tavi lazac; kövérebb a másfajta lazacnál, nem rak ikrát, húsa egész nyáron vörös marad; mikor a folyók árjával lefelé halad, lazacnak (*lohi*) nevezik); Suppl. ikrás lazacpisztráng), vö. LÖNNR. *kuujanen* dem. 'liten lax, laxöring', *kuujas* 'forell (lohenikko)'; karj. GENETZ *kuuja* 'kala, joka on lohen sukua, mutta parempi ja hienempi, 4—7 naulaa painava' (lazac-féle, de a lazacnál jobb és finomabb, kb. 4—7 font súlyú hal), Jyvöalahti, Rugajärvi, KARJAL. *kūja* 'järvilohi'. Az első szótagbeli rövid és hosszú magánhangzó váltakozására vö. HAKULINEN: Vir. 1933, 159—166. Vö. még *kiunki* ~ *kiunki* (6. sz.). A *kuuja* hálnév és alakváltozatai — amint tudjuk—összefüggenek a f. *kuu* 'fett', m. *háj* szókkal és fgr. megfelelőikkel (vö. DONNER, Et. Wb. 31. sz., WIKLUND: JSFOu. XXIII₁₆, 7). A zürjében és a szamojédban is

van 'zsir[os]-hal' jelentésű lazacnév, vö. zürj. WIED. *vji-tšeri* 'lachs; salmo salar': *vji* 'öl, butter, fettigkeit; *tšeri* 'hal'; szam. SCHRENK 285. sz. *jürkale* 'lachs; salmo nobilis Pall.: *jur* „fett der seetiere und fische”; *kale* 'fisch'.

QVIGSTAD (Beitr. 191) és WIKLUND (JSFOu. XXIII₁₆, 7) szerint f. *kuuja* = lp. *kuuce*, *gujčtšá* stb. (vö. 49. sz.).

80. F. *talvikko* GAN. 'tammakko' (téli lazac), LÖNNR. 'vinterlax, som öfvervintrar i elfvar' (téli lazac, mely folyókban telet át); N.: Észak-Finnország (MELA-KIVIRIKKO 466) id., Haukipudas, Pudasjärvi, Simo, Rovaniemi id., LÖNNR. *tolokka* 'vinterlax'.

Vö. lpN. FRIIS *dalvek*¹⁾ 'salmo hibernus per hiemem in fluvio remanens; vinterstøing, lax, som staar vinteren over i elven (= *dalve čuožok*)'.

Mivel a f. *talvikko* szó 'téli lazac' jelentésben csak Észak-Finnországban ismeretes, ebben a jelentésében valószínűleg lapp jövevényszó. Egyébként a *talvikko* szónak állatnévül való használata a finn nyelvekben sem ismeretlen: RENV. 'mustela nivalis; schneewiesel, al. serpentis species per hiemem sub bovilibus commorans, coluber natrix?; ringelnatter' (= lumikko, lumikki); LÖNNR. 'inbillad varelse, hvit till färgen, som tros vistas i fähus, rida kor m. m. (ngn hermelin lærer gifvit anledning härtill); tomtorm, snok; jfr. lumikko, läävämato, painaja; — född om vintern, en vinter gammal; om vintern till finnandes', észt WIED. Dagö *talikas* 'im winter geborenes tier'.

A f. *talvikko* és a lp. *dalvek* egyaránt a *talvi*, illetve *dalve* 'tél' szónak a származékai.²⁾

81. LpN. FRIIS *sirkke* 'suboles coregoni lavareti; sik-yngel, smaafisk'.

< F. LÖNNR. *sirkka* 'ett slags liten fisk som användas till mat; fiskyngel' (egy kis ehető hal; halivadék), N.: Kittilä (MELA-KIVIRIKKO 444) 'phoxinus aphyra', Ylitornio *särjensirkka* 'pieni särki' (kis leuciscus rutilus). A *sirkka* hálnév azonos a f. *sirkka* 'grille, heuschrecke', *sirkku* 'kleiner vogel' stb. szóval, melynek eredetét WICHMANN mutatta ki (FUF. XI, 255). A jelentésváltozásra vö.

¹⁾ A norvégglappban a *dalvek* szónak 'larus hyperboreus' jelentése is van.

²⁾ Vö. f. RENV. *suvikko* 'vitulus l. agnus aestivo tempore prognatus; sommerkalb', LÖNNR. 'sommarmalf, sommarlam', N.: Jämsä *suvikka* 'särjenpoikainen' (cyprinus rutilus ivadéka), vö. f. *suvi* 'nyár'.

zürj.-votj. *darga* (69. sz.), továbbá észtk *sirk* 'vogel; heuschrecke' és *hobuse-sirk* 'kleines pferd'.

82. LpN. FRIS *gilot*, *gilok* 'en liden torsk, titling' (egy kis gadus), vö. *gilok-saidde* 'en middelmaadig sei', QVIGSTAD (Beitr. 184) Kaafjorden *gilot* 'kleiner dorsch', *gilot-dor'skē* id. A szövégi -t, -k képző.

< F. LÖNNR. *kilo* 'småfisk, fiskyngel'; *salakan*, *särjen kilo* (kis hal, halivadék; alburnus lucidus, leuciscus rutilus ivadéka); — hvassbuk (*clupea sprattus*), N.: Suursaari, Viipuri, Koivisto (MELA-KIVIRIKKO 479) 'clupea sprattus', *kilohaili* LÖNNR. 'hvassbuk' (*clupea sprattus*), N.: Turku, Pori (MELA-KIVIRIKKO 478), Längelmäki, Sääksmäki, Kivennapa id. Karj. (MELA-KIVIRIKKO 472) *kilonen* 'pieni siika' (kis coregonus lavaretus); — észtk WIED. *kilu*, *kilu-silk*, *kiluräime* 'kleine strömlingsart; clupea sprattus L.' A hálnév a keletitengeri finnból átment az oroszba (vö. KALIMA, OLR. 117) és a lettbe (vö. THOMSEN, BFB. 261).

A f. *kilo* hálnév azonos a f. LÖNNR. *kilo* 'sken, glans, reflex (*käilo*, *kiilu*)' (schein, licht, schimmer, glanz, wiederschein) szóval. A *kilo* nevet viselő kishalak csillogó, ragyogó színűek. Ugyanilyen értelemben növénynévül is használatos a szó két kicsinyítőképzős alakja: LÖNNR. *kilokki* 'salsel (salzola)' és *kilukka* 'näckros (nymphæa alba o. lutea); — dyblad (hydrocharis).¹⁾

QVIGSTAD, Beitr. 184. SAXÉN: FUF. XII, 112—113 szerint a *kilo* szó esetleg germán eredetű.

83. Lp. ITKONEN Kld. *smaije* 'muikku' (*coregonus albula*). A szókezdő s- másodlagos.

< F. LÖNNR. *muije*, *muje* 'muikku; mujka, siklöja' (*coregonus albula*), N.: Uukuniemi, Polvijärvi, Nurmes, Kesälähti, Kontiolahti, Ilomantsi, Parikkala, Jaakkima, Sääminki, Savonranta, Sonkajärvi id.; Ilomantsi *mujek*, Kontiolahti (ritkán) *muieh*, Korpiselkä *muje(h)* id.; — karj.-aun. GENETZ, Jyvöälähti, Rugajärvi, KARJAL., Suistamo *mujeh*, Suojärvi, AHTIA *muieh* id. Eredete ismeretlen.

ITKONEN (JSFOu. XXXII₃, 79) egyeztette a lp. és finn halnevet.

84. LpK. GENETZ *majhk* 'siika, isompi kuin *šäppa*; grössere schnepelart', ITKONEN Ko. *mä^hkk^a*, Kld. *mä^hk^a* 'iso siika' (nagy *coregonus lavaretus*).

< F. *muikku* RENV. 'salmo albula; stintenart', LÖNNR. 'mujka,

¹⁾ Erre a két finn növénynévre FRANS AIMÄ professzor úr figyelmeztetett.

siklőja; *coregonus albula*, N.: Nousiainen, Rauma, Karkku, Suoniemi (= *maiva*), Lempäälä, Kangasala, Sahalahti, Orivesi, Tampere, Längelmäki, Ruovesi, Virrat, Vanaja, Hauho, Hämében általában, Sääksmäki, Pälkäne, Luopioinen, Asikkala, Renko, Iitti, Jaala, Kivennapa (= *rääpys*), Kivennapa (= *haili* ritk.), Parikkala, Jaakkima, Polvijärvi, Nurmes, Korpiselkä, Suomenniemi (újabb időben), Ristiina, Virtasalmi, Kangaslampi, Sääminki, Savonranta, Kontiolahti (ritk.), Karttula, Riistavesi, Sonkajärvi, Maaninka, Iisalmi, Hankasalmi, Laukaa, Rautalampi, Pihtipudas, Pertunmaa, Leivonmäki, Jämsä, Muurame, Keuruu, Lappajärvi, Lestijärvi, Reisjärvi, Kälviä, Pyhäntä, Kestilä, Pudasjärvi, Kuusamo, Vihanti, Paltamo, Kajaani, Simo, Sodankylä, *muikki* Kangasala.

A *muikki* halmév *-kku* kicsinyítő képzős alakja a *muje* 'coregonus albula' (83. sz.) halmévnek (vö. AHLQV., SKR. 108. §).

ITKONEN: MSFOu. LVIII, 53.

* * *

A halmév-egyeztetések alapján megállapíthatjuk, hogy az uráli őshaza édesvizeiben előforduló halfajták közül kétségtől leg-nagyobb jelentősége volt a lazacféléknek (salmonidae), a szorosabb értelemben vett lazacoknak és talán még fokozottabb mértékben a coregonusoknak (összesen 17 egyeztetés). Egy lazacnév-egyeztetés (1. sz.) tanuskodik az ősi uráli-török kapcsolat mellett is. Az uráli ősnép bizonyára nagyon jól ismerte a lazacot és a pisztrángot¹⁾ (1., 5., 6., 7., 12., 15., 17. sz.). A 'salmo salar v. nobilis' nevének hiánya a vogulok, az osztjások és a szamojédok nyelvében,²⁾ nem bizonyítja azt, hogy az uráli őshazában nem volt lazac. A lazac kizárólag európai hal, hazája az Északi-, a Keleti-, a Fehér- és a Jeges-tenger, ivás idején megjelenik minden olyan tiszta-, hideg-vízű folyóban, mely az említett tengerekkel összefüggésben áll,

¹⁾ A pisztráng elnevezés itt és alább mindenütt a lazacpisztrángra vonatkozik.

²⁾ AHLQVIST szerint az északi-osztjások a Pecsora-folyóban előforduló *salmo salar* *saran-χul* vagyis 'zürjén-hal' néven ismerik. SCHRENK (285. sz.) az archangelski szamojédokból jegyezte fel a lazacnak következő nevét: *jürkale* 'lachs; salmo nobilis Pall.', tulajdonképpeni jelentése szerint 'zsír-hal' (vö. *jür* 'fett der seetiere und fische'). Mind a két lazacnév az illető nyelvek külön életében keletkezett európai, ill. Európával határos területen

elterjedése azonban az Urálnál eléri keleti határát, az Ob medence vizeiből már hiányzik (vö. MELA-KIVIRIKKO 465, BREHM, Fische 327, SABANĚEV 138). Természetes tehát, hogy az Urálon túl lakó uráli népek a lazacneveket részben elfelejtették, részben pedig más, az Ob folyamrendszerére elsősorban jellemző lazacféle halak (coregonusok és bizonyos pisztrángfajok) jelölésére alkalmazták.

Az uráli ősnép életében igen nagy szerepe volt a fehér-lazacoknak, a különböző coregonusoknak (3., 4., 8., 10., 11., 14., 16. sz.). Bizonyosan jól ismerték a coregonus leucichthyst (ennek szibériai változata a coregonus nelma), melynek halászata a hal jóízű húsa és hihetetlen tömegekben való megjelenése miatt európai Észak-Oroszországban ma is rendkívül fontos (vö. BREHM, Fische 349, 353) és a faj legnemesebb képviselőjét a coregonus lavaretust.

Természetes, hogy az uráli ősnép táplálkozásában éppen a lazacfélék fontos szerephez jutottak, s nem kell megfedkezniünk arról sem, hogy zsír-szükségletüket is elsősorban bizonyára a lazacfélék elégítették ki. Vannak az uráli nyelvekben olyan, az egyes nyelvek külön életében keletkezett lazacnevek, melyek igen jellemzők ebből a szempontból, mert a lazacot mint zsír-, illetve zsíros halat jelölik meg: f. *kuuja*, mely a f. *kuu*, magy. *háj* szóval függ össze, zürj. *vyi-tšeri* (*vyi* 'öl, butter, fettigkeit'; *tšeri* 'hal'), és a már említett szam. *jür-kale* (*jür* 'fett der seetiere und fische'; *kale* = hal), vö. 79. sz.

A halak, különösen pedig a lazacfélék ívása az évnek olyan nagyfontosságú eseménye volt, hogy minden valószínűség szerint az uráli ősnép időbeosztása is részben ehhez igazodott: AHLQVIST szerint az északi-osztjácoknál a kilencedik hónap *vuš tjlis* 'monat der coregonus nelma', a tizenegyedik *muchsán-t.* 'monat der coregonus-art muksun', a tizenkettedik *šogor-t.* 'monat des coregonus lavaretus', vö. még PATK. I. *xüjcm-tiliš* 'halporonty hava; laichmonat'. Ugyancsak AHLQVIST szerint a szoszvai voguloknál a hetedik hónap neve *söxer-jonqyp* 'schnäpel-monat'. Az osztják-szamojédban a július neve CASTRÉN szerint *muenžel-ireäd*, *wuenže* (*wuenžel*)-*ireäd* 'der njelma-monat', vö. osztjÉ. *vuš-tjlis*. Az osztják-szamojéd és az északi osztják hónapnévben szereplő halnevek etymológiailag is összetartoznak (vö. 8. sz.). SCHRENK szerint az archangelski szamojédban a szeptember neve *jáumgale-jirij* (vö. *jáumgale* 'salmonul, Pall.'). Vö. még CASTR. szamO. *kuelet-tiril-ireäd* 'der monat, wenn die fische rogen legen (april)', *kuelet-ireäd* 'monat, wo der

fisch gefangen wird (juni)', *kuetebel-ireäd* 'monat, wenn die fische getrocknet sind'.¹⁾ Az időmeghatározásnak ez a módja minden valószínűség szerint ősi uráli örökség.

Az uráli őshaza népe ismerte és valószínűleg meg is becsülte a szintén vándorló acipenser-fajokat, a tokhalat és a kecsége-féléket (18., 19., 20., 21. sz.). Nagy számmal voltak az uráli őshaza vizeiben cyprinus-félék, csuka, perca-fajok és *lota vulgaris*.

Az a megállapítás, hogy az uráli őshaza édesvizeiben nagy bőségben fordultak elő a vándorló lazacféle halak, nem lényegesen tényező az uráli őshaza földrajzi fekvésének hozzávetőleges meghatározásánál. A *salmo salar* v. *nobilis* — amint már említettem — kizárólag európai hal és a Jeges-tengerrel összefüggő folyóvizekből is csak az Urálon innen van kimutatva. Ez a körülmény megerősíteni látszik SETÁLÄNEK azt a felfogását (Verw. 50), hogy semmi kényszerítő okunk sincs az uráli ősnépet keletebbre keresni Európa legkeletibb részénél az Urálon innen.

A pisztráng (*salmo trutta* v. *eriox* stb., finn *taimen*),²⁾ éppen úgy, mint a lazac (*salmo salar*), Kelet-Európa édesvizeibe a Fehér- és a Jeges-tengerből vonul fel (vö. MELA-KIVIRIKKO 465, 467, BREHM, Fische 327, 337, SABANĚEV 154). A *coregonus lavaretus* Kelet-Európa nagyon sok északi folyójába szintén a Fehér- és a Jeges-tengerből vándorol el, a tundrákon a fenyődnél magasabbra emelkedik ugyan, de a nyírfa-öv felső határát nem éri el (vö. MELA-KIVIRIKKO 472). Mindez SETÁLÄNEK azt a feltevését igazolja, hogy az uráli őshaza meglehetősen északi vidéken terült el.

Helymeghatározó értéke van az acipenser-fajok előfordulásának is, mert a tokhal és a kecsége-félék nincsenek kimutatva európai Oroszország északi folyóiban (csak ritkán és véletlenül fordulnak elő bennük), tekintet nélkül arra, hogy Szibériában az Ob és Jeniszei vízrendszerében nagy számban élnek (vö. SABANĚEV 844, 851). A Kelet-Európában található acipenser-fajok a Fekete-tenger és a Káspi-tó vándorhalai, utóbbiból kerülnek fel ívás idején a Volgába és a Volga mellékvizeibe. Az acipenser sturio meglehetősen magasra emelkedik a Volga vízrendszerében és sokkal

¹⁾ Az idetartozó hónapnevek összeállításában nem törekedtem teljességre.

²⁾ A pisztráng alakja és színe a hal kora, az évszak, a víz és egyéb természeti tényezőktől függően hihetetlen mértékben változik. Ezeket a változatokat a régebbi írók külön fajoknak tartották és külön névvel jelölték, vö. MELA-KIVIRIKKO 466.

több van belőle a Kámában, mint a Volga felsőfolyásának vidékén (vö. SABANĚEV 845). Az *acipenser ruthenus* v. *pygmaeus* a Volgában és a Volga összes mellékvizeiben megtalálható, megvan a Kámában és a Káma mellékfolyóiban is (vö. SABANĚEV 851, MELAKIVIRIKKO 490).

A halnév-egyeztetések alapján tehát úgy látjuk, hogy az uráli őshaza nem lehetett keletebbre a *salmo salar* elterjedésének keleti határánál, az Urálnál, nem lehetett délebbre annál a Fehér- és Jeges-tenger vízrendszerébe tartozó folyóvidéknél, melynek vizeiben a *salmo salar*, a *salmo trutta* v. *eriox* és a *coregonus lavaretus* nagy mennyiségben előfordult, és déli határa nem lehetett magasabban, mint a Volga északi mellékvizei, elsősorban a Káma és a Vjatka felsőfolyásának vidéke, ahova az *acipenser*-fajok még nagy számban felvándorolhattak. A Káma és a Vjatka, a a Pécsora és a Vicsegda felsőfolyásának vidéke, tekintetbe véve az Alsó-Szuchona keleti partját, a Jug és a Luza vidékét, lehetett az a terület, amelyen az uráli ősnép a mai szamojédokhoz, a halászó obi-ugor népekhez és a „halász-lappok”-hoz hasonlóan alkalmas téli és nyári vadász- és halászhelyeket keresve nomadizáló életet élt.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy az uráli ősnépnek a Fehér- és a Jeges-tengerről is volt tudomása, ami azonban nem azt jelenti, hogy az uráli őshaza északi határa a tengerig terjedt, hanem azt, hogy vándorlásaikban legalább is egyes csoportjaik a tengerig is eljutottak. Az uráli ősnép bizonyosan tudta, hogy a létfenntartásában annyira fontos lazacféle halak a tengerből érkeznek a folyókba és mint jó halászok a folyók torkolataig is eléje mentek a hatalmas rajokban érkező lazacféléknek, a maguk javára fordítva azt a tapasztalatot, hogy ezek a halak csak fokozatosan és lassan szoknak hozzá az édesvizekhez s éppen ezért a folyótorkolatokban hosszabb ideig tartózkodnak, úgyhogy itt a fogásuk aránylag könnyebb. A tenger ismeretét bizonyítja az 5. számú egyeztetés, amely szerint f. *juominki*, *juuminki*, zürj. *jumai*, *juman* tulajdonképpen annyit jelent, mint sham. *jáumgalé* vagyis 'tengeri-hal'. Ha az egyeztetés helyes, akkor ebben a halnévben, más szóval a sham. *jáum* 'tenger' szóban, a f. *juomi*-, *juumi*-, zürj. *juma*-töben a 'tenger' uráli neve őrződött meg.

Felvetődik most már a kérdés, hogy milyen tanulságokat vonhatunk le a finnugor őshazára nézve azokból az egyeztetésekből,

melyeket a finnugor eredetű halnevek címen foglaltam össze. A halneveknek ebben a csoportjában — amint láttuk — bizonyos rétegződés mutatkozik, vannak finn-lapp egyezések, vannak olyan halnevek, amelyek a volgai vagy a permi korig vezethetők vissza s vannak természetesen olyanok, melyek egymástól távol eső rokonnyelvekben maradtak fenn és amelyek kétségtelenül valóban finnugor eredetűek. Ilyen rétegeket a meglevő adatok alapján mégsem lehet teljes bizonyossággal kimutatni, mert bizonyos halneveknek bizonyos nyelvekben való hiányából még nem következik, hogy a halnév az illető nyelvekben sohasem volt meg. Még a korban legfiatalabbaknak látszó finn-lapp egyezések között is lehetnek olyanok, melyeknek eredete a finnugor, sőt az uráli korba megy vissza és még sokkal inkább azok között a halnevek között, melyek a rendelkezésre álló adatok szerint a volgai vagy a permi korig vezethetők vissza.

Az etymológiák alapján megállapíthatjuk, hogy a finn-ugor és az uráli őshaza halfajtái között általában nincs nagy különbség. A finnugor őshaza édesvizeiben is voltak lazacféle halak (összesen 13 egyeztetés, 39—51., sz. ebből 5, vagyis 47—51. sz. lapp-finn egyezés), voltak acipenser-fajok (52., 53. sz.), nagy bőségben abramis-leuciscus-cyprinus-fajok (13 egyeztetés), köztük új az abramis brama, valamint a perca, esox és különböző kis halak (összesen 11 egyeztetés), amelyek közül kettő egész homályos lapp-vogul összefüggést mutat. Az uráli őshazában jól ismert lota vulgaris bizonyára a finnugor őshazában is a legelterjedtebb halak közé tartozott. Fellépett azonban egy nagyon fontos új halfaj, a harcsa (silurus glanis; 54., 55. sz.). A számok világosan mutatják a lazacoknak és általában a halaknak további fontosságát: nemcsak az uráli őshazából hozott halnevek maradtak meg, hanem számuk jelentékenyen gyarapodott (34 + 39).

Ha tekintetbe vesszük az említett halfajok földrajzi elterjedését, bizonyos figyelemreméltó adatokat a finnugor eredetű halnevek is szolgáltatnak a finnugor őshaza földrajzi fekvésének hozzávetőleges meghatározásához.

PAASONEN „Die finnisch-ugrischen s-laute“ című művében a 177. sz. egyeztetés keretében (133—134 l.) kimutatta, hogy a fgr. nyelvekben két olyan szó van (f. *suwanto* 'das stille wasser zwischen wasserfalleu od. strömenden stellen, vorwasser, widerströmung' és f. *pudas* 'arm eines flusses' lapp és vog.-osztj.

megfelelőkkel), amelyből arra lehet következtetni, hogy a finnugor ősnép nagy folyók partjain lakott. SETÄLÄ (Suomen suku I, 148) meg is nevezi ezeket a nagy folyókat: az ő feltevése szerint a finnugor őshaza a Volga középfolyása vidékén terült el, a Volga kanyarulata és az Oka között, hozzávéve az ennek megfelelő Volgától északra eső területeket, valamint keletre a Káma partvidékeit. TOIVONEN a f. *sampi* 'acipenser sturio' etymológiájával kapcsolatban (Vir. 1918, 80; ebben a dolgozatban 52. sz.) kimondotta, hogy a finnugor ősnép olyan folyók mellett élt, amelyekben tokhal volt s ez a meghatározás szerinte ráillik a Volga vagy mellékfolyói vidékére. —

Valóban az *acipenser sturio* és az *acipenser ruthenus* v. *pygmaeus* a Volga középfolyása vidékének (beleértve a Kámát is) legjellemzőbb halai közé tartozik (vö. SABANĚEV 845, 851). Nagy helymeghatározó értéke van a harcsa (*silurus glanis*) előfordulásának (vö. 54., 55. sz.). Ez a fontos hal, mely Észak-Európa vizeiből és Nyugat-Szibériából teljesen hiányzik s Közép-Európában is csak a történeti időben terjedt el, az Aral-, a Fekete- és különösen a Káspi-tenger folyóinak jellegzetes hala. A Volga vízrendszerében különösen sok van belőle, de már a Káma északi mellékfolyóiban alig található (vö. SABANĚEV 794--795). Az *abramis brama* előfordulása (vö. különösen 56., 57. sz.) szintén nem lényegtelen tényező, mert e hálnak, mely legészakibb Európából és Szibériából ma is teljesen hiányzik, éppen Közép- és közép Kelet-Európa a tulajdonképpen hazája (vö. SABANĚEV 503). Mindezen halfajtáknak előfordulása teljes mértékben megerősíti SETÄLÄNEK a finnugor őshaza földrajzi fekvésére vonatkozó feunebb ismertetett feltevését.

Utoljára hagytam a lazacféléket, amelyek — mint már említettem — rendkívüli jelentőségüket a finnugor őshazában (vagy legalább is annak egy részében) továbbra is megtartották. A fehérlazacok, *coregonusok* közül a *salmö* v. *coregonus leucichthys* nemcsak az északi folyóknak, hanem a Volga egész medencéjének jellemző hala (vö. SABANĚEV 262. A Volgába a Káspi-tó északi részéből vándorolnak fel). Figyelembe veendő azonban, hogy ez a hal a Volga felsőfolyásának vidékén — a Káma kivételével — csak csekély mennyiségben van kimutatva.¹⁾ Egyébként a lazacféle (*salmonidae*) halak közül a Volga vízrendszerében csak néhány fajta

¹⁾ Н. А. Варпаховский, Определитель рыбъ бассейна рѣки Волги (1889), 27.

él egyes hideg, sebesfolyású vizekben. A salmo v. coregonus thymallus, amely Ororszország északi és észak-keleti vizeiben általánosan el van terjedve, a Volgában és a Volga tulajdonképpeni mellékfolyóiban csak ritkán található. Nagy számban él azonban a Káma, a Bjelaja és az Ufa összes mellékvizeiben (vö. SABANĚEV 221, VARPACHOVSKIJ i. mű 28). A pisztráng-változatok közül a salmo fario L. a Káma, Szura, Szvijaga és egyéb folyók egyes patakjaiban fordul elő (vö. VARPACHOVSKIJ i. mű 30). A salmo fluviatilis Pall., mely az Urál keleti lejtőjén és Szibériában mindenütt megél, csak a Cuszovajában (és ennek egyik mellékvizében, a Szylvában), valamint a Káma és az Ufa felsőfolyásának vidékén van újabb időben kimutatva (vö. VARPACHOVSKIJ i. mű 32). A nemes lazac (salmo salar v. nobilis), a lazacpisztráng (salmo trutta v. eriox) és a coregonus lavaretus — mert a finnugor őshaza bizonyos vizeiből ez utóbbi sem hiányzott — Európa keleti részében, amint az uráli őshaza halaival kapcsolatban már kifejtettem, csak a Keleti- a Fehér- és a Jeges-tenger vízrendszeréhez tartozó vizekben jelenhetik meg. Fel kell tehát tennünk, hogy a finnugor őshaza északon és északnyugaton elérte a Fehér-tenger vízrendszerének folyóvidékét is, más szóval, hogy a finnugor őshaza északon valószínűleg a Vicsegdáig, északnyugaton pedig a Szuchona alsó folyásáig terült el és magába foglalta a Jug és a Luza vidékeit is. Így hát a finnugor őshaza északi része kiterjedt az uráli őshaza egy részére is.

Az uráli és finnugor eredetű halnevek igen régiiek, néhány ezer éves mult áll mögöttük s így nem csoda, hogy legnagyobb részük eredeti jelentése teljesen elhomályosodott, feledésbe merült. Vannak azonban olyan nevek is, melyeknek eredeti jelentése kideríthető volt s ezek az esetek világosságot vetnek a halnevek eredetének problémájára. A halnevek jelzős szerkezetekből kiválva önállósultak, vö. f. N.: Sakkola (MELA-KIVIRIKKO 461) *miekkakala* és *miekka* 'pelecus cultratus', tkp. 'kardhal' és 'kard', magy. N. *kövi* és *kövi* 'cobitis barbatula' (vö. HERMAN, MHALK.). Számos halnév, amelynek jelentése rég elfelejtődött, még ma is használatos a 'hal' szóval összetéve.

A halnév, mint jelző, a primitív szemlélet alapján a hal legfeltűnőbb, legjellegzetesebb tulajdonságát fejezte ki. Így az abramisok és bizonyos erősen összenyomott testű cyprinus-leuciscus fajok 'lapos v. széles-hal, laposka v. széleske' nevüket több világos esetben testük lapos, széles alakjáról nyerték (vö. 22.,

56. sz.). Az abramisokat a magyar nép is *lapátkeszeg*, *lapiska*, *laposkeszeg*, *lepényhal*, *tányérkeszeg*, *tánygérhal* néven ismeri (vö. HERMAN, MHALK.). A f. *sulkava* halnév, amelynek jelentései LÖNNROT szerint 'vimba, abramis vimba; — braxenpanka l. -blicka; — faren; abramis ballerus' a *sulka* 'toll' szónak *-va* képzős származéka (vö. 73. sz.). Az elnevezés a hal testének rendkívüli laposágára vonatkozik (az abramis ballerus magyar neve *lapos keszeg*). A f. *kampela*¹⁾ 'pleuronectes' halnévnek a 'schief, verbogen' jelentésű *kampela* stb. szóval való összefüggése egészen világos. Ugyancsak a hal testének alakjára vonatkoznak a következő világos népies halnevek: vog. KANN. AK. *päβrxül* 'елецъ', tkp. 'kerek-hal' és MUNKÁCSI, Hal. 304 É. *ássü xul*, AL. *assi khul* 'pérhal; salmo thymallus', tkp. 'vékony-hal', lpN. FRIS *akabiddo* 'cyclopterus lumpas', tkp. 'uxor' + 'braccae muliebres ex pellibus tarandorum contactae, ab imo ad genua pertinentes', *facca-belle* 'navn paa en mindre kveite', tkp. 'chirotheca lanea' + 'pars, alter duorum par facientium', *akšonađđa* 'salmo femina, quae ova effudit', tkp. 'fejsejnyél', amely elnevezés igen jól ráillik az ivás után erősen lesóványodott ikrás lazacra. A szam. CASTR. JUR. *šumboy*, Jen. *šuboggo*, PALLAS *sjumbunga* 'salmo muksun'²⁾ is a Jur. *šumba*, T. *sunfa*, Jen. *šubo*, O. K., Č., FO. *šumba*, NP. *sümba* 'axt' szó származéka. Bizonyos coregonus-fajokat és a csukát elnevezték e halfajták feltűnően előrenyúló, hosszú, hegyes orráról (vö. 4. sz.). Vö. még szam. PALLAS „Ostiacis . . . ad Kas fl.“ *koelkup* 'salmo muksun (i. e. nasus gibbosus)'.

Több halnév eredetileg a hal jellemző színét jelölte meg. Fehértestű (vagy fehérhúsú) halakat 'fehér-hal' névvel látták el, vö. 3., 53. sz., továbbá zürj. WIED. *jedžyd tšeri* 'weissfisch; leuciscus alburnus', tkp. 'fehér-hal'. Ebbe a jelentéscsoportba tartoznak még a következő világos népies halnevek is: lpI. ITRONEN *rīps-küllē* 'lohi; lachs', tkp. 'vörös-hal'; f. *siniäinen* 'pisciculus, varietas eperlani; stintenart', melynek a f. *sini* 'kék' szóval való kapcsolata egészen világos; magy. HERMAN (MHALK.) *zöldike* 'tinca vulgaris', valamint f. észt RUKOJA 42 *tähnik* 'hörnäs; salmo fario L.', tkp. 'pettyes' (vö.

¹⁾ A f. *kampela* halnév az orosz közvetítésével a jakutba is átment, vö. BÖHTLINGK *kāmbala* 'pleuronectes'.

²⁾ Ezt a szam. halnevet SETÄLÄ Verw. 49 kételkedve egyeztette a magy. *compó* 'cyprinus tinca' halnévvel.

WIED. *tähnrik* 'geflecktes weibl. rind'); vogÉ. MUNKÁCSI, Hal. 303 *xaŋžün xul* 'cyprinus carassius', tkp. 'tarkahal'; f. LÖNNR. *isokirjanen* 'en laxart', mely kétséggkívül a f. *kirjava* 'tarka' szóval függ össze (vö. RENV. *kirjas* 'vacca varii coloris; bunte kuh', *kirjo* 'maculosus bos l. vacca: scheckiger ochs l. kuh', *kirju* 'bos l. equus maculosus; bunter ochs. schecke' (*iso* 'nagy') stb. A vöröszemű leuciscusokat a lív, a votják és a magyar nép egyaránt 'vörös szem'-nek nevezi, vö. lív SJÖGREN-WIED. *punni šilm* 'rotauge, plötze; cyprinus rutilus L.'; votj. MUNKÁCSI S. *gord šin* 'piroszemű apró pontyfaj; copoga; leuciscus erythrophthalmus; rotauge, plötze'; magyN. (vö. HERMAN, MHalK.) *veresszem, veresszemű hal, veresszemű keszeg* 'scardinius erythrophthalmus' (vö. még *piroska, piroskakeszeg, piroslókeszeg* id.). Ugyanennek a halnak egyik népies finn neve LÖNNR. *punapyrstö* 'sarf; leuciscus erythrophthalmus (sorva)', vagyis 'vörös-fark', vö. votj. WICHM. MU. *gord-burd* 'голова; eräs karpikala', tkp. 'vörös úszószárny'; magy. N. (vö. HERMAN, MHalK.) *vörösszárnyú göndér* 'leuciscus rutilus', úgyszintén cser. SZILASI *šeme-šuldor-kol* 'cyprinus balenus', tkp. 'fekete-úszószárnyú hal'. — Kisebb halaknak csillogó, ragyogó testére vonatkozik a f. *kilo* (82. sz.) elnevezés s ugyanezt a tulajdonságot fejezi ki a f. *kilttu* 'salmonis species; lachsenart' (vö. lív SJÖGREN-WIED. *kild* 'glänzend, blank, hell', f. *kiiltää* 'glänsa, blänka, blicka (om silfver), glimma, glittra, skimra', lpN. *gilddat* 'splendere', *gilddai* 'magnificus, splendidus, lautus', L. *kiilte-* 'glänzen, leuchten', *kiilte-*, csak attr. *kiltis* '(schön und fett und also) glänzend (von renntieren)'); lpN. FRIS *væjek, væjet* 'fetus piscium, pisciculi, fiskyngel, smaafisk', L. WIKLUND *vējēk* 'fischbrut' (vö. lpN. *væjet* l. *væjok* 'splendidus, fulgens, politus'). A pikkelytelen vagy kocsonyás réteggel borított ha'ak a 'csupasz-hal, csupaszka' nevet kapták (vö. 25. sz.), a nagyon kövér lazacokat pedig, amelyek bizonyára zsírszükségletüket elégeítették ki, 'zsír-hal'-nak nevezték (vö. 79. sz.). — Hogy a finnugor, illetve uráli ősnép milyen pontosan és jól ismerte a halakat, mennyire megfigyelte azokat a változásokat is, melyek elsősorban a lazacfélék külsején az ívással kapcsolatban észlelhetők, bizonyítja a f. *nieriä* (25. sz.) és ? *jokkelo* (43. sz.) etymológiája.

A halak életmódját is jól ismerték. Ezen az alapon érthetjük meg a 'tengeri-hal' (5. sz.) elnevezést és a fanevekkal kapcsolatos halneveket (vö. 45. sz.). A mocsaras, zavaros állóvizeket kedvelő halakat ilyenféle tartózkodási helyükről nevezték el a finnek, a

zürjének és az osztjákok: f. LÖNNR. *mutakala* 'dyätare; cobitis fossilis' (vö. *muta* 'moder, schlamm'); zürj. WIED. *ol-tšeri* 'flussskarpfen; cyprinus rivularis' (vö. *ol* 'schwankender, sumpfiger boden, moorgrund'); osztj. AHLQV. *malan-χul* 'cyprinus carassius' (vö. *malan* 'kleiner see; wasserpfuhl nach dem abgange des flusswassers im sommer'). A kövek között élő és kövekhez tapadó kis halakat a finn nép 'köhal'-nak és 'könyaló'-nak nevezi: *kivikala* 'cottus gobio; — gasterosteus pungitius; — cobitis barbatula; — phoxinus aphyra' (vö. MELA-KIVIRIKKO 405, 413, 436, 444), *kivennuolija* és *kivennuolijaincn* 'cottus gobio; — cobitis fossilis; — cobitis barbatula; — cobitis taenia' (vö. MELA-KIVIRIKKO 406, 434—436), hasonlóképpen a magyarban is: *köhal* 'gobio vulgaris', *kövi*, *kövihal*, *kövecshal*, *kühal* 'cobitis barbatula', valamint *köfűró*, *köharapó*, *kövágó* 'cobitis taenia' (vö. HERMAN, MHALK.). — A finn nép (Suursaari, vö. MELA-KIVIRIKKO 423—424, Virrat, Vanaja) *tulenkala* 'szélhal' névvel nevezi azokat a halakat, pl. ammodytes és abramis fajokat, melyeket a szélfújás nagy csapatokba gyűjt össze a halászok kényelmére. A magyar népnyelvben is van *szélhal*, *szélkeszeg*, *szélhajtó* 'alburnus lucidus' és *szellőkeszeg* 'alburnus lucidus; — aspius rapax' (vö. HERMAN, MHALK.). Amint ezek az utalások is mutatják, az uráli nyelvek világos újabb halnevei ugyanolyan szemlélet alapján keletkeztek, mint a régi halnevek.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

Szómutató.

(A szómutató az egyeztetésekben tárgyalt halnevekre és azokra a szavakra vonatkozik, melyekben ritka képzőket mutattam ki. Több nagyon hasonló alakváltozat közül általában csak egyet vettem fel. A szó után következő első dőlt szám annak az etymológiának a száma, melyben az illető szót tárgyalom, a többi szám pedig azokat az egyeztetéseket jelzi, melyeknek keretében az illető szóra valamilyen vonatkozásban hivatkozom. A szibilánsok sorrendje: s, ś, š. Az *ä* az *a* alatt van, az *ä* az *a* után következik. Az *y* a finnben az *ü* helyén áll, egyébként az *i* alatt vagy az *i* után található.)

Magyar.

fűzfahal 45.

kesze, keszi, keszeg, keszég,

keszege, kecég 59.

lapátkeszeg 22.

lapiska 22.

lepényhal 22.

mé^t-, mē⁻, meny-, mény-hal 55.

ón, ón-hal 62.

ónos jász 62.

ön, ön-hal, ön keszeg 64.

öny, öny-, öny-hal 64.

öven, öven 64.

ün-hal 64.

tányérkeszeg 22.

tángyérhal 22.

tat-hal 28. sz.

Osztják.

āyarnā, āyarnāy', āuarnē' 61.

agren 61.

ālən, ālnn, ātnā 41.

anker 35.

as-tai-kari 18.

jarəx-pöx 69.

ǰāuǰ 27.

ǰāw' 27.

ǰārəx, jerox 69.

ǰeu, jeu, jeux 27.

ǰew, jeve 27.

ǰöx, joch, jöx, joih, juǰ 27.

ǰəβən 61.

ǰūǰəm-ǰük' 62.

kara, kārā, k'ārī 18.

kārəmoǰ, kārəšmōǰ 18.

kārīsōǰ 18, 20, 29, 40.

kariš, karēš 18.

kégǰull 6.

kelsa, kel'sə, kel'si 66.

kelsa, kel'sə 66.

kera, kēra, kērū, kērə 18.

kilsī 66.

kolsi 66.

kori, korri 18.

kō'sə 59.

kō'simə 59, 27.

k'ō'tšāk' 39.

kuse 59.

lāmsā'n, lāmsan 29, 20, 40.

lār, lār 69.

Lārəy', Lārəǰ 69.

lā'γāli 74.

lāǰ 74.

lārəǰ, lerəǰ 69.

lounin 71.

māu'təǰ, m'āu'təǰ, m'əwtəy' 65.

mégdər, m'əytəy 65.

meudan, m'èudəy, meudī 65.

m'əytəy', m'èuti 65.

mō'ǰləǰ 65.

mō'ǰə, m'ū'ǰi, mōgo 73.

mō'ǰə, m'uxə, m'ughuj 73.

m'ū'ǰi, m'ū'ǰə, m'ū'ǰi 73.

mūwi 73.

nā'k'k'ūΔ, nā'kk'ūΔ 76.

nālək 76.

nāləǰ, nā'lək, nēlki, nātə 76.

nūr'k'ūΔ, n'ün'sāt' 25.

os, os 8.

pā'pəz, paža, poža 9.

pāk'əǰ 59.

pā'ǰul, porchul 26, 9.

pāt'si, pāci 9.

pisan, pišān' 9.

pòlāǰ 39.

sar, sart, sárt 70.

sārəǰ, sārəǰ 39.

sārak, sārək' 39.

səǰ, seǰ, sig 54.

seuri, sevri 77.

šymri 77.

širroch 39.

soǰ, sōǰ, souǰ, sāǰ 19.

sōrəǰ, sorǰ, sōroǰ 39.

sorok 39, 76.

sört, sòrt, sòrt-mōǰ 70.

sōw' 19.

sūǰ 19.

šā²Barγū²Λ, šebar-χut 40, 4.
 šōγōr² 4.
 šogor, šokor 4, 40.
 schohor, schokor 4.
 tāra, tārz, tareγg 69.
 tormān 61.
 uns, unš, unšš, ūnš(ə) 8.
 us, uš 8.
 ūs, ūš 8.
 "ūšəx, ūšəx 39.
 voš, vuš 8.

Vogul.

ālén, ālīn, ālén 41.
 āntər 4.
 art, ar²rt 61, 27.
 erkī, erkə²t, ärkēt 61.
 āryān, qaryān 61.
 jāχūl, jā²χūl², jaktchull 27.
 jam-gul 27.
 jēkua, jeytkua 27, 61.
 jāim 27.
 xallek 72.
 xōñxelt 27.
 xulēm-χul, χuljum-χul, cholym-
 chal 62.
 kā²rāi, kā²rāj 18.
 karī 18.
 kärke², kärkej 18.
 kaseu, kāseuw 59.
 kāsi, kasiw 59.
 kāsēn 59, 41.
 koāsēn 59, 41.
 koasi 59.
 koasiñ, 59, 41.
 komər 4.
 kōā²γγī 18.
 lāñxsāñ 29, 20, 40.
 laγsa²γ, lāγsəγ, lōγ²ssəγ 29.

lan²sy, lay²sy 29.
 lāpak 39.
 lepā²χ, lōd²pχ 39.
 meutek, meutk 65.
 nála, nálik, nálk 76.
 nálkānχul, nálek-χul 76.
 náβram 27.
 nōγχūl 25.
 oaln 41.
 qōrk, qā²rək 61.
 oart, o²rt 61.
 qōš, q²šqōn 8.
 pajil 1.
 pajpek, paipkü 39.
 pišān, pišjan 9.
 pot, pōt, put, pūti 27.
 sāl²t, sāl²ttā, sāl²t 27.
 sārēx, sērēx 39.
 sart, särt 70.
 səγ, səi 54.
 sē²t, se²t 27.
 si, siγ, sī 54.
 simīr, simrā, simri 77.
 sōxer 4, 78 A.
 sōmər, sumrā, sümra 77.
 sō²pūi, sopi 52.
 sorēx, sorīx 39, 72, 78 B.
 sōrkx, sorχān χul 39.
 sort, sōrt 70.
 sūχ 19.
 sukər, sū²r 4.
 sūkur 4, 78 A.
 supī, sūpīγ 52.
 sut, sāt, sūnt 27.
 sūkwar 4.
 šāβ²χ 78 B.
 šəγ, šəβ 54.
 šī, šīγ 54.
 šō²pūi 52.

šupu 52.
 šou, šu, šū 54.
 táxt, táxtqol 28.
 tār, tārī, tārī 69.
 tarhwan 69.
 tarka, tärkä, tärqá 69.
 tärčik 39.
 tārū, tārū 69.
 toarei, toārī, toārīy 69.
 tārī, tārī 69.
 tšaxtšər, čaxsər 78 A.
 ūs, uš, ūz 8.
 vānkər 35.
 vāntert 27.

Zürjén.

ar, ar-pi 7.
 ar-gytš 59, 7, 19, 29, 40.
 bad'-kor-myk 65, 45.
 bad'-kor-tšeri 45.
 darga 69.
 dereman 5.
 doryš 27.
 d'yniš 27.
 d'zulej 5.
 džekan 5.
 gītš, gītš 59.
 gołi 43.
 goryš, gorš 27.
 görd-boka-lapa 56.
 guli 43.
 gurina 2, 4.
 gušan 5.
 jokš, jokyš, jokuš 27.
 jodi, jodj 60, 42.
 jözna 2.
 jumaj 5, 40.
 juman 5, 43, 57.
 juol 43.

kábas, kebes, kebes, kevös 37.
 keltši 66.
 kenej 5.
 kijniš, korniš 27.
 kol 43.
 kom, kumy 36, 37.
 lapa, lapa-pi 56.
 lol 43.
 lömyš 27.
 mamaj 5.
 mjk, mək 65.
 niłan 5.
 ni,d'zej 5.
 nukyl 43.
 nuleg : sir-nuleg 38.
 orga 61.
 pevtan 57.
 pöl, pöl-tšeri 57.
 pöltan-tšeri 57.
 pöv, pöv-tšeri 57.
 pövtan-tšeri 57.
 rjnış 27.
 sin, sijn 64.
 sir, sir-tšeri 70.
 sir-pi, sir-pijan 70.
 šul, šuli m 75.
 tugan 5.
 tšakyl 43.
 tšeri, tšerig, čérki 39.
 tšeri, tšerik, tšeriok 39.
 tšimi, tšimi-tšeri 42.
 tšipan 5.
 tšir, tšir tšeri 3.
 tšuj : tšuj-pi 40.
 tšuj-pi-sir 40, 20, 29, 70.
 udž, udž, utš 8.
 vyj-tšeri 79.
 vokej 5.
 voman 5.

Votják.

darga 69, 81.
 d'uš 27.
 juš, jüşch 27.
 karei 18, 40.
 kili 46
 klni, kini-čorig 44.
 lon 71.
 paja 1, 7.
 palaš 57.
 palton 57, 43.
 pul 57.
 son : son-tšorig 64.
 šorég, šoryg 39.
 tody tšoryg 53.
 tšipej, tšipej 40, 18.
 tšorig, tšorig, čorég 39.
 tšukirna 4.

Cseremisiz.

i'män 25.
 kada'ma, kodama 46.
 kašal, jaš-yašal 56.
 kolčak 66.
 lašal, lašanšža 56.
 lošal, lošal-yol 56.
 lopa'l 56.
 men, men-kol 55.
 mü'kta, müktö 65.
 nura'n 25.
 nuš, nuž 21.
 nükta, nü'kto 67.
 pardas, pardaš 58.
 pä'rdäš, pä'rdäkš 58.
 pažalma 4.
 pükšer'm 4.
 su'kmo 4, 46.
 šere'γa 63.
 šereye, šereye, šereyka 63.

šamba 59.
 ši'yol, ši'i-yol 54.
 ta'ta, toto 28.
 tumo, tuma kol 45.
 paža'ran 25.
 piškälä 68.

Mordvin.

koryška 2.
 mäntuk, mentuk 55.
 pulla 20.
 särge, särgü, seřge 63.
 särgü 63.
 šenä, šeni 64.
 šije, šija 54.
 tutka 28.

Keleti-tengeri finn. (A finn általában jelöletlen.)

affen, affena 68.
 ahen, ahun észt 68.
 ahn, ahnik észt 68.
 ahn, ahⁿ vepszä 68.
 ahvakko vót 68.
 ahve f., észt 68.
 ahven, ahaven, uhven 68, 12.
 ahven karj.-aun., ahven lüd 68.
 ahvena 68.
 ahvenas észt 68.
 ahvne, ahvnik észt 68.
 goltsha karj. 66.
 haapakala, haapiainen 45.
 haila 75.
 haili, hailikka 75.
 ihven 68.
 jäsen 68.
 jokkalo, jokkelo 43.
 joutsen 68.
 juominki, juuminki 5, 6.

- kanahka* 10.
karahka 10.
kārikas : lū-k. észt 18.
karits, karitski, karnits : luu-k.
     észt 18.
kāpālā 56.
kārry 48.
keno 44.
kerts : luu-k. észt 18.
kesämä, kesäin 59, 73.
keso 59.
kilo 82.
kilokki 82.
kilu, kilu-räime, kilu-silk
     észt 82.
kilukka 82.
kirro 48.
kis, kisk észt 32.
kiiski, kiisk 32.
kiiskoi, kiiskoi, kiiskojhut karj.-
     aun. 32.
kiš liv 32.
kiškiine lüd 32.
kiunki, kiunki 6, 5.
kiz, kizlik észt 32.
koider, kouder 49.
koikama 47.
kojama, kojamo 47.
kolli 72.
koltsak liv 66.
kořeh vepszä 2.
koret 2.
koure 2.
koutere, kouteri 49.
kouwer, kouvero 49.
kuare, kuarre, kuarre^h 2.
kueri, kujeri 79.
kulmakko 62.
kumsi 49.
kumpši karj. 49.
kuore, kuorre, kuorre^h 2.
kuoreh karj.-aun. 2.
kuorek, kuores, kuoret 2.
korjuha vepszä 2.
kuorieya karj.-aun. 2.
kugris, kuğroi karj.-aun. 2.
kušk, rawl-kušk észt 32.
kutuli, kuturi, kyturi 46.
kuuja, kuujas, kuujo 79.
kuusama 73.
kuveri 79.
labakas észt 56.
lakka 74.
latik, latikas, latingas észt 22, 56.
latk, latkas észt 22.
latteri 22, 9, 24, 46, 56.
latukka 22.
lehe-ahvne észt 45.
lehtimuje 45.
lehtsik, lehtisika 45.
lehu 23, 24.
lepa-, lepp-maim észt 45.
lepik-kala észt 45.
lisu 23, 24, 56, 58, 60.
lohenpoika 5.
lud'žu lüd 23.
luts észt, liv 23.
lutš lüd, lutšune karj.-aun. 23.
li,d'žu, litšu karj.-aun. 23.
maikko : rantamaikko, parta-
     maikko 73.
maikunen, maikuri : rantam. 73.
maim lüd, maim vepszä 73.
maim : kala-maim, lepp-maim,
     muda-maim, jõe-maim észt 73.
maima, maimo 73.
maimu karj.-aun. 73.
maiva 73, 41.

- mankki, mankkiainen* 30.
marakka, morakka 11.
monni 55.
mujje, muje, mujek 83, 84.
mujeh karj.-aun. 83.
muikko : rantamuikko 73.
muikku 84.
muro, murokas 11.
muroš karj. 11.
murukala 11.
nahkalohi 25.
neikonen 67.
neituri, säynäjän neituri 31,
 9, 24.
nieri, nieriä 25, 39.
nèrinen, nierieinen, nieriäinen
 25.
nieris, nieries, nieriäs 25.
nikk észt 50.
nikka, nikko, niekko 50.
norjas, nörjas, nörjäs észt 25.
*nulikka : haukinulikka, hauvin-,
 hauvennulikka* 38.
ńierieńe, ńierieš karj.-aun. 25.
ńuwikkańi : hauginuwikkańi 38.
*ńuwikki, ńulukki : haugin-, hau-
 vin-ń.* 38.
olkava 41, 73.
ou'ń, ouńas, ou'ńas liv 68.
pallas 57.
pall, pallay-kala vepszä 1.
päll lüd 1, 7.
parki karj.-aun. 58.
parkki, partti 58.
pasu 24.
pasuri 24, 9, 46.
patu 24.
pähkinä 68.
peähen 68.
pehuli 9, 46.
pehuri 9, 24.
peh^uoj lüd 9.
pellava, pellova 73.
pura, purri, puras, purikka 26.
purikas, purikkas észt 26, 9, 56.
purtti : lahnanpurtti 58.
rapos 51.
rābis, rābus észt 51.
rääppö 51.
rääpys 51.
räävys karj.-aun. 51.
rāpus, rāpuz vepszä 51.
reäpoi, reäppöne karj.-aun. 51.
reäpys, reäpys 51.
reppana, reppänä 68.
repšas liv 51.
riäppöj karj.-aun., lüd 51.
riäppö karj.-aun. 51.
riäpys f., lüd 51.
riipus f., karj.-aun. 51.
ručču : kivi-r. aun. 23.
sainam, sainias észt 64.
saippa aun. 52.
sarag lüd, vepszä 10.
salahka, salakka, salkki 10.
saläk liv 10.
salakas észt 10.
salatti 10.
salatti karj.-aun. 10.
salava 73.
samb, samm észt 52.
sambi 52.
samikala észt 52.
sammi, samme, sammet 52.
sampi, sämpi 52.
sampainen 52.
sapakko, sapikka 40.
sāra, saara észt 69.

sarana, säränä 68.
sä kalla, sägä, seggä észt 54.
säe, säekala 54.
säinas, säinakas, säinamas,
säinames észt 64.
säkä, säke, säket 54.
säkiä 54.
sääne 64.
särekala, säri észt 63.
särg, särg észt 63.
särg vepszä 63.
särgi karj.-aun. 63.
särjakala észt 63.
särki, särk 63.
särtši vót 63.
säüna, sänäs észt 64.
säynä f., karj.-aun. 64.
säynäjü f., vót 64.
säynäs, säynät, säynävä 64.
säyne, säynek 64.
säyneh. säüneä, säünü karj.-
aun. 64.
seinas, seinakas, seinamas,
seinames észt 64.
sempi, sembi 52.
silakka 10.
silava, silevä 73.
sirkka 81, 69.
sirri, sirrinen 3.
sintti, sitti 14.
sögi észt 54.
sopakka 40.
sorra 39.
sulkava 73.
suvikka 80.
šalakka, šalahka karj.-aun. 10.
šaruga karj.-aun. 10.
šäüneä, säünä karj.-aun. 64.
šäynäg lüd 64.

šärg lüd, šärgi karj. 63.
taim, taimo, taimed észt. 12.
taimen 12, 15, 68.
taimin liv 12.
taiminka, taimetka 12.
talvikko 80.
tammakko, tammukka 12.
tampukka 12.
tämik liv 12.
toikelo 13.
tolokka 80.
tonko, lohentonko 15.
tökes, töki, tökk észt 28.
tötikes, tött észt 28.
töyd'jas, töuggjas észt 25.
tüdi észt 53.
untuva 73.
varolainen 7.

Lapp. (A norvég-lapp általában jelöletlen).

aččan 3.
baldes 57.
Báldis P. 57.
bulkur 49.
bussai 68.
dabmug 12, 40.
dabmok 12, 14, 15.
däbmot 12.
dalvek 80.
däbmuk Arj. 12.
döbmug Ht. 12.
Djöpmáxk'e Wefsen 12.
duov'vaš 45.
duovve 45.
düöv'vi P. 45.
cajto S. 34.
gäpan 3.
gierkam 68.

- gilhan, gilkan* 3.
gilhar 49.
gilok, gilok-saidde 82.
gilot, gilot, gilot-dor'skë 82.
goagjem 47.
goaigem 47.
goam'sa 49.
goaskem, gūāskim 68.
goles 72.
gugjor 79.
gulmek: ruovdde-gulmek 62.
gumpeg 40.
guokan 3.
guovčur K. 49.
guvč'šA P. 49, 79.
guvčča 49.
guvčče Lyngen, Balsfjord 49.
guvčur Sydvaranger 49.
jiēdα^dtš, Kld., jidač Jokostr. 60,
 34.
jobberm S. 68.
kaito S. 34.
kasag, kasaig K. 40
kāskem S., kōskēm L. 68.
kāččūk L. 59, 12, 14.
k'ējē Nj. 6.
kčērr^a Ko. 48.
kierax Kld. 48.
koali'habž: ruow^d-koali'hož
 I. 62.
kōaubžur I. 49.
kođ'd'em L. 47.
kolēs L. 72.
kolla S. 72.
kolmex T. 62.
koms S. 49.
koubžar Ko. 49.
kulmihabž S. 62.
kuora, küörr^aγvž Ko. 2.
kuū^dšA Kld. 49.
kuū^džai T. 49.
kuvče K. 49, 7, 9.
kuūu, Džur I. 49.
læppadak 56.
liddam 68.
liddan 3.
luöbbag 56, 12, 40.
māⁱk^d Kld., māⁱkk^d Ko. 84.
majhk K. 84.
maiv, maivā 73.
māⁿē^l Sk., Ko. 55, 12.
moanji, moanjigaž K. 55.
müöger 49.
muökker 49.
mur^aka- L. 11.
navillo 76.
noiso S. 21.
nugkeš Kld. 50.
nu^hkeš Kld., Not. 50.
nuš^kēš Nj. 50.
nuš^kkeš T. 50.
nūkkeš K. 50.
njabai K. 68.
nāγγvž Nj. 33.
niaka, niakats S. 33.
nāš^kka P. 33.
njā^kka 33.
nāš^k, Nj., nā^kk^E Ko. 33.
njāhi K. 33.
nāuvⁱ I. 33.
njoavdnja 17.
nūⁱtēš Ko. 50.
olmai 68.
orrev S. 68.
pāldes Kld. 57.
pāldis I. 57.
per^dtaⁱ Kld. 58.
polleg S. 40.

- põcuj* L. 68.
ravem S. 68.
ræppen 3.
rævas 51.
riepas K. 51.
rievà'n 3.
rievas Nj. 51.
roabak, roabat 51.
sappeg S. 40, 12, 56.
särg S. 63.
særga S. 63.
særgge 63.
sævnjat Kt. 64.
sejuvel 78.
siḡs^A Kld. 78 A.
siēḡs^A Nj. 78 A.
sieppa Lg. 40.
sieùsðž Nj., *siusvñd'ž* Kld. 78.
sievna Folden 64.
sirkke 81.
sittek 14, 12, 62.
siugna L. 64.
siun^a Kld. 64.
siuyna S. 64.
sīvel, sīvel, siovel 78 B.
sivn K. 64.
smaije Kld. 83.
soavvel 78 B.
soavvil I. 78 B.
søvvel Not. 78 B.
suæjuvel Kld. 78 B.
suoivan 3.
suoloi K. 68.
suøvvel Kld. 78 B.
šafša 40.
šakša 40.
šall K., *šall^a* T. 10.
šābp^A Kld., T. 40.
šāpp Kld., *šāppa* T. 40.
šappa K. 40.
ša'pš^A, šāpšvž Sk., Nj. 40.
sjato L. 16.
šērasš 3.
šilah S. 10.
šilla L., *ruövde-šilla* Lg. 10.
šoarran 3, 68.
tämmi'k' : jaūr-tämmi'k' Ko. 12.
tāpmuk 12.
cambaj K. 68.
cuapuj K. 68.
čærmak, čiermak 14.
čierrek, čærrrek 14.
čilla : ruövde-čilla Lg. 10.
čimar 49.
čičin K. 3.
čoarran 3, 68.
čūauča L. 40.
tšūau'ðžá P 40.
čulgom 68.
čuoinča 42, 40.
čuon'ža 42.
tšūön'd'žá P. 42.
čuopsem 68.
čuouča S. 40.
čuovča 40, 42.
čuow'žá 40.
čuruk, čurok, čiruk 14.
vā'itsek' Kld. 8, 12.
watjew S. 68, 73.
vāčau L. 68, 73.
vāžam 68, 73.
viester 49.
viøzvan Not., *viøzvan* T. 68.
vīrdāš Nj. 7.
vuodnav S. 68, 73.
vuorro 7.
vuøsk Kld., *vuask* Not., *vuøsk^A*
 Nj. 68.

- vüššk⁴nvž* Nj., *vüšknwńb⁴š* Kld. 68.
vuosko 68.
vuoskom 68, 73.
vuoskon S. 68.
vüšsku, *vüšsku* I. 68.
vüšskuj L. 68, 58.
vüšskun L. 63.
vüšsküw L. 68, 73.
vuótnam L. 68, 73.
- Szamojéd.** (Arch. = Archangelsk
 A. = Adelung, P. = Pallas,
 K. = Klaproth.)
- adde* Jen. 8.
argalae Taigi 7.
bachkónnu Tawgy 35.
bàkunu Tawgy 35.
behana Jen. 35.
behannä P. 35.
buákonnu Tawgy 35.
domuchey P. 12, 17.
faeha Jen. 1.
fa'uka Tawgy 1, 12.
gonš Laak 8.
hājar, *haijer* Jur. 35.
hāsawa Jur. 73.
hiry Jur. 18.
jagana P. 35.
jáumgalé Arch. 5.
jehena Jur. 35.
jena P. 35.
jiddu Jen. 8.
jidurtea Jur. 9.
jihana Jur. 35.
jintu Tawgy 8.
jinttu, *jinty* Tawgy 8.
judado, *judaro* Jen. 9.
jürkale Arch. 79.
- chy-challe* P. 6.
chyrri, *kyrri* P. 18.
chori P. 2.
churrü Koib. 2.
kaha O. 32.
kami-kola Kam. 36.
kamme Kam. 36.
canegulla Koib. 36.
kapteda P. 36.
kāsa, *kāssa* O. 32.
kāsama Jur. 73.
kāsauwa Jur. 73.
katifatamā Tawgy 34.
kāsen O. 35.
kesan, *kēsen* O. 35.
kháwia P. 37.
kinthae P., K. 34, 1, 12, 17.
kintjä K. 34.
kirgalae Taigi 3.
kirre P. 18.
kyogon O. 35.
kór, *kör* O. 2.
korro Kam. 2.
kuagan O. 35.
kuajúmu Tawgy 73.
kuana O. 35.
kuegar, *kuogar*, *kuógor* O. 35, 9.
k'uegrân O. 35.
kudgyâr, *k'uvrâr*, *kuëgâr* O. 35.
kuekar O. 35.
kuor O. 2.
kür O. 2.
kuriar Mot. 35.
kuru Kam. 2.
kšāyân O. 35.
lā O. 29.
laeto-challe Taigi 22, 71, 73.
laga O. 29.
lagge O. 29.

- laja, läya* O. 29.
langge P. 29.
lanye Laak 29.
latu Jen., Tawgi 22, 71, 73.
lätachalé A. 22.
läa O. 29.
lear, leara Jur. 69.
learako Jur. 69.
leasu Jur. 23, 58.
ly P. 23.
lysu Jur. 23, 24, 58, 60.
lyssu P. 23.
lyzu Arch., *lizu* Jur. 23.
loa O. 29.
lar Jur. 69.
met P. 65.
miara Taigi 11.
muenž O. 8.
munga P. 30.
nadsik Jur. 21.
nehai P. 17.
néide P. 31.
nengahai P. 17, 12.
nize Laak 33.
noa Jen. 33.
nōdak, nōdek, nōdok O. 21.
nōdex O. 21.
nōje Arch. 33.
nóje P. 33.
nōtay O. 21.
noōtok Laak 21.
nuija Jen. 33.
nuja Kam. 33.
nujá Koib 33.
nuočuy O. 21.
nūtey, nuotey O. 21.
nuotil-kuel, nūtyl-kuel O. 21.
ňayahaei Jur. 17, 1, 12.
ňihe Jur. 27.
ňilák Jur. 76.
ňilok Arch. 76.
ňōjea Jur. 33.
ňōjje, ňōjja Jur. 33.
ňorak O. 25.
ňuiju O. 33.
ňjukol P. 33.
ňuňu O. 33.
ňü O. 33.
ňūne O. 33.
pái 1.
paiha Jur. 1, 12, 34.
paja Jur. 1.
palkur Jur. 26.
pátara Arch. 9, 13, 16.
päže O. 24.
päče, päčä, petsche O. 24.
päteä O. 24.
pet, petä, pette O. 24.
pettä, petteä O. 9.
peča O. 9.
pit, pite, pitä O. 9.
pitsja O. 9.
piča, pičä O. 9.
polkur P. 26.
potje, potsi O. 24.
pur, purre O. 26, 9.
puře, puřea Jur. 26.
purie Jur. 26.
puča, pytscha Laak 9.
pürre P., K. 26.
saturáj Arch. 16.
sáug-chall P. 4.
seatorei Jur. 16.
sepka, seapka, sepukka O. 25.
säpek O. 25.
sigge : *siggewulla* Koib. 19.
siggewulla Koib. 29, 40.
siri kola Kam. 3.

sirre-golla Kam., Koib. 3.
sitti P. 14.
sull P. 10.
sjaúta Jur. 16.
šauta, sāuta Jur. 16, 9.
šeatorei, šatorei Jur. 16, 9, 13
šätura K. 16, 9, 13.
šauta Jur. 16.
šäbek O. 25.
šäpek, šäpeka O. 25.
schitte P. 14.
šüreär Kam. 35.
tädäk O. 25.
tiu P. 15.
tyhng Laak 15.
tyy Laak 15, 12.
tod O. 28.
tonne P. 15.
toto O. 28.
tölö O. 28.
túdo P. 28.
tughe P. 13.
tughuræ Kam. 13, 9, 16.
tui Jur. 15.
tuju P. 15.
tut O. 28.
tuth Laak 28.
tutto, tuttu O. 28.
täsen O. 35.
täzen Kam. 35.
tēji Kam. 15, 12.
tesen O. 35.
čeher O. 35.
tschooker Laak 4.
waáger K. 35.
βadđžə O. 8.
waıđž O. 8.
wanže O. 8'

wehana Jur. 35.
wəndʒ O. 8.
wuenž O. 8.
wěntsche O. 8.
βihänna Jur. 35.
wulla : siggewulla Koib. 20.

Török.

ak-balyk 1.
bil, bəl 1.
kälčäk 66.
kōra, chōra 2.
maima 73.
pəl, pel 1.
syryq 39.

Jeniszei-osztják.

bāygnl jenniszei-osztják 35.

Indogermán nyelvek.

asp dán 45.
äsche n. 62.
breitling n. 22.
ellerling, erling n. 45.
elritse dán 45.
elritze n. 45.
güdda sv. 34.
карыуь or. 18.
kenki, Kenk'is lett 6.
lahs ófn. 39.
laks tochar B. 39.
lasasso, lósosı ó-porosz 39.
lasziszà litv. 39.
lochü ó-porosz 39.
пыжьянз or. 9.
schnäpel n. 4.
snæbel dán 4.
цокорз, цокурз or. 4.
weisslachs n. 3.
white-fish, whiting ang. 2.

Latinbetűs helyesírásunk eredete.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1934. évi március 5-én tartott ülésében.)

I.

Latinbetűs helyesírásunk történetét a Tüzetes Magyar Nyelvtan két nagy korszakra osztja. Az egyik az írott emlékek, a másik a nyomtatványok kora (i. m. 196—210). Hogy ezen a két nagy koron belül vannak alkorszakok, azt azokból az újításokból, amelyek helyesírásunkat az idők folyamán érték, világosan látjuk. Világosan látjuk, hogy nemcsak a nyomtatványok, hanem az írott emlékek korában is helyesírásunk reformokon ment keresztül, reformokon, amelyeknek ugyan sehol sincsenek megírva az alapelvei, de ezek az alapelvek magukból az írott emlékekből mégis határozott pontokba foglalhatók. A magyar szavak latinbetűs írásában a legelső ilyen szórványoktól kezdve a mai napig igen nagy szabályosság, következetesség van. A JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ szerkesztette Ó-magyar Olvasókönyv bevezetésében olvassuk, hogy a XI—XII. század magyar szórványait vizsgálva, lehetetlen egy határozott rendszer körvonalait nem látnunk, lehetetlen nem látnunk azt, hogy az egyes oklevélírók nem teljesen elszigetelten kísérleteznek magyar nyelvelemek írásos megrögzítésével (i. m. XXXIII. l.). Ugyancsak e bevezetésben találjuk azt a nézetet, hogy e helyesírás — nyilván külföldi hatások alatt — koronként változik, fejlődik, bizonyos időszakokon belül azonban meglehetősen következetes (i. m. XXI. l.).

Mivel ilyen következetes, minden korban szinte szabályokba foglalható latinbetűs helyesírásunk, azt tartom, hogy megindulásában eredete meg is fejthető. Csak gondosan, körültekintően kell megállapítanunk azokat a forrásokat, amelyekből merítünk. S mikor e forrásokról beszélünk, forrásul nem vehetjük a XII. század emlékeit, mégpedig azért nem, mert ezeknél vannak régibb forrásaink, továbbá azért sem, mert a XII. század emlékeiben már újabb refor-

mok, újabb idegen hatások érvényesülhettek és érvényesültek is. A mi szempontunkból csak a legrégebb latinbetűs emlékek vehetők tekintetbe, s közülük is csak az, amely a benne feltüntetett keltezés évéből maradt reánk. Ilyen értelemben vett latinbetűs emlékünkhöz sem a X. századból, sem a XI. század első feléből: Szent István, Péter, Aba Sámuel királyok idejéből nincsen. Vannak ez időkből hiteles tartalmú latinbetűs emlékeink, de reánk maradt alakjukban nem a jelzett korok írástermékei.

Az első latinbetűs emlékünkhöz, amely „a legrégebb kétségtelen hitelű” és „eredetiben fennmaradt” emlékünkhöz (I. JAKUBOVICH EMIL, I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Bp., 1933. 5. l.), a jól ismert, sokszor idézett 1055-ből való Tihanyi Alapítólevél (I. SZENTPÉTERY, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923. 12. szám). Az oklevél fogalmazója, egybeszerkesztője Miklós püspök volt, az a Miklós püspök, aki I. Endre királynak 1051-ben, a magyarok és németek közti háború alkalmával megmagyarázta Gebhardt német püspök levelének a tartalmát, amelyet ez urához, III. Henrik császárhoz írt, s amelyet Endre emberei elfogtak (I. MNy. XX, 25). PAULER GYULA és JAKUBOVICH EMIL szerint az oklevél Miklós püspök kezeirésa is (I. MNy. XX, 25, 129, ÓMOlv. 18).

II.

Latinbetűs helyesírásunk eredetkérdéseinek tisztázása szempontjából ez az oklevél kiválóan alkalmas. Kiválóan alkalmas, mert latin szövegébe 58 magyar közszó van beágyazva, s ezenfelül van benne 32 olyan magyar hely- és személynév, amely részben ma is él nyelvünkben, részben pedig hangalakja később előkerülő adatok alapján megfejthető. Összesen tehát 90 magyar szórvány van e latin oklevélben. S ennek a 90 magyar szórványnak meglepően következetes a helyesírása. Minthogy ehhez a következetes helyesíráshoz az 1055-i oklevelet követő, eredetiben fennmaradt két XI. századi oklevelünknek, úgyszintén a XII. századból és a XIII. század első feléből való eredeti okleveleinknek a helyesírása a legszorosabban kapcsolódik, a Tihanyi Alapítólevél magyar szavainak az írásmódja helyesírásunk, jelöléseink eredetének szempontjából a legnagyobb fontosságú.

S melyek a Tihanyi Alapítólevélbeli magyar szórványok jelölésének jellemző sajátosságai?

1.

A magánhangzók időmértéke, továbbá minősége jelöletlen. A rövidék és a megfelelő hosszúak, a nyiltak és a megfelelő zártak, az elülső és a megfelelő hátulsó képzésűek egy jeggyel vannak írva.

α) Rövidek és hosszúak:

ê—é: *megaiia* ,mëgyájá → megyéje'; *rea* ,rëá → reá'; *uege* ,vége'; *feheruaru* ,Fehërváru → Fehërvár'; *kurtuel fa* ,kürtvélfá → körtvélyfa' stb.

â—á: *uasara* ,vásará → vására'; *baluana*, *baluan* ,bálvána → bálvánnya, bálván → bálvány'; *zakadat* ,szakádát → szakadát'; *luazu* ,luászu → lovász' stb.

i—í: *ziget zadu* ,szigetszád' ; *gnir uege* ,nyír vége' stb.

u—ú: *fuk* ,fuk → fok'; *luazu* ,luászu → lovász'; *zilu kut* ,szilukút → szilkút'; *kues kut* ,kües kút → köves kút' stb.

β) Nyiltak és zártak:

e—ë: *rea* ,rëá → reá'; *lean siher* ,lëansihër → leánysír'; *kert hel* ,kerthel → kerthely' stb.

ê—é: *zenaia* ,szénájá'; *kurtuel fa* ,kürtvélfá → körtvélyfa'; a nyilt *ê*-re biztos példa nincs, vö. *eri* ,eri → êr → ér'; *kerekv*, *kereku* ,kerekü → kerék → kerék' stb.

γ) Elülsők és hátulsók:

i—j: *ziget zadu* ,szigetszádu → szigetszád'; *zilu kut* ,szilukút → szilkút' stb.

ü—u: *ulues* ,ülves → ölyves'; *kurtuel fa* ,kürtvélfá → körtvélyfa'; *fuk* ,fuk → fok'; *humuk* ,humuk → homok' stb.

A magánhangzók időmértékét helyesírásunk csak később kezdi jelölni. Amennyiben a könyvnyomtatás előtt emlékeink a magánhangzók hosszúságát jelölik, ezt kettőzéssel teszik. Ilyen kettőzéssel először az *ê—é*-nél (*ee*-vel), azután az *ó*-nál (*oo*-val), majd az *ú*-nál (*uu*-val) és az *á*-nál (*aa*-val) találkozunk. A hosszú *ê—é*, *ó*, *ú*, *á* hangoknak ez a jelölésmódja általában etimológikus eredetű.

A hosszú magánhangzóknek a megfelelő rövid magánhangzók fölé tett vonással való jelölése általában a könyvnyomtatás korában kezdődött s lassan, fokozatosan terjedt. Kezdetben csak a hosszú *a*-t és a hosszú *e*-t jelölték (jegyük: *á*, *ê*, *e*), később a XVII. századtól a hosszú *o*-t és a hosszú *ö*-t, *u*-t, *ü*-t (jegyük: *ó*, *ô*, *ú*, *ü*, *ö*, *ü*, *ő*, *w* stb.).

A magánhangzók nyíltságának és zártságának jelölésére történtek egyes kísérletek, így a XV. és XVI. században az *e—ë* és az *ê—é* hangokat próbálták megkülönböztetni, általában azonban a nyíltságot és a zártságot mai helyesírásunk sem jelöli (vö. *leány*, *hegy*, *de hely*, *kert* stb.).

Az elülső és a hátsó magánhangzókat helyesírásunk a XVI. század óta az *o* és *ö*, az *ó* és *ő*, az *u* és *ü*, az *ú* és *ű* esetében megkülönbözteti, vannak azonban olyan minőségi különbségek, amelyek ma is jelöletlenek, pl. az *a*, amely labialis, és az *á*, amely illabialis.

2.

A zöngés és a zöngétlen zárhangoknak: a *b*-nek és *p*-nek, a *d*-nek és *t*-nek, a *g*-nek és *k*-nak következetes, szigorú megkülönböztetése.

b—p: *balatin*, *bolatin* (kétszer) ‚Balaton‘; *bagat meze* ‚Bogát mezeje‘; *baluana*, *baluan* ‚bálványa, bálvány‘; *brokinarea* ‚berkenyére‘; *cum duce B.(ela)* ‚Béla‘ stb. | *petre zenaia* ‚Petre szénája‘; *olup hel rea* ‚Alaphelyre‘ (ma Alaphely → Alap); *putu uueize* ‚Pot vejsze‘ stb.

d—t: *hodu utu* ‚hadút‘; *ziget zadu* ‚szigetszád‘; *zakadat* ‚szakadát‘ stb. | *tichon* ‚Tihany‘; *turku* ‚Törek‘; *keuris tue* ‚Kőristó‘ stb.

g—k: *gamas* ‚Gamás‘ (helynév); *ziget zadu* ‚szigetszád‘; *gnir uuege* ‚nyír vége‘ stb. | *keuris tue* ‚Kőristó‘; *fekete kumuc* ‚fekete homok‘; *fuk* ‚fok‘ stb.

A zöngés és zöngétlen zárhangoknak ez a következetes, szigorú megkülönböztetése helyesírásunk egész történetének jellemző sajátja. Az a körülmény meg, hogy ez a szigorú, következetes megkülönböztetés helyesírásunk, jelöléseink legkezdetén is megvan, az eredet szempontjából a legnagyobb figyelmet érdemli meg.

3.

A zöngés és a zöngétlen dentilabialis spiransoknak: a *v*-nek és *f*-nek megkülönböztetése: *f—v*: *feheruaru* ‚Fehérvár‘; *kurtuel fa* ‚körtvélyfa‘; *uluues megaia* ‚ölyves megyéje‘; *gnir uuege* ‚nyír vége‘; *putu uueize* ‚Pot vejsze‘ stb. | *kurtuel fa* (l. fentebb); *feheruaru* (l. fentebb); *fekete kumuc* ‚fekete homok‘; *harum ferteu* ‚három fertő‘; *fotudi* ‚Fadd‘ stb.

A *v*-nek és *f*-nek ez a következetes megkülönböztetése írásbeliségünknek egész történetén át jellemző sajátja, latinbetűs helyes-

írásunk kezdetén pedig az eredet szempontjából a legnagyobb figyelmet érdemlő körülmény.

4.

A postalveolaris zöngétlen spiránsnak: az *š*-nek a latin *s* betűvel való jelölése: *sumig* ,Somogy'; *lean siher* ,leánysír'; *sar feu* ,Sárfő'; *mortis uuasara* ,Martos vására'; *uhues megaia* ,ölyves megyéje'; *kues kut* ,köveskút'; *cuesti* ,Kövesd'; *keuris tue* ,Kőrís töve' stb.

Az *š* spiránsnak a latin *s*-szel való jelölése egészen a mai napig helyesírásunknak egyik jellemző sajátága.

A Tihanyi Alapítólevélben *zs*-vel, tehát az *s* zöngés párjával hangzó szóra példánk nincsen. Nem ilyenek a *cuesti* (mai nyelven *Kövezsd*), *segisti* (mai nyelven *Segezsd*, l. MNy. XXIII, 213) adatok sem. Bennük a mai *-d* kicsinyítő képző *-ti*-nek van írva (más ilyen *-ti*-vel írt adatokra l. MNy. XIX, 87), ezért szinte kétségtelen, hogy a *cuesti*, *segisti* 1055-ben *küesti*-nek, *segisti*-nek hangzott, a nevekben tehát *š* volt a *-ti* előtti hang. Bizonyos azonban az is, hogy helyesírásunkban a *zs* hangnak *s* a legrégebb jele (l. Kniezsa I., Magyar helyesírás 23).

5.

Az alveolaris zöngétlen spiránsnak, az *sz*-nek akár velaris, akár palatalis magánhangzó előtt, illetőleg minden helyzetben *z*-vel való jelölése: *zakadat* ,szakadát'; *koku zarma* ,Kak szarma'; *azah*, *azaa* ,aszó, aszója'; *luazu* ,lovász'; *rumoz licu* ,ravasz-, azaz róka-lyuk'; *petre zenaiia* ,Petre szénája'; *putu uueize* ,Pot vejszó'; *ziget zadu* ,szigetszád'; *zihu kut* ,szilkút'; stb.

Egészen a nyomtatványok koráig emlékeink az *sz* hangot *z* betűvel írják. A XII. században azzal az újítással találkozunk, hogy az *sz*-et palatalis magánhangzók előtt *sc*-vel (elvétve *sz*-vel is), velarisok előtt azonban *s* más helyzetben továbbra is *z* betűvel jelölik. Természetesen vannak emlékek, ahol a *z*-vel való jelölés az egyedüli. A *sz* hangértékű *sc*-vel a XVI. század elejéig találkozunk. A nyomtatványok korában az *sz* hangnak *sz* felel meg, s ez a jegye mai helyesírásunkban is. Ez az *sz* betű nem a nyomtatványok kora előtt az *sc* mellett előforduló *sz*-nek a fejlődéses folytatása vagy magyar felelevenítése. Legelső nyomtatványaink ugyanis ugyanazokkal a német fraktur betűkkel vannak nyomtatva, amelyekkel az akkori német nyomtatványok. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatványban, amelyekben latin, német és lengyel szöveg

is van, a magyar, a lengyel és a német szöveg egy betűtípussal van nyomtatva. E betűtípusban, a német fraktur betűkben az $\text{ß} = \text{fz}$ betű a német, régebben z -vel írt hangnak a jele. A német $\text{ß} = \text{fz}$ a német írásban a XVI. század óta mutatható ki, ahol a régebbi z helyébe lép (l. PAUL—GIERACH, MhdGram.¹² 29. §. 2). A német betűsor fz jegye, miként a németben, a magyarban is az sz hang jelölője. Helyesírásunk mai sz jegye ennek a német betűsorból vett jelnek a folytatója (l. TMNy. 206).

A megfelelő zöngés alveolaris réshangnak, a z -nek a Tihanyi Alapítólevélben z a jegye: *bagat mezee* ‚Bogát mezeje‘; *fizeg* (két-szer), *fyzeg* ‚Füzege‘.

A z hangnak helyesírásunkban a mai napig z a jegye.

6.

A dentipalatalis zöngés d' -nek g -vel, a praepalatalis anterior zöngés j -nek i -vel való jelölése: *gisnav* ‚disznó‘; *uluues megaia* ‚ölyves megyéje‘; *fizeg* (kétszer), *fyzeg* ‚Füzege‘; *harmu hig* ‚három-hegy‘; *sumig* ‚Somogy‘.

Ugyanakkor a zöngés g zárhang szintén g -vel van jelölve: *gamas* ‚Gamás‘; *uuege* ‚vége‘; *segisti* ‚Segesd‘ stb.

A j -re példák: *putu uueize* ‚Pot vejsze‘; *seku ueieze* ‚Sekü vejsze‘; *uluues megaia* ‚ölyves megyéje‘; *petre zenai* ‚Petre szénája‘.

Helyesírásunk egyik legfontosabb sajátága, hogy a magyar gy és a magyar j hang minden időben két külön jellel volt és van írva, mégpedig a gy mindig g -vel vagy a g mellé, illetőleg fölé tett kisegítő jegy, betű alkalmazásával¹⁾, a j meg i -vel, vagy y -nal, vagy — miként ma — j -vel. Ez a j paleografiai tekintetben eredetileg i .

7.

Jellemző a Tihanyi Alapítólevélre az, hogy helyesírása etimológikus. Olyankor ugyanis, mikor a kiejtésnek megfelelően egymás mellett két zöngés zárhangot írhatna, az eredetnek megfelelően zöngétlent és zöngést ír. Ez az eset van a *lopdi* névben, amely név egy halastó neve; („[piscinae] Opoudi et *lopdi* regis sunt“). Hogy ez a *lopdi* hol feküdt s megvan-e régi nevéhez hasonló néven ma is, az nincs eldöntve. SZAMOTA ISTVÁN (NyK. XXV, 145)

¹⁾ Vö. ZOLNAI GYULA, Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. Bpest, 1894. 20 lp.: $g, \acute{g}, \grave{g}, \text{g}^{\prime}, \text{gi}, \text{gh}, \text{ghy}$ stb.

Lápod-nak értelmezte, közelebről azonban fekvését nem jelölte meg. ERDÉLYI LÁSZLÓ (A tihanyi apátság története 420) meg azt írta, hogy Tolna megyében teküdt, de hogy mi a mai neve, azt nem állapította meg. Találunk *Lapod*, Somogy m. (l. CzF.; helyes adat?), *Lábod*, Somogy m., falu és puszta (l. LIPSZKY, Rep.), *Lábd*, Zala m., puszta (l. LIPSZKY, Rep.; vö. Balatonlábdíhegy, vasúti megállóhely) neveket. Egy ó-magyar *lopdi* a mai nyelvben *lapd* > *láp*d lehetne, ami a mai kiejtésben természetesen *lábd*-nak hangzanék.

A tihanyi oklevél *lopdi*-ját az idézett helynevek egyikével sem azonosítom, de erre nincsen is szükségem. Azt azonban kétségtelenül megállapíthatom, hogy a név csakis eredeti magyar név lehet. Alapszava: ó-magyar *lop*-, képzője a kicsinyítő *-di* > *-d*. Az a kérdés, vajjon a tihanyi oklevél idején az író magyar beszédében az egymás mellett levő zöngétlen + zöngés zárhang zöngétlen + zöngésnek, vagy pedig mind a két zárhang zöngésnek hangzott-e, miként ma hangzik hasonló helyzetekben (pl. *csipdes*, *kapdos*).

Hogy az egymás mellett álló zárhangoknak ez a kölcsönös egymásrahatása, a hasonulásnak ez a neme mióta van meg nyelvünkben, azt nem tudjuk. Legrégibb idevonatkozó adataim ezek: 1138/1329: villa *Hedekcut*: Hidegkút, Tolna m. (l. ÓMOLv. 32, 34); 1257: *Thelegd* (Kovács, Ind.); 1344: „Monticulum qui wlgó *Bolukpétur holmya* nuncupatur“: „Balog Péter-halma“ (OkISz.); SchlSzój. *pubdeneuere*, Jókai K. 148: *felhaktak uala*. Ez adatok alapján annyit mondhatunk, hogy a zárhangoknak egymásrahatása a zöngésség-zöngétlenség szempontjából a XIII. század végén és a XIV. század elején megvolt nyelvünkben, vagy mivel az 1138/1329. évi oklevél *Hedekcut*-ja az 1138-ból való eredetinek az írását őrizheti, a hasonulás e neme meglehetett a XII. század első felében is. Hogy régebben hogyan volt, azt nehéz eldönteni. A tihanyi oklevél *lopdi*-ja mellett ott van az 1002 előtt kelt és 1109-ben átírt veszprémi görög oklevél *μελεξδις* személyneve, amely egy ó-magyar *μελεξδις* személynév görögösített alakja. E személynév később is előkerül: 1240 körül egy szőlőmunkásnak *Melegd* a neve (l. OkISz.). A név a magyar *meleg* szó *-di* > *-d* képzős származéka. A szó eredeti magyar (l. SZINNYEI, NyH.⁷ 156), s úgy látszik, eredetibb alakja *melek. Nagyon valószínű, hogy a görög oklevél írója a származékszót etimológiusan írta le, s az sem lehetetlen, hogy az ő kiejtésében a név még *Melekdi*-nek (l. JAKUBOVICH E.: MNy. XX, 11), s nem *Melegdi*-nek hangzott (l. MELICH: MNy. XXIV, 112).

Ugyanezt vallom a tihanyi oklevél *lopdi*-járól is. Ez is etimológikusan van írva, s nem lehetetlen, hogy az alapszó etimológiájának megfelelő alakban hangzott is.

Az, hogy helyesírásunk megindulásában etimológiai elven nyugszik, bizonyítja, hogy ebben a megindulásában is tudatos és tudós munka eredménye. Erre az eredményre jutunk akkor is, ha az 1055-i oklevél magyar szórványainak helyesírását összehasonlítjuk az 1056/1057-ből való csehországi leitmeritzí-i alapító oklevél cseh nyelvi szórványainak vagy a X—XI. század határáról származó szlovén nyelvi Freisingeni Emlékek helyesírásával. Mind a kettő helyesírásának következtelenség, átnemgondoltság a jellemzője (l. erről alább is).

Az a nézetem, hogy egyedül az itt hét pontban felsorolt jelölésmódok helyes értelmezése adhatja meg a feleletet arra, milyen eredetű lehet latinbetűs helyesírásunk kezdete.

III.

Három gondolat vetődött fel bennem e kérdés megoldásának kutatása közben.

1.

Az első ez: Miklós püspök magyar helyesírása egyszerű folytatása korábbi magyar szórványok helyesírásának. Minthogy pedig korábbi, kétségtelenül hiteles magyar szórványok arab és görög betűkkel feljegyzett emlékekben vannak (l. ÓMolv.),¹⁾ azért Miklós püspök latinbetűs helyesírása az arab vagy a görög betűsnek egyszerű folytatása.

Ezt a feltevést könnyű megcáfolni. Arabbetűs szórványunk mindössze három van (vö. a *magyar*, *kende* és *gyula* szavak szórványait ÓMolv. 1—4); belőlük sem magánhangzóink, sem mássalhangzóink latinbetűs jelölésére következtetéseket levonni nem lehet. A görögbetűs szórványoknál más a helyzet. Más azért, mert görögbetűs szórványunk aránylag sok van. Nagybecsű szórványokat tar-

¹⁾ Mai felfogásunk szerint a honfoglaló magyarságnak volt betűsora, ismerte a betűt és az írást, minthogy azonban e betűsorrall írt emlékeink csupán a XV. század végétől fogva vannak, ez emlékek helyesírását nem vehetjük tekintetbe, vö. különben HORVÁTH J., A m. irodalom kezdetei 8; NÉMETH GYULA, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Leipzig, 1932, 33; MNy. XXVIII, 84.

talmaz Szent István király görög oklevele. Tudjuk, hogy ezt az oklevelet Kálmán király 1109-ben átíratta, s a Szent István adományából, valamint a szent király halála utáni időkben kapott birtokok neveit, illetőleg az adományozást latin nyelven is egybeállította. A ránk maradt oklevél felső része a görög nyelvű oklevél másolata, alsó része meg Kálmán király latinnyelvű renovatiója (I. GYOMLAY GYULA, Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről; FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Kálmán király oklevelei).

A kétféle: görög és latin betűtípussal leírt magyar szórványok helyesírása egymástól lényegbe vágó pontokban tér el. A görögbetűs írásban a magyar *sz* és a magyar *s* hangnak egy jegye van. Mindkét hangot a görög σ -val írja az oklevél: $\sigma\mu\tau\acute{\alpha}\gamma$, $\sigma\acute{\alpha}\mu\tau\alpha\gamma$ = Szántó, $\sigma\alpha\gamma\acute{\alpha}\rho\beta\epsilon\rho\upsilon\epsilon\nu$, $\sigma\acute{\alpha}\gamma\alpha\rho\beta\epsilon\rho\upsilon\epsilon\nu$ = Szárberény, $\beta\epsilon\sigma\pi\rho\epsilon\mu$ = Veszprém; — $\sigma\acute{\alpha}\nu\delta\rho\upsilon\varsigma$ = Sándor puszta, $\kappa\eta\acute{\iota}\sigma\alpha$ = Kenese. Ezzel szemben Kálmán király renovatiójában, tehát az oklevél alsó felén a latin szövegben a magyar *s* és a magyar *sz* hang úgy, miként a Tihanyi Alapítólevélben is, két külön betűvel, mégpedig az *sz* hang *z*-vel, az *s* hang meg *ss*-sel, *sc*-vel van írva: *zamtou*, *zaarberin*, *bezpremensium*, *bezpremensis*; — *kinessa*, *scondur*.

Ez a lényegbe vágó eltérés csak fokozódik, ha a régebbi, nem a hazában írt, nézetem szerint azonban magyar emberek feljegyzése alapján készült görögbetűs magyar szórványok helyesírását vizsgáljuk. Egy ilyen lényegbe vágó eltérés a görög- és a latinbetűs magyar szórványok helyesírása közt a magyar *gy* és *j* hangnak a jelölése. Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio“ c. művében, amelyet 950–951 körüli időkben írt, a magyar *gy* hangot állandóan γ -val, a magyar *j* hangot meg hol γ -val, hol meg τ -val írja: $\kappa\omicron\upsilon\rho\tau\upsilon\gamma\epsilon\rho\mu\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon$ = Kürt-Gyarmat, $\mu\epsilon\gamma\acute{\epsilon}\rho\eta$ = Megyer, $\gamma\upsilon\lambda\acute{\alpha}\varsigma$ = *gyula*; $\gamma\epsilon\nu\acute{\alpha}\chi$ = Jenő, $\tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi$ = Telech.

A Tihanyi Alapítólevél a magyar *gy* hangot állandóan *g*-vel, a *j*-t meg állandóan *i*-vel írja. Latinbetűs helyesírásunkban általában nem fordul elő az, hogy a magyar *j* hangot *g* betűvel írták volna. Az idézett szórványok közül több előfordul latinbetűs írással is feljegyezve, mégpedig úgy, hogy a *gy*-vel hangzók *g*-vel, a *j*-vel hangzók meg *i*-vel vannak írva; vö. Anonymus: portum *moger* = *Megyer*; 1193: *Meger* ÓMOlv. 53; 1236: *ieneunec* (Oklsz.) stb.

A Tihanyi Alapítólevél magyar szórványainak helyesírása nem függ össze sem Szent István görög oklevelének, sem pedig más régebbi külföldi görögnyelvű emlékek magyar szórványainak

helyesírásával. Megállapítható, hogy görögbetűs magyar szórványaink helyesírása a X. századi bizánci köznyelvi görög kiejtésen alapul. Amilyen köznyelvi görög hangnak volt egy-egy görög betű a jelölője, ugyanolyan vagy hasonló magyar hangnak lett jelölőjévé a görög betű szórványainkban is (l. e kérdéstről MELICH: MNY. XXIV, 111, 333 XXVII, 151, NYK. XXXIV, 141, XLIV, 345, 353).

2.

A másik gondolat, amely Miklós püspök magyar helyesírási elveinek vizsgálatánál elélem tolult, az, hogy Miklós püspök a latin nyelv helyesírása mellett utánozható valamely akkori nemzeti helyesírást. E gondolatnál vagy azt kellene feltennünk, hogy Miklós maga is idegen származású volt s így esetleg ismerhette annak a nemzetnek a helyesírását, amelynek nyelve az anyanyelve volt, vagy pedig — tekintet nélkül arra, magyar vagy nemmagyar származású volt-e — ismerhette a korabeli nemzeti helyesírásokat. — Ismerhette vagy azért, mert külföldön járt iskolába, vagy pedig azért, mert hazánkban 1000—1055 közt előkelő világi papi állásokban sok volt az idegen, akiktől itthon is egyetmást megtudhatott a nemzeti helyesírások tekintetében. Csak néhány ilyen előkelő világi papi állásban levő idegenre mutatok reá, aki nálunk hosszabb-rövidebb ideig működött, s akik közül nemi egyet Miklós püspök személy szerint is ismerhetett. Ilyenek voltak a többi közt: Radla, Szent Adalbert nevelője, aki német vagy cseh származású volt; Bruno, aki Szent István udvarában járt, s aki német volt; Szent Gellért, aki Miklós püspök idejében vértanúhalált halt, s aki tudvalevőleg velencei olasz volt. A Gellért-legenda szerint a marosvári püspökség papi nevelőjében a kispapok magistere Waltherus, aki talán német volt; mellette működött egy másik, Henricus nevű magister, akit Szent István küldött Marosvára Székesfehérvárról, s aki a legenda szerint „tewtonicus“, tehát német volt (l. ENDLICHER, MonArp. 221). Az első pécsi püspök Bonibertus, abból a kapcsolatból következtetve, amelyben a francia chartres-i Fulbertus-szal állt, nyilván francia származású volt (l. Fulbertus levelét FEJÉR, CodDipl. I, 291 és PAULER, A m. nemz. tört. I², 396). A bihari (később nagyváradi) püspökségnek Endre király életében Leuduinus volt a püspöke, aki e díszes állást még Szent István idejében nyerte el. Leuduinus lotaringiai, a lüttichi egyházmegyéből való volt. Nemzetiségére nézve lehetett francia, de lehetett német is (BRESSLAU H.: Neues Archiv für altdeutsche Geschichts-

kunde VIII, 594 németnek tartja; KARÁCSONYI JÁNOS: MNy. XIX, 28 szerint francia: vallon származású volt). Valamivel később, Szent László idejében az első zágrábi püspök Duch, aki cseh származású volt (vö. Felician esztergomi érsek ítéletlevelét 1134-ből: „quendam bohemicum uirum Duch“; l. MELICH, SzJöv. I, 2: 111). Duchot azért említtem, mert már 1055 táján is hazánkban élhetett. Minthogy pedig Miklós püspök Endre király kancellárja volt, a korabeli előkelő világi papokkal, köztük az idegen származásúakkal is érintkezhetett, s a nemzeti nyelvű feljegyzések írásmódjáról egyet-mást az ő révükön is megtudhatott.

De voltak-e Miklós püspök idejében kialakult latinbetűs nemzeti helyesírások? Kérdésünkre természetesen csak a velünk érintkezésben volt népek emlékeinek vizsgálata alapján adhatunk feleletet.

Kialakult cseh latinbetűs helyesírás 1055-ig, a Tihanyi Alapítólevél írásának idejéig nem volt; 1055-ig nincs egyetlenegy hiteles és egykorú latinbetűs cseh szöveg- vagy szórványemlék. Az első cseh eredeti és hiteles szórványemlék az 1056/1057 körüli időből származó Leitmeritz-i Alapítólevél (l. FRIEDRICH G., Cod. ep. et dipl. regni Bohemiae I. köt.); utána következő szórványemlékek: a talán hiteles Gergely-glosszák a XI. század végéről és a kétségtelenül hiteles Bécsi Glosszák a XI—XII. századból (l. GEBAUER, Staroč. slov. I. köt. XIV. l.: Glossy sv. Řehořské; JAGÍČ, Kirchenslav.-böhmische Glossen saec. XI—XII: Denkschriften, Wien. L. 1908). Cseh latinbetűs szövegemlékek csak a XIII. század óta vannak.

Vizsgálva az említett három szórványemlék cseh szavainak helyesírását, azt látjuk, hogy az a legnagyobb mértékben következtelen, s a Tihanyi Alapítólevél helyesírásával nem azonosítható. A Leitmeritz-i Alapítólevélben a cseh *p* hangot *b*-vel, a *b*-t meg *p*-vel is írják; ugyanezt látjuk a cseh *t* hangnál, amelyet *d*-vel is jelölnek. A cseh *s* hang (= magyar *sz*) hol *z*-vel, hol meg *ss*-szel, a cseh *ch* hol *c*-vel, hol meg *cs*-vel van jelölve (vö. *Bocudicih* = *Pokutice*; *Prenee* = *Brná*; *Vzthi* = *Ústi*; *Zassadee* = *Zásada*; *Cressicsi* = *Křešice*; *Tinecs* = *Tynec* stb.). Ugyanez a következtelenség van a Gergely- és a Bécsi Glosszákban; bennük a cseh *s* (= magyar *sz*) hol *z*, hol meg *s*, a cseh *š* (= magyar *s*) hol *ss*, hol *z*, hol meg *s* betűvel van jelölve. Ilyen következtelen, át nem gondolt helyesírás nem lehetett hatással Miklós püspök helyesírására.¹⁾

¹⁾ A cseh helyesírás történetére ma is az egyetlen, bár elavult mű: I. GEBAUER, Příspěvky k historii českého pravopisu. V Praze, 1871.

A lengyelekkel a X. század végén és a XI. század első felében sűrű érintkezésünk volt, a lengyelek azonban Miklós püspök helyesírásának megítélésénél tekintetbe nem jöhetnek, mégpedig azért, mert 1055-ig, sőt az egész XI. századból nincsenek sem szórvány-, sem szövegemlékeik. Az első lengyel emlék az 1136. évből való pápai bulla a gneseni püspökség javairól; e bulla természetesen lengyel szórványemlék (I. JAN ROZWADOWSKI, Bulla z roku 1136. W Krakowie, 1909).¹⁾

Az adriamenti horvátságra vonatkozó latinnyelvű, tehát latinbetűs emlékek horvátnyelvi szórványainak helyesírása sem lehetett hatással Miklós püspökre. Ez emlékek horvátnyelvi szórványaiban a horvát *s* (= magyar *sz*) és *š* (= magyar *s*) hangok állandóan latin *s*-szel vannak írva; a szórványoknak más helyesírási sajátosságai is olyanok, amelyek a Tihanyi Alapítólevél magyar szórványai helyesírásától merőben különböznek (vö. ez emlékekre és írásukra: F. ŠIŠIĆ, Priručnik izvora hrvatske historije. U Zagrebu, 1914. I. köt.; C. JIREČEK, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Wien, 1901—1904. I—III. köt., különösen I, 93, II, 65).

A német helyesírás a X. század végén és a XI. század első felében sok tekintetben szabályokba foglalható elveken nyugszik. A XI. század első feléből szép számmal vannak német, mégpedig felnémet szövegemlékek. Miklós püspök tudhatott németül (I. fentebb a Gebhardt németországi püspök leveléről mondottakat), s ismerhette az akkori német helyesírást. Az ó-felnémet szórvány- és szövegemlékek helyesírásának egyik jellemző sajátossága, hogy az ó-felnémet *f* hangnak szó elején és szó belsejében $u = v$ a jele (I. BRAUNE, AhdGram.³⁻⁴ 176. §.). Ez a jelölésmód nagyjában megvan a mai német helyesírásban is (vö. a német *vater*, *vogel*, *vogt*, *vor*; *frevel*; *brav* stb. szavakat). A német helyesírás e sajátosságának — amint az a német nyelv latin eredetű szavaiból szépen kitetszik — kiejtésbeli alapja van. Erről alább, ahol a latin nyelv X—XI. századi hangzását tárgyalom, még szólni fogok. Itt csak annyit, hogy Miklós püspök a magyar *f* hangot sohasem írta német módra $u = v$ -vel. Nagyon sok ó-felnémet szövegemlékben a német *je-*, *ji-* szótag *ge-*, *gi-*vel, viszont a német *ge-*, *gi-* szótag *ghe-*, *ghi-*vel van írva (I. BRAUNE, AhdGram.³⁻⁴ 116., 117., 118., 148., 177. §.). Mindebből Miklós püspök helyesírásában semmi sem mutatkozik.

¹⁾ A lengyel helyesírásra vö. A. BRÜCKNER, Grafika i ortografia: Encyklopedija polska. II. Język polski. I, 269.

A német helyesírás terén érdekes újítást valósított meg az alemann nyelvjárásban író Notker († 1022.). Újítása részint a magánhangzók időmértékére, részint a szókezdő zárhangok zöngés-zöngétlen jelölésére vonatkozik. Notker a rövid magánhangzókra *acutus*, a hosszúakra *circumflexus* jelt tett. Ha egy magánhangzón vagy *m, n, l, r* hangon végződő szó után zárhangon kezdődő szó következett, akkor Notker zöngés zárhangot: *b, d, g*-t írt, minden más mássalhangzón végződő szó után, úgyszintén mondat elején zöngétlen zárhangot: *p, t, k*-t (l. PAUL—GIERACH, *MhdGram.*¹² 95. §. Anm. 1.; BRAUNE, *AhdLesebuch.*⁷ 57—71; BRAUNE, *AhdGram.*³⁻⁴ 103. §.; PAUL—BRAUNE, *Beiträge* II, 127; NAUMANN, *AhdGram.*² 149: *Ter brūoder, des prūoder, ich pin, vert tá* stb.). — Miklós püspök magyar szavainak helyesírásában ilyen sajátságok nincsenek. Az a meggyőződésem tehát, hogy Miklós püspök magyar szavak írásában a korabeli német helyesírást nem utánozhatta, nem utánozta.

Meg kell emlékezmem a szlovén helyesírásról is. Szlovénnyelvű latinbetűs emlékek a Freisingeni Emlékek (összesen három ilyen van. l. V. VONDRÁK, *Frisinské památky. V Praze, 1896.* Hasonmásban is). Ma azt tartják róluk, hogy 972—1022/1023 közt írták őket, az eggyel jelöltet talán valamivel későbbben (l. NICOLAAS VAN WIJK, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. Berlin u. Leipzig, 1931.* 7; itt felsorolva a nyelvemlékekről szóló újabb irodalom is).

Vagy mind a három, vagy legalább az egyik Freisingeni Emlék olyan időben keletkezett, amikor, t. i. 1022 táján, Miklós püspök már pap lehetett. Azt a helyesírást tehát, amely e nyelvemlékekben van, Miklós püspök ismerhette volna. Bizonyos azonban, hogy Miklós püspök sem a Freisingeni Emlékeket, sem a bennük megnyilatkozó helyesírást nem ismerte. A Freisingeni Emlékek írója — mai felfogás szerint — német, mégpedig bajor-német pap volt. S a X—XI. század fordulójakor használt bajor helyesírás sok sajátságát megtaláljuk e nyelvemlékekben. Így hogy csak egypárat említsek, a szlovén *je* szótagot többször találjuk ez emlékekben *ge*-vel, a szlovén *p*-t meg szintén többször *b*-vel írva (így: *pigem* = *pijem*; *gezim* = *jesem*, *gest* = *je*; — *naboiachu* = *napojachu*; *gozbod* = *gospod*; *izbovedati* = *isповědati* stb). Általában azt lehet megállapítani, hogy a Freisingeni Emlékek helyesírásában sok a következtelenség. Miklós püspök ezt a helyesírást nem vehette mintaképül.

Nem utánozhatta Miklós püspök a korabeli francia-, valamint olasznyelvű emlékek helyesírását sem. Amennyire az 1055-ig kelet-

kezett francia- és olasznyelvű emlékek helyesírásából ítélhetünk (l. *Chrestomathie de l'ancien français*... par KARL BARTSCH. Septième édition. Revue et corrigée par A. HORNING. Leipzig, 1901; FÖRSTER—KOSCHWITZ—HILKA, *Altfranz. Übungsbuch*. Leipzig, 1921; SAVJ—LOPEZ und BARTOLI, *Altitalienische Chrestomathie*. Strassburg, 1903.), azt látjuk, hogy Miklós püspök nem ismerhette ezek jelölése módját. Van ugyan az ő helyesírásában is egy-egy olyan betű, amely hasonló vagy azonos magyar és francia, illetőleg olasz hang jelölője, általában azonban a magyar és a francia, illetőleg olasz helyesírás lényegbe vágóan különbözik.

A kifejtettek alapján az a meggyőződés, hogy Miklós püspök nem utánozta az 1055-ig keletkezett német, olasz, francia, szlovén emlékek helyesírását, s nem utánozta a cseh, lengyel, horvát nyelvi szórványokét sem.

3.

A harmadik gondolat, amely Miklós püspök magyar helyesírásának eredetével kapcsolatban felvetődik: vajjon nem fejthető-e meg e helyesírás a korabeli latin kiejtés alapján.

Azt a gondolatot, hogy latinbetűs helyesírásunk a latin ortográfia alapján fejthető meg, s a megfejtés kulcsát a magyarországi latin kiejtésben kell keresnünk, VOLF GYÖREY vetette fel „Kiktől tanult a magyar írni, olvasni?” c. értekezésében (1885.), s helyesírásunk eredetét ez alapon próbálta megfejteni. VOLF megállapítja azt a tényt, hogy a hazai latinban sokáig, úgyszólván a XIX. századig kizárólag, a latin *s*-et általában *š*-nek (olv. magyar *s*), a latin *ge*-t meg *gye*-, *gyi*-nek olvasták és ejtették. Annak a ténynek, hogy a magyar *š* hangot a latin *s* betűvel, a magyar *gy* hangot meg a latin *g*-vel írták, s részben ma is írjuk, az okát ebben a hazai latin kiejtésben látja. E hazai latin kiejtéssel egyező, azonos kiejtés van szerinte Velencében, illetőleg általában Észak-Olaszországban. A velencei, illetőleg az észak-olasz nyelvjárást beszélő olaszok saját nyelvjárásukban az *s*-et *š*-féle hangnak, a *ge*-, *gi*-t meg *d'e*-, *d'i*-nek (= magyar *gye*-, *gyi*) ejtik, s ezekkel a saját nyelvükbeli hangokkal ejtették a latin nyelvet is. Minthogy tehát VOLF szerint a velencei, illetőleg velencevidéki: velencés olasz és a magyarországi latin kiejtés azonos, azért a mi latinságunk és vele együtt latinbetűs helyesírásunk is velencei, illetőleg velencevidéki: velencés papoktól származik. Ezek a papok térítették beennünket a kereszténységre.

IV.

VOLF elméletével részletesen foglalkoztam „Szláv jövevényszavaink“ c. munkámban s azt mutattam ki, hogy a latin *s*-nek *š*-es ejtése csak végelemzésben megy vissza észak-olasz nyelvi sajátságra, mert a latin *s*-et a latin szertartású szláv népek is — amint a nyelvükben lévő latin eredetű keresztény terminus technicusok s más bizonyítékok mutatják — *š*-nek ejtették. A hazai latin *gye*; *gyi* ejtésről meg az volt a nézetem, hogy magyar fejlemény a vulgáris latin ejtésű *je*-, *ji*-ből, aminek a latin *ge*-, *gi*-t többek közt az itt talált szlovének is ejtették. Mi tőlük vettük át e latin kiejtést, tőlük tanultunk latinul olvasni, latinul írni.

A hazai latin *gye*, *gyi* ejtésről velem egyidőben írt ÁSBÓTH OSZKÁR (Něskolko zaměcanij na sočin. V. I. Jagića: Izvěstija II. odděl. Imp. Akad. Naukъ. St. Peterburg, 1902. VII, 267, 276, 317). Szerinte nem könnyű megjelölni a népet, amelyiktől a latin *ge*-, *gi*-nek *d'e*, *d'i* (= magyar *gye*, *gyi*) ejtése származik, s ezt megjelölni szerinte VOLFnak sem sikerült. Bizonyos csak az, hogy az ejtést új-latin nyelvi anyanyelvű hittérítőktől kaptuk, ezek azonban nem olaszok, még kevésbé velenceiek, velencések, hanem rháto-románok voltak. Szerinte itt ejtik a latin *ge*-, *gi*-t *d'e*-, *d'i*-nek.

Fentvázolt felfogásomat részletesen ismerteti FLUDOROVITS JOLÁN „Latin jövevényszavaink hangtana“ című kitűnő értekezésében (kny. a MNy. 1930. XXVI. évf.-ából: M. Nyelvtud. Társaság Kiadványai 26. sz.). FLUDOROVITS többek közt azt fejtegeti, hogy a hazai latinságban a latin *ge*, *gi* nem hangozhatott *je*-, *ji*-nek,¹⁾ mert akkor volna emlékeinkben a magyar *j* hangnak *g* jele is, volnának tehát ilyen írásváltozatok, írásmódok: *jég* helyett *gég*, *gém* helyett *jém*, márpedig ilyen írás helyesírásunk történetében nincsen, és régi nyelvtaniróink sem tudnak más hazai latin ejtésről, mint *gye*-, *gyi*-ről. — VOLF magyarázatát is elfogadhatatlannak tartja FLUDOROVITS, elfogadhatatlannak azért, mert az olaszban is meg a többi új-latin nyelvben is a latin *j*, a latin *ge*, *gi* és a latin *di* + m a g á u h a n g z ó egy hangba esett össze, egy hanggá lett. A latin *Januāriū(m)*, *gente(m)*, *diurnū(m)* szavak azonos fejlődéssel vannak meg az új-latin nyelvekben; olasz *gennajo*, *gente*, *giorno*; francia *janvier*,

¹⁾ A latin *ge*-, *gi*-nek hazai latin *je*, *ji* ejtése ellen nyilatkozik HORGER A. is (MNy. XX, 171).

gendre, gens, jour stb. Ezzel szemben a latin *j* a magyarban *j*, a latin *ge, gi* meg *gye, gyi*; vö. magyar *január, János, Jézus*, de magyar *gyehenna, György* stb. Ilyen kettősség egyetlen új-latin nyelvben sincs, a magyarországi latinságnak ez a kettőssége egyedül áll, éppazért továbbra is a megfejtendő kérdések közé tartozik. — Jegyzetben FLUDOROVITS megemlíti TAGLIAVINI KÁROLYNAK, a budapesti egyetemen a romanisztika tanárának azt az értesítését, hogy a mai olasz iskolákban a latin tanításban a latin *ge-, gi-t* *dže-, dži-*nek, a latin *j-t* azonban *j-*nek olvassák. A francia iskolákban mind a két betűt: a *g (+ e, i)-t* és a *j-t* *ž-*nek ejtik. FLUDOROVITS felveti a kérdést, vajjon az olasz iskolák olvasásmódjának nem az olasz ortográfia adja-e meg a magyarázatát. E gondolatát azonban részletesebben nem fejti ki.

Az eddigiekből azt látjuk, hogy helyesírásunk két fontos kérdését: a magyar *š* hangnak a latin *s*-szel, s a magyar *d'*-nek a latin *g*-vel (ma: *g + y*-nal) való jelölését VOLF s nyomában más sem fejtette meg véglegesen. Bizonyos azonban az, hogy VOLF alapelve sziklaszilárd talajon áll: latinbetűs helyesírásunk megindulásában csakis az akkori latin kiejtés alapján fejthető meg. Minthogy pedig latinbetűs helyesírásunk első hiteles emléke Miklós püspöknek 1055-ből való oklevele, ennél fogva ennek a magyar helyesírása is csak az akkori latin kiejtés alapján fejthető meg.

V.

Erre a latin kiejtésre azonban a bizonyítékokat első sorban magából az oklevélből kell merítenünk. S az oklevél latin szavainak helyesírásában találunk is néhány adatot Miklós püspök latin kiejtésére. Ilyen sajátosságok:

1. Miklós püspök oklevelében a latin szavak magánhangzóinak időmértéke, mint általában a klasszikus és a középkori latinban, jelöletlen. Bár nem tudjuk, hogy az 1000—1055 közt használt hazai latin nyelv szavaiban mi volt a magánhangzók időmértéke, mégis nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy volt e latin nyelvben rövid és hosszú *a*, rövid és hosszú *e*, s volt más rövid és hosszú magánhangzó is. A rövid és a hosszú *a*-ra, a rövid és a hosszú *e*-re vö. az oklevél ilyen szavait: *apud, quia*, de: *commendarent, exarari, defraudare* stb.; *habet, pertinent, retrahere, persolvere*, de: *possidēbat, habebat* stb.

2. Miként a klasszikus és a középkori latinban, oklevelünkben is jelöletlen a latin szavak hangzóinak minősége: nyílt vagy zárt volta is. A jelöletlenségre csupán a klasszikus latin *ae* és *oe* diftongusok oklevelünkbeli példáit hozom fel. Tudvalevő dolog, hogy e diftongusok a latinban igen korán, a Kr. u. I—II. században, illetőleg a császárság korában monoftongusokká lettek, mégpedig az *ae*-ből nyílt *ē*, majd nyílt *e*, az *oe*-ből meg zárt *ē*. Oklevelünkben a klasszikus latin *ae* helyén hol *e*, hol meg *e* betű áll (egyetlenegyszer sincs *ae* írva), a klasszikus latin *oe* helyén meg hol *oe*, hol meg *e* van. Vö. *sancte*, *humane*, *que*, *presente*, *presentibus*, *celi*, *vacce*, *ecclesiam* stb., de: *ecclesiam*, *sepe*, *sepissime*, *preter*, *prefatus*, *presenti*; *coenobium*, *foeno*, de: ad *fenum*, *fenum*. — Miklós püspök latin kiejtésében a klasszikus latin *ae* és *oe* *e*-nek hangzott. Hogy nyílt volt-e az *ae* > *e*, és zárt-e az *oe* > *e*, úgyszintén hogy melyik szóban volt rövid és melyikben hosszú az *e*, eldönteni nem tudjuk.

3. Miként a középkori latinban, Miklós püspök latin ejtésében is a *ti* + vocalis *ci* + vocalisnak hangzott. Ezt bizonyítja, hogy a klasszikus latin *ti* + vocalis hangcsoportot a túlnyomó többségben előforduló *ti* + vocalis írásmód mellett *ci* + vocalissal is írja. Vö. *piscationibus*, *venerationem*, *donatione*, de: *sustentacionem*; *famulantium*, *succedentium*, de: *degencium*; *inicium*, *servicium*, *servicio*, *terciam*, *tercia* stb.¹ Hogy a *sti* + vocalis hangcsoportot Miklós püspök hogyan ejtette, nem tudjuk, mert az oklevélben ilyen szóra nincsen példa.

4. Miklós püspök latin kiejtésére jellemző, hogy a zöngés és a zöngétlen zárhangokat következetesen megkülönbözteti. Oklevelében a klasszikus latin *k* (jegye: *c*), *t*, *p* hangok *c*, *t*, *p*-vel, az ugyanilyen *g*, *d*, *b* hangok meg *g*, *d*, *b*-vel vannak írva. Vö. *coniugis*, *custodibus*, *cumulo* stb.; *gloriosus*, *gregem* stb.; *temporum*, *terminus*, *tradidit* stb. — *defunctorum*, *deleri*, *dicitur* stb.; *parentum*, *portus*, *publicam* stb. — *bonus*, *bubulci*, *bubus* stb.

5. Miklós püspök latin ejtésére jellemző, hogy a latin *v* hangot sohasem írja *f*-fel, az *f*-et meg sohasem írja *v*-vel (= *u*-val). A latin szavakat mindenkor a klasszikus latin írásmódnak megfelelően írja: *v*-t (helyesen: *u*-t) és *f*-et ír, az *f*-fel hangzó görög eredetű szavakban meg *ph*-t. Vö. *vallum*, *viderant*, *villam*, *visum*,

¹) Ebből persze az is következik, hogy a lat. *c* (+ *e*, *i*)-t *ts*-nek ejtette.

vivorum, vocatur stb.; *confessoris, defunctorum, fabri, fieri, filii, fluens, fundata, prefatus* stb.; *philosophi*.

6. Miklós püspök latin kiejtésére jellemző, hogy *h* hangot — egy esetet kivéve — csupán ott ír, ahol *h* a klasszikus latinban is volt. Vö. *habeant, habet, habebat, habentur, habiles, habilis, hebetati, hec, hic, hinc, his, hoc, honorem, huius, humane, hunc* (írás-hiba: *hanc* h.), *hunc, adhuc, retrahere*. A klasszikus latin *abundantia* szó nála is *habundantia*. Ez azért van, mert a középkorban azt tartották, hogy *e* szó a latin *habeo* származéka, s annak mintájára írták következetesen *h*-val. Miklós püspök latin nyelvében a *h* nem lehetett pusztán ortografiai sajátosság.

7. Miklós püspök latin kiejtésére jellemző, hogy a klasszikus latin *j* hangot mindig *i*-vel, a klasszikus latin *ge-, gi-*t meg mindig *ge-, gi-*vel írja. Vö. *adiacent, adiacentibus, circumiacent, coniugis, cuius, eiusdem, huius, iacentia, iam, iugi, iussu; coniugis, degenerium, dirigitur, generis, gregem, privilegii, privilegium, regis, sigilli*.

8. Jellemzőnek tartom Miklós püspök latin beszédére, hogy *x* betűt mindenütt ott ír, ahol azt a klasszikus latinban írták. Vö. *edixit, ex hoc, ex hinc, ex his, exinde, ex regali habundantia, extenditur, iuxta, proximam, ex qua* stb.

9. Miklós püspök latin beszédében figyelemreméltó, hogy a *qu-*t mindenütt ott írja, ahol azt a klasszikus latinban írták. Sohasem ír helyette *c-*t (= olv. *k*), s viszont a latin *c-*t (= olv. *k*) sohasem írja *qu-*vel. Vö. *equabus, quamplurimi, in qua, -que* (*usque, sancteque, patresque* stb.), *que, equites, equis, quia, quorum, equorum* stb., de: *cum terra, lacum* stb., stb.

Az eddig említett latin ejtési sajátosságokból már levonhatnánk egy s más tanulságot Miklós püspök magyar helyesírására, de ezek a tanulságok nem járulnának hozzá az ő magyar helyesírása legjellemzőbb sajátosságainak tisztázásához. Miklós püspök latin nyelve középkori egyházi latin nyelv. Nyelvében az alaktan és a mondat-tan klasszikus latin, úgy ragoz, úgy alkot mondatot s úgy szerkeszti, fűzi egybe a mondatokat, ahogy a klasszikus latinban ragoztak, mondatot szerkesztettek, mondatokat egybefűztek. Nagyobb eltérés a szókészletben van. E szókészletben vannak szavak, amelyeknek más a jelentésük, mint ami a klasszikus latinban volt (pl. *comes, ecclesia, mansio, presul, privilegium, signum* stb.), s vannak e szókészletben új szavak, amelyek a klasszikus latinban ismeretlenek

vö. pl. *abbas, archiepiscopus, coenobium, episcopus, poletrus* stb.). Az a hangállomány is, amellyel Miklós püspök latinul beszélt, több lényeges pontban különbözött a klasszikus latin nyelv hangállományától. Néhány ilyen pontra, amilyen a klasszikus latin *ae-* és *oe-*nak $\bar{e} > e$, illetőleg $\bar{e} > e > e$, a klasszikus latin *ti* + vocalisnak *ci* + vocalis ejtése (l. fentebb a 2. és 3. alatt), már előbb rá is mutattam. Más — már imént jelzett — hangzási sajátságoknak magyar helyesírásunk eredete szempontjából való értékét csak akkor mérlegelhetjük, ha Miklós püspök oklevelének magyar szavaival, továbbá más külföldi latin és nem latin emlékekkel, valamint grammatikusok vallomásaival világítjuk meg. Végül vannak lényeges sajátságok Miklós püspök magyar helyesírásában, amelyeket pusztán oklevele latin szövegével nem lehet megérteni. Itt is csak úgy érünk el célt, ha ismerjük a korabeli, mondjuk a X—XI. század határától 1055-ig terjedő külföldi latinság hangállományát.

VI.

A latin szertartású népek egyházi latin nyelvének kiejtése sohasem volt egységes, amint ma sem az. Hazánkban ma kétféle latin kiejtés dívik a katolikus egyházban. Olyan papok, akik Rómában tanultak, a római ejtés szerint olvassák a latint, — közli velem MARTIN AURÉL DR. egyetemi tanár úr.¹⁾ A római ejtés szerint a latin *ce-*, *ci* = *cse-*, *csi*, a latin *j* = *dž*, a latin *ge-*, *gi* = *dže-*, *dži-*, a latin *-gn-* = *ny*, a szókezdő latin *h* nem hangzik. A latin *coeli*, *regina*, *virginem*, *jocundus*, *agnus*, *historia* a római ejtés szerint: *csēli*, *redžina*, *virđžinem*, *džokundusz*, *anyusz*, *isztōria*. — A hazai katolikus papság többsége azonban a XIX. század közepe táján elterjedt német egyházi latin kiejtés szerint olvassa a latint; e kiejtésben a fent közölt latin szavak így hangzanak: *cōli*, *regína*, *virginem*, *jokundusz*, *agnusz*, *hisztōria*.

Franciaországban is kétféle az egyházi latin kiejtés. Vannak papok, akik alkalmazkodnak a római kiejtéshez, általában azonban elterjedtebb a francia kiejtés, melynek alapja a mai francianyelvi ejtés. E franciaországi latin ejtésben a latin *ge-*, *gi-* = *zse*, *zsi*, a latin *j* = *zs*, a latin *gn* = *ny*, a latin szókezdő *h* nem hangzik,

¹⁾ Amit az olasz, a francia, az angol, a német s a szláv népek mai egyházi latin kiejtéséről mondok, nagy részben az ő szívességének köszönöm.

a latin *u* = *ü*, a latin szóvégi *-um* = *ō* (= nazalizált *o*); e szerint a következő latin szavak: *regina*, *jecur*, *justum*, *dignum*, *historia*, *oremus*, *dominus* a franciaországi egyházi latinban így hangzanak: *rezsína*, *zsekür*, *zsüsztő*, *dinyő*, *isztoria*, *orémüsz*, *dominüsz*. A latin *et* és *est* a francia egyházi latinságban *e*-nek hangzik.

MARTIN tanár úréhoz hasonló megfigyelést közölt SZIGETVÁRI IVÁN a franciaországi iskolai latin kiejtéséről (l. Egyet. Phil. Köz-löny XXI, 800—806). SZIGETVÁRI szerint a francia iskolákban a következőképen olvassák a latin szavakat: latin *u* = *ü*; latin *ce*, *ci* = *sze*, *szi*; latin *ge*, *gi* = *zse*, *zsi*; latin *j* = *zs*; latin *im* v. *in* + cons. = *em* v. *en*; latin *au* = *o*; latin *um* szó végén és szó belsejében, úgyszintén *-un*, ha utána mássalhangzó következik = *om*, *on*, latin *gn* = *g* + *n*, stb., vö. latin *ducit*, *Virgilius*, *iam*, *junctaque*, *impedire*, *templum*, *gaudet*, *agnus*, *ignis* stb. = *düszit*, *Virziliüsz*, *zsam*, *zsonktékve*, *empedire*, *templom*, *godet*, *agnüsz*, *igni* stb. SZIGETVÁRI szerint olyan nagy a különbség a magyar- és a franciaországi latin kiejtés közt, hogy kétségbe vonja, hogy magyar ember franciával latinul beszélni tudna.

Az angolországi kiejtés általában olyan, mint a németországi és az osztrák-német. A latin *ge*-, *gi*- = *ge*-, *gi*-, a latin *ce*-, *ci*- = *ce*-, *ci*-, a latin *h*- = *h* stb. A latin *virginem*, *coeli*, *historia*, *oremus*, *dominus* stb. = *virginem*, *cöli*, *hisztoria*, *orémusz*, *dominusz* stb. — A szláv népek közül a szlovéneknél, tótoknál, cseheknél, lengyeleknél a vázolt német kiejtés van, mint nálunk magyaroknál is. Bizonyos azonban az, hogy ezeknél a népeknél is belejátszik a latin kiejtésbe a saját nyelvük kiejtése. Így pl. a lengyeleknél, mert a lengyel nyelvben nincsenek hosszú magánhangzók, szokásos a hosszú latin magánhangzókat röviden mondani.¹⁾ De az angoloknál, a németeknél, a szlovéneknél, cseheknél, tótoknál, lengyeleknél kétségtelenül vannak olyan papok, akik a római ejtés szerint ejtik a latint, hiszen volt X. Pius pápának egy allocutiója, amelyben azt az óhaját nyilvánította, hogy a világ katolikusai fogadják el a római ejtismódot. Aztán az idézett népek papjai között sokan Rómában

¹⁾ PETZ GEDEON tanár úrtól értesülök arról, hogy mikor e latin kiejtésről egy lengyel tudóssal beszélt, az ezt a mondást idézte: *Nös Pölöni nön cürämüs quántitätēm sýlläbärüm*. A lengyelek német beszédben is röviden ejtik a német hosszú magánhangzókat, pl. ebben a híres mondásban: *Noch ist Pölen nicht verlören* (l. erről VONDRÁK, VglGram. I^o, 306).

végzik vagy végezték tanulmányaikat, s így terjesztői lehetnek a római ejtémódnak. Bizonyos azonban, hogy ha a világ katolikusai elfogadnák is a római ejtémódot, az egyes nemzeti nyelveknek akkor is hatásuk volna az egységesnek tartott egyházi latin kiejtésre.¹⁾

Az egyházi latinnak, s általában a latin nyelvnek minden időben megvolt az egyes országok szerint a maga ejtémódja. S az emberek tudták is, hogy így van, s szó van erről az irodalomban, így a renaissance és a XVI—XVII. század irodalmában. A franciák pl. sokat mulattak azon, hogy a svájci német a latin *bonus vir-t* *ponus fir*-nek, a bajor a latin *päter*, *pänem* szavakat *pöter*-nek, *pönem*-nek ejti. Scaligerus J. Caesarhoz († 1558.), akit Olaszországból száműztek, s aki Franciaországban élt, beállított egy ír barát s latinul szólt hozzá. A megszólított Scaligerus — bizonyára félig tréfából, félig meg gúnyból — ezt felelte: *Domine! Non intelligo Irlandia.* „De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione“ c. értekezésében beszéli ERASMUS, hogy jelen volt egy alkalommal, mikor a különféle nemzetek követei: oratorai Miksa császár előtt megjelentek. A követek a császárt a diplomácia akkori nyelvén, latinul üdvözölték, de az egész császári udvar azt hitte, hogy a francia követ franciául, az olasz olaszul s így tovább beszélt. A koronát azonban ez üdvözetek latin ejtémódjára a német válasz tette rá, mert az így hangzott: *Caesarea Maghestas pene caudet fidere fos et horationem festram lipenter audifit* (= *Caesarea Maiestas bene gaudet videre vos et orationem vestram libenter audivit*).²⁾

Az idézett példákban az derül ki, hogy a németek latinságában a latin zöngés zárhangok szó elején általában, más helyzetben igen sokszor zöngétlenül hangzottak. Ez az ejtémód a felsőnémet (oberdeutsch) beszédmódnak a latinba való átvitele. A latin *v: f* ejtésének más oka lesz, de ez ejtésnek sok latin eredetű német szóban maradt meg a nyoma, pl. a következőkben: *veilchen* (írva egyfeil-, feiel-alakban is) < latin *viola*; *vers* (írva az ófn.-ben *fers* is)

¹⁾ Vö., amit PÖTZL KARL „Die Aussprache des Lateinischen“ c. művében (Leipzig, 1888. 9. l.) mond. „Latein in Europa überall nach den Lautgewohnheiten der einzelnen Völker, also überall verschieden gelesen wird“.

²⁾ Az idézett példákat ebből a cikkből vettem: Die Aussprache des Lateins im XVI. und XVII. Jahrhundert: Allgemeine Zeitung, Beilage (München) 1908. május 9-i szám (109. l.).

< latin versus; *vesper* < latin *vespera*; *vettel* < latin *vetula*; *vogt* (írva ófn. *fogat*) < latin *vocatus*; *feifel* „lóbetegség neve” < középlatin *vivolae* stb. Mindezeket a szavakat *v*-vel írják, de *f*-fel mondják.

Mind a két ejtőmód nagyon régi. Legrégibb példám reá a 800 körüli időből származó Casseli Glosszákból van (vö. *fidelli* — *chalpir* = latin *vitelli* — német *kälber*). Ez volt a német ejtőmód Miklós püspök idejében is, s ez volt később a XII—XV. században is. A X—XI. század németországi latin emlékek: évkönyvek, krónikák, császári oklevelek írott latinsága általában klasszikus latin, csak itt-ott van a latin szavakban egy-egy elírás, amelyből a beszélt latinra lehet következtetni. Mihelyst azonban e latinságba német vagy más nyelvi szórvány kerül bele, a szórványok helyesírásából ki-kicsillámlik a beszélt latinság egy-egy sajátosága is. Így a német beszélt latinság két fentebb említett sajátoságára jó példa a magyar *Bulcsu* vezér és a *Fertő* (ó-magyar *Ferteü*) tó neve. Az egyiket az *Annales S. Gallenses Pulszi*-nak, tehát *b* helyett *p*-vel, a másikat IV. Henrik császár 1074-ből való, eredetiben fennmaradt oklevele *Vertowe*-nak, tehát *f*-nek olvasandó latin *v*-vel írja (vö. *Annales S. Gallenses ad annum 955*: „cum rege *Pulszi*“, MG. SS. I, 79; — IV. Henrik oklevele 1074-ből: „qui terminus est inter *Litaha* et *Vertowe*“ (Font. Rer. Austr.: Dipl. et Acta XXXI, 90/91).

A X—XI. századi német beszélt latin nyelv sajátoságaiból az eddig mondottaknál többet is tudunk. Így ki tudjuk mutatni, hogy a latin *ge-*, *gi-* szótagot a német beszélt latinban a IX—X. századtól — s lehet, hogy régibb időtől is — egészen a XVI. századig *je-*, *ji-*-nek ejtették. WILLMANN'S *Deutsche Grammatik*-ja 2. kiadásának ismertetésében mondja JELLINEK W. M., hogy Németországban egészen a XVI. századig a latin *ge-*, *gi-*-t *je-*, *ji-*-nek ejtették (l. *Zeitschrift für österr. Gymnasien* 1898: 515—6; JELLINEK ismétli e megállapítását a HOLTHAUSEN-féle *Altsächs. Elementarbuch* ismertetésében: *Zeitschrift für deutsche Philologie* [32. köt.] 1900: 524). Ezért írták az ó-felnémet szövegekben az ó-felnémet *je*, *ji* szótagot *ge*, *gi* betűkkel (l. erről BRAUNE, *AhdGram.*³⁻⁴ 115—7., 148. §.). Ennek az ejtőmódnak azonban nyoma van német emberektől írt régi latin szövegekben is. Szent Adalbert Brunó-féle életrajzában — egy a X—XI. század határán írt műben — olvassuk ezt: „in oratoris sancti *Georii*“ (l. MG. SS. IV, 603). A *Georii* nem íráshiba,

hanem a másutt *Georgii*-nak írt névnek (olv. *Jeorjii*) félig kiejtés szerint való leírása. Grammatikus emléke is van e német latin ejtési-módnak. A IX—X. századi Alcuin-féle ú. n. Salzburg-Wiener Handschrift ezt írja: „ubi dicitur . *zenuit* . *j* . ponitur, ubi *gabriel* . *g* . ponunt“. STREITBERG, kinek Got. Elementarbuch⁵ 63. lapjáról idézem e szöveget, azt jegyzi meg, hogy e mondat „bezieht sich auf die Aussprache des lat. *g* vor palatalem Vokal“ (a fenti latin szöveget másutt így találom: „ubi dicit. *genuit* . *j* . ponitur ubi *gabriel* . *g* . ponunt et alia his sim.“ I. BRAUNE—HELM, GotGram.¹⁰ 3).

Ahol németek a IX—X. században térítettek, ott a latinnak ezt a *ge*, *gi* helyén hangzó *je*, *ji* ejtismódját el is terjesztették. Innen van, hogy a 972—1022/1023 közt írt szlovén nyelvű Freisingeni Nyelvemlékekben a szlovén *je* szótag *ge*-vel írva is előfordul (l. fentebb).

A csehek kereszténységre térése szintén elsősorban a német papság érdeme. S a csehek latinságában a *ge*, *gi* *je*-, *ji*-nek hangzott. Husz Jánosnak a cseh nyelv helyesírására vonatkozó s a XV. század elejéről való dolgozata bizonyíték erre: „Sexto, circa *g* sciendum, quod habet iuxta Latinos sonum duplicem, scilicet mollem et durum; mollem [értsd: *j*] circa *e*, ut in *genus* [olv. tehát *jenusz*] et circa *i*, ut in *gigno* [olv. tehát *jigno*], sed durum [értsd *g*] circa *a* ut in *gaudium*, et circa *o*, ut in *Golias*, et circa *u*, ut in *gustus*“ (I. MİKLOSICH, SlavBibl. II, 178). A csehben — az idézett latin ejtismód alapján — a cseh *j* hangot sokáig írták a latin *g* betűvel. Ismeretes, hogy Albert királyunk özvegye, Erzsébet 1440-ben zsoldjába fogadta *Giskra* János huszita vezért. A *Giskra* nevet, amely cseh név és azonos a mai cseh *jiskra* ‚Funke, szikra‘ szóval, *Jiszkrá*-nak ejtették, s csak azért írták *g* betűvel, mert az akkori cseh helyesírás szerint a cseh *j* hangot *g*-vel jelölték. A csehek azonban már korábban, így a XI., XII. század határán is írták a cseh *j* hangot latin *g*-vel (l. GEBAUER, Pŕispevky 22), ami azt bizonyítja, hogy a latin *ge*, *gi* náluk régebben is *je*-, *ji*-nek hangzott. De más bizonyítékok is vannak a csehországi latinnak ilyen ejtismódja mellett, mégpedig a latin eredetű cseh keresztény és nem keresztény jövevényszavak, jövevénynevek közt. Ilyen a mai cseh *Jirí*, régi cseh *Juří (vö. ó-cseh: „k svatému *gyurzyu*“ olv. *jírúú*, I. VONDRÁK, VglGram. I², 27), s ez az egyh. latin *Georgius*-nak *Jeorjius* kiejtésen alapuló átvétele. Ha a latin *ge*, *gi* a csehek latin beszédében a X—XII. században *ge*-, *gi*-nek hangzott volna,

ma az egyházi latin *Georgius* névnek a csehben a latin *g* helyén *h*-val kellene hangzania. A csehben ugyanis mind az eredeti, mind pedig a jövevényszavakban a XII. század vége táján a cseh *g* hang zöngés *h*-vá lett. Az egyházi latin *Gallus*, a klat. *graecus* s más szavak, amelyekben a latin *g* után nem *e*, *i* következik, s amelyek a XII. századig bekerültek a cseh nyelvbe, *h*-val hangzanak; pl. cseh *Havel* = latin *Gallus* (Svatý *Havel* 'Sanct Gallen'), *hřek* = *řek* = latin *graecus* stb.

A latin *ge*-, *gi*- *je*-, *ji*-nek hangzott a tótoknál, úgyszintén a lengyeleknél is. Olyan latin eredetű keresztény és nem keresztény szavak, amilyenek: tót *anjel* 'angyal', *Ejpt* 'Egyiptom', *evanjelik*, *evanjelický* 'evangelikus', lengyel *aniol*, *Jerzy* 'György', *ewanielia* stb. ennek az ejtésnévnek kétségtelen bizonyítékai.

A latin *ge*-, *gi*-nek *je*-, *ji*-vel való ejtés módja magyar emlékeinkben is itt-ott nyomot hagyott. Német hatás alatt keletkezett emlékeink közül a Soproni Szójegyzékben a latin *jecur* *gecur*-nak (vö. „*gecur*—*zuz*“), a Schlägli Szójegyzékben meg a latin *gentaculum* *gentaculum*-nak van írva (vö. *gentaculum*—*feles tekem*; *gentalum*—*idem*“). Van egy oklevelünk is 1166-ból, ahol egy szóban a latin *je* helyén *ge* van írva: regie *magestatis* (HazOkm. VII, 1). Régebben azt hittem, hogy ennek az ejtésnek nyoma van egy latin jövevényszavunkban is, s ez a *lajstrom* szó, amely kétségtelenül a latin *registrum* átvétele (l. MELICH, SzJöv. I, 2:42). Hogy azonban az átvétel a latin szónak *registrum*-os ejtésén alapul, ezt ma nem tartom feltétlenül bizonyosnak. A szó régibb magyar alakváltozatai (*registrom* stb. [l. OklSz., NySz.]) régebbi *-gyi*-ejtésre mutatnak.¹⁾

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy a németek beszélt latin nyelvnek a IX—XI. században ilyen hangsajátságai voltak: A klasszikus latin *b*, *g*, *d* sok esetben *p*, *k*, *t*; a klasszikus latin *v* minden szókezdő, s nyilván más helyzetben is *f*, tehát zöngétlen dentilabialis spirans; a klasszikus latin *ge*-, *gi*- minden helyzetben *je*-, *ji*-. A X—XI. századi császári oklevelekben a *ti* + *magánhangzó* = *ci* + *magánhangzó*, pl. III. Ottónak 999-ből eredetiben fennmaradt okleveleiben: *licenciam*, de: *gratia*, *petitione*, de: *absolutione* stb. (MG. Diplomatum regum et imp. Germ. Tom. II. Pars Posterior 754, 758). Bizonyos az is, hogy a németország beszélt latinban ekkor a latin *ke*-, *ki*- (írva: *ce*-, *ci*-) *ce*-, *ci*-nek

¹⁾ FLUDOROVITS (id. ért. 23, 30, 38) a *lajstrom* szó *j*-jéről nem nyilatkozik.

hangzott. Ezt az olyan ó-felnémet korszakbeli szavak,¹⁾ mint: *crāzi* ‚Kreuz‘ < latin *crūcem*, *cēdarb* ou m ‚Zeder‘ < latin *cedrus*, *zirkil* ‚Zirkel‘ < latin *circulus* stb. kétségtelenül bizonyítják (l. KLUGE, EtWb.¹⁰ *kreuz* és *keller* alatt is).

Nagyjában meg tudjuk állapítani azt is, milyen lehetett a X—XI. századi francia, s milyen az ugyanakkori olasz, elsősorban észak-olasz beszélt latin nyelv.

A franciaországi latin kiejtésre egyik főforrásom FUNKE OTTÓ következő műve: „Die gelehrten lateinischen Lehn- und Fremdwörter in der altenglischen Literatur von der Mitte des X. Jahrhunderts bis um das Jahr 1066. Nebst einer einleitenden Abhandlung über die „Quaestiones grammaticales“ des Abbo Floriacensis. Halle a. S., 1914.“ FUNKE művének első fejezetében részletesen szól arról, milyen lehetett A b b o, fleury-i bencés beszélt latinsága.

Abbo a X. század közepén született Orleansban. Szülei a híres fleury-i kolostoriskolába küldték, amikor is két szerzetes tanácsára Abbo a rendbe belépett. Később Reimsban és Párizsban tanult. A X. század utolsó évtizedeiben és a XI. század elején a fleury-i bencés iskola vezetője, közben pedig, 980—982-ben két éven át, az angliai ramsay-i kolostoriskola feje. Angolországi tanítványai részére írt egy nyelvtani művet; címe: „Quaestiones grammaticales“. A mű DONATUS és PRISCIANUS alapján készült. Ezekben azonban kevés útmutatás van koruk latin ejtésmódjára; annál több van Abbo művében.

FUNKE a „Quaestiones grammaticales“ alapján A b b o beszélt latinságára ezeket állapítja meg:

Az idegen eredetű latin szavak *ph-*, *th-*, *ch-*ja Abbo kiejtésében *f*, *t*, *k*. — A latin *c—e* és *i* előtti helyzetet kivéve — *k*, a latin *qu* meg *ky*. — A latin *c*, *t*, *p* = *k*, *t*, *p*, a latin *b*, *d*, *g* meg *b*, *d*, *g*, szövégen azonban *p*, *t*, *k*.²⁾ — A latin *ce*, *ci* = *tse*, *tsi*³⁾, a

¹⁾ E korszak egyesek szerint 1050-ig, mások szerint 1100-ig tartott.

²⁾ FUNKE megállapítása kevés latin szóra vonatkozhatik, mert ilyen *b-*, *d-*, *g-re* végződő szó nem sok van, vö. *ab*, *apud*, *haud*, *id*, *sed* stb.

³⁾ GRÖBER, GrundrRomPhil. II. Abt. 1:134 szerint Abbo a latin *ce*, *ci-t* „s-artig“ ejtette volna. FUNKE szerint *tse*, *tsi* volt az ejtés, s ezt tartja helyesnek JELLINEK M. H., Zur Aussprache des Lateinischen im Mittelalter: Festschrift Braune 11—27. A mai francia nyelvben *s*-szé fejlődött a régi latin *ce*, *ci*, de ez csak előbbi *ts*-ből való lehet (l. különben BARCZI G., Ó-francia hang- és alaktan 49. §.).

latin *sce-*, *sci* azonban *stse-*, *stsi-* hangzás mellett több szóban *stše*, *stši* is. — A latin *ge-*, *gi-* = *dže-*, *dži.*¹⁾ — A latin *-ti + vocalis* = *tsi + vocalis*, kivéve az *s* utáni *-ti + vocalis*. Ebben a helyzetben *sti + vocalis* az ejtés (vö. a példák közt: *kuestio*). — A latin *v = v*, a *h* meg szó elején „nota aspirationis”. — A latin hangzóközi *-s-* zöngés hang, tehát *z*. — Az idegen eredetű latin szavak *z-je* FUNKE megállapítása szerint Abbo beszélt latinságában „einfaches s”, de nem mondja meg, hogy zöngés-e vagy zöngétlen. — A latin *ae = e*, a latin *oe = e*.

Az ejtési sajátságok egy része a X—XI. századi francia nyelv ejtési sajátságain alapul. Ilyen francianyelvi sajátság a latin *ge-*, *gi-*-nek *dže*, *dži*, s ilyen a latin *ce-*, *ci-*-nek *tse*, *tsi* ejtése, bár az utóbbi lehet más eredetű is. Abbo beszélt latinsága azonban több pontban különbözik az akkori francia nyelvi kiejtéstől. Így Abbo szerint a latin *c + a*, *g + a* szótagot *ka-*-nak, illetőleg *ga-*-nak kell ejteni, holott akkor a latin *ca-*, *ga-* kezdetű szavak a franciában *tš*, illetőleg *dž* hanggal kezdődtek (így latin *caput*: ó-francia *chief*, francia *chef*; latin *gallina* = francia *geline*). Tudvalevő az is, hogy a latin *ti + vocalis* *s* utáni helyzetben ugyanúgy fejlődött az új-latin nyelvekben, így a franciában is, ahogy más helyzetben levő *ti + vocalis* (vö. latin *rationem*, *angustia*: francia *raison*, *angoisse*; *stj-* = *ʃs*). Mégis a középkori latinban, s így Abbónál is, *sti + vocalis* az ejtés (vö. latin *quaestio* = nála *kuestio*). FLUDOROVITS (i. ért. 28) szerint a középkori latinságban, talán Papius megjegyzése alapján, a *sti (+ vocalis)* hangkapcsolatban a *t-t* nem olvasták affricatának, bár a vulgáris latinban nem volt meg ez a megkülönböztetés.²⁾ FUNKE nem szól arról, hogyan ejtette Abbo a latin *j* hangot, valamint a latin *di + vocalis* hangkapcsolatot (vö. egyházi latin *Johannes*, *diaconus*, *diabolus*, *judaeus* stb.). Nem alaptalan a feltevés, hogy voltak olyan idők is, amikor az új-latin

¹⁾ Az 1040 körül írt *Gesta episcoporum Cameracensium* (= Cambray, Észak-Franciaországban) a magyar *Bulcsu* vezér nevét *Bulgio*-nak írja (ad annum 953: „rex *Bulgio*“ MG. SS. VII, 408). Annak ellenére, hogy itt *tš* hangról, tehát a *dž* zöngétlen párjáról van szó, mégis azt tartom, hogy ez az adat is támogatja a latin *ge-*, *gi-*-nek franciaországi *dže-*, *dži-* ejtését.

²⁾ Papius szerint „*ti + vocalis*” hangkapcsolatban három esetben kell a *ti-t ti-*-nek ejteni: 1. *s* utáni helyzetben (l. fentebb); 2. genitívus *tii > -ti* esetében; 3. idegen tulajdonnevekben (l. SEELMANN, *Aussprache des Latein* 320—3).

nyelvi országokban *j*-nek, illetőleg *di + vocali* snak ejtették, ami ellentétben volt a vulgáris latin kiejtésből fejlődött új-latin nyelvekbeli *dž > ž* ejtéssel (l. erről alább is).

Hogy milyen lehetett Olaszországban, elsősorban Észak-Olaszországban a X—XI. században az egyházi, általában a hivatalos latin nyelv ejtismódja, arra következtetést vonhatunk Joannes Diaconusnak „Chronicon Venetum et Gradense usque ad annum 1008“ (l. MG. SS. VII., 1—47) c. műve latinságából. Joannes Diaconus „Petri Urseoli ducis minister“, azaz Orseolo Péter velencei doge minisztere volt, aki ura megbízásából III. Ottó († 1002) német császár udvarában is járt követségben. Orseolo Péter sógora volt Szent Istvánnak. Fia, Péter, magyar király volt (uralk. 1038—41, 1044—46).

Joannes Diaconus krónikája a X. század végétől 1008-ig terjedő velencei eseményeket ír le. A krónika latinsága, miként kiadója megjegyzi, tele van az akkori velencei olasz nyelv ejtési sajátágaival, ami azt jelenti, hogy Joannes Diaconus a latin nyelvet anyanyelve, a velencei olasz nyelv alapján ejtette. A krónika idejére és nyelvére a mű kiadója ezt jegyzi meg: „Primam operi manum admovisse videtur circa annum 980, deinde codice autographo teste decursu temporis narrationem produxit, et demum anno 1008. stilum deposuit. Scribendi genus ut plurimum simplex et dilucidum, lingua tamen Latina dialectum Venetam prodit et compluribus contra grammatices regulas peccatis formisque verborum Italiam linguam quasi praemonstrat“. (MG. SS. VII., 1 és 2).

Jegyzetben a mű kiadója felsorol egy sereg hang- és alakitani s egy csomó mondattani vétséget, amelyek az egyházi, illetőleg a klasszikus latin nyelvhelyességbe ütköznek bele. Példái közül csak a hangtaniakat idézem. Az idevonatkozó jegyzet így szól: „E[xempli] g[ratia] *Serzi* = *Sergii*; *circumscepti, viscere, scita, posce, obscula* = *circumsepti, visere, sita, posse, oscula*; *consendentes, siphus, iusta, estitit* = *conscondentes, scyphus, iuxta, extitit*; *legitur etiam dequoritas, quomoda, Venetiquorum, Teutonicorum* = *decoritas, commoda, Veneticorum, Teutonicorum*; *tum condam* l. *quondam*. *Littera h* passim omittitur, e. g. *illaresco* = *hilaresco*. *Habetur et mollitur, pallacium, cessar; Vergelensis, Belonensis* = *molitur, palacium, cesar, Vercellensis, Bellunensis*; *Federicus, Arripdanus, Eripdanus* l. *Eridanus*. (MG. SS. VII., 2.)

E jegyzetből kiemelem azokat a hangtani sajátágokat, ame-

lyek Miklós püspök latinságának és helyesírásunk eredetének szempontjából fontosak.

Az egyik a klasszikus latin, középlatin *ge*-, *gi*-nek észak-olasz: velencei ejtésére vonatkozik. A jegyzet azt mondja, hogy a krónikában egyszer *Sergi* helyett *Serzi* van. Joannes Diaconus ugyanis a latin *ge*-, *gi*-vel bíró szavakat, neveket általában *ge*-, *gi*-vel írja. Egy névben mégis egyszer elírja magát. Egy helyütt ugyanis ezt írja: „Sanctorum martirum *Sergi* et Bachi“ (MG. SS. VII, 41). Itt a *Sergi* a. m. „Sergii“. Műve másik helyén azonban ez van: „ante ianuam aeccelesiae sancti *Serzi*“ (MG. SS. VII, 43). Kétségtelen, hogy a sancti *Serzi*-beli *zi*-t vagy *dzi*-nek vagy *zi*-nek kell olvasni. Minthogy pedig a velencei olaszban a latin *g* (+ *e*, *i*) *dz*-vé, ebből *z*-vé fejlődött, azért a *Sergii* (= *Sergi) helyett *Serzi*-nek írt latin alak bizonyítja, hogy Velencében 1000 körül a latin *ge*-, *gi*-t olasz anyanyelvüknek megfelelően az odavaló literátorok s példájukra mások *dze*-, *dzi*-nek > *ze*-, *zi*-nek ejtették.

Nagyon nagy valószínűséggel következik azonban ebből az is, hogy olyan olasznyelvi területen, ahol a latin *g* (+ *e*, *i*) hangkapcsolat *dž*-vé, ebből *ž*-vé fejlődött, a latin *ge*-, *gi*-t *dže*-, *dži*- > *že*-, *ži*-nek mondták.

Az új-latin nyelvekben a latin *ge*-, *gi*-, a latin *j* és a latin *di* + *vocalis*, miként fentebb is megjegyeztem, egyforma fejlődést mutat. Így latin *genus*-, *januarius*-, *jucundus*-, *Jesus*-, *diurnus* stb. = francia *gendre* (olv. *ž*-vel), *janvier* (olv. *ž*-vel), *jour* (olv. *ž*-vel); olasz *genere* (olv. *dž*-vel), *gennajo* (olv. *dž*-vel), *giocondo* (olv. *dž*-vel), *Giesu* (olv. *dž*-vel), *giorno* (olv. *dž*-vel) stb.¹⁾

Joannes Diaconus Chroniconjában elírást sem a latin *j*-n, sem a latin *di* + *vocalis* on kezdődő szavakban nem találtam. Pedig kétségtelen, hogy az ilyen kezdetű latin szavak velencei olasz megfelelőit 1000 körül *dz*- > *z*-vel ejtették. És ilyen ejtésű latinságra vannak is adatok. A X. századi angolban az egyházi latin *diabolus zabulus* és *sabulus* alakban írva fordul elő (l. FUNKE, Die gelehrten lat. Lehn- und Fremdwörter 47), ami egyh. latin *dž* ≈ *dz* ejtésre mutat. Az ó-egyházi szláv *židovina* (adatok a IX. század óta; alakv.: *žids*-, *židina* stb., l. MIKL., EtWb. 411) *dž*- > *ž*-vel ejtett latin *judaicus*-nak, a cseh *žák*-, „Schüler“ és (elav.) „Diacon, Sänger“, tót *žiak* ua., lengyel *žak* ua. ugyanilyen ejtésű latin *diacōnus*-nak

¹⁾ Vö. MELICH, SzLJöv. I, 2: 33 kk.

az átvétele. Vannak azonban a cseh-tót-lengyel keresztény terminológiában olyan szavak is, amelyek azt bizonyítják, hogy a latin *j*-t *j*-nek, a latin *di* + *vocalist di* + *vocalis*nak is ejtették. Ilyen szó a többek közt a latin *Joannes* ~ *Johannes*-ből lett cseh *Jan*, tót *Ján*, lengyel *Jan*, s ilyen az egyházi latin *diabolus*-ból lett cseh *ďábel*, tót *diabol*, lengyel *dyabel* (l. MIKL. EtWb. 45). A cseh *žák*, tót *žiak* és a cseh *ďábel*, tót *diabol* átvétele közt időbeli különbségnek kell lenni; a latin *di* + *vocalis* hangkapcsolatnak egyszer *ž*-vel, másszor *d*-vel való átvétele más-más kornak más-más latin ejtésére bizonyíték.

A második sajátosság, amely *Joannes Diaconus* latinságára jellemző, a klasszikus latin *ce-*, *ci-*-re vonatkozik. *Chronicon*jában a latin *Vercellensis* (vö. klasszikus latin *Vercellae*, *-ārum*) *Vergellensis*-nek van írva (vö. MG. SS. VII, 26: *Vergelensem urbem*). A velencei olasz nyelvjárásban ma a latin *c* (+ *e*, *i*) hangsúlyos helyzetben *se-*, *si-*-nek (olv. *sze-*, *szi-*), hangsúlytalanban meg *ze-*, *zi-*-nek hangzik. Ez az ejtéssajátosság a velencei olasz nyelvjárásban igen régi. A XII. sz.-ból való *Annales Venetici brev.* a latin *coenobium* szót *zenobium*-nak írja (l. MELICH, SzJöv. I, 2:9, 21). Ez az ejtéssajátosság van a *Vergelensem* esetében is. *Joannes Diaconus* ugyanis, miként a *Serzi* esetében láttuk, az írott latin *ge-*, *gi-*-t *ze-*, *zi-*-nek ejtette, s ezt az írásmódot vitte át a lat. *ce-*-ből eredt *ze-*-re is. Az írott *Vergelensem*-et *Verzelensem*-nek ejtette.

A latin *ce-*, *ci-*-vel kapcsolatban meg kell említenünk a latin *sce-*, *sci-*-t is. *Joannes Diaconus* a latin *conscendentis* helyett *consendentis*-t, a latin *scyphus* helyett *siphus*-t ír (l. MG. SS. VII, 34: *argenteum siphum*). Tudjuk, hogy a latin *sce-*, *sci-* az olaszban *še-*, *ši-*-vé fejlődött (vö. latin *crescere*, *pisce(m)*, *scyphus* ~ olasz *crescere*, *pesce*, *scifo* olv. *krešere*, *peše*, *šifo*). Ebből az következik, hogy *Joannes Diaconus* latin beszédében *conšedentes*-, *šifus*-t mondott.

A fordított esetek még tanulságosabbak. *Joannes Diaconus* a latin *circumscepti*, *visere*, *sita*, *posse* szavak *se*, *si*, *sse* tagját *sce-*, *sci-*-nek írja, nála ezt találjuk: *circumscepti*, *viscere*, *scita*, *posce*. Mindez azt bizonyítja, hogy a latin *s*-et sok esetben *š*-nek ejtette, innen az *sc* írás.

Harmadik ejtéssajátosság, amely *Joannes Diaconus* latinságában előfordul, a latin *x* (= *ks*)-nek *s* (olv. *sz*, egyes esetekben *s*-)es ejtése. *Joannes Diaconus* ugyanis a *iuxta* szót *iusta*-nak is, az *exstitit* igét meg *estitit*-nek írja. A latin *x* (= *ks*) hangkapcsolat az

olaszban *s-szé*, *-ss-szé*, *-š-sé* fejlődött: latin *iuxta* = olasz *giusta*, *giusto*; latin *fraxinus* = olasz *frassino*; latin *maxilla* = olasz *mascella* stb. Olasz anyanyelvű írók latin írásában sokszor találunk ilyeneket: *esio ex eo* helyett, *espedicio expeditio* h., s fordítva: *raxorium* = *rasorium* h. (l. ezeket az 1300 körül írt Codex Cumanicusban; az idézett adatok a genovai olasz misszionárius által írt részben fordulnak elő). Joannes Diaconus *iusta*: *iuxta* helyett, *estitit*: *exstitit* helyett való elírása ugyancsak azt bizonyítja, hogy a latin *x*-et sok szóban velencei olasz anyanyelve alapján ejtette.

Negyedik sajátosága Joannes Diaconus beszélt latinságának, hogy a latin *oe*-t *e*-nek ejtette. Erre művében több példa van. Az *oe*-nek *e*-vel való ejtéséből azonban az is következik, hogy a latin *ae*-t szintén monoftongusnak, *e*-nek ejtette. S éppazért több esetben írt ott is *ae*-t, ahol eredet szerint csakis *e* állhat (igy a lat. *ecclesia*, *Euphemia* szavakat, amelyek a közgör. ἐκκλησία, Ἐὐφρημία átvételei, hol *aecclesia*-nak, *Aeufemia*-nak, hol meg *ecclesia*-nak, *Euph(f)emia*-nak írja).

Többi ejtéssajátosságai közül kiemelem még a következőket: a latin *h*-t szókezdetén nem ejtette (l. erről MELICH, SzJöv. I, 2: 49); a latin zöngés és zöngétlen zárhangokat pontosan megkülönböztette; a latin *v*-t *v*-nek mondta, a *qu*-t meg *k*-nak; a latin szavak kvantitása nála is, mint minden latinul írónál, jelöletlen.

Johannes Diaconus művének latinságából az a tanulság, hogy Észak-Olaszországban, de általában egész Olaszországban a X—XI. század folyamán a beszélt latinba erősen belejártzott az olasz nyelv akkori hangállapota.

A kifejtettekből következik, hogy kereszténységre térésünk kezdetén, a X. század második felében és a XI. század elején sem volt hangzásában egységes az egyházi latin, illetőleg a középkori latin nyelv más volt Észak-Olaszországban, illetőleg Olaszországban, más Francia-, s ismét más Németországban. Az ejtési sajátosságok közt persze sok volt a közös ejtési sajátosság, amely minden ország beszélt latinságában megvolt, voltak azonban olyan sajátosságok is, amelyek csak néhány, s ismét olyanok, amelyek csak egy-egy ország latinságára voltak jellemzők.

VIII.

Minden latin betűvel író nép első, saját nyelvi latinbetűs emlékeinek helyesírása az akkori latin nyelv hangzása alapján keletkezett. Amilyen hangértéke a latin betűknek az első nemzeti nyelvű latinbetűs emlékek idején volt, a betűk ugyanazon értékével írták a nemzeti nyelv azonos vagy velük azonosítható hangjait. A mi helyesírásunk kezdetére is áll ez a tétel, s mi megdönthetlennék tartjuk VOLF GYÖRGY tételét, hogy latinbetűs helyesírásunk megindulásában csakis az akkori latinnyelvi ejtés alapján fejthető meg. Csakis ilyen alapon fejthető meg Miklós püspök magyar szórványainak helyesírása is.

Az a kérdés mármost, mely ország beszélt latinságával volt azonos vagy mely ország latinságához állt legközelebb Miklós püspök beszélt latinsága.

Fentebb Miklós püspök oklevele latin szavainak helyesírását vizsgáltam s kilenc pontba foglaltam e helyesírásból levonható szabályokat. Kiemeltem azonban azt, hogy e kilenc pontba foglalt helyesírási szabályok, amelyek Miklós püspök beszélt latinságára is bizonyos fényt vetnek, nem adnak felvilágosítást a Miklós püspök-féle magyar szórványok helyesírásának legjellemzőbb sajátosságaira nézve s éppazért nem is döntenek el, hogy Miklós püspök beszélt latinsága mely ország latinságával volt azonos vagy melyikhez állt legközelebb.

Kiinduló pontul a Tihanyi Alapítólevél magyar szórványai közül kettő kínálkozik. Az egyik: *gnir uuege* 'nyír vége', a másik: *fuegnes* 'füenyés → főenyés'. E két szórványban a magyar *ny* hang *gn*-nel van írva. Ezt csak olyan ember írhatta, aki az ilyen latin szavakban, mint *agnus*, *dignus*, *lignum*, *pugna*, *signum* a *-gn*-et *ny*-nek olvasta. Fentebb említettem, hogy a franciaországi és az olaszországi egyházi latinban a latin *-gn*-nel hangzó szavakat ma *-ny*-nyel ejtik, ott az *agnus*, *dignum* stb. ma *anyüsz* — *anyusz*, *dinyő* — *dinyum* a beszélt nyelvben. A latin *-gn*- hangkapcsolat ugyanis az oláh nyelvet kivéve minden új-latin nyelvben *ny*-nyé (írva hangtani művekben *n*-nyel) fejlődött. Ez a fejlődés megvolt már a X. század folyamán a franciában, s megvolt ugyanakkor az olaszban is. Miklós püspök tehát a latin *-gn*-nel bíró szavakat¹⁾

¹⁾ A Tihanyi Alapítólevélben a következő *-gn*-nel bíró latin szavak fordulnak elő: *signum*, *adsignata*, *designata*, *magna*, *regnante*, *regni*.

ny-nyel ejtve hallhatta akár a francia-, akár az olaszországi latinság követőitől.

A németországi latinban a *-gn*-nel írt latin szavak *gn*-nel hangzottak. Ezt bizonyítja az ó-felnémet *sēganōn*, ó-szász *sēgnōn*, mai német *segnen* 'keresztet vet → megáld → áld → dicsőít → boldogít', amely az egyh. lat. *signare* 'a kereszt jegyével jelölni stb.' átvétele. A német szó átment a csehbe (*žehnati*), a tótba (*žehnat*), a szorbba (*žognowas*), a lengyelbe (*żegnać*) (l. MIKL. EtWb. 407), s mindenütt *-gn*-nel hangzik, illetőleg eredetileg *-gn*-nel hangzott.

Vannak más nyomok is, amelyek arra mutatnak, hogy Miklós püspöknek beszélt és ennek megfelelően írott latinsága nem lehet a német beszélt és írott latinság átvétele. Ilyenek:

1. A X—XI. századi német latinságban a latin *v*-t *f*-nek ejtették; Miklós püspök *v*-nek ejtette.

2. A X—XI. századi német latinságban a zöngés és a zöngétlen zárhangok általában zöngétlenül hangzottak; Miklós püspök kiejtésében a zöngés és a zöngétlen zárhangok szigorúan meg voltak különböztetve.

Ez a két ejtéssajátság is arra mutat, hogy Miklós püspök beszélt és írott latinságát vagy a francia-, vagy az olaszországi latinság követőitől szerezhetette.

3. A X—XI. századi német beszélt latinságban a klasszikus latin *ge*, *gi*: *je*-, *ji*-nek hangzott. Miklós püspök magyar szórványainak helyesírásából az következik, hogy az ő beszélt latinságában a latin *ge*, *gi*, vagy *de*, *di*, vagy *dže*, *dži*, vagy *dze*, *dzi* volt de semmiesetre sem *je*-, *ji*.

Ez a harmadik ejtéssajátság is arra mutat, hogy Miklós püspök beszélt és írott latinsága vagy a francia-, vagy az olaszországi latinság követőitől eredhet.

De hát melyiktől?

Fentebb láttuk, hogy a latin *ge*, *gi* Abbo fleury-i bencés beszédében *dže*-, *dži*-nek, Joannes Diaconus velencei latinságában *dze*-, *dzi*- > *ze*-, *zi*-nek hangzott, s hogy ugyanakkor Olaszország többi részében az egyházi latinban *dže*-, *dži* > *že*-, *ži* lehetett az ejtés. Az írott egyházi latin *Georgius*, *gehenna*; *Aegidius* > *Egidius*, *Aegyptus* > *Egyptus*; *angelus*, *evangelium* stb. a beszélt nyelvben így hangozhattak: Franciaországban: *Džeordžius*, *džehenna*; *Edžidius*, *Edžiptus*; *andželus*, *evandželium* stb.; — Észak-Olaszországban, Velencében: *Dzeordžius* > *Zeorzius*, *dze*

henna = *zehenna*; *Edzidius* = *Ezidius*, *Edziptus* = *Eziptus*; *andzelus* = *anzelus*, *evandzelium* = *evanzelium* stb.; — Olaszország többi részében: *Džeordžius* = *Žeoržius*, *džehenna* = *žehenna*; *Edžidius* = *Ežidius*, *Edžiptus* = *Ežiptus*; *andželus* = *anželus*, *evandželium* = *evanželium* stb.

Melyik ejtésből valók lehetnek tehát a magyar *György*, *gyehenna*; *Egyed*, *Egyiptom*; *angyal*, *evangyélium* stb.?

Nyelvünkben a XVI. század óta átkerült, idegen nyelvi *dž*-vel bíró szavak vagy *dzs*-vel, vagy *cs*-vel, vagy *zs*-vel hangzanak; *dzsida* (alakv. *csida*), *findzsa* (alakv. *fincsán*), *handzsár* (alakv. *hancsár*), *indzsellér* (alakv. *hincsellér*), *Anzsú* (= francia *Anjou* = olasz *Angiò* l. MNy. 1929 : 79), *tözsér*, *zseb*, *zsiger* (alakv. *csiger*, *dzsiger*); *bogrács*, *harács*, *narancs* (l. MNy. XXIX, 154 is). Vannak azonban a török hódoltság korában vagy korából olyan szavaink is, amelyeket *cs*-vel is, *dzs*-vel is és ami fő, *gy*-vel is ejtettek eleink, illetőleg ejtünk mi ma is. Ilyenek: *akancsa* ~ *akangya* 'oszmánli katonaság egy neme' = oszm. török *akynžy* (l. EtSz.); *handzsár* ~ *hancsár* l. NySz. ~ *hangyár* l. NySz., SzD.² 83, 212 = oszm. tör. *hanžár* (más tör. *hanžar* l. Radl. II, 1665, 1666) = arab, l. uo. és MNy. XXIX, 155. Megállapítható tehát, hogy idegen nyelvi *ž*ből (= *dž*) hanghelyettesítéssel válhatott *gy* a XVI. századi magyarban.¹⁾ Régebbi átvételeinknél azonban azt látjuk, hogy az átadó nyelvi *dž* helyén a mai magyarban *gy* van. A bolgár-török eredetű szavak közül az ilyenek, mint: *gyékény*, *gyeplő*, *gyertya*, *gyöngy*, *gyümölcs*, *gyűrű*, *gyűszű* stb. Gombocz régebbi felfogása szerint bolgár-török *d*-vel vagy *dž*-vel, újabb felfogása szerint bolgár-török *dž*-vel hangzó alakok átvételei (l. Gombocz: MNy. III, 403, Bulg.-türk. Lehnw. 70. § és PAASONEN: NyK. XLII, 62). Népünk és Nyelvünk III, 174 szerint a *dž* hanggal bíró kun szavakat a magyarok *g*-vel (olv. *gy*) írták. KARÁCSONYI JÁNOS (MNy. XIX, 27) kétségtelenül bebizonyította, hogy *Gyán* helysegeink (vö. *Köte-Gyán*, *Mező-Gyán*, *Vizes-Gyán*, Bihar m.) neve a latin *Joannes*-ből lett ó-francia (vallon) *Jean* keresztnévből való. Az ó-francia *Jean Džan*-nak hangzott, ebből fejlődött a mai francia *Žan*, írva

¹⁾ A közölt jövevényszavak közül a *zs*-vel hangzók *dž*-ből fejlődött *ž*-vel, a szóvégen *cs*-vel hangzók *dž*-ből fejlődött *tš*-vel ejtett idegen nyelvi szavak átvételei. Így magyarázom a honfoglalás előtt átkerült *kincs* szó *cs*-jét is; vö. közperzsa *ganž*, új-perzsa *ganž*, *genž*. — Az *indzsellér* *dzs*-je magyar fejlődés *cs*-ből.

Jean. Ilyen *Džan* nevű francia (vallon) emberek éltek hazánkban a XIII—XIV. században, amely időben a fenti *Gyán* helyek is keletkeztek. Ó-francia *dž*-ből magyaráztam én is a *tárgy* szó *gy*-jét (vö. ó-francia *targe*), s nincs okom megváltoztatni nézetemet, hogy e szó ó-francia eredetű.¹⁾

A közölt adatok igazolják, hogy XVI. század előtti átvételeinkben az idegen nyelvi *dž*-ből magyar *gy* lett. Hogy ez a *gy* hanghelyettesítéssel lett-e az idegen nyelvi *dž*-ből vagy pedig az idegen nyelvi *dž* a magyarban is az átvételkor *dzs* maradt, s csak később vált *gy*-vé, azt igen nehéz eldönteni (l. NyK. XLII, 62 is). Bizonyos ugyanis az, hogy a magyarban volt valaha *dzs* is, amely köznyelvi magyar hang volt. Eredeti szavaink közül azoknak a *gy*-je, amely a finn-ugor *ńts* ~ *ńdž* gyenge fokának a folytatója, előbbi *ńdž*-ből, illetőleg *-dž*-ből fejlődött. Ilyen eredetű *gy* van az *agyar*, *lágý*, *légý*, *magyar* s egy-két más szóban (l. FUF. XIX, 174, XXI, 163 is). Ezért lehetséges, hogy a *dž*-vel hangzó idegen szavak is az átvételkor megtarthatták *dž*-jüket a magyarban.²⁾

Ez a megállapítás azonban mégsem dönti el azt, hogy kitől tanulta Miklós püspök a latin *ge-*, *gi-*nek *gye-*, *gyi-*ejtését. Nem dönti el pedig azért, mert átvételeink közt vannak olyan *gy*-vel hangzók is, amelyeknek *gy*-je idegen nyelvi *dz*-ből lett. Ilyen biztos adat a nyitramegyei *Privigyé* város neve. A hely legrégebbi magyar neve *Previgyán*, később *Preugya* > *Preugye* (vö. 1113: *De Preuigan* sunt termini...; 1219: *Preuga*; e két adatot l. FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 59; 1376; in comitatu Nitriensi circa flumen *Preuge* l. MELICH, Honf. Magyarország 370). Az ó-magy. *Previgyán* egy ó-tót *Prévidzani ~ *Prévidzany átvétele, a mai magy. *Privigyé* meg talán egy későbbi tót *Prividzá*-é (vö. tót *Prividza* BERNOLÁK szótára; mai tót neve *Prievidza*, Nový miestopis Slovenska). — Tót eredetű helyneveink közt vannak más példák is a tót *dz*-ből hanghelyettesítéssel lett magy. *gy*-re. Ilyen példa a nógrádmegyei *Mlagýó* falu neve,

¹⁾ BEKE Ö.: Nyr. LXII, 127 szerint e szó latin volna; BALASSA J.: Nyr. LXIII, 34 szerint sem francia eredetű.

²⁾ A magyar *dzs* > *gy* (o: *dž* > *d'*) fejlődés korát nem döntik el az arab emlékekben levő magyar szórványok sem. Ezekben ugyanis a magyar népnév és a *gyula* (görög emlékekbeli γυλάς) méltóságnév *gy*-je helyén ɣ = džim, tehát *dž* betű van írva (vö. *modžyri*, *džlah*, l. NÉMETHI GYULA, Honf. magy. kial. 247). A *dž*-vel való írás azonban azért nem dönti el a *dzs* > *gy* fejlődése korát, mert az arab írásban *gy* hangra nincsen jel.

melynek mai tót neve *Mládzo* (I. Nový miestopis Slovenska), régebbi tót nevei meg: *Mladzová* (LIPSZKY, Rep.), *Mlazovo* (olv. *Mladzovo*, Lexicon 1773). Hasonló eredetű a *gy* a bars megyei *Broggyán* falu nevében is, amelyet ugyan ma tótul is *Brod'any*-nak (I. Nový miestopis Slovenska) hívnak (így LIPSZKY, Rep., és Lexicon 1773), amelynek azonban ó-tót neve csakis **Brodzani* > **Brodzany* lehetett. Más ide vonható példákra I. MELICH, Honf. Magyarország 102.

Ezek szerint Miklós püspök a latin *ge-, gi-*nek *gye-, gyi-*ejtését tanulhatta olyan emberektől is, akik az észak-olaszországi, velencei ejtés követői voltak. Velencében ugyanis, miként fentebb láttuk, a X. század végén és a XI. század elején a latin *ge-, gi-*t *dze-, dzi-*nek (ebből: *ze-, zi-*nek) ejtették.

Vannak azonban olyan nyomok, amelyek arra mutatnak, hogy Miklós püspök beszélt és írott latinsága nem lehet az olaszországi beszélt és írt latinság átvétele. Ilyenek:

1. A X—XI. századi velencei beszélt latinságban a latin *ce-, ci-*nek *se, si* (olv. *sze, szí*), *ze, zi* (olv. *ze, zi*), más olaszországi beszélt latinságban meg *tse, tsi* (olv. *cse, csi*) felel meg. Miklós püspök latinságában, miként Abbo bencés latinságában, *tse-, tsi-*nek hangzott a latin *ce, ci*.¹⁾

2. A X—XI. századi velencei beszélt latinságban a latin *sce, sci* helyén *še, ši* áll. Miklós püspök latinságában ugyanaz: *sztse, sztsi* (vö. oklevelében *inscī, piscīnas, scīlicet, sceptrifer*). Abbo francia bencés latinságában *stse, stsi* és *stše, stši* a latin *sce, sci*.

3. A X—XI. századi velencei beszélt latinságban a latin *qu = k*. Miklós püspök latinságában mind az *e, i* előtt, mind pedig *a, o, u* előtt a *qu = ky* (vö. *equīs, equītes, antiquīs, atque, siguīs* stb., *qua, quorum, equorum, quod* stb.). Ezt találjuk a francia Abbo beszélt latinságában is (vö. *questio = latin quaestio*).

E három pontban felsorolt érvek alapján az a meggyőződés, hogy Miklós püspök beszélt latinsága a latin *ge-, gi-* tekintetében is a franciaországi latinságra megy vissza. Miklós püspök a latin *ge-, gi-*t *dzse, dzsi-*nek olvasta, ha ekkor még volt nyelvünkben *dzs* olyan

¹⁾ A magyar *c (= ts)* hang eredeti szavainkban *-sz-*ből fejlődött hang; vö. magyar *harminc*, melynek *c*-je *sz-*ből való. Ilyen eredetű *c* hangunk a XI. században már lehetett, s így a latin *ce, ci = tse, tsi* ejtése semmiféle akadályt nem okozhatott (I. különben a m. *c* hangról: JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIV, 104; KNEZSA I., MNy. XXIV, 41. XXV, 27; GOMBOCZ, MTNytan II, 2. 90.)

szavakban, amilyen a *magyar, agyar, légy, lágy* (l. fentebb): ha meg ekkor a magyar *dzs* már *gy* volt, hanghelyettesítéssel *gye-, gyi-*t ejtett helyette.¹⁾

IX.

Miklós püspök magyar helyesírásának még két jellemző saját-ságáról kell szólnom. A két sajáttság az, hogy ő a postalveolaris zöngétlen spiranst, az *š* hangot a latin *s* betűvel, az alveolaris zöngétlen spiranst, az *s* hangot meg, amelynek mai helyesírásunkban *sz* a jegye, a latin *z* betűvel írja. Az a kérdés, megfejthető-e ez a két jelölésmód a fenti eredmények irányában.

Annak a helyes okára, hogy a magyar *š* a latin *s*-szel van írva, VOLF GYÖRGY mutatott rá. VOLF azt tartotta, hogy ennek a jelölésnek az oka is a beszélt latinban keresendő. Szerinte a magyarok latin beszédükben minden latin *s*-et *š*-nek ejtettek, s ezért írták a saját nyelvük *š* hangját is a latin *s*-szel. A latinnak ez az ejtésmódja velencei, illetőleg velencés: észak-olasz eredetű. A velencei, illetőleg velencés olaszban ugyanis a latin *s*-ből *š*-féle hang lett; ezzel ejtették a latin szavakat is, ha latinul beszéltek, s ezt az ejtésmódot terjesztették nálunk is. A mi ejtésünkben aztán a latin *s* helyén ejtett *š*-féle hangból hanghelyettesítéssel *š* lett (l. VOLF, i. m. 82; FLUDOROVITS, i. ért. 42).

E sorok írója részletesen bírálta VOLF elméletét (l. MELICH, SzlJöv. I, 2: 55 kk.), s azt magyarázta, hogy más népeknél is van vagy volt a latin *s* helyén *š*-es ejtés, így a római katolikus szláv népek is sok esetben ejtettek *s* ma is ejtenek a latin *s*-ek helyén *š*-et. Ezt bizonyítják latin eredetű keresztény kifejezéseik. Több római katolikus szláv nép helyesírásában szintén a meginduláskor a saját nyelvi *š*-et a latin *s* betűvel jelölik. Akkor ebből azt következtettem, hogy a mi latinbetűs írásunk és ezzel kapcsolatban helyesírásunk megindulásában pannóniai szlovén eredetű. Ma ezt a megállapítást nem tartom helyesnek. A nézetváltoztatásra sokféle tudo-

¹⁾ Fentebb rámutattam arra, hogy a tót *Ján, diabol, žiak, cseh Jan, dabel, žák*, lengyel *Jan, dyabel, żak* tanúsága szerint volt olyan ország is, ahol a latin *j*-t, a latin *di* + *vocalis*t bizonyos időben *dž*-vel, más időben *j*-vel, illetőleg *di* + *vocalis*ssal ejtették. Az ilyen ejtésmód grammatikus megállapítás eredménye lehetett. Ilyen grammatikus megállapításnak tartom Miklós püspök oklevele és Abho „Quaestiones Grammaticales“-e alapján azt, hogy a latin *ge, gi* = *dže, dží*, de a latin *j, di* + *vocalis* = náluk *j, di* + *vocalis*.

mányos ok kényszerített, köztük elsősorban az, hogy a latin *s* *ś*-féle ejtésének területét ma másképp látom, mint régebben, mégpedig következőképen:

1. Bizonyos helyzetekben a latin *s*-ből az egész olaszországban *ś* fejlődött (l. MELICH, SzlJöv. I, 2: 56). Hogy pedig a latin beszédben a latin *s*-ek helyén a X—XI. század határán az olaszok ejtettek *ś*-eket, annak bizonyítéka Joannes Diaconus krónikája, amelyben a latin *circumsepti*, *visere*, *sita* szavak *circumscepti*, *viscere*, *scita* alakban vannak írva jeléül annak, hogy a szerző *septi*, *vižere* ~ *višere*, *šita* alakban ejtette őket (l. fentebb).

2. Vannak francia *ś*-ező nyelvjárások is, s az *ś* ném csupán *e* és *i* előtt, hanem más helyzetben is található (l. MEYER—LÜBKE, Gram. I, 341). Hogy pedig a franciában régen kellett lennie a mai írott *s* helyén *ś*-féle ejtésnek, annak bizonyítékai jelentkeznek a magyar és a német nyelv régi francia eredetű szavaiban. A magyar nyelv szavai közül biztosan idetartoznak: *botos* < ófr. *bottes*; *Lajos*, ó-magyar *Lois* < ó-fr. *Lois*; *Párizs* < ó-fr. *Paris*, klat. *Paris* (l. MELICH: MNy. X, 391, 395, 402). Ezek a szavak *ś*-sel vagy *ś*-sel hangzó ó-francia szavak átvételei. A közép-felnémetben is vannak olyan *ś*-sel hangzó francia eredetű szavak, amelyeknek német *ś*-ét ó-francia *ś*-féle hangból származtatják. Ezek a szavak: kfn., korai úfn. *harnasch* (adatok a XII. század vége óta), *Harnisch* 'páncél' < ófr. *harnais*, *harnas*; kfn. *wambasch* (alakv. *wambeis*, *wambis*, *wambas*; adatok 1200 óta) 'bekleidung des rumpfes unter dem panzer, wams (osztrák szó), derékra való, mellre való' < ófr. *wambais*; kfn. *haschart* (alakv. *hasehart*, *hashart*, *hasart*) 'hasard, glückspiel, glück' < fr. *hasard*; *laschieren* < fr. *(es)lais(s)ier* 'mit verhängtem zügel laufen lassen': *zequaschieren* < fr. *quassier* 'schlagen' (l. SCHWARZ ERNST, Die germanischen Reibelaute *s*, *f*, *ch* im Deutschen. Reichenberg, 1926. 19). Más jelek is vannak arra, hogy a franciában bizonyos latin hangkapcsolatok helyén fejlődött *ś* hang, amely legkésőbbben a XII. században *s*-szé lett.

3. Újabb vizsgálatok megállapították, hogy a német *s* a IX—XII. sz.-ban az *s* és *ś* közti hang volt; ezt a hangot a vele foglalkozók *ś*-szel jelölik. Az *ś* zöngés környezetben *ž*-nek, ikerített helyzetben *-šš*-nek hangzott (l. SCHWARZ ERNST i. m. 18; PAUL—GIERACH, MhdGram.¹² 6. §. 13).

Az előadottakból szerintem az következik, hogy a latin *s*-et a IX—XII. században ejthette akár az olasz, akár a francia, sőt ejt-

hette a német is a saját nyelve alapján *š*-nek, s mindegyikből válhatott a magyar kiejtésben *š*.¹⁾ A magyar *š*-et tehát a latin *s*-szel lehetett jelölni a X—XI. században a franciaországi latin kiejtés alapján is.

Miklós püspök magyar helyesírásában a legnehezebben megfejtendő kérdés a magyar *sz* hangnak a latin *z* betűvel való írása. Ezzel a *z* betűvel jelölte Miklós püspök mind a magyar *z*, mind pedig a magyar *sz* hangot. A *z* hangnak a latin *z*-vel való jelölése természetes. A latin *z* betűnek ugyanis egyidőben *dz*, később *z* volt a hangértéke. A középkori és az egyh. latinban *z* hang felelt meg neki. Ilyen értékkel fordul elő Miklós püspök oklevelének latin részében is: „+ Signum *lazari* abbatis“. A *z* betűnek *sz* hangértékét azonban az oklevél latin anyagából megállapítani nem lehet. S nem tudom ezt a hangértéket más latin emlékek latin anyagából sem megállapítani. S mégis kétségtelennek tartom, hogy azért ez is csak az egyh. latin alapján fejthető meg. A IX—XI. században keletkezett nemzeti nyelvű emlékek a latin *z* betűvel jelölnek zöngétlen hangokat is, mégpedig zöngétlen dentális affrikátát, tehát *ts* hangot és alveolaris zöngétlen spiranst, tehát *s* (= magyar *sz*) hangot. Ilyen értékű *z* betűt találunk ó-felnémet nyelvenlékekben (vö. a sok példa közül: ófn. *scaz* ‚Schatz‘, *kerza* ‚Kerze‘, de: *daz* ‚dass‘, *groz* ‚gross‘, *kezzil* ‚Kessel‘ stb.), ilyent a X—XI. század elején írt szlovén Freisingeni Emlékekben (vö. *bozza* ‚bosa‘, *gozpod*, *gozobod* ‚gospod‘ stb.; de: *timnizah* ‚timnicah‘, *u liza* ‚lice‘, *zesarstuo* ‚česarstvo‘, *zinzi* ‚synci‘ stb.), úgyszintén az 1056/57-ből való csehországi latinnyelvű leitmeritzi oklevélben (vö. *Vzhti* ‚Ústí‘, *Zassade* ‚Zásada‘, *Tinecs* ‚Tyneč‘).

A francia X—XI. századi emlékekben szintén a *z* betű a *ts* affrikátának is a jele: *danz* Alexis, *granz*, *forz*, *filz*, *sanz*, *partiz*, *tempestaz*, *dignitaz*, *bontaz* stb. (I. BARTSCH, *Chrestomathie*⁷ 19—20;

¹⁾ Van néhány régi latin jövevényszavunk, amelyekben a latin *s* helyén magyar *sz*-et, illetőleg belőle fejlődött *c*-t találunk (vö. *pásztor* < latin *pastor*, *árboc* < latin *arbos*, *párduc* < latin *pardus*). Ezekből vagy az következik, hogy a beszélt latin *š*-et legtöbbször *š*-sel, de néha *s* (= *sz*)-szel is helyettesítették, vagy az, hogy nem minden latin *s* hangzott *š*-nek. Ez utóbbi feltevés helyesége a XVI. századra s az utána következő időkre nézve kétségtelen. Ezt vallják a XVI. századbeli arab-török betűkkel írt hazai latin szövegek (*Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*. Berlin u. Leipzig, 1927 99—103. Körösi Csoma Arch. II, 375—6), más adatok (I. WALDAPFEL: *MNy*. XXIX, 237).

NYROP, Gram. hist. de la langue fr. I,² 115; a *z* hangértékéről BÁRCZI G., Ófr. hang- és alaktan 52 §. is).¹⁾

A latin *z* betű itt közölt kétféle jelölő értékének az eredete nincsen tisztázva. BRAUNE a latin *z*-nek csupán az *s* (= magyar *sz*) jelölő értékét vizsgálta, s régebben megfejtését én is helyesnek tartottam (SzlJöv. I, 2: 25). Ma úgy látom, hogy az, miképen jelölhet a latin *z* betű *ts*-t is, *s*-et is, még mindig megoldásra váró feladat.

Ha azonban nincsen is megoldva e kérdés, szilárdan hiszem, hogy megoldása lehetséges.

Egy ilyen megoldás felé mutató nyomnak tartom, hogy idegen nyelvi *s* (olv. *sz*) hangot a pápai udvarban kiállított bulla is *z* betűvel ír. A lengyel nyelv legrégebb emléke az 1136. évben kiállított pápai bulla. Ebben a *z* betűvel a lengy. *z* és *c* hangot, úgyszintén a lengyel *s* (olv. *sz*) hangot is jelölik: *Nezamizl* ‚Niezamyśl‘; *Plituisa* ‚Plitwica‘ de: *Zlauic* ‚Sławik‘ *Zlauos* ‚Sławosz‘, *Balouanz* ‚Białowąs‘; — *mizl* ‚mysł‘ (vö. *Ninomizl*, *Nezamizl*), *Negloz* ‚Niegłos‘ stb. (I. I. ROZWADOWSKI, Bulla z roku 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego. W Krakowie, 1909.).

Másik ilyen biztató nyomnak tartom, hogy a latin *z* betű azért jelölhetett a franciában és a németben *ts* és *s* (olv. *sz*), tehát zöngétlen hangokat, mert voltak rá esetek, hogy a latin *z*-vel frott szavakat is ejtették zöngétlenül, ejtették *s* (= olv. *sz*)-szel.²⁾

Egy harmadik megoldási lehetőség ez: Ha írhattak eleink minden idegen hatástól menten magy. *s* és magy. *zs* hangot egy

¹⁾ A mai franciában a *z* betű *z* hang jele, pl. *douze*. Az *a*, *o*, *u* előtti francia *s* (= magyar *sz*) hangot ma *ç*-vel írják, pl. *façade*, *garçon*, *reçu*. Ez az írásmód újabb keletű (I. NYROP i. m. I,² 127). Az *ç* betű a latin *z*-nek *u* alakjából fejlődött. (WATTENBACH, Anleitung zur lat. Pal. Leipzig, 1886. 66 és MELICH, SzlJöv. I, 2: 14).

²⁾ A feliratok elírásait e kérdésnél nem lehet tekintetbe venni. — Nem lehet tekintetbe venni a görög μάζα, μαλακ)χίσιον, πυτίσιον > latin klat. *massa*, *malacisso*, *pytisso* vallomását sem. — Nem használhattam fel FUNKENAK azt a megállapítását sem, hogy Abbo francia bencés beszélt latinságában az idegen eredetű latin szavak *z*-je „einfaches *s*“-nek hangzott. (I. e megállapítást fentebb), nem pedig azért, mert az „einfaches *s*“ lehet zöngétlen is, zöngés is, az az hangozhat *sz*-nek is meg *z*-nek is. FUNKENAK azt is meg kellett volna mondania, hogy a *z* Abbonál zöngés-e vagy zöngétlen. Valószínűbb, hogy FUNKENAK zöngésnek tartja. Ha zöngétlennek tartaná, közelebb jutnánk Miklós püspök *sz* hangértékű *z*-jének megfejtéséhez.

jellel, mégpedig *s*-sel, ugyanilyen okból írhatták a magy. *z* és a magy. *sz* hangot is egy jeggyel, írhatták *z*-vel. Ez esetben a magy. *sz*-nek *z*-vel való jelölése nem megy vissza egyh. lat. ejtési sajátásra.

X.

Vizsgálódásom eredménye ez:

A X. század végén és a XI. század első felében, amikor a magyarok a latin egyház híveivé lettek, a grammatikusok mind Donatus meg Priscianus alapján állanak; őket magyarázzák, bővítik, egészítik ki. A tőlük nyújtott alapokon áll a skót származású, de Nagy Károly szolgálatában állott Alcuin (735—804.) tréfákkal fűszerezett nyelvtana, amely párbeszéd alakjában nyújtja a grammatikai tudnivalókat; főleg Priscianus alapján készült Abbo fleury-i bencés műve, a *Questiones Grammaticales* (l. GRÖBER, Grundr. II, 134). Nálunk is Priscianusból vagy Donatusból tanultak a XI. században latinul. Az egyik bizonyíték erre Fulbertus, chartres-i (Franciaország) püspöknek 1008-ban Bonibertus pécsi püspökhöz írt levele. E levélből megtudjuk, hogy Bonibertus Fulbertustól egy Priscianust kért. Fulbertus a kért Priscianust egy Hilduinus nevű pappal küldte el, s levelében kéri Bonibertust, tolmácsolja üdvözlését Szent Istvánnak, akkor István királynak (l. FEJÉR, CodDipl. I, 287, PAULER, A m. nemz. tört. I², 396). A másik bizonyíték abban a könyvjegyzékben van, amely Szent László idejéből maradt ránk. E szerint Pannonhalmán Donatus nyelvtana is megvolt (vö. PINTÉR J., Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés. 1930. I, 125—9: „Grammatica Donati“ az okl.-ben).

Miklós püspök latinságát ugyancsak olyan műből vagy művekből szerezte, amelyek vagy Donatus vagy Priscianus alapján készültek. Az így keletkezett művek közt azonban lényeges eltérések voltak a kiejtés tekintetében. Ha Miklós püspök olyan Priscianusból tanult volna latinul, amelyik Alcuin és társai magyarázatain épült, akkor az ő latinságában a latin *ge*, *gi je*-, *ji*-nek, a latin *v f*-nek stb. hangzott volna, s mindennek nyoma volna magyar szórványai helyesírásában. Mindebből azonban az ő magyar helyesírásában semmi sincsen. A püspök oklevelének latin és magyar szavai a mellett bizonyítanak, hogy latinságát olyan Priscianus alapján írt műből vagy művekből szerezte, amilyent 980—982-ben a francia Abbo írt. Miklós püspök beszélt latinsága ugyanis a legjobban azzal

a beszélt latinsággal egyezik, amelyet a X. század végén és a XI. század első felében a franciáknál ismerhetünk fel. Magyar helyesírását is ez alapon lehet a legelfogadhatóbban megérteni.

Miklós püspök beszélt latinságában voltak olyan mozzanatok, amelyek a klasszikus latin ejtésnek felelnek meg; voltak olyanok, amelyek a vulgaris latin ejtésből valók voltak; aztán olyanok, amelyek tisztán grammatikusoktól felállított ejtési utasítások voltak; végül olyanok, amelyek csakis az a korbéli franciaországi beszélt latinságot jellemezték. Mivel nézetem szerint fejtegetéseimből elég határozottan kiviláglott, hogy a Miklós püspök beszélte latinnak az első három pontba foglalható sajátságai mind megvoltak a X—XI. századi franciaországi beszélt latinságban, azért, úgy tartom, joggal vallhatjuk azt, hogy Miklós püspök latinsága a X—XI. századi franciaországi latinsághoz áll legközelebb, sőt vele majdnem minden pontban azonos.

Nem állítom azt, hogy hazánkban a X. század végén és a XI. század első felében csupán olyan beszélt latinság volt, amilyen az akkori franciaországi volt. Bizonyos az, hogy a X. század végén és a XI. század első felében voltak olyan papjaink, akiknek beszélt latinsága más ország vagy országok beszélt latinságával egyezett. Fentebb, mikor azt kutattam, ismerhetett-e Miklós püspök nemzeti nyelvű helyesírásokat, megemlítettem több hazánkba jött külföldi papot. Így megemlítettem Brunót, aki Szent Adalbert életét írta meg. Valószínűvé tettem ez életírás alapján, hogy Bruno a latin *ge-, gi-t je-, ji-*nek ejtette. A német Bruno tehát a németországi X—XI. századi ejtémód szerint beszélte a latint. Bizonyosan így beszélt latinul Radla is, aki Szent Adalbert nevelője volt. Mind a ketten Magdeburgban tanultak, s épezzért nagy valószínűséggel állítható, hogy mind a ketten a németországi beszélt latinság követői voltak. A német ejtémód szerint beszélhetett latinul az a „magister Waltherus“, továbbá az a „tewtonicus Henricus“ is, aki a Szent Gellért-legenda szerint előbb Székesfehérvárott, később Marosvárott, vagyis Csanádon tanította grammatikára s más „ars“-okra a magyar kispapokat. De már Szent Gellért, aki velencei olasz volt s kezdetben Velencében „in scholis monachorum“, később Bolognában tanult, nehogy „ordo patris nostri sancti Benedicti in scienciis liberalibus detrimentum paciatur“ (I. ENDLICHER, MonArp. 206, 207), csak olaszföldi, mégpedig észak-olasz ejtémód szerint beszélhette a latint. S ez az ejtémód kétségtelenül azonos volt a Szent Gellértnél hűsz-

harminc évvel idősebb Joannes Diaconus ejtésmódjával. Ez ejtésmódot fentebb részletesen tárgyaltam, itt csak azt említem meg, hogy Szent Gellért latinsága szókészletében is különbözött a ránk maradt hazai latin emlékek szókészletétől (l. erről KARÁCSONYI JÁNOS, Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. 1887. 206—7).

Szent István király Monte Cassinóból, a bencések e főkolostorából szerzeteseket kért (l. PAULER, A m. nemz. tört. I², 76, 78). Nagyon valószínű, hogy ezek beszélt latinsága különbözött a Szent Gellért beszélt latinságától; e beszélt latinságban a latin *ce*, *ci*: *tše*-, *tši*-nek, a latin *ge*, *gi*, hogy csak pár különbséget említek, *dže*-, *dži*-nek hangozhatott.

Szent István király idejében a bihari püspök, miként fentebb említettem, a lüttichi egyházmegyéből való Leuduinus volt, az első pécsi püspök meg Bonibertus. Nagy valószínűséggel állítható, hogy mind a ketten mai értelemben vett franciák voltak. Szinte kétségtelen, hogy egyikük sem beszélte a latint az olasz vagy a német ejtés szerint, hanem mind a ketten a francia ejtésmód követői voltak.

De nem tudjuk mind nevéen nevezni azt a sok egyházi férfit, aki Szent István király uralkodása idején a keresztény hitre tért országba jött. A legendák csak megemlítik, hogy sokan sokféle országból jöttek (l. többek közt a Mór pécsi püspök által írt Szent Szórád és Boldog Benedek legendáját, ENDLICHER, MonArp. 134). Mindezekből az adatokból az következik, hogy hazánkban a XI. század első felében a beszélt latin nem volt egységes. Volt, aki a német, egy másik, aki olasz-, ismét másik, aki a franciaországi ejtésmód szerint beszélte a latint. Természetes, hogy ezek a latin nyelvek kisebb-nagyobb mértékben szókészletükben is különböztek. Miklós püspök beszélt latinsága — azon sajátosságok alapján, amelyeket oklevele latin anyagából, valamint magyar szórványai helyesírásából meg lehet állapítani, ki lehet következtetni — franciaországi ejtésmód szerinti latinság volt. Mégis miként történt, hogy hazánkban ez a franciaországi latin kiejtés győzött, annak okát elsősorban a Szent István király halálát követő politikai viszonyokban kereshetjük, amelyek idegen-, főleg németellenesek voltak, továbbá azokban a férfiakban, akik a XI. század második felében s később is, így a XII. században iskoláikat főleg francia földön végezték.

Miklós püspök a magyar párthoz tartozott, különben nem lehetett volna Endre király jegyzője. Magyarul kitűnően tudott, mert

különben Gebhardt püspök levelét nem magyarázhatta volna meg Endre királynak, aki sem latinul, sem németül nem tudott. Kitérő magyarsága mellett szól az is, hogy a magyar szórványokat hibátlanul írta le. A tihanyi oklevél kitérő latinsága, valamint az, hogy az oklevelet ő fogalmazta és ő írta is, továbbá, hogy a király jegyzője volt, bizonyítja, hogy „főlényes, világi műveltségű, külországokban jártas“ férfit lehetett, mert e korban, miként HAJNAL ISTVÁN „Írástörténet az írásbeliség felújulása korából“ c. nagyjértékű munkájában (68. l.) írja, ilyenek voltak az oklevélfogalmazó, az oklevélíró papok. S minden jel arra vall, hogy magyar lehetett származására is.

Miklós püspök beszélt latinsága ekkor a királyi kancellária beszélt latinsága volt. E beszélt latinság további győzelméhez, mint fentebb említettem, hozzájárult az is, hogy a XI. század második felében és a XII. században jeleseink főleg francia földön végezték tanulmányaikat, így pl. Anonymus¹⁾ és mások, akik ott a beszélt latinnak franciaországi ejtismódját sajátíthatták el, ha ugyan már nem azzal mentek ki.

Arra a kérdésre tehát, mi a mi latinbetűs helyesírásunk eredete, így felelek:

A Tihanyi Alapítólevél magyar szórványai olyan latinnyelvi kiejtés alapján vannak lejegyezve, amilyen akkor a francia tudós grammatikusok által megállapított franciaországi latin kiejtés. Mint-hogy pedig Miklós püspök magyar helyesírása az utána következő oklevelekben is, más emlékekben is és fővonásaiban (vö. *s*, *gy*) ma is megvan, minthogy továbbá beszélt latinságunk is fővonásaiban sok századon át, mondhatni a XIX. század közepéig ugyanaz volt, ami Miklós püspöké, azért mindaddig, amíg ugyanilyen elvek szerint írt régibb hiteles emlékünknél elő nem kerül, azt vallhatjuk, hogy sok századon át használt latin kiejtésünknek megindítója, magyar helyesírásunknak megalkotója Miklós püspök, aki különben korának egyik legnagyobb műveltségű magyar embere volt.

MELICH JÁNOS.

¹⁾ Anonymus, továbbá Kézai latinsága vocalismusában s más vonatkozásban is nem annyira klasszikus latin, mint a tihanyi oklevélé. Ez oklevélben még a *neglegentia* szó is *negligentia* helyett X. századi franciaországi latin (vö. a X. századi angolban *neglegenter*, l. FUNKÉ i. m. 89 és klasszikus latin *neglego*, *neglegere*, *neglexi*, *neglectum*).

A permi nyelvek szóvégi magánhangzói.

16. Az előbbiekkal egyformán végződnek a zürjén *-ni* végű deminutivumok: (WIED.) *kokni*, (GEN.) КР. *kókni* 'leicht'; (WIED.) *posni*. (GEN.) КР. *pósní* 'klein, fein', (ŠACH.) *посн'и* 'мелкий, малый'; (WICHM.) I. V. Peč. S. L. P. *šort'ni*, U. V. *šorkni* 'Rübe' [TLP. 97]; (WIED.) *vekní*, (GEN.) КР. *vékni* 'eng. schmal', (LYTK.) *векны*, (ŠACH.) *векн'и* 'узкий' ~ m. *vékony* [l. SZINNYEI, NyH.⁷ 34]; (WIED.) *vösni*, (GEN.) КР. *vósní*, 'dünn' etc., (ŠACH.) *vöcn'и* (V. S.) 'тонкий' [vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 156 (zürj. m.); TOIVONEN, Affr. 350. sz. (zürj. vog. osztj.)].

A zürj. *-ni* képző a cser. *-na* ~ md. *-ne*, *-ne* ~ fi. *-nä*, *-ne* ~ m. *-n* ~ osztj. *-n* kicsinyítő képzőkkel tartozik össze (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 86, NyH.⁷ 95).

Tárgyalásunknál kénytelenek leszünk ezeket a példákat ismét kisebb csoportokra osztani. Érdekességük első sorban a zürjén alakban rejlik. Magyarázatuknál abból indulok ki, amit dolgozatom első két fejezete alapján bebizonyítottunk látok: a szóvégi *-i* és *-j* legalábbis megelőző nyílt szótag, ill. liquida-előtagú mássalhangzó-csoport után a zürjénben lekopott, tehát ahol a mai zürjénben ilyen helyzetben *-i* vagy *-j* végmagánhangzót találunk, ott vagy valamely — eredetileg testesebb alakú — képzővel van dolgunk, vagy pedig másodlagos fejlődéssel. A továbbiakban megkísérlem ezt a talán merevnek s az előbbi eredményeimtől szerfelett is befolyásoltnak látszó tételmet valószínűvé is tenni.

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy vannak a fentebbiek közt *-i* kicsinyítőképzős alakok. Az 1. példában a *ki.tsi* ~ *ki.tsan* ~ *ki.tška* | votj. *ku.tša(-pi)* alakokból elvonódik egy, az ősz-permiben **ki.tš* ~ **ku.tš*-nak hangozhatott közös alapszó. A csak összetételben előforduló votják szó *-a*-ja — épen összetételben való előfordulása miatt — *-a*-ként megőrzött melléknévképző lehet *-o* helyett, vagy talán annak a zürjén *-a* kicsinyítő képzőnek a megfelelője, melyet már több példában láttunk.

A 2. szónak, amint hiteles feljegyzések igazolják, máig is él a képzőtlen alapalakja: *kol*. Ilyenre mutat a *kol'a* alak is, mely

meggyőződéseem szerint szintén deminutivum -a képzővel. A votják alak képzőtlen tőszó.

A 3. példában is ismeretes az alapszó: *taś*, ennek töve bizonyára **tašt-* volt, s ehhez járult aztán az -*i* képző.

A következő példában a KP. *pišká* mutatja, hogy a *piški* szó is részekre bontható. Az alapszó *pišk, melyhez egyes nyelvjárásokban -*i*, a keleti permiben pedig -*a* kicsinyítő képző járult (az utóbbiról bővebben más helyen).

A *pišti* szónak ma már nem mutatható ki *pišt v. *pišk rövidebb alakja, de, tekintetbe véve az előbbi szóval való alakhi hasonlóságát, bátran tarthatjuk azzal egyformán magyarázandó deminutivumnak. Mellesleg megjegyezve kicsinyítő képzések a magyar, finn és lapp szavak is (a lapp -š-hez vö. TOIVONEN, Affr. 172.) — A következő két szóban nem lehetetlen, hogy ugyanez a képző van meg, de elfogadhatónak látok más magyarázatot is. Látni fogjuk ugyanis, hogy a végmagánhangzó-lekopás után szó végére került mássalhangzó-csoport csak az esetben őrződött meg változatlanul, ha az elsőtagja liquida (*l, l', r*) vagy spiraus (*s, ś, š*) volt, feloldódott azonban minden egyéb helyzetben — vagy úgy, hogy a 2. mássalhangzó abszolút szóvégen elveszett, vagy a két mássalhangzó közé kötőhang fejlődött ki. Úgy vélem, olykor még egy 3. eszközzel is élhetett a nyelv, hogy a szóvégre jutott mássalhangzó-csoport okozta kiejtésbeli akadályt elhárítsa: a ragosképzős alakokból visszatérítette az eredeti szóvégi magánhangzót, ill. azt bizonyos mássalhangzó-csoportok után változatlanul megtartotta. Az előbbi esettel találkozunk oly nyelvben is, melyben a végmagánhangzó-lekopás megelőző hosszú szótag után hangtörvény. T. i. az észtkben az *adra, pudru, kahju, lahja* stb. szavak végmagánhangzóját a függő esetekből visszatérítéssel magyarázzuk (vö. KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria², 170). De kétségbe vonhatatlan bizonyítékot nyerünk e feltevés mellett néhány alább tárgyalandó rag, ill. igealak fejtegetéséből, melyeknél külön képzők magyarázó eszközül való felvétele szóba sem jöhet. — A kicsinyítő -*i*, -*j*-vel lehet dolgunk a 8. és 9. példában is, de a határozott állásfoglalást megnehezíti az a körülmény, hogy ezeknek a szavaknak hiányzik a votják megfelelője.¹ — A 10. szám alatti zürjén szónak eredetibb alakja a cseremisiz megfelelő tanúsága

¹ A *lapi* szót LYRKIN szójegyzékében jövevényszónak jelzi, de hogy milyen átvételre gondolhatott, nem tudtam kideríteni.

szerint *šodij, melynek ragos alakjai šodjī- (= *šodijī-), többől képződtek, s innen vonódott el a ŠACHOV feljegyzésében ugyanilyen hangzású új nominativus, amelyből a többi nyelvjárási változatok hangátvetés útján alakultak.

A 11. és 12. számú példában a zürj. és votj. -i, -j végződést a fgr. -*i-, -*j- (= fi. -jā, md. -j, lp. -je) deverbális névszóképző folytatásának szoktuk tartani (vö. BUDENZ, UA. 30. §; MEDVECZKY: NyK. XLI, 448; WICHMANN: FUF. XIV, 83, 94 és XVI, 205; JEMELJANOV, VotjGramm. 127. §). Ez a vélemény az ő-s-permi szavégek alakulásáról eddig szerzett fogalmainkkal összeegyeztethető. A képző legkorábbi ő-s-permi alakja még -*j*, illetve -*i*. Következő állomás: képzőnk az ő-s-permi végmagánhangzó-lekopás idején elveszti magánhangzó elemét, s így pl. a vele képzett 'nap' jelentésű szó *šondijī ~ *šundijī alakot nyer. Végül az -i elem megelőző i és j után abszolút szavégen lekopik, azaz e nomen agentisek szóvégi diftongusa a hasonló képzőelemmel alakult -j végű deminutívumokéval egyezőleg és egy időben monoftongizálódik.

Ezekben a mai -i ~ -i tehát nem egyéb, mint a korábbi tővégi magánhangzó, mely után a voltaképeni képzőelem elveszett (a zürj. šondij diftongusos változatainak -i elemében az ismert kicsinyítő képzőt látom. -e-, -e- után az -i megmarad!)

A turi szót nem tarthatom ő-s-permi eredetűnek. Ez esetben zürj. *tur ~ votj. *turj vagy zürj.-votj. *turi ~ *turj alakokat várnék. WICHMANN szerint lehetséges, hogy e szó török-tatár eredetű. Bármilyen eredetű legyen is a votjákban, én legvalószínűbbnek látom azt a feltevést, hogy a szó a votjákból került a zürjénbe már a zürjén végmagánhangzó-lekopás után.

A zürjén -ni képző eredeti -n-je csak az -i hatására vált -ń-nyé, s előfordul mindkét permi nyelvben magában és az eredetibb jésítetlen alakjában is. Pl. zürj. L. nīlan 'Mägdelein', vö. nīl 'Mädchen'; voman 'Schlund, Gaumen', vö. vom 'Mund'; votj. (WICHM.) U. keġlan, (MUNK.) kolan (Sar. Uf.) 'Hoden', vö. zürj. L. N. keġ 'Hode' (vö. WIEDEMANN, SyrjGr. 21. §; WICHMANN: FUF. II, 178, MSFOU. XXI, 35 és 115). A šorñi és zarñi szavakban a -*ni ill. -ñi eredetileg a tőhöz tartozott, de a nyelvérzék a -ni- végű deminutívumokkal való alaki egyezésük folytán az utóbbiakkal egy osztályba sorozta őket, s ez az egy osztályba tartozás érzete őrizte meg végmagánhangzójukat. Hogy pedig a -ni képző végmagánhangzóját nem vesztette el minden esetben, annak magyarázatát — úgy

vélem — ismét a megelőző mássalhangzó-csoportban kell keresnünk. Az *-i* elvesztével u. i. *-rkñ*, *-kñ*, *-sn*-féle magukban nehezen kiejthető mássalhangzócsoporthoz kerültek volna a szóvégére, s emiatt a végmagánhangzót mihamarabb visszatérítették a ragos alakokból ép úgy, amint a főntebb tárgyalt tőszavakban is történt. Magánhangzó utáni helyzetben pedig a lekopás már akkor megtörtént, amikor a képző végső *-i* eleme még nem változtatta az *-n-t* *-ñ-re*. Ily módon tehát ugyanazon képzőnek két alakja fejlődött, melyek közül a teljesebb később analogia útján oly szóalakokhoz is hozzájárulhatott, melyekben különben pusztán *-n-t* várnánk.

Végül az *-i*, *-j* végű kicsinyítő és igenévi alakokhoz kell még egyszer visszatérnünk.

Nyilvánvaló, hogy az a kettőshangzó, mely e képzőnek a főnti tővégi magánhangzóhoz való járulásával keletkezett, már az ősz-permi monoftongizálódott. De mi őrizte meg akkor a szóvégi *-i* és *-j-t* a zürjén végmagánhangzó-lekopástól? Hiszen a magyar nyelvtörténet, a finn nyelvjárások és az észti hangtan is arra tanítanak bennünket, hogy a ragos és képzős alakok magánhangzói sem kivételek a szóvégi magánhangzók elveszésének törvénye alól. Pl. az észti partitívus *-ta* ragja *-t*-vé, az elatívusi *-sta* > *-st*-vé, az inessívusi *-ssa* > *-s*-szó, az adessívusi *-lla* > *-l*-lé rövidült, ugyanígy a praes. 3. személyben *saapi* > *saab*, a konditionalisban *saaksi* > *saaks*-féle rövidülés történt (vö. KETTUNEN, EÄH.² 168). Mindebből azt a szabályt vonhatnánk le, hogy végmagánhangzójukat nemcsak a gyökérszavak vesztik el, hanem a származékszavak is, vagy másként kifejezve, a szóvégi nyílt szótagban álló magánhangzó elveszik akkor is, ha az képző-elem volt. Maguk a permi nyelvek is e mellett szólnak. Több biztos példát fogok bemutatni, melyekben a képző ill. rag magánhangzójának elveszte csak az ősz-permi korban vagy az után történhetett meg. — Azonban a nyelvi törvények ritkán vannak matematikai következetességgel keresztülvéve. Egyik keresztetzi a másikat, s így állnak elő az ú. n. kivételek. A mi esetünkben ez a keresztetző törvény az lehetett, hogy valamely származék alapszavától eltérő jelentésének kell, hogy legyen nyelvi kifejezése is. Már pedig mi történt volna itt? A kicsinyítő *-i*, *-j* lekopásával a deminutívumok egyenlőkké váltak volna a tőszavakkal, azaz a végmagánhangzó-lekopás minden esetben való végbemenetele az ill. szóalakok deminutív jellegének feláldozására vezetett volna. Úgy gondolom tehát, hogy a lekopás csak a testesebb képzőkre terjedt ki,

érintetlenül hagyta azonban a szóvégi *-i*-t és *-j*-t akkor, ha ezekhez valamely funkció volt kötve, és ez a nyelvtudatban világosan élt. Ilyen funkciójelölő szerep őrizhette meg tehát a végmagánhangzót legalábbis az *-i*, *-j* végű deminutivumok végén. — Ugyanez a magyarázat a nomen agentisekre vonatkozólag már kevésbé valószínű. Ezek kevés száma arra vall, hogy képzőjük a ritkábban használtak közé tartozott, s ezért ennek a funkciójára is hamarabb elhomályosulhatott. Az eddigi irodalom alapján mindössze még egy szót soroznék ide, s ez zürj. I. *gēr*, Ud. V. S. L. Le. P. *ger* 'Hackenpflug' | votj. (WICHM.) U. G. *geri*, MU. J. M. *gerj*, (MUNK.) *gäri*, Kaz. *gērē* 'eke' [WICHMANN: FUF. XIV, 83]. A zürjén szó töve *gerj-* (P. *ger-*), a votjáké *gerij-*, *geri-*, s ezek elválaszthatatlanok a zürj. *gèrnj*, *gernj*, votj. *girinj*, *gîrîni* 'pflügen' igéktől. — A fentebbi példák alapján a zürjében inkább *geri ~ *gerj* alakot várunk; honnan van az előbbi esetekkel ellentétes végmagánhangzó-hiány, a példák kis száma miatt legjobb eldöntetlenül hagynunk. Legteljebb arra gondolhatunk, hogy a zürjén végmagánhangzó-lekopás mint egyébként úgy a nomen agentiseknél is általában csak megelőző nyílt szótag esetén ment végbe, ezzel ellentétben a legtöbb mássalhangzó-csoport megőrizte a szóvéghangzót az elveszéstől, tény u. i., hogy a zürjén végmagánhangzó-lekopásra túlnyomó részben csak megelőző nyílt szótag utáni helyzetben ismerünk példákat.

Az igeragozás alakjai közül e csoportban tárgyalandó a praeteritum egyszám 1. személye, amely mind a zürjében, mind a votjákban *-i* végű.¹ Kétségtelen, hogy az 1. személy *-*m* ragja itt is megvolt, s ez a praesensbeli *-*m*-mel egyidőben, még az ősz-permi korban, lekopott.

A névragozás alakjai közül ide valók:

a) az *-i* végű lativusok. Pl. votj. (MUNK.) *šori* 'ketté' [vö. *šor* 'közép', (WICHM.) *šor* G. J. MU. id.]; zürj. (WIED.) *šōri* - *šōry* 'halb, Hälfte, mitten durch', (GEN.) KP. *šōri* 'in zwei Hälfien' (SAW. és ROG.) *wōpi* 'по-поламъ, полама' [vö. zürj. (WIED.) *šōr* 'Mitte', (SAW. és ROG.) *wōp* 'средина' etc.]; zürj. (WIED.) *yly* 'weit', (WICHM.) V. Ud. *jli*, P. *ivi* id. [vö. (WIED.) *yl* (*yv*) 'Ferne', (SAW. ROG. és SACH) *илл* 'даль']; zürj. (WICHM.) Ud. *vjli* 'hoch, in der Höhe' [vö. (WIED.) *vyl*

¹ WIEDEMANNnál *-y*-re végződő praeteritumok is vannak, azonban JEMEL-JANOV szerint a votjákban a praeteritumbeli *-i* nem váltakozik *-j*-vel (l. Votj. Gramm. 159). WIEDEMANN *-y* végű zürjén alakjai ugyancsak hibásak (vö. WICHMANN JSFOU. XXI₃, 26).

(*vyv*) 'Oberraum, Raum auf etw., Oberteil, Gipfel', (WICHM.) J. *vī* (< *vīl) 'Oberfläche', (Saw., Rog. és ŚACH.) *свил* (*свил*) 'верх, вершина' etc.],

b) a transitivusok, melyek ragja a zürjénben *-ti*, a votjákban: J. M. MU. U. G. *-ti*, MU, G. *t'i*, G. *-ki*; pl. zürj. (WICHM.) I. *ūti* (< *ulti), Ud. *uvti* 'unten . . . hin', (GEN.) KP. *ulti* 'unten hin, unter . . . hin' | votj. (WICHM.) G. *ulki*, J. *ulti*, *uvti* 'unter . . . hin' (több példát l. WICHMANN: FUF. XVI, 152–3).

Ezekben az alakokban a zürjén magánhangzó-végződést úgy magyarázom, mint a deminutivumokban. Pl. a praeteritum egyes szám első személyében az *-i* nem pusztán tővégi magánhangzó volt, hanem olyan elem, melyhez a múlt idő és az egyes szám 1. személy képzete fűződött. Ez a funkcióbeli jelentősége mentette meg az *-i*-t a lekopástól. — Az *-i*-végű lativusok már az ős-permiben elvesztették eredeti *-k* ragjukat, s ennek megtörténte után ezeknek az alakoknak lativus-voltát tulajdonképpen a korábbi tővégi magánhangzó fejezte ki. Ennek lekopása egyet jelentett volna a lativusi jelentés elvesztével, mert alapszó és származék teljesen egyformákká váltak volna. A *-ti* ragban is a transitivus sajátos jelentését ('wo?', 'welchen Weg?', 'worüber?', 'wodurch?') épen az *-i* adja meg, míg a korábban bizonyára megvolt pusztán *t* ragos locativusok egyszerű 'hol?' kérdésre felelő helyhatározók voltak (a transitivus raghoz vö. WICHMANN: FUF. XVI, 152 és 158–9).

3) Ebbe a csoportba különféle, a mai permi nyelvekben magánhangzóra végződő ragos és képzős alakokat foglalok össze, melyek közös tulajdonsága az, hogy a korai ős-permiben még mássalhangzóra végződtek.

1. Az accusativus egyszerű ragja a zürjénben *-ε* (AI.), *-ε* (Ud. V. S. Pecs. L. P.), a votjákban minden nyelvjárásban *-ε*. Tudjuk azonban, hogy ezek történeti szempontból nem egyebek mint tővégi magánhangzók, melyeket az ős-permi korban az accusativusnak fgr. eredetű ragja: *-*m* követett. Kérdés: mi volt az accusativus végződése az ős-permi kor végén, ill. annak az *-*m* lekopása utáni szakaszában? Mivel a zürjén nyelvjárások többsége palatális, a votják nyelv pedig az előbbiekkal ellentétben veláris magánhangzót tüntet fel, úgy hiszem, tévedés volna feltenni egy állandó **ε* vagy *-*ε* accusativus ragot. Az *-*m* lekopása után az accusativusnak annyi végződése volt, ahány magánhangzó az ős-permiben a 2. szótagban

vagy annál hátrább megjelenhetett. E tarkaság nem tarthatott azonban sokáig: az *-*m* lekopása után az accusativusrag funkcióját felvett tövégi magánhangzók közül a gyakrabban előfordulók: *-ε* és *-ε̄* behatoltak oda is, ahova eredetileg nem tartoztak, s e két, esetleg több accusativusi végződés közül csak a zürjén és votják külön életében általánosult aztán mindenkori accusativusraggá az *-ε* a votjában és a zürjénnek izmai nyelvjárásában s az *-ε̄* a zürjén többi nyelvjárásaiban.

2. Az 1. személy birtokos személyragja ma a zürjénben az accusativus ragjával egyenlő, a votjában szintén — azzal a különbséggel, hogy az *-ε* mellett *-i* is előfordul (l. AMINOFF: JSFO_U. XIV₂, 12). Az ós-permi korban ezeket a voltaképeni birtokos személyrag követte, amint WICHMANN említett nagyfontosságú értekezésében kifejtette (FUF. XVI, 160). A személyrag ós-permi alakja *-*m* + magánhangzónak rekonstruálendő, aminek következtében felmerül az a kérdés: hogy lehetséges, hogy ez a magánhangzó-követte *-*m* épen úgy lekopott mint az accusativusi *-*m*, melyre magánhangzó nem következett?

Úgy vélem, hogy a személyrag *-*m*-jét oly magánhangzó követte, melynek lekopása régebben történt mint a szóvégi *-m*-mé, s az ily módon szóvégre jutott *-*m* azután osztozhatott — s osztozott is — a többi szóvégi *-*m*-ek sorsában. Az *-*m*-et megelőző magánhangzók közül aztán a votjában az *-ε* képződött ki birtokos személyraggá, amely mellett egyes szavakban még az *-i* tövégi magánhangzó is tovább él ebben a funkcióban, a zürjénben pedig még az *-ī* helyére is az *-ε̄* általánosult.

3. Az 1. személy birtokos személyragjával nagy alaki hasonlóságot mutat a mai permi nyelvekben az illativus. Alakja: zürjén (WICHM.) *-ε̄*, I. *-ε*, votják (WICHM.) *-ε*, de *-i*, *-ī* is, mégpedig nemcsak határozószókon és névutókon, mint BEKE többször idézett értekezésében olvassuk (Nyr. LV. 47), hanem egyebütt is, pl. *kenos J. 'Speicher'* etc., illat. *kensj̄* (l. WotjChr. 341. sz.; több példát l. AMINOFF: JSFO_U. XIV₂, 12). Tudjuk, hogy a magánhangzóra végződés ebben az esetben is másodlagos. A jelzett végzések eredetileg itt is tövégi magánhangzók, melyek csak a fgr. **k ∞ *γ* lativusrag lekopása után kerültek a szó végére és vették fel azután az illativusi funkciót.

Felmerül ezután itt is az a kérdés: mi őrizte meg ezekben az esetekben a végmagánhangzót? Első pillanatban hajlandók vol-

nánk csupán azzal felelni, amivel az előbbi esetek megoldásánál feleltünk, alaposabban vizsgálva azonban a dolgot, kételyeink merülnek fel. Dolgozatomban végeredménye szerint u. i. az ősz-permi kor végén az eredeti szóképzőlethez tartozó névszók csak magas vagy alacsony nyelvállású magánhangzóra végződhetnek, következésképpen a középső nyelvállású véghangzók az ősz-permi kor folyamán vagy magas ill. alacsony nyelvállásúakká váltak vagy pedig leköptek. Eszerint azt várnánk, hogy a ragos, ill. képzős alakok is, mivel általában ezek is részt vesznek a tőalakokban végbemenő változásokon, szintén vagy csak magas vagy csak mély nyelvállású véghangzóval forduljanak elő. Hogy ez nem így van, annak csak az lehet az oka, hogy a szóvégi **m* lekopása az ősz-perminek arra a szakaszára esett, amikor a középső nyelvállású névszóvégi magánhangzók változásai már megtörténtek. Ily módon csak az **m* lekopása után szóvégre jutott *-ε* és *ε* hangok további változásoknak már nem voltak alávetve, s mivel nem váltak magas nyelvállásúakká, teljesen érthető a zürjén nyelvtörténet folyamán való további változtatásuk, jobban mondva megmaradásuk is, mert mint látni fogjuk, a zürjén végmagánhangzó-lekopás csak a magas nyelvállású véghangzókra terjedt ki.

4. Nehezebb megmagyarázni a magánhangzóra végződést az allativusban és az infinitivusban, mely alakok végén eredetileg szintén a fgr. **k ~ *γ* lativusrag állt (az allativushoz vö. WICHMANN: FUF. XVI, 161). Az allativus alakja a zürjénben: (WICHM.) *-li*, L. *-le*, P. *-ve* (*← *le*), (GEN.) KP. *-le*, a votjákban: (WICHM.) *-li*, J. MU. *-ui* is, U. G. *-li*, az infinitivusé a zürjénben: (WICHM.) *-ni*. — J. *-ni* és *-n(i)*, U. *-nis*, mely utóbbi az egyszám 3. személyű birtokos személyraggal megtoldva újabb fejlemény (vö. WICHMANN: JSFOU. XXI₃, 26), (GEN.) KP, *-no*, votják: (WICHM.) M. J. MU. *-ini*, G. U. *-in(i)*, melyek mellett rövidebb *-ni* alak is előfordul (I. MEDVECZKY: NyK. XLI, 422—4). A votják alakok várakozásszerintiek. A fentebbiek után nem szorulnak magyarázatra az *-ε* végű zürjén allativusi alakok sem. De hogy maradhatott meg a végmagánhangzó a zürjén *-li* végű allativusokban és a *-ni* végű infinitivusokban, hiszen ezekben az *-i* legalábbis az ősz-permi kor végén már szóvégen állott, az ilyen *-i* lekopását pedig számos példán bebizonyítottuk? Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a ragok és képzők önállóan nem léteznek, hanem csak a legkülönbözőbb szókhoz hozzájárulva. Amilyen változásnak ki vannak téve bizonyos helyzetben, ugyanannak a feltételei

hiányoznak számos más esetben, s mi sem természetesebb, mint hogy a ragnak vagy képzőnek bizonyos helyzetbeli alakja analógia útján átkerül oda is, ahol az ú. n. hangtörvények szerint nem volna helye, s ily módon a rag vagy képző újra uniformizálódik. Ebben látom a föntebbi alakok megoldását is. Mert igaz ugyan, hogy a szóvégi *-*i* lekopását a zürjénben számos példán megállapítottuk, de ha ezeket végignézzük, látjuk, hogy a szóvégi *-*i* lekopása mind ezekben hasonló fonetikai helyzetben történt: leggyakrabban egy rövid mássalhangzó után, néhány esetben olyan mássalhangzócsoporthoz, melyet liquida + explosiva alkotott (-*rp-*, -*lt-*, -*rt-*), melyeket szóvégen könnyen kiejthető mássalhangzócsoporthoz ként foglalhatunk össze. Mennyire más azonban az allativus -*i*-jének helyzete pl. egy *mortli* (nom. *mort*), vagy az infinitivusének egy *bertni* alakban, ahol a végmagánhangzót 3 tagból álló mássalhangzó-csoport előzi meg.

Amint a következőkből is látni fogjuk, az -*i* lekopását a zürjénben csak egy rövid mássalhangzó és bizonyos szóvégen könnyen kiejthető mássalhangzócsoporthoz után tarthatjuk általánosnak, s ily módon az allativusi és infinitivusi -*i* megmaradásának magyarázatát is abban látom, hogy a -*li* és a -*ni* végződés általánosult oly helyzetekből, ahol végmagánhangzó-lekopást nem várhatunk.

Ez az állítás nem marad pusztá feltevés. A WICHMANN feljegyezte permi szövegekben, melyek a *Jusva* folyócska mellékéről valók (l. Syrj. Volksd. 141. jegyz.), egyes igék infinitivusa -*n(i)* végűnek van jelezve, ami bizonyára annyit jelent, hogy mind az -*i*-vel, mind az -*i* nélkül való alakok előfordulnak. Vizsgálva ezeket az alakokat, azt látjuk, hogy az infinitivusnak csak ott van -*n(i)* alakja, ahol az -*n*-t magánhangzó előzi meg; pl. *t'sirzin(i)* 'schreien' (143. o.), *peššin(i)* 'herumzerren' (uo.), *vovvin(i)* 'besuchen' (uo.), *doma vvin(i)* 'zusammenbinden' (144. o.), *vet't'sin(i)* 'herabsteigen' (uo.), *pivšin(i)* 'baden' (uo.), *puktin(i)* 'stellen' (174. o.). Ezzel szemben -*ni* az infinitivus alakja, ha a -*ni*-t mássalhangzó előzi meg: pl. *kerni* 'machen' (142. o.), *juvni* 'trinken' (uo.), *šoini* 'fressen' (uo.), *kijni* 'fischen' (uo.).

Magánhangzó után -*ni* alakot [-*n(i)* helyett(?)] csak kettőt találtam, amelyek csak közlésbeli kis következtetésnek tarthatók s helyesebben bizonyára -*n(i)*-nek irandók. Ezek: *kiskijni* 'herausziehen' (143. o.), *sot't'sin(i)* 'brennen' (145. o.). E nyelvjárásban tehát még előfordulnak az analógiás alakok mellett a hangtörvényszerűek

is, de itt is folyamatban van a kiegyenlítődés, amely már — leg-
alábbis az eddigi feljegyzések szerint — máshol befejeződött és a
bizonyos mássalhangzócsoportok után megőrződött hosszabb alakot
tette általánossá. Az allativusban a *-vi* ($\leftarrow *i$) alak javára való
kiegyenlítődés már a jusvai nyelvjárásban is végbement.

5. Mássalhangzóra végződők voltak továbbá az ősz-permiben
a többesszámú birtokos ragok és a praesens és praeteritum személy-
ragjainak többesszámú alakjai is. Az utóbbiak eredetüket tekintve
az előbbiekkal azonosak (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 128), bennük
a személy többségének jelölésére a *-k* többesjel szolgált. A pusztán
csak a birtokos többségét kifejező birtokos személyragok mel-
lett kellett lenni az ősz-permiben a zürjén tanúsága szerint olyan
birtokos személyragoknak is, amelyek nemcsak a személynév-
mási elemből és a *-k* többesjeltől álltak, hanem még a birtok
többségét jelölő *-n* elemet is tartalmazták (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.²
98—9.) Az előbbiek öröklődtek a votjákba, az utóbbiak a zürjénbe.
Alakjuk a votjákban: *-mi*, *-di*, *-zi*, a zürjénben: *-nim*, *-nid*, *-nis*.
Kétségtelen, hogy a zürjén személyragok végső elemei a fentebbi
votják személyragokkal azonosak, tehát korábban magánhangzóra,
közelebről meghatározva **-i*-re végződtek. WICHMANN a zürjén
többesszám 1. személyű birtokos személyragnak korábbi alakját
— **-nime*-nek rekonstruálja (l. FUF. XVI, 161), valószínűleg azon
az alapon, hogy a zürjén igeragok, melyeknek hasonló eredetűek-
nek kell lenniök, még ma is előforduló magánhangzóra végződő
alakjukban *-e*-t tüntetnek fel. Részemről azonban az *-i* végű votják
birtokos személyragokat tartom irányadóknak, mert így a vég-
magánhangzó-hiány a zürjénben teljesen megfelel a várakozásnak,
míg *-e*-t feltételezve azt várnánk, hogy legalább is ama nyelv-
járásokban, melyekben az igeragoknak *-e* végű alakja is van,
találnánk néha **-nime*, **-nide*, **-nise* birtokos személyragokat is,
ilyenek azonban nincsenek.

Nézzük mármost az igeragokat. Azok az igeragok, melyek a
megfelelő birtokos személyragokkal párhuzamba állíthatók, a
következők:

többesszám 1. sz.: zürj. I. U. V. Pecs. S. L. P. *-m*. S. L. P. *-me* is,
votják: *-mi*, *-mī*, *m*;

2. sz.: zürj. V. S. *-d*, L. *-d*, *-de*, P. *-t*, *-te*, votják: *-di*, *-dī*;

3. sz.: zürj. P. *-se*, votják: *-zi*, *-zī*.

A votjában az *-j*, *-j̄* megmaradása megfelel a várakozásnak, a zürjénben azonban a magánhangzója-vesztett alakok az *ε* végű teljesebb alakok mellett szabálytalanoknak látszanak. Több magyarázat lehetséges. Legvalószínűbbnek látszik előttem az a feltevés, hogy az ősz-permiben a többesszámú személyragoknak két alakja volt, azaz **-mj̄* ~ **-mε*, **-dj̄* ~ **-dε* és **-zj̄* ~ **-zε* váltakoztak egymással; az **-j̄* végű alakoknak szabályos folytatói a mai zürjénben a végmagánhangzójukat elvesztett, az **-ε* végűeknek pedig a teljesebb alakok.

Nem mellőzhetjük el szó nélkül a votják többesszám 1. személyű *-m* alakot sem, amilyent a G. J. MU. és Kaz. dialektusokból ismerek. Ezzel kapcsolatban e kérdések merülnek fel: 1. mi a magyarázata a szóvégi *-j̄* eddig még páratlanul álló lekopásának? 2. miért nincsenek a 2. és 3. személyben is *-j̄*-je vesztett alakok? 3. mikor van meg az 1. személyben a teljesebb alak, s mikor áll csak pusztán *-m*? Mindezekre kielégítő választ adhatunk. Elsősorban nyilvánvaló, hogy épen a többesi személyragban az *-j̄* végmagánhangzó egész más számítás alá esik mint tőszavak végén — hangsúly szempontjából kivételes helyzeténél fogva.

A votják nyelvjárások közül u. i. a glazovi, a bessermán, a kazáni (? és szarapuli) nyelvjárásban az utolsóelőtti szótagra esik a hangsúly, ha a szó többesszámi személyragokkal ellátott igealak vagy többesszámi birtokos személyragos névszói alak (de nem nominativus). A többi nyelvjárásokban ez esetben is az utolsó szótagra esik a hangsúly (vö. WICHMANN, Vok. 87—8). Mármost tény egyfelől az, hogy a szóalakok rövidítésére irányuló törekvés általános, másfelől pedig az, hogy lekopás csak hangsúlytalan helyzetben lehetséges. Ezt szem előtt tartva teljesen érthető a rövidült *-m*-mes alakok azokban a nyelvjárásokban, melyekben az említett végződésekkel ellátott alakokban a hangsúly nem az utolsó szótagra esik. *-m*-mes alakok azonban vannak oly nyelvjárásokban is, melyekben ez esetekben is az utolsó szótag hangsúlyos. A fönntebbi két kiindulásul szolgáló tételhez továbbra is ragaszkodva, fel kell tehát tételeznem, hogy a votják nyelvjárások közül az előbbi csoport őrizte meg az eredetibb állapotot, s a **-mj̄* > *-m* változás az utóbbi csoportban még akkor következett be, amikor a hangsúly még a többi nyelvjárásokban sem volt az említett esetekben az utolsó szótagon.

Hogy mért csak az 1. személyben érvényesült a lekopási irányzat, arra pedig megtaláljuk a feleletet az egyes- és többes-

számú személyragok összehasonlításából. U. i. mind a birtokos, mind az igei személyragokban — kivéve az 1. személyt — ma csak az *-i* végmagánhangzó a pluralitás kifejezője. Lekopván az *-i*, az egyes- és többesszám egyformává lett volna, alakkeveredések történtek volna. A pluralitás kifejezése azonban oly fontos, hogy erről a votják nyelv sem mondhatott le. A szóvégi *-i* lekopása tehát csak ott történhetett meg, ahol az egyes- és többesszám közti különbség azután is világos maradt, azaz az 1. személyben. Valószínű végül, hogy eleinte csak magánhangzón kezdődő szó előtt fordult elő a puszta *-m* rag, később ily helyzetekből máshova is általánosult, úgyhogy ma már az *-m* és *-mi* használatában nincs következetesség, — a két alak minden szabályosság nélkül váltakozik. A votják malmüzi nyelvjárásában előfordul a többesszám 1. személyben *-me* igerag is; ennek csak a kvalitása meglepő, megjegyzendő mégis, hogy zürjén *-e*, I. *-e*-vel szemben már több esetben láttunk a votjában *-e*-t a szóvégen.

6. Magánhangzóvégű igei alak ma már a praesens egyesszám 3. személye is, ennek eredetét azonban bizonyos homály takarja. SETÄLÄNÉL ez még az izolált és nem világos praesensképzések között foglal helyet (vö. TMB. 82—3). Ugyanő feltételezi, hogy ebben az alakban nem a puszta igező van, hanem még valamely *-i* elem is. Leghatározottabban fejti ki véleményét a 3. személy eredetére vonatkozólag JEMELJANOV (I. VotjGramm 159) — kizárólag csak a votjokról szólva, de hasonló véleményt olvashatunk ki már SZINNYEI Finnisch-ugrische Sprachwissenschaftjából is (I. II. kiadás, 130. o.): „meistenteils wird der bloss Tempusstamm (= Verbalnomen) bzw. sein Plural als Form für die 3. P. angewendet, z. B. . . . syrj. *ñule*, votj. *ñule* 'er leckt', urspr. 'leckend'." Több szóval kifejezve a fent idézett hely annyit jelent, hogy a zürjén és votják igeragozás praesens 3. személye személyre mutató elem nélkül, csupán csak a fgr. **-k ~ *-γ* praesensképzővel képződött, s az utóbbi azonos lévén a fgr. **-k ~ *-γ* igenévképzővel, a szóban levő alakok voltakép a 97—80. oldalon felsorolt genevekkal azonosak.

JEMELJANOV is ugyanilyen értelemben fogva fel a kérdéses alakok eredetét, néhány utalásával közelebb hozza hozzánk SZINNYEI véleményét és kétségtelenné teszi annak helyességét: 1. a praesensképző egy igeinek, t. i. a tagadó igeinek, egyes 3. személyében (*ug*) — lévén itt minden más esettől eltérően 1. szótagban — ma is megvan, s ebből joggal következtethetjük azt, hogy eredetileg

minden ige egyesszám 3. személye ezzel a képzővel alakult, 2. az illativus és allativus végén a præsensképzővel teljesen azonos hangalakú képző volt, s így a præsensképző eltűnése nem magában álló, hanem azokkal együtt magyarázandó s azokból érthető, sőt várható jelenség. A különféle természetű bizonyítékok számát még szaporíthatjuk is: hangtani szempontból a *-k* többesképző lekopása is ide tartozó jelenség, jelentéstanilag pedig figyelembe veendő, hogy a **-k ~ *-γ* képzős igenév a vogulban is a præsens egyes 3. személyéül szolgál. Hogy a tóvégi magánhangzó: zürj. V. S. Pecs. L. Ud. P. *-e*, I. *-ε*, AV. *-e* és votják *-ε* a **-k ~ *-γ* képző lekopása után is megmaradt, arra nézve l. az illativus végmagánhangzójáról adott magyarázatomat.

7. A fgr. imperativus SZINNYEI szerint azonos volt a **-k ~ *-γ* præsensképzővel alkotott indicativusi tőalakkal, melyet a felszólítás hangján ejtettek ki (vö. Fgr. Sprw.² 126). Más szóval: ha a zürjén-votják imperativust is ily eredetűnek tartjuk, akkor az imperativus egyes 2. személyének, amelyben személyrag nem jelenik meg, egyenlőnek kellene lenni a fent tárgyalt indicativus egyes 3. személyű alakokkal. Az imperativus 2. személye azonban, kivéve az *-al* végű igéket, mind a zürjénben, mind a votjában, vagy végmagánhangzóját-vesztett, mássalhangzóra vagy pedig *-j*-re végződő alak. Ez a különbség valószínűleg onnan származik, hogy eredetileg az igető magánhangzója is többféle lehetett a præsensképző előtt, s csak ennek elveszte után képződött ki bizonyos végződés imperativusraggá s egy másik az indicativus 3. személyének ragjává — a két funkció megkülönböztetésére.

Ez az alak számunkra azért is különösen érdekes, mert a fentebb tárgyalt eseten kívül a votjában az imperativus is eltér az általános hangsúlyozási szabályoktól — azáltal, hogy a hangsúly mind az egyes-, mind a többesszámban az 1. szótagra esik (vö. AMINOFF: JSFOu. XIV₂, 8 és WICHMANN, Vok. 87). A fentebbiekből következőleg tehát az imperativus *-j* végű alakjai mellett nemcsak a zürjénben, hanem a votjában is bizonyos feltételek megléte esetén magánhangzójukat-vesztett alakokat is várunk. Az általános helyzet tényleg megfelel várakozásunknak, azonban az egyes nyelvjárások egymástól némileg eltérő képet mutatnak. Bár teljes következetesség egyikben sincs, annyi mégis megállapítható, hogy a végső *-j* megmaradása vagy lekopása attól függ: mi előzi meg a végmagánhangzót. A votjában az északi és keleti nyelvjárásokban

(U. Sar. B. G. M. J.) egy rövid mássalhangzó után hangtörvényt szerűnek tarthatjuk a lekopást. Csak elvéve találunk *-i* (*-i*) végű, ill. kétalakú imperativusokat, pl. G. *e'ti* 'rufe' (Wotj. Sprachpr. I. 193), *su'di* (id. m. 89), de *sud* is (139. o.) (*šudini* 'zu essen geben, füttern, ernähren'); B. *vi'di* (*vidini* 'sich legen'; Wotj. Sprachpr. II. 182). Ezzel szemben a MU. és Kaz. nyelvjárásokban a végmagánhangzós alakok a túlnyomóak; pl. MU. *po'ti* 'geh hinaus': id. m. II. 65, de mellette MU. *pot* 'geh weg' (6. o.), MU. *pi'ži* 'brate' (66. o.), MU. *u'ti* 'zeige' (uo.), MU. *tši'ži* 'gib einen Fusstritt' (70. o.), MU. *pà'ri* 'schlage' (uo), MU. *du'mi* 'binde zu' (80. o.), MU. *šo'ti* 'gib' (I. 60. o.), MU. *vi'ti* 'warte' (I. 125. o.), MU. *ki'ti* (*ki'ni* 'bleiben'; WotjChr. 34. o.). A kazáni nyelvjárásra nézve vö. még AMINOFF megállapításait (JSFOu. XIV₂, 15).

Mássalhangzó-csoport után csak néhány igének fordul elő végmagánhangzóját elvesztett alakja, akkor is helyenként a teljesebb alakokkal váltakozva. Ezek után felmerül e lekopási jelenség idejének a kérdése. Mivel vannak még ma is votják nyelvjárások, melyekben a teljesebb alakok megőrződtek, nyilvánvaló, hogy itt — jöllehet a zürjén végmagánhangzó-lekopással egy irányba vivő, mégis a votják nyelv külön életében kezdődött lekopási folyamattal van dolgunk. Mivel pedig teljes következetesség egy nyelvjáráson belül sincs, valószínű, hogy a lekopás még javában folyik. A helyzet az lehet, hogy az öregebb nemzedék még inkább a teljesebb alakokat használja, míg a fiatalabb nemzedék nyelvében ezek az imperativusi alakok már eljutottak arra a fejlődési fokra, amelyen a zürjénben minden valószínűség szerint már hosszabb idő óta vannak. Számba kell venni azt a körülményt is, hogy versek, többé-kevésbé állandó formában élő imák, könyörgések valószínűleg nem tüntetik fel hűen a mai népnyelv állapotát. Teljesen megbízható kép festéséhez a rendelkezésünkre álló szövegek nem elegendők. Több szabad tormaiban előadott elbeszélésre volna szükség s az egyes nyelvjárások alaposabb ismeretére. Az is meglehet, hogy e néhány nyelvjárásban tapasztalható lekopási folyamat következetes végbevitelét a szomszédos s ily lekopási irányzatot még nem mutató nyelvjárások kölcsönhatása akadályozza.

A zürjénben közel sem ily változatos az a kép, melyet az imperativusról kapunk. Magánhangzó megelőzte rövid mássalhangzó után végmagánhangzóját vesztett, mássalhangzó-csoport és hosszú mássalhangzó után túlnyomó részt *-i* végű alakokat látunk; pl.

a) L. *vittsiś* 'warte' (137), L. *led'z* 'lass' (135) [vö. votj. *leziŋi*], L. *vid'z* 'pflege' (136) [vö. votj. *voziŋi*], L. *kuŋ* 'mache zu' (137), L. *šui* 'stecke' (137), J. *veŋ* 'tauche' (142), J. *vittsi's* 'warte' (145), J. *kiskiš* 'reiss heraus' (143), V. *vai* 'gib her' (89) [vö. votj. *vajiŋi*], Pecs. *mun* 'geh' (120) [vö. votj. *miŋiŋi*], S. *pet* 'geh hiraus' (134) [vö. votj. *potiŋi*], S. *už* 'schlafe' (134.) [votj. *ižiŋi*].

b) L. *vešši* 'weiche' (136), L. *lepti* 'hebe' (138), V. *vetli* 'geh' (24), V. *liši* 'melke' (25), V. *korli* 'bitte' (25), V. *indi* 'zeige' (89), Pecs. *kajli* 'steige' (117), Pecs. *vošti* 'mach auf' (123), S. *ezti* 'stecke in Brand' (134), S. *šiški* 'kehre [zurück]' (134), AI. *grottsi* (*grottsiŋi* 'hinschwinden; 4).¹

c) Mássalhangzó-csoport után ritka a végmagánhangzó-nélküli alak; pl.

Pecs. *bošt* 'nimm' (115), S. *lok* 'komme' (134) (*lokti volna várható; vö. praesens egyesszám 1. sz. *lokta*, votj. (inf.) *liktiŋi*) L. *verd* 'füttere' (136), V. *šoštšišť* 'ruh dich aus' (26), V. *kurtšišť* (18) (-št- = votj. -šti- mozzanatos képző), V. *tsukert* 'sammle' (72), V. *svt* < *sult 'steh auf' (75) [vö. votj. *sultiŋi*]. V. *korš* 'suche' (107) [vö. votj. *kurš-ški-ni*]. — *lok* gyors beszédben rövidült alak; az imperativusi *-i egyébként csak oly mássalhangzó-csoport után kaphatott le, melynek első tagja liquida vagy spirans.

8. A tagadó ige mellett szintén a praesensképzővel ellátott tempustó áll, azaz az imperativus egyesszám 2. személyével egyeredetű alak (vö. SETÁLÁ, TMB. 67; SZINNYEI, Fgr. Sprachw.² 117). A votjában a hangsúly ez esetben is az első szótagon van (vö. WICHMANN, Vok. 87), ily körülmények között teljesen megfelel várakozásunknak az a megállapításom, hogy az ú. n. tagadó alakokból (azaz a főigének a tagadó ige után álló alakjaiból) levonható tanulságok mind a zürjénben, mind a votjában teljesen meggyeznek az imperativus egyesszám 2. személyéről mondottakkal.

9. Az imperativus többesszám 2. személyének végződése a votjában -e (szóbelsejében -e, pl. B. *va'jc-ka* 'bringt her' (Wotj. Sprb. II. 180), a zürjénben -e, -e_i. A képzését SETÁLÁ magyarázza, aki a zürjénben előforduló diftongusvégű alakokat tartja eredetibbeknek (vö. TMB. 67—8 és 140). Annyi bizonyos, hogy a mai vég-

¹ A számok az idézetek után WICHMANN, 'Syrjänische Sprachproben' c. szövegkiadványának megfelelő oldalait jelzik.

magánhangzót korábban itt is még valami elem követte, mert különben az osztozott volna az abszolút szóvégen állt *-e, ill. *-ε hangok sorsában.

10. A többesszámi tagadó alakok — kivéve a zürjénben a 3. személyt — az imperativus többesszámi 2. személyével azonosak.

C) Mind a zürjénben, mind a votjákban végmagánhangzóhiány van.

Ide tartozik a permi nyelvek szókincsének legnagyobb része. Rövidség kedvéért csak oly szavakat hozok fel bizonyítékkul, melyeknek a távolabbi rokon nyelvekben is vannak megfelelőik. Egyes csoportokat ismét a rokonnyelvi végmagánhangzók alapján fogok megkülönböztetni, élükön mindig csak a legjellegzetesebbnek látszó végmagánhangzó-képviseletet jelezve.

α) Zürj.-votj. $\emptyset \sim$ md. $\emptyset \sim$ fi. -i ($\leftarrow$ alapfi. *-e) $\sim$ lpN. -ā, S. -a.

Pl. zürj. *nim* | votj. (WICHM.) *nim*, (MUNK.) *nim*, Kaz. *nēm* | cser. *lam* KB., *lüm* U. | md. *lem*, *lüm* E., *lem* M. | fi. *nimi* | lpS. *namma*, N. *nā'mmā*. [I. SZINNYEI, NyH.⁷ 32; vö. még KARJALAINEN: JSFOu. XXX₂₄, 29]. — Összesen 30 példa.

β) Zürj.-votj. $-\emptyset \sim$ md. $-\emptyset \sim$ fi. -i ($\leftarrow$ alapfi. *-e $\leftarrow$ e) $\sim$ lpN. -ā, S. -a. Pl.

1. Zürj. (WICHM.) I. *šert*, (GEN.) KP. *šört* 'Gespinst, Garn' | votj. (WICHM.) G. J. *šort*, (MUNK.) (Sar. Mal.) id. | cser. (WICHM.) KB. *šā'rtā*, U. *šü'rtā*, M. *šü'rtā* 'Gespinst, Garn, Zwirn' | fi. *hursti* [vö. KALIMA: FUF. XX, 130–2 (zürj., votj., fi.)].

2. Zürj. (WIED.) *pur* 'Floss, Fähre', (ŠACH.) *пур* 'плот' | votj. (MUNK.) *pur* (Sar.) 'szál, tutaj; komp, ladik' | md. (PAAS) *pař*, dem. E. *pařne* 'Zuber; runder Kasten zum Aufbewahren von Kleidern' | fi. *parvi* | lpN. *boarre* 'ratis, sammenfjiede Trærer, hvorpaa man kan komme over Indsø el. Elv, Flaade', L. *põre* 'Floss' [I. DONNER: MSFOu. XLIX, 169]. — Idetartozó példáim száma 21.

γ) Zürj.-votj. $-\emptyset \sim$ md. -a, ill. E. -o, M. -ā $\sim$ fi. -a $\sim$ lpN. -e.

1. Zürj. (WICHM.) I. *šud*, (GEN.) KP. *šud* 'Glück' | votj. (WICHM.) G. J. U. *šud*, (MUNK.) *šud* id. | md. *tšando* E. 'Preis, Wert' | fi. *hinta* [vö. WICHMANN, WotjChr. 930. sz. (zürj., votj., fi.); RAVILA: FUF. XX, 84 (md., fi.)].

2. Zürj. (WIED.) *ser* (U.) 'Marder' (ɔ: *ser*) | votj. (MUNK.) *šor* id. | ? cser. *šurmayse*, *šurmaygõč* 'Luchs' | f. *saurva*, *sarva* | lpN. *caevres* 'lutra vulgaris' [l. SETÄLÄ: FUF. II, 265]. Példáim száma 22.

δ) Zürj.-votj. -Ø ~ mdE. -e, M. -ě ~ fi. -ä ~ lpN. -e.

Zürj. (WICHM.) I. *šíz*, Ud. V. S. L. Le. P. *šíz*, (GEN.) KP. *šíz* 'Specht' | votj. (WICHM.) U. *šís:š.-koks'as* 'Buntspecht', M. *šíz*, *šís-kukl'šas* 'Specht', J. *šíz* 'Buntspecht', M. G. *šíz* 'Specht', (MUNK.) *šíz* 'harkály, fakopács' | cser. (WICHM.) *ši'što* stb. 'Specht' | fi. *hähnä*, *hüähnä* | lpN. *čaitne*, *čaihne*, *čainne* 'picus tridactylus' [l. TOIVONEN. Affr. 381. sz.] — Példáim száma 16.

ε) E tőszavak véghangzójával egy időben kopott le bizonyos ragok és képzők végmagánhangzója.

1. Az inessivus ragja a zürjén-votjékban: tővéghangzó + *n*. E ragban az -*n* a fgr. locativusragnak a maradványa, melynek eredetibb alakja *n•:nek rekonstruálendő. Mivel a finn-volgai nyelvekben a megfelelő ragot tartalmazó esetek még ma is magánhangzóra végződnek, nyilvánvaló, hogy az eredeti végmagánhangzó lekopása a permi ág különválása után történt meg.

BEKE véleménye szerint (l. KSz. XII, 154), amelyet FUCHS is elfogadni látszik (vö. FUF. XVIII, 210), a zürj.-votj. instrumentalis-comitativus ragja az inessivuséval azonos eredetű. Ugyancsak a locativusi -*n* a zürj.-votj. adessivusrag végső eleme is (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 55—6 és 64).

2. A zürj.-votj. egyesszám 2. személyű birtokos személyrag ma már tulajdonképen pusztá -*d* (-*t*), mely a régibb s általánosabban elfogadott nézet szerint *nt-ből való, BEKE viszont -*n* nélküli alakból indul ki (vö. Nyr. LV, 106). Mindenesetre eredetileg magánhangzóra végződő alakkal van dolgunk, mely véghangzóját az ős-permiben veszette el.

3. Az egyesszám 3. személy birtokos- és igei személyragja a votjékban voltaképp pusztá -*z*, a zürjénben -*s*. Amint a 2. személy ragja eredetileg *t• ~ *d•-nek, úgy a 3. személyé *s• ~ *z•-nek rekonstruálendő. Tehát itt is az ős-permi végmagánhangzó-lekopás egy példája áll előttünk.

4. A zürj.-votj. -*m* végű deverbális nomenképző is eredetileg magánhangzóra végződött (vö. SZINNYEI: Fgr. Sprw.² 81). Ugyanez az -*m* van meg a zürj. -*tem*, votj. -*tem* végű karitív melléknevekben is.

5. A zürj.-votj. denominális névszóképző *-m*-et szintén magánhangzó követte még az ős-permiben, megfelelői u. i. md. *-m*, ill. *-ma*, *-mo*, fi. *-n* (= **-me*), ill. *-mi* (= **-me*), lp, *-ma* etc. Több példát l. ZSIRAI: MNY. XXIII, 310. Vö. még SZINNYEI, NYH.⁷ 97—8.

6. A zürj.-votj. *-s* denominális névszóképző fgr. előzménye **ks*•. A képző fejlődése így történt: fgr. **ks*• > ős-permi **-sk*• > **-sk* > *s* (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 84—5; LYTGIN V. Az *-s* névszóképzők, 10).

Ha összehasonlítjuk az e csoportban felsorolt etimológiákat azokkal, melyeknél csak a zürjénben van végmagánhangzó-hiány, látjuk, hogy azonos rokonnyelvi megfelelések esetén is vannak a votjákban mind a végmagánhangzó lekopásának, mind megmaradásának példái. A zürjén szempontjából, pusztán leíró állaspontra helyezkedve, itt azonos jelenséggel van dolgunk e két fejezetben tárgyalt összes esetekben, azonban történeti szempontból nézve a két csoportot nem szabad összekevernünk. Az utóbbi esetben u. i. a lekopás idejét már az ős-permi korra kell tennünk, mert egyrészt valószínűbb, hogyha mindkét ennyire közel álló és egymástól aránylag csak rövid ideje elvált nyelvben végmagánhangzó-hiány van, akkor az elizió már a két nyelv együttélésekor megtörtént, másrészt — tekintetbe véve azt, hogy a votjákban a hangsúlynak (esetleg tatár hatás alatt bekövetkezett) állandósulása az utolsó szótagra már a XIII. században megtörténhetett, de legalább is minden bizonyára megkezdődött — a lekopást nem is nagyon tehetnők későbbre, mint az ős-permi kor.

D) Csak a zürjénben van végmagánhangzó.

1. Zürj. (WIED.) *oršy*, *o.-pu* 'Schwarzpappel' | votj. (WIED.) *wryš-pu* id.

2. Zürj. (WIED.) *komi* 'Syrjäne, Permier', *komiön* 'auf syrjänisch', (ROG.) *коми* 'Пермякъ, Зырянинъ; Пермяцкій, Зырянскій', (GEN.) *КР. kómi* 'Permjak; auf permjakisch, (ŠACH.) *коми* 'зырянин, пермяк' | votj. (WIED.) *kum*: *sara-k*. 'Syrjäne' [vö. WICHMANN. TLP. 147; RAASONEN: KSZ. XIII, 238; SETÄLA: JSFOu. XXX₆, 88 és 103—4].

3. Zürj. (WIED.) *sily* 'Hals, Nacken, Widerrist' (SAW.) *сілы* 'шея', (ROG.) *сілы* = *сієі*, *сієі* 'шея сзади, съ хребта; загривокъ', (GEN.) *КР. šoli*, (ŠACH.) *сылј*, *сієі* (P.) 'шиворот, шея', (WICHM.)

I. S. *šilj*, I. V. L. *šili*, Ud. *šili*, P. *šivi* 'Hals' (I. Ud. V. L.), Nacken' (S. P.) | votj. (WICHM.) M. *šil'* od. *šil'-šer* 'Nacken', U. J. *šil'*: U. *šil'-šer* id., J. *šil'-vijl* 'Widerrist', G. *šil*, (WIED.) *šil* 'Hals' | cser. (WICHM.) KB. U. *šü*, M. *šüj* id. | md. (PAAS.) E. *šive* 'inggallér | fi. *šepä* 'szán előrésze'; *šepeli* 'nyaklánc, nyakravaló' | lpN. *t'šeevi* 'nyak' [I. SETÁLÁ: FUF. II, 262; SZINNYEI, NyH.⁷ 39; WICHMANN: FUF. XV, 13.]

Ha az e csoportba tartozó szavakat csupán csak számbelileg összehasonlítjuk az előbbiekkal, felébred bennünk a kétely, hogy itt nem lehet szó egy általános hangtörvényből levezethető esetekről. Egyenkinti mérlegelés után e kétség meggyőződéssé érlelődik bennünk.

Az első esetben a zürjén és votják szavak végződéseinek viszonya olyan, amilyenre más példát nem találunk. Mindkét nyelvbeli adatot csak WIEDEMANN feljegyzéseiben ismerem, nála pedig a sajtóhiba tudvalevőleg nem lévén ritka, a zürj. *oršy*-t egyszerű elírásnak tartom **oryš* helyett, amely a votj. *uryš*-nek, amelynek hangalakja ellen semmi kétség nem merül fel, pontos megfelelője lenne.

Arra is gondolhatunk, hogy az *oršy* szóban kései hangátvetés történt.

Sokkal feltűnőbb, hogy a zürjének nemzeti neve is szóvégi *-i*-jével teljesen elült az eddigiekben előadott hangtörvényszerűnek tartható alakulásoktól. A votj. *kum-* alakot tartva szem előtt, csakis **kom* volna várható.

Meggyőződésem szerint az *-i* itt is kicsinyítő képző, melynek már ismerjük néhány biztos példáját, míg a votják szó a képzőtlen ős-permi alak folytatása.

A 'nyak, -szirt' jelentésű szó az ős-permiben a votják *šil*, *šil* tanúsága szerint végmagánhangzó nélkül hangzott. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a szónak *-i*, *-j* kicsinyítő képzős alakja is elő ne fordult volna. A mai zürjén alak ennek a folytatása, a votják pedig a képzőtlen alapszóé, épügy, mint az előbbi példában.

Összefoglalás. A lekopás következményei.

Ha végigtekintünk az egyes fejezetek eredményein, látjuk, hogy itt nem végmagánhangzó-lekopásról, hanem lekopásokról van szó. Ugyanazon hangtani jelenség lép fel más és más korban és voltaképp több nyelvben. Három különböző korú lekopást tárgyalunk. A szókincs legnagyobb részét érintette s a legrégebb az, amelyet ős-permi lekopásnak nevezhetünk. Már kisebb körre szorul a végmagánhangzó-lekopás a zürjében, s ugyanennek esetei a votjában csak szórványosak.

Hátra van a legnehezebb feladatok egyike: meghatározni a lekopások feltételeit: mikor történt ez már az ős-permiben, mikor csak a zürjében?

Az előbbi kérdéssel szorosan összefügg egy másik: melyek voltak az ős-permiben lekopott szóvégi magánhangzók? — Ennek megállapításához két forrásból nyerhetünk útbaigazítást. Egyfelől tudjuk, hogy az ú. n. kötőhangzók nem egyebek mint az eredetileg tőhöz tartozott szóvégi magánhangzók. Meg kell tehát állapítanunk, hogy melyek azok a magánhangzók, melyek a mai zürjében és votjában csak kötőhangzóként fordulnak elő, s ezekben kell látnunk azokat a szóvégi magánhangzókat, melyek már az ős-permiben lekoptak.¹ — Ilyenek: *e*, *ē* és *ε*, (MUNK.) *ä*.

Másfelől a rokon nyelvektől várhatjuk még a kérdés némi megvilágítását. Amint a MNy.-ben megjelenendő kis dolgozatomban kifejtem, *a*, *ä*, *e*, *ē* és *i* azok a magánhangzók, amelyek a finn-volgai, — sőt a bevezetésemben kifejtett meg gondolás alapján a korai ős-permi alapnyelvben is — szóvégi magánhangzókként előfordulhattak. Más szóval ez azt jelenti, hogy ha figyelmen kívül hagyjuk azt a kis és bizonyára nem alapnyelvi különbözősége mutató eltérést, mely a zürj.-votj. *ε* és a fi. *ä* között van (vö. MUNKÁCSI, VNpK. XIV. o. és WICHMANN, Vok. VI. o.), az ős-permi végmagánhangzó-rendszer a rokon nyelvek szerint is tartalmazott *e*, *ē* és *ε* (*ä*) végmagánhangzókat. Minthogy ezek a késői ős-permi végvokalizmus tagjai közül hiányoznak, következőleg vagy lekoptak, vagy mássá változtak.

Nem mehetek el szó nélkül a mellett a megállapítás mellett,

¹ A kötőhangzók közé sorolom itt azokat a magánhangzókat is, amelyek után a tulajdonképeni esetrag már lekopott.

hogy az *e* és *ε* mellett az *ε* is olyan hang, melynek abszolút szóvégen való lekopása már az ősz-permiben megtörténhetett. Ha végiglapozzuk u. i. azokat az oldalakat, melyeken a zürjén végmagánhangzó-hiány eseteit tárgyalom, hiába keresünk itt oly csoportot, melyben a zürj. $-\emptyset \sim \text{votj. } -i$ -vel szemben a mai finnben $-\ddot{a}$ állna. Ily etimológiát mindössze kettőt ismerek, azonban ezekhez is szó fér.

1. Zürj. (WIED.) *ai* 'Vater, Greis; Mannsperson, Männchen (von Tieren)', (WICHM.) I. *ai*, (GEN.) KP. *aj* 'Vater', (SACH.) *aj* 'отец, cameц' | votj. (WICHM.) G. *ai*, *aji*, J. *aji*- 'Vater; Männchen (von Tieren)', (MUNK.) *aj* 'atya'; *aji*, Kaz. *aje* 'him, kan' | fi. *äijä* [l. WICHMANN, WotjChr. 7. sz.].

2. Votj. (WICHM.) J. S. *pižni*, G. *pižni*, (MUNK.) *pižni*, *pižni* 'Schlinge, Dohne' | fi. *pyynnä* 'eine Art Schlinge' ($\leftarrow *pytnä$) | ? lpS. *baste* 'viminea ligamina, quibus vasa lignea connectuntur' [l. WICHMANN: Vir. 1914, 100. o.; TOIVONEN, Affr. 205. sz.]. A szó belsejében eredetileg $*\dot{c}n$ állott.

Az első példában — bárhogyan függjenek is össze az *ai* és *aji* (etc.) alakok — kizártnak tartom, hogy az előbbi az utóbbiból rövidült volna. A fi. *äijä* megfelelője csak az *ai* alak; a hosszabb *aji* stb. alakokban már képző rejlik, így e példában a votj. $-i$, $(-i) \sim$ fi. $\ddot{a}$ megfelelés csak látszólagos. — A 2. példában pedig a votják végmagánhangzót oly szóvégen magában nehezen kiejtethető mássalhangzó-csoport előzi meg, amilyenhez hasonló után a zürjénben sem történt meg a lekopás. Feltehetjük tehát, hogy e szóban nem minőségénél, hanem fonetikai helyzeténél fogva őrződött meg a véghangzó, s így ez a példa bizonyos mértékben más számítás alá esik.

Figyelembe véve mármost azt, hogy nincs egy oly példánk sem, melyben a votják a finn szóvégi $-\ddot{a}$ -vel szemben a végmagánhangzót — lekopásra lehetőséget nyújtó fonetikai helyzetben — el ne vesztette volna, felállíthatjuk a következő tételt: *már az ősz-permiben lekopott minden olyan végmagánhangzó, amely fgr. kori elődjének a finnben $-\ddot{a}$ a folytatója, ill. $-\ddot{a}$ volna, ha a megfelelő finn szót ismernénk.* Hogy ez a bizonyos ősz-permi hang a korai ősz-permi korban is $\ddot{a}$ volt, ill. valami ehhez nagyon közel álló hang, esetleg ϵ , az csak valószínű, de nem bizonyítható. Mindenesetre a fentebbi megállapítás azt jelenti, hogy az ősz-permi lekopás egy feltételét a végmagánhangzó kvalitásában kell látnunk. — Végül megjegyzendő, hogy azt a feltevést, mely szerint az $-\epsilon$ ($-\ddot{a}$)-féle

végmagánhangzók az ős-permiben *lekoptak, az egyetlen ide vonható jövevényt is megerősíti. T. i. egy kétségtelenül korai ős-permi kori csuvas eredetű szó, melynek átvett alakja -ä végűnek rekonstruálendő, mind a zürjében, mind a votjákban végmagánhangzó-hiányt tüntet fel:

zürj. (WICHM.) I. U. V. S. L. P. *ket's* 'Hase' | votj. (WICHM.) U. *ket's*, M. J. *ket's* 'Ziege', G. *ket's* v. *lud-k.*, MU. *ket's* 'Hase' = ős csuvas *käcä [l. WICHMANN, TLP. 73].

Fentebbi feltevésünkkel kapcsolatban ki kell még térnünk arra is, hogy ez egyszersmind azt az állítást is magában foglalja, hogy e szavak nominativusában a lekopás idején a hangsúly helye állandó volt, — nem eshetett az utolsó szótagra, mert a magánhangzó elveszése mindig feltételezi annak hangsúlytalanságát, s valamely végmagánhangzó szabályos lekopása csak szabályos hangsúlyviszonyok (leginkább kétszótagú szavakról lévén szó, az első szótag hangsúlyozottsága) mellett volt lehetséges. Ez alapon az ős-permi *-ε (-ä) lekopását közvetlenül a csuvasokkal való érintkezés kezdetére kell tennünk, mert tudjuk, hogy az ős-permi kor végén a hangsúly már szabad volt (vö. WICHMANN, Vok. 93).

Hogy a feltételezett szóvégi *-e és *-ε eltűnését is minden esetben lekopásnak tulajdonítsam, arra vonatkozólag nincsenek támpontjaim. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy az *-e és *-ε bizonyos feltételek mellett magas, ill. alacsony nyelvválásúvá is válhatott s azután osztozott az eredetileg is ilyen véghangzók sorsában.

E többé-kevésbé hypothetikus megállapítások után térjünk rá a biztos tényekre, rajzoljuk meg a késői ős-permi kor szóvégi vocalizmusának képét. Megtehetjük egy mondatban: *a késői ős-permi korban finnugor eredetű névszók végén csak a legalacsonyabb nyelvválású (a) és a legmagasabb nyelvválású (-i, -i) magánhangzó állhatott.*

Ezt az eredményt teljesen megnyugtathatónak találhatjuk már akkor is, ha más nyelvek területén végzett végmagánhangzó-kutatásoknak az eredményével összevetjük. Világosság kedvéért szóról-szóra ide iktatok GOMBOCZ ZOLTÁN egy ránk nézve is fontos értekezéséből néhány sort, melyek minden további magyarázat nélkül beszélnek: „az ősmagyarban a rag (jel, képző) előtti tövéghangzó csak a legalacsonyabb (a, ε) és a legmagasabb nyelvválású (i > u,

i > ü) magánhangzó lehetett. Ugyanezek a rövid magánhangzók fordultak elő abszolút szóvégen is. Ez a hangállapot sok tekintetben emlékeztet az őstörök (s néhány mai török nyelv) hangállapotára, amelyek képzők és ragok előtt, valamint képzők és ragok belsejében szintén csak az alacsony nyelvválású *a, ε*, ill. a magas nyelvválású *í, ü, i, u* hangokat ismerik.“ (I. M. Ny. XXIII, 127). Ahol a mai zürjében vagy votjákban az említettekén kívül valami más véghangzót találunk, ott vagy későbbi jövevényszóval vagy pedig oly ragos, ill. képzős alakkal van dolgunk, melynek e véghangzóját korábban valamely más hang követte.

A fejlődés további menetét már ismerjük. 1. *Az ő-s-permi *-a általában megmaradt mind a zürjében, mind a votjákban, csak az utóbbiban vált bizonyos feltételek mellett (o és u után) -o-vá.* — E megállapítást a votják szempontjából még meglepődés nélkül fogadhatjuk, mi őrizte azonban meg a szóvégi *-a*-t a zürjében, ahol a többi szóvégi magánhangzók hiányoznak? Úgy tünik fel, némi elleutétben van ez a megállapítás a magyar végmagánhangzó-kutatás eredményeivel is: hiszen a magyarban a szóvégi nyílt szótagban álló rövid magánhangzók kivétel nélkül lekoptak.

Tágabb körre terjesztve ki azonban vizsgálódásunkat láthatjuk, hogy a fentebbi tételben egyáltalában nincs okunk kételkedni. Megjegyzendő először is az, hogy a magyarban sem közvetlenül koptak le az alacsony és középső nyelvválású szóvégi rövid magánhangzók (így az **-a* sem), hanem előbb magas nyelvválású hangzók foglalták el a helyüket, s maga a lekopás voltaképp csak ezeket érte (vö. Gombocz: M. Ny. V, 395). — Az **-a* hang fonetikai tulajdonságaira fordítva ezután a figyelmünket, azt vesszük észre, hogy amennyiben az alsó nyelvválású magánhangzók a többiektől eltérőleg nem kopnak le, az épen ezeknél a legindokoltabb. Tudjuk ugyanis, hogy a nyelvválás kapcsolatos az időtartammal, s hogy a hangzósság a nyelvválás emelkedésével fokozatosan csökken (vö. Gombocz, Hangtan I., 100, 117—8). Úgy vélem, ezek után lehetségesnek s kellőleg indokoltnak tünhet fel előttünk, hogy valamely nyelv alacsony nyelvválású véghangzója, mint leghosszabb időtartamú és leghangzósabb hang, — a mi esetünkben a zürjén nyelv legalacsonyabb nyelvválású végmagánhangzója — a többiektől eltérőleg kivétel legyen a végmagánhangzók általános lekopása alól. S valóban kivétel is nemcsak a zürjében, hanem más olyan nyelvben is, melyben végmagánhangzó-lekopás történt. A lívben az abszolút szóvégen állt

rövid *-i* általában lekopott, a szóvégi *-a* azonban megmaradt (olykor *-â*-vé változva). Pl. li. *ükš* (fi. *yksi*), li. *voʹl* (fi. *oli*), li. *lekš* (fi. *läksi*), li. *tuʹl* (fi. *tuli*), li. *mikš* (fi. *miksi*), li. *läpš* (fi. *lapsi*), li. *veʹzʹ* (fi. *vesi*), li. *tēʹb* (fi. *tähti*), li. *veʹl* (fi. *veli*), li. *kakš* (fi. *kaksi*), ellenben li. *jemà* (fi. *emä*, é. *ema*), li. *jarà* (é. *ära*), li. *ruʹjì* (fi. *rujo*), li. *senà* (fi. *sana*, é. *sõna*), li. *süstâ* (fi. *suusta* = elat.), li. *sʹedà* (fi. *sitä*, é. *sesta* = partit), li. (*mikš*) *šinà* (fi. *sinä*, é. *sina*), li. *alà* (fi. *älä*), li. *minà* (fi. *minä*, é. *mina*) li. *jevà* (fi. *hyvä*, é. *hiiva*), li. *mʹerštâ* (fi. *merestä* = elat.), li. *vīʹla* (fi. *vilja*), li. *lejâ* (fi. é. *liha*), li. *kōra* (fi. *karva*), li. *tāššà* (fi. *tässä*), li. *izàizà* (é. *'isaisa'*), li. *sʹedà-todà* (é. *'sesta-toda'*).¹⁾ Az *a* megmarad — *a*-ként vagy legfeljebb redukálva — valamennyi román nyelvben is. A rätoromán és provençei nyelvekben az *a*-t kivéve minden egyéb végmagánhangzó eltűnt, a franciában is az *-a*, ill. fejleménye maradt meg legtovább (vö. A. ZAUNER: *Romanische Sprachwissenschaft*, 73–5 és MEYER—LÜBKE, *Grammatik der romanischen Sprachen*, 1890. I, 244).

2. Ős-permi **-i* és **-j* változatlanul megmaradt a votjákban, a zürjénben azonban általában lekopott. Az utóbbiban ezt csak két esetben kerülhette el: *a*) ha a szóvégi *-i*-, *-j*-höz valamely, a nyelvérzék előtt tudatos funkció fűződött, azaz ha ezek nem egyszerű jelentés nélküli szóvégi magánhangzók voltak, *b*) ha az *-i*-t és *-j*-t valamely szóvégen magában nehezen kiejthető mássalhangzó-csoport előzte meg. — Ezekből adódnak mostmár az ős-permi kori lekopás feltételeinek érintése után a zürjén végmagánhangzó-lekopás további feltételei: a kvalitáson kívül a szóvégi magánhangzó jelentéstelensége (ill. funkciójának elhomályosultsága) és a fonétikai helyzet.

Az előbbi következik abból, hogy a nyelv ama tevékenységénél, mellyel a szavak közt vonatkozást hoz létre, a vonatkoztatás a szavak testén legtöbbször külsőleg is nyomot hagy (vö. LAZICZIUS: *NyK. XLVIII*, 29). Tehát a vonatkoztatás tudatossága esetén az ennek külső jeléül használt hang akkor is megmaradhat, ha funkciónélküliség esetén ugyanazon hangra a lekopás tendenciája irányul.

A legkevesebb megvilágításban részesült az eddigi tárgyalás folyamán a lekopás említett 3. feltétele: a fonétikai helyzet. Vegyük ezért most ezt alaposabb vizsgálat alá.

Mindenekelőtt arra kell újból rámutatnunk, hogy végmagán-

¹⁾ A példákat KETTUNEN 'Untersuchung über die livische Sprache' (I.) című szövegközleményének első 3 olvasmányából vettem.

hangzó-hiány mássalhangzó-csoport után is előfordul, tehát nem annak megvolta az, ami a lekopást befolyásolja, hanem a mássalhangzó-csoport tagjainak minősége és egymásutánja. Hogy ennek mennyi szerepe lehetett a lekopásban, az legjobban kitűnik talán annak a kutatásából, hogy mennyire eltérőleg viselkedtek az ős-permi végmagánhangzó-elízio után azok a különféle mássalhangzó-csoportok, melyek ugyan meg nem akadályozták a lekopást, de amelyekre ez nagyonyis eltérő módon hatott vissza.

Változatlanul csak akkor maradt, ill. maradhatott a szóvégre került mássalhangzó-csoport, ha az előtag liquida (*r, l*) vagy spirans (*s, ś, š*). A következő kombinációkra vannak példaim: *-rd* (8 pl.), *-rt* (7 pl.), *-rk* (7 pl.), *-rs* (5 pl.), *-rś* (1 pl.); *-lk* (5 pl.), *-lt* (2 pl.); *-šk* (1 pl.), *-sk* (2 pl.), *-št* (2 pl.), *-šk* (1 pl.).

Más szóvégre került mássalhangzó-csoportok nem éltek túl a lekopást változás nélkül. Elsőnek tárgyalom azt az esetet, amikor a mássalhangzó-csoport tagjai között kötőhang fejlődött. Ez megtörténhetett — legalább is nyelvjárásonként — akkor is, ha az első tag liquida vagy spirans. (Olykor a zürjén és a votják szó nem egyforma módon oldotta fel a szóvégi mássalhangzó-csoportot.) Pl.:

1. ZÜRJ. (WIED.) *gabyr* 'Faust', (ŠACH.) *габыр, кабыр* 'кулак' | fi. *koura, kopra* 'Hand Höhlung der inneren Handfläche, Handvoll'. fK. *kobra*, fV. *kobr* | lp. *guöber* 'ungula vel cornu tantummodo unguļæ, exempta cartilagine interiore' etc. [KALIMA: FUF. XVI, 231; TOIVONEN: Vir. 1926, 48. o.]. (Eredetileg **-pr-* ~ **-βr-* a szó belsejében).

2. ZÜRJ. (WIED.) *görod* 'Knoten', (ŠACH.) *гөрөд* 'узел' | votj. (WICHM., Vok. 60) U. J. M. *gerd*, (MUNK.) *gerd* 'kötés, csomó, csokor'. — A votjákban — mint látjuk — a mássalhangzó-csoport még érintetlen.

3. VOTJ. (WICHM.) U. *krež* 'Geige', MU. *kjrež* 'eine Art Ziter der Wotjaken', J. *kjrež* 'Musikinstrument', *budzjn k.* = MU., M. *kjredž* = J., *buddžin k.* = MU., G. *kjrež* 'Ton, Motiv', (MUNK.) *kjrež*, Kaz. *kjrež, krež* 'guszli; hárfaalakú, fekvő húros hangszer' | cser. (WICHM.) *kjreš* 'ziterähnliches Instrument, derselben Art wie das wotj. *kjredž*', (RAMST.) *kjreš* 'russische Gussli' | md. (PAAS.) M. *kar^{dz}i* 'Geige, Violine'. — Eredetileg szóbelseji **rč* (**ré*)! [TOIVONEN, Affr. 191 és 241].

4. ZÜRJ. (WIED.) *kotyr* 'Menge, Schar, Haufe, Zug, Bande' (ŠACH.) *котыр* 'группа, кружок, стая' | fi. *katras, katra* [KALIMA: Vir. 1917, 69—70. o.].

5. Zürj. (WIED) *kökör* (P.) = *gögör* 'umher, herum, um; Kreis', (WICHM.) I. *geger* id. | fi. *köyry*, *köyreä* (< **köyr-*). [l. WICHMANN, Wotj. Chr. 435. sz.; KALIMA, Vir. 1917, 69–70. o.]

6. Zürj. (WICHM.) I. Ud. S. L. *kujim*, Le. *kujim*, P. *kujim*, (GEN.) KP. *kvim* | votj. (WICHM.) *kuiñ(m-)*, (MUNK.) *kwiñ(m-)*, Kaz. *küñ(m-)* | cser. (WICHM.) *kšm* stb. | md. (PAAS.) E. *kolmo*, M. *kolmä* | fi. *kolme* | lpN. *golbma* 'három'. — A permi nyelvekbeli *-ím-*, ill. *-im-* < **lm-* < **lm-*. A votják itt a köv. pontban tárgyalandó lehetőséggel élt. [l. WICHMANN: FUF. XV, 44].

7. Zürj. (WIED) *kyrym* 'Hand, -wurzel, -voll; hohle Hand, Faust', (GEN.) KP. *kerom* 'hohle Hand, Faust' | votj. (MUNK.) *kirim* Kaz. *kêrém* 'marok' | cser. (WICHM.) KB. U. *ko·rmšž* 'hohle Hand; Handvoll' | md. (PAAS.) *kurmás*, *kurmás* M. 'Handvoll' [l. SETÄLÄ: JSFO_u. XXX₅, 54]. Eredetileg szóbeljei **rm-*!

8. Votj. (WICHM.) G. *bilim*, *milim* 'Pfannkuchen, Fladen', (MUNK.) Šar. Mal. *milim*, Kaz. *milēm*, 'zabliszből készült lepény' | fi. *mämmi* | lpN: *meemmä*, *mealmä*, *meæð(b)mä* 'nicht genug gebacken (vom Brot)'. — TOIVONEN e szónál **mšðm(š)* alapalakból indul ki. [l. TOIVONEN: FUF. XVI, 215].

9. Votj. (WICHM.) *omjr* 'Flamme' J. M.; G. *omjr* | lpK. *avr* id. — Eredetileg **mr-*. [WICHMANN: FUF. XIV, 97].

10. Zürj. (WICHM.) U. P. *pejim*, I. S. L. *pejim*, V. *pejim*, (GEN.) KP. *põim* 'Asche' | votj. (WICHM.) *peñ(m-)*, (MUNK.) *peñ* id. | fi. *pelme*. A szó ősz-permi alakja *pełm_g lehetett. [WICHMANN: FUF. III, 101–2.]

11. Votj. (WICHM.) MU. J. *pukjš* 'Pfeil', G. *pukjš* 'Bogen', (MUNK.) *pukiš*, *pukič*, Kaz. *pukěš* 'nyíl.' | cser. (WICHM.) *pikšš* stb. 'Pfeil'. A szó belsejében eredetileg **ktš-*! [TOIVONEN, Affr. 117 és 217].

12. Zürj. (WICHM.) I. *turjn*, V. *turun* (Syrj. Volksd. 16), (GEN.) KP. *turón* 'Gras, Heu' | votj. (WICHM.) G. *turjn*, U. *turim*, J. M. MU. *turim*, (MUNK.) *turim*, Kaz. *turēm*, Glaz. Mal. *turjn* 'Gras, Kraut, Heu' | fi. *taarna*, *tarna* [l. WICHMANN, Wotj. Chr. 1015. sz. és Vok. 8; TOIVONEN, Affr. 217].

13. Zürj. (WICHM.) S. L. *tšabir* 'Faust', (ŠACH.) *чабир* 'кулак' | fK. *tšobrottoq* 'sormia, sornin koetella', fA. *tšobrottele-* 'sormia' | lpN. *čarvvit* 'digitis vel unguibus semel arcte premere.') Finn-permi alapalak *č₈pr₈*. [l. WICHMANN: FUF. XI, 277; UOTILA: Vir. 1930, 180–1. o.]

A lekopás másik következménye az lehetett, hogy a szóvégre jutott mássalhangzó-csoport utótagja lekopott.

Példáim közé sorozok olyanokat is, amelyekben e 2. mássalhangzó megvonta csak a rokon nyelvek alapján állapítható meg. A lekopott mássalhangzó megjelölésénél elsősorban nem a mai tőalakokban esetleg megjelenő, azonban nagyon gyakran analógiás úton odajutott mássalhangzót veszem irányadónak, hanem a rokon nyelvek vallomását.

α) Szóvégi *-k*, *-t*, *-m* és *-j* lekopásának példáit nagy számmal találjuk WIEDEMANN nyelvтанában (l. SyrjGr. 11. §).

β) Szóvégi *-v* kopott le. Pl.

1. zürj. (WICHM.) *jir* (az összes nyelvjárásokban) 'syväne'; 'syvä kuilu, syvä (Ud. P.), (GEN.) KP. *jör* 'tiefe Stelle (im Wasser)' | cser. (WICHM.) KB. *jär, jär*, U. *jer* 'der See' | md. (PAAS.) M. *jer'k'é, er'k'é*, E. *er'k'e* 'See, Teich' | fi. *järvi* | lpN. *javrre* id. [l. WICHMANN: Vir. 1921, 103. o.];

2. zürj.-votj. *pur* etc. 'Floss, Fähre', l. 50. o.

γ) Szóvégi *-n* kopott le. Pl.

1. zürj. (WICHM.) I. *piž*, P. *piž*, (GEN.) KP. *piž* 'Mehl' | votj. (WICHM.) G. *piž*, J. *piž*, (MUNK.) *piž, piž*, Kaz. *piž* id.; *pižnal*-, Kaz. *pižnal*- 'belisztezni, beszórni liszttel' (-al- képzővel!) | vog. *passin*, L. M. *pasen* 'Mehl' [l. WICHMANN, WotjChr. 725. sz. (zürj., votj., fi.); SETÁLÁ: FUF. II, 229 (zürj., md., fi., lp., vog.); MUNKÁCSI: KSz. XI, 171 (zürj., votj., vog.); TOIVONEN: MSFOh. LVIII, 231 (zürj., votj., vog.)] A szó fgr. alakja TOIVONEN szerint **p•šn•* vagy **p•čn•*.

2. Votj. (WICHM.) MU. *važ*, (MUNK.) *važ* (Sar.), Mal. *važ*, Jel. Kaz. *važ*, Glaz. *važ* 'Spelt, Dinkel' | cser. (WICHM.) U. *βi'stō*, M. *βi'stō*, J. JU. *βi'stō* id., | md. (PAAS.) E. *viš*, M. *viš, višü* id. | fi. *vehnä* [l. TOIVONEN, Affr. 382. sz.]. A szó belsejében eredetileg **-čn-* állott.

3. Zürj.-votj. *siž* etc. 'Specht' l. 50—1. o. A szó belsejében eredetileg **-čn-* (*-čn-*) állott.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a permi nyelvek a szóvégi mássalhangzó-csoportot ép olyan kevéssé tűrik meg, mint pl. a magyar vagy finn nyelv a szóeleji kettős mássalhangzót. S amint pl. a magyar nyelv többféleként jár el a jövevényszavak szóeleji mássalhangzó-csoportjának feloldásában, úgy a permi nyelveknek is több eszköze volt a mássalhangzó-torlódás megakadályozására. Amint bemutattam, mégsem minden mássalhangzó-csoport iránt egyformán türelmetlenek a permi nyelvek. Néhány szóvégen könnyen

kiejthető mássalhangzó-csoport — legalább is nyelvjárásonként — megmaradhatott. De ahol elveszett is a mássalhangzó-csoport második tagja, ott sem egészen azonos esetekkel van dolgunk. Nézetem szerint pl. a mássalhangzó utáni *-v -n* és *-t*, melyek megvoltát a mai permi nyelvek alapján csak ritkán vagy egyáltalában nem tudjuk kimutatni, jóval korábban kopott le mint az *-m*, *-k* és *-j*, melyek — ha gyakran nemis eredeti helyükön — a ragos alakokban még sokszor megjelennek. Az előbbi mássalhangzóknak a ragos alakokból való hiánya nem jelent mást mint azt, hogy e hangok a nominativusban már oly régen lekoptak, hogy az analógiának már volt ideje a végmássalhangzóját elvesztett s a tudatban más eseteknél kétségtelenül erősebb emlékképet hagyó nominativust tenni a ragozás alapjául. — Sőt még ugyanaz a mássalhangzó sem egy időben kopott le minden esetben; ez attól függött, milyen volt a megelőző mássalhangzó. De meg, amint láttuk, még azonos megelőző mássalhangzó esetén, sőt ugyanabban a szóban is ingadozások vannak. Az egyik nyelvjárásban még az eredetibb, teljesebb *tő* szolgálhat a ragozás alapjául, míg a másik nyelvjárásban (vagy a másik permi nyelvben) már a nominativusból képződnek az esetek. Más szóval ez annyit jelent, hogy a második mássalhangzó lekopása — ép úgy mint maga a végmagánhangzó-lekopás — olykor megtörténhetett már az *ős-permiben*, máskor viszont csak a zürjén és votják nyelv külön életében, ill. ezek nyelvjárásokra szakadása után.

Bebizonyosodott tehát, hogy a szóvégi mássalhangzó-csoport általában ellenkezik a permi nyelvek hangrendszerével, s ezek után bátran állíthatjuk, hogy a zürjénben a permi hangrendszerrel legjobban ellenkező mássalhangzó-csoportok után a végmagánhangzó lekopása vagy egyáltalában nem történt meg, vagy pedig megtörténte után rövidesen érvényre jutott a szóvégi mássalhangzó-csoportok eltüntetésére irányuló törekvés, mely a lekopott végmagánhangzót a ragos és képzős alakokból visszatérítette, ill. esetleg újjal pótolta. Ilyen mássalhangzó-csoportoknak tartom példáim alapján a következőket: *-k'š-*, *-k'š-*, *-kn-*, *-sn-* stb. — Megjegyzem még, hogy e tételmet elsősorban nem a csekélyszámú idevonható névszóra, hanem a zürjén imperativusi és tagadó alakok viselkedésére alapítom, ahol a szóbelseji mássalhangzó-csoportok szerepét nagy változatosságban figyelhetjük meg, s hangsúlyozni óhajtom, hogy a zürjén infinitivus és allativus magánhangzós végződése is nézetem szerint csak így magyarázható meg.

Hátra van még, hogy a zürjén végmagánhangzó-lekopás idejét is — legalább hozzávetőleg — megállapítsuk. Nyelvemlékek híján ez csak a jövevényszavak alapján lehetséges, nehézségekbe ütközik azonban a miatt, hogy a különféle népekkel való érintkezések idejét illetőleg nem támaszkodhatunk eléggé pontos történeti adatokra, hanem többé-kevésbé találgatásokra vagyunk utalva. Nem lehet továbbá a hozzávetőleges s kevés számú történeti adatokat sem úgy felfogni, hogy azok a „zürjénségre“ vonatkoznak. A zürjének óriási területen élnek, az egyes nyelvjárások szókészlete többé-kevésbé eltérő, s a különféle zürjén települések helyük szerint más-más kulturális és nyelvi hatásnak lehetnek és vannak kitéve, vagy óvatosabban talán úgy mondhatnánk, hogy ugyanannak a hatásnak más és más mértékben vannak alávetve. Legrégibbre teendő kétségtelenül a csuvas hatás, mely még a permi egység korában kezdődött. WICHMANN szerint a zürjének és votjakok elődei 700 körül még egységes népet alkottak s a közös ős-permi nyelvet beszélték — valószínűleg a mai vjatkai kormányzóságot magában foglaló és talán a permi kormányzóság nyugati részeire is áterjedő őshazájukban. (vö. VALVOJA 1920, 402. o.).

Lehetséges tehát, hogy a permi őshaza arra a területre is kiterjedt, ahol a mai permiakok, a zürjének legdélebben lakó törzse, laknak, akik következőleg sokkal tovább állhattak csuvas hatás alatt, mint az északi zürjének, s közvetítői lehetnek a csuvas kultúrának még akkor is, amikor a zürjének egy része már az IZSMÁNÁL és PECSORÁNÁL lakott. Nincs ezek szerint semmi kényszerítő ok arra, hogy a csuvasból való közvetlen nyelvi átvételeket lehetetlennek tartsuk a IX—X. század után, amikorra ugyanis a zürjének lassankinti északra vándorlásának kezdetét és így a zürjén-csuvas kapcsolatok végső határát tesszik, holott a permi nyelvek csuvas jövevényszavai — legalább is részben — ennél későbbi időre utalnak. Elég most csak arra utalnunk, hogy vannak a permi nyelvekben csuvas jövevényszavak, melyek már a csuv. *a > u* változás után kerültek át, s például RAMSTEDT szerint a XIV. ill. XV. században a csuvas *a* még érintetlen vagy majdnem érintetlen volt (vö. RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII., 10). Amint vannak a zürjénben ős-permi korból származó közvetlen csuvas átvételek, épúgy lehetnek valamivel későbbiek is, mert a helyüket nem vagy alig változtatott permiakok — s az időben valószínűleg még egy-két másik törzs is — legalább is addig, amíg a bolgár birodalom hatalmas

volt, épúgy ennek a fennhatósága alatt élhettek s épúgy vehettek át és közvetíthettek aztán más nyelvjárásoknak szavakat mint az északi zürjének elköltözése előtt. E lehetőséggel már WICHMANN is számol (vö. TLP. 35, 99, 139), s mindezek figyelembe vételével kb. a XIII. század közepére tenném azt a határt, ameddig a közvetlen zürjén-csuvas érintkezéseknek — legalább is nagyobb részben — le kellett játszódniuk.

Van mármost a zürjénben egy csuvas jövevényszó, mely végmagánhangzóját nem vesztette el: (WICHM.) V. *šuri*, P. *šuri*, (WIED.) *šury* 'Weberspule, Spulrolle', (GEN.) KP. *šuri* 'Spule' (I. WICHMANN, TLO. 98—9); az azonos eredetű votják szó: (WICHM.) G. U. *šerŕi*, M. J. MU. *šerŕi*, (MUNK.) *širi* (ø: *šerŕi*) (Sar. Glaz.), Kaz. *šire* 'Weberspule, Spulrolle' (I. id. h.). Mivel a többi csuvas jövevényszavak a zürjén végmagánhangzó-lekopáson részt vettek, joggal következtette tehát WICHMANN — s bizvást elfogadhatjuk mi is —, hogy ez a szó már a szóvégi **i*, **j* lekopása után került a zürjénbe, ami egyszersmind azt jelenti, hogy a zürjén végmagánhangzó-lekopás a zürjén-csuvas érintkezések befejezte előtt, azaz — az általam feltételezett határt véve irányadóul — a XIII. század közepéig végbement. — Nézzük mennyire egyeztethető össze ezzel az eredménnyel a karjalai jövevényszavak vallomása?

A zürjén-karjalai érintkezések WICHMANN szerint már 900 körül megkezdődhetnek s folytatódtak még az ezerszázas években is (vö. VALVOJA 1920:409). Ezek alapján azt kell elfogadnunk, hogy a csuvasok még érintkezésben voltak a zürjének egy részével, amikor ezeknek északra vándorolt törzsei már a karjalaiakkal álltak kapcsolatban. Hogy ez lehetséges volt, az a mai települési viszonyokból is következik: az a két törzs, amely nézetem szerint a karjalai hatás egyedüli közvetítője volt: az udorai és a lúzai (csak e két nyelvjárásban vannak ugyanis olyan karjalai jövevényszavak, melyek egyedül csak az egyikben vagy a másikban vannak feljegyezve), ma is legnyugatabbra lakik. — Hogy meddig tarthattak ezek a kapcsolatok, azt ismét legfeljebb csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Megszűnésüknek az oroszoknak a karjalaiak és zürjének közé ékelődése volt az oka, ami azonban végleges letelepülés alakjában csak a XIII. században történt meg. E körülményt szem előtt tartva, — úgy vélem — nincs semmi akadályja annak, hogy a zürjén-karjalai kapcsolatok hozzávetőleges határát is a XIII. század közepére, azaz arra az időre tegyük, melyben a déli-zürjén-csuvas

érintkezések befejeződben voltak. Ha mármost ezeknek a csuvas jövevényszavakkal körülbelül egykoriaknak bizonyuló, karjalai jövevényszavaknak a tanulságai az előbbiekével megegyeznek, helyesnek fogadhatjuk el azt a megállapítást, amit a lekopás idejére vonatkozólag tettünk. A tanulságok pedig íme megegyeznek: amint a 21. és 22. oldalon láttuk, a kikövetkeztethetőleg *-i-vel átkerült karjalai jövevényszavak elvesztették végmagánhangzójukat. Kivételek csak a következő két szó:

1. U. (WICHM.) *ally* 'eräs sukeltajin kuuluva vesilintu (Jäämeren lintu)', vö. fi. *alli*, fiK. *alli*, fiA. *alli* 'avis aquaticæ species' [l. WICHMANN: VALVOJA 1920:404].

2. Ud. (WIED.) *sabri* 'kleiner Heuschaber', (ЛҮТК.) *сабpi* (Ud.), 'взородъ, малелькии чмогъ сава' (ŠACH.) id., vö. fi. *saura* 'acervus foeni oblongus', fiV. *sabr* id., fiK. *šoabra*, *soabra* [vö. SETÄLÄ: FUF. II, 257; RAPOLA: Vir. 1924:12—3; TOIVONEN. Vir. 1929:63].

A *sabri* szót olyannak tartom, melyben az -i fonetikai helyzeténél fogva minden körülmények között megmaradt, ill. visszatértidött volna, az *ally* szó viszont hosszú mássalhangzójánál fogva nem csatlakozhatott a végmagánhangzójukat vesztő alakokhoz. E kivételek ennél fogva csak látszólagosak.

Mindkét jövevényszó-csoport egybehangzóan vall tehát, az utóbbiak azonban még valami többletet is adnak: mivel a kb. a X. századtól kezdve átvett karjalai jövevényszavak is még nagyobb-részt elvesztették végmagánhangzójukat, a lekopás aligha kezdődhetett tehát előbb, mint a XI. század, és így tartamát — persze nagyon hozzávetőlegesen — két századra becsülhetjük. A XI.—XII. századra téve a lekopást, időben ez nem sokkal tér el sem a magyar tövégi magánhangzók lekopásától, ami már a magyar nyelv történetelőtti korában kezdődött s 1240-ig játszódott le, sem az észti végmagánhangzó-lekopástól, melynek a XIII. századból ismerjük legrégebb példáit.

1933. január.

LAKÓ GYÖRGY.

Jeltan, elemtan.

Az általános nyelvészetnek legmaibb témája — úgy látszik — a fonológia. Akármelyik ismertebb folyóirat kerül is kezünkbe, nyelvészeti vagy lélektani, mindjárt találunk benne egy-két dolgot vagy legalább is megjegyzést, amely a fonológiára vonatkozik. A vélemények megoszlanak. Egyesek a legnagyobb elismeréssel tartják számon azt a munkát, amelyet TRUBETZKOJ és köre a régi pszichofonétikai iskola (BAUDOUIN DE COURTENAY, KRUSĚVSKIJ, ŠČERBA) tanításainak felújítása és továbbfejlesztése érdekében végez, mások nem titkolt aggodalommal szemlélik a gondolat új térhódításait és igen éles hangon szállnak vele perbe.

GOMBOCZ Z. nálunk „a fonológia nagy érdemé”-ről beszélt elnöki megnyitójában, mert a fonológia — úgymond — „bevitte a funkció gondolatát a hangtanba is, s ezzel megmentette a hangtant a nyelvtudomány számára” (MNY. XXX, 3). Hasonló a felfogása BÜHLERnek is, aki a fonológia alapgondolatát, az absztrakt relevancia elvét a nyelvtudomány négy legfontosabb elve közé iktatja (vö. *Kant-Studien* XXXVIII, 19—90, *Sprachtheorie* 33—48 és 271—90). Ezzel szemben MERIGGI a TRUBETZKOJ-csoport mozgalmában „sajnálatos visszaesést” lát, visszatérést a „papiros hangtan”-hoz, amely a foném fogalom leple alatt a betű és hang összezavarását akarja újból becsempészni a nyelvtudományba (l. *IF.* LII, 65—6 és *Journal de Psychologie norm. et path.* XXX, 192). Meglehetősen kedvetlenül állapítja meg MERIGGI, hogy az amsterdami kongresszuson (1932 júliusában) mindössze egy nyelvész tiltakozott az új „hangskolasztika” ellen, a lengyel DOROSZEWSKI, de az aztán jól megadta a fonológusoknak, fejükre olvasván, hogy hangképzetekről, hangszándékokról és hangideákról beszélni ma megbocsáthatatlan anachronizmus, annyi mint platonizálni, vagyis visszacsavarni a fejlődést kereken huszonnégy évszázaddal (vö. *Proceedings of the Int. Congress of Phonetic Sciences, Arch. néerl. de phon. expér.* VIII—IX, 225).

Meleg fogadtatás az egyik oldalon, rideg visszautasítás a másikon — kinek van itt igaza? A fonológusoknak-e vagy az ellenzékieknek? Melyik csoportnak egészen, vagy részben talán mindkét félnek? Ezek azok a kérdések, amelyek nem is annyira a szembenálló két táborot érdeklik, hanem a harmadikat, a legnagyobbikat, amelybe azok a nyelvészek tartoznak, akik sem pro, sem contra nem keveredtek bele a vitába, mert meg akarják várni a végét, és látni akarják, melyik álláspont kerekedik felül.

*
*
*

Az ellenzéki vélemények közül eddig DOROSZEWSKI-é volt kétségtelenül a legkifejtettebb. Abban feltétlenül igaza van DOROSZEWSKI-nek (vö. *Autour du „Phonème“, Travaux d. C. L. de Prague IV, 61. sköv.*), hogy a fonémek lélektani definíciója ma már nem tartható. Ez még a pszichofonétikai korszak öröksége, amelytől a modern fonológiának mindenképen meg kell szabadulnia. Aki ma a fonémek meghatározását lélektani köntösben állítja elénk, az ugyan nem „platonizál“, hanem inkább „baudouinizál“, és órája, ha nem is harmadfél évezreddel, de negyven évvel (vö., hogy BAUDOIN DE COURTENAY „*Próba teorji alternacyj fonetycznych*“ c. munkája már 1894-ben megjelent) mindenesetre késik. E definíció használhatatlanságát DOROSZEWSKIVEL egyidőben BÜHLER (*Travaux IV, 26*) is már megállapította. TRUBETZKOJ azonban nem hederített a két oldalról jövő figyelmeztetésre, és későbbi dolgozataiban is (pl. *Phonologie actuelle: Journal de Psych. norm. et path. XXX, 232*) kitartott lélektani magyarázatai mellett, pedig hogy ez milyen félreértésekre adhat alkalmat, arra talán jó példa az oláh ROSETTI esete. ROSETTI szerint „le son est la représentation d'une émission physique interprétée par l'oreille... le phonème est l'idée que l'on se fait d'un son“ (*Bull. Lingu. II, 5—6*). Itt a „hang“ definíciója ellen nem lehet komolyabb ellenvetést tenni, mert a beszédhang lényege tényleg nemcsak a fizikailag jelentkező külsőség, hanem a hozzája tartozó képzet is. A „foném“ definíciója viszont olyan, hogy TRUBETZKOJ csak helyeselheti, mert egészen az ő modorában van megfogalmazva. Mégis, ha a két meghatározást a bennük közösen előforduló „son“ alapján összekapcsoljuk, azt fogjuk látni, hogy a foném nem más, mint a hangképzet eszméje (l'idée de la représentation d'une émission physique...), ami pedig nyilvánvaló képtelenség. TRUBETZKOJ-jal ilyesmi nem eshetett volna meg, mert ő a beszédhang

fogalmából mindent kizár, ami nem pusztán fizikai külsőség, de ezzel az emberi beszédhangot, mondjuk, egy zenei instrumentum hangjának szintjére súlyoszi le, ami pedig nem lehet helyes.

Hogy ilyen tévedések ne ismétlődhessenek meg, meg kell fogadnunk BÜHLER tanácsát: át kell alakítanunk TRUBETZKOJ fogalmazását, és az elméletet meg kell szabadítanunk minden pszichológizmustól.

Miképen gondolja azonban DOROSZEWSKI ezt az átalakítást?

DOROSZEWSKI — ha jól tudom — három ízben is megpróbálkozott a fonémek fogalmának tisztázásával, és mind a háromszor más eredményt kapott. Ez magábanvéve még nem volna baj. Elvégre mindenkinek változhatik a nézete, fontos csak az, hogy a változás az eredmény megbízhatóságát növelje. Nála azonban nem egészen így történt.

Első ízben DOROSZEWSKI — BENNIVEL szemben — arra a megállapításra jutott, hogy a foném a nyelv fonétikai rendszerének olyan egysége, amelynek alaktani vagy jelentési funkciója van („fonemem jest w systemie fonetycznym języka taka jednostka, która może pełnić funkcje morfologiczne lub znaczeniowe“ *l. Prace Filologiczne* XV [1930], 228). Néhány hónapra rá már más a véleménye. „La différence entre le phonème et le son est simplement la différence entre l'unité autonome et l'unité non-autonome du système phonétique“ — írja ekkor *Travaux* IV [1931], 73, és hozzáteszi: „Un élément linguistique est ou n'est pas fonctionnellement utilisable; s'il l'est, il est alors une unité autonome dans le système de langue et peut être appelé phonème... sinon, il n'est qu'une variante d'une unité autonome, variante d'un phonème“ (u. o. 74). Ebből megtudjuk, hogy a nyelv fonétikai rendszerében vannak autonom és nem-autonom egységek. Azt talán most ne bolygassuk, hogy hangokról szólva helyénvaló-e autonomiáról beszélni, fogadjuk el, hogy DOROSZEWSKI az „autonomé“ jelzöt itt egészen sajátos jelentésre foglalja le: autonome = fonctionnellement utilisable. Megtehetjük ezt annál inkább, mert kapunk egy világos példát is, hogy mikép kell elképzelnünk a dolgokat. A lengyel nyelv fonétikai rendszerében — mondja DOROSZEWSKI — a *k* mellett egy *k'* is előfordul. Mivel közülük csak a *k* számít az alaktani és jelentési funkció szempontjából, ez kétségtelenül autonom egység, foném, a *k'* viszont csak variáns, azaz egy nem-autonom egység. „Nous sommes donc en ce cas en présence d'un seul élément fonctionnel — le *k* dont la

variante palatale, dans le système morphologique de la langue, ne compte pour ainsi dire pas“ (u. o. 73).

Ha a második fogalmazást az elsővel összevetjük, láthatjuk, hogy ez a második kibontottabb ugyan, de lényegileg alig tér el az elsőtl.

Egy év múlva ismét változik a kép. Most már nemcsak autonom és nem-autonom egységekről halljuk beszélni DOROSZEWSKI-t, hanem — az autonomia és funkció kettéválasztásával — funkció szempontjából aktív, passzív és semleges egységekről is. „Nous avons vu qu'il existait en polonais, au point de vue physiologique, des consonnes autonomes et des variantes de consonnes et, au point de vue fonctionnel, des consonnes actives, passives et neutres“ (*Revue des Études Slaves* XII [1932], 27). Hogy az autonomia itt már egészen másképp értendő, mint előbb, a felől nem lehet kétség. DOROSZEWSKI meg is mondja: „un son est autonome au point de vue physiologique si sa production... ne dépend pas exclusivement d'un certain voisinage phonétique“ (u. o. 13). Egy mássalhangzónál már az is az autonomia jele, hogy magánhangzó előtt — ha mindjárt csak egy magánhangzó előtt is — állhat. Az olyan mássalhangzó, amely csak mássalhangzó előtt fordulhat elő (pl.: a lengy. *ɣ*), nem autonom egység, változat. Joggal kérdezhetnők erre, hogy hát a magánhangzóknál mi az autonomia kritériuma, kérdésünk azonban meddő volna, mert bár DOROSZEWSKI dolgozatának címében (*Les sons du polonais et leur utilisation fonctionnelle*) a lengyel nyelv valamennyi hangjáról ígér beszámolót, helykimélés címén azonban csak a mássalhangzókat tárgyalja.

Funkció tekintetében — DOROSZEWSKI szerint — azok az aktív egységek, amelyek résztvehetnek és részt is vesznek az alaktani váltakozásokban. Passzívok azok, amelyek bizonyos szavak indiciumai lehetnek (pl. lengy. *d'* ebben: *diuna*) és nem cserélhetők fel (mindig *d'una*, sohasem **duna*) a hozzájuk közelálló hangokkal, mint a semlegesek (pl. lengy. *šeba* vagy *tšeba*, ahol mindegy, hogy a szókezdő zárelem alveoláris vagy dentális képzésű-e).

Az autonom és nem-autonom, az aktív, passzív és semleges funkciójú egységek kategóriái — DOROSZEWSKI szerint — nem esnek össze. Lehet pl. nem-autonom egység is funkció szempontjából aktív (pl. a lengy. *ɣ*), mint ahogy egy autonom egység is lehet funkcionálisan passzív (pl. a lengy. *d'*).

Hogy a fonológusok két kategóriája helyett DOROSZEWSKI öt kategóriát állít fel, azon nem akadhatunk meg, mert ha a tiszta

látáshoz ennyi nélkülözhetetlenül kell, akkor még a terminológiai bonyolultság elkerülése kedvéért sem szabad egyszerűsíteni a dolgokon. A DOROSZEWSKI tárgyalta tények azonban mind jól beleférnek a fonémek és változatok kettős kategóriájába. A funkció szempontjából semleges lengy. *t*, *d*, *n* számára nincs szükség külön kategóriára. Ezek mint fakultatív változatok nagyon jól megférnek egy olyan kombinatorikus változattal, mint pl. a lengy. *y*. És itt mindjárt meg kell állapítanunk azt is, hogy ez a *y* dehogyan is úgy aktív a funkcióját nézve, mint a lengy. *p* vagy *p'*! Ég és föld különbségek vannak itt, és DOROSZEWSKI nem veszi észre, hogy erőszakos magyarázatokba keveredik, amikor ugyanazt a lengy. *k'*-t, melyet egy évvel előbb még egész határozottan — és tegyük hozzá: helyesen — nem-autonom egységnek, változatnak mondott, most kénytelen az autonom, sőt az aktív funkcióval bíró mássalhangzók közé felvenni (vö. i. m. 14)!

Az eredményeknek ez a megbízhatatlansága csöppet sem megnyugtató, és ezért a DOROSZEWSKI-féle átalakítást nem is fogadjuk el. Tárgyilagosan azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a hibás elgondolásnak az alapja egy helyesen meglátott tény, az t. i., hogy a variánsoknak is van funkciójuk. Amikor DOROSZEWSKI funkcionálisan semleges (változat-)egységekről beszél, ott sem azt állítja, hogy ezeknek nincs funkciójuk. A passzívoknak is van (pedig ezek is mind változatok), csak éppen más, mint az aktívoknak. Ezt mondja DOROSZEWSKI, és ez nagyjában helyes is. Nem helyes azonban, ahogy ő a funkciókülönbségeket látja. Ezért keveri össze szükségtelenül a fonológusok szerint való foném és változat kategóriákat, pedig ezek feltétlenül elkülönítendőek.

* * *

Hogy eddig a fonémeket (és velük együtt a változatokat) még nem sikerült akár csak használható módon is definiálni, annak oka szerintem az, hogy a tényállás, melyből a definícióhoz szükséges adatokat kellett volna kapnunk, nem volt helyesen megállapítva. Aki a számbajövő jelenségeket gondosan mérlegeli, könnyen meggyőződhetik arról, hogy a két nagy kategória, a fonémek és változatok kategóriája nem elegendő a tények elskatulyázásához. Egy harmadikra is szükség van, és ez a harmadik kategória szervesen illeszkedik a másik kettő közé.

Az ú. n. stilisztikai változatokkal (vö. *Travaux* IV, 319—20) foglalkozva észrevettem, hogy ezek lényegileg mások, mint a kombinatórikus, fakultatív stb. változatok: ezekkel szemben határozott többlet, a fonémekkel szemben viszont határozott minus jellemzi őket.

Ez a magyar szó: *ember* érzelmileg színezett ejtésben gyakran az elsőszótagi magánhangzó megnyúlásával így jelentkezik: *ēember*. (Pl. *ēember, mit tettél?*) E két alakot (*ember ~ ēember*) összehasonlítva látjuk, hogy az első szótagban mennyiségi különbség van jelen, amely ugyanolyan, mint pl. a *tör ~ tőr* esetében. Ha azonban a jelentésviszonyokat is nézzük, akkor az is kiderül, hogy ennek a quantitasnak a nyelvi szerepe a két szópárnál nem lehet azonos. A *tör ~ tőr*-nél 'bricht' és 'Dolch' jelentések állanak egymással szemben, vagyis olyan jelentések, amelyeknek nincs közük egymáshoz. E jelentéskülönbségnek hordozója a quantitas, ez a quantitas — mint mondani szokás — fonológiai értékű, az *ö*-vel szembenálló *ō* pedig foném. Az *ember : ēember*-nél ilyen jelentéskülönbségről nincs szó, a quantitas itt más értékű, és az *e (ɔ : ε)*-vel szembenálló *ē (ɔ : ē)* nem foném. Ha pedig nem foném, akkor talán variáns? Erre a kérdésre minden orthodox fonológus igennel válaszolna, mert nemcsak a régi pszichofonétikusok, de TRUBETZKOJ szerint is, tertium non datur: ami nem foném, az csak változat lehet, mégpedig az említett példát tartva szem előtt, stilisztikai változat.

Ez az elintézés azonban szerintem nem helyes. Mert ha a 'Mensch' és 'Mensch!' között nincs is olyan különbség, mint a 'bricht' és 'Dolch' között, de hogy van, azt nem lehet tagadni. Más az a tudattartalom, amely a minden emociótól mentesen ejtett *ember* szóban jut kifejezésre, és más az emphaticusan ejtett *ēember* szóé. Mindkét tudattartalomban egyaránt vannak értelmi és érzelmi elemek, de ezeknek egymáshoz való viszonya mindkét esetben más és más. Az *ember* szóban az értelmi elemek uralkodnak, az *ēember* szóban pedig az érzelmi. Nem is egy szóról van itt voltakép szó, hanem két különböző szóról, amelyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint különböző érzelmi töltésű szinonimák.

Ha ez a megfigyelés helyes, akkor az *e : ē (ε : ē)* quantitas-különbségére nem foghatjuk rá, hogy nincs funkciója. Az *e*-vel szemközt az *ē (ē)* az érzelem kifejezés szempontjából éppen úgy funkcióval bíró egység, mint az *ö*-vel szemben álló *ō* az értelem kifejezés szempontjából. Ha ez utóbbiakra és hozzá hasonlókra

azt mondjuk, hogy fonémek, az $\bar{e}$ ($\bar{e}$)-re, illetve a vele megnyilatkozó quantitasra azt kell mondanunk, hogy nem foném, hanem emphaticum.

Az emphaticumok kategóriája az a harmadik kategória, amelyre az előbb céloztam. Ez áll a fonémek és variánsok között. Több kategória nincs és nem is lehetséges.

Mind a három kategóriába funkcióval bíró egységek tartoznak. A fonémekre vonatkozólag ezt még senki sem vonta kétségbe. Az emphaticumokról ilyen beállításban ugyan még senki sem nyilatkozott, de ha a változatoknak is van funkciójuk, mint ahogy DOROSZEWski helyesen vallja, akkor még annak is el kell ismernie az emphaticumok funkcióját, akit az előbbi példa és a vele kapcsolatban mondottak esetleg nem győztek meg.

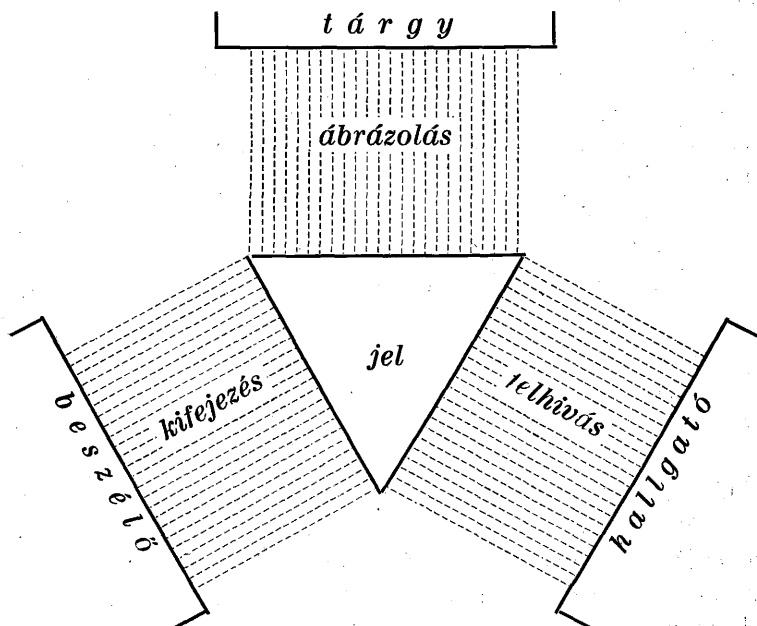
De ha a fonémek, emphaticumok, változatok mind funkcióval bíró egységek, mi a különbség közöttük?

Ahhoz, hogy a különbségeket világosan láthassuk, BÜHLER organon-modelljét kell elővennünk. BÜHLER szerint a nyelvi jelre három viszony jellemző: 1. a jel és a beszélő (Sender), 2. a jel és a hallgató (Empfänger) és 3. a jel és a tárgy (Gegenstand und Sachverhalt) viszonya. A jel a beszélő szempontjából szimp-tóma (Anzeichen, Indicium), a hallgató számára jeladás (Signal), a tárggyhoz viszonyítva pedig jelkép (Symbol). Mindhárom viszonylatban más a nyelvi jel funkciója: a beszélő számára a jel kifejezés (Ausdrucksfunktion), a hallgató számára felhívás (Appellfunktion), a tárggyal szemben a jel funkciója az ábrázolás (Darstellungsfunktion). Ilyenformán rajzolható ez meg: (L. a túlloldali ábrát.)

BÜHLER kissé másképp rajzolja meg modelljét (vö. *Kant-Studien* XXXVIII, 90 és *Sprachtheorie* 28), de a mi céljainknak ez az egyszerűbb kép is megfelel.

Ha a nyelv jelek rendszere, a nyelvtudomány pedig jeltan és az általános jeltudománynak (de SAUSSURE: semiologie, BÜHLER: Sematologie) önálló disciplinája, akkor a hangok és a hangjelenségek csak mint jelelemek érdekelhetik a nyelvészt. A fonémek, emphaticumok és változatok tehát jelelemek, amelyek a nyelvi jel hármas funkciójában különféleképp vesznek részt.

A fonémek mind a három funkcióban részesek. A *kar* szójel három elemből áll: *k*, *a*, *r*. Ezeket úgy állapítjuk meg, hogy a szót összehasonlítjuk más szójelekkel, mégpedig úgy, hogy mindig csak

egy ponton mutatkozzék eltérés. A fonológusok jól bevált módszere ez. Az első elem a *kar : tar, far* stb., a második a *kar : kár, kor* stb., a harmadik pedig a *kar : kap* stb. összevetéséből világosan kielemezhető. Akármelyik elemet is vesszük, mindegyik fontos a *kar* szó ábrázolási funkciója szempontjából, mert ha bármelyiket is megváltoztatjuk vagy más elemmel helyettesítjük, az egész jel ábrázolási értéke megváltozik. Mind a három elem fontos továbbá a kifejezés és a felhívás szempontjából is, mert a beszélő is csak e három elem segítségével tudja kifejezni, amit a *kar* jellel kifejezni óhajt, és a hallgató is csak e három elem alapján tudja hozzárendelni a *kar* jelhez tartozó tárgyat.

A fonémák tehát olyan jelelemek, amelyek az ábrázolási, felhívási és kifejezési funkcióban egyaránt számottevők.

Az emphaticumok az ábrázolási funkció tekintetében már közömbösek. Akár azt mondom *ember*, akár azt, hogy *ēember*, e két jelnek ábrázolási értéke ugyanaz. A 'Mensch' és 'Mensch!' mint ábrázolás ugyanaz. A kifejezés szempontjából azonban már nem mindegy, hogy *ember-t* vagy *ēember-t* mondok-e, mert az egyikbe több

érzelmi mozzanatot sűríttek, mint a másikba. A hallgató számára sem mindegy, hogy melyik jeladást kapja, az intellektuálisat-e, avagy az érzelmileg színezettet.

Az emphaticumok tehát kétfunkciós jelelemek: csak a felhívási és kifejezési funkció tekintetében mérvadóak. A fonémekkel szemben egy funkció: az ábrázolási funkció hiánya jellemzi őket.

Ezek után persze könnyű eltalálni, hogy a sort bezáró változatok csak egy funkcióval bíró jelelemek: ezek csak a kifejezés szempontjából számottevők. Az *isten* szó kicsinyített alakja *isteyke*. E szavakban két különböző mássalhangzó van a második szótag végén: *n* és *y*. A *y* a magyarban nem foném, mert nincs egyetlen szó- vagy alakpárunk, ahol az *y*-nek ábrázolási értéke is volna. A felhívás tekintetében is mindegy, hogy *n* vagy *y* van-e a szóban. A *y*-nek a magyarban nincs külön affektív értéke sem, tehát nem is emphaticum. A kifejezés szempontjából azonban már igazán nem mindegy, hogy *y*-et ejtünk a szóban és nem *n*-et, tehát kétségtelen változattal, mégpedig — mivel az *y* a magyarban csak *k* ill. *g* előtt állhat — kombinatorikus változattal van dolgunk.

A változatokat az emphaticumokkal szemben egy (felhívási), a fonémekkel szemben két (ábrázolási és felhívási) funkció hiánya jellemzi.

A foném tehát három, az emphaticum két és a változat egy funkciós jelelem. Több, mint három funkció nem képzelhető el, mert az említett hármon kívül a jelnek nincs több relációja. Egynél kevesebb funkciója sem lehet egy jelelemnek, mert a jelet viszonylaton kívül, hogy úgy mondjuk, nulla relációban nem tudjuk elképzelni.

A nyelvi elemtan ezek szerint három részre oszlik: 1. fonémek tana; 2. emphaticumok tana; 3. változatok tana.

* * *

A fonémek és változatok tanára vonatkozólag az előkészítő munkálatok már megvannak. Különösen TRUBETZKOJ és JAKOBSON fonológiai dolgozatai jönnek itt elsősorban tekintetbe, aztán pedig az a ma már terjedelmes irodalom, amely az ő útmutatásaik nyomán

támadt. Az *emphaticumok* tanára is találhatunk a fonológusoknál értékes támpontokat, de ha e stúdium alapjait akarjuk lerakni, azokból a vizsgálatokból kell mégiscsak kiindulnunk, amelyeket BALLY végzett. A *Précis de Stilistique*-ben, a *Traité de Stilistique Française*-ben és a *Le langage et la vie*-ben annyi finom megfigyelés van felhalmozva és annyi anyag van egybegyűjtve, hogy semmikép nem jöhetünk zavarba.

BALLY vizsgálatai főleg az érzelemkifejeződés problémáira vonatkoztak. A nyelv nemcsak gondolataink, hanem érzelmeink vehiculuma is. Abban, amit kifejezni akarunk és kifejeztünk, nemcsak értelmi, hanem érzelmi elemek is vannak, persze különböző adagolásban. Egészen szélsőséges eseteket nem tekintve, amikor a tiszta intellektus jut szóhoz, a nyelvi tények mindig olyanok, hogy többkevesebb affektivitást rejtenek magukban. Ennek az affektivitásnak, érzelmi töltésnek a kikutatása, a különféle affektív jellegek megállapítása a BALLY-féle „stilisztika“ feladata.¹⁾

BALLY megmutatta, mik a lehetőségei a vizsgálatoknak és mely úton-módon kecsegtetnek eredménnyel. Egy gondosan elhatárolt, pontosan meghatározott és helyesen azonosított nyelvi tényeken alapuló szinonimika — ez az előfeltétele az *emphaticus* jelenségek tudományos feldolgozásának. Maguk a jelenségek két csoportba sorolhatók: az egyikbe a természetes affektivitást tartalmazó tények

¹⁾ Nálunk főképp ZOLNAI BÉLA ismertette (vö. *MNy.* XVI, 105—12; XVII, 202—5, XVIII, 18—24, 114—9, 148—55; XIX, 32—7; *Minerva* VI, 59—83; *MNy.* XXII, 93—106; XXIII, 109—11) BALLY gondolatait és eredményeit, de a „stilisztika“ szótól megtévesztve „nyelvesztétikát“ csinált vagy akart csinálni belőlük. Aki ismeri BALLY-t, jól tudja, hogy mi sem áll távolabb tőle, mint a nyelvi tények esztétikai vizsgálata.

Az *emphaticus* nyelvi tények megfigyelése és feldolgozása csak statikusan történhet. Diachronikus vizsgálat itt nem alkalmazható. Ez BALLY kétségtelenül helyes álláspontja. Ezzel szemben ZLINSZKY (I. *Világirodalmi Lexikon* III. *Nyelvesztétika* címszó alatt) is szemére veti BALLYNAK, hogy kizárja a nyelvtörténeti vizsgálódást a „nyelvesztétikából“, ZOLNAI BÉLA pedig pótolni akarja BALLY „mulasztását“, és az elhanyagolt történeti szempontot is beiktatja „BALLYRA alapozotti“ *nyelvesztétikájába*. Hogy ennek a következménye aztán a statikus és diachronikus szemlélet összekeverése, az már nem lep meg senkit.

Ezek a félreértések annál sajnálnivalóbbak, mert a magyar nyelvészetben igazán termékeny talaj várta BALLY-t. Szinonimikával foglalkozó szakirodalmunk nem nagy ugyan, de az a néhány cikk és értekezés, amely a kérdérről megjelent, minden elvet összehordott, amelyet BALLY fontosnak tart a szinonimák tanának és ezzel együtt az *emphaticus* vizsgálatoknak a megalapozásánál.

tartoznak (effets naturels), a másikba a milieu-affektivitás tényei (effets par évocation du milieu).

Az érzelmekifejeződésnek minden nyelvben megvannak a maga közvetlen és közvetett eszközei. Ezekből a közvetlen és közvetett eszközökből tevődik össze aztán — BALLY szerint — az az expressív rendszer, amely egy egy nyelvben az érzelmi kifejeződést szolgálja.

Az emphaticumok tana tehát a BALLY-féle stilisztika szerves része: ez az elemtana az expressív rendszerre vonatkozó nyelvi stúdiumoknak.

A magyarban az emphaticumok közé elsősorban azok a mennyiségi eltérések tartoznak, amelyek az érzelmtől fűtött beszédben megfigyelhetők. Ilyenkor gyakran hallhatunk rövid elemek helyett hosszúakat és hosszúakat helyett túlhosszúakat. Pl. int. nagy ~ emph. nāgy, szerbusz ~ szerbusz, bizony ~ bizony, hogyne ~ hōgyne, tudom ~ tudom, gyönyörű ~ gyönyörű, ült : űlt (ebben: csak űlt, űldögélt), tettől talpig, kivétel nélkül, fogalmam sincs róla, kizárt dolog, kuttyafáját!, akkasztanivaló!, csoddálatos; ő : rület¹⁾, ó : riási, vé : g-telen, ké : rem, sí : lyos, hall : atlan stb. Erős érzelem esetén a túlhosszúak a szokásos átlagidőtartam többszörösét is elérik. A túlhosszúakra vö. cseh bááječnŷ, sss-slavnŷ, mill-lá.

A magyar emphaticumoknak ez a csoportja nagyon érdekes, már csak azért is, mert a magyarban az időtartam fonémfokon is ki van használva. Ezzel megdől egyesek feltevése (vö. R. JAKOBSON, *O češskom stiche* [1923] 40—5), hogy az érzelmekifejeződésnél csak olyan hangeszközök jöhetnek számba, amelyek értelemdifferenciálásra nincsenek lefoglalva. A magyarban vannak hosszú fonémek és hosszú emphaticumok is, a két sor azonban nem teljesen egyezik meg (vö. az ā és ē emphaticumokat), és persze a fonémeknél túlhosszúakról nem beszélhetünk.

Az emphaticumokhoz tartoznak a magyarban az érzelmi hangsúlyeltolódások is. A nem emphaticus magyar beszédben a szavak első szótagja, összetételeknél pedig az első tag első szótagja hangsúlyos. Ez a hangsúly éppúgy változatfokon áll, mint a franciában az utolsó, a lengyelben az utolsóelőtti szótag hangsúlyos. Változatfokon azért, mert ez a nem-emphaticus kötött hangsúly a kifejezés szempontjából feltétlenül számos. Nem lehet egy magyar szót — mondjuk — a második, egy franciát az utolsóelőtti, egy lengyelt

¹⁾ A túlhosszúakat a hosszú elem helyesírási jele után tett : -tal jelölöm.

pedig az utolsó szótagon hangsúlyozni. A magyar *telefon*, fr. *téléphone*, lengy. *telefon* szavak mindegyikének sajátos dinamikus váza van, és ezt mindenki, aki magyarul, franciául vagy lengyelül beszél, ismerni tartozik.

Erős érzelemmegnyilvánulás esetén ez a dinamikus váz megváltozhat. A magyarban ilyenkor így hangsúlyozunk: *érthetetlen*, *menthetetlen*, és pedig majdnem mindig az emphaticus quantitas egyidejű alkalmazásával: *hasszontalan*, *akkasztanivaló*, *hihetetlen* stb. Mi történik itt? A magyar szavak dinamikus vázát nemcsak az jellemzi, hogy az első szótag főhangsúlyos, hanem az is, hogy a további páratlanok (3., 5.) mellékhangsúlyosak (vö. GOMBOCZ, MTNy. II: Hangtan I, 125). Az összetételeknél — úgy látszik — a második tag első szótagja mellékhangsúlyos. Az emphaticus ejtésben a főhangsúly helyet cserél az első mellékhangsúllyal: *érthetetlen*, *hasszontalan*, továbbá *megőrültem*, *megbolondultam* (ebben: *majd megőrültem*, *megbolondultam*, *úgy fáj a fogam*), *agyonütlek te*, *csirkefogó*.

Érdekes ingadozások: *feltétlenül* és *feltétlenül*, *elragadó* és *elragadó*. A harmadik szótagon való hangsúlyozás itt azt mutatja, hogy a beszélő ezeket az összetételeket szókészleti egységeknek is tekintheti.

Hasonló emphaticus hangsúly a franciában: *Magnifique*, *ce tableau!* vagy *épouvantable!* A lengyelben rendszeren az első szótagra kerül ilyenkor a hangsúly: *calutenieczki* I. *Gawroński*, *Szkice jazykoznawcze*.

Az orosz szóhangsúly már fonémrangú, mert egész sereg olyan szópár van, ahol az egyes szavak megkülönböztetésénél a hangsúlynak döntő szerepe van. Pl. *zamok* és *samok*. Az egyik jelentése 'Schloss', a másiké 'Burg'. Ilyen hangsúlyt a magyarban, franciában, lengyelben hiába keresnénk.

Emphaticumok azok a minőségi eltérések is, amelyek az érzelmileg színezett beszédben elég gyakran jelentkeznek. A *borzasztó* emphaticus alakjaként *barzasztó* is járja (más alak *borrzasztó*). Ilyenek még *ugyan* helyett *aggyan* (csak mennyiségi elváltozással *uggyan*), *ejnye* helyett *ijnye*, *jaj* helyett *juj*, *ronda* mellett *randa* stb. SIEVERS példája, a *schröckliche*, *tüfe Fünsternüß* kívánczik még ide. A szász ejtésben rendszeren nincsenek ajakkerekítéssel kiegészített világos vokálisok, de mint emphaticumok megvannak.

Hogy az érzelemkifejezés legközvetlenebb eszközeinek, az indulatszónak egész sajátos elemтана van, régóta ismeretes tény.

Ebben a mondatban *fű, de meleg van!* az indulatszót bilabiális *f*-fel is szoktuk ejteni. Ez a bilabiális *f* a magyarban sem mint foném, sem mint változat nem fordul elő, de mint emphaticum igen.

Az eddig tárgyalt jelenségek mind a természetes affektivitás köré csoportosíthatók. Az emphaticumoknak azonban van egy másik válfaja is.

Az *alma* - *almát* esetében az első szótag *a*-ja a magyar köznyelvi ejtésben és a nyelvjárások többségében labiális képzésű (*á*). Néhány nyelvjárásban (főleg Erdélyben, de egyebütt is) azonban az *almá* mellett *almát* mondanak, tehát az első szótagban a következő *á* hatására illabiális *á*-t. Az *á*-val szembenálló *á* nem külön foném, hanem csak változat, mégpedig kombinatórikus változat. Az *á* a kifejezés szempontjából mindenesetre számottevő: az illető nyelvjárási közösség minden tagja így ejti, és a közösségen belül mindig így is hallja az *alma* szó tárgyasetét. Ha azonban az *almát* alak olyan közösségben hangzik el, amelyben az *almát* alak járja, az *á*-ja miatt feltétlenül fel fog tűnni. Ez az *á* egy sajátos nyelvjárási környezetet fog felidézni, és így előáll az *á* hatása, amelyet BALLY „*effet par évocation du milieu*“-nek hív. Ugyanaz az *á* tehát, amely otthonos környezetében változat, ekkor már emphaticum.

Ugyancsak milieu-emphaticumnak tekinthető a magyarban az ú. n. raccsolt *r*, különösen ha a beszélő az uvuláris képzéssel előkelő színezetet akar adni beszédének.

A példákat természetesen még szaporíthatnók, különösen még az emphaticus hanglejtésről lehetne beszélni, de már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az emphaticumok tana nem valami újdonság. Csupa jólismert jelenség tartozik a körébe, új csak a hely, amelyet számára a fonémek és változatok tana között kijelöltünk.

* * *

Hogy áll mármost a fonémek, emphaticumok és változatok ügye a nyelv és beszéd megkülönböztetés szemüvegén nézve?

A lingviztikának mint beszéstudománynak (Sprechwissenschaft) mind a három kategóriához köze van. A fonémek, emphaticumok és változatok a beszéd elemi egységei. A lingviztikának mint nyelvtudománynak (Sprachwissenschaft) elsőbben is a fonémekkel van dolga és törődnievalója: ezek a nyelv elemi építőkövei, ezek azok az egységek, amelyekből a nyelv a maga elemrendszerét megalkotja. A változatok nem tartoznak bele ebbe a rendszerbe,

sőt az emphaticumok sem. Mindazonáltal hiba volna kirekeszteni ezeket a nyelvre (langue) vonatkozó vizsgálatokból, mert ha egy adott időpontban nem is tartoznak a nyelv (langue) elemi státuszába, de előzőleg már odatartozhattak, és a jövőben még odatartozhatnak. Ami ma foném, az holnap emphaticum vagy változat lehet, és megfordítva, ami ma csak emphaticum vagy változat, az holnap fonémává válhatik.

„Die Phonologie befasst sich mit Phonemen“ — mondotta — TRUBETZKOJ a genfi kongresszuson (vö. *Actes du IIme Congrès Int. de Linguistes* [Paris, 1933] 121) és másutt is (*Journal de Psych. norm. et path.* XXX, 227—46; itt a változatokat még csak nem is tárgyalja) úgy nyilatkozott, hogy a távolabballókban könnyen azt a hitet kelthette, hogy a fonológia — fonémek tana (így mondja pl. ROSETTI is: *Bull. Linq.* I, 10—1; II, 9). Ez a fogalmazás nem szabatos. A fonológusok tanításait nemcsak az teszi, amit a fonémekre, a fonémek viszonyára és a fonémekkel kapcsolatos rendszeri lehetőségekre mondtak, hanem az is, amit a változatokról és köztük az emphaticumokról tanítottak. A fonológusok közül tudtommal még senkiségi gondolt komolyan arra, hogy önmagának megtartja a fonémek tanulmányozását, a változatokat (és az emphaticumokat) pedig átengedi — a fonétikusnak. Erről szó sem lehet, mert ha a fonológia helyesen értelmezett elemtan akar lenni, a fonémeken kívül foglalkoznia kell az emphaticumokkal és a változatokkal is, mint ahogy eddig foglalkozott is. Más kérdés, hogy a fonémeknek a nyelv (langue) szempontjából egészen sajátos fontosságuk van. Ez csak annyit jelent, hogy velük kell elsősorban foglalkozni, de másod- és harmadsorban az emphaticumokkal és változatokkal is. TRUBETZKOJNAK tehát az idézett helyen azt kellett volna mondania: „Die Phonologie befasst sich *in erster Linie* mit Phonemen, dabei aber auch mit Varianten“.

A fonológus és fonétikus osztozkodását nem is úgy kell elképzelnünk, ahogy OTTO (*IF.* LII, 182) gondolja, hogy t. i. a fonológus megtartja magának az elemtan nyelvtudományi (Sprachwissenschaft) részét, a beszédtudományt pedig a fonétikusnak engedi át. A fonológusnak, illetve annak a nyelvésznek, aki elemtannal foglalkozik, a fonémeket, emphaticumokat és változatokat mindkét szempont szerint vizsgálnia kell, tehát mind a „langue“, mind a „parole“ szempontjából. De hát akkor mi marad a fonétikusnak? Az, ami eddig is az övé volt: a *hangok vizsgálata*. Ez teljesen az ő birodalma, mert a nyelvészt *nem a hangok érdeklik, hanem a jelelemek*.

A legtöbb félreértés, amely a fonológia gondolata körül támadt, abból eredt, hogy mindenki a foném és a hang fogalmi elválasztása körül bábáskodott, és senkisésem gondolt arra, hogy a hangtól elválasztandó valami *nem a foném, hanem a jelelem* (és csak ezen belül a foném, emphaticum és variáns) fogalma. Az egész pszichofonétikai és fonológiai kutatásnak az volt a hátsó gondolata, hogy minket, nyelvészeket nem a *k* meg az *a* meg az *r* hang érdekel, hanem a *kar* szójel és annak elemei. Hogy ezek az elemek objektive hangok, az más kérdés. A nyelvészt érdekli a szójel dinamikus és zenei váza is, de csak mint a nyelvi jel elemi alkatrésze, és nem mint független hangjelenség. Abból, hogy a jelelemek hangok és hangjelenségek, csak az következett a nyelvészetre vonatkozólag, hogy a velük foglalkozó tudományág, a fonétika milyen fontos — segédtudománya a linquisztikának. Segédtudománya, mondom, de ez a fonétika fontosságát nem kisebbiti.

A fonológiai kutatást kezdettől fogva az a belátás irányította, hogy bár a modern nyelvtudomány nagy lépéssel jutott előbbre, amikor megcsinálta a betű és a hang fogalmi elválasztását, de ezt a lépést követnie kell egy másiknak is, mert a betűn és a hangon kívül egy harmadik megkülönböztetendő is van. Most mellékes, hogy ezt a harmadik valamit a fonológusok a „foném“-ben vélték megtalálni és nem a jelelem fogalmában, a további differenciálást ők sürgették először, és így éppen az ellenkező irányban munkálkodtak, mint MERIGGI — a valódi tényállást nem ismerve — állítja. Nem visszafelé igyekeztek és igyekeznek a betű és hang összezavarásához, hanem ezekből kiindulva keresték a harmadik fogalmat, amely e kettőtől elválasztandó.

A hármas distinkcióból a betű és a hang megkülönböztetésének szükségességére kár akárcsak egy szót is vesztegetnünk. A hang és a jelelem kettéválasztása is egészen természetesen következik abból, amit a nyelvről mint jelrendszerről tudunk és vallunk, legfeljebb ez még nem vált úgy vérvé a nyelvészeknek, mint az, hogy más a betű és más a hang. Mert hogy a jelelem is más és a hang is, az ma már nemcsak elvi elgondolás és nemcsak a fonológia tanulsága, hanem kísérletileg is igazolt tény. GEMELLI és PASTORI kísérleteire (*Psych. Forschung* XVIII [1933], 191—217) gondolok, amelyet minden kétkedőnek ad oculos demonstrálják, hogy más a magára ejtett *a* hang és más az *a* mint jelelem.

A két olasz tudós lélektani kísérletnek nevezi azt, amit csinált.

Eredményeik tényleg az alaklélektant érdeklik, de a nyelvtudomány is figyel arra, amit mondtak. Eszközeik viszont a fonétikus ismert számszámaiból kerültek ki, csak éppen pontosságuk volt minden eddiginél lényegesen nagyobb.

De ha a fonétika eszközeivel igazolni lehet azt, amit a fonológia már oly régóta keres és vall, akkor miért az az elutasítás, amelyet a fonétikus munkájával szemben tanúsít igen sok fonológus? Nyilván onnan, hogy a fonológia és a fonétika viszonyának kérdését legtöbbször nem a kellő tárgyilagossággal kezelték.

Aránylag még legtárgyilagosabban BÜHLER (*Phonetik und Phonologie, Travaux* IV, 22—53) ítélte meg a viszonyt. Igaza van BÜHLERnek, hogy a fonológia ellensúlyozólag lépett fel a fonétikai impresszionizmussal szemben, amely valósággal tobzódott az újonnan felfedezett hangárnyalatok kimutatásában, de a fonológia nem azért jött, hogy azokat az ismereteket, amelyekkel a fonétika gazdagította tudásunkat, egyszerűen megtagadja, és tabula rasá-t csináljon ott, ahol a tudományos megismerés elvitathatatlan eredményeket ért el. A fonológia csak egy kiválasztási elvet hozott, és azt igyekezett bizonyítani, hogy a fonétikai hangárnyalatok tömkelegében nem minden jelenség egyformán értékes és fontos (i. h. 43). Azt is helyesen állapítja meg BÜHLER, hogy a fonológia — meghagyva a hangok („Laute an sich“) tanulmányozását a fonétikának — magának a funkció szempontjából releváns jelelemek vizsgálatát tartja meg, és mindjárt hozzáteszi azt is, hogy azért a fonétika is tekintettel volt és van a hangok jelhivatására, csakhogy ott ez a szempont nem elsődleges fontosságú (i. h. 39).

Mindenütt, ahol csak lehet, BÜHLER megadja a fonétikának, ami a fonétikáé, csupán egy helyen billenti a mérleget egy kissé a fonológia javára vagy inkább a fonétika rovására.

A fonológia és fonétika viszonyának megvilágítására BÜHLER egy szellemes „Vergleichsmodell“-t szerkeszt. Tegyük fel — írja i. m. 38. és a *Sprachtheorie* 42—3. lapján — hogy nem nyelvi úton, hanem zászlójelekkel akar értekezni két ember. Megállapodnak abban, hogy nem a zászlók alakja és nagysága lesz a közlés tekintetében mérvadó, mégcsak nem is a zászlók színe, hanem a színek telítettségi foka. A telítetlen színű — fekete, fehér vagy szürke — zászlóval adott jelnek a „jelentése“: A; tehát akár szürke, akár fehér, akár fekete a zászló, a közlés ugyanaz. A közepes telítettségű színekkel (rózsaszín, égszínkék, halványsárga) végzett jeladás

azt „jelenti“, hogy *B*. Itt is mindegy, hogy az említett színek melyikét választják ki jeladásra, mind *B*-t mond. A telített színek (piros, kék, sárga, zöld stb.) a konvenció értelmében *C* „jelentésűek“, és megint közömbös, hogy valójában melyikkel int egyik ember a másiknak.¹⁾

Mármost e zászlónyelv vizsgálatánál BÜHLER szerint kétféle szempont érvényesülhetne: 1. vizsgálni lehetne a jeleket minden tulajdonságuk szerint, 2. csak ama tulajdonságuk szerint, amely a konvenció szempontjából mérvadó. Az előbbi volna a fonétikai, az utóbbi pedig a fonológiai vizsgálat. E zászlónyelv fonétikusa megvizsgálná tehát a zászlókat minden tekintetben: megmérné nagyságukat, megállapítaná anyagi összetételüket, meghatározná alakjukat, konstatálná színüket, sőt még azt is, hogy az illető szín telítettségi foka milyen, csak éppen azt nem kutatná, hogy a vizsgált dolgok közül melyiknek van köze a megállapodásos „jelentés“-hez. A fonológus viszont csak a megállapodás szempontjából lényeges tulajdonsággal törődne, vagyis a zászlószínek telítettségével.

A hasonlatnak a fonológiát illető részével nincs baj: az absztrakt relevancia elvét jól ki lehet olvasni belőle. Mi következik azonban a fonétikára vonatkoztatott részből? Az, hogy a fonétikai vizsgálatok haszontalanok és fölöslegesek. BÜHLER nem ezt akarja mondani, de hasonlata ezt mondja. Mert minek vizsgálni a zászlók alakját, nagyságát, anyagát, mikor csak a színek telítettségi foka mond valamit a konvencióra? Nem henyé időpazarlás minden ilyen méricskélés? A zászlónyelvben feltétlenül az, az emberi hangokkal operáló nyelvben azonban nem ez a helyzet. BÜHLER zászlónyelve merev konvención alapszik, a nyelvi konvenció azonban nem ilyen. Ami ma a nyelvben a főkonvenció, az ábrázolás szempontjából közömbös, az holnap számottevő lehet és megfordítva. Aki tehát ezeket a mai „irrelevanciákat“ méri, nem végez fölösleges munkát, mert esetleg a holnapnak dolgozik. Különbö is ezek az ábrázolási irrelevanciák a felhívás és kifejezés szempontjából ma is fontosak lehetnek.

A zászlónyelv konvenciója nem változhatik meg, legfeljebb új megállapodással megváltoztatható. A felek megállapodhatnak abban, hogy ami eddig érvényes volt, az most már nem az, mert mától fogva — mondjuk — csak a zászlók alakja számít. Ezzel azonban

¹⁾ BÜHLER egy konkrét nyelvi példát tartva szem előtt tovább is differenciálja hasonlatát, de ez nem érinti mondanivalónkat.

már egy olyan lépés történik, mintha a nyelvnél a franciáról a németre térnénk át: az alakkonvención alapuló zászlónyelv ugyanis nem egy megváltozott alakja a szinkonvenciósnak, hanem egy másik zászlónyelv, amelyben megintcsak nincs értelme az „irrelevanciák“ vizsgálgatásának.

Mondom, BÜHLERTől távol áll minden szándék, hogy a fonétika fontosságát csökkentse, hasonlata azonban könnyen félremagyarázható. Jobb hasonlatot talán nem is lehetett volna találni, éppen az emberi nyelv sajátos természete miatt, de hát minden hasonlat többé-kevésbé sántít.

* * *

A végire értünk. Azt hiszem, minden fontosabb kérdést érintettünk, amely a fonológiával kapcsolatban felmerült. Fenntartás nélkül senkinek a véleményét nem fogadtuk el. Mindenütt találtunk valamit, amihez szó fér, gondolatokat, amelyek nem voltak egészen végiggondolva. Ahol bírálat kellett, bíráltunk, ahol tovább kellett menni egy lépéssel, igyekeztünk továbbmenni, de ha visszánézünk a megtett útra, azt látjuk, seholsem léptünk ki a fonológiai gondolat medréből.

Bevezetőnkben feltettük a kérdést, kinek van igaza, a fonológusoknak-e vagy az ellenzékieknek? Most visszapillantva azt kell mondanunk, hogy igazán ellenzéki véleménnyel nem is találkoztunk. Még DOROSZEWSKI véleményét sem mondhatjuk ellenzékieknek,¹⁾ mert ő is vallja a szükségét egy funkcionális „fonétiká“-nak, amely lényegileg nem egyéb, mint egy használható alapra (funkcionális szemlélet!) hibásan ráépített fonológia. MERIGGI megjegyzései nincsenek megindokolva, tehát komolyan nem lehet foglalkozni velük.

A fonológusok pártján volna tehát az igazság? Határozottan igen. A részletekben ugyan még sok a tisztázandó, az azonban bizonyos, hogy az ő alaptanításukból kell kiindulnunk, ha az igazság közelébe akarunk férközni.

1934 október—december.

LAZICZIUS GYULA.

¹⁾ DOROSZEWSKI a „Les sons du polonais etc.“ című dolgozatának csatánójaként megállapítja, hogy a kifejtettek alapján tagadó álláspontra kénytelen helyezkedni a fonológiával szemben. Ez az önmegállapítás azonban nem helyes, mint azt már JAKOBSON (*Proceedings* etc. 226) is megjegyezte.

Mongolos jövevényszavaink kérdése.

Már PRAY GYÖRGY, BEREKSZÁSZI NAGY PÁL, HORVÁT ISTVÁN és FOGARASI JÁNOS megkísérelte, mint tudjuk, hogy többek között mongol szavakhoz is hasonlítson bizonyos magyar szavakat. E meglehetősen bizonytalan formájú mongol nyelvhasználat után lépett fel SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR első hírhedt nyelvhasználati munkájával: Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén¹⁾, melyben nem kevesebb mint 1150 magyar szóhoz keresett mongol rokonságot. Sajátságos, hogy ez a nagy anyag mennyire hasznavehetetlen a későbbi, mongolos elemeket vizsgáló kutatások szempontjából: a rengeteg délibábos szóhasználat mellett tömegesen hiányzanak azok a mongol szavak, amelyek valóban összefüggésbe hozhatók szókincsünkkel, nem ugyan közvetlenül, hanem mint török jövevényeink távolabbi rokonai. Később maga BÁLINT GÁBOR is visszavonta egyeztetéseinek egy részét: „A tamul-féle nyelvek nem ismerése miatt van az, hogy az évek előtt hevenyében összeállítottam 'Magyar-Mongol Párhuzam'-ban tett összevetések egy része ma nem állhat meg“. De BÁLINT GÁBOR ekkor már tökéletesen vad vizeken járt nyelvrokonság-kutató útjain: a mongol után a dravida nyelveket tette meg a magyar rokonául és egy meglehetősen zavaros turáni nyelvcsaládba gyömöszölte a tamult, a magyart a mongollal együtt. Sajnálatos eltévelyedésének terjedelmes anyagát „GRÓF SZÉCHENYI BÉLA keletázsiai útjának tudományos eredményei“-ben adta ki 1897-ben (II. köt. 1—341. l.): „Tamul (dravida) tanulmányok. I. Tamul nyelvten, tekintet el a többi tizenegy társnyelvre és a magyarra. II. Magyar—tamul gyöknyomozó szótár tekintettel a középturánság főbb nyelveire.“ Pár évvel rá megint egy másik fantaszta nyelvhasználat mellett kötött ki, és az eddigi „rokonok“ mellé odavonta a kaukázusi kabard nyelvet is: 1. Kabard nyelvten (litografált), 320 l., Kolozsvár 1900; 2. Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum, XXII,

¹⁾ A Párhuzam alcíme: *Madsar Mongol khojor khele adalítkhakhho bicsik*, alatta zárójelben a magyar fordítása: Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat (Budapest 1877). Ez az alcím SZINNYEY, Magyar írók I, 419. l. tévesen különálló munka gyanánt szerepel.

612 l., Kolozsvár, 1904. BÁLINT GÁBOR tanul és kabard nyelv-hasonlításai mellett minduntalan feltűnnek mongol példák is, de ezeket az egyeztetéseket nemcsak hogy cáfolni nem érdemes, hanem figyelembe sem lehet többé venni.

BÁLINT GÁBOR Párhuzama nyomán kezdett foglalkozni bizonyos magyar szavak magyarázatával BUDENZ JÓZSEF, A magyar szókincs eredetéhez — szógyegyzés adatok főleg a keleti altáji nyelvcsoporthól: NyK. XX, 147—55. c. cikkében, amelyben először jelennek meg mongol egyeztetések komoly formában, a nélkül azonban, hogy BUDENZ ezekből az egyezésekből a mongol nyelvvel való szorosabb kapcsolatra következtetett volna. A BUDENZ-féle szójegyzékben találjuk pl. a következő szavakat: *ildomos, érdem, görény, hiúz, hölgy, zerge, bika, borjú, ökör, üdő, kos, kecske, tulok, ürü, kan, borz, teve, tűzok, daru, cakó, gyeplő, hurok, harang, birka, bibasz* stb., majd a NyK. XXII, 319. l. pótlékként: *imeg, kutya, hodály*. Egynéhány elhibázott etimológiától eltekintve javarészt török (bolgár-török) jövevények fordulnak tehát elő BUDENZ jegyzékében, de feltűnik benne egy-két olyan szó is, amely a későbbi kutatások során kimondottan mongol eredetűnek szerepel.

Világosan mongol eredetű szavak kérdését először SIMONYI vetette fel a FUF. I, 126—8. l. megjelent „Mongolisches im Ungarischen“ c. dolgozatában. SIMONYI szerint közvetlenül a mongolból való: *hiúz, hölgy, zerge, tulok, hurok, harang*, viszont közvetett úton jutott volna a mongolból nyelvünkbe a *görény* és *hagyma*; mongol szempontból vizsgálta továbbá még *ildomos, érdem, ige, erkölcs* szavakat is, és végül feltételesen mongol eredetű volna egy jegyzete szerint az *öböl, kökörü, sajin, ? valaki*.

MUNKÁCSI BERNÁT szintén foglalkozott a mongolos jövevényszavak kérdésével (Hunn nyelvemlékek szókincsünkben: Ethn. XII, 396—404; Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen: KSz. II, 186—98; Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez: NyK. XXXII, 271—302, 369—98; továbbá NyK. XX, 474); az ő nézete szerint valamennyi mongolos elem közvetett — mint a bolgár-török nyelv mongol kölcsönzései — úton került szókincsünkbe. MUNKÁCSI félig-meddig BUDENZ nyomán jár abban, hogy nem választja el élesen és világosan a mongolnak tartott elemeket a hasonló keleti török szavaktól.

Mindkét felfogással szemben elutasító álláspontot foglalt el GOMBOCZ ZOLTÁN (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der unga-

rischen Sprache: MSFOu. XXX, 31—34), aki nemcsak SIMONYI (a magyarságnak mongol törzsekkel való érintkezése) és MUNKÁCSI (a húnok nyelvéből ugor-török, ócsuvas közvetítés) történeti feltevéseit cáfolta meg, hanem arra is rámutatott, hogy tisztára nyelvészeti kritériumok alapján sincs okunk és jogunk külön mongol vagy mongolos jellegű jövevényréteget felvennünk. Külön cáfolta MUNKÁCSI három legerősebbnek látszó bizonyítékát, a *hiúz*, *hölgy*, *hagyma* szavak mongol származtatását.

GOMBOCZ alapos érvelése ellenére is bizonyos kétségeket érzett e téren PAASONEN (A magyar nyelv régi török jövevényyszavai: NyK. XLII, 38), és különösen a *homok* és a *harang* alapján arra a feltevésre jutott, hogy „... a mongol jövevényiszavak kérdése még nem érett meg arra, hogy levegyék a napirendről“. Ugyanakkor NÉMETH GYULA, *Mongol elemek a magyar nyelvben*: Nyr. XLII, 241—6 szintén a mongolos elemek mellett tört lándzsát. NÉMETH GYULA véleménye szerint részben hangtani, részben alaktani kritériumok biztosítják a *bodor*, *boglya*, *dél*, *egyéb*, *érdem*, *gödény*, *harang*, *homok*, *ige*, *ildomos*, *kölesön*, *ok*, *öböl*, *ölyü* mongol származását. Ezek a mongol elemek szerinte sem közvetlenül, hanem a bolgár-török közvetítéssel kerültek nyelvünkbe¹). És NÉMETH itt igen fontos újabb elemet vitt be a kérdés vizsgálatába: a közvetítés előfeltételéül igen régi bolgár-török és mongol nyelvi érintkezést vett fel. Ennek a feltevésnek a gyümölcse a csuvas—mongol nyelvi kapcsolat anynyit vitatott problémája.

PAASONEN és NÉMETH cikkeire mintegy válaszként megint visszatért GOMBOCZ a kérdésre (Török jövevényiszavainkhoz. 1. *Érdem*, *ildom*, *dél* és mongol jövevényiszavaink kérdése: MNy. XIII, 97—101) és újra hangsúlyozta, hogy továbbra sem látja indokoltnak külön mongol réteg feltételezését, még közvetett elemek formájában sem. Egyben kimutatta, hogy az *érdem* és az *ildom* minden kétséget kizáró módon a török szókinészhez tartozik, a *dél* (és *dél*) pedig szintén szabályos, lambdacizmust felmutató bolgár-török alak. Véleményét megismételte 1930-ban a bolgár-török jövevényiszavakról tartott egyetemi előadásairól készült könyvmatos jegyzeteiben is. (Vö. 12. §, 16—9. l.: Állítólagos mongol jövevényiszavaink kérdése.)

¹) NÉMETH GYULA idézett dolgozatában (245) ugyan még azt mondja, hogy „nem zárkozhatunk el ... teljesen még attól a gondolattól sem, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt“, azonban későbbi ezirányú munkáiban ezt a nézetet már nem hangoztatja.

A kérdés azonban, úgy látszik, még mindig nem tekinthető lezártnak. Újabban MUNKÁCSI B., Ungar. *tulbó* und *tömlö*: MSFOu. LXVII, 284—9. ismét felelevenítette a vitát és most már pontosan leszögezte, hogy a *dél*, *harang*, *kölcsön*, *öböl*, *tulbó* és *tömlö* szerinte mongol jövevénynek tekintendő a bolgár-török nyelvben, mert e szavak pontos megfelelői csak mongol nyelvtérületről mutathatók ki. Még inkább figyelemreméltó, hogy az EtSz. legújabb füzetében (s. v. *erkölcs*) mintha enyhült volna Gombocz határozottan elutasító álláspontja, mert az esetleg lehetséges magyarázatok közt kérdőjelekkel kísérve ugyan, de ott találjuk a végső fokon mongolnak minősíthető forrást is. Azóta NÉMETH GYULA újra állást foglalt régi nézete mellett: „A magyar nyelv bolgár-török jövevénytörzsei között több mongol eredetű szó van (*kölcsön*, *ige*, *öböl*, *ölyű*), melyek a bolgár-törökben mongol jövevénytörzsek voltak.” (A törökség őskora: Berzeviczy-Emlékkönyv; kny. 15. l.) A csuvas—mongol nyelvi érintkezés kérdésében pedig a legkiválóbb mongolisták nyilatkoztak, így RAMSTEDT és POPPE, ezek azonban egyértelműleg azon a nézeten vannak, hogy ilyen érintkezésről, ill. az érintkezés következményeként csuvasba került mongol jövevénytörzsekről beszélni nem lehet.

A kérdés eddigi vizsgálata során — mint láttuk — teljesen kiküszöbölődött a közvetlenül mongolból származó mongol jövevények elmélete, ezzel szemben többen változatlanul védelmezik a közvetett úton nyelvünkbe jutott mongol elemekről vallott felfogást. A vita tehát csak egy másodlagos fontosságú részletben jutott nyugvópontra. Valóságban azonban nem is az a lényeges, hogy közvetlenül vagy közvetve, ha pedig közvetve, akkor közelebről milyen úton-módon kerültek a magyarba mongol vagy mongolos elemek, hanem elsősorban arra kell keresnünk megnyugtató feleletet, vajjon csakugyan vannak-e nyelvünkben ilyen elemek. Ezt a kérdést pedig, mint azt annak idején már Gombocz leszögezte, kizárólag nyelvi kritériumok alapján lehet eldönteni, csak ezután kerülhetnek szóba az esetleges történelmi szempontok is.

SIMONYI, MUNKÁCSI és NÉMETH kutatásai során meglehetősen egységesen kialakult nyelvünk mongolos elemeinek a szójegyzéke. Kétségtelen, hogy első feladatunk ennek a jegyzéknek a számon tartása és kritikai megrostálása. Természetesen még akkor is akad benne gyomlálni való, ha csakugyan indokolt, hogy általában külön mongolos jellegű réteget vegyünk fel nyelvünkben, de ebben az esetben persze arra is lehet számítani, hogy — mint annak idején

SIMONYI írta — a lista még gyarapodhat is. Ellenben ha a kritikai vizsgálódás során az derülne ki, hogy mikor egy-egy szó kielégítő magyarázatát, etimológiáját megtaláljuk, azt a mongolos elemek közül törölnünk kell, és hogy a jegyzékben csak azok a szavak maradhatnak meg, amelyek a magyarázatnak megfelelő anyag hiányában ezidő szerint még ellenállnak, akkor talán nem túlzás, hogyha a mongolos jövevény-*réteg* felvételével szemben továbbra is tartózkodó álláspontra helyezkedünk.

Ennek a szójegyzéknek a megvizsgálása ma bizonyos szempontból könnyebb, mint egy-két évtizeddel ezelőtt volt, mert azóta nemcsak a török, főleg a régi anyag, gyarapodott tekintélyes mértékben, hanem a mongol nyelvészet is sokkal biztosabb utakon jár, nem is beszélve nyelvjárási- és nyelvelék-anyagának ugrásszerű gazdagodásáról. Viszont bizonyos nehézségekkel továbbra is számolnunk kell. Így a bolgár-török nyelvről való ismereteink változatlanul szegényesek, Kelet-Európa X. sz. körüli és előtti török nyelvjárásairól való anyagunk továbbra is gyér és bizonytalan. Bizonyos fokig megnehezíti kutatásunkat a török és a mongol nyelvcsalád rokonsága is. Nem egyszer megesik pl., hogy valamely, török nyelvekben elő nem forduló csuvas szó pontos megfelelője megvan a mongolban, s már-már arra hajlunk, hogy a csuvas adatban mongol jövevényt sejtünk, mikor váratlanul előbukkan az elszigeteltnek látszó csuvas adat megfelelője török nyelvelékekből is, annak bizonyosságául, hogy a csuvas szó nem jövevény, hanem a régi közös török-mongol (altaji) szókincs egyik megőrzött régisége.

A szójegyzékből kirekesztettem a finnugor eredetűnek bizonyult *hölgy*, *hagyma*, *köd* szavakat, áthidalhatatlan hangtani nehézségek miatt a *hiúz*-t és az *egyéb*-et, végül jelentéstani okokból a *görvély*-t. Az így megmaradó többi szavak közül először tárgyalom azokat, amelyeket pusztán hangtani kritériumok alapján utaltak a mongolos elemek közé, majd pedig azokat kerítem sorra, amelyek mongolságát azzal bizonyítják, hogy csak a mongolból mutathatók ki, ill. a mongolon kívül csak a csuvasban vannak megfelelői.

*

1. bodor. (NÉMETH: Nyr. XLII, 243.)

NÉMETH GYULA i. h. e szónak a mongolos elemek közé való sorolása megokolásául ezt írja: „A szónak egy részében . . . a török *p*, *t*, *k*-nak a magyarban *b*, *d*, *g* felel meg, holott a rendes meg-

felelés mindenütt *p*, *t*, *k* . . . ezek pedig nem lehetnek egyebek, mint a szóknak mongol, vagy mongolos alakjai. Különösen kiemelem, hogy itt egy szó sincs, melyet a mongolból ki ne tudnánk a megfelelő alakban mutatni (s van olyan, amely csak a mongolból van igazolva).“ Ilyenek: 1. *öböl*; 2. *bodor*, *gödény*, *ildomos*; 3. *ige*. Hasonló megállapítást már GOMBOCZUÁL (BTLw. 167) is olvasunk azzal a különbséggel, hogy GOMBOCZ nem beszél mongol elemekről, továbbá, hogy szerinte az 1. csoporthoz tartozik még a *csabak*, *csibe*, *kobak* is (ezeket NÉMETH joggal hagyta ki a bolgár-török elemek közül), a 2.-hoz a *köd* (ezt is indokoltan törölte NÉMETH a török jövevények közül), a 3.-hoz pedig az *agár*, *bögöly*, *cége*, *csiger* (itt is hasonló nehézségek voltak). Valóban érdekes, hogy GOMBOCZ jegyzékéből a nem török, vagy kései török (kún) szavak törlése után csupa olyan maradt meg, amely a mongolos elemek sorában már régóta szerepelt. Nem lehetetlen, hogy egyszerűen csak tollhiba az, hogy a *bodor*, az egyetlen szó, amelynek mongolságáról eddig még nem volt szó, sőt amelyet a mongolból sem tudtak kimutatni, szintén bennmaradt a jegyzékben.

Mielőtt az *öböl* és társainak a szabályos *-k-*, *-t-*, *-p-* megfeleléstől eltérő viselkedéséből messzebbmenő következtetéseket vonnánk le, helyénvaló volna azt megállapítani, hogy a kérdéses szavak török megfelelőiben ősi fokon csakugyan *-k-*, *-t-*, *-p-* veendő-e fel. GOMBOCZ e példákat „néhány nem egészen bizonyos eset“-nek minősítette; részünkről az egyes szavaknál külön-külön fogjuk megkísérelni annak megállapítását, hogy őstörök szempontból szöbelseji *-k-*, *-t-*, *-p-* vagy *-g-*, *-d-*, *-b-* sorba tartozó alakból kell-e kiindulnunk.

A *bodor* etimológiáját különben nem tartotta megnyugtatónak már a BTLw. 48 sem, még tartózkodóbb az EtSz. I, 436. Minden valószínűség szerint a szó nem is török eredetű, hanem nyelvünk eredeti, finnugor rétegébe tartozik, amint arra, úgy látszik, PAIS: MNy. XI, 359 gondol; egy lehetséges finnugor megfejtést WICHMANN: Ung. Jb. VII, 185 nyújt.

Függetlenül most a finnugor etimológiától, megállapíthatjuk, hogy a törökből a magyar *bodor*-hoz kapcsolt miser *bödörä* 'kraus' | bask. *büzürä* | kirk. *büjrä* csakugyan nem tartozik össze, mint WICHMANN i. h. is helyesen mondja, a továbbiakban idézett kirk. *budur* 'rauch, zottig' | csag. *budur* 'holperig' szavakkal. Turkológiai szempontból egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy egyik csoport részére sem vehetünk fel szóközépi őstör. *-t-*.

Nem lehetetlen, hogy a kirg. *büjrä* stb. csoporttal összefüggésbe hozhatjuk mint mélyhangú megfelelőket:

alt. *püjras* 'kraus' (RADL. IV, 1309), valamint a 'bajúsz, szakál' jelentésű következő szavakat (itt részletesen l. EtSz. I, 235): oszm. *bijüq*, bask., kum. stb. *mijüq*, azerb. *büq*, jakut *bitik*; ezekhez kapcsolandó Kašy. *bidiq* 'Schnurbartspitze'. Az őstörök szempontból felveendő **bid-* reflexei a többi altaji nyelvekben (vö. VLADIMIROV, Sravn. gr. 174):

Irod. mong. *buji-gir* 'frisé, moutonné, crépu, velu, hispide, hirsuté' (Kow. II, 1206); *buji-yi* 'göndörödni' | khalkha *бүдзэгвр* (mélyhangú alak), *бу-дзэгвр* (magashangú alak) 'курчавый, косматый' (VLAD. i. m. 132) | burját *burcégar*, *burcéger* 'lockig' (CASTRÉN, Burj. 171). A mongol *buji-gir*, *buji-yi* eredetibb alakja *budi-gir, *-yi*; a jakut *bujurxai* 'kraus' és *bujurui* 'sich kräuseln' (BÖHTL. 143) mongol jövevény.

Goldi *budakta*, *bujahta* | olcsa *bujakta* | orocs *budzjakta* 'the chin, the beard' (P. SCHMIDT, The Language of the Oroches 27; szerinte az olcsa és a goldi alak is hasonló).

Még a *bodor* szóval kapcsolatban tett elvi jelentőségű megállapítással kell röviden foglalkoznunk: a szóbelseji *-k-*, *-t-*, *-p-* vel szemben mongolos-e a *-g-*, *-d-*, *-b-*, ill. ha ilyen megfelelés mutatkozik egyes esetekben, önmagában bizonyíthatna-e ez mongol közvetítés mellett?

a) Általánosságban őstör. szóbelseji *-q-*, *-k-* nak az ősmongolban is *-q-*, *-k-* felel meg, melynek mai reflexei *-x-* ill. *-χ-*, *-k-*, *-k̄-*. Ime néhány példa épen jövevéyszavaink közül:

tör. *baqa*, *baya* ~ irod. mong. *baqa* ~ magyar *béka*

tör. *buqa*, *buya* ~ irod. mong. *buqa* ~ magyar *bika*

tör. *baqai* ~ mandzsu (< mong.) *baqalji* ~ magyar *boka*

tör. *saqal* ~ irod. mong. *saqal* ~ magyar *szakál*

tör. *ékiz*, *ikiz* ~ irod. mong. *ikeri* ~ magyar *iker*

tör. *öküz* ~ irod. mong. *ükeri* ~ magyar *ökör*

Érdekes, hogy néhány esetben őstör. *-γ-*, ill. *-g-* nek is *-k-* felel meg a magyarban; a mongolban ilyenkor pontosan a török hangállapot tükröződik vissza:

tör. *qarayan* ~ irod. mong. *qarayana* ~ magyar *kalokány*

tör. *tägir* (= oszm. *dävir*) ~ irod. mong. *tegere* ~ magyar *teker*

tör. (krm.) *tögäräk* ~ irod. mong. *tögürig* ~ magyar *tükör*

Egyetlen egy esetben felel meg tör. *-k-* nak mong. *-g-*:

tör. *jäkän, jikän* ~ irod. mong. *ǰigesün* ~ magyar *gyékény*; azonban nemcsak hogy a török adatok közt is feltűnik olyan, mint a baraba *ǰigän, kirg. ǰigän, kún jegan*, hanem a mongol alak *-g-je* a gyakori mong. *-yasun, -gesün* képző (vö. POPPE: KSz. XX, 99) hatása alatt is keletkezhetett, ha ugyan valóban nem azonos vele.

Tegyük fel azonban, hogy más úton magyarázandó tör. *-k-* ~ mong. *-g-* megfeleléssel van dolgunk, melyek számát esetleg szaporíthatjuk is, továbbra is csak szórványos, és nem általánosan jellemző esetekkel állunk szemben, amelyek mongolos jelleget igazoló bizonyítékokat annál kevésbé alkothatnak, mert hasonló *-k- > -g-* változást felmutató alakok a török nyelvek egy részében sem ismeretlenek (vö. az előbbi *béka, bika* megfelelőit). Különösen fontos pedig, hogy ez a változás igen gyakori egy olyan nyelvben, amely igen régen, feltehetőleg már a honfoglalás előtt is hatással volt a magyarra. Ez a nyelv a kún, amelyről (a besenyővel együtt) NÉMETH GYULA e nyelvekre vonatkozó alapvető dolgozataiban (Árpád-kori törökjeink: Népünk és Nyelvünk III, 175 és főleg Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 54) kimutatta, hogy a tör. *-q-, -k-*nak rendszerint (nem mindig) *-g-* felel meg.

b) Az őstör. szóbelseji *-t-*nek az ősmongolban általában *-t-* (ma: *-tʰ-*) felel meg, amely *i* előtt *č-*-vé változik. Jövevényszavaink közül vö. pl.:

tör. *batır* ~ irod. mong. *bayatur* ~ magyar *bátor*

tör. *bitig* ~ irod. mong. *bičig* ~ magyar *betű*

tör. *čatır* ~ irod. mong. *čačır* ~ magyar *sátor*.

Egyéb példák:

tör. *ači* 'unoka' ~ irod. mong. *ači*

tör. *qatıy* 'erős' ~ irod. mong. *qatayū*

tör. *örtäng* 'posta-állomás' ~ irod. mong. *örtege* stb.

Egyes nyelvjárásokban ugyan előfordul *-t- > -d-* változás, pl.:

monguor *mapu* 'mint, képen, -ként' ~ irod. mong. *metü*

monguor *χадор* 'kemény, erős' ~ irod. mong. *qatayū*.

Ez a jelenség azonban még az egyes dialektusokon belül is szórványosaknak tekintendő, nemhogy a törökkel szemben mongolos sajátság számba mehethetne.

c) Az őstör. *-p-*nek a mongolban nem *-p-* felel meg, ez a hang a nyelvjárások legnagyobb részében ismeretlen, a mongol írásnak sincs rá megfelelő jegye, csak újabban, de az is csak idegen szavak átírásában használatos. (Meg kell jegyeznünk viszont, hogy a *-b-*t

a nyelvjárások legnagyobb részében zöngétlen média, -*B*- helyettesíti.) A tör. -*p*-t mármost -*β*- képviseli, minthogy ennek a hangnak sincs megfelelő jele a mongol írásban, a -*γ*- és a -*g*- jelével helyettesítették. Az irod. mongol konvencionális átírásában megtartjuk a -*γ*-, ill. -*g*- betűt,¹⁾ annak a kiemelésével azonban, hogy ezek a betűk nem hangértéket jelölnek. PELLISOT tovább megy, a tévedések elkerülése végett ilyenkor mindig -²- (hiátus jel) segítségével írja át e mongol betűt. Érdekes ingadozás tapasztalható különben az idetartozó szavak helyesírásában az irod. mongolban, ahol e hangok átírására a -*γ*- és -*g*- mellett a -*b*- betűt is használják. De bármint is írják át e labiális spiranst tartalmazó szavakat, a nyelvjárásokban az ú. n. kétszótagok mintájára összevont hosszú magánhangzókval vannak képviselve. Néhány példa jövevényszavaink közül:

tör. *qap̄γ* ~ irod. mong. *qayalya* (*qa'alya*) ~ khalkha *χālag* ~ magy. *kapu*

tör. *qopurčay* ~ i. mong. *qayurčay* (*qa'určay*) ~ harcsein *χārč'v᠒* ~ magy. *koporsó*

tör. *sipür-* ~ i. mong. *sigürde-* (*s'ürde-*) ~ harcsein *šūrda-* ~ magy. *sőpör*

tör. *j̄ipar* ~ i. mong. *j̄iyar* (*j̄'ar*) ~ khalkha *Dzār* ~ mandzsu *jarin* ~ magy. *gyopár*.

Az olyan esetekben, mint a *szapu* és a *köpönyeg*, amikor a magyar és a török -*p*-vel szemben -*b*-s alakot találunk a mongolban (*saba*, *kebeneg*), nyilván mongol nyelvi újabb török jövevényekkel van dolgunk.

Különben a szóbelseji -*b*-t tartalmazó mongol szavak bizonyító értékét épügy lerontják a török -*p*-s alakok mellett nagyszámban felűnő -*b*-s alakok, mint a *k ~ g* esetében fentebb láttuk. Megint rá kell mutatnunk, hogy a -*p*-vel szemben a -*b*- megjele-

¹⁾ A mongol írás *g*, ill. *γ* betűje nemcsak a régi zöngés bilabialis spiranst (*β*) jelöli, melynek az óstörökben zöngétlen bilabialis explosiva (*p*), a mai mongol nyelvjárásokban pedig összevonáson keresztül hosszú magánhangzó felel meg, hanem zöngés praepalatalis és postpalatalis explosívát (*g*, *g*) is. A mai nyelvjárásokban ez utóbbiak helyén legtöbbször zöngétlen médiát (*ç*, *ç*) találunk. A *g* és *γ* betű jelölhet végül eredeti zöngés praepalatalis és postpalatalis spiranst is (*γ* és *γ*), mely ma tudtommal egyedül a dahúrban él, a többi dialektusban eltűnt, ill. összevonáson keresztül hosszú magánhangzó jelzi egykori meglétét.

nése szinte szabályszerűnek mondható a kún és besenyő nyelvben, vö. NÉMETH GYULA, Die Inschriften 54—5.

Látjuk tehát, hogy a szóbelseji *-b-*, *-d-*, *-g-* semmiképen sem tekinthető szabályos mongol megfelelésnek a tör. *-p-*, *-t-*, *-k-*val szemben, az egyes szórványos esetek bizonyító erejét, pedig török adatok zavarhatják.

2. gödény. (BÁLINT, Párhuzam 16; BUDENZ: NyK. XX, 152; MUNKÁCSI: NyK. XX, 472, Nyr. XIII, 262; NÉMETH: Nyr. XLII, 245.)

E szóra aránylag kevés adat áll rendelkezésünkre.

Török:

Kirg. *kök qotan* 'Storch' (vö. GOMBOCZ, BTLw. 72) | csag. *gotan* 'der Pelikan' (RADL. II, 607); قوتان 'pélican' (PDC. 422); *gotan* 'ua.' (Šejx Sul., ed. KÚNOS 139) | oszm. *gotan qušu* 'oiseau à grand bec de la famille du pélican' (BDM. II, 547) | jakut *kütän* 'ein besonderer Landvogel, von der Grösse des Kranichs' (BÖHTL. 73).

Mongol:

Irod. mong. *gotan* 'pélican, onocrotale' (Kow. II, 909) | mong. *chódaŋ* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia).

Mandzsü—tungúz:

Mandzsü *qótan* 'Pelikan; баклан, рыболов, пеликан, птица похожая на лебедя с острым клювом, и большим широким зобом, питающаяся рыбою и полевыми мышами' (GABELENTZ 135; ZACHAROV 284) | tung. *kutan* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia).

A magyar *gödény* egybevetése a fenti altaji szavakkal egy-két magyarázatot kíván. A hangrendi eltérés nem okoz különösebb nehézséget; hasonló jelenség az altaji nyelveken belül elég gyakori, s az is előfordul, hogy a magyar nyelv török jövevényszavaiban az a változat maradt fenn, amelyik a törökségben azóta kiveszett, vagy egy-két nyelvjárásra szorult vissza (pl. magyar *bövény*). A *gödény* alak hosszú *ö*-jét rendszeren magyar fejleménynek magyarazzák, noha igen réGINEK látszik. A szókezdő *g*-t is magyar fejleménynek tekintette GOMBOCZ és utána mások is, de PAIS DEZSŐ — mint szíves szóbeli közléséből értesülök — feltűnőnek tartja, hogy a *gödény*, s vele több más török jövevényszavunk (*gövény*, *gözü*, *?güggyü*) mind palatális hangrendű, első szótagjában labialis magánhangzóval, és lehetségesnek gondolja, hogy ezekben a szavakban a *k > g* hangfejlődés nem magyar eredetű, amit az is valószínűsíthet, hogy egyiküknek sincs ma a magyarban szókezdős *-k*-s változata.

A magyar *gödény* szóközépi *-d*-jét a török stb. *-t*-vel szemben mongolos sajátságnak tekintették.

A *bodor* szóval kapcsolatban már rámutattunk arra, hogy a török szóközépi *-t*-vel szemben szórványosan mutatkozó magyar *-t*-t nem tekinthetjük mongolos sajátságnak. Jelen esetben még azt is hozzá kell tennünk, hogy az elnagyolt átírású, PALLAS feljegyezte mongol *chódang*-nak nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk — hangtani bizonyításnál, arról nem is beszélve, hogyha pedig bizonyítékul elfogadjuk, akkor a szóvégi *ng* (:y) jelent újabbkomoly akadályt.¹⁾

Sajnos, a *qutan* szó etymológiáját nem ismerjük, s ma még azt sem tudjuk eldönteni, hogy altaji alapnyelvi szóval van-e dolgunk, vagy pedig valamelyik nyelvcsoporthoz (mandzsú-tungúz?) esetleg nem jövevény-e.

Figyelemreméltó, hogy szavunk az altaji csoporton kívül is ismeretes: megtalálható az ugor nyelvekben is (feltűnő, hogy PALLAS mongol adata milyen közel áll ezekhez):

vogul *χqtäñ*, *khwtëñ*, *khwtqñ* | osztják *χодъу*, *к'отъу*, *χотъу*, *χотъу*, *χодъу* 'Schwan' | magyar *hattyú*. Ezeket az ugor alakokat MUNKÁCSI: Ethn. VI, 137, NyK. XXV, 269 (a vogul szóról vö. GOMBÓCZ: NyK. XXVIII, 159) török jövevényeknek tartotta. PAASONEN hangtani ellenvetéseit (FUF. II, 102) meggyőzően megcáfolta ZSIRAL, Jugria 96, jegyz.

3. h o m o k. (BÁLINT, Párhuzam 21; PAASONEN: NyK. XLII, 38; NÉMETH: Nyr. XLII, 243.)

A megfelelő török szó a legtöbb dialektusban *qum*-nak ('Sand') hangzik, néhány nyelvjárásban azonban *qumaq* (csag., alt., sór, kirk.), ill. *kumax* (jakut) változatot is találunk. A GOMBÓCZ, BTLw. 84 által idevont mongol adatot, *χomak*-ot az irod. mongolból *qumay* és *qumaki* 'sable fin, grains de sable; poussière d'eau' (Kow. II, 934) alakban mutathatjuk ki, ezekhez csatolhatjuk még: monguor *χumog* 'poussière, pierre, etc. mêlées aux grains qu'on vient de battre' (DE SMEDT—MOSTAERT 182).

¹⁾ A fenti adatokhoz csatolhatjuk még: karakirgiz *kutan* 'gém' (ALMÁSSY: KSz. II, 116), továbbá turki قودن *qodan* 'the water hen, gallinula chloropus' (SHAW, A Sketch of the Turki Language 214). Különösen érdekes ez utóbbi turki szó, melynek idetartozása jelentésbeli eltérése ellenére sem lehet kétséges. A fent tárgyalt kérdés szempontjából főleg szóközépi *-d*-je érdemel figyelmet. [Korr. jegyzet.]

Különös, hogy erre a törökségben általánosan elterjedt szóra alig egy-két adatunk van a mongolságból (a mandzsu—tungúz nyelvekben teljesen hiányzik), s ezek közül is az egyik az monguor nyelvi feljegyzés, tehát egy olyan nyelvjárásból való adat, amelyikben igen sok a régi török jövevény. Nem sietünk azonban messzemenő következtetést vonni ebből a sajátságos körülményből, mert hiszen az sem lehetetlen, hogy a régi mongolban szavunk általánosabban el volt terjedve, ha meg jövevény volna mégis, akkor viszont nagyon régi jövevény is lehet.

A *homok* szóban az eddigi kutatók szerint a mongolos kritériumot a szókezdő *h-* jelentené, de kifogásolható volna a szóvégi *-k* is, amely bizonyos felfogás szerint bolgár-török jövevényekben hasonló helyzetben nem fordul elő.

E két elvi jelentőségű megállapítás közül vegyük közelebb-ről szemügyre mindenekelőtt az elsőt: miként viselkedik az altaji alapnyelvi *q-* és *k-* a mongolban és a törökben.

a) A mongolos elmélet képviselői szerint a magyar *homok* szókezdő *h-*ja nem magyarázható meg a törökből, ahol ilyen szókezdet nincs, ill. ritkaság, hanem csak a mongolból, ahol viszont a *χ-* szókezdet általánosan elterjedtnek mondható.

Ha a mai mongol nyelvjárásokat vesszük, akkor csakugyan azt tapasztaljuk, hogy legnagyobb részükben az ősmong. **q-*nak és **k-*nek *χ-* felel meg. Ez az általános kép a részletekben azonban némi speciális alakulást is mutat.

Vegyük előbb a szókezdő *k-* esetét. A nyelvjárások egy részében *χ-* reflex lép fel. Így van ez a következő nyelvjárásokban:

Khalka *χᠣᠨᠳᠠᠢ* 'homorú', *χᠡᠲᠡ* 'tűzszerszám' *χᠣᠳᠤ* 'puszta', *χᠣᠯ* 'láb' (a példák RAMSTEDT, *Das Schriftmongolische und die Urgamundart*: JSFOu. XXI, 2-ből valók) | darhat *χecū* 'nehéz', *χᠣχᠡ* 'kék', *χᠣᠯ* 'láb', *χülᠡ* 'vární' (SANŽEEV, *Darchatskij govor*, Lgd. 1930) | a belsőmongóliai nyelvjárások egy részében (saját feljegyzéseim nyomán): ognut *χᠣᠷᠠᠭ* 'híd', *χurᠡ* 'udvar', *χᠡᠯ* 'nyelv', *χᠡᠪᠠᠯ* 'has' | harcsin *χᠣᠷ* 'temető', *χᠡᠷᠡᠭ* 'ügy, dolog', *χᠣᠨᠳᠠᠢ* 'nehéz' | óhan *χul* 'láb', *χitᠡᠨ* 'hideg' | a burját nyelvjárások egy részében: alar-burját *χᠣᠯ* 'láb', *χᠡᠲᠡᠭ* 'nyelv', *χᠡχᠡ* 'kék', *šilyähäy* 'lőszőr' ~ irod. mong. *kilyasun*, *šohöl-* 'neheztelni' ~ irod. mong. *kisayul-*, *šürhäh* 'serke' ~ irod. mong. *kijursun* (POPPE, *Alarskij govor I—II*, Lgd. 1930—1) | barga-burját *χurūn* 'görény', *χᠡᠪᠲᠡ* 'feküdni', *χᠡᠯ* 'nyelv', *čimsi* 'köröm' ~ irod. mong. *kimusun*, *šalgähü* 'lőszőr' ~ irod. mong. *kilya-*

sun.¹⁾ (POPPE, Skizze der Phonetik des Bargu-Burjätischen: Asia Major VII.)

A nyelvjárások más részében *k'*, ill. *k*- az ósmong. *k- folytatása. Így pl. *k'*- fordul elő: dahúr *k'éli* 'nyelv', *k'éiy* 'szél', *k'ük* 'kék' (POPPE, Dagurskoe narečie, Lgd. 1930) | monguor *k'udor* 'hegyszoros' ~ irod. mong. *kötül*, *k'ubéi* 'erő' (DE SMEDT—MOSTAERT, Dict. monguor-français, Pékin 1933) | ordosz *k'üs* 'köldök', *k'un* 'ember' (uo.).

Tiszta *k*-t találunk az oirat nyelvjárásokban: kalmük *kün* 'ember', *kes^og* 'darab', *köwün* 'fiú' (RAMSTEDT, Kalmückische Sprachproben: MSFOu. XXVII) | bait *kecū* 'rettenetes, nehéz', *kök* 'kék', *kid* 'templom' | derbet *kökö* 'zöld', *küčün* 'erő', *kümün* 'ember' | mingat *kelnā* 'szól', *kürč-irji* 'megérkezett' | dambi-elet *kökö* 'kék' | zahacsin *küji* 'tömjén', *küčün* 'erő' | urjanha *köligi* 'árnyék', *kün* 'ember'. (A kobdói oirat nyelvjárások példáira vö. VLADIMIROV, Obrazcy mongol'skoj sievesnosti, Lgd. 1926.) Hasonló megfelelés mutatkozik bizonyos burját nyelvjárásokban is, pl.: nizsneudinszki burját *kērē* 'mező', *kürjē* 'vő', *kō^ohō^o* 'hab', *turū* 'zuzmara, dér' ~ irod. mong. *kirayu* (SANŽEEV, Fonetičeskie osobennosti govora Nižneudinskih Burjat) | afganisztáni mogul *kundu* 'nehéz', *köl* 'láb', *kei* 'levegő, szél', *kuju* 'nyak' (RAMSTEDT, Mogholica: JSFOu. XXIII, 4).

Az ósmong. *q- alakulása a mai nyelvjárásokban jóval egyöntetűbb; csaknem mindenütt *χ*-t találunk:

Khalkha *χa^otū* 'kemény', *χurā*- 'gyűjteni', *χog* 'söpredék' | darchat *χālgā* 'kapu', *χolā* 'torok', *χū* 'mind', *χamār* 'orr' | ognut *χurū* 'ujj', *χāltā* 'észak', *χōnā* 'juh' | harsin *χot^ov* 'város', *χudv^og* 'kút', *χārč^ov^og* 'doboz', *χāč* 'olló' | óhan *χōsvn* 'üres', *χarv* 'fekete' | alarburját *χalūy* 'vidra', *χōñšor* 'csőr', *χusū* 'kos' | bargu-burját *χayāt* 'fél', *χonū* 'juh', *χujj^ok* 'páncél', *χur* 'eső' | kalmük *χōn* 'juh', *χur* 'eső', *χürm* 'lakoma', *χāγās* 'honnan' | bait *χatū* 'erős', *χōitō* 'hátulsó' | derbet *χaw^o* 'tavasz', *χojir* 'kettő', *χulūyünā* 'egér' | mingat *χot^o* 'város', *χojülū* 'ketten' | dambi-elet *χān* 'fejedelem' | zaha-

¹⁾ A burját nyelvjárásokban szabályszerű a *k*-nak *i* előtt 1. *t*-vé (nizsneudinszki dialektus, vö. SANŽEEV, Fonetičeskie osobennosti govora Nižneudinskih burjat), 2. az unguini és bóhani nyelvjárásban viszont *s*, *š*, *š*, *ž*-vá való változása (SANŽEEV, Pesnopenija alarskich burjat: ZKV. III, 464—5). A barga-burjátban ugyanilyen helyzetben *š*-et találunk (POPPE: Asia Major VII, 359). Hasonló jelenséget ismerünk egyes dahúr dialektusokban (LIGETI, Rapport préliminaire 43) és a monguorban is (DE SMEDT—MOSTAERT: Anthropos XXV, 805 köv.).

csin *χalūn* 'meleg' | urjanha *χurdn* 'gyors' | monguor *χaḡḡy* 'kemény', *χugoli-* 'törni', *χūbēzin* 'régi' | ordosz *χagal-* 'vágni', *χugal-* 'törni'.

Egészen szórványosan ^kχ- megfeleléssel is találkozunk, mint a nizsneudinszki burjátban¹⁾: *^kχara* 'fekete', *^kχužā* 'mindig', *^kχoriy* 'hús', továbbá a buthai dahúrban (saját feljegyzésem): *^kχordḡ* 'gyorsan', *^kχālvḡ* 'ajtó', *^kχoir* 'kettő'.

A *q*- reflex jóformán egyedül az afganisztáni mogolra szorítkozik, ahol *qarō* 'fekete', *qamtu* 'együtt', *qurḡun* 'gyors', *qolō* 'messze-féle' alakok ismeretesek. Ugyan egyes kanszui, ú. n. archaikus nyelvjárásokban is feltűnik a szókezdő *q*- megfelelőjeként *k*- (pl. a šera jögur és širingol dialektusban is), azonban ez a nyelvi anyag nem nyelvész utazók elnagyolt átírásában áll rendelkezésünkre, s így csak fenntartással használhatjuk fel.

Gombocz i. m. a mai mongol nyelvjárások vallomását elutasította azzal, hogy a mongol nyelv emlékei alapján föltehető, hogy a magyar nyelv legrégebb török jövevényeinek átvétele korában az ősmong. *q-, *k- még csakugyan *q*-, *k*-nak hangzott.

Az igazat megvallva, az idézett nyelvemlékek tanúsága korántsem egyértelműen megnyugtató. Az örmény Kirakosnál pl. már RAMSTEDT: JSFOU. XXI, 2: 9 jegyzetben *qoina*, *qurqan* alakok mellett *kh*-val kezdődő szavakat is idéz. Az ú. n. négyszögletű, vagy 'phags-pa' írásban a szókezdő *q*- helyén a tibeti írás *kh*- jegyének megfelelő betű szerepel, így *kha-'an*, *khub-čhi-ri*, *kha-ri-ya-than*, *kha-la-'un*, *kho-rin* és *k'u-čhun*, *k'u-lug* olvasatokat jegyezhetünk ki a 'phags-pa' írásos feliratokból.

Ha a többi eddig elhanyagolt nyelvemléket, így elsősorban az arab és kínai átírással mongol szövegeket is figyelembe vesszük, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a mongol nyelv legrégebb emlékeinek a korában, a XIII.—XIV. sz.-ban az ősmong. *q*-, *k*- realizálódása terén a maihoz hasonló helyzetet találunk, talán azzal a különbséggel, hogy a szókezdő *χ*- még nem volt annyira elterjedtnek mondható, mint ma.

Arab átírással mongol nyelvemlékekben, mint pl. a leideni névtelen szótárirónál a *q*- és *k*- általános: *qalūn* 'hőség' | *qara* 'fekete' | *qorqai* 'fereg' | *qurūn* 'ujj' | *qimusun* 'köröm' | *qulquna* 'egér' | *qōla* 'torok' | *kēli* 'has' | *kūjeün* 'nyak' | *kōlesün* 'izzadság' |

¹⁾ CASTRÉN burját nyelvtanának pontatlanabb átírásában egyszerűen *k*-t ír, pl.: *kara* 'fekete', *kudek* 'kút', *koto* 'has' stb.

köke 'kék' | stb., és ritkaságszamba megy a *χan* 'fejedelem' és *χatun* 'fejedelemasszony'-féle szókezdet. Ugyanez a helyzet Ibn Muhannā-t illetőleg is.

Ugyanekkor viszont a kínai átírási szövegekben a szókezdő *χ*-használata mondható általánosnak. A Mongolok Titkos Történetében, a Hua ji ji jü-ben stb. (részletes felsorolásukat l.: NyK. XLVIII, 325—6) pl. ilyen alakokat találunk: *χa-rin* 'visszatérve' | *χo-yi-na* 'azután' | *χu-r-dun* 'gyors' | *k'e-e-r* 'puszta' | *k'i-jü* 'tevén' | *k'e-e-jü* 'mondván' | *k'ö-ün* 'fiú' | stb. Azt látjuk tehát, hogy a kínai átírás hangjelölése pontosan egyezik a 'phags-pa-írási emlékével.

Nagy kérdés, hogy ez a XIII—XIV. sz.-i mongol hangállapot nem tekinthető-e viszonylag igen régi állapot tükröződésének. Nem kell túlságosan merésznünk lennünk a feltevésben, hogy arra gondoljunk, hogy a szókezdő *χ*-igen korán, valószínűleg már a magyar nyelv török jövevényeinek átvételekor is meglehetett, legalább egyes nyelvjárásokban. Ezt a feltevést valamennyire alátámaszthatjuk a mongol nyelvtípusú, X—XI. sz.-i emlékekkel rendelkező kitaj nyelvi glosszák közt előforduló egyik-másik adattal is, amilyen pl. a *χar*- 'nyilazni' (vö. LIGETI: MNy. XXIII, 308), amellyel az irod. mongol *qarbu*- 'ua.' és *qarangya* 'nyilvessző' szavak üggnnek össze.¹⁾

De bármennyire is lehetséges végeredményben a magyar *h*-szókezdet magyarázata a régi mongolból is, előbb azt kellene tisztáznunk, hogy csakugyan képtelenség-e török jövevénytiszavakban a szókezdő *h*-.

A mai török nyelvjárások közül mindössze kettőben ismeretes általánosan a szókezdő *χ*-, a jakutban és a csuvasban.

A jakutban eredetileg az egész velaris sorban *χ*- lehetett a megfelelés, ma azonban csak az *a* és az *o* előtt találunk *χ*-t, míg az *u* és az *i* előtt *k*- fordul elő, mint általában az egész palatalis sorban, pl.: *χarī* 'felsőkar', *χab*- 'megfogni', *χon*- 'eltölteni az éjtszakát', *χos* 'kettős'; viszont: *kus* 'kacsa', *kur* 'öv', *kumax* 'homok', *künā*- 'bosszankodni' (a magyar *kín* török megfelelői közé iktá-

¹⁾ A mandzsuban a szó elején bizonyos szavakban *q*-t és *k*-t találunk, másokban viszont *χ*-t és *x*-t: *qara*- 'körülnézni', *qalan* 'pajzs', *qa*- 'visszatartani, őrizni', *qoro* 'kár', *qotan* 'pelikán', *kemun* 'mérték', *keremu* 'sáne', *kurune* 'görény'; továbbá *χada* 'szikla', *χasa* 'sietni', *χonin* 'juh', *xele* 'néma', *xese* 'törvény, rend'. Hasonló kettőséget tapasztalunk a tungúz nyelvekben is. Az uráli, ill. az ugor nyelveknek ezt a többféleképpen alakuló kettőséget vizsgálja LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába 81—101.

tandó), *kīs* 'leány'. (Úgy látszik, hogy a jakutban ma nincs különbség a *k-* és a *q-* között; BÖHTLING és PEKARSKIJ legalább is nem tesz köztük különbséget.) Néhány példa a palatalis sorból: *kütän* 'gödény', *küöχ* 'kék', *kiäb* 'kép, minta, -ként', *käli* 'kölyű'.

A csuvasban is kétféleképen realizálódik az őstör. **q-*, ill. **k-*, t. i. az előbbi általánosságban *χ*-vá fejlődött, a *k-* ellenben változatlanul megőrződött: *χapχa* 'kapu', *χən* 'kín', *χəmla*, *χəmla* 'komló', *χəräm*, *χəräm* 'korom', *χyr* 'két rőf'; ellenben: *kabža* 'kecske', *kəvak* 'kék', *kəba*, *kəban* 'kepe'. *kəvəräs*, *karäs*, *karəs* 'körös' stb.

A többi török nyelvek közül az általános *q-*, *k-* állapotól rendszeres eltérést tapasztalunk a kaukázusi karacsáj nyelvjárásban. A karacsájban PRÖHLE: KSz. X, 218 szerint a szó elején *q'*-, ill. *k'*- megfelelés jelentkezik (különben a *č*, *t*, *p* is erősen aspirált: *č'*, *t'*, *p'*): *k'əč* 'késő', *k'əndir* 'kender', *k'ertmə* 'körte', *k'ij-* 'felölteni (ruhát)', *k'indik* 'köldök', *k'ök* 'kék', *q'abən* 'vaddisznó', *q'ap-* 'megragadni', *q'arī* 'alkar', *q'azəq* 'karó', *q'ijna-* 'kinozni', *q'oz* 'dió', *q'um* 'homok', *q'urum* 'korom' stb. Valóságos *χ-* szókezddel csak idegen, arab, perzsa szavakban találkozunk, s ritkaságszámba megy a *χujū* 'kút'-féle szó.

Hasonló helyzetet találunk a karagaszban a velaris és palatalis sorban egyaránt, ahol a kisebb mértékben elterjedt szókezdő *k'*- mellett nagy számban találunk *h*-val jelölt szókezdetet (vö. CASTRÉN, Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre): *k'ai* 'orr', *k'alermen* 'maradni', *k'əndir* 'kender', *k'ojeg* 'sűrű', *hai* 'csőr', *haiči* 'olló', *haja* 'szikla', *halermen* 'maradni', *hararmen* 'örizni', *hanat* 'szárny', *ham* 'sámán', *hərən* 'has', *hən* 'hüvely', *hodan* 'nyúl', *hundus* 'hód'; *herek* 'kell', *hep* 'ruha', *hem* 'mérték', *hin* 'köldök', *höl* 'tó', *hüdö* 'vő' stb.

Szórványos *χ-* szókezdet előfordul több más török nyelvben is, pl. a kumükben: *χum* 'homok', *χurt* 'féreg' (NÉMETH: KSz. XII), a krimiben *χən* 'vér', *χar* 'hó', sőt az oszmánliban is: *χən* 'fejedelem, törzsfő', *χaqan* 'király' stb. Főleg egyes szavak találhatók meg szókezdő *χ*-val több dialektusban (mint amilyen épen a *χən* 'fejedelem, törzsfő') különösen a csagatájban, tarancsiban, szojoniban, azerbaidzsániban és turkiban.

Az most már a kérdés, hogy milyen régi a jakut és csuvas szókezdő *χ-*, továbbá a többi török nyelvek feltehető őseiben, ill. a ma kihalt török nyelvekben hogyan alakulhatott ez a szókezdő mássalhangzó.

Ami a jakutot illeti, NÉMETH „Az ősjakut hangtan alapjai“ (NyK. XLIII) c. mintaszerű dolgozatában arra a megállapításra jutott (72. §), hogy „a szókezdő *ka-*, *ko-*nak a mai *χ-* felé való fejlődése már a csuvas—jakut közösség végén megindult“. Ez a NÉMETH megjelölte időpont igen régi, mindenesetre megelőzi a magyar nyelv legrégebb török jövevényei átvételének a korát.

A csuvas szókezdő *χ-* korát ennél jóval későbbre szokás tenni, — éppen a magyar nyelv legrégebb jövevényyszavainak a vallo-mása alapján. Sajnos, egyéb kritériumaink nem igen vannak e fontos kérdés eldöntésére, s noha jövevényyszavaink bizonyosága mindenképen becses, azonban itt nem hivatkozhatunk rá döntő-bíróul, — hacsak nem akarunk bizonyítási circulus vitiosus-ba kerülni. Azt mindenesetre le kell szögeznünk, hogy a XIV. sz.-i bolgarii sírfeliratokban már megjelenik a *χ-*, pl.: szó elején *هیر* *hír* 'leány', szóközépen *طحر* *toħur* '9', szó végén *آييح* *aj'ix*. (Vö. POPPE, Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen: KCSA. II, 72.)

Lássuk, mit hámozhatunk ki a török nyelv régibb emlékeiből.

Mindjárt meg kell említenünk, hogy feltételelesen idevonhatjuk a töröknek tartott *hün* népnevet is, melyet NÉMETH, A honfoglaló magyarság kialakulása 145—6 a szókezdő *h-* szempontjából is magyarázott. Feltűnő, hogy már a bizánci íróknál az avar fejedelem címe, a *χαγανος* is szókezdő *χ-*-t mutat. Sajnos, sem az egyik, sem a másik nem jelent súlyosabb bizonyítékot. Érdekesebb, hogy a kazár szórványemlékek közt is akad egy-két idevonható adat: arab és görög írásban egyaránt *ħazar* alakban maradt ránk e népnév, arab források *qara ħazar* adata viszont azt is mutatja, hogy a szókezdő *χ-* nem lehetett általános a kazár nyelvben; ide sorolhatjuk még a *ħaqān* és *ħayan-os* adatot, továbbá a vitás *ħanbalīy* ill. *ħapubalīy* városrész-nevet (vö. VÁMBÉRY, A magyarok eredete 80; NÉMETH, HMK. 208).

A török nyelvemlékek közt nagyon nehéz az idevonatkozó anyag értékelése, mert az emlékek írása alapján nem lehet világosan eldönteni, vajjon tehetünk-e a szókezdő *q-* és *χ-* között különbséget, ill. mennyire fedi az írás a kiejtést. Bármint is van a dolog, ujjur emlékeinkben nem ismeretlen a *χ-* jelölése, pl.: *ħalīn* 'sűrű' | *ħalīt* 'felrepülni' | *ħaltī* 'amikor' | *ħan* 'király' | *ħan* 'vér' | *ħangsz* 'apátlan árva' | *ħanturī-* 'eleget tenni' | *ħapayčī* 'kapus' | *ħarī* 'öregember' | *ħat* 'vastagság, réteg' | *ħataħlan-* 'erőlködni' | *ħayū* 'mindenki, bárki' | *ħazyānč* 'kincstár, gazdagság' | *ħil-* 'csinálni, tenni' |

χῖς 'leány' | *χολ* 'kéz, kar' | *χολ-* 'kérni' | *χολτυῦῆ* 'koldus' | *χορχίν-ἔγγ* 'félelmetes' | *χουτ* 'boldogság' | *χουταρ-* 'megszabadítani' | *χουβραϊ* 'tömeg' | *χοϋ* 'juh' | *χουῖ* 'madár' | *χουβυζ* 'koboz'. Ezekre az adatokra vö. P. PELLIOU, *La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara*: T'oung Pao XV, 228—9 és 268—9; további példákat l. CAFEROĞLU, *Uygur sözlüğü*, Istanbul 1934, 60—3.

Úgy látszik, olyan nyelvekben is megvolt a szókezdő *χ*, amelyekkel a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett, s amelyekkel az érintkezést továbbra is fenntartotta: a besenyőben és a vele — amint azt NÉMETH meggyőzően bizonyította — szoros kapcsolatban álló kúnban.

A besenyő nyelvből ugyan nem maradt ránk összefüggő emlék, azonban a fennmaradt szórványok elég terjedelmesek, s főleg igen értékesek. Egy részüket, a törzsek és egyes törzsfőik neveit NÉMETH (Zur Kenntnis der Petschenegen: KCsA. I, 219—25; Die petschenegischen Stammesnamen: Ung. Jb. X, 27—34; Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 50—1) fejtette meg, ill. magyarázta. E nevek közt találjuk pl.: Χαβουῦν-γυολά, Χαραβόη és Γιαχιγοπόν törzsneveket, melyeket NÉMETH *q'abuqš'in-jula*, *q'ara baj* és *jazi q'apan*, ill. *q'aban* alakban olvasott el. Megjegyzendő, hogy minden nehézség, vagy gátlóok nélkül *χabuqš'in*, *χara* és *χapan* (*χaban*) olvasatokat is javasolhatunk. Szinte szabályszerűnek látszik, hogy ezzel szemben a magashangú szavakban megmarad a *k*-, pl. Κοβαρτζιτζούρ *küärči čur*, Σουρουκουλπότη *suru kül bej*, Κούελ *küül*. Sietünk megjegyezni, hogy a megfejthetetlen (vagy kétes magyarázatú) nevek közt a mélyhangú szavakban is előfordul szókezdő *q* : Κοορκουῖτ(αυ) (?*Qorqut*), Κώστα(υ) (?*Qosta*), Καϊδόμυ (?*Qajdum*), továbbá a világosan 'vár' jelentésű Κάτα: (*qataj*).

Nagyjában ugyanezt a képet nyerjük a kún nyelvről is, A Codex Cumanicusban a szókezdő tör. *q*- és *k*- helyén hol *k* hol meg *ch*- és *h*- jelölést találunk. RADLOFF, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*: Mém. de l'Acad. d. Sc. VIIe s., t. XXXV, n° 6 (St. Pbg. 1887) nem vette figyelembe ezt a helyesírási megkülönböztetést, s egyöntetűen *q*-, ill. *k*- segítségével írta át valamennyit, még az arab és perzsa jövevényszavakban is, mint *chamal* ~ ar. حمل ~ R. *qamal* 'der Träger' | *charg* ~ ar. حرج ~ R. *qarc* 'Ausgabe' | *chač*, *hač* ~ p. حاج ~ R. *qac* 'Kreuz' stb. RADLOFF eljárása aligha helyes, és inkább azt kell elfogadnunk, hogy a CC.

nyelvében nagyszámban található *ch-* és *h-s* alakok χ -t jelölnek, és hogy az egymás mellett előforduló χ - és *q-* szókezdet épolyan természetes, mint az, hogy a kúnban egymás mellett találhatók: *sekinzinöi* 'nyolcadik' és *segiz* 'nyolc' | *qopar-* 'építeni' és *qobar-* | *juldus* 'csillag', *otus* '30', de *hoz* 'dió', *segiz* 'nyolc' stb. (A kún nyelv e feltűnő sajátosságairól, a köztör. szóközépi *-k-*, *-p-*vel szemben mutakozó *-g-*, *-b-*ről, valamint a köztör. szóvégi *-z-*nek megfelelő *s-*ről l. NÉMETH, Die Inschriften 54 köv.)

Néhány példa a kún szókezdő *h-*, *ch-*, ill. *q-* előfordulására: *huun* 'Melone' (CC. 69v°, vö. BANG: SPAW. XXI 1912, 344) és *coun* 'melonum' (CC. 53v°) | *hamiš* 'nád' (60v°) | *hayš* 'szij' (uo.) | *hoz* 'nucses' (60v°), *chox* (46r°) és *coz* (53v°) | *chez* 'leány' (45v°) és *kiz* $\circ$: *qiz* (69v°) | *chexel* 'virmilium' (46v°) | *chiči* 'parvus' (34v°) | *chis* 'zebelin' (43r°) | *chendir* 'canauatium' (44v°) | *char* 'nix' (37r°) | *charangu* 'scuritas' és *carangu* 'scurum' (uo.) | *charimac* 'nigredo' (38v°) | *chati* 'durus' (uo.) | *chuyu* 'puteus' (40r°) és még igen sok más.

Bizonyos fokig a kún szókezdő χ - megerősítésére szolgálhat Kašyarī egyik megjegyzése, ahol t. i. BROCKELMANN fordításában azt mondja, hogy „ χ tritt für *q* bei den Tuzz und Qifcaq ein“ (vö. Mittel-türkischer Wortschatz 239 és ZDMG. LXXIII, 9). Tudjuk, hogy a kún és a kipszak nyelv között igen szoros kapcsolatot szokás feltételezni.

Mindent egybevetve, tehát úgy látjuk, hogy sem okunk, sem jogunk nincs a magyar *homok* (*harang* és *hír*) szókezdő *h-*jában mongolos kritériumot keresni. Számunkra legfeljebb két kérdés merülhet fel: továbbra is legrégibb jövevényeink közé soroljuk-e *homok* szavunkat, vagy esetleg az ú. n. középső rétegre gondoljunk? Elvileg mind a két feltevés lehetséges, határozottan dönteni azonban egyik mellett sem lehet.

Érdekes megjegyezni, hogy legrégibb török jövevényyszavainkban más hangtani helyzetben sem fordul elő a *h*, már t. i. úgy, hogy forrása tör. χ - volna (a γ -ból fejlődött χ más lapra tartozik). Egy biztos példát mégis tudnánk említeni (a *csih-ol* nagyon is kétes), a magyar *Tarján* törzs nevét, amely magyar nyelvi szempontból csak *tarxan* alakból vezethető le, viszont török szempontból is ugyanebből kell kiindulnunk (t. i. *tarxan alakot nem vehetünk fel), jöllehet a törökség legrégibb ágában, a türkb. *tarqan* és *tarqat* alakban fordul elő ez az eredetileg törzsi méltóságot

jelentő szó. (Vö. NÉMETH, HMK. 255.) Sajnos, messzebbmenő következtetést nem vonhatunk a *Tarján* szót átadó nyelvjárást illetőleg, mert méltóságnév lévén, a törökség vándor műveltségszavai közé tartozik.

b) Már GOMBOCZ szóvá tette, hogy bolgár-török jövevényeink és nyelvünk oszmáni jövevényei közt szükséges még egy középső réteget is felvennünk, amelybe beletartoznak honfoglalás előtti és honfoglalás utáni kún, besenyő, sőt kazár stb. elemek is. NÉMETH GYULA felismerte e középső réteg jelentőségét, s rámutatott arra, hogy e réteg aligha áll egy-két bizonytalan adatból, mint addig hitték, hanem elég nagy számú ilyen elemet kell számon tartanunk, és egyben mindjárt meg is kísérelte, hogy e középső réteg nyelvi kritériumait is megállapítsa. (Vö. NÉMETH, Török jövevényszavaink középső rétege: MNy. XVII, 22—6.)

A NÉMETH felsorolta kritériumok közé tartozik többek között, hogy „azon többtagú régi török jövevényszavaink, melyek szóvégi *k*-t mutatnak, nem az ócsuvasból valók* (i. h. 24). E szerint törlendők volnának: *árok, bicsak, csabak, csanak, csök-, csök ~ csék, hurok, kobak, köldök, köpönyeg, öreg, szúnyog*; nyilván idesoroltatott volna a *homok* is, ha nem szerepelt volna már a mongolos jövevények sorában.

Kétségtelen, hogy e fenti listán több olyan szó szerepel, melyet valóban nyelvünk török jövevényeinek középső rétegébe kell utalnunk, azonban nem a szóvégi *-k* alapján, hanem egyéb kritériumok figyelembevételével. Véleményünk szerint u. i. kétségtelen, hogy a szóvégi *-k* nemcsak középső rétegbeli török jövevényeinkben, hanem nyelvünk bolgár-török elemeiben is megmaradt.

Feltevésünk igazolására figyelembe vesszük török jövevényeinkben a tör. *-γ* (= *g* és *g̃*), valamint *k* és *k̃* viselkedését egy- és többtagú szavakban, még pedig nemcsak szóvégen, hanem a szó belsejében is, mert ha a két hangtani helyzetben e hangok viselkedése nem is teljesen azonos, mindenesetre hasonlóságánál fogva igen tanulságos. A kérdés helyes megítéléséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy világosan elválasszuk egymástól a sajátosan magyar hangtörténeti kérdéseket a török hangtan belső problémáitól.

Először is azt hisszük, hogy a török jövevényszavainkban az eredeti *-γ*-ből keletkezett magánhangzós szóvég szembeállítására egészen szerencsés a jövevényszavaink egy részében előforduló szóvégi *-k* (és *-k > -g*)-vel.

Legrégibb török jövevényeink jelentékeny része végződik diftongusból monoftongizálódott szóvéggel: *apró, békó, borsó, komló, koporsó, tarló, tinó*; *csepű, idő, ölyű, söprő, szöllő, ünö*; *betű, bölcső, erő, gyepelő; kanyaró, karó, saru, tiló; tanú; gyűszű, szérű* stb. E szavak forrásaiul a magyar nyelvtörténeti adatok és a török hangtan figyelembevételével teljesen jogosan mindezen esetekben *-ay, -äy, -iy, -iy, -uy, -üy* szóvéget teszünk fel az átadott török szavakban. Ha azonban figyelembe vesszük a magyar *samtay, meneh, szüksézerex* stb. adatokat, tehát azt, hogy ez a hangfejlődés még a honfoglalás után is tartott, akkor nem nehéz belátnunk, hogy a honfoglalás előtt hasonló szóvéggel nyelvünkbe került kazár stb. elemek szóvége ugyanúgy diftongizálódott, aztán monoftongizálódott idővel, mint a bolgár-török szavakban, sőt ugyanez megtörténhetett a honfoglalás után is azon az időn belül, míg ez a hangfejlődés tartott. Sőt tovább mehetünk: kún és besenyő jövevénytiszavainknak az a rétege, amely ennek a hangfejlődésnek befejezése előtt került nyelvünkbe — sőt talán ennél még később is — szintén hasonló szóvéget mutathat fel, mert ebben a két nyelvben az őstör. *-γ*-ből szabályosan *-v* fejlődött: *tuv* 'zászló', *jav* 'zsír', *tav* 'hegy'; *eruv* 'vis' (59v°), *jabov(li)* 'takaró' (60r°), *bitiv* 'betű' (uo.) stb. (vö. NÉMETH, Die Inschriften 55—6).

Bolgár-török jövevénytiszavainkban tehát feltétlenül megtalálható az eredeti szóvégi *-γ*-nek ez az alakulása, viszont az ilyen szóvég nem feltétlenül jelent még bolgár-török kölcsönszót.¹⁾

Érdekes, hogy a szóbelseji török *-γ*- is diftongizálódott és aztán megnyúlt, épúgy mint egyéb, nem török jövevénytiszavainkban (ómagyar *szayar, siyēr* stb., vö. GOMBOCZ, Magyar történeti nyelvtan III: Hangtörténet 71): **ayačči* > *ács* | **bayatur* > *bátor* | **büyüči* > *bölcs* | **büyü* > *bü* | **čalayan* > *csalán* | **joγur* > *gyúr* stb. Külön fejlődés: **bayi* > *báj* | **čiyit* > *sajt*.

Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy a törökből átvett *k, k̄* változatlanul megmarad legrégibb jövevénytiszavainkban (s természetesen a középső rétegben is). Szóbelseji helyzetben röviden már vizs-

¹⁾ E megállapításunk következményeit le kell vonnunk török eredetű tulajdonneveinkkel kapcsolatban is. Az *Üllő* (**İ̄l̄eγ* < **Il̄äγ*), *Jenő* (**Γ̄en̄äγ*, *Jenev*, *Jeneu* stb. < **In̄äγ*), *Bó* (*Bew < *Bäγ; besenyő személynév is, vö. PAIS: MNy. XXIII, 505), *Ólő* (**Il̄beu*, *Elbeu* < **Il̄bäγ*) stb. c s a k szóvégi hosszú magánhangzója miatt épúgy nem tekinthető bolgár-töröknek, mint pl. *Ézelő* (**Ε̄z̄eγeγ*) finnugor eredetű neve.

gáltuk a *bodor* szó kapcsán, s azt láttuk, hogy az egészen kétségtelen bolgár-török jövevényekben is változatlanul megőrződött, vö.: *béka*, *békó*, *eke*, *gyékény*, *iker*, *ökör*, *szék*; postconsonantikus helyzetben *sárkány* (a többi példákat l. GOMBOCZ, BTLw. 167).

Ugyanez a helyzet a szóvégen is. Az *ok*, *kék*, *tyúk*, *hurok*, *tűzok*, *homok*, *köldök*, *kölyök*, *örök* stb. csak szóvégi *k*-val kerülhetett nyelvünkbe, tehát más szóvéggel mint a *borsó*-típushoz tartozó szavak, ha ugyanis valamelyikük *-γ*-re végződött volna, akkor azon a bizonyos kronológiailag eléggé pontosan körülhatárolható időn belül a többi magyar szóvégi *-γ*-vel együtt mulhatatlanul vokalikussá alakult volna, diftongus-fokon keresztül, — tekintet nélkül az átadó nyelvre; arra viszont nincs példánk, hogy ezen a koron belül *-γ* *-k* hangváltozást tehetnénk fel, és ha ilyent fel is tennénk, arra nem volna biztosítékunk, hogy ez a hangváltozás csak a nem bolgár-török jövevényekben érvényesült volna.

Lássuk most már a török hangtan szavazatát e kérdésben.

A törökben is éles különbséget szokás tenni a szóvégi *-q*, *-k* és *-γ* (*-g*, *-g*) között. E problémával különösen sokat foglalkozott W. BANG, aki *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, VII: Ung. Jb. XIV, 206—12 tárgyalta utoljára ezt a meg lehetőségen szóvevényes kérdést.

BANG szerint (i. h. 205) „Die Geschichte der Wörter auf *-iq*, *-uq*, *-ik*, *-ük* macht vom phonetischen Standpunkt aus betrachtet keinerlei Schwierigkeiten — obwohl RADLOFF auch in diesem Punkte Falsches gelehrt hat —, denn ein im absoluten Auslaut stehendes altes *-q* oder *-k* bleibt immer und überall und wechselt niemals und nirgends mit *-γ* oder *-g*.“

A szóvégi *-γ*, *-g* megmarad BANG szerint a türökben és az ujjgurban, valamint a szojonban és az abakán nyelvjárásokban (*-g*, *-g̃*, *-γ*), eltűnik az alt., tel., kirg., bar., tob. nyelvjárásokban, azonkívül a kúnban, a kaukázusi dialektusokban; a szóvégi *-γ*, *-g* eltűnése e nyelvjárásokban együtt jár a vég-magánhangzó megnyúlásával (ez meg másodlagosan újra megrövidülhet). Vokalikus szóvéget találunk az oszmánliban is. A csagatájban, tarancsiban és a turkiban a szóvégi *-γ*, *-g*-ből *-q*, *-k* lett.¹⁾

¹⁾ BANG mindenkor igen becses nyelvtörténeti értekezéseiben, sajnos, a két legfontosabb török nyelvről, a csuvasról és a jakutról mindig teljesen megelégedezik. E helyen nem vállalkozhatunk a rendkívül bonyolult csuvas reflexek kutatására, azonban nem mulaszthatjuk

BANGnak e két fontos megállapítása¹⁾ elsőrendű munka-hipotézis, azonban hiba volna azt kivételt nem ismerő szigorúsággal alkalmazni pl. régibb török jövevényszavaink előbb tárgyalt kérdéseiben.

A magyar *sereg* forrása a magyar hangtörténet alapján nem lehet egyéb mint ócsuvas *čärik, viszont BANG szerint a kérdéses török szó világosan a szóvégi *-g-s* csoporthoz tartozik, s valóban az oszmánliban az ilyenkor szabályos vokalikus szóvég tűnik fel: *čäri* (a csuvas *šar* teljesen képzőtlen alak, u. i. nemcsak a szóvégi mássalhangzó tűnt el, hanem az előtte álló magánhangzó is hiányzik). Ugyanílyen esetet képvisel a magyar *öreg* < *irik, melynek a

el, hogy rá ne mutassunk a jakut nyelvnek rendkívül érdekes, szabályos alakulására. NÉMETH GYULA „Az ósjakut hangtan alapjai“ c. dolgozatában a 131.—134. §-ban tárgyalta az őstörök szóvégi **-k*, **-g-t* (értsd a **-k*, **-g-t* is). A 132. §-ban szerinte ez a szóvég eltűnik a magas nyelvállású magánhangzók után, a 133. § szerint *-χ*-vá lesz az alacsony nyelvállású magánhangzók után, a 134. §-ban pedig minden megjegyzés nélkül *-k* szóvégű példákat találunk. Azt hiszem, a három paragrafust másként kell csoportosítanunk: a) a 132. § anyaga; erről meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak hogy eltűnik ebben a csoportban a szóvégi mássalhangzó, hanem a megmaradó magánhangzó meg is nyúlik. Ezeknek a hosszú magánhangzóknek a magyarázatával nem foglalkozott NÉMETH, Die langen Vokale im Jakutischen: KSz. XV, 150—64 c. dolgozatában, azonban ez a magyarázat nem lehet kétséges: őstörök szempontból szóvégi *-g*, *-γ-t* kell felvennünk, tehát a BANG-féle 2. csoport-hoz kell sorolnunk. Ez a szóvég ily módon az altaji, teleut, kirgiz, baraba, toboli, kún és kaukázusi török nyelveken, az oszmánlin kívül eltűnik a jakutban is, sőt amennyire eddigi adatainkból látjuk, a csuvasban is. Íme néhány jakut példa: *asī* 'sauer' ~ Käs̄y. *ač̄y* ~ oszm. *ač̄i* | *atī* 'Ware' ~ K. *sat̄iy* 'Verkauf' | *sabī* 'Bedeckung' ~ alt. *jabū* ~ de oszm. *ja-piq* | *χojū* 'dicht, dick' ~ szag., kojb. stb. *qojūy* ~ oszm. *qojū* | *itī* 'heiss' ~ K. *isig* ~ oszm. *issī* | *kiti* 'Ufer, Rand' ~ K. *q̄d̄iy* ~ toboli *q̄ju* ~ csuv. *χere* | *siti* 'scharf' ~ ujj. *jitig* ~ kún *jiti* | *urū* 'Verwandter' ~ K. *uruy* | *kāli* 'hölzerner Mörser' ~ kirg. *keli* ~ magyar *kölyü* < *kāliy | *ilī* 'Hand, Arm' ~ ujj. *ālig* ~ kaz. *ille*. b) a 133. és 134. paragrafus összetartozik, ill. mind a kettő az őstör. szóvégi *-q*, *-k* megfelelőire vonatkozik; 133. §-ban foglalt példák szerint a jakutban ez a megfelelés alacsony nyelvállású magánhangzók után *-χ* (*ataχ* 'Fuss' ~ kaz. *ajaq* ~ de csuv. *ura* | *uzuoχ* 'Knochen' ~ K. *söngük* ~ de csuv. *šēmā* | *tirāχ* 'weisse Pappel' ~ csuv. *tirək*), magas nyelvállású magánhangzók után viszont *-k* (*balik* 'Fisch' ~ K. *baliq* ~ de csuv. *pulā* | *bisik* 'Wiege' ~ K. *bisik* ~ de a magyar *bölcső* < **bis̄iy* | *kuturuk* 'Schwanz' ~ K. *quδruq* ~ oszm. *qujruq* ~ de csuv. *χüre*).

¹⁾ Az őstörök szóvégi *-g*, *-γ* alakulásának fontosságát mások is felismerték. A. SAMOJLOVIČ pl. a török nyelvek osztályozásában egyik alapvető kritériumnak tette meg. Vö. T. KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekte von Troki. Krakow 1929, L—LII. 1.

megfelelője az oszm.-ban *iri*. Ezzel szemben érdekes figyelembe venni, hogy a legrégebb és a középső rétegbe tartozó török jövevényeink közül az *árok*, *bicsak*, *csabak*, *csök* ~ *csék*, *kék*, *kabak*, *köldök*, *tyúk*, *köpönyeg*, *színyog* a BANG szerinti osztályozás alapján is eredetileg szóvégi *-q*, *-k*-val hangzott, u. i. valamennyi szó az oszmánliban mássalhangzós szóvéget mutat. Az oszmánliban elő nem forduló szavak közül BANG elvei alapján ide kell még sorolnunk *hurok* szavunkat, mert szóvégi *-q*-val hangzik az altajiban (és a csuvasban), az *ok*-ot (ujgur) és a *túzok*-ot (kirgiz).

A másik csoportban sokkal nagyobb fokú „rendellenesség” mutatkozik. A magyar *!betű* forrása tudvalevőleg **bitiy*, a *-g* végű szavak közt tárgyalja BANG is (i. h. 210), de megjegyzi, hogy a csagatáj *biti* nem szabályos alak. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy az oszm. *bitik*, melyet különben B. nem említ, szintén „nem szabályos” alak. Ugyanigy vagyunk az *ünő* szóval is: az oszm.-ban az *inäk* szintén „szabálytalan”, s e szabálytalanság még nagyobb lesz, ha figyelembe vesszük, hogy valamennyi ismert török adat szóvégi *-k*-val hangzik, kivéve a csuvasat. A magyarból kikövetkeztethető **inäy* azonban még sem lóg a levegőben, u. i. a mong. *üniye* < *ünige* szintén megőrizte a *-g*-t (tővégi magánhangzójáról vö. LIGETI: MNy. XXIX, 276—7). Ugyanílyen „szabálytalan” egyezések a magyar és az oszmánli szavakat tekintve: *borsó* ~ *burčaq* | *csipa* ~ *čapaq* | *kanyaró* ~ *qizamiq* | *karó* ~ *qaziq* | *olló* ~ *oylaq* | *saru* ~ *čariq* | *tanu* ~ *taniq*, *daniq* | *bölcső* ~ *bešik* | *gyeplő* ~ *iplik* | *gyűrű* ~ *jüzük* | *gyűszű* ~ *jüsük*, *jüksük* | *kőrő* ~ *gävräk*. Közülük kettő, a *borsó* és a *gyűrű* a csuvasban magánhangzós szóvéget mutat (a többit nem tudjuk kimutatni).

A BANG-féle elgondolás szerint szabályosan viselkedik: *békó*, *kóró*, *?szapu*, *tarló*, *tinó*, *gözű*, *kölyű*, *gyarló*, *tiló*, *toklyó*, *kapu*, *dara*.

Mindennek a sok szabálytalanságnak, amely nemcsak régi török jövevényeink megfelelésében, hanem a mai török nyelvek egymásközi viszonyában is sok szóval kapcsolatban felmerül, az oka talán kölcsönzésekben, keresztezésekben keresendő. Kétségtelen, hogy ez az állapot ma megvan, kimutatható; bizonyára megvolt régen is, talán éppen nyelvünk legrégebbi török jövevényeinek a forrásában, az ócsuvasban, ahol nagyobb mértékben fordultak elő szóvégi *-g*-s alakok ott is, ahol őstörök szempontból szóvégi

-q, -k-t várnánk. Ezt a feltevést mindenesetre megerősíti a mai csuvas is.¹⁾

A *homok* szóvégi -k-ja önmagában tehát nem tekinthető érvnek a szónak sem a régisége ellen, sem pedig újabb rétegbe sorozása mellett. Mellesleg megjegyezve a török *qumaq*-ban őstörök szempontból szóvégi -q-t kell felvennünk BANG elmélete szerint is, t. i. az altaji és kirgiz adatok alapján; ennek megerősítéséhez járul a jakut szóvégi -x, valamint a mongol *qumaki*-ban kimutatható -k- is.

4. d él. (SCHOTT, BOLLER, BÁLINT, MUNKÁCSI, NÉMETH mongol vagy mongolos magyarázatainak megfelelő helyeit idézi az EtSz. I, 1304—5. A NÉMETH: Nyr. XLI, 41 helyett no. 401 olvasandó. Vö. újabban még MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 288, jegyz.)

A török *tüs*-sel szemben a szabályos mongol megfelelő, *düli* kezdettől fogva bizonyos megfontolásokat ébresztett *dél* szavunk esetleges mongol eredetét illetőleg. E rövid szóban három mongolos kritériumot is szokás emlegetni:

a) A magyar szóban mindenekelőtt a labdacizmust kifogásolták, u. i. bizonyos felfogás szerint bolgár-török jövevényeinkben nem érvényesül ez a nevezetes hangváltozás, pl.: *bocsát*, *bölcső*, *gyümölcs* (a két utóbbi szóban az *l* az másodlagos).

b) Mongolos jelleget képviselne a magyar szóban az *é* is, mert „az *ü* óbolgár szavainkban közönségesen nem változik *é*-vé”.

c) A szókezdő *d*- szintén eltérést jelent bolgár-török jövevény-szavaink szokásos *t*- megfelelésével szemben.

A legegyszerűbb az *é* megfelelés kérdése. Bár föltétlenül igaz, hogy eredeti *ü*-nek legrégebb jövevény-szavainkban legtöbbször *ö* felel meg (*bögöly*, *görény*, *gözü*, *kökény*, *tömény*), máskor viszont *-ü*-t találunk (*szün*-, *tür*-, *szür*-, *gyürü*, *gyüszü*), azonban a tör. *ü* > magy. *é* megfelelésre is van egy biztos példánk, a *szérü* < ócsuv. *sürü ~ tör. *jüzük*, és ilyen a nyelvjárási *dészü* is a köznyelvi *gyüszü*-vel szemben, vö. BTLw. 156—60. A vokalizmus megfeleléseiben mutatkozó ingadozások megítélésében különösen helyénvaló a fokozott óvatosság, mert itt a sajátos magyar nyelvi fejlődések sokkal jobban zavarják az eredeti török állapot tükröződését, mint a mássalhangzóknál.

¹⁾ A török nyelveknek a fenti, BANG-féle rendszertől eltérő külön fejlődéseivel s azok magyar megfeleléseivel egy más alkalommal kívánunk foglalkozni.

A másik két mongolos kritérium cáfolatával GOMBOCZ, MNy. XIII, 100—1 foglalkozott, s a *dél* bolgár-törökös jellegének a védelmére újabb, analóg példát hozott fel a *dől* idevonásával. Gombocz érveléséből most inkább azt emelnénk ki, hogy magában a csuvas nyelvben, még pedig az olyan szavakban, amelyek kétségtelenül régi szokészetéhez tartoznak, s világosan nem újabb tatár stb. jövevények, bizonyos őstörök hangoknak többféle szabályos megfelelése mutatkozik. Így pl. az őstör. ξ (? ℓ) = l jellegzetes („lambda-cismus“) megfelelés mellett egész sor szóban s -t találunk (*símás* 'gyümölcs' stb.). Hogy milyen fokig jelentkezhetek hasonló kettősségek, vagy még annál is többféle megfelelési lehetőségek a bolgár-török nyelvben, annak megítélésében nemcsak a bolgár-török közvetlen nyelvi anyagának szegénysége gátol bennünket, hanem még egyéb, szintén ismeretlen török nyelvi tényezők keresztező hatása is bonyolítja a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevény-szavairól alkotott képünket.

Íme néhány példa csak a szókezdő mássalhangzók köréből.

Az őstör. s -szel szemben a magyarban hol sz -et, (*szakál*, *szám*, *szán* stb.), hol s -et (*sár*, *sárga*, *sárkány*, *seper*, *serke*, *sőreg*) találunk. GOMBOCZ, Török jövevényszavaink hangtanához: Nyr. XLI, 67—8 kimutatta, hogy e kettősség bolgár-török hangállapot tükröződése, és hogy megtalálható a mai csuvasban és mongolban is.

Az őstör. j - bolgár-török jövevényeinkben szintén többféleképen van képviselve: a) gy -, néhány esetben másodlagos d - (*gyűrű*, *gyümölcs*, *gyül*, *gyúr*, *gyom* stb.; *dió*, *disznó*); b) sz - (*szél*, *szérű*, *szücs*, *szöllő*); c) $\emptyset$ (*ír*, *író*). Ezeknek a megfeleléseknek a magyarázata nem ment olyan simán, mint az előbbieké. Próbálták nyelvjárási, időrendi okokra visszavezetni a gy - és az sz - szókezdet különbségét (RAMSTEDT meg egyenesen kétségbevonta az sz -es etimológiák helyes voltát), de az sem lehetetlen, hogy már az átvétel korában megvolt, vagy akkor kezdődött az átadó nyelvben az őstör. j -nek az eredeti j ($\check{j}$) mellett az újabb s -es alakok megjelenése is. Még érdekesebb a csak két példával igazolható vokalikus szókezdet az őstör. j -vel szemben.

Az őstör. $\check{c}$ - legrégebb jövevényeinkben szintén kétféleképen van képviselve: a) s - (*sajt*, *saru*, *sátor*, *seprő*, *sereg*); b) cs - (itt akad néhány olyan szó is, amely esetleg török jövevényeink középső rétegébe sorolható, de igen réginek látszik a *csalán*, *csat*, *csepű*, *csipa*). GOMBOCZ, BTLw. 182—3 szerint ennek a kettősségnek is az

volna a magyarázata, hogy a bolgár-török nyelvben az újabb *š* mellett még szórványosan előfordultak *č*-s alakok is.¹⁾

Nézetünk szerint talán ily módon foghatjuk fel a következő két mongolos kritériumnak tartott, szórványos megfelelést is:

a) Az őstör. *q*-, *k*- szabályos *k*- reflexe mellett esetleg az egy-két esetben megjelenő *h*-t (*homok*, *harang*, *?hír*).

b) Az őstör. *t*- bolgár-török jövevényszavainkban 1. rendszeren *t*-vel van képviselve: *tanu*, *tar*, *tarló*, *tengely*, *tenger*, *térd*, *teve*, *tinó*, *tok*, *toklyó*, *torma*, *tömény*, *tör*, *tulok*, *túró*, *turul*, *tűzok*, *tűkör*, *túr*-; *tyúk*; 2. de ezzel a nagyszámú szabályos példával szemben „szabálytalanul“ viselkedik a *süllő* (vö. K. KATONA L.: MNy. XXIII, 190–193; a magyar szót a csuvassal magyarázat nélkül egybevetette már M. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 264). Az egyeztetés alapjául szolgáló tör. *tış* 'fog' ~ csuv. *şıl* 'ua.' egybevetést ugyan SEM RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1:23, sem POPPE: Ung. Jb. VI, 115 nem fogadja el (a csuv. *şıl*-t a tör. *şış* 'Bratspiess' szóval egyeztetik), azonban a magyarázat helyességében nem lehet kétel-

¹⁾ Török jövevényszavainkban a *cs*- és az *s*- pontos és megnyugtató magyarázata igen nehéz kérdés. Gombocz szerint (BTLw. i. h.) lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy az őstör *č*- egy része ócsuvas *š* fokon keresztül fejlődött *š*-szé a mai csuvasban. E szerint a magyar *sereg*, *söprő*, *borsó* stb. ócsuvas forrása **šarik*, **šöpräy*, **buršay* lenne. Ha azonban a szójegyzékhez fordulunk, ott mindenütt *č*-t találunk a kikövetkeztetett ócsuvas alakokban, pl. **čarik* > *sereg* | **čöpräy* > *söprő* | **burčay* > *borsó* | stb. Hasonlóképen az EtSz. I, 379 is **bäčänäy* alakban jelöli meg a *besenyő* forrását, RAMSTEDT és RÄSÄNEN is ugyanígy ócsuvas **čarlay*-ból származtatja a *sarló*-t. De ha pl. a magyar *sereg* forrásául ócsuvas **čarik*-et veszünk fel, az annyit jelent, hogy a *č* > *š* változás a magyarban ment végbe, jelenti továbbá azt is, hogy az ilyen változás nem tekinthető bolgár-török nyelvi kritériumnak. Nyilván ennek a mérlegelése bírta Gomboczot arra, hogy a *cs*- ~ *s*- kettősségről vallott előbbi nézetétől eltérjen, és a „Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink“ c. egyetemi előadásaiiban (19. §., 34–5. l.) a mellett foglaljon állást, hogy csak az *s*-es alakok tekinthetők bolgár-török eredetűeknek (de a példák közt habozva még mindig így ír: *sajt* < **čvyit*, ill. *švyit*). A *cs*-s szavakat vagy kétes egybevetéseknek, vagy újabb, kazár stb. jövevényeknek minősítette. E feltevés igazolására továbbiakban két feladat várna megoldásra: 1. bizonyítani kellene, hogy az *s*-es alakok régi előfordulásai közt nincs *cs*-s változat, azaz: a magyarba csakugyan *š*-, ill. *š*-es alakban kerültek a bolgár-török szók; akadályok: helyesírási nehézségek, továbbá az ismert magyar *s* > *cs* változás, 2. ki kellene mutatni, hogy bolgár-török jövevényeink átvétele korában a bolgár-törökben minden őstörök *č*- már *š*-, ill. *š*-nek hangzott, tehát a magyarba *č*-s alakok nem is kerülhettek; nehéz feladat lesz!

kednünk. Nemcsak jelentéstani szempontból kifogástalan a *süllő* etimológiája, hanem a csuv. *š-~tör. t-* megfelelést is PAASONEN, GOMBOCZ és NÉMETH több meggyőző példájával igazolhatjuk. 3. További szórványos megfelelésnek tekintjük az őstör *t*-vel szemben a bolgár-tör. *d*-t a *dél* és *dől* szavunkban.

Az őstörökben ugyan nem szoktunk felvenni szókezdő *t*-mellett szókezdő *d*-t, azonban kétségtelen, hogy nemcsak a mai mongolban van meg, hanem az altaji ősnyelvben is számolnunk kell ezzel a hanggal (vö. LIGETI: MNy. XXIX, 277). Érdekes, hogy a törökségen belül nemcsak a mai oszmánliban közönséges a szókezdő *d*-, hanem a török nyelvtörténetben is előfordul. Néhány példát Kāšgariban is találunk, megvan a guzzoknál (BROCKELMANN: KCsA. I, 39), és nem ismeretlen a besenyőben és a künban sem (NÉMETH: MNy. XXI, 274 és Die Inschriften 16) és NÉMETH, HMK. 136—7 szerint elképzelhető a szókezdő *d*- a hún nyelvben is. A bolgár-törökből persze lehetetlen kimutatni ilyen szókezdetet — megfelelő anyag hiányában. Volna ugyan a dunai bolgár fejedelmi lajstromban két szó is, amely MIKKOLA: JSFOu. XXX, 33: 11—2 magyarázata szerint szókezdő *d*-vel hangzana, a *doxs* 'Schwein' és a *dvanš* 'Hase', azonban mind a kettő annyira hipotetikus jellegű megfejtés (a *davšan*-ban feltűnő azonkívül még a lambdacizmus hiánya is, vö. mong. *taulai!*), hogy ezekre nem szabad építeni. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy az ócsuvasban, ha szórványosan is, de előfordult a *d* szó kezdetén is.

*

5. érdem és ildom. (Az *érdem*re vö. EtSz. I, 1598—600; az *ildom* mongolosságáról: BÁLINT, Párhuzam 23; BUDENZ: NyK. XX, 147; SIMONYI: FUF. I, 127; NÉMETH: Nyr. XLII, 244; GOMBOCZ: MNy. XIII, 97—101.)

A szókincsbeli egyezések alapján mongol eredetűnek tartott jövevényszavaink közt többféle típust különböztethetnénk meg: a) a magyar szó nemcsak a mongolban, hanem a törökben is előfordul, a mongolosság oka, ill. magyarázata az volna, hogy a török adatok mongol forrásból származnának; ez az eset a török nyelvek mongol elemeinek súlyos kérdését veti fel; idesorolható mongolos jövevényeink szorosabban csatlakoznak az 1—4. alatt tárgyalt címszavakhoz, melyeket, mint láttuk, szintén a közös török—mongol szókincs egyes adataival hoztak összefüggésbe, csakhogy

velük kapcsolatban a tisztára szókinszbeli meggondolások helyett hangtani (esetleg alaktani) kritériumok alapján próbálták a mérleget a mongolosság javára billenteni; b) a magyar szó a mongolon kívül megvan a csuvasban is, pl. *kölcsön*; ez az eset viszont a csuvas (bolgár-török) nyelv mongol kölcsönzéseinek nem kevésbé súlyos problémájával kapcsolatos; c) a magyar szó megfelelője csak a mongolból mutatható ki, pl. *öböl, ölyv, harang*.

Az első csoportba volna sorolható az *érdem* és az *ildom*; mind a kettő kimutatható török nyelvekből is (*ärdäm*; *ildam*, *ıldam*, *iltam*, *ultam*), mégis mongol eredetűnek tartották azon az alapon, hogy a török szavak — mongol jövevények.

Gombocz: MNy. XIII, 96—101 világosan rámutatott arra, hogy a kérdéses török szavak nem jövevények, hanem török alapszónak törökös származékai. Valóban, a mandzsu *erdemu* és *ildamu* mongol jövevény (vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongolskie jazykovye paralleli: IAN. 1930, 622 az *erdemu*-t tárgyalja, de az *ildamu*-t sok egyéb társával kifejejtette). Az irod. mong. *erdem* 'vertu, habileté stb.' (Kow. I, 260) | irod. oirat *erdem* 'дарование, талант stb.' (POZDN. 21) | khalkha *erdēm* 'ua.' | torgut *erdēm* 'ua.' (VLAD., Sravn. gram. 150) | burját *erdēm* 'культура' (SANŽEEV, i. h.) | monguor *rdiām* 'adresse, talent stb.' (DE SMEDT—MOSTAERT 310) | ordosz *erdem* 'ua.' (uo.) || irod. mong. *ıldam* 'qui glisse avec adresse sur des patins' (Kow. III, 2347) valóban török jövevény a mongolban. Közülük az első meglehetősen elterjedt, s eléggé régi (a 'phags-pa írásos emlékekben is előfordul), török származását már VLADIMIROV, Tureckie elementy v mongol'skom jazyke: ZAOIRAO. XX, 165 felismerte. A *ıldam* ezzel szemben teljesen elszigetelt adat a mongolban.

A török *ärdäm* az *är* 'férfi', az *ildam* pedig az *il-*, *jil-*, *jil-* ige származéka; a szóbanforgó *-dam*, *-däm*, *-dīm*, *-dīm*, *-dum*, *-düm* deverbális és denominalis képző szerepét Gombocz bőséges anyaggal világította meg.

Megjegyezzük, hogy a *-dam*, *-dem*-képző a mongolban sem ismeretlen, a ritkább, nem élő suffixumok közé tartozik ugyan, de megőrizte néhány világos példa: *čayi-dam* 'weisse Erde, Salzsee; du laitage' < *čayi-* 'fehérnek lenni' | *ayudam* 'vaste, spacieux' < *ayuu* 'ua.'. E képző *-jim* alakban is előfordul, amely tudvalevőleg **dīm*-re vezethető vissza: *ayujim* 'vaste, spacieux' | *ayijam* 'chanson', mélodie; cadence' ~ altaji *ajdīm* 'ua.'. Az intervokalikus helyzetben levő *-d*-nek *-j*-vel való váltakozását az irod. mongolból is tudjuk

igazolni: *edüge* 'most' ~ *éjijede* 'ua.' | *γadayi-* 'görbülni, görbének lenni' ~ *γajiyu* 'görbe' | *kedüi* 'mennyi' ~ *kejije* 'mikor' | *tedü* 'rögtön' ~ *tejijede* 'akkor' | stb.

A szó törökségében azonban továbbra sincs okunk kételkedni, még pedig az alapszó miatt: a török *är* 'férfi', *jül-* 'csúszni' t. i. jellegzetesen török alakot mutat a mongol *ere* 'férfi' és irod. mong. *jila-balja-* 'gyorsan mozogni, fickándozni stb.' (Kow. III, 2345) szavakkal szemben, ahol a tövégi magánhangzó is megőrződött. A MNy. XXIX, 277. l. rámutattam, hogy a mongol tövégi magánhangzó a továbbképzésnél is változatlanul megmarad.

6. tulbó és tömlő. (BÁLINT, Párhuzam 55: „tulba“; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 284—9; PAIS: MNy. XXX, 36—41.)

A *tömlő*-t már VÁMBÉRY török eredetűnek tartotta, egyeztetését feltételesen elfogadta BUDENZ, majd GOMBOCZ is, de a BTLw.-ben mégsem szerepel a kiküszöbölhetetlen hangtani nehézségek miatt. A török *tulum*, *tulup*, *tuluq* adatokat félretelva MUNKÁCSI a mongol megfelelőket állította előtérbe, hogy azokból magyarázza nemcsak a *tömlő*-t, hanem a régi magyar *tulbó*-t is. Az adatok a következők:

Mongol: irod. mong. *tulum* 'un sac de cuir, une outre' (Kow. III, 1855); *tulumna-* 'mettre qc. dans le sac' (uo.); *tuluma* 'bőrből való zsák, levegővel felfújt zsák, amelyet a folyó átúszásakor használnak' (GOLSTUNSKIJ III, 146); *tülüme* 'ua.' (GOLST. III, 777) | irod. oirat *tulum* 'кожанная сума, мешок' (POZDN. 203); *tulumla-* 'делать мешек, класть в мешек; снимать кожу с животного целиком, в виде мешка' (uo.) | monguor *t'ulum* 'peau d'animal cousue en forme de sac, outre' (DE SMEDT—MOSTAERT 431); *t'ulunla-* 'mettre qc. dans une outre, mesurer à l'outre' (uo.); *t'ulunts'ioo* 'petit sac en peau, bourse, besace' (uo.) | ordosz *t'ulum*; *t'ulumna-* 'ua.' (uo.) | dahúr *tolomá* és *módo tulumá* 'ведро' (IVANOVSKIJ, Dahu-rica 45) ← mandzsuból.

Mandzsutungúz: mandzsu *tuluma* 'кожаный мешок — из цельной кожи, надутый воздухом, за который держаться руками при переплаве в плав через реку' (ZACHAROV 758); *tulume* 'водолавная корзина, плетенаи из прутьев или решетных обечеек, просмоленная и лакированная, для переправы через реку' (uo.) | szolont *toló* 'бурдюк' (POPPE, Materialy po solonskomu jazyku 72).

Már most MUNKÁCSI négyszeres hangtani akadályon keresztül a mong. *tuluma*-ból a *tulbó*-t, a *tülüme*-ből a *tömlő*-t próbálta meg-

magyarázni. PAIS i. h. jogosan foglalt állást ez ellen az indokolatlanul bonyolult megfjtési kísérlet ellen.

PAIS fejtegetéseire még csak azt tennénk hozzá, hogy a mongolos magyarázat tarthatatlansága szempontjából az sem lényegtelen, hogy a kérdéses mandzsu-tungúz és mongol szavak török jövevények. A mandzsu és a szolon adat a mongolból származik annyi más egyéb szóval együtt (a mandzsu szavak lehetnek *-a*, ill. *-e* végű mongol szavak átvételei, de lehetnek sajátosan mandzsu alakulások is, t. i. a mandzsuban szó végén nem állhat *-m*; e szempontból különösen tanulságos a szolon adat). A mongol *tuluma* és *tülüme* szóvégi magánhangzója sem nem képző, sem nem tövégi magánhangzó, hanem olyan, jövevéyszavakban előforduló járulék, mint amilyen a török *qilinc*-csal szemben a mong. *kilinča*-ban található, vö. LIGETI: MNY. XXXI, 40-41.

Az elszigetelt, szócsalád nélküli mongol adat teljes világosságot nyer a török megfelelők közé beállítva. Amint PAIS helyesen felismerte, az idetartozó török megfelelőktől különválasztandók: *tolquq*, *dolquq*, *doluq* stb., amelyek csakugyan a török *tol-*, *dol-* 'sich füllen, voll werden' ige származékai (itt helyénvalók MUNKÁCSI germán jelentéstani példái is). Mongol adataink a másik, *-u-* tőhangzós török csoporthoz tartoznak, amelynek jelentése — mint PAIS már jelezte — 'toll, szőr, bőr; bőrből készült tartó eszköz: zsák, zacskó, vödör, tömlő'.

7. erkölcs. (SIMONYI, MUNKÁCSI, NÉMETH mongol vagy mongolos magyarázatainak megfelelő helyeit idézi az EtSz. II, 16.)

SIMONYI egyik magyarázata szerint a magyar szó forrása egy XVII. századi mongol feliratból kimutatható *erkil-ükül* 'Verehrung-darbringung; Ehrenbezeugung; Verehrung, Anbetung' volna, mégpedig — rövidülés útján. Erre a hangtanilag teljesen képtelen magyarázatra nem érdemes sok szót vesztegetni, mégis megemlítjük, hogy a felirat e helyének a magyarázata kétes, az *ükül* sehol nem fordul elő, de amint kikövetkeztetett jelentéséből látható, az alapszava az 'adni, nyújtani' jelentésű mongol ige, ekkor viszont *ükül* helyett *ögül*-t kellene olvasni.

Ezzel a megfjtéssel maga SIMONYI sem lehetett megelégedve, mert mindjárt egy másik lehetőségre is gondolt. E szerint az *erkölcs* mongol forrása az *erkil* 'megbecsülés, megtisztelés, tisztelet' szóból feltehető **erkil-(l)e-ši* 'Ehrung, honoratio' lehetne. SIMONYI mongol

etimológiákat gyártott, közben pedig még a mongol szótárt sem nézte meg, különben láthatta volna, hogy felesleges egy **erkil-(l)e-*igét feltételezni, mert a mongolban már van egy — az ő magyarázataihoz alkalmasabb — *erkile-* 'donner la préférence, préférer, distinguer; s'occuper particulièrement d'une chose; être préféré, distingué, glorifié' (Kow. I, 268). A szükséges *-ši* végű névszó elvileg ugyan képezhető volna, azonban a mongol szókincsből mégsem mutatható ki. Különösebben azonban ezt nincs okunk sajnálni, mert ha a hangtani akadályokon át is vágnánk valahogyan magunkat, jelentéstani szempontból végképen menthetetlen volna a helyzet.

MUNKÁCSI jól látta SIMONYI magyarázatainak tarthatatlanságát, s ezért máshol kereste a megoldást. Ő is a mongolból indult ki, és az *erke kücün* 'pouvoir, puissance, force' szóban jelölte meg az *erköles* forrását, a mongol szó azonban nem közvetlenül, hanem egy török **ärk-küč* alakon keresztül jutott volna nyelvünkbe.

A mongol *erke kücün* nem *egy* szó, nem összetételbe forrott szó szerkezet, hanem hendiadyoin, mint amilyen az *uruy tariy* 'rokonok, barátok' | *awy-a kücün* 'erő' | *ed tavar* 'vagyon' | *ger baraq-a* 'vagyon' | *ulus irgen* 'nép' | *el ulus* 'ua.' | *arya jali* 'ravaszság' | *kög dayun* 'ének' | *ügegü yadayu* 'nincstelen' | *ayur kiling* 'harag' | *učir siltayan* 'ok', és még igen sok más. Ez a jelenség a törökben sem ismeretlen: *ärk türk* 'erő' | *äd tavar* 'vagyon' | *äb barq* 'vagyon' | *bay borluq* 'gyümölcsös kert' | *satıy joluy* 'eladás' | *bay čoy* 'csomó' | *tävlig kürlüg* 'csaló' stb. Hogy azonban ilyen hendiadyoinok nyelvünkbe jövevényekként kerülhettek volna, egyelőre legalább is kétséges. Azonkívül **ärk küč* alakú hendiadyoint eddig ki sem tudunk mutatni.

Ha mégis felvehetnénk egy tör. **ärk-küč* szót *erköles* szavunk forrásául, külön nehézséget okozna a szóközépi *-kk-* magyarázata. Vagy az *ayačči* > *ács* *-čč-*jéből erre vonatkozólag is vonhatnánk valami következtetést?

Erköles szavunkat tehát nem tudjuk kifogástalanul megfejteni, mongol eredetről, mongol közvetítésről azonban még a legtávolabbról szóba jöhető, legmerészebb feltevések alapján sem beszélhetünk.

8. boglya. (MUNKÁCSI és NÉMETH megfelelő helyeit idézi az EtSz. I, 445.)

A török magyarázattal szemben (< ócsuv. **buylul*; EtSz. I, 445) a mongol *baklaya* (ᠪ: *baylaya*)-ból való származtatás indokolatlan.

Hangtani szempontból talán még védelmezhető volna; a régi *-aya-*nak ugyan hosszú *-á* felelne meg a magyarban, mint jövevényszavaink közül a *bayatur* > *bátor*, *ayač'i* > *ács*, *čalayan* > *csalán* szavak is mutatják, de abszolút szövégen elképzelhető a hosszú *á* meg rövidülése is. Azonban nem látjuk be, miért kell mongol magyarázat mellett kikötni, amikor a kérdéses mongol szó gazdag szócsaláddal a törökségben is megvan, sőt minden valószínűség arra mutat, hogy a mongol szó török jövevény, amelyből néhány mongolos — aránylag kései — továbbképzés is keletkezett.

Lássuk a mongol *baylaya* 'faisceau, fagot, paquet, tas, gerbe, monceau, botte, morceau de drap ou de tissu' (Kow. II, 1091) magyarázatát ill. rokonságát.

Török:

Oszm., csag., szárt *bay-* 'zusammenbinden, verführen, bezaubern' (RADL. IV, 1447) | jakut *bäi-* 'binden' (BÖHTL. 126);

türk *bay* 'Bündel, Verband; katonai, törzsi egység' (vö. JSFOU. XXX, 3:47) | ujj. *bay* 'Bündel, Fessel' (RADL. IV, 1127; BANG—GABAIN, Anal. Ind. 12; CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü 22) | Kāšy. *bay* 'Bündel, Band' | Ibn Muhannā *bay* 'СЪЯЗКА' (MELIORANSKIJ 080; 1924-es konstantinápolyi kiad. 166; A. BATTAL, Ibnü-Mühennā lûgati, Istanbul 1934, 15) | Abū Hayyān *bay* 'ua.' (ed. CAFEROĞLU 33) | csag., turki, tar., szárt, krími, azerb., khívai, turkm. *bay* 'der Strick, das Band, die Fessel' (RADL. IV, 1446)) | sór, leb., szag., koj. kacs. *pağ* 'der Strick, der Bindfaden, die Schnur' (RADL. IV, 1132) | kirg., kaz. *bau* 'der Strick, die Schnur' (i. h. 1431) | kún *bav* 'vinculum' | miser *baw* 'Band' | bask. *bau* 'ua.' | bar. *pau* 'der Strick' (RADL. IV, 1126) | kaz. *bäj* 'Verband' | jak. *bīa* 'Strick' (BÖHTL. 136) | oszm. *bayi* 'der Reiz, die Verzückung, die Bezauberung; das Bündel' (RADL. IV, 1450) | szárt *bayu* 'die Binde' (i. h. 1455) | oszm. *bayji* 'der Reiz ausübt, der Zauberer' (i. m. 1453); *bayji* 'ua.' (i. h. 1470) | kaz. *bayuč'i* 'ein Wahrsager' (i. m. 1455) | karacsáj *bayuču* 'Arzt' (PRÜHLE: KSz. X, 90); *baymčaq* 'ua.' (uo.) | kumük *baymčak* 'ua.' (NÉMETH: KSz. XII. 99) | csag. *bayiš* 'das Band, die Binde, das Gelenk; das Strickwerk des Zeltes' (RADL. IV, 1455) | tar. *begiš* 'ua.' (uo.). | ujj. *bayliq* 'angebunden, befestigt, geschlossen' (i. h. 1136) | csag. *bayliq* 'gebunden, Knoten' (Šejx Sul., ed. Kúnos 18) | turki, csag., tar., szárt *bayliq* 'gebunden, festgebunden; ein Strick zum Festbinden eines Bündels; das Garbeband' (RADL. IV, 1459) | oszm., trkm. *bayli* 'angebunden, gebunden' (uo.) | kaz. *bauli* 'mit

einem Stricke, gebunden, angebunden, in Bündeln' (i. h. 1434) | kirg. *baulu* 'ua.' (uo.) | bar. *paulu* 'angebunden' (i. h. 1126). Ebbe a csoportba tartozik természetesen a magyar *báj* is (< tör., vö. EtSz. I. 230).

Kāšγ. *bayla*- 'bündeln' | Ibn Muhannā *bayla*- 'ua.' | Abū Hayyān *bayla*- 'ua.' | ujj. *bayla*- 'ua.' (idézeteket l. feljebb) | oszm., azerb., kún, trkm., khívai, krími *bayla*- 'anbinden, festbinden, binden, einen Knoten machen' (RADL. IV, 1456) | csag., turki, tar. *bayla*- 'ua.' (i. h. 1458) | oszm., krími *baylan*- 'gebunden sein' (uo.) | Kāšγ. *baylan*- 'ua.' | oszm., krími, azerb. *baylat*- 'binden lassen' (RADL. IV, 1458) | csag. *baylat*- 'ua.' (uo.) | Kāšγ. *baylat*- 'bündeln lassen' | turki *baylaş*- 'zusammenbinden' (RADL. IV, 1459) | csag. *baylayubug* 'verbunden, vereinigt' (i. h. 1458) | csag., turki *baylayliq* 'gebunden' (uo.) | tar. *baylaş* 'das Bündel' (i. m. 1459) | oszm. *baylama* 'das Binden, das Anbinden' (uo.) | leb., kojb., sór *paġla*- 'binden, zubinden' (i. h. 1136) | leb. *paġlal*- 'angebunden sein' (uo.) | bar. *paula*- 'binden, anbinden' (i. h. 1126); *paualal*- 'gebunden sein' (uo.) | kirg., kar. L. T. *baila*- 'anbinden, festbinden, zubinden, verpflichten, bezeugen' (i. h. 1427) | csag. *baila*- 'ua.' (uo.) | balkár *bajla*- 'binden, anbinden' (PRÖHLE: KSz. XV, 205) | karacsáj *bajla*- 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 90) | kumük *bajla*- 'kötni, megkötni' (NÉMETH: KSz. XII, 100) | kirg. *bailan*- 'sich anbinden, sich binden an Etwas; an Etwas gebunden sein' (RADL. IV, 1428); *bailanis*- 'mit Jemanden zusammengebunden sein, verbunden sein' (uo.); *bailat*- 'anbinden lassen' (uo.); *bailastır*- 'die Leitstricke der Pferde zusammenbinden' (uo.); *baida*- 'anbinden' (i. h. 1429) | kirg. *bailan* 'das Binden, die Bedingung, das Bündniss, das Versprechen, die Bestätigung' (i. m. 1427) | kumük *bajlau* 'kötés' (NÉMETH: KSz. XII, 100) | kirg. *bailalü* 'das bindende Wort, das letzte, entscheidende Wort' (RADL. IV, 1427); *bailam* 'die Binde, das Band zum Binden' (i. h. 1428) | kumük *bajlam* 'csomó, virágcsokor' (NÉMETH: KSz. XII, 100); *bajlama* 'kötés' (uo.) | kaz. *bäilä*- 'binden, anbinden, verbinden' (RADL. IV, 1571); *bäilän*- 'angebunden, verbunden, gebunden werden' (uo.); *bäilänis*- 'sich an Jemand binden, sich anhängen, hängen bleiben, anhäkeln' (uo.); *bäilät*- 'binden, anbinden, zubinden lassen' (uo.); *bäiläü* 'das Wickeln, Einwickeln eines Kindes' (uo.); *bäiläüč* 'die Binde' (uo.); *bäiläčäk* 'der sich Anhäkelnde, der Verleumder, Klätscher' (uo.); *bäiläwič* 'der Verband, das Angebundene' (uo.); *bäiläm* 'das Bündel, der Band, das Bouquett' (uo.) | tüm. *bäilis* 'angebunden' (i. h. 1572).

Első pillanatra hajlandók volnánk talán — az ú. n. Ablautszerű elsőszótagbeli $a > u$ változás figyelembevételével — rokonságot keresni, a *bay-* (*bay*) és az eredetileg szereplő és a lejjebb tárgyalandó tör. *buyul*-csoport között, ha azonban jobban szemügyre vesszük a *bay* 'kötél, kötelék' és *bay-* 'kötni' kiinduló pontokat, akkor be kell látnunk, hogy mindkét szó voltaképpen származék. Nem lehet ugyanis kétség a felől, hogy az alapszó az ujj. *ba-* 'binden' (RADL. IV, 1117: *pa-* hibás olvasat), a régi szótári anyagból még a szárt *banča* 'das Bündel' szót (i. h. 1472) is ide kell vonnunk. Az újabban kiadott szövegekben igen sokszor fordul elő ez a szó, vö.: KÁŠŸ. *ba-* 'anbinden; flechten (Hürde)'; *ban-* 'angebunden werden' | ujj. *ba-* 'attacher, lier' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 265); CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü c. munkájában (Istanbul 1934, 23. l.) idetartozó adatokat idéz még: az Uigurica II, III és a Manichaica I és III-ból, valamint a Chuastuanift-ból.

Ami mármost a deverbális *-y* névszóképzős *bay* alakot illeti, a magyarázat igen egyszerű, u. i. ez a *-y*, *-g* a leggyakoribb képzők közé tartozik. A deverbális igeképző *-y*, *-g*, már a ritkább jelenségek közül való, de egynéhány egészen biztos példánk itt is van, vö. RAMSTEDT, Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XXVIII, 3:14—6, 59; ZAJĄCZKOWSKI, Suffiksy 110—1. Különben talán ez utóbbi magyarázat felesleges is, mert a törökben származtatott nomenek lehetnek minden további nélkül igetővek is (tehát nemcsak ú. n. alapszóknál van meg a nomen verbum-felfogás): *dat* 'goût' ~ *dat-* 'goüter', *ayrı* 'douleur' ~ *ayrı-* 'avoir mal', *ojuľa* 'couture provisoire' ~ *ojuľa-* 'bâtir (couture)', *dolaš* 'enroulement' ~ *dolaš-* 'tourner', *oyraš* 'rencontre' ~ *oyraš-* 'se rencontrer' stb., vö. DENY, Gram. Turque 239—41.

Mongol:

Irod. mong. *bay* 'liasse, paquet (d'herbes), fagot, gerbe; une compagnie de soldats, détachement de soldats'. (Kow. II, 1087) | irod. oirat *bay* 'күст, куча, пук stb.' (POZDNEEV 121) | monguor *bag* 'arbre, arbrisseau, buisson' (DE SMEDT—MOSTAERT 18);

irod. mong. *baysi-* 's'assembler en quantité'; *baysim-a* 'par groupes, tumultueusement'; *baysira-* 'se serrer; se presser en foule s'attrouper' (Kow. II, 1080); *bayla-* 'faire un fagot, un paquet, fagoter; diviser les soldats par détachements, par les pelotons'; *bayłaya*, l. fent.; *bayłayala-* 'mettre en tas, entasser, mettre en paquet, en fagot; placer des troupes par détachements'; *baylara-* 's'entasser,

se réunir en groupe; se tenir par détachements' (i. h. 1090—1); *bačča* 'un paquet, trousseau, dossier, rouleau, faisceau'; *baččatu* 'centenier des troupes chinoises' (i. h. 1092) | irod. oirat *baqlā* 'связка, узел, связанная кипа вещей, пучек'; *baqla-* 'увязать, завязать в связку' (POZDN. 122) | burját *baqla* 'вязанка' (PODG. 59).¹⁾

M a n d z s u - t u n g ű z :

Mandzsú *baqsan* 'Bündel, Trupp'; *baqsala-* 'Bündel bilden; die Soldaten in einzelne Trupps abteilen'; *baqsatu* 'Unteroffizier' (GABELENTZ 16, ZACHAROV 481) | olcsa *baksa* 'узел' (SANŽEEV, Paralleli 686).

Ha már most a *baglya*-féle magyar adatokat vesszük eredetibbnek, akkor forrásául bátran egy ócsuv. *baylay, esetleg *baylŷy alakot vehetünk fel, amelynek szóvégi *ó* > *a* változását egyéb példák is igazolhatnák: ócsuv. *čapay > magyar *csipa*, ócsuv. *äkŷ > magyar *ekő* > *eke*.

Ha azonban a *baglya* elsőszótagbeli *a*-ját dunántúli másodlagos fejlődésnek tekintjük Gomboczcal, akkor eleve el kell utasítanunk a tör. *ba-* 'kötni, megkötni' ige megfelelő származékával való magyarázatot, és meg kell maradnunk Gombocz, BTLw. 49 (vö. EtSz. I, 445) eredeti egybevetése mellett, annak a megjegyzésével, hogy

¹⁾ Nem világos a fenti mongol adatok összefüggése a következő mongol és mandzsú-tungúz szavakkal: irod. mong. *bayta-* 'avoir une place, être placé, contenu, entrer dedans; contenir, renfermer'; *baytaya-* 'mettre, placer dedans'; *baytasi ügei* 'qui ne peut pas être inséré'; *baytara-* 'être contenu; pénétrer, passer à travers'; *baylasi ügei* 'qui ne peut pas être contenu, renfermé' (Kow. II, 1081—91) | irod. oirat *baqta-* 'вмещаться, поместиться'; *baqtā-* 'вмещать, поместить, уместить'; *baqtara-* 'вмещаться в средину, глубоко врезаться внутрь чего либо' (POZDN. 121) | monguor *p'agda-* 'pouvoir entrer dans, être contenu dans, se coucher (soleil, lune)' (DE SMEDT—MOSTAERT 301) | ordosz *baq'ta-* 'ua.' (uo.) | siringol *bakta-* 'se coucher (soleil)' (uo.) | darchat *baqta-* 'уместиться' (SANŽEEV 55) | khalkha *baqta-* 'вместиться' (POPPE, Praktičeskij učebnik 165) | mogol *baqtanā* 'findet Platz' (RAMSTEDT 23) | mandzsú *baqta-* 'enthalten, umfassen, in sich begreifen; fassen; ertragen stb.'; *baqtambu-* 'umfasst werden'; *baqtanda-* 'fassen, Raum haben' (GABELENTZ 16; ZACHAROV 472) | szolon *bakta-* és *batta-* 'вместиться' (POPPE 42—3); *baktā* 'убежище' (uo.). Tisztán alaktani szempontból alig emelhetnénk kifogást az itt felsorolt *bayta-* és *bayla-* származékoknak a fent tárgyalt csoporthoz való kapcsolása ellen, jelentésánlag azonban kétségtelenül mutatkoznak bizonyos nehézségek. Nyilván ezért csatolta VLADIMIROV, Sravn. gr. 281 a *bayta-*, *bayla-* 'être placé, contenu' jelentésű szavakat az irod. mong. *bayi-* 'lenni' < **bayi-*, továbbá *bayu-* 'leszállni, megtelepedni' stb. szócsaláddhoz. Ha így van a dolog, akkor nagyon valószínű, hogy e szócsalád és a fenti csoport közt keveredés történt.

az ott idézett kazáni, altaji, toboli, baraba, küerik és jakut adatok, melyek alapján egy ócsuv. *buɣul 'Heuschober' alakot vett fel, korántsem tartoznak a török szókincs izolált, megfejtethetlen szavai közé, ellenkezőleg egy nagyon kiterjedt, gazdag szócsalád tagjai. E szócsaládnak meglehetősen érdekes oldalhajtásai vannak nemcsak a törökben, hanem a mongolban is, sőt nem lehetetlen, hogy esetleg finnugor, ill. uráli rokonsággal is számolnunk kell.

Török:

Tar. *boy-* 'über Kreuz binden (die Füße oder Hände)' (RADL. IV, 1647) | oszm., tar. stb. *boy-* 'die Kehle zusammendrücken, zuschnüren' (uo.) | Kāšγ. *boy-* 'würgen, ersticken'¹⁾ | kking. *bōla-* 'binden, anbinden, zubinden' (i. h. 1670) | kaz., kirk. *bū-* 'binden, zubinden, zusammenbinden; erwürgen' (i. h. 1799) | alt., tel. *pū-* 'zubinden, zuschnüren, erwürgen' (i. h. 1360); *pūla-* 'anbinden' (1373) | leb. *puɣula-* 'zubinden' (i. h. 1362) | oszm. *boqayī* 'die Fussfessel' (i. h. 1645); *boqayīla-* 'die Füße fesseln' (uo.); *boqayīlīq* 'Stelle wo die Fesseln angelegt werden' (i. h. 1646) | csag., turki *boqča* 'die Rolle, der Koffer, der Packsack' (i. h. 1647) | turki *boqčala-* 'einwickeln, ein Bündel machen' (uo.) | kirk. *boqša* 'die Rolle stb.' (uo.) | tel., alt. *poqčō* 'der Koffer' (i. h. 1264) | bar. *poqsaq* 'die Fessel' (i. h. 1265); *poqsala-* 'fesseln' | kumük *boqča* 'boriték' (NÉMETH: KSz. XII, 102) | balkár *boqča* 'Beutel, Geldtasche' (PRÖHLE: KSz. XV, 209) | Kāšγ. *boxtai*, *boxtui* 'Kleidersack, Kleiderbündel' | Kāšγ. *boy* 'Kasten, Sack, Bündel' | óoszm. *boy* 'Bündel, Ranzen' (VÁMBÉRY, Alt-Osm. SprSt. 152) | csag. *boyan* 'die Fesseln' (RADL. IV, 1648); *boyaq* 'Schlinge, Fusskette' (Šejx Sul., ed. KŰNOS 29) | ujj. *boyayū* 'kötélék, bilincs, békó' (CAFEROGLU, Uygur szözlüğü 34) | csag. *boyan*, *boyayū* 'fers pour enchaîner' (PdC. 172) | oszm. *boyu* 'der Knoten, das Gelenk, Glied, das zwischen zwei Gelenken liegt' (i. h. 1650) | csag. *boyu* 'Mundstück, Halsschmuck' (Šejx Sul. 30) | oszm., kún *boyun* 'das Gelenk' (i. h. 1651) | kaz. *boyol* 'Schober' (EtSz. I, 445) | csag., trkm. *boyuru* 'der eiserne Halsring' (i. h. 1652) | csag. *boyum* 'Knoten, Verknüpfung' (Šejx Sul. 30) | oszm.

¹⁾ A felsorolásban mellőztem a *boy-* 'megfojtani' változataiban a teljességre való törekvést, hasonlóképen kirekesztettem a *boy-* 'megfojtani' származékának tartott *boyaz*, *boyuz* stb. 'torok, gége' alakjait és származékait. Noha idetartozásuk nagyon valószínű, jelentéstani szempontból a fent tárgyalt adatokkal szemben kitérést jelentene részletes vizsgálatuk.

boγum 'der Knoten, das Gelenk; der Halsring' (RADL. IV, 1653); *boγumlu* 'geknötet stb.' (uo.) | kkirg. *poγōq* 'die Halsschnur, das Collier' (i. h. 1265) | oszm. *boγča* 'das Bündel, das Paket' (i. h. 1665); *boγčala-* 'einwickeln' (uo.); *boγču* 'der Bindfaden, die Schnur' (uo.) | Kāšγ. *boyla-* 'in den Kasten legen' | oszm. *boγmaq* 'die Knoten, das Gelenk, die Fingerglieder; der Halsring, das Collier' (i. h. 1656); *boγmuq* 'das Halsband' (uo.) | csag. *boγmaq* 'Knoten, Band' (Šejx Sul. 29) | Kāšγ. *boγmaq* 'Hemdenknopf; Halsband der Braut' | kkirg. *bōlū* 'angebunden' (RADL. IV, 1670) | csag. *boγayu* 'die Fussfesseln' (i. h. 1656) | kaz. *buqča* 'ein Ledersack' (RADL. IV, 1804).
 Tob. *buyau* 'die Fessel' (i. h. 1805); *buyaula-* 'in Fesseln legen' (uo.) | kumük *buyau* 'lánc, békó' (NÉMETH: KSz. XII, 104) | bar. *puγau* 'die Fessel' (RADL. IV, 1362) | csag. *buyayu* 'Fessel, Band, Kette' (Šejx Sul. 33); *buyaq* 'Schlinge, Ring' (uo.) | oszm. *buyu* 'die Hexerei' (RADL. IV, 1806) | azerb., turki *buyun* 'das Gelenk' (uo.) | Kāšγ. *buyun*, *buyin* 'Gelenk am Finger oder am Rohr' | kara-csáj *buyou* 'Pferdefessel' (PRÖHLE: KSz. X, 95) | kar. L. T. *buquw* 'die Kette' (RADL. IV, 1807) | szárt, turki *buyum* 'das Gelenk' (uo.) | jak. *buyul* 'Heuschober' (BÖHTL. 143) | leb., küer. *puγul* 'der Heuschober, der Heuhaufen' (RADL. IV, 1362) | tob., bar., küer. *muγul* 'der Heuhaufen' (i. h. 2174) | tob. *muγulla-* 'das Heu in Haufen sammeln' (uo.) | szárt., csag. *buyma* 'die Schlinge' (i. h. 1808) | csag. *buyču* 'dünner Bindfaden zum Umwickeln des Bogens' (uo.) | Kāšγ. *buysuq*, *buγsuq* 'Fessel' | csag. *buγanxu* 'Gelenk, Knoten, Fussfessel' (Šejx Sul. 33); *buγar* 'Kette, Fussfessel, Halsband' (uo.) | tob., bar. *buag* 'ein Büschel Getreide, das man mit der Hand fasst, um es mit der Sichel abzuschneiden' (RADL. IV, 1799) | bar. *puag* 'das Strumpfband' (i. h. 1360) | balkár *bu'un* 'Gelenk, Handgelenk' (PRÖHLE: KSz. XV, 212) | alt. tel. *pū* 'das Band, der Strick' (RADL. IV, 1360) | alt., tel. *pūl* 'der Heuhaufen' (i. h. 1373) | tel. *pūlalū* 'angebunden' (i. h. 1374); *pūlaš* 'das Bündel, die Garbe' (uo.) | tel., leb. *pūlam* 'ua.' (uo.) | kaz. *bīγau* 'die Fussfesseln' (i. h. 1726); *bīγauli* 'der in Ketten gelegte, der Galeerensklave' (uo.); *bīγaula-* 'in Ketten legen' (uo.); *bīγaulan-* 'in Ketten sein' (uo.) | bask. *bīγau* (KATAR. vö. EtSz. I, 333).

Ebben az összeállításban *boγ-* (*boq-*) és *buy-* alakok szerepelnek egymás mellett. Az *u-*s alakok egyrésze (pl. a kaz. *buqča*) eredeti elsőszótagi *o-*-ra vezethető vissza, hogy azonban az ugyanazon nyelven belül mutatkozó eltérések, amilyen pl. az oszm. *boyu* és

buju, hogyan magyarázandók hangtani szempontból, ma még nem eléggé világos. Az esetleg felveendő két csoport különben jelentés-tani szempontból annyira összebonyolódott, hogy valósággal szét-választhatatlan. Lehet, hogy idővel, a török vokalizmus pontosabb ismerete alapján bizonyos kérdések még tisztázhatók lesznek itt. A kazáni *-i*-s alakok a többi *u*-s alakkal szemben viszont már ma is szabályos változatoknak tekinthetők. (Ez a híres török—mongol Ablaut-féle változás egyik esete).

Amint láthatjuk, a származékok közt megtalálhatók *békó* sza-vunk (< tör., vö. EtSz. I, 332—4) legközelebbi megfelelői is.

M o n g o l :

Irod. mong. *boju-* 'enveloppe, lier, bander, panser, attacher, nouer; barrer le chemin à; réprimer, dompter, maîtriser; faire perdre la tête, vaincre son adversaire; s'obliger, s'engager' (Kow. II, 1161); *bojudala-* 'enveloppe, lier, bander (i. h. 1163); *bojuļa-* 'ordonner d'enveloppe stb.' (i. h. 1164); *bojuļa-* 'être enveloppé stb.' (i. h. 1166) | irod. oirat *bō-* 'взять, завязать во что. завернуть, прудить, запрудить, препяствовать' (POZDN. 128); *bōqda-* 'быть завязану, закрыту' (i. h. 130); *boqči-* 'поджаты ноги; стреножить лошадь' (uo.) | monguor *bō-* 'lier, fermer en liant' (DE SMEDT—MOSTAERT 26) | ordosz *bō-* 'ua.' (uo.) | monguor *bōga-* 'faire ou laisser lier' (uo.); *boroglie-* 's'étrangler, étrangler, suffoquer' (i. h. 28) | ordosz *bō-* 'se pendre' (uo.) | irod. mong. *boju* 'lie, attache, noue, panse; bracelet, anneau' (Kow. II, 1160); *bojuļa* 'bandeau, anneau, bracelet' (MUNKÁCSI: NYK. XXXII, 381 szerint ez a mongol szó volna a magyar *búga* forrása; teljesen helytelen, vö. EtSz. I, 441) (i. h. 1162); *bojubéi* 'ua.' (uo.); *bojus* 'bracelet, ornements du poignet' (uo.); *bojudasun* 'enveloppe que les hommes mettent à leurs pieds' (i. h. 1163); *bojudal* 'enveloppe, ruban, bandage, emballage, étui' (uo.); *bojul* 'esclave; servitude' (uo.); *bojuļa* 'dont on se sert à envelopper, à lier, à attacher; courroie, cordon, enveloppe, étui, couverture; faisceau, paquet, liasse' (i. h. 1164); *bojuļjuur* 'gorge, gosier, pharynx' (i. h. 1165; vö. a tör. *bojaz*-csoportot); *bojuļjuurda-* 'ordonner de saisir par la gorge, d'étrangler' (uo.); *bojuimi* 'lacet pour prendre les oiseaux et les autres bêtes' (uo.); *bojumida-* 'attraper avec un lacet, tenir par la corde (un cheval non dressé)'; *bojumila-* 'serrer la gorge, étrangler' (uo.); *bojuimiylala-* 'attraper avec un lacet' (i. h. 1166); *bojuimiylalaļa-* 'être attrapé par un lacet'; *bojuča* 'fascine, fascinage' (uo.); *bojča,*

boγču 'valise, portementeau fait de peau et de toile' (i. h. 1212) | irod. oirat *boγčō* 'деревянный подподушник, куда кладут всякия мелочи' (POZDN. 130) | monguor *bōDOG* 'cordon, ficelle' (DE SMEDT—MOSTAERT 26) | ordosz *bōDOk* 'ua.' (uo.) | monguor *bōlōγ* 'pièce de bois qu'on met entre les jambes d'un animal pour l'empêcher de courir' (i. h. 28).

Belső mongol fejlődésnek kell felfognunk az első szótagbeli *-o*-val szemben mutakozó *-a*-s alakokat, mint pl. irod. mong. *baγuu* 'collier' (Kow. II, 1060); *baγubčei* 'bague bracelet, anneau' (i. h. 1061); *baγuta* 'coussinet du collier' (uo.); *baγalγar*, *baγalγur*, *baγulγar* 'gosier, tranche-artère, gueule, george' (i. h. 1059) | monguor *baγur* 'bracelet' (DE SMEDT—MOSTAERT 19).

Sokkal érdekesebb, hogy a mongolban is vannak *u*-s alakok: irod. mong. *buqul* 'une meule de foin' (Kow. II, 1160); *buqulala-* 'mettre le foin en meules' (uo.) | burját *bukul*, *buxul*, *boxol* 'Heuschöber, Heuhaufen' (CASTRÉN, Burj. 170.); *bukullenam*, *buxul-lenap*, *boxollenap* 'häufen' (uo.) | irod. mong. *buγuu* 'bracelet, ornement du poignet' (Kow. II, 1160); *buγulya* 'joug' (uo.); *buγuy* 'ua.' (i. h. 1166) | irod. oirat *buγuu* 'браслет, большое кольцо, кольце-видный' (POZDN. 134.)

M a n d z s u - t u n g ú z :

Mandszu *bohi-* 'den Fuss einwickeln'; *bohigō* 'Weiberstrumpf' (GABELLENTZ 23; ZACHAROV 512). Nem tartozik ide a mandszu *bofun* (régii alakja *bofu*) 'Hülle, Umschlag; Bündel' és *bofula-* 'einwickeln'. A *bofun* ugyanis kínai jövevény < kín. *pao-fu*, vö. P. SCHMIDT, Chinesische Elemente im Mandschu: Asia Major VII, 607 | goldi *bokkiu-*, *bókki-* 'binden, fesseln' (GRUBE 111) idetartozása szintén kétes.

Az esetleges finnugor megfelelőkre vonatkozólag l. a magyar *boγ* rokonait, vö. EtSz. I, 441—2.

A *boγ-* és *buγ-* szócsalád származékai közül a török *buγul-* mongol *buqul-*-t a magyar *boglyá*-val való egybevetésre elsősorban jelentéstani okok ajánlották. Közelebbről megvizsgálva ezt az egybevetést, a mongol eredet feltevése eleve elesik hangtani nehézségek miatt (szóközépi *-χ-*, *-q-* a magyar *-g*-vel szemben), nyilván ezért maguk a mongolos elemek hívei sem védelmezték.

Azonban az is bizonyos, hogy a török *buγul-*-ból való származtatásnak is vannak hangtani nehézségei. Ezek áthidalására GOMBOCZ a várható magyar *bogoly helyeit mutakozó *boglyá*-t ana-

lógias alakulásnak magyarázta. Ha azonban figyelembe vesszük legrégebb török jövevényszavainkban a hangzóközi *-g-*, *-γ-* alakulását, pl. ócsuv. *joγur → magyar *gyúr*, *jiγil → *gyül*, *ayil → *ól*, *büγü → *bü*, *büγüči → *bölcs* stb., akkor a török *buyul* magyar folytatása is talán inkább *büly → *böly*-féle alak lehetne, természetesen csak akkor, ha a fenti példákkal kronológiailag egy rétegbe tartozik.

Boglya szavunk közvetlen forrását tehát nem tudjuk teljes biztonsággal megjelölni, az azonban bizonyos, hogy akár a *bay-*, akár a *buy-* (*boy-*) származékai közt is keressük azt, török területen kell maradnunk.

9. o k. (BÁLINT, Párhuzam 37; NÉMETH: Nyr. XLII, 246.)

A megfelelő adatok törökből és mongolból mutathatók ki.

Török: ujg. *uq* 'Meinung, Bedeutung, Verständnis' (RADL. I, 1605); *uq* 'verstehen' (i. h. 1607); *uq* 'comprendre' (P. PELLLOT, La version ouigoure: T'oung Pao XV, 257); *uq* 'verstehen, einsehen'; *uqit* 'verstehen lassen'; *uqun* 'einsehen, eingestehen' (BANG—GABAIN, Anal. Index); *uqtur* 'erläutern, verstehen' (BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte VI, 148. sor); *uqγuluy* 'verständig' (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 20—1, 314. sor; vö. PELLLOT: T'oung Pao XXVII, 343) | Kāšγ. *uq* 'verstehen', *uqsa-* 'zu verstehen wünschen', *uqtur* 'verstehen lassen', *uqul* 'verstanden werden', *uquš* 'verstehen', *uquš* 'Klugheit', *uqušlīγ* 'Klugheit' | Ibn Muḥannā: *uq* 'знать, понимать', *uqtur* 'учить' (P. M. MELIORANSKIJ, Arab filolog o tureckom jazkye, 072); A. БАТТАЛ konstantinápolyi kiadása (1934) ugyanezt a szót idézi még (79) Abū Hayyān-ból és Rabγuzī-ból is.

Mongol: irod. mong. *uγ* 'commencement; raison, motif; racine' (Kow. I, 225); *uqa-* 'concevoir, comprendre, deviner, penser attentivement à qc.' (i. h. 357); *uqayan* 'esprit, raison; sagesse; connaissance' (uo.); *uqayuluyči* 'qui instruit, interprète' (i. h. 358); *uqayul* 'faire comprendre' (i. h. 359); *uqaburi* 'entendement, capacité' (uo.); *uqasi ügei* 'sans raisonnement' (uo.); *uqala-* 'entendre, comprendre stb.' (uo.); *uqalča-* 'comprendre ensemble' (uo.); *uqam-jitai* 'fort concevable' (uo.); *uqayda-* 'être compris' (uo.) | irod. oirat. *uq* 'род, происхождение' (POZDN. 52); *uqān* 'ум, разум, смысл' (i. h. 47.); *uqa-* 'понимать, вмать, заметить' (uo.); *uqayul* 'дать возможность понять' (uo.); *uqala-* 'вообразить' | burját *uqan* és *uqān* 'Verstand; ум' (CASTRÉN, Burj. 101, PODGORBUNSKIJ 315) | khal-kha *uqē* 'értelem' (VLAD., Sravn. gr. 354). Mongol jövevény a tun-

gúz *ukán* 'Verstand' (CASTRÉN, Tung. 76) | szolon *uxā* 'сознание, разум' (POPPE 75).

Ok szavunk azért került a mongolosság gyanújába, mert először csak RADLOFF fent idézett két ujur adatát ismerték, azokat pedig mongol jövevényeknek tartották. Ma látjuk, hogy a szó a törökben sokkal jobban el van terjedve, mint először gondolták. Feltűnő, hogy a mongol szó az irodalmi források gazdagságához sehogysem illő vékony erecskében csörgedezik a nyelvjárások területén. A török és a mongol szó viszonya különben szabályos az altaji nyelveken belül: a török rövid tővel szemben magánhangzós tővég mutatkozik a mongolban. Annak a nehézségnek a tárgyalásával, melyet mongol jövevényszavaknak az ujurban való feltételezése jelentene, alább foglalkozunk.

10. ige. (FOGARASI: NyK. V, 282; BÁLINT, Párhuzam 22; SIMONYI: FUF. I, 127; MUNKÁCSI: KSz. II, 197; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15.)

Ige szavunkat is ugyanabba a kategóriába sorolták, mint az *ok*-ot, azaz a török (ujgur) adatokat mongol jövevényeknek tekintették, azonban, mint majd kiderül, — teljesen alaptalanul.

De lássuk előbb az adatokat. Teljesen bizonyosnak tekinthetjük továbbra is a mongol megfelelőket:

Irod. mong. *üge* 'mot, terme, parole, expression; langue, discours; don de la parole' (Kow. I, 554); *ügesē* 'consulter, délibérer' (i. h. 557); *ügesel* 'délibération, conseil stb.' (uo.); *ögüle* 'parler, dire, proférer, prononcer, raconter' (i. h. 569); *ögülesi ügei* 'ineffable, inexprimable, indicible' (i. h. 568); *ögülel* 'action de dire, prononciation, mot, verbe' (uo.); *ögülelde* és *ögülelče* 's'entretenir' (i. h. 569); *ögülelge* 'action de parler' (uo.); *ögülemer* 'qui aime à parler' (uo.); *ögülegül* 'faire parler' (i. h. 570); *ögülegde* 'être dit' (uo.) | irod. oirat *üge* 'слово, реч' (POZDN. 61); *ögüle* 'говорить, сказывать' (i. h. 41) | khalkha *üg, ügə* 'szó' (VLAD., Sravn. gr. 327) | burját *üge* 'Wort' (CASTRÉN, Burj. 104) | monguor *uge* 'parole stb.' (DE SMEDT—MOSTAERT 467); *culie* 'parler' (i. h. 141) | ordos *uge* 'szó stb.' (i. h. 467); *uguele* 'beszélni stb.' (i. h. 141) | dahúr *ugé* 'слово' (IVANOVSKIJ 40).

Mongol jövevények: szolon *ug, uge, üge* 'слово' (POPPE 75) orocs *ugučöhö* 'speak!' (P. SCHMIDT, The Language of the Oroches 60).

A törökből idevonták a következő adatokat: GOMBOCZ, BTLW. 86 idéz egy ujjur *üge* 'Wort' adatot VÁMBÉRY után, MUNKÁCSI: NyK. XXXII, 389 pedig a magyar igéhez kapcsolja az *igér* szót is, és ez utóbbi támogatására idézi: *ögü-* (RADLOFF után) és *üge-* 'sagen, reden' (VÁMBÉRY után). Ezeket az ujjur adatokat a továbbiakban MUNKÁCSI (GOMBOCZ szerint sem alaptalanul) összekapcsolja az oszm. *öjüt* 'Rat, Ermahnung' stb., *öjrän-* 'lernen', *öjrát-* 'lehren' szavakkal.

Vegyük azonban közelebbről szemügyre ezeket az adatokat.

Legelőször is a VÁMBÉRYNAK tulajdonított ujjur *üge* 'Wort' sehol sem található, ill. a valószínű tévedés alapját képező szó a VÁMBÉRY-féle *Qutadyu bilig* kiadásban csakugyan előfordul, azonban mongol jelzéssel. Ez a mongol adat van itt egybevetve egy ujjur *üge-* 'sagen, reden' igével, ugyanezt az adatot vette fel szótárába RADLOFF is (I, 1195). Ha azonban gondosabban megnézzük a *QB.* kérdéses helyét, melynek alapján VÁMBÉRY és főleg RADLOFF az *ögü-* 'beszélni' ujjur szót forgalomba hozta, kiderül, hogy a forrás: féves magyarázat.

RADLOFF nagy szótára idézett helyén a kérdéses verspár — az ismert hibás olvasást módosítva — így hangzik:

ädi jaqš'i aimiš biliglig bögü biliglig sözüni ölmışcä ögü

'sehr gut hat gesprochen der wissensreiche Weise, rede des Wissenden Worte bis zu deinem Tode!' RADLOFFNAK ez a fordítása az *A*-kézirat meglehetősen romlott szövege után készült. A *Qutadyu bilig* kiadásában (II, 445) már a *B*-kézirat szövegét közli (ugyanígy a facsimile-ben is), amelyben a rövid idézet három helyen tér el az előbbi szövegtől, nevezetesen: a *bögü* helyett (ami nem is rimelt!) *bögü*, a *sözüni* helyett *sözini* és az *ölmışcä* helyett *ömişcä* olvasható. Az új szöveghez új fordítást kapunk: 'sehr gut hat gesprochen der kenntnisreiche Weise, das Wort des Wissenden lobt man nach Gebühr'. Azt látjuk, hogy a fordítás nemcsak ott tér el a régítől, ahol az új szóval kellett számolni (*ömişcä* 'gemäss dem Verstehen'), hanem az *ögü* jelentése is megváltozott, u. i. RADLOFF az eddigi, feltett, sehonnán nem igazolt 'sagen, reden' értelmezés helyett a csagatájából, ujjurból stb. jól ismert és a jelen esetben is jól illő *ögü-* 'loben' magyarázatot fogadta el. És ha figyelembe vesszük, hogy a RADLOFF-féle kiadásnál jóval nagyobb — sőt mintaszerű — gonddal készült nagyszámú ujjur kiadványokban, melyeket Berlinben és Párizsban tettek közzé, sehól 'sagen, reden' jelentésű ujjur *ögü-* ige nem fordul elő, akkor tovább semmi kétségünk nem

lehet a felől, hogy az ujjur *üge*, *üge-* és *ögü-* 'szó', ill. 'beszélni' téves adatok, és szótárainkból egyszerűen törlendők.

A MUNKÁCSI idézte oszmánli szavak a következő török adatokkal függenek össze (nem teljes a felsorolás, csak a főbb típusokat adjuk): ujj. *ögüt* (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 22); Kāšγ. *ögüt* 'Rat', *ögütlä-* 'ermahnen', *ögrän-* 'sich gewöhnen, lernen', *ögrät-* 'lehren'. Kāšγ. *ök* 'Sinn, Verstand' adatát helyesen *ög-*nek kell olvasnunk, vö. ujj. *ög* 'intelligence', *öglän-* 'revenir à soi, reprendre ses sens' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 265); *ögsüz* 'irrsinnig' (RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren II, 22); Kāšγ. *ögä* 'klug, älterer, erfahrener Mann aus dem Volke, im Rang hinter dem Tigin' (vö. még: *il ögäsi*; ez ugyanolyan méltóságnév mint a török *bilgä* 'bölc's, vagy a mongol *sečen* 'bölc's'). Mindezen szavak az *ö-* 'verstehen' ige (Kāšγ.) származékai és jelentéstani nehézségek miatt nem kapcsolhatók a mongol 'szó' és 'szólni, beszélni' jelentésű adatokhoz.

A magyar *ige* és *ígér* egymáshoz való viszonyát erről az oldalról tehát nem sikerül megvilágítani (az *ígér*-t török ragos alaknak magyarázni képtelenség), ez pedig annál sajnálatosabb, mert csak a kérdés tisztázása után tekinthetjük teljesen kifogástalannak a magyar és a mongol szavak egybevetését. Egyelőre, föltételelesen azonban kimondhatjuk, hogy az *ige* azon régiebb török jövevényszavaink közé tartozik, amelyek pontos, kétségtelen megfelelőit csak a mongol nyelvből tudjuk kimutatni.

11. kölesön. (BÁLINT, Párhuzam 30; MUNKÁCSI: Nyr. XIII, 262 és KSz. II, 190; NÉMETH: Nyr. XLII, 245 és A törökség őskora 15; RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 152; MUNKÁCSI: MSFOU. XLVII, 288.)

E szó megfelelőit az eddigi felfogás szerint a következőképpen állíthatjuk össze:

Mongol: irod. mong. *kölesün*, *kölüsün* (szórványosan *kölürsün*) 'sueur, le louage, le payement, les intérêts, intérêts de l'argent prêté' (Kow. III, 2603); *kölüsüle-* 'louer, prêter; retirer de l'intérêt de son argent' (uo.); *kölüsülegül-* 'faire louer stb.' (i. h. 2604); *kölüsülegde-* 'être loué stb.' (uo.); *kölüsüči* 'ce qui travaille pour un salaire' (uo.); *kölür-*, *kölüre-* 'suer, transpirer' (uo.); *kölürge-* 'faire suer' (uo.) | irod. oirat *kölösön* 'заем, долг, плата; пот, испарина' (POZDN. 289); *kölösötei* 'беременный' (uo.); *kölörö-* 'потеть, преть, взмыслиться' (uo.) | burját *kölöhör*, *kölöhön*. *χölösö* 'Schweiss' (CASTRÉN, Burj. 115); *kölöhölnäm*, *kölöhölnäp*, *χölöhölnep*, *χölösölnep*

'annehmen, mieten' (uo.); *kölöhönse, kölöhönsi(n), xölöhönsi, xölösönéi*
 'Arbeiter, Mietling' (uo.); *kölernäm, kölernäp, kölernep, xölernep*
 'schwitzen' (uo.) | khalkha *xüllüs, xöllüs, xöllüs* 'izzadság' (VLAD.,
 Sravn. gr. 111, 330) | bait, kobdói derbet *kölsn* 'ua.' (uo.) | monguor
k'uonoru:ze 'sueur, salaire' (DE SMEDT—MOSTAERT 213); *k'uonori-* 'suer,
 transpirer' (uo.) | ordosz *k'ölösü* 'sueur' (uo.); *kölör-* 'suer' (ua.) |
 leideni névtelen *kölsün* és *kölesün* 'Schweiss', *kölsebe* 'schwitzte';
köler 'Schweiss' (POPPE 67—8).

Mongol jövevények: jakut *kölösün* 'Schweiss' (BÖHTL. 60) |
 barguzini tungúz *kuluhun* 'ПЛАТА' (POPPE 48) ← burj.

Török: csuv. *kivžan* 'auf Borg' (PAAS. 74); *kivšen* 'взаем,
 взаимы' (NIKOL'SKIJ, Russko-čuvaszkij slovarj 49).

Csuvas jövevényező: cseremisiz B. *küšən, küs:ən* 'leihweise';
 P.GEN. *küšən* 'Geborgte'; KB. RAM. *küs, küsə* 'Etwas wechselsei-
 tiges', *küsläš* 'leihen'; b. BUD. *küsü*. (RÄÄNEN: MSFOU. XLVIII, 152.)

Ha azonban ezeket az egyezéseket egy kicsit megbolygatjuk,
 akkor azt látjuk, hogy néhány kérdés még tisztázásra szorul. De
 gyerünk sorjában.

A gazdagnak látszó mongol anyag valójában mindössze két
 adatra vezethető vissza: *kölösün* és *kölüre-*. Jelentéstani szempont-
 ból elég világos az 'izzadság → fáradság → munka → munkabér'
 fejlődési sor. A 'kölsön' és a 'fizetség, bér' kapcsolatára például
 idézhetjük: irod. mong. *töliyesün, tölügesün* 'payement; un prêt,
 emprunt' (Kow. III, 1918, 1921). Ez a szó egyébként is igen tanul-
 ságos: *tölübüri* 'un prêt, emprunt, dette; gage, caution, garantie'
 (i. h. 1919); *tölüge* 'paye, payement; au lieu de, à la place de, pour,
 au nom d'un autre' (i. h. 1920); *tölügesüle-* 'acheter ou vendre au
 crédit; prendre des effets au crédit' (i. h. 1921); *tölügele-* 'remplacer
 qn., prendre la place' (uo.); *tölü-* 'payer, payer la dette' (i. h. 1922).

Ami mármost a *kölösün*-t illeti, az világosan elemezhető szár-
 mazékszó. A *-sun, -sün* jellegzetesen mongol denominális és dever-
 balis névszóképző, különösebb jelentéstani funkció nélkül (vö. POPPE,
 Die Nominalstambildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 99,
 100 és 116—7). Magában az irodalmi nyelvben *-su, -sü* alakban is
 előfordul, ez az alak azonban nem szorul különösebb magyarázatra,
 ha figyelembe vesszük, hogy a mongol szövégi *-n* a névszókban nem
 fonológiai elem: hol eltűnik, hol megjelenik. A nyelvjárásokban ez
 a képző *-s*-szel van képviselve; néhány példa a khalkhából: *cärs*
 'papír' ~ irod. m. *čayalsun* | *balgäs* 'város' ~ irod. m. *balyasun* |

cörös 'vadállat' ~ irod. m. *görügesün* | *xüllüs* 'izzadság' ~ irod. m. *kölesün* | *dawos* 'só' ~ irod. m. *dabusun* | *Dēs* 'kötél' ~ irod. m. *degēsün* stb.

Eredete, ill. funkciója után kutatva, azt tapasztaljuk, hogy: a) váltakozhatik teljesen ragtalan alakokkal: *küüsün* 'köldök' ~ *küi* 'ua.' | *dayisun* 'ellenség, háború' ~ *dayi(n)* 'ua.' | *mendüsün* 'egészség, egészséges' ~ *mendü* 'ua.'; b) váltakozhatik más képzőkkel: *örügesün* 'fele vminek' ~ *örügel* | *noyusun* 'kacsa' ~ *noyul* | *qoryusun* 'teve-trágya' ~ *qoryul* | *aryasun* 'állati trágya' ~ *aryal* | *qarbison* 'uterus' ~ *qarbing* 'pocak' (török *qarın* 'has'); c) a rokon nyelvekben (a törökben vagy a mandzsuban) ragtalan alak a megfelelője: *balyasun* 'város' ~ török *balıq* ~ mandzsu *falya* | *qadayasun* 'karó' ~ török *qadaq*; d) tekintik végül a török szóvégi *-z* mongol megfelelőjének is (voltaképen két egymástól teljesen független képző összezsengéséről van szó): mong. *qoyusun* 'üres' ~ török *qoyuz* (csuvas *хөвдл*) | mong. *dabusun* 'só' ~ tör. *tuz* | mong. *toyusun* 'por' ~ tör. *toz* | mong. *mösün* 'jég' ~ tör. *buz* stb.

Az irod. mong. *köle* alapszó igéi vagy névszói jellegét a *köliire*-alapján dönthetjük el. Minthogy jelen esetben a *-ra-*, *-re-* világosan deverbális képző (vö. RAMSTEDT: JSFOU. XXVIII, 3: 32 köv.), a *köliüsün*-*sun*, *-sün* képzőjét is deverbálisnak kell tekintenünk, épúgy mint a következő néhány példában: *quniyasun* 'gyűrődés' < *quniya-* | *nibusun* 'nyál' < *nibu-* | *uyasun* 'kötelek' < *uya-* | *nayasun* 'ragadék' < *naya-* | *qolbasun* 'kötelek' < *qolba-* stb.

A mongol *köle*-, *köliü*-ige származékának, *kölesün*-nek, a csuvas *kivžən*-nel való egybevetése ill. teljes azonosítása ellen első tekintetre súlyos kifogást kell emelnünk. A csuvas *kivžən* nem nominatívus, hanem ragos alak. Világosan kiderül ez mindenekelőtt az eddigi értelmezésekből is: 'auf Borg, *взаем*'. A ragtalan *взаем*; *emprunt*' kifejezésére körülíráshoz folyamodik a mai csuvas nyelv: *kivšen ilni* (НИКОЛ'СКИ 110), azaz 'a kölcsön vett, kölcsön kapott'. Talán némi útmutatással szolgálhat a régi ragtalan alakra a csere-misz nyelv csuvas jövevényei közül a *küs*, *küsə*, 'Etwas wechselseitiges'.

A *kivžən* szóvégi *n*-jének magyarázatául hivatkozhatunk a csuvas adverbium *n*-jelre: *tapxārən* 'időnként', *vürənən* 'helyenként', *šara pušən* 'fedetlen fövel', *kuša-kušan* 'szemtől szembe', *věše-věšən* 'végtől végig', *sivvən paxat* 'szigorúan, hidegen néz', *ikkən* kettes-

ben', *okšajän patüm* 'pénzen veszek', *väraḡän* 'lassan' stb. (AŠMARIN, *Materialy d'la izsledovanija čuvašskago jazyka* 228.)

Ezek szerint a mai *n* adverbium-jeles csuvas szó nominativus alakja *kivža vagy *kivš lehetett. Az őstörök alak visszaállításánál a következő szempontokat kell figyelembe vennünk. Az első szótag vokalizmusa valószínűleg *ü (?*ö*) lehetett; e feltevésünket támogatják a cseremisiz adatokon kívül a csuv. *xivža* 'Brustbaum' ~ kaz. *küsäk* 'Stock, Stange' egyezés (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 62; a kaz. *ü* természetesen őstör. *ö-t jelent); hasonló eset: cseremisiz *šüläš* 'atmen' ~ csuv. *šivla-* ~ kaz. *sulä-* (i. h. 64) ~ miser *sula-*. A csuvas *š* ~ *ž* általában őstörök *š* fejleményének tekintendő szó belsejében magánhangzók közt és postconsonantikus helyzetben egyaránt: *aža* 'atya' ~ köztör. *ača* | *jüžə* 'savanyú, csípős' ~ kaz. *äči*, mis. *ači*, oszm. *aḡi* | *kəžə* 'rüh' ~ kaz. *qiči* | *šüze* 'rojtok' ~ oszm. *sačaḡ* | *kaš-* 'átszállni', *kažar-* 'átszállítani' ~ kaz. *kič-* | *ḡuržə* ~ *ḡurš* 'acél; erő (italban)' ~ kaz. *qoroč* | *pərža* 'borsó' ~ kaz. *burčaḡ* stb. Szórványosan azonban az őstörök -*š*- megfelelője is lehet a csuvas *š* ~ *ž*: *ažak* 'szamar' ~ kaz. *išäk* | *pižə* 'szívós, hajlékony' ~ kaz. *pəšə* | *kəžən* 'nyeríteni' ~ kaz. *kəšnä-* | *šjžə* 'kelés' ~ kaz. *šiš*.

Magyar szempontból kielégítően meg tudnók magyarázni a *kölcsön*-t akkor is, ha a feltehető csuv. *küš, *köš-ből indulnánk ki (vö. *bölcső* < *bišiy, *gyümölcs* < *jimis), de akkor is, ha forrásul ócsuv. *küč, *köč-öt vennénk fel (*bölcs* < *büyüči, *ács* < *ayačēi stb). Valamennyi most idézett magyar példában az *l* másodlagos, s elképzelhető volna, hogy a *kölcsön* *l*-je is ilyen: a BTLw. 103-ban felsorolt *kölczön*, *külcen*, *külcsen* változatok mellett — mint PAIS DEZSŐ figyelmeztet rá — a Keszthelyi Kódex 311 *kwchon* variánst is tartalmaz (NySz. II, 395; a címszók mellett nem szerepel, csak a felsorolt példák közt).

Bármennyire is tetszetős ez a magyarázat, mégis sokkal inkább egy másik megfejtés felé hajlunk, amely nemcsak a magyar, hanem az elszigeteltnek látszó csuvas szót is közelebről megvilágítja.

A csuvas hangtan vizsgálói közül már RÄSÄNEN (MSFOU. XLVIII, 47: „l ~ Schwund“) és POPPE (KCSA. II, 78, § 22: „Die Laute *r und *l“) rámutatott arra, hogy a csuvasban az őstör. *lč és *lt mássalhangzócsoportjából az *l* el szokott tűnni. A legismertebb példák ezek: csuv. *ḡəš* 'kard, takácsborda' > cseremisiz *iš*, *iš* 'takácsborda' (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 129), votják *kis*, *kis*, úrjén *kis* (WICHMANN: MSFOU. XXI, 74) ~ köztörök *qilč*; ez az egy-

bevetés azonban nem teljesen megnyugtató, mert a csuvas adat forrása *qülč lehetne, ennek feltétele azonban az ismert tör. *qülč*, *qülč*, *qülš*, *qülis* alakok mellett nem teljesen magától értetődő | csuv. *viš-* 'messen, wägen', *viže* 'Mass, Wage' > cseremisiz *βisáš* 'abwägen, messen', *βiša* 'Wage, Mass, Gewicht', *βisáš* 'messen, wägen, wiegen' (RÁSÁNEN: MSFOu. XLVIII, 121) ~ kaz. *ülčä* 'messen', *ülčäu* 'Mass', krimi *ölčä* | csuv. *pižen* 'ein Dorngewächs' > cseremisiz *pisän* 'Distel, Hundsblume, Löwenzahn' (RÁSÁNEN: MSFOu. XLVIII, 178) ~ kaz. *bilčän* 'Tollkraut' > cseremisiz *pelčšän*, *pelčän*, *pelčšän* 'Distel, eine Klettenart' (RÁSÁNEN: MSFOu. L, 52). RÁSÁNEN e példák közé sorolja a magyar *kölcsön*-nel együtt a csuvas és a cseremisiz megfelelőket is.

Ily módon a csuvas szó rangtalan alakja *külčš, *külč, az adverbiumi *n-* jellel bővült esete pedig *külčšn lehetett, s ez utóbbinak volna pontos megfelelője a mai *kivžen*.

A magyar és a csuvas szó közt teljes az egyezés alaki és jelentéstani szempontból egyaránt. Eredetileg bizonyára a magyar *kölcsön* is határozói értelemben volt használatos — legrégebbi adatainkban ez a jelentés áll előtérben¹⁾ —, csak később fejlődött melléknévi és főnévi értelme (a NySz. nem tünteti fel ezt a jelentéstani fejlődést). A magyar szó is egész természetesen fogható fel ragos alaknak; ez a rag elvileg keletkezhetett magyar talajon is, de ha figyelembe vesszük, hogy a *kölcsön* ragtalan alakban ismeretlen, akkor talán valószínűbb, hogy már ragos alakban került legrégebbi török jövevényszavaink közé, mint pl. a csuvas vendég-szó is a cseremisizbe.

Ha *külčšn > *kivžen* magyarázatunk helyes, akkor el kell ismernünk, hogy a csuvas *kivžen* és a mongol *kölüsün* egybevetése korántsem képtelenség. Ez a kapcsolat természetesen nem olyan közvetlen, mint eddig hitték, de a mongol *kölü-*, *köle-* és a kikövetkeztethető csuvas **kül-* (a *külčš deverbális nomen-nek fogható fel) igék egyeztetése kifogástalan.

A csuvas és a mongol szó megerősítésére egyéb török forrásból is idézhetünk adatot. Maḥmūd al-Kāšyārī szótárában találjuk:

¹⁾ Vö. a NySz. II, 395 1) alatt felsorolt példáiból: *kivchon adakozyk*; *veg... kölčen*; a 2) csoportból („invicem“): *egy mást néha költsön hábor-gattyák*. Calepinusból (PAIS D. szíves közlése): 684: *mutuo* — *Vizon tagsaggal, költsön*; 559: *inucem* — *költsön*.

külüğ 'entliehn'¹⁾. Ha ezt az adatot, amely török emlékeinkben ez ideig hapax legomenon, az eredetiben ellenőrizzük, meggyőződhetünk BROCKELMANN értelmezésének (MW. 116) helyességéről. A kérdéses helyen (I, 318, 10) ugyanis pontosabban *külüğ näng* található, arab értelmezése szerint الشى المستعار azaz 'kölsönzött dolog'.

Kölsön szavunk tehát csakugyan legrégebb török jövevényeink közé tartozik, a vele egyező csuvas szó azonban nem tekinthető mongol jövevénynek, hanem a régi török-mongol szókincs egyik érdekes emlékének, melyet különben kellő megvilágításba helyez a Kašgari-féle adat.

12. ölyv. (BÁLINT, Párhuzam 38; MUNKÁCSI: NyK. XXI, 123; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15; LIGETI: MNy. XXXI, 39—41.)

¹⁾ Kašgari BROCKELMANN-féle kiadásában (Mitteltürkischer Wortschatz: Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Bp. 1928), i. h. a *külüğ* címszó alatt a következő jelentések találhatók: 1. 'berühmt'; 2. 'entliehn'; 3. 'Tragtier'. E felsorolásnak bizonyára BROCKELMANN szemében is csak technikai okai voltak, u. i. e három jelentés, melyet Br. Kašgari eredeti kiadásának különböző helyeiről gyűjtött egy csokorba, három különböző szót képvisel, amelynek az alaki összezsengésen kívül semmi köze sincsen egymáshoz. Az 1. 'berühmt' jelentésű *külüğ*-gel összevethető: szag., kojb., kkirg., csag. *külük* 'der Held' (RADL. II, 1470) | az uo. előforduló ujj. *külük*-öt (uo.) helyesen *külüğ*-nek kell olvasni | türk *külüğ* 'berühmt; Held' (i. h. 1471). Ez a szó világosan származéka a következő főnévnek; türk *kü* 'was man von Jemand hört, der Ruf, Ruhm, das Gerücht' (RADL. II, 1416) | ujj. *kü* 'bruit, renommé' (T'oung Pao XV, 267). A 3. 'Tragtier' értelmezésű *külüğ* rokonsága viszont a következőképpen alakul: oszm. *gülük* 'bête de somme' (BdM. II, 676) | kasztamuni nyj. *külük* 'âne' (HUART: Journ. As. 1921 II, 211) | kirg. *kölük* 'das Zugvieh, die Transportmittel (Pferde, Wagen, etc.); das Racepferd' (RADL. II, 1272) | tel., tölösz *kölkö* 'Tiere, welche angespannt, geritten und belastet werden' (uo.) | csag. *kölek* 'ein Reittier (als Esel, Pferd, Maultier); Fahrzeug' (VÁMB. 331); *كولوك* 'monture, bateau' (PdC. 474); *كولاء* 'chameau, cheval, bête de somme' (i. h. 475). E származékszók viszont a következő adatokból vezethetők le: szag., kojb. *köl* 'anspannen (ein Pferd)' (RADL. II, 1268) | csuv. *kül* 'befogni (lovat)' | jak. *kölüi* 'anspannen'. Török jövevény a mordvin *k'ildems*, *k'ildems* 'anspannen' (PAASONEN: JSFOU. XV, 2: 37; GOMBocz: NyK. XXXV, 259). Idevonható a mongolból: irod. mong. *köl* 'atteler, seller' (Kow. III, 2609); *kölgen* 'la monture, bête de somme (chameau, cheval, mulet, âne); attelage quelconque; moyen de transport, véhicule, voie, moyen' (i. h. 2608) stb., valamint számos mongol nyelvjárási adat. Figyelembe véve török és mongol adatainkat, azt hisszük, hogy Kašgari 3. adatát helyesen talán inkább *kölüğ*-nek kell olvasnunk.

E szóval a fent idézett helyen nem régen részletesen foglalkoztunk, összegyűjtöttük a megfelelő adatokat (pótlás: barga burját *il'ē* 'Geier', POPPE: AM. VII, 372), és jeleztük, hogy a magyar *ölyv* továbbra is csak mongol vagy mongolból származó szavakkal vethető egybe. Rámutattunk továbbá arra is, hogy a magyar szó forrása, az **iläg*, **iläy* a tövéghangzót megőrző mongol *eliye* < **elige*-vel szemben jellegzetesen török alakot képvisel.

A felteendő, de ma semilyen nyelvből ki nem mutatható török alak körüli nehézségeket azáltal sem küszöbölhetjük ki, hogy az *ölyv* forrásául nem a török **iläy*, hanem a mongol *eliye*, *elē* stb. alakokat jelöljük meg. A mai mongol nyelvjárásokban ismert *elē*-típusú alak magyar hangtörténeti okokból (diftongizált magyar szóvég!) nem lehet *ölyv* szavunk forrása, épügy nem lehet, mint pl. a mai csuvas *əne*-féle alak a magyar *ünő*-é. De nem lehet az mongol nyelvtörténeti okokból sem, mert a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvemlékekből azt látjuk, hogy bármennyire is előrehaladt bizonyos, intervokális helyzetben levő *-g*, *-g* hangoknak a spirans fok felé való eltolódása, a szótag megnyúlása ekkor még nem következett be. A mongol **elege*, **ele'e* alapján viszont a magyar szóvéget nem tudjuk teljesen kifogástalanul magyarázni, és ha ez sikerülne is, akkor még mindig útban volna a XIII—XIV. sz.-i források alapján kimutatható másodlagos, de igen régi szókezdő *h-* (*hele'e* stb.; e szókezdő *h*-val kapcsolatos kérdéseket l. i. h.).

A legkényelmesebbnek az a megoldás látszik, hogy az *ölyv* forrása egy bolgár-török **iläg*, **iläy*, ez pedig mongol jövevény. Ehhez a magyarázathoz azonban szintén hipotéziseken keresztül vezet az út: *a*) fel kell tennünk, hogy a bolgár-törökbe (csuvasba) igen régen mongol elemek kerültek, *b*) el kell képzelnünk, hogy e feltehető mongol elemek eredeti tövégi magánhangzója a bolgár-törökben, ill. a csuvasban eltűnt.

13. öböl. (FOGARASI: NyK. V, 282; BÁLINT, Párhuzam 38; SIMONYI: FUF. I, 127—8; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 283—9.)

A magyar szóval egybevetett mongol adatokat a következőképpen állíthatjuk össze, ill. rostálhatjuk meg.

A) Irod. mong. *ebür* 'sein, poitrine; vide entre la poitrine et la partie supérieure de l'habillement' (Kow. I, 182); *öber* 'vide entre la poitrine et la partie supérieure de l'habillement' (i. h. 502);

öbür 'ua.' (i. h. 506); *öbürtele-* 'cacher qch. entre son sein et ses habits' (uo.); *öbürle-* 'mettre qch. sous le bras' (uo.) | irod. oirat *öbör* 'лоно, пазуха, грудь' (POZDN. 38); *öbörle-* 'положить за пазуху, держать за пазухой' (uo.) | *burját öber, eber, ubur* 'Busen' (CASTRÉN, Burj. 93, 99); *öbör, öber, über, übür, ebür* 'пазуха' (PODG. 201) | *barga-burját ubür* 'Busen' (POPPE: Asia Major VII, 376) | *gorlosz ubür* 'пазуха' (RUDNEV 134) | *darhat öbörtölxé* 'положить за пазуху' (SANŽEEV 47) | *monguor yer* 'sein, espace entre le vêtement et la poitrine, quantité que cet espace peut contenir' (DE SMEDT—MOSTAERT 492) | *ordosz öwör* 'ua.' (uo.).

Jövevények a mongolból: a) *sör öbür* 'die vordere Seite, der Rockschoß' (RADL. I, 1313) | *abakán öbür* 'ua.' (BTLw. 111) b) *tungúz owur, uwur* 'Busen' (CASTRÉN, Tung. 76) | *szolon öwur* 'пазуха'; *ewwülg-* 'положить за пазуху' (POPPE 51, 65).

B) Jövevény a mongolból: alt., tel. *ömür* 'das Vorderteil des Pelzes' (RADL. I, 1314).

C) Irod. mong. *ayula-yin ebür* 'le côté de la montagne qui est exposé au midi' (Kow. I., 182); *ayula-yin öber* 'ua.' (i. h. 502); *öbür* 'ua.' (i. h. 506) | *khalkha öwür* 'передная сторона, юг, южный склон' (POPPE, Prakt. uč. 173) | *burját öber* 'Südseite eines Berges' (CASTRÉN, Burj. 99); *öber, übür* 'южная часть горы' (PODG. 66) | *darhat öbör* 'перед' (SANŽEEV 47) | *ognut, öhan ört'ē* 'dél' (saját feljegyzésem) | *tunut iwür* 'юг, южный' (RUDNEV 134) | *dzsasztu iwür* 'южный' (uo.) | *dahúr eür* 'передный' (POPPE 81).

Az A), B), C) csoport jelentéstanai összefüggésére jó példa a magyar *mell ~ mál*, vö. PAIS, A *mál* változatai: MNY. XII, 168—73, MÉSZÖLY: MNY. XXIV, 31 (ez utóbbi a *mell* és *mál* összetartozásáról).

Minden látszat ellenére sem tartozik össze az előbbiekkal:

a) Irod. mong. *öber* 'lui-même, propre' (Kow. I, 502); *öber-ün* 'propre, qui appartient en propre' (uo.); *öber-iyen* 'moi-même, lui-même, soi-même' (i. h. 503); *öbesüben* 'même, soi-même' (i. h. 502) | irod. oirat *öbörön* 'сам, собственный' (POZDN. 37); *eberēni* 'свой, собственный' (i. h. 16); *eberē* 'сам, свой' (uo.) | *khalkha öwü* 'свой, собственный' (VLAD., Sravn. gr. 203—4); *örö* 'сам' (POPPE, Prakt. uč. 174) | *burját ör, örö* 'selbst' (CASTRÉN, Burj. 98); *ögörö, öro, örö* (PODG. 271); *öhöy* 'сам' (SANŽEEV 7) | *darhat örö ~ örgö* 'сам' (SANŽEEV 47) | *horcsin öwör* 'собственный, свой' (RUDNEV 117) | *gorlosz örrü, öri* 'самый' (uo.) | *kobdói derbet, bait öwrän ~ ewrän* 'свой, собственный' (VLAD., Sravn. gr. 203—4) | *asztraháni derbet ewrän*

'ua.' (uo.) | mogul *öärini* '(er) selbst' (RAMSTEDT 35) | dahúr *uoré* 'сам' (IVANOVSKIJ 39); *w^uör* 'ua.' (POPPE 80); *ērē* 'сам (uo.); *ṛē* 'собственный' (i. h. 89);

~ török: kirk., kking., tar., szárt, turki, krími, kún, csag., azerb., oszm., karT. *öz* 'selbst; was einem selbst gehört, eigen' (RADL. I, 1299) | tel., tub., töl. *ös* 'die Persönlichkeit' (i. h. 1290) | kaz. *üz* 'maga, személy' (BÁLINT 37) | karL. *üz* 'ua.' (RADL. I, 887) stb.

GOMBOCZ: NyK. XXXV, 249 ugyan különválasztja a következő szócsoporttól, de összetartozása nem lehet kétséges sem hangtani, sem jelentéstani tekintetben. A 'vminek a magja, belső része' és a 'selbst' jelentéstani összefüggésére alkalmas példa épen a magyar *maga*.

b) Irod. mong. *örü* 'l'intérieur; le dedans du fourneau à faire la cuisine' (Kow. I, 581) | irod. oirat *örö* 'внутренность чего, брюхо, утроба' (POZDN. 41);

~ török: kirk., kking., tar., szárt, turki, krími, kún, csag., azerb., oszm., karT. *öz* 'der beste Teil eines Dinges, das Innere, das Herz, das Mark, das Wesen, die Essenz' (RADL. I, 1298) | krími, sór, csag. *özük* 'die Eingeweide, das Herz, der Kern (einer Frucht)' (i. h. 1300) | alt., kirk., kking., tel. *özök* 'das Innere eines Dinges, der Kern (der Nuss), das Korn (in der Aehre), das Mark (eines Baumes), der Docht (eines Lichtes oder einer Lampe), das Innere des Menschen (die Brust und der Bauch)' (i. h. 1301) | oszm. *özük* 'das Innere, der Kern, das Mark, der Eiter einer Wunde' (i. h. 1302) | sór, szag. *özän* 'das Mark eines Baumes' (i. h. 1301) stb. | csuv. *var* 'közép; has; belseje vminek' | jak. *üös* 'Mark eines Baumes, Galle, Mitte eines Flusses' (BÖHTL. 48).

Valószínűleg a 'selbst' melletti 'eigen, was einem selbst gehört' értelemmel függ össze a következő jelentéstani eltolódást képviselő szócsoport:

c) Irod. mong. *öber-e* 'autrement, séparément, à part; un autre (pas celui-là)' (Kow. I, 504); *öber-e öber-e* 'chacun de sa part, isolé' (uo.); *öger-e* 'à part, qui n'est pas de même' (i. h. 564) | irod. oirat *öbörö* 'отдельно, особо, кроме' (POZDN. 37); *örö* 'отдельно, кроме; особой, разнствующий, своеобразный' (i. h. 41) | burját *öro örvön* 'собственный' (PODG. 285) | horcsin *ör, öwör* 'другой' (RUDNEV 114, 115) | durbut-beisze *örü, öri* 'ua.' (uo.) | gorlosz *ör* 'ua.' (i. h. 115) | bait *ögörö* (VLAD., SRVNH. gr. 204) | monguor *cöro* 'autre, autrui, à part, séparément' (DE SMEDT—MOSTAERT 137) | ordosz *örö* 'ua.' (uo.);

~ török: kún, csag., oszm., azerb. *özgü* 'ander, andersartig, fremd' (RADL. I, 1303) | sór, szag., szoj. *öskü* 'ein Anderer, fremd' (i. h. 1294) | alt., tel., leb. *öskö* 'ua.' (uo.).

Az a), b), c) alatti mongol *ö'er* (*öber, ögere, öberün, ö'erün* stb.), *ö'es* (*öbesüben, ö'esün*) és a török *öz* szavak összefüggéséről többféle vélemény van forgalomban, nézetünk szerint a legelfogadhatóbbnak az mutatkozik, amely a köztör. *toz* 'por' ~ mong. *to'usun* és köztör. *tuz* 'só' (jakut *tūs*, csuvas *tšvar*) ~ mong. *dabusun* alakpárokkal hozza összefüggésbe, s kiindulópontul egy tör. *öz* < *öz < **ö'üz*-t vesz fel ugyanolyanfokú mongol **ö'äs*, **ö'är*-rel szemben. (Vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 249; RAMSTEDT: Festschrift Thomsen 184 és Mogholica 35; PELLIOU: JOURN. AS. 1925 I, 231; BANG: Ung. Jb. VI, 37; POPPE: Ung. Jb. VI, 112.)

A 'mag, maga, más' szócsoporthoz a 'mell, szörme elülső része, hegy déli oldala' szócsaládtól nemcsak jelentéstani különbség választja el, hanem fontos hangtani kritérium is: az előbbi mongol alakok zöngés bilabialis spiransával (-β-) szemben az utóbbiakban világosan zöngés bilabialis explosiva (-b-) mutatkozik.

Az *ebür, öbür* 'mell stb.' szó rokonságát keresve két mongol adat-csoport ötlük a szemünkbe:

a) Irod. mong. *ebüče-* 'embrasser, presser entre ses bras, contenir; unir, réunir, lier' (Kow. I, 182), valamint több, e tőből képzett faktív stb. ige. Az *ebüče-* és az *ebür* viszonyát tekintve hasonló alakpár pl. a *nökür* 'compagnon, camarade, ami' (i. m. II. 702) és *nöküče-* 'se réunir à qn., s'attacher, être lié d'amitié' (i. h. 700). Más szóval, az *ebür, öbür* r-je képző, mely igen gyakran fordul elő olyan névszókban, melyek alapszava ismeretlen, vagy nem világos, viszont más származékszavakkal való összetartozása nem kétséges, pl. *mör* 'út nyom' ~ *möči* 'nyomozni' | *öndür* 'magas' ~ *öndüyi-* 'felemel' | *amur* 'nyugalom, béke' ~ *amuyi-* 'nyugodni' | *bayar* 'öröm' ~ *bayas-* 'örülni' | *egür* 'fészek' ~ *egüd-* 'építeni' | *nabtar* 'rongy, rongyos' ~ *nabtalja-* 'rongyokban lógni' | *nayir* 'egyertérés, béke' ~ *nayis* 'ua.' stb.

b) Ibn Muhannā *ebčün* (MELIORANSKIJ 118) | leideni névtelen *ebčewün* 'Brust' (POPPE 1254) | irod. mong. *elčigün* 'poitrine' (Kow. I, 188); *ebčigüü, ebčigü* 'ua.' (uo.) | irod. oirat *öbčüün* 'грудь' (POZDN. 38); *ebčüün, ebčün* 'ua.' (i. h. 16) | khalkha *öbčü* (VLAD., Sravn. gr. 155) | burját *öpsuy, öpsön, үпсү* 'Brust' (CASTRÉN, Burj 99, 107) | bargaburját *öbčüü* 'ua.' (POPPE: AM. VII, 373) | mogol *ebčün* 'ua.' (RAM-

STEDT 27) | dahúr *erčü* (IVANOVSKIJ 38); *er'čü* 'ua.' (POPPE 80) | monguor *šdžüü* 'poitrine, poitrail' (DE SMEDT—MOSTAERT 391) | siringol *iščü* 'ua.' (uo.) | šera *yögur pšun* 'breast' (MANNERHEIM: JSFOu. XXVII, 2: 65) | ordosz *öb'tš'ü* 'ua.' (uo.). Az *ebčigün* idevonását már PELLIOU i. h. javasolta; az összetartozás csakugyan valószínű, noha a képzés módja nem teljesen világos. A feltehető *ebü*-tő úgy viszonylana az *eb-* tőhöz, mint pl. *körü-* 'megfagyni' ~ *kör-güleg* 'megfagyott' | *bürüi* 'alkonyat' ~ *bür-keg* 'homályos' | *ölü-s-* 'éhezni' ~ *öl-bere-* 'ua.' | *irü-* 'színültig megtölteni' ~ *ir-ge-* 'ua.' stb.

A mong. *ebčigün*-t egyesek (pl. SANŽEEV, P. SCHMIDT stb.) mandzsutungúz megfelelőekkel szokták egybevetni. Íme a fontosabb adatok:

Mandzsú *ebči* 'Abhang', Rippe; *грудь, ребро, хребет* (GABELLENTZ 49; ZACHAROV 71) | szolon *štelē* 'ребро' (POPPE 65) | tungúz *äptilä* 'Rippe', *äftilä* 'Rippenknochen' (CASTRÉN, Tung. 73); *äpti-lä* 'ребро' (G. M. VASILEVIČ, Evenkijsko-russkij dialektologičeskij slovarj, Lgd. 1934, 167); *äwti-lä* 'ребро в лодке' (i. h. 169) | barguzini tungúz *eptilö* 'ребро' (POPPE 45) | goldi *xüčüla* 'Rippen' (GRUBE 47) | negidal *öptilö* 'a rib' (P. SCHMIDT, Samag. 25) | szamar *xöučilö* 'ua.' (uo.) | olcsa *xöučilö* 'ua.' (uo.) | orocs *öutilö*, *öutulö* 'ua.' (SCHMIDT, Oroches 52).

A mongol és mandzsú-tungúz szavakat eddig nem egyeztették török adatokkal. Talán lehetne gondolni a kirk. *ömüldrük* 'der Brustriemen des Pferdes' (RADL. I, 1314) szóra, ha ugyan nem függ össze valahogyan a köztörök *kömüldürük*-kel, mint BANG: Túrán 1918, 297 is gondolja. Ha a kirk. *ömüldrük* magánhangzós szókezdeté eredetinek bizonyulna, akkor talán összefüggésbe hozható volna vele a bar. *ömgön* 'Brust des Pferdes' és a csag. *ümgän*, *ömgän* 'ua.' is (vö. BANG. i. h.), sőt idetartoznék esetleg a már idézett, mongol jövevénynek tartott alt., tel. *ömür* is.

A mongol *ebür*, *ebčigün* eredeti jelentését kutatva PELLIOU a mong. *emüne* 'előtt, elülső' szót is idevonhatónak tartotta. Hasonló gondolatmenettel a török *ömüldrük* és *ömgön* szavakat a tör. *öng* 'előül, előtt' mellé sorakoztathatnók, a hangtani kapcsolat megvilágítására elegendő volna a tör. *kömüldürük* ~ *köngül*-szópárra hivatkozni.

Más területre vezet bennünket BANG megfejtési kísérlete, amely a török szavak végső forrását a tör. *äm-*, *ämä-* 'saugen' igében kereste. A fenti török adatokat (a magyar *öböl*-lel együtt) — mint szíves szóbeli közléséből tudom — PAIS DEZSŐ is a 'saugen' jelentésű *äm-*, *öm-*, *öp-*, *op-* igékkel hozza összefüggésbe.

Az *äm-* szót egyelőre kirekesztve, valóban figyelemreméltók a következő török adatok: *Käşy. op-, öp-* 'schlucken, schlürfen'; *opur-* 'saugen lassen'; *öpür-* 'zu trinken geben' | tel., kirg., küer., csag. *op-* 'einsaugen, einziehen' (RADL. I, 1155) | kaz., tob. *up-* 'einsaugen, verschlucken' (i. h. 1780) | ? *sór ömčü* 'eine Saugflasche für Kinder' (i. h. 1316) | jak. *obor-* 'saugen' (BÖRTL. 22) | ujj., oszm., krimi *obur* 'die Amme' (RADL. I, 1161). Ez utóbbi szó világosan az *op-* 'einsaugen' ige származéka; a ma már háttérbe szorult, ill. más jelentésben ('csókolni') általánosodott *öp-* hasonló származéka *öbür volna. Az oszm. stb. *obur* 'unersättlich' < tör. *op-* 'einsaugen, verschlucken' és csuvas, cseremis, orosz megfelelőire vonatkozólag vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 124.

A török *op-* megfelelői a rokon nyelvekben is ismeretesek, vö. RAMSTEDT: Festschrift Thomsen 186; VLADIMIROV, SRAVD. gr. 211 | SANŽEEV, Paralleli 624. A főbb adatok a következők.

Mongol: ősmongol **uβu-* 'inni' | irod. mong. *ayu-, yu-, шyu-, ш-* 'boire' (KOW. I 31, 336, 363); *uyji* 'детская каша сосулка для детей' (i. h. 437); ugyanott franciául csak „bouillie, etc.“ értelmezés található | irod. oirat *ū-* 'ПИТЬ' (POZDN. 44); *ubuji* 'трубка, цилиндр; рожок для детей' (i. h. 48) | bait *owji, oji* 'соска, рожок для кормления детей' (VLAD., SRAVD. gr. 211) | khal. *ū-*; nyug. khal. *uyji* (VLAD., по.) | burj. *ūnam, ūnap* 'trinken' (CASTRÉN, Burj. 103); *ugze, ugzi, ugze(i)* 'Saughorn' (i. h. 101); *ugža* 'соска' (SANŽEEV, i. h. 624) | monguor *ū-* 'boire' (DE SMEDT—MOSTAERT 462) | ordosz *ū-* 'ua.' (uo.). Nem világos, mint viszonylik a fentiekhez az irod. mong. *umdayan, undayan* 'ital' stb.

Mandzsutungúz: mandzsui *omi-* 'trinken' (GABELENTZ 165; ZACHAROV 130) | tung. *umim, imim* 'trinken' (CASTRÉN, Tung. 77); *ūm-i-m* 'выпить' (VASILEVIĆ 215) | barg. tung. *um-ke* 'ПИТЬ' (POPPE 56) | goldi *omi-, umi-* 'trinken' (GRUBE 19) | dzsürcsi *wu-mi-lu* 'ua.' (uo.) | orosz. *umi-* 'to drinke, to smoke' (SCHMIDT, Oroches 56). Valószínűleg idetartozik még: tung. *wvim*, Prät. *upsap* 'sich satt essen' (CASTRÉN, Tung. 77).

Szemellátható, hogy az ősmongol **uβu-* és mai származékai, valamint a mong. *ebür, öbür* közt közvetlen kapcsolatról nem beszélhetünk: a török és a mongol szó két, teljesen különböző forrásból ered. Mindez azonban semmit sem változtat azon, hogy végeredményben a mongol *ebür, öbür* 'sein, poitrine' mellett a törökben is van *obur* 'Amme' és feltehető az *öbür 'ua.' Ha tehát a magyar

öböl ócsuvas forrása csakugyan *öbür volna, akkor nem szükséges mongol magyarázatra támaszkodni csak azért, mert török nyelvterületen nem áll rendelkezésünkre megfelelő adat.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar *öböl*-nek akár a mongol *ebür*, *öbür*, akár a török *obur*, *öbür szavakkal való egyeztetésének figyelmen kívül nem hagyható hangtani akadályja van: a török ill. mongol, etymologikus szóvégi -r-rel szemben mutatkozó, változat nélküli magyar -l. (A BTLw. 110 óvatosan nem is ad ócsuvas alakot.) Amíg ezt az akadályt megnyugtató módon nem sikerül kiküszöbölni, addig a török vagy mongol szó csak feltételesen vehető egybe *öböl* szavunkkal.¹⁾

14. harang. (BÁLINT, Párhuzam 20; BUDENZ: NyK. XX, 153—4; PAASONEN: NyK. XLII, 38—9; NÉMETH: Nyr. XLII, 243; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 288.)

E mongolosnak tartott szavunkat eddig a köztörök *qazan* 'üst', csuvas *χuran* 'ua.' és a mongol *qarangya* 'érckorong, gong' adatokkal vetették egybe, de bizonyos nehézségekre már régebben rámutattak (PAASONEN, RAMSTEDT, POPPE stb.): miért találunk a magyar szó végén -ng-t az etimológikusnak látszó köztörök -n-nel szemben, összetartozik-e csakugyan a kérdéses török és mongol szó? E nehézségek fessegetése természetesen a mongolosság szempontjából sem közömbös.

a) Vizsgáljuk meg előbb a kérdés török oldalát.

Szavunkat általánosan ismertnek mondhatjuk a törökségben, megvan csaknem minden nyelvjárásban: alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs., kirg., kkirg., tar., krími, kaz., mis., bar., tob., csag., turki, oszm., azerb. *qazan* 'Kessel' (RADL II, 367). Ugyanebben az alakban megtalálható több szláv és balkáni nyelvben is mint török jövevény: bolgár *kazán* 'Kessel' | szerb-horvát *kàzan*, 'Kessel zum Branntweinbrennen, Bassin, Reservoir' | orosz *kazan* 'grosser, eingemauerter Kessel, bes. Branntweinkessel' | kisorosz *kazán* 'ua.' | lengyel *kazan* (nyelvj. adat, a kisoroszból) 'ua.', vö. BERNEKER, Et. Wb. I, 496; továbbá oláh *cazan* | albán *kazan*, *kazandžija* | görög *καζάνι*, *καζάνι*, vö. MIKLOSICH: DWAU. XXXIV, 331. Ide tartozik ter-

¹⁾ JUHÁSZ JENŐ: MNY. XXIX, 180—1 *öböl* szavunkat az *öblét* és *öblöget*-hez kapcsolja, de e magyarázata — mint maga is jelzi — jelentés-tani nehézségekbe ütközik.

mészetesen a magyar *kazán* is. A török szóhoz kapcsolják az orosz *Kazán* városnevet is, vö. PAASONEN, Der Name der Stadt Kasan: FUF. VI, 111—4 (a votják és cseremisiz adatokról vö. WICHMANN: MSFOu. XXI, 86).

Az általánosan elterjedt török *qazan* mellett fel kell hívunk a figyelmet a csag. *qazyran* 'der Kessel' (RADL. II, 383), 'grosse Schüssel, Kessel' (Šejx Sul., ed. KÜNOS 125) | HOUTSMA 90: *qazyran* 'Kessel' adatra, amely elég jól rávilágít arra, hogy a török *qazan* *qazyran* szó származék. Az ilyen típusú szópárokról épen nemrégiben volt szó (BANG: Ung. Jb. XIV, 196 köv. és NÉMETH: MNy. XXXI, 178—9), s noha eredetüket illetőleg a vélemények eltérők, annyi bizonyosnak látszik, hogy esetünkben nem tartozik a szótőhöz a vita alapját képező *-q-*, *-k-*, ill. *-γ-*, *-g-*. Számunkra a kiindulópontot tehát a török *qaz*-tő képezi, s csak másodlagos fontosságú kérdés az, vajjon a *qazyran*-ban és a *qazan*-ban ugyanazzal a képzővel van-e dolgunk, és az előbbi alakból fejlődött hangtani úton a második, vagy pedig a két szóban két különböző képzőt (*-yan*, ill. *-an*) kell felvennünk kezdettől fogva.

A török *qaz*-tőnek RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1: 28 szerint a mongolban **qaru-* felel meg, amely egy feltehető mongol **qaru-m* közvetítésével a mai kalmük *χarm χāsŋ* 'grosser Kessel', továbbá a tungúz *χarbaχ* 'ua.' szóban maradt volna meg.

A tör. *qazyran*, *qazan* alapszava után kutatva akaratlanul is a köztörök *qaz*- 'ásni, kiásni' igére kell gondolnunk, s közelebről az oszm., csag. *qaz*- 'aushöhlen, ausmeisseln, mit dem Meissel arbeiten, behauen (Steine), aushauen (eine Verzierung, Inschrift)' (RADL. II, 361) ötlük szemünkbe. Ez a szó RAMSTEDT szerint (Die Palatalisation in den altaischen Sprachen: Annales Acad. Sc. Fennicae 1931 XXVII, 247) az altaji nyelvek régi, közös szókincséhez tartozik, s mai főbb megfelelői: köztör. *qaz*-, jakut *χas*- | mong. **qaru-* → jak. *χoruj-*, *χarj̄j̄* | koreai *kar-*; valamennyi szó jelentése 'graben' s altaji alapnyelvi alakja — a rotacizmusról vallott felfogásához híven — **qar'* 'graben'.

Ha a *qaz*- alapszóból indulunk ki, akkor nincs semmi akadálya annak, hogy egy *-ng* képzős származéknak magyarázzuk a magyar szó forrását jelentő **χaray*-ot; adatszerűen igazolni ezt a feltevést ma persze nem lehet. Jelentésánál nehézséget képezne talán az, hogy a *qazan*, **qazang* összekapcsolása a *qaz*-igével egyet jelentene azzal, hogy az első jelentés az üstnek nem az anyagára,

hanem alakjára vonatkoznék, másfelől azonban meg kell gondolnunk, hogy a magyar nyelvbe való átkerülésekor a szónak ez az eredeti jelentése már régen háttérbe szorulhatott.

b) Jelentéstanilag eleve tetszetősebbnek tűnik fel a magyar *harang*-nak a mongol *qarangya*-val való összekapcsolása. Hangtanilag is kitűnő magyarázat kínálkoznék: a mongol *-ngya*-szóvég és a magyar *-ng*, ill. török *-ng* (*-ŋ*) összetartozása számos hasonló példával igazolható. A mong. *menge* 'anyajegy' ~ tör. *mäng* | mong. *mingyan* 'ezer' ~ tör. *mäng, bing* | mong. *öngge* 'szín' ~ tör. *öng* | stb. (vö. RAMSTEDT, Az *ŋ* hang a mongolban és a törökben: NyK. XLII, 229—38, különösen a 230) mind azt mutatja, hogy a török szavakkal szemben a mongolokban megőrződött a magánhangzós tövég, ezáltal viszont a török szóvégi *-ng* (*-ŋ*)-vel szemben ugyanaz a hang a mongolban szóközi, sőt magánhangzó-közi helyzetbe került, a mai irodalmi mongolban ilyen helyzetben viszont teljesen ismeretlen az *-ng*- (a szóvégen gyakori!), s helyette kivétel nélkül mindig *-ngg*-, ill. *-ngγ*- található.

Ez a kifogástalan egyezés és magyarázat azonban csak látszatigazságot takar, és iskolapéldája annak, hogy az etimológiai kérdések eldöntésében — különösen az olyan járatlan területen, mint az altaji összehasonlító nyelvészet — bizonyos sorrendet szigorúan meg kell tartanunk: mielőtt a rokonnyelvekkel való hasonlításához valamely szót felhasználnánk, meg kell vizsgálnunk külön, saját nyelvterületén belüli helyzetét, s fel kell vetnünk a kérdést, vajjon az eredeti szókészletéhez tartozik-e a bennünket érdeklő adat, vagy esetleg — jövevény. Egyeztetetünk-e a mong. *qarangya*-val V—VII. sz.-i török szavakat?

Az irodalmi mongolban a következő adatok ismeretesek: *qarangya* 'une grande cymbale d'airain; une petite flèche; foudre; une longue dent que les chevaux, les mulets et les ânes ont au dessous des narines' (Kow. II, 828). Ezeket a jelentéseket a ben-szültött lexicographia segítségével a következőképen egészíthetjük ki: 'gong (kínaiul *luo*); egérfogó (kín. *mu-mao*); háló (kín. *lo*)'; vö. Mong han ce tien, ill. Mongyol nanggiyad üsüg-ün toli bičig I, 75v°. (LIGETI, Rapport préliminaire 45.)

Mindjárt láthatjuk, hogy több homonym, de különböző eredetű szó került egy címszó alá a rendelkezésünkre álló lexicographiai munkákban.

Elég világos jelentéstanilag a 'nyilacska, villám, sőt nyilvessző-

szerű kis eszköz'-nek is az együvé tartozása, már kevésbé egyszerű az 'egerfogó' és a 'háló' idekapcsolása. A 'nyíl, nyíllal löni'-szócsalád egyéb tagjai közül ma ismeretes: irod. mong. *qarangyud*- 'être transpercé par la flèche; percer, se montrer (des dents)' (Kow. II, 828); *qarbayul* 'grosse flèche dont on se sert pour tirer au but' (i. h. 845); *qarbu*- 'lancer une flèche, un javelot, tirer de l'arc; jeter le battoir (au jeu des osselets)' (i. h. 846) és ez utóbbi szónak számos névszói és igei származéka: *qarbuyul*-, *qarbul*-, *qarbula*-, *qarbuulya*-, *qarbultu*-, *qarbultai*-, *qarbulda*-, *qarbulča*-, *qarbuyda*- (vö. i. h. 846, 847). Minden valószínűség szerint ide kell csatolnunk a kitaj nyelv fennmaradt kínai átírási glosszái közt előforduló és már említett *ḡar*- 'löni' szót is. Jelentéstanilag teljesen kétségtelenek ezek az összefüggések, legfeljebb még arról kell említést tennünk: hogyan magyarázhatjuk a *qara*- és a túlnyomó többségben előforduló *qar*- tövek egymáshoz való viszonyát. A mongol rövid és hosszú-tövek váltakozásáról, ill. a hosszú-tövek többféle változatáról VLADIMIRCOV sommás megjegyzései után (Srvn. gr. 414) POPPE foglalkozott részletesen (Ung. Jb. XIII, 112–22), úgyhogy ma ez a legjobban megvilágított jelenségek közé tartozik a mongolban. Íme néhány példa az *a* ~ $\emptyset$ tö-váltakozás igazolására (POPPE példáit a saját magaméival egészítem ki): *tayatai* 'illő, kényelmes' ~ *tab* 'kedv', *tabtai* 'kényelmes' | *ila*- 'kiegyenlíteni, győzni' ~ *ilya*- 'megkülönböztetni' | *tara*- 'szétszóródni' ~ *tarqa*- 'ua.' | *aman* 'száj' ~ *amsar* 'nyílás' | *qamar* 'orr' ~ *qangsiyar* 'csőr, orr, pofa' | *bulanggir* 'szennyes' ~ *bulta*- 'beszennyezni' | *ira*- 'vágni' ~ *ir* 'él' | *qola* 'messze' ~ *qolburi*- 'eltávolodni' | stb.

A 'gong, érckorong' jelentésű *qarangya* nem sorolható a *qar*-, *qara*- 'löni stb.' -szócsalád származékai közé, hanem — mint már VLADIMIRCOV, Srvn. gr. 341 helyesen rámutatott — kétségtelenül egy tibeti szóval tartozik egybe. Ez a tibeti szó: 'khar-*r*na' '1. gong used in Tibet and China to call people to their work or lamas to religious service, 2. a drum of bell-metal, large bell-metal disk, producing when struck loud sound like that of a bell.' (SARAT CHANDRA DAS, Tibetan-English Dictionary 1866.)

VLADIMIRCOV szerint a mongol *qarangya* tibeti jövevényszó, s a mongol szónak a tibetihez való hangtani viszonyát epenthesis-nek magyarázza, mint amilyen: mong. *sayari* 'sagrén-bőr' < tib. *sag-ri* < perzsa *sagri* | mong. *blabari*, *labari* 'baldachin' < tib. *bla-bres* | mong. *sambara* 'írásra szolgáló fatáblák' < tib. *sa-'bris* | stb.

Tibeti jövevény-volta mellett szól az, hogy a *qarangya* csak az irodalmi nyelvben ismeretes, még az irod. oiratba sem tudott eljutni (a khalkha *ᠬᠠᠷᠠᠩᠭ᠋ᠠ* az egyházi nyelvből való, s csak szűk körben él); hiába keressük a nyelvemlékekben is. Használata kizárólag az egyházi nyelvre szorítkozik, ezen belül mindig a tibeti szóval együtt szerepel. (Vö. A. POZDNEEV, *Očerki byta buddijskich monastyrej i buddijskago duhovenstva v Mongolii v svjazi s otnosenjami sego poslednjago k narodu*, St. Pbg. 1887, 104, 160.)

Ugyanakkor a tibeti nyelven belül kifogástalanul magyarázható a *'khar-na*.

A *'khar-rña* u. i. összetett szó, és első része a *'khar*, vagy *'khar-ba* a. m. 'bell-metal', pl.: *'khar-ba'i me-loñ* 'a metallic mirror'. Egyéb összetételekben is gyakran használatos: *'khar-gžön* 'dish of bell-metal' | *'khar-zanis* 'a metallic kettle' | *'khar-gsül* 'the staff carried by mendicant priests having a chaitya fixed on its top end, from which hang down sixteen rings'. Az összetétel második része, a *rña* is jólismert önálló szó, jelentése 'tambour; a drum used in battle; a large military drum beaten at one end; drum; kettle-drum', jelzős összetételekben: *rgyal-rña* 'the drum of victory' és végül a *'khar-rña*-val azonos jelentésű *rgya-rña*, ahol a *rgya* különben eredetileg 'kínai'-t jelent.

Tibeti jövevény a mongolban semmiesetre sem lehet régiebb a XIII. sz.-nál, tehát tibeti eredetű mongol szó sem juthatott előbb ennél az időnél semmiféle török nyelvjárásba. A *qarangya* szóról ugyan elvileg elképzelhető volna, hogy a XIII–XIV. sz.-ban valamilyen török nyelvjárásba pl. a kún nyelvbe került, azonban bizonyítékok hiányában ez a feltevés ma teljesen kalandosnak látszik.

A tör. *qazan* és a mongol *qarangya* összekapcsolását már PAASONEN sem tartotta teljesen kifogástalannak, bizonyára hasonló meggondolások miatt ejtette el RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1: 28 és POPPE: Ung. Jb. VI, 111 is, míg végre teljes világosságot derített a két szó viszonyára VLADIMIROV.

*

Mielőtt ú. n. mongolos jövevényszavaink jegyzékének megvizsgálásából leszűrődő tanulságokat összefoglalnók, megállapításaink ellenőrzése és kiegészítése céljából számot kell vetnünk még egy fontos kérdéssel. Az eddigi, általánosnak mondható felfogás szerint a mongolos elemek nem közvetlenül, hanem török, ponto-

sabban bolgár-török közvetítéssel kerültek nyelvünkbe. Mármost az effajta közvetítés alapfeltételét jelentő bolgár-török (csuvas)—mongol, ill. köztörök—mongol nyelvi érintkezések kérdéséről kívánunk még a körülményekhez mért rövidegességgel szólni.

Már GOMBOCZ ZOLTÁNNAK bolgár-török jövevényszavainkról szóló dolgozataiban felmerült bizonyos csuvas—mongol hangtani kapcsolatnak a gondolata, melynek — szokásához híven — tartózkodó formában a BTLw. 138 is kifejezést adott. Ezek a részleges csuvas—mongol hangtani egyezések a következők: 1. rotacizmus, 2. lambdacizmus, 3. köztör. szókezdő s-szel szemben bizonyos esetekben egyöntetűen mutatkozó csuvas és mongol *š*-, 4. az első szótagban szórványosan mutatkozó csuvas—mongol *i* (*ï*) köztör. *a*-val szemben.

GOMBOCZ e hangtani egyezések alapján arra gondolt, hogy „az ócsuvas hangtani tekintetben összekötő kapocsnak kell tekintenünk a török és a mongol nyelvcsoport között“ (i. h.).

Ezen a nyomon tovább haladt NÉMETH GYULA, aki az altaji összehasonlító nyelvészet számos kérdéséhez szolt hozzá értékes, elmozdító cikkeiben; ő már határozottan és világosan török—mongol kapcsolatokról beszél. NÉMETH szerint ezek a kapcsolatok a következő nagyobb korszakokra tagolódnak: 1. bolgár-török (csuvas)—mongol kapcsolatok, 2. köztörök—mongol érintkezés, 3. jakut—mongol érintkezés. (Vö. különösen NyK. XLIII, 130, KSz. XIV, 244.) Legújabb dolgozatában (A törökség őskora 15) e hangtani egyezések közül a két leglényegesebbel, a lambdacizmussal és a rotacizmussal kapcsolatban NÉMETH már azt is leszögezi, hogy a mongol nyelv idetartozó szavai — bolgár-török jövevények.

A csuvas—mongol nyelvviszony kérdésében merőben más álláspontot foglal el RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII, 1: 4, 34), aki kereken tagadja a csuvas—mongol korszak megvoltát: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das Tschuwassische eine regelrechte Entwicklung der Türksprache ist und zwar ohne jede direkte Berührung mit dem Mongolischen.“ RAMSTEDT nézetéhez csatlakozik POPPE is (Asia Major I, 1924, 776), aki RAMSTEDT idézett megállapításához fűzve ezt mondja: „Mit dem letzten Teil dieser Behauptung Dr. RAMSTEDTS erkläre ich mich für vollständig einverstanden, da es auch meine Überzeugung ist, dass wir im Tschuwassischen keine Spuren irgendeines Einflusses seitens des Mongolischen nachweisen können.“ (Vö. még POPPE: Ung. Jb. VI, 120.)

RAMSTEDT és POPPE határozott állásfoglalása ellenére is ragaszkodnunk kell GOMBOCZ és NÉMETH amaz első megállapításához, hogy a csuvas és a mongol közt szembetűnő és lényegesnek mondható hangtani egyezések mutatkoznak. Mi ez egyezések magyarázata: ősi hangállapot részleges megőrzése, kölcsönzés, különnyelvi újítás? E kérdésre egy más alkalommal, az altaji nyelvek rotacizmusának és lambdacizmusának tárgyalása során szándékozunk feleletet keresni.

A következő sorokban most csak a bolgár-török (csuvas)—mongol szókincs néhány szóhajóhető egyezését kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. A bennünket közvetlenül érdeklő bolgár-török—mongol szókincs egyezéseire csak következtethetünk; e következtetések forrásai az óbolgár (szláv) nyelv ú. n. török elemei, a bolgár fejedelmi lajstrom szóanyaga és mindenekelőtt a mai csuvas nyelv.

15. óbolgár *dochtors* 'Kopfkissen; προσκεφάλαιον'.

Az óbolgár nyelvnek ezt a szavát BERNEKER, EtSz. I, 205 az ófelnémet *dofta*, 'transum, Ruderbank' stb.-vel egyezteteti. Ezzel az erőltetett magyarázattal szemben MIKKOLA (Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren: JSFOu. XXX, 33: 11—2) a *dochtors*-t a bolgár-szláv nyelv régi, török elemei közé sorolja, és egybeveti a csuvas *šədar*, *šidar* 'Bettzeug, Kopfkissen' (PAAS. 135) szóval, s további magyarázatul — RAMSTEDT közlése után — hozzákapcsolja még: mongol *joydar* 'ein Bündel Kameelhaar zur Ausstopfung eines Kissens'. MIKKOLA szerint „die anderen Türksprachen scheinen es nicht kennen“. Az eredeti bolgár-török alak *doγdor-nak hangzott volna.

MIKKOLA magyarázatát elfogadja és ismétli GOMBOCZ is bolgár-török jövevényszavainkról tartott egyetemi előadásában (64. l.).

Ha MIKKOLA megfejtése, ill. magyarázata helytállónak bizonyulna, akkor ezzel valóban nagyon érdekes bolgár-török (csuvas)—mongol szókincsbeli egyezést sikerülne kimutatni olyan korból, ahonnan hasonló egyezések eddig nincsenek. A magyarázatnak azonban, sajnos, több védhetetlen gyengéje van.

A csuv. *šədar*, *šidar*-t GRÖNBECH (Forstudier 95) a jakut *sittik* 'Kopfkissen' szóval egyeztette; e magyarázatot megismételte PAASONEN (i. h.) és NÉMETH (Az ősjakut hangtan alapjai 5. §). A jakut szótól magunk részéről különválasztanánk a jak. *sit*- 'sich legen, liegen' | oszm. stb. *jat*- 'ua.' | urj. *čit*- 'ua.' stb. igét; a közvetlen megfelelőknek u. i. a következő adatok látszanak: jak. *sittā*- 'Jmd.

etw. unter den Kopf legen' | oszm. *jasta-* 'stützen, unterstützen'; *jastiq*, *jasdiq* 'Kopfkissen' | Kāšy. *jasta-* 'ein Kissen hinlegen, stützen'; *jastuq* 'Kissen' | urj. *sistiq* *sittiq* 'Kopfkissen' | Houtsma *jastuq* 'Kissen' (103) | stb. Oszmánli jövevény a bolgár *jastak* 'Kopfkissen' | szerb-horvát *jastuk* 'Kissen, Polster' | albán *jastek* 'Kissen', vö. BERNEKER, EtWb. I, 449. Mármost bizonyos hangtani nehézségek miatt arra is gondolhatunk, hogy a csuvas szó nem az idézett jakut adat körüli szócsaládba tartozik, hanem esetleg a köztörök *jat*-származékai közé. Arra azonban semmi kényszerítő szükségét nem látunk, hogy a török területről kitagadjuk a csuvas *šjdar-t*.

Végül pedig a mongol *joydar* sem olyan rejtélyes szó, mint amilyennek látszik. A RAMSTEDT idézte adat jól ismeretes az irod. mongolban, vö. *joydur* 'touffes de poil sur le poitrine du chameau; crinière du lion' (Kow. III, 2401), megvan az irod. oiratban is: *zoqtor* 'гpнба (y бepблюдa)' (POZDN. 268).

A mongol szó nem ismeretlen a törökségben sem, Maḥmud al-Kāšyari szerint *joydu* a. m. 'die langen Barthaare des Kamels', könyve egy más helyén még azt is megjegyzi, hogy ez a szó a *γuzz* és a *qifčaq* nyelvben *joydu* alakban ismeretes ('lange Kamelhaare'), vö. ed. BROCKELMANN 61, 92.

16. óbolgár *chorogy* 'Fahne'.

A szláv megfelelők a következők: óbolgár *chorogy* | orosz *chorugvj* 'Kirchenbanner; Kriegsfahne, Fähnlein' (= egyh. szl.), *chorjugovj* | kisorosz *choruhóv* 'Fahne' | bolgár *horógvá* 'Banner' | szerb-horvát *horugva*, *korugva*, *horuga*, *koruga* 'Fahne, Banner' | szlovén *korogla* 'Kirchenfahne' | cseh *korouhev*, *koruhva*, *koruba* 'Fahne, Banner' | lengyel *choragiew* 'ua.' | felső-szorb *khorhoj* 'Fahne'. (Vö. BERNEKER, EtSz. I, 398.)

Először germán jövevénynek tartották, és a gót *hrugga* 'Stab'-ból magyarították az óbolgár szót, azonban hangtani (az első szótag *o* hangja) és jelentéstani nehézségek miatt ezt a etymológiát elvetették, helyette a mongol *orongyo* 'zászló' szóból való származtatást fogadták el általánosan. (Vö. P. MELIORANSKIJ, Tureckie elementy v jazyke „Slova o polku Igoreve“ : IORJ. VII 2, 295; BERNEKER, EtSz. I, 398; V. KIPARSKIJ, Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen 135—6.)

A szláv és a mongol szó viszonyát MELIORANSKIJ i. h. próbálta tisztázni. A legfőbb nehézségnek, a szókezdő szláv *ch-*, *k-*-nak a

magánhangzós mongol szókezdettel szemben mutatkozó eltérésnek magyarázatául hivatkozott a később általa kiadott Ibn Muhannā-féle arab-mongol szótár több mongol adatára, ahol a mai magánhangzós szókezdetet *h-* előzi meg (P. MELIORANSKIJ, Arab filolog o mongol'skom jazyke, St. Pbg. 1903). A XIII—XIV. sz.-ban valóban egész sor olyan szóban élt még a szókezdő *h-*, amely ma magánhangzóval kezdődik, s csak az ú. n. archaikus nyelvjárásokban (dahúr, monguor, szancs'uan-t'uzsen, siringol stb.) őrződött meg *χ-*, ill. *f-* alakban. (Vö. PELLIOU, Les mots à h initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIII et XIVes siècles: Journ. As. 1925 I, 193—263.) Ezt a XIII—XIV. sz.-i mongol szókezdő *h-t* nemcsak az arab, hanem a kínai és tibeti írásos mongol nyelvemlékek is jelölték (az ujjur írás azonban nem), eredetét illetőleg legtöbb esetben etimologikus, és a rokon nyelvek közül a mandzsuban *f-*, a goldiban *p-*, a tungúz nyelvjárásokban *p-* és *h-*, *χ-* a folytatása ennek a közös forrásul feltehető altaji alapnyelvi szókezdő **p-*-nek.

Mongol szempontból azonban a MELIORANSKIJ-féle magyarázatnak nehézségei vannak. Feltűnő pl., hogy a feltett **horongyo* alak a mongolból nem mutatható ki, noha ilyen természetű anyagunk elég gazdagnak nevezhető (több mint száz szavunk van). Különben MELIORANSKIJ is óvatos, s csak annyit kockáztat meg: „fel lehet tenni, hogy az *orongyo* nyelvjárási alakja *horongyo*-nak hangzott“; viszont végképen megtorpan az előtt a kérdés előtt, hogyan került a szlávba ez a tiszta mongol szó.¹⁾ A felelet nem egyszerű és nem magától-

¹⁾ A mongol hódítás korában számos mongol szó került török közvetítés nélkül egyes szláv nyelvekbe, leginkább az oroszba (innen meg gyakran terjedt tovább más szláv nyelvekbe). Egy kivételesnek látszó esetet azonban itt is jelezhetünk. A XIII. sz.-i Mongolok Titkos Történetében előforduló *balamut* 'étourdi, inconséquent' szóval kapcsolatban PELLIOU: T'oung Pao XXVIII, 157 Kow. alapján rámutat arra, hogy a *balamut* ismeretes az oroszban és a lengyelben is. Erről az érdekes kis kérdésről ígért jegyzetét sajnos még nem adta ki, annyit azonban már jelzett, hogy feltűnőnek tartja, hogy oly korán, török közvetítés nélkül szlávba kerülhetett ez a szó. Azt hisszük, hogy meglepő következtetéseket a *balamut*-tal kapcsolatban sem vonhatunk. Az orosz *balamut* 'Schwätzer, Kopfverdreher' | kisorosz *balamut* | lengyel *balamut* | cseh *balamut* (szláv > oláh *balamut* 'Fasler, Schwätzer', TIKTIN I, 148) és származékai: orosz *balamutit'* 'trüben, verwirren, den Kopf verdrehen' | kisorosz *balamutyty* | cseh *balamutiti* | lengyel *balamucié, balamucié, továbbá orosz, tót stb. balamuta* (szláv > magyar *balamuta* 'baj, galiba, kellemetlenség', Zemplénből és Kassa vidékéről feljegyzett tájszó, vö. SZINNYEI, MTSz. I, 90) BERNEKER, EtWb. I, 40 szerint összetartozik az

értetődő, de MIKKOLA nem habozik: az ógyházi szláv *chorogy* 'Fahne' bolgár-török közvetítéssel vezethető vissza a mongol *(h)orongyo-ra (i. h. 12, 1. jegyz.).

A „tisza-mongol“ *orongya* teljesen elszigetelt szó, az irod. mong. *orongya* 'drapeau, étandard' (Kow. I, 449) adaton kívül sem az irod. oiratban, sem a mai nyelvjárásokban, sem a nyelvemlékekben nem ismeretes. Az irod. mongolon belül is izolált és kellően meg nem magyarázható. Az irod. mongolban és oiratban van ugyan még egy *orongya*, *orongyo* 'espèce de petites antilopes; cep, vigne' (Kow. I, 449; POZDN. 33: 'единорог, носорог'), azonban nem valószínű, hogy a két szó közt valamiféle genetikus kapcsolat volna, minden bizonnyal csak pusztá homonymiákkal van dolgunk. Megjegyzendő, hogy a 'zászló' jelentésű mong. *orongyo*-t hasztalanul keressük a mandzsuban is, ahol pedig igen sok mongol szó őrződött meg mint jövevény.

Ezek után figyelmünk mégiscsak a török nyelvek felé fordul, hogy ott keressünk valamiféle magyarázatot, noha MELIORANSKIJ már

orosz *balakat* 'schwätzen, leeres Stroh dreschen', *balabola* 'Schwätzer, Plappermaul', *balagur* 'Schwätzer, Spassvogel', *balalajka* 'Art Gitarre' (s ezek további szláv megfelelői) adatokkal, s mind az eredeti szláv szókinészhez tartoznak, és egy szláv *bala*- származékai. PREOBRAZENSKIJ, *Etimologičeskij slovarj* 13—4 már megemlíti a *balamut*-tal kapcsolatban a mongol etimológiát is, de valószínűbbnek tartja, hogy a többi idézett szláv szóval egyetemben az eredeti szláv szókinészbe tartozik, s indo-európai rokonságul idézi: latin *fallo*, görög φηλόσ, φηλώσ; a szláv szó tőalakja szerinte *bal-. Ha van valamilyen összefüggés a szláv és a mongol szavak között, akkor az kizárólag a szláv *balamut*-ra szorítkozhatik, melynek mongol megfelelői a következők volnának: irod. mong. *balamad*, *balamud* 'pétulant, polisson, celui qui parle sans penser, qui agit de manière inconséquente; absurde' (Kow. II, 1075) | irod. oirat *balamud* 'вабл.мошныѣ' (POZDN. 119). A *balamad*, *balamud* mongolos származékknak látszik, vö. irod. mong. *bala bol*- 'être ivre de vin, sans pouvoir se remuer, agir à l'étourdie, comme les vieillards qui sont décrépits ou tombés en enfance, perdre la raison' (Kow. II, 1074). Az itt feltehető mongol *-mad*, *-med*, *-mud*, *-müd* képző talán összevethető a régi, ma már csak bizonyos szavakban ismert többbesjellel (RUDNEV, *Lekcii po grammatike mongol'skago pisjennago jazyka* 76, élő többbesjellek veszi és a *-nud*, *-nüit*, *-nyuyud*, *-nügüd* változatának tartja). Példáink: *aqamad* 'ainé (fils), ainée (fille), le premier né; premier, principal' (Kow. I, 23) < *aq* | *yekemed* 'grands; les aînés' (i. m. III, 2319) < *yeke* | *jočimad* 'les convives, les hôtes' (i. m. III, 2393) < *jočín* | *egečimed* 'soeurs, appellation respectable des femmes' (i. m. I, 234) < *egeči* stb. Nem lehetetlen, hogy a *balamad*, *balamud* épolj funkciójátvesztett, eredeti többesszám, mint a már idézett *aqamad*.

megállapította, hogy a törökben teljesen ismeretlen az *orongyo*. Ismét hangsúlyozzuk, hogy eddigi anyagunk alapján a török szó-kincs tartalmát távolról sem tekinthetjük végérvényesen lezártnak, és hogy ezen az alapon nincs jogunk egyelőre megfellebezhetetlen ítéletet mondanunk arról, hogy ez vagy az a csuvas, esetleg mongol szó a régi törökségben ismeretlen volt: az újonnan közzétett régi-török szövegpublikációk valamelyikében mindig előkerülhet a megfelelő török alak.

Így vagyunk most is. Egy nem rég kiadott ujjur nyelvű buddhista szövegben (BANG—GABAIN—RACHMATI, Türkische Turfan-Texte, VI.: SPAW. 1934), amely a mongolok fellépése előtti időből való, az alvilág urának (*Erklig qan*) seregeit vezérlő csillagok ill. démonok neveinek felsorolásában az ötödik *sariy orunguluy*-nak hangzik. (93. sor, vö. 22. és 60. l.) Etymológiai magyarázatát biztosítja a kínai fordítás *huang fan*-ja, melynek jelentése 'sárga zászló'. Az ujjur *sariy orunguluy* 'sárga zászlós, s. zászlótartó' különben valószínűleg a Saturnusra vonatkozik. Az ujj. *orungu* 'zászló' összefüggése a mong. *orongya*, *orongyo*-val egészen világos (a mongol szóra az ujjur szöveg kiadói is utaltak), legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy az ujj. szóközépi *-ng-* a mong. *-ngy-*vel szemben jellegzetesen török megfelelés.

Távolról sem akarjuk azt mondani, hogy ujjur adatunkkal végleg tisztázódott a török és a mongol szó kérdése vagy etymológiája, még kevésbé azt, hogy a kérdéses szláv szavak forrását sikerült volna megjelölnünk. De az eddigiek alapján nyomatékosan rámutathatunk arra, hogy a mongol származtatás semmivel sem megnyugtatóbb, mint az elvetett gót etymológia. A főbb nehézségek a következők: 1. a szó a mongolon kívül megvan a törökben is; 2. a feltett *h-* szókezdetes mongol alakot nem lehet kimutatni; 3. egyetlen egy példánk sincs arra, hogy ez a sajátos, XIII—XIV. sz.-i mongol szókezdő *h-* valamilyen nyelvbe átkerült volna, ill. megőrződött volna jövevényszavakban, ellenkezőleg, nyomtalanul eltűnt pl. az egykorú csagatáj és ujjur vendégszókban; ennek az a magyarázata, hogy a legrégebbi mongol emlékek korában a kérdéses *h-* nem zöngétlen praepalatalis vagy postpalatalis spirans, hanem laryngalis spirans volt.

17. óbolgár *moren 'Pferd'.

Ez az óbolgár szó a dunai fejedelmi lajstrom MIKKOLA-féle magyarázatából való, és meglehetősen egyéni eljárásnak köszönheti létét. MIKKOLA ugyanis az ismeretlen jelentésű *somor* szóból elhagyta a *so-* szótagot, ugyanakkor a csonkán maradt másik felét kiegészítette a végén: így keletkezett az óbolgár *moren 'ló' adat (vö. JSFOu. XXX, 33: 12—3). Ez a *moren persze nagyszerűen egyezik a *morin* 'ló' szóval amely a törökségben ismeretlen, de megvan a mongolban, a mandzsuban, több tungúz nyelvjárásban, kimutatható a koreaiiban is *mül* < *mär alakban, s kétségtelenül összefügg velük a kínai *ma* 'ló' is, valószínűleg mint jövevény. Az orosz *merin*, *meren* 'Wallach', kisorosz *méryn*, *méren*, *kiñ-meréneć* 'ua.' a mongolból származik (így magyarázza már BERNEKER, EtWb. II, 37 is). De ha a MIKKOLA-féle eljárással gyártjuk a bolgár-török eredetű óbolgár szavakat, akkor nemcsak a mongolban, hanem akár a patagón nyelvben is bőségesen találunk analógiákat és egyezéseket.¹⁾

A dunai és a volgai bolgár-török nyelv különben elég sovány anyagából egyéb mongol egybevetés lehetősége eddig nem merült fel.

A kései bolgár-török, ill. korai csuvas emlékei közé kell sorolnunk a permi nyelvek és a cseremiszi csuvas jövevényszavait is. Sajátságos, hogy e jövevények vallomása mennyire kedvezőtlen a csuvas és bolgár-török nyelv mongol elemeit illetőleg. Különösen tanulságos, hogy a cseremiszi nyelvben a több mint 500 csuvas jövevény közt a legfigyelmesebb kutatás után sem sikerül egyéb mongolos elemet felfedezni, mint a már ismert *küšön* 'leihweise' és az alább tárgyalandó *kalasaš* 'sagen, erzählen', *sösän* 'Bandwurm' és végül *šalaxa'j* 'link, links' szavakat. Ezért egy cseppet sem csodálatos, ha még csak a gondolata sem merült fel annak, hogy a permi nyelvek vagy a cseremiszi csuvas jövevényei közt valaki mongolos elemeket keressen.

Az itt vizsgált kérdésben jelenleg kétségtelenül a mai csuvas nyelvnek van a legfontosabb szavazata, mert hiszen terjedelemben messze túlszárnyalja a rendelkezésünkre álló egész — közvetlen és közvetett — bolgár-török nyelvtörténeti anyagot. Egy nehézséget a csuvasval kapcsolatban azonban nem szabad szem elől tévesz-

¹⁾ A fentebb tárgyalt óbolgár szavak egyikét sem vette fel jegyzékébe MLADENOV, vö. Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens en bulgare moderne c. cikkét: Revue des Etudes Slaves I, 38—53.

tenünk: a mai csuvasban lehetnek olyan mongol jövevények, amelyek a mongol hódoltság korából (XIII—XIV. sz.) származnak. Ezeket tévedés volna visszavetíteni a V—VI. sz.-ba.

A csuvas nyelv mongol jövevényei után kutatva természetszerűleg felvetődik egy másik, általánosabb kérdés: miféle idegen elemeket mutathatunk ki a mai csuvasban az eredeti török (bolgáros) szókincs mellett? Legelőször is nagy számmal találunk köztörök jövevényeket, ezek leginkább a kazáni tatárból valók, de feltétlenül gondolhatunk egyéb köztörök nyelvekre is, ha — kritériumok híján — pontosan e nyelveket nem is tudjuk meghatározni. Szép számmal ismerünk a csuvasban finnugor jövevényeket is (vö. már GOMBOCZ és PAASONEN csuvas szójegyzékeiben található finnugor egyeztetéseket). Eddig a permi nyelvekből (WICHMANN: MSFOU. XXI, 147—54) és a cseremiszből (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 238—74) mutattak ki ilyeneket. RÄSÄNEN szerint biztos cseremiszi jövevény a csuvasban kb. hatvan ismeretes (MSFOU. L, 94). Újabban szó esett még a kaukázusi elemekről is, ezt a kérdést pontosan, adatszerűen, sajnos, még nem tárgyalta senki, csak POPPE jelezte röviden e jövevények fontosságát (KCSA. II, 82; POPPE szerint kaukázusi eredetű szó volna a csuvasban a híres *kil* 'ház' is).

Semmivel sem mozog szélesebb mederben a kaukázusinál a mongol elemek kérdése. Az eddigi kutatások során GOMBOCZ, PAASONEN, RAMSTEDT, RÄSÄNEN és mások dolgozataiban ugyan fel-felbukkan egy-két csuvas szó, amelyet török híján mongol megfelelővel egyeztettek, azonban ezeknek az egyezéseknek a száma meglehetősen csekély.

18. csuvas *kivžan*, *kivšen* 'auf Borg'.

E szóval részletesen foglalkoztunk a *kölcsön* címszó alatt. A csuvas szót a mongol *kölüsün*-nel MUNKÁCSI, GOMBOCZ, NÉMETH, RÄSÄNEN (I. ott) és PAASONEN (Csuvas szójegyzék 241) egyeztette.

19. csuvas *kala*- 'sprechen, sagen'.

GOMBOCZ, CSUV. szójegyz.: NYK. XXXVI, 10, PAASONEN, CSUV. szójegyz. 56 és utánuk mások is a mongol *kele*- 'beszélni' igével egyeztették. Az egyeztetés csakugyan kifogástalan, azzal a megjegyzéssel, hogy a kérdéses szó a csuvason kívül nemcsak a mongolban (és mongol jövevényként a mandzsu-tungúzban) van meg, hanem köztörök nyelvekben is ismeretes, sőt bizonyos finnugor megfelelőkre is gondolhatunk.

Mongol: Hua ji ji jü *k'e-len* 'nyelv' | POZDNEEV-féle Mingkori szótár *k'e-le* 'nyelv'; *k'e-li-'ei* 'néma' | leideni névtelen *kelen* 'Zunge'; *kelelebe* 'sprach'; *keleigei* 'stumm' (POPPE, Sprachmaterial 67, 69) | Ibn Muhannā *kelen* 'Nachricht' (uo.) | irod. mong. *kelen*, *kele* 'langue (organe de la parole); langue, idiome' (Kow. III, 2470); *kele-* 'parler, avertir, dire, énoncer, nommer' (i. h. 2474); *keletü*, *keletei* 'qui a la langue; connaisseur de la langue' (i. h. 2472); *kelele-* 'parler, discuter' (uo.); *keleldü-* 'converser, s'entretenir' (uo.); *kelecel* 'discours' (uo.); *kelelceldü-* 's'entretenir' (uo.); *kelelcelce-* 'ua.' (uo.); *kelelcelge* 'entretien, conversation' (uo.); *kelelce-* 's'entretenir, négociier' (uo.); *kelelcégül-* 'ordonner de parler' (i. h. 2473); *kelemürçi* 'linguiste, philologue, traducteur' (uo.); *kelemürçile-* 'étudier la langue; traduire' (uo.); *kelemürçilegül-* 'faire étudier à qn. les langues, faire traduire' (uo.); *keleçi* 'interprète, commentateur' (uo.); *kelegei* 'muét; bégaiement' (uo.) | irod. oirat *kelen*, *kelen*, *kele-*, *kelelce-*, *kelemürçi*, *kelegei* (POZD. 281; jelentések ua. mint az irod. mongolban); *kelekei* 'заика'; *kelekeyile-* 'заикаться'; *kelemeq* 'говорун'; *kelelcegei*, *kelelcege*, *kelelce* 'разговор, переговоры' (uo.) | burját *kelen*, *kele*, *xele* 'Zunge'; *keleté* 'bezungt'; *kelenäm*, *kelenäp*, *xelenäp* 'sprechen'; *keleké*, *kelekei*, *kelegei*, *kelegei*, *xelegei* 'stumm, stotternd'; *kelekélnäm* 'stottern'; *xelcenep*, *kelelsenäp* 'sich versprechen; freien' (CASTRÉN, Burj. 111.) | barga burját *xel* 'Zunge, Sprache' (POPPE: AM. VII, 377) | alar-burját *xel'iy* 'ua.' (POPPE: AM. X, 29) | dzsasztu, gorlosz *xel(ë)* 'язык, реч' (RUDNEV 142); dzsasztu, horcsin, gorlosz, durbut-beisze, tumut *xel-* 'говорить, сказать; произносить' (uo.) | ognut *xelö* 'nyelv'; harcsin *xil* 'ua.'; óhan *xel-* 'beszélni' (saját feljegyzésem) | darhat *xel'iy* 'язык' (SANŽEEV 49) | khalka *xellë* 'nyelv' | ordos *k'ele*, *k'ele-* 'ua.' (DE SMEDT—MOSTAERT 203) | mogol *kelän* 'Zunge'; *kelänä* 'sagt' (RAMSTEDT: JSFOU. XXVI, 4: 30) | monguor *k'ilie* 'langue, objet en forme de langue, battant (cloche)'; *k'ilie-* 'parler, dire, raconter, annoncer, énoncer'; *k'iliendar* 'manière de parler, discours, parole'; *k'iliardi* 'se parler, s'entretenir, converser' (DE SMEDT—MOSTAERT 203) | dahúr *k'eli* 'язык' (POPPE, Dag. nar. 83, AM. X, 29); *k'elö* 'ua.' (Saját feljegyzésem.)

Jövevényszavak a mongolból:

a) m a n d z s u - t u n g ú z : mandzsu *xelen* 'Vorhut; язык, шпихон, голос'; *xele* 'stumm', *xelede-* 'stottern'; *xelen aqó* 'nicht sagen können' (GABELNTZ 97; ZACHAROV 411) | tungúz *kälägäi* 'stotternd' (CASTRÉN, Tung. 79) | goldi *xelë* 'stumm' (GRUBE 42) | olcsa *kölömö*

(SANŽEEV, Paralleli 683; a mandzsú-tungúz és a mongol szavak viszonyát is tárgyalja);

b) török: jakut *käläyüi* 'der da stottert' (BÖHTL. 55) | alt., tel *käläyüi* 'der Stotterer' (RADL. II, 1113) | szag., kojb. *keläyüi* 'ua.' (uo.) | csag. *kelki* 'stotternd'; 'bègue' (Šejx Sul., ed KÜNÖS 126; PöC. 460).

Nem jövevények, hanem eredeti szókincshez tartoznak a következő adatok.

Török: Kāšy. *käläcü* 'Rede' | óoszm. *käläji* 'Wort' (BRÖCKELMANN, Altosmanische Studien I: ZDMG. LXXIII, 27, 73); *käläci* 'Nachricht, Kunde, Gespräch' (BRÖCKELMANN, 'Ali's Qišša'i Jüsuf 33, 53); *keleji* 'Wort, Gespräch, Gerede' (VÁMBÉRY, Alt-osmanische Sprachstudien 189; utal a csuvas és a mongol szóra is). Az oszmánli nyelvjárások közül megvan a kasztamuniban (nyelvemlék!) *käläji* 'parole', *arü käläjilär* 'de pures paroles' (HUART: Journ. As. 1921 II, 210); Anatóliában: *keleci* (Tosya) 'mükäleme, müsahabe, sözleşme' (H. ZÜBEYR—I. REFET, Anadilden derlemer, Ankara 1932, 217). Világosan idetartozik HOUTSMA (Ein türkisch—arabisches Glossar 99) egy adata, melyet *küläci*-nek, ill. kifejezésben *küläci ajt*-nak ír át (jelentése: 'erzählen'), helyesen ez: *käläci*, ill. *käläci ajt*; az uo. idézett drezdai kézirat *كلاچي قىلس* kifejezését ennek megfelelően *käläci qilsun*-nak olvassuk. Nem választhatjuk el ezektől az adatoktól az ujur emlékekben előforduló *kälämäci* 'interprete szót. Előfordul pl. a Rājavavādaka-sūtra colophonjában (RADLOFF, Kuan-ši-im Pusar 82), a Ming-kori kínai—ujgur szótárban (a budapesti Néprajzi Múzeum példányában I, 22a; KLAPROTH, Uig. Wörterv. 1822, 18), továbbá Ibn Muhanā szótárában is (*kälämäci* 'переводчик', ed. MELIORANSKIJ 0110; a konstantinápolyi kiadásban nincs még). Rašid'u-d-Din 'Ali és 'Isā *kälämäci*-ről beszél (régebben tévesen *kälämci*-t olvastak, vö. PELLIOT: T'oung Pao XV, 640). PELLIOT ide-sorolja az örmény források átírásában előforduló *kalamäci*-t is (Journ. As. 1925 I, 225).¹⁾ Az ujur *kälämäci*-t kimutattam mongol szöveg-

¹⁾ PELLIOT i. h. hivatkozik a KUUN-féle Codex Cumanicus kiadás 106. lapján előforduló állítólagos kún *talamäci*-ra, melyet szerinte helyesen *calamäci* = *kälämäci*-nek kell olvasni. Az idézet azonban nyilván hibás, a jelzett szó a kérdéses lapon nem található meg, hasonló alakú adat is csak egy van, a *tolamac* 'solutio'. Minden bizonnyal a megelőző, 105. lapon előforduló *talamäci*-ről lehet szó; ez azonban perzsa fordítása a kún *telmac* 'torcimannus'-nak. A CC. kéziratának fényképe (45^v utolsó sor) világosan mutatja, hogy csak *t*-vel (*Talamäci*) olvas-

ben is (vö. LIGETI: T'oung Pao XXVII, 133; ugyanabban a szövegben, a nyomtatott Kanjurba kebeleztet újabb kiadásban kijavították ezt az archaikus szót *kelemürči*-re, vö. Mdo. XXIV. köt., 3: 314v°; a párizsi Bibl. Nat. Fonds Mong. 84. jelz. kötetében).

Az ujjur *kälämäči*-t már RADLOFF utána pedig mások is a mongol *kelemürči*-vel egyeztettek. A két szó egymáshoz való viszonya teljesen világos, mert világos mindkét esetben a származtatás módja. A *kelemürči* u. i. ugyanúgy viszonylik a *kele-* 'beszélni' igéhez, mint a *ködülmürčün* 'travailleur' a *ködül-* 'travailler' alapszóhoz. Az ujjur *kälämäči* viszont ugyanolyan származék mint a török *tilmäči* 'interprète',¹⁾ a két szóban nemcsak a képző, ill. képző-bokor (-*mä-či*) azonos, hanem a tőszó jelentése is: *kälä* 'nyelv' ~ *til* 'ua'.

Igen érdekes idetartozó adatot találunk a t'o-pa nyelv kínai átírási szórányemlékei közt is. A kínai források szerint ezen a nyelven *k'i-wan-čen* a. m. 'tolmács'. E szó megfejtésével többen foglalkoztak, legutóbb PELLIER (Journ. As. 1925 I, 255 jegyz.) próbálta meg visszaállítani eredeti alakjába e t'o-pa nyelvi glosszát. Kiindulópontul a kérdéses kínai írásjegyek ú. n. régi alakját vette: ebből a **k'jat-mä^{vm}-tšjēn*-ből *kelmärčün, *kälmärčün alakot követ-

hatjuk a perzsa szót. Mindez azonban nem bizonyítja azt, hogy eredetileg nem lehetett itt *c-*; csak persze ahhoz fel kell tennünk, hogy a CC. mai alakjában másolat, s az eredetiben álló *c-* helyett a scriba *t-*szókezdetet másolt tévedésből. Szinte elkerülhetetlen volna ehhez a feltevéshez folyamodnunk, ha nem perzsa adatról volna szó. DU CANGE VIII, 126: *torcimannus* 'interpres' adatot összeveti az olasz *torcimanno*-val. A *torcimannus* arab eredetű szó a közép-latinban. Arab eredetije, a ترجمان *terjuman* különben igen elterjedt a legkülönbözőbb balkáni, keleteurópai, sőt nyugati nyelvekben is; vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente: DWAU. XXXV, 175 s. v. *terdzuman*.

¹⁾ A török *tilmäči* előfordul pl.: ujj. *tilmäči* 'Dolmetscher' (RADL. III, 1390), továbbá F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 19, 9 (*tlmči*); TORU HANEDA: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 6 (1932): 4, 6 (*tilmäči*). E szónak számos változata ismeretes a törökben és a törökből származó különböző nyelvi adatok közt. Leb. *tilbäc*, küer. *tilbäc*, szag., kojb. *tilbäs* 'der Dolmetscher, Übersetzer' (RADL. III, 1389) | kacs. *tilbäs* (uo.) | csag. *tilmänč* (i. h. 1390) | tel., alt. *tilmäč* (uo.) | bar. *tilmäč* (uo.) | kirg. *tilmäš* (uo.) | түм. *tilmac* (i. h. 1334) | kar. T. *tolmač* (i. h. 1205) | kar. L. *tolmac* (uo.) | oszm. *dilmač* (i. h. 1770). Az itt leginkább előforduló *-mäč*, *-mäč*, *-mäč* összetett képzőről I. DENY, Gram. Turque 579—80 és ZAJĄCZKOWSKI, Suffiksy 94. A mélyhangú alakokban az *i ~ o* (*u*?) változat magyarázata az ú. n. Ablaut-szerű váltakozások körébe tartozik. A bolgár, horvát, orosz, lengyel, cseh, oláh stb. kölcsönzavakról vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente: DWAU. XXXV, 177. A besenyő *tolmač*-ról: NÉMETH: MNy. XVIII, 5—6.

keztetett ki. A fentebb idézett török adatok ismerete nélkül könnyen mongolnak minősíthetné valaki ezt a megfejtést (ezt egyesek meg is tették), a valóságban azonban eddig egyetlenegy kétségtelenül helyes t'o-pa szómagyarázatnak sem sikerült megállapítani kizárólagos török vagy mongol jellegét. Vö. a kezdetben világosan törökös jellegűnek tartott t'o-pa *k'o-po-čen* 'kapus' mongolos lehetőségeit: LIGETI: MNy. XXX, 207—8.

Minden valószínűség szerint kapcsolatba hozhatók a török-mongol szóval a következő uráli adatok.

Finnugor: finn *kiele* 'nyelv' | lappS. *kēella* 'ua.' | lappN. *giellä* 'ua.' | mordv. *k'el, k'el'* 'ua.' | votj. *kyl* 'nyelv; szó' | zürj. *kyl* 'nyelv; beszéd; szó' | vog. *kēl* 'szó; hír' | osztj. *kēa* 'ua.' (SZINNYEI, NyH. 23). Csuvas jövevény a cser. *kalasaš, kalasen* 'sagen, erzählen' | *kelesäs, kelem, küläsem* 'sprechen, reden' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 140).

Szamojéd: Jen. *siodo, sioro* | Jur. *še* | T. *sieja* | OS. *šē, ši, sie, se* | K. *ši-kä* | Koib. *seka, siul*. Vö. SETÄLÄ, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX, 5:53; PAASONEN, Beiträge: KSz. XV, 130—1. PAASONEN szerint a szamojéd szavak a finnugor megfelelőkhöz vagy a mongol *kelen*-csoporthoz tartoznak; figyelemreméltók a Jen. *siodo, sioro* szóval feltételesen összekapcsolt tungúz adatok is (*čole, čoli, čola* 'Zunge').

20. csuvas *täxlan* 'Zinn; Blei'.

A csuvasban az 'ón, ólom' jelentésű szó a következő alakokban ismeretes: *täxlan, təkkan* (AŠMARIN), *tuxlan* (ZOLOTNICKIJ), vö. GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 155 | *täxlan, toxlan* 'ón, ólom', *šurä* t. 'ón', *xurä* t. 'ólom' (PAASONEN, CSUV. szójegyz. 164) | *täxlan* 'олобо' (НИКОЛ'СКИЈ 361), *xura täxlan* 'свинец' (i. h. 497).

A törökségben nincs megfelelő egyezés, tudtommal a finnugor nyelvekben sem ismeretes hasonló alakú és jelentésű szó, viszont kétségtelenül ide tartoznak a következő adatok.

Mongol: Hua ji ji jü *t'u-ul-qan* 'ón' | régi irod. mong. *tobalya* (VLADIMIROV, Sravn. gr. 205, 226) | irod. mong. *toyulyan* 'étain, plomb' (Kow. III, 1809); *qara* t. 'plomb'; *čayan* t. 'étain' (uo. és 1810) | *khalkha točölök, točölčö* (VLADIMIROV i. h.) | burját *tähuguy, tühuguy, tülga* 'Blei' (CASTRÉN, Burj. 151); *cagan tölga, sagan tülga* 'олобо' (ПОДГОРБУНСКИЈ 189), *xara tölga, tulgun, tülga* 'свинец'

(i. h. 273) | barga burját *tʉqlūġ* 'Blei' (POPPE: AM. VII, 375) | durbut beisze *twyŷlyä* 'олобо' (RUDNEV 129) | harcsin *t'öläġ* 'ön' (saját feljegyzésem) | ognut *t'ogölġv* 'ua.' (saját feljegyzésem) | dahúr *t'oynv* 'ua.' (saját feljegyzésem).

Mandzsú-tungúz: mandzsú *toxolon* 'Zinn, Blei; олобо' (GABELENTZ 201; ZACHAROV 738) | olcsa *toxorgo* | goldi *toxolgo* (SANŽEEV, Paralleli 694).

21. csuvas *səmza* 'Nase'.

A csuvas változatok a következők: *səmza* 'orr' (AŠMARIN), *sómza*, *šemza* (MUNKÁCSI), *sumza* (ZOLOTNICKIJ), vö. GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 147; *səmza*, *somza* 'orr; állati orr (pl. kutyáé, macskáé, disznóé), madár-orr, csőr' (PAASONEN, Csuv. szójegyz. 119); *samsä* 'hoc' (NIKOL'SKIJ 366).

E csuvas szót — kérdőjellel kísérve — GOMBOCZ, majd utána PAASONEN (i. h.) alt. *tumčuuq*, ujjg., csag. *tumšuuq* 'die Nase, der Schnabel' szóval egyeztette. Ezt az egybevetést RAMSTEDT: NyK. XLII, 235 nem fogadja el, helyette mongol megfelelést javasol (ismétli POPPE: KCsA. II, 76 is). A mongol adatok a következők: irod. mong. *samsa* 'cartillage des deux narines' (Kow. II, 1318) | irod. oirat. *samsa* 'обе половины лица, облик' (POZDNEEV 147) | kalmük *samsä*, *samsa* 'orrcimpa' (RAMSTEDT, i. h.) | khalkha *samsv*, *sams^ae* 'ua.' (uo.) | gorlosz *samsä* 'переносье' (RUDNEV 118) | belső-mongóliai nyelvjárások *samsa* 'ноздры' (uo.) | durbut-beisze *tamta* 'ua.' (i. h. 124).

22. csuvas *šürälžan* 'Bandwurm'.

Az egybevetés MUNKÁCSITÓL származik (NyK. XX, 471, XXI, 41, 129), a világosan nem odatartozó tat. *čewälčan*, *čewälčän* 'giliszta' | csuv. *šebälžan* | csag. *jülžän* | oszm. *soyulžan* 'giliszta' adatokat kirekesztve, a következőképpen állíthatjuk össze a csuvas szó változatait és rokonságát (a csuvas és mongol szót egyeztette PAASONEN, Csuv. szójegyz. 242 is).

Csuvas *šürälžan* 'hangya' (MUNKÁCSI: NyK. XXI, 44); *šürälžan*, *šürälžän* 'galándféreg, bélgiliszta' (PAASONEN, i. h. 144); *šewerelyän* 'ГЛИСТ' (NIKOL'SKIJ 73). Csuv. > cser. *sösän* 'Bandwurm', *sösän*, vö. RÄSÄNEN: MFSou. XLVIII, 199.

Mongol: Hua ji ji jü *ši-ro-qal-čün* 'hangya' | irod. mong. *siryulžin* 'fourmi' (Kow. II, 1530) | irod. oirat. *šoryolžin* 'мырabee'.

(POZDN. 174) | burját *šorgoldey*, *šorgolžey* 'Ameise' (CASTRÉN, Burj. 140); *šorgolžin*, *šorgolžin*, *surgalžin* 'mypabeñ' (PODGORBUNSKIJ 160); alar-burját *šoryölžöy* (VLADIMIROV, Sravn. gr. 182) | khalkha *šoryölji* (uo.) | monguor *šiorcuobžin* 'fourmi' (DE SMEDT—MOSTAERT 397) | ordosz. *surgüldži* 'ua.' (uo.).

M á n d z s u - t u n g ú z : tunguz *tergöldei* 'Ameise' (CASTRÉN, Tung. 89) < mong.

VLADIMIROV i. h. szerint a mongol szó a mong. *siryu-* 'ramper à travers, se glisser en rampant, sauter à travers, passer à travers' (Kow. II, 1529) származéka, ez utóbbi mongol szóval pedig a kirg. *sirya-* 'schlüpfrig sein' igét egyezteteli. Feltűnő, hogy a mongol szókezdő *š*-sel szemben *ś*-, sőt *s*- található a csuvas adatokban, holott — függetlenül a kölesöznéstől — itt is *š*-t várnánk (ez az ú. n. részleges csuvas—mongol hangtani egyezések egyik igen fontos esete). Nagyon valószínű, hogy a csuvas szavak nem is függenek össze a mongol adatokkal, hanem más, török igék hasonló származékai. A VLADIMIROV-féle etymologia szempontjából igen tanulságos az oszm. *soyuljan* 'was tief eindringt (Wurm)' < oszm. *soq-* 'hineinstecken, durchbohren'; csag. *soyulcaq* 'Wurm' (RADL IV, 531). Jelentésanilag persze nem ez, hanem inkább a tör. *jılan* 'kigyó' < *jil-* 'csúszeni' magyarázza meg a mong. *siryuljin* < *siryu-* egybevetést. RAMSTEDT származtatása a mong. *sirui* 'föld'-ből nem meggyőző.

23. csuvas *šül'üvés* 'hiúz'.

A csuvas szót ZOL. és VIŠN. után idézi MUNKÁCSI: NyK. XXI, 118; sem PAASONEN, sem AŠMARIN, vagy NIKOL'SKIJ nem ismeri. Ez a szó a csuvason kívül egyéb török nyelvekben is ismeretes: kirg., kún *šiläüsün* 'der Luchs' (RADL IV, 711) | kaz. *šaläüsen* | bask. *šäläüsän* (vö. MNy. III, 218) | ujj. (Ujj.-kínai Szót.) *šiläsün* 'der Leopard' (i. h. 1078) | tel. *šülüüzün* 'der Luchs' (i. h. 1111). E kései ujjur és teleut adat mongol jövevény szókezdő *š*-e miatt.

Mongol: irod. mong. *šilegüsün*, *šilügüsün* 'le lynx, le loup-cervier' (Kow. II, 1494) | burját *šilähuy*, *šilähun*, *šiläse* 'der Luchs' (CASTRÉN, Burj. 139); *šilüsün*, *šilügün* 'Felix lynx' (PODGORBUNSKIJ 268) | gorlosz *šilüs* 'пыль' (RUDNEV 159) | monguor *šēlie* 'lynx' (DE SMEDT—MOSTAERT 374) | ordosz *šölüs* 'ua.' (uo.). Mongol jövevény a mandzsu *šilun*, *šulun* 'Luchs' (GABELENTZ 178; ZACHAROV 607, 686; SANŽEV, Paralleli 692). MOSTAERT i. h. írásjegy nélkül még egy kínai

ši-lie szót is közöl, melyet forrásaimban nem talállok, nyilván kínai tájszó és idegen jövevény.

A szókezdő mássalhangzó pontosan úgy viselkedik, mint az előbbi *sürläzen* esetében: köztörök *s-* és mongol *š-*sel szemben csuvas *š-*.

24. csuvas *sulaχaj* 'bal, balog'.

A csuvas szó változatai: *sulaχaj*, *sulaγaj* (PAASONEN, CSUV. SZÓJEGYZ. 125), *sulaχaj* 'ЛЕВИЙ' (NIKOL'SKIJ 192). CSUVAS JÖVEVÉNY A MORDVIN *šulä*'j 'bal' (PAASONEN: JSFOU. XV, 2:53) és a cseremiszi B. *šola* 'bal', *šolaγaj* 'balog' | P. GEN. *šola*, *šolaγaj* 'balkéz' | KB. RAM. *šalaχaj*'j 'bal'. baloldal, balra' (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 211). Egyéb török előfordulások közt említenünk kell: csag. *solag* 'die Linkshand' (RADL. IV, 550) | oszm. *solag* 'ua.' (uo.) | kirg. *solaqai* 'ua.' (i. h. 551) | turki, tar. *solaqai* 'ua.' (uo.) | turki *solayai* 'ua.' (uo.). Mindezen szavakat mongolos jellegűeknek tekintik sajátos képzésmódjuk miatt, szemben a törökségben általában ismert és elterjedt *sol* 'bal' szóval.

A mongol megfelelők a következők: irod. mong. *soluyai*, *solayai* 'gauche (côté, main); la gauche; à gauche, du côté gauche; la main gauche, gaucher, gauchère' (KOW. II, 1401) | irod. oirat *soloγoi* 'ЛЕВИЙ' (POZDN. 154) | khalkha *solγö* 'ua.' (VLAD., SRavn. gr. 238) | burját *salagai*, *halgai* 'link' (CASTRÉN, BURJ. 133, 157); *salagai*, *γhalagai* 'ЛѢВША' (PODG. 148) | mongour *sorcū* 'gauche, qui est de travers' (DE SMEDT—MOSTAERT 354) | ordosz *sologö* 'ua.' (uo.) | dahúr *sologói* 'bal' (IVANOVSKIJ 48, mongol jelzéssel). Mongol (burját) jövevény a tungúz *salagai* 'links' (CASTRÉN, TUNG. 91).

Ezzel végére is értünk a feltehető csuvas-mongol egyeztetéseknek, melyek, mint láttuk, nemcsak szerény számukkal tűnnek fel, hanem egy két esetben bizonyos nehézségekkel is. A fenti egyeztetések közt azonban bizonyára akad olyan is, amely helytálló, és a csuvas szó közvetlenül vagy közvetve valóban mongol forrásból ered. Csak az a kérdés, hogy ilyen természetű szókincsbeli egyezés alapján beszélhetünk-e huzamosabb csuvas—mongol nyelvi együttéléstről. Annak az eldöntéséhez, vajjon nem kell-e sajátosan megítélnünk a csuvas nyelv mongol elemeit, arra kell világos feleletet kapnunk: mint vagyunk a mongol jövevények kérdésével a többi török nyelvet illetőleg?

Sajnos, a kérdés fontossága ellenére sem rendelkezünk még-csak megfelelő előmunkálatokkal sem ahhoz, hogy részletekre kiterjedő feleletet adhassunk erre a pontra. Mindössze VLADIMIROVnál (Tureckie elementy v mongol'skom jazyke: ZVOIRAO. XX, 183—4) találunk néhány idevonatkozó vázlatos megjegyzést. E szerint a törökben mongol elemek csak szórványosan találhatók és azok sem túlságosan jelentékenyek. A legrégebb türk és ujjur emlékekben egyáltalán nincs mongol jövevény (kivétel a *tarqat*-eset), a mongol-kori ujjur és egyéb török írásos emlékekben is igen ritkák az ilyenek (*tüšümen*, *josun*, *elči*, *taruqa*). A csagatájban és az oszmánliban már meglehetősen nagy a mongol elemek száma, a legtöbbje katonai műszó (*qaraul*, *jasaul*, *jasal*; a *-γul* képző általában; *yar* 'szárny' ebben: *onğyar*, *solyar*; *olja* 'hadizsákmány'). Legnagyobb számmal azokban a török nyelvjárásokban fordulnak elő, amelyek ma is érintkezésben állnak, vagy egykor érintkezésben állottak a mongollal, mint az altaji, kirgiz, telengut, urjanchai.

Úgy látjuk, hogy a VLADIMIROV kifejtette nézetet néhány pontban módosítanunk kell; felfogásunkat talán nem lesz felesleges minden esetben néhány példával is megtámogatnunk.

Mindenekelőtt a mongol jövevények kérdésében a nagy forduló-pont a XII. század: a mongolok megjelenése, hatalmuk és nyelvük terjedésének kezdete. Ettől az időtől fogva igenis számottevő a mongol hatása a török nyelvekre és nyelvjárásokra, s ez a hatás mindjárt kezdetben is érzékelhető.

A mongol-kori török nyelvek közül első sorban a csagatájt kell említünk, amely mongol elemeit illetőleg számra és jelentőségre valamennyi egyéb régi és ma élő török nyelvet messze felülmul. Amikor erre rámutatunk, nem mulaszthatjuk el, hogy nyomatékosan fel ne hívjuk a figyelmet a csagatáj nyelvű emlékeknek a mongol tanulmányok szempontjából való nagy jelentőségére: a gazdag, közvetett nyelvi anyagon kívül rendkívül becsesek e források a mongol-kori történet és különösen társadalmi szervezet, intézmények fejlődésének kutatásához is. Ime néhány jellegzetes mongol jövevény a csagatájban (PAVET DE COURTEILLE): *arun* 'jó, tiszta' ~ mong. *ariγun* | *öböčün* 'betegség' ~ mong. *ebedčün*, *ebečün* | *öböšün* 'legelő; zöld v. száraz takarmány' (Šejx Sul. szótárában ezt az adatot KÜNÖS helytelenül *obosun*-nak olvassa) ~ mong. *ebešün* | *ula* 'magas hegy' ~ mong. *ayula* | *unaqan* 'csikó, csacsi' ~ mong. *unayan* | *itawun* 'fogolymadár' ~ mong. *itaγun* | *ülčiken* 'szamár' (KÜNÖSNÁL

rosszul: *ülčikjan*) ~ mong. *eljigen* | *imel* 'nyereg' ~ mong. *emegel* | *tawulqa* 'sisak' ~ mong. *duyulya* | *yašun* 'keserű' ~ mong. *yašiyun* stb.

A mongol-kori, főleg kései mongol-kori ujgur, ill. ujgur írásos emlékekben is igen sok a mongol jövevény. Például vehetjük az ú. n. Ming-kori kínai-ujgur szótárat, amellyel annak idején KLAPROTH foglalkozott bővebben, de amely iránt az érdeklődés napjainkig nem szűnt meg. Ide tartozik szókincs szempontjából az ismert, többször kiadott és magyarázott ujgur írásos Oγuz-monda is, melynek a Ming-kori szótárral való egyéb összefüggéseire PELLIOT: T'oung Pao XXVII, 358 mutatott rá. Néhány példa ebből a szókincsből: *älinčük-i* (az -i birtokos személyrag) 'ös' ~ mong. *elünče, elünčüg* | *bärkä* 'nehéz' ~ mong. *berke* | *bülien* 'langyos' ~ mong. *böliyen* | *kürien* 'tábor' ~ mong. *küriyen* | *qačura* 'fenyő' ~ mong. *qačura, qačura* | *qubur* 'koboz' ~ mong. *qoγur* | *mayat* 'valóban' ~ mong. *mayad* | *manan* 'kőd' ~ mong. *manan, manang* | *mürän* 'folyó' ~ mong. *mören* | *tüšimäl* 'miniszter' ~ mong. *tüsimel* | *čäbär* 'tisza' ~ mong. *čeber* | stb.

Néhány példát még a künban is találunk: *magat* 'certus sü' (CC. 59r°) ~ mong. *mayad* | *botang vl colzge* (KUUN, CC. 137) 'Schate' ~ mong. *budang* | *egazi* 'néne' (KUUN, CC. 114) ~ mong. *egeči*. A kipcsakban (HOUTSMA) mongol eredetű kétségtelenül a török nyelvekben később is olyan gyakran előforduló *dünen* 'négyéves ló' ~ mong. *dönen* (= *dörben*) | *qunan* 'hároméves csikó' ~ mong. *γunan* (= *γurban*), valószínűleg mongol az *oi* 'völgy' is ~ mong. *oi* 'erdő, csalit'.

A mai török nyelvek közül említjük a jakutot, melynek mongol elemeiről — általánosságban ugyan — többször szó volt. Valóban, igen nagy számmal találunk mongol jövevényeket a jakutban, íme néhány példa (BÖHTLINGER): *oγočo* 'csónak' ~ mong. *ongyoča* | *uor* 'harag, indulatosság' ~ mong. *ayur* | *üöskä* 'keletkezni' ~ mong. *egüške* | *kölösün* 'izzadság' ~ mong. *kölösün* | *kuorčax* 'koporsó' ~ mong. *qayurčay* | *χatīr* 'kasza' ~ mong. *qatuyur* | *χaysār* 'orr' ~ mong. *qangsiyar* | *tasīr* 'ostorozás, vesszőzés' ~ mong. *tasiγur* 'ostor' | *sobuo* 'gyötrődni' ~ mong. *joba-* | *säbär* 'tisza, takaros' ~ mong. *čeber*. Ha pontosan átvizsgáljuk a jakut nyelv mongol elemeit, azt látjuk, hogy semmi okunk sincs külön jakut—mongol érintkezést feltenni, mert a mongol nyelv hatása ez esetben sem terjedelemben, sem jelentőségben (korban) nem különböztethető meg attól a hatástól, amelyet a mongol nyelv, ill. nyelvjárások általában az ú. n. szibériai török nyelvekre gyakoroltak.

A szibériai török nyelvek mongol jövevényei monográfiát érdemelnének (éppúgy mint külön a jakutéi is); ezek a jövevények nemcsak nagy számukkal, hanem szókészletli és hangtani fontosságukkal is egyaránt méltók figyelmünkre. A sok jövevény közül néhány példa: (RADLOFF, Wb., CASTRÉN, Versuch): *kojb.*, *szag.*, *kacs.*, *küer.* *ür*, *ür* 'régen, régóta' ~ mong. *egür* | *alt.*, *tel.*, *kumand.* *öböyö* 'öreg, aggastyán' ~ mong. *ebügen* | *tel.* *öböyön* 'ös' ~ mong. *ebügen* | *alt.* *äljigän* 'szamar' ~ mong. *eljigen* | *alt.*, *tel.* *älä* 'világos, pontos' ~ mong. *ile* | *tel.*, *kojb.*, *szag.* *ilädä* 'elég' ~ mong. *eliyede* | *tel.* *ülam* 'idővel' ~ mong. *ulam* | *alt.*, *tel.*, *leb.*, *bar.*, *tob.* *alagan* 'tenyér' ~ mong. *alayan* | *tel.* *arčūr* 'kendő, zacskó' ~ mong. *arčiyul* | *alt.* *alaga* 'kalapács' ~ mong. *aluqa* | *alt.*, *tel.* *amtan* 'ízlés' ~ mong. *amtan* | *tel.* *ärü* 'fájdalom, fáradság' ~ mong. *eregüü* | *kojb.* *ikärä* 'iker' ~ mong. *ikeri* | *karag.* *üläger* 'mese' ~ mong. *üliger* | *kojb.* *kömeskü* 'szemlödök' ~ mong. *kömüske* | *kojb.* *kuragan*, *karag.* *huragan* 'bárány' ~ mong. *quriyan* | *kojb.*, *karag.* *talai* 'tenger' ~ mong. *dalai* | *kojb.* *tölön* 'lép' ~ mong. *deligün* | *karag.* *burö* 'bűn, véték' ~ mong. *buruyu* | *kojb.* *szag.* *sünä* 'lélek' ~ mong. *sünesün* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *küi* 'szél; levegő, lélegzet' ~ mong. *kei* | *tel.* *qälqa* 'a jurtt fa-ajtaja' ~ mong. *qayalya* 'ajtó' | *tub.*, *sór* *qälqa* 'istállóajtó; ajtó (mesében)' ~ mong. *qayalya* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *šili* 'üveg, üvegedény' ~ mong. *sil* < *tib.* *šel* | és még rengeteg más.

A középázsiai török nyelvekben már kevesebbet találunk, de számuk még mindig nem megvetendő. A turkiban ilyenek (SHAW): *čayan* 'kinai eredetű téli ünnep' ~ mong. *čayan sara* 'az első hó, az újév hónapja, ünnepe' | *dünän* 'kétéves' ~ mong. *dönen* | *dalü* 'váll' ~ mong. *dalü* | *solaxai* 'balkezes' ~ mong. *soluxai* | *qangšar* 'orrcsont' ~ mong. *qangšiyar* | *qamtu* 'együtt' ~ mong. *qamtu* | *qošun* 'sereg' ~ mong. *qošiyun* | *qunan* 'három éves' ~ mong. *γunan* | *manglai* 'homlok' ~ mong. *manglai*, *mangnai* | *arya* 'mód, segítség' ~ mong. *arya* | *tobči* 'gombsor a ruha mellső részén' ~ mong. *tobči* 'gomb' és még sok más. A kirgizből és a karakirgizből kimutatható mongol elemek közül valók (RADLOFF, Wb., ALMÁSSY): *kirg.* *alagan* 'tenyér' ~ mong. *alayan*, *karakirgizből* az *ölong* 'szijacsok a nyereg jobb oldalán' ~ mong. *olong* | *maral* 'cervus eustephanus' ~ mong. *maral* | *kunan* 'hároméves ló' ~ mong. *γunan* | *šuru* 'korall, ékszer' ~ mong. *siru*, *bsiru* 'korall' < *tib.* *byi-ru*, *byu-ru* stb.

A mongoloktól távolabb eső területeken a török nyelvek mongol elemei egészen más képet mutatnak. Egy-egy nyelvjárás-

ban csak néhány akad belőlük, s a legtöbbször azok sem jövevény-
szavak, hanem más nyelvek közvetítésével kerültek oda (vándorszava-
vak). A jövevények és vándorszavak e csoportjába sorolhatjuk pl.
a baskír (PRÖHLE) *burtü* (at) 'kékesszürke (ló)' ~ mong. *bürte* | *dunän*
'négyéves mén' ~ mong. *dönen* | *kunan* 'hároméves mén' ~ mong.
yunan. A balkárban (PRÖHLE): *maral* 'szarvas' ~ mong. *maral* | *nöger*,
nögör 'barát, társ' ~ mong. *nökür* | *ojmaq* 'gyűszű' ~ mong. *oyi-*
'varrni'. A kumükben (NÉMETH) pl. a *guren* 'karám' ~ mong. *küriyen* |
čida- 'tűrni' ~ mong. *čida-*. A kazáni tatár nyelv mongol elemei közül
való (BÁLINT): *kítat* 'nankin-selyemszövet' ~ mong. *kitad* 'kínai' | *selä-*
üsen 'hiúz' ~ mong. *silegüsün* | *mañyaj*, *mañaj* 'homlok' ~ mong.
manglai, *mangnai* | *malaxaj* 'füles sapka' ~ mong. *malajai*. Az osz-
máli-török mongol elemei és vándorszavai közül említsük most pl.
a következőket: *širü* 'négyyszögletű asztal' ~ mong. *sirege* | *dunan*
'hároméves ló vagy teve' ~ mong. *dönen* | *kijim* 'páncél' ~ mong.
kejim | *tuyulya*, *tulya* 'sisak' ~ mong. *duyulya* stb. A krimiben köz-
ismerten mongol eredetű a híres *qalya*, mely a mirza után követ-
kező rangot jelentette a krími khánság idejében, s amely nem más,
mint az irod. mong. *qayalya* szó nyelvjárási mása.

Figyelmünk a török nyelveknek különösen erre az utolsó
csoportjára irányul, amikor a csuvas nyelv mongol elemeit akarjuk
mérlegelni. Közelfekvő a gondolat, hogy a mai csuvas nyelv cse-
kélyszámú mongol jövevényeit és vándorszavait sem igen magya-
rázhatják másként, mint pl. a kazáni tatár, a baskír, vagy a kumük
hasonló elemeit.

Sokkal súlyosabb kérdés elé állít bennünket a török nyelvek
mongol-kor előtti mongol elemeinek a kérdése. Mielőtt az altaji
nyelvtörténet prehistorikus bizonytalanságába kalandoznánk el, a
mongol-kor előtti török nyelvemlékekben kell széttekintenünk, és
fontolóra kell vennünk azokat a történeti török—mongol érintkezé-
seket, melyek ezt az időpontot megelőzték.

Ebből az időből egyik legfontosabb forrásunk Kāšyari szótára.
Sajátságos, hogy olyan jellegzetesen mongol eredetű szavakat nem
találunk benne, mint amilyeneket az előbb tárgyaltunk. Egyetlen-
egy szóval kapcsolatban vetettek fel eddig mongol etimológiát, ez
a *mat* 'so', melyet PELLISOT: T'oung Pao XXVII, 357 a mongol
mayad-dal egyeztetett. A szó a törökségben eddig is több nyelv-
járásban volt ismeretes, ezek mongol eredete, fiatalalabb kora telje-
sen kétségtelen. A főbb adatok:

Tel. *mat* 'ehrlich', *treu*, *ernst*; *genau*, *deutlich*' (RADL. IV, 2043) | kar. L. *mayat* 'dass nur nicht' (i. h. 2001) | szag., sór, ujk. (Ujg.-kin. Szót.) *mayat* 'wahrhaft, richtig, gut, tüchtig, ehrlich' (uo.). A mongol megfelelők: irod. mong. *mayad* 'effectivement, en effet, positivement, en vérité, réellement, vraiment, exactement; certitude, détermination; réalité, réel, vrai, véritable' (Kow. III, 1981) | irod. oirat *mayad* 'действительно, очевидно, ясно, точно' (POZDN. 230) | khalkha *mayät* (VLADIMIROV, SRAVN. gr. 229) | burját *magat* 'freilich' (CASTRÉN, Burj. 172) | durbut-beisze *mayat* 'действительно, поистине' (RUDNEV 102) | bait *mād^ak-ugö* 'без сомнения, безошибно' (VLADIMIROV, i. h. 236) | dahúr *maydücüēi* 'kétségtelenül; persze' (saját feljegyzésem).

Egyéb, mongol eredet gyanújába hozható adatot nem igen találunk Kāšyarínál, kivéve néhány ú. n. mongol többesraggal ellátott névszót. Ilyen mongol többesszámú szavak igen korán — már az orkhoni türk, továbbá a legrégebb ujkur emlékekben — megjelennek a török szókinszben. A legismertebb esetek a következők:

türk, ujk. *tigit*, *tigillär* | Kāšy. *tigin*, többese *tigit*, *tigillär* 'Knecht, dann Söhne der Chakane'; vö. NÉMETH, HMK. 294-5;

csag. *albayut* 'der Held' (RADL. I, 433) | ujk. *alpayut* (RADL. helytelenül *albayut* olvasatot ad) (uo.) | Kāšy. *alpayut* 'Held, Vorkämpfer' | kaz., kar. L. T., kún *alpaut* 'Edelmann, Gutsbesitzer, Gutsherr' (RADL. I, 430) | csuv. *ulbut* 'úr, úriember' (PAASONEN 192) | <*alp*. A RADL. idevonta tob. *alpayüt* 'der Tributzahlende' (i. h. 431) mcngol jövevény; vö. irod. mong. *albayu* 'sujet, esclave; domestique, valet; suite, cortége' (Kow. I, 84);

ujk. *bajayut* 'Begüteter' (BANG—GABAIN, Anal. Ind.); *bajayutlar* (F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 36, 97) < tör. *bai*, mong. *bayan*;

Kāšy. *urayut* 'Frau' | ujk. *urayut* (RADL. I, 1652) | csag. *uraut*, *urawut* (i. h. 1651, 16);

türk, ujk. *tarqat* (THOMSEN: MSFOU. V, 115; RAMSTEDT; JSFOU. XXX, 3: 57) > *tarqan*;

türk *šadapit* (THOMSEN uo.) < ? *šad*;

türk, ujk. *išbaras* (RAMSTEDT uo.);

? csag. *bilgät* 'nouvelles' (PöC. 190) < *bilgä* | *bigät* 'les chefs, les officiers' (i. h. 188) < *big*.

E szavakban található *-t*, ill. *-s* mongol többesszám-jel voltát korán felismerték, pontosabb magyarázatát adni PELLIOU kisérelte meg. Szerinte ezeket a mongolos sajátságokat az orkhoni türkök

örökölték politikai elődeiktől, a mongol nyelvű zsuán-zsuán-októl, akiknek nomád birodalmában sokáig éltek mint békés alattvalók. Amikor pedig felülkerekedtek, s egykori uraik helyére léptek, a zsuán-zsuán-oknak már kialakult nomád államszervezetét csaknem teljesen átvették, sok intézménynek régi nevét is megtartották. Így volna magyarázandó, hogy elsősorban méltóságnevekben, tiszteleti címekben maradtak meg a régi mongol többes-jelek, melyek a türk talajon elvesztették régi funkciójukat, és egyesszámú nevekként kezeltettek, ilyen pl. a *tigütlär*, *bayayutlar* stb. kettős többesszáma. Ez a mongol nyelvű nép, mely Közép-Ázsiában bizonyos időben (IV—VI. század) valóságos nagyhatalmat jelentett, könnyen befolyást gyakorolhatott egyes török törzsek nyelvére is (egyik-másikkal még közelebbi kapcsolatban állhatott mint későbbi riválisaival, a türkökkel). A török—mongol politikai és műveltségi kapcsolatokat követve, időben még tovább mehetünk visszafelé, egészen addig az időpontig, amikor az e népekre vonatkozó, vagy feltehetően vonatkozó kínai értesítések megkezdődnek. Azok között a török törzsek és népek között, amelyekkel e történeti időben az egyes mongol törzsek és népek érintkezésbe kerültek, természetesen lehettek bolgár-török nyelvűek is. Hogy jóval ez időpont előtt a még nem tagozódott, egységes mongol alapnyelv huzamosabb érintkezésbe került volna a bolgár-török alapnyelvel, az kizárólag nyelvészeti úton megfogható kérdés; ezen az úton azonban a megfelelő anyag vallomása alapján ezt a feltevést határozottan el kell utasítanunk.

Ezek után mongolos jövevényszavainkra vonatkozó vizsgálódásunkat a következőképen foglalhatjuk össze:

1. Ú. n. mongolos jövevényszavaink közül a mongolosságnak még csak gyanújába sem kerülhet: *bodor* (valószínűleg finnugor eredetű), *tömlő* (magyar származék), *érdem*, *ildom*, *ok*, *kölcsön*, *homok* (kifogástalan török magyarázat), *boglya*, *gödény* (török eredetűek, de bizonyos részletek még tisztázandók). A törökből is megmagyarázható az *öböl* (a magyar szóvég sehogysem világos). Nem magyarázható meg a mongolból: *erkölcs*, *harang*, *tulbó* (a török magyarázat sem kielégítő).

2. A mongolosság feltevését nem vethetjük el fenntartás nélkül három szóval kapcsolatban, melyek megfelelőit ma csak a mongolból tudjuk kimutatni. Határozott véleményt ezekben az esetekben is csak akkor mondhatunk, ha a velük kapcsolatban felmerült nehézségeket sikerül tisztázni. Ezek: *dél* (a lambdacizmus feltehetése bol-

gár-török jövevényeinkben; egyesek u. i. ezt tagadják), *ige*, *ígér* (nehézségek a magyar szó körül), *ölyű* (a magyar szó feltehető forrásának jellegzetesen török alakja a ma ismert mongol szóval szemben).

3. A csuvasban vannak, a bolgár-törökben lehetnek mongol jövevények és vándorszók; huzamosabb bolgár-török (csuvas)—mongol nyelvi érintkezés feltevésére ezek azonban nem elelendők.

4. Mongol nyelvekkel — már a mongol-kor előtt is — érintkeztek nem bolgáros, köztörök jellegű nyelvek is; épen ezért a magyar nyelv esetleges mongol eredetű vándorszavainak magyarázatához nem szükséges okvetlenül bolgár-török (csuvas) közvetítésre gondolni.

LIGETI LAJOS.

Szúnyog. E szavunk igen régi, s mai török megfelelőivel szemben (*singäk*, *sinäk*, *säk*) érdekes hangrendi eltérést is mutat, mégsem sorolhatjuk bolgár-török jövevényeink közé, mert a csuv. *šäna* arra mutat, hogy olyan őstör. *s*-szel van dolgunk, amelynek a csuvasban és a mongolban *š*-felel meg ugyanúgy, mint a bolgár-török eredetű magyar *sár*, *sárga*, *sárkány*, *söpör*, *serke*, *söreg* szavakban. (Vö. NÉMETH: MNy. XVII, 25.) A csuvas *š*-megtámogatására ma mongol megfelelőket is idézhetünk. Hua ji ji jü *ši-mo-'ul* 'légy' | POZDNEEV-féle Ming-kori szótár *šu-mo-'ul* 'ua.' | irod. mong. *šimayul*, *šimuyul* 'moucheron, mouche, petits insectes ailés' (Kow. II, 1503, 1505) | barga-burját *šomūt* 'Fliege' (POPPE: AM. VII, 374) | dahúr *šomöl'* 'szúnyog' (saját feljegyzésem). A tör. és mong. szó egymáshoz való viszonyát könnyű megvilágítani. A tör. *-k* képzővel szemben mongol *-yul* képzőt találunk. Az őstör. szóközépi *y*-nek bizonyos esetekben a mongolban *-m*-felel meg, vö. RAMSTEDT: NyK. XLII, 234—7, VLADIMIROV, Sravn. gr. 250—1. A 'légy' és 'szúnyog' jelentéstani kettősség az eddigi török adatok alapján is jól érthető; e szempontból különösen tanulságos a Káşyari-nál előforduló *singäk* értelmezése: 'bei den Städtern Mücken, bei den Nomaden Fliegen' (ed. BROCKELMANN 181). — Csuvas jövevény a cseremisiz *šära* 'Fliege; Mücke' | *šära*, *orä-šenga* 'Fliege' | *šärgä* 'Insekt', *arašä-ygä* 'Fliege', vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 207.

LIGETI LAJOS.

Szótári tanulságok s a teljes szótár.¹⁾

Némileg igazolnom kell a jogcímet, mellyel a kérdés taglalásába fogok. Bőséges tapasztalásra tettem szert négy évtized alatt, mikor állandóan szótárakkal és szótári kérdésekkel foglalkoztam. A szótár már igen korán nem csupán segédeszköz volt kezemben, hanem szinte önálló olvasmány és élmény is. A nyelv világa tárult föl számomra benne, egyrészt szigorú törvényszerűségével, másrészt kiszámíthatatlan szeszélyeivel; a lelki tartalom sokszerű kapcsolata a nyelvi kifejezéssel; néhány hangból álló szó, egy-egy szólás, mely a gondolatok raját veri föl a lélekben. Mélyen érezteti ezt VARGHA GYULA egyik késői költeménye: „A szavak“ (BSzemle, 206. köt. 1927):

Amennyi szó, mind más egyén,
Ahány szó, annyiféle jellem;
Ez gyöngye, félénk, *az* kemény,
Itt fő a fenség, *ott* a kellem.

Ez gubbaszt, mint az őszi köd,
Abban fény és színek lobognak;
Ez bokrétát merengve köt,
Az orgonál hörgő haboknak.

De lényegét titkolja mind . . .

Fokozódott érdeklődésem, mikor a Nagy Szótár megindulása-kor nekem is rész jutott a munkából és közben egyéb szótári dolgozatokba is kapcsolódtam. Döntő hatású volt utóbb az a körülmény, hogy 1906 őszén a M. T. Akadémia ZOLNAI GYULA után rám bízta a Szótári Bizottság előadó tisztét s vele a gyűjtőmunkák vezetését. Ekkor volt szerencsém SZILY KÁLMÁN-nak, a magyar szótörténet nagy művelőjének közvetlen közelébe jutni, aki mint a Szótári Bizottság elnöke irányító lelke és szenvedélyes részvevője volt a

¹⁾ Az 1935. máj. 6-i akadémiai ülésen felolvasott székfoglaló.

munkálatoknak. Két évtizeden át a Nagy Szótár gyűjtéseit nemcsak általánosan tudományos és különlegesen nemzeti érdeknek tekintetem, hanem valósággal legszemélyesebb ügyemnek is, mely szinte háttérbe szorította sok más tudományos érdeklődésemet.

Mint minden szótáríró, úgy engem is két fontos, alapvető kérdés foglalkoztatott állandóan: a *teljesség* s a *megbízhatóság*; hiszen ezt a két követelményt támasztja a szótárt forgató közönség is, mely mikor tanácsért hozzá fordul, már eleve azzal a gondolattal teszi, hogy benne biztos választ talál. A német GRIMM-re esküszik, az olasz TOMMASEO-ra és PEDROCCHI-ra; a francia előveszi LITTRÉ-t, az angol WEBSTER-t és MURRAY-t. (THACKERAY regényében, a „Hiúság vásárában“, Miss Pinkerton minden növendékének, mikor megválnak az intézettől, SAMUEL JOHNSON klasszikus szótárát adja útavalóul.) A nemzeti büszkeség kérkedik velem, hogy van egy könyve, mely megbízható forrásokból nyelvének minden szavát följegyezi és magyarázza.

A nagy szótárak vagy nyíltan, vagy burkoltan teljeseeknek vallják magukat; legtöbbször már a címben is benne lappang a *teljesség* ígérete, mikor így fogalmazzák meg: *a magyar ... a német... a francia nyelv szótára*. Van olyan is, mely büszkélkedve ki is írja: FORCELLINI, *Totius latinitatis lexikon*; BALLAGI, *A magyar nyelv teljes szótára*. Méltán nevezik az ilyeneket görög szóval *thesaurus*-nak, *kincsház*-nak. Az előszavak és az utasítások is hangoztatják a *teljességet, egyetemességet*, ezt adják vezérgondolatul a gyűjtőknek, szerkesztőknek.

Saját határainkon belül maradván, az Akadémia nagyszótárának tervezői ugyancsak a *teljességet* tűzik ki célul. Az első nagygyűlés, 1831. febr. 21-én elfogadja azt a munkarendet, melyet VÖRÖSMARTY fogalmazott meg s amelyben kétszer nyomatékosan szól a „*lehetőségig teljes szótár*“ készítéséről. Mikor az új Nagy Szótár munkálatai megindultak, ZOLNAI GYULA, a gyűjtések szervezője és megindítója, *Az új Nagy Szótár föladatáról* (1899) írt tanulmányában bőven kifejti ezt a követelményt: „a mi új szótárunknak *egyetemességnek* kell lennie, vagyis a magyar nyelv szókincsének *minden* eddig ismert s ... fölmutatható elemét magában kell foglalnia“. A gyűjtőknek kiadott Utasítás (1899) az első mondatban, dőlt szedéssel mutat rá: „A M. T. Akadémia új Nagy Szótára a *magyar nyelv összes szókincsének* ... szótára kíván lenni ... egyetemes céljánál fogva a legelső emlékek szóadataitól kezdve napjainkig kifejlődött ... szóanyagának ... földolgozására törekszik“. Az irodalom-

ban a *szótár* előtt álló *nagy* jelző is rendszerint a teljességet kívánja kifejezni.

A teljességnek ez az elméleti követelése azonban a gyakorlatban jámbor óhajtássá válik, melyet a szótáríró az óvatos „lehetőleg“ szóval s egyéb enyhítő kifejezéssel ír körül. Minden szótáríró és avatott szótárforgató nagyon jól tudja, hogy a nyelv elemeit megrögzíteni, könyvbe kényszeríteni épp oly hiú kísérlet, mint SZENT ÁGOSTON angyalkájáé, ki a tengert kagylójával egy kis gödörbe meregette. Nincs az a szempillantás, hogy a nyelvközösség, mely számos, vagy inkább számtalan rétegből, osztályból összetevődik, akár a maga talajából, akár idegenből új meg új szavakkal ne gazdagodnék. A nyelv élete a szavaknak és kapcsolataiknak folytonos változása, megrögzíthetetlen hullámzása, enyészete és keletkezése. Jó részük el is tűnik a pillanattal, melynek szeszélye a beszélő vagy író egyén ajkán létrehozta; bizonyos körülmények találkozása, sőt méltán mondhatjuk: összejátszása szükséges ahhoz, hogy valamely új szó a teremtő egyén beszédjéből a nyelvközösség tulajdonává legyen, hogy a tűnő pillanat hagyományos örökséggé váljék, hogy tudatos megfigyelés alá kerüljön és rendszerbe szoríthatassék. „Aki valamely élő nyelvnek akarná megszerkeszteni a teljes szótárát, az a Danaidák vagy a Sisyphus munkájára vállalkozik... Teljes szótárát csak holt nyelvnek lehet megírni“ mondja SZINNYEI JÓZSEF a Magyar Tájszótár előszavában. A vérbeli szótáríró kinszenvedését kitűnően kifejezi a humanista SCALIGER verse:

Si quem dura manet sententia judicis olim
 Damnatum aerumnis, supplicisque caput:
 Lexica conscribat; nam caetera quid moror? omnes
 Poenarum facies hic labor unus habet.

Magyarul (kötetlen alakban):

Ha valakit valaha a kritikus kemény ítélete úgy ért,
 Hogy (szegény) fejét szomorúsággal és keserves kínokkal sujtotta,
 Írjon szótárokat; egyéb tanácsot nem adhatok.
 A büntetések minden fajtája megvan ebben az egy foglalkozásban.

Úgy látszik azonban, hogy teljesen holt nyelvek nincsenek. Azt tudja a néphit, hogy az embernek halála után is nő körme, haja; ez történt a holt görög és latin nyelven is. Bár ma nincsen nyelvközösség, mely őket beszélné, mégis egyre nőnek, gyarapodnak.

Ha egy ókori ember föltámadna s hallgatná a vegyészek, orvosok, természettudósok, műszaki emberek és mások szakszerű beszélgetését, nagyon elcsodálkoznék, mennyi görög és latin szó üti meg a fülét, és nem ért belőle egyet sem. DU CANGE a *Glossarium mediae et infimae latinitatis* után megírhatná a *recentissimae latinitatis* glossariumát is — de meg sem kellene írnia, hiszen megvan a szakszótárakban — míg a PRISCIANUS-ok és DONATUS-ok ugyancsak zavarban volnának, hová sorozzák ezeket az új-régi jelenségeket.

A teljes szótár olyan eszmény, melyet elérni sohasem lehet, megközelíteni azonban *kell*, és bizonyos korlátokon belül *lehet* is. E korlátok megjelölése a szótári alapelvek és utasítások legnehezebb és legkényesebb pontja; mert elméletben megint el lehet ugyan választani az irodalom, a társalgás, az osztályok s a mesterségek nyelvét, a köznyelvet s a tájszólásokat; meg lehet határozni az eredetét, a jövevényt, meg az idegen szót — a gyakorlatban azonban a határok elmosódnak, annyi szabályba nem foglalható eseti lép meg a szótárcsinálót, hogy vége-hossza nem volna a töprengésnek, ha nem teremtenénk *új szabályt*: ha kétséged van, vedd föl a szót a gyűjtésbe, mert a kétség már mutatja, hogy a szóban van valami, ami a határon belül esik, és kisebb hiba egy fölösleges szó befogadása, mint egy szükségesnek elhagyása. Hogy mily nehéz a határok megállapítása, kimutatta ZOLNAI GYULA említett tanulmányában, hol nyomon kíséri a külföldi nagy szótárak eljárását, mondhatni százados gyakorlatból elvont módszerét; de teljesen egybevágó, minden kétséget kirekesztő felfogást nem talált bennük. A szabatosan föllállított elvet mindig követi több-kevesebb „igaz ugyan“, „ámbar“, „azonban“ szavakkal kezdődő, kivételes megszorítása vagy kibővítése az utasításnak és szabálynak.

*

Melyek tehát azok a határok, melyek közt a szótár teljessége leginkább megközelíthető; s melyek azok a módok, melyek ebben segítségünkre lehetnek?

Mindenekelőtt el kell választanunk a forrásokat, melyekből a szótár anyagát merítjük: az *élő* s az *írott* nyelvet. Nagy szótáraink, főleg pedig az új Nagy Szótár tanulságai azt mutatták nekem, hogy nyelvünk szóanyagának *rendszeres* felgyűjtése csak írott emlékek alapján történhetik. Az örökké hullámzó élő nyelv kisiklik ujjaink közül, és csak nagy hézagokkal, tökéletlenül könyvelhető el. A gyáva szó ó-török jövevény, tehát kétezer esztendőnél hosz-

szab ideje tartozéka nyelvünknek, mégis csak a XVIII. század végén kerül szótárba. Biztos forrásul csakis az szolgálhat, ami a holt nyelvek emlékeiként változhatatlanul meg van rögzítve, s ebben az értelemben a ma nyomtatott újság is már *nyelvemlék*. Az élő nyelv jelenségeinek gyűjtése ezt kiegészíti, de a gyűjtések tege-lyének megtenni délibábos igyekezet volna. Tanulságos dolgokat olvashatunk újabban is erről HAKULINEN LAURI tanulmányában, mely a finn nyelvjárási szótár előmunkálatainak immár négy évtizedes küzdelmeiről szól (MNy. 1934, 257) és HARTNAGEL ERZSÉBETNEK a német jövevényszavakról szóló értekezésében (MNy. 1934, 77. l. 1. bek. és 79. l. 2. bek.)

Ám az frott emlékek nagy tömege is megoldhatatlan feladatot ró a gyűjtésre. Újabb szótáraink közül a NySz. a legnagyobb, s nyelvtudományi irodalmunkban korszakalkotó mű. Mégis, mennyi támadásnak volt kitéve hiányai miatt, melyek nem a szerkesztők „hanyagságából és fölületességéből“ következtek, ahogy a rossz-indulat rájuk fogta, hanem főképpen abból az utasításból, hogy a szótár „a legrégebb időtől fogva a nyelvújítás elejéig“ ölelje fel nyelvünk egész szókincsét. Ez annyit jelentett, hogy hét századnak szóanyagát kellett volna összegyűjteni. Nagyon természetes, hogy az anyag nagy terjedelme s a munkára szánt rövid idő miatt ez a kívánt mértékben nem sikerülhetett. Hiába mondta az Utasítás, hogy az emlékek időrendben dolgozandók fel; a leggyakorlottabb gyűjtő sem volt képes arra, hogy forrását teljesen és hiánytalanul kiaknázza.

A lehető legnagyobb teljességet szerintem csak két eszköz biztosítja: az egyik, az egész anyagnak kisebb történeti egységekre, szakaszokra való osztása; a másik: minden szakasz számára egy-egy ellenőrző és irányadó gyűjtésnek: vezérszótárnak szerkesztése.

*

Az anyagnak kisebb, történeti szakaszokra való osztása már eleve biztosítja az emlékek legteljesebb kiaknázásának lehetőségét, mint mikor egy nagy földrajzi területet kisebb részekre bontunk, hogy felkutatása minél teljesebb legyen. Ennek az eljárásnak hiányát sínylette meg annyira a NySz.; ha nem egy nagy, hanem több kisebb NySz. készült volna, nem volnának akkora hézagai, sem annyi (valójában azonban aránytalanul kevés) hibája a nagy műnek.

A kisebb időszakaszokat felölelő Nyelvtörténeti Szótárak a következő korokra és tárgykörekre terjedhetnek:

I. *A szórványos nyelvemlékek szótára* körülbelül az az anyag, melyet a JAKUBOVICH-PAIS-féle Ó-magyar olvasókönyv felölel.

II. *A kódexek szótára* a Jókai-kódextól (1430) a Batthyány-kódexig (1541); ebbe belekerülhetne mind az az egyéb írott nyelvemlék-anyag, mely ez időkörből való.

III. *A legrégebb nyomtatványok szótára* SYLVESTER első kiadványától a XVI. század végéig.

IV. *A XVII. század szótára*, melynek korhatárát kitolnám FALUDI első kiadványáig.

V. *A nyelvújítás korának szótára* FALUDITól az Auróra megjelenéséig.

VI. *A XIX. század szótára* az Aurorától 1900-ig.

VII. *A legújabb magyar nyelv szótára*.

Ezekhez járulna a XVIII. század végétől minden szakaszban a hírlapi nyelv minél aprólékosabb feldolgozása, mert a dolog természeténél fogva legközelebb áll a köznyelv valamennyi árnyalatához.

*

E rövidebb időszakaszok nyelvényének minél teljesebb kiaknázásához a *vezérszótárak* megszerkesztése szükséges.

Saját négy évtizedre terjedő gyűjtőmunkámból tudom, a Nagy-Szótár anyagának fölülvizsgálásakor is mindenkor tapasztaltam, hogy a gyűjtés csak akkor lehet értékes, azaz *teljes* és *megbízható*, ha a gyűjtő a maga munkáját valamihez mérheti, valamivel összehasonlíthatja. Ha az anyag kiválogatását a puszta emlékezetre, a véletlen szeszélyére és ötletére bizzuk, akkor eleve le kell tennünk még a megközelítő teljességről is: akkor az eredmény a szöveg feltűnő elemeinek, különösségeinek és furcsaságainak gyűjteményévé lesz, a nyelvnek állandóan forgó, törzsökös alkatrészei pedig többnyire kimaradnak; az igénytelen köntösben járó verebet csapatosan sem méltatjuk figyelmünkre, de ha akad közte egy fehértollú, rögtön meglátjuk. Valamennyi szótáríró panaszolja ezt nálunk, meg a külföldön is.

A gyűjtések átvétele után nemsokára szorgalmaztam, amit a Szót. Bizottság Utasításainak második kiadása (1921) nemcsak a régiek, hanem valamennyi szövegre nézve kötelezővé tett, hogy a gyűjtő adatait a meglévő szótáraknak valamelyikével, amely éppen a szöveg

korához legközelebb állt (NySz., NyÚSz., CzF., Ball., CímJ., MTsz.), összevesse s az összehasonlítás eredményét a gyűjtésben jelezze is. Az Utasítás részletezi és tételesen felsorolja az összevetés módjait, kivált alaki és a jelentés szempontjából s ezek alapján a kiszemelt adatok értékelésének mértékét is. Ekkor derült ki valójában, amit már régóta sejtettem, hogy a meglévő szótárak a gyűjtés ilyen irányú feladatának igen kevésbé felelnek meg. Ez a tapasztalás vezetett engem a *vezérszótár* gondolatára. A *vezérszótár* egy-egy kor elejéről a legkiválóbb emlék vagy író teljes szótári feldolgozása, minden kihagyás nélkül az *A* betű első szavától a *Zs* utolsó szaváig. A szórványok idejére nem kell vezérszótár, mert belőlük minden szó kiszemelendő. A kódexek korára a Jókai-, Bécsi-, Münchener-, Apor-kódex teljes anyaga szolgálna vezérszótárul a többi kódex földolgozására. (A Bécsi-kódexet MÉSZÖLY GEDEON már föl is dolgozta ily módon, de még nincsen kiadva.) A legrégebb nyomtatványokra SYLVESTER munkái; a XVII. századra PÁZMÁNY valamennyi műve; a nyelvújítás korára FALUDI; a XIX. század első felében VÖRÖSMARTY, másodikában ARANY és JÓKAI képviselné a magyar nyelvet. Olyannak képzelem ezeket a szótárakat, mint némileg az akadémiai ZRÍNYI- és GYÖNGYÖSI-kiadásokban a BADICS-féle szójegyzéket, vagy a párizsi LEMAJRE-féle klasszikusok kiadásának végén lévő szótárakat, melyek az írónak minden szaváról számot adnak. A vezérszótár úgy készíthető, hogy a földolgozandó forráshoz közelálló szótárba fehér közlapokat köttetünk, s minden rendes szótári módon kiírt adatot megjelölünk benne; ha pedig nem volna meg, a közlapra írjuk. Ez nem tévedő ellenőrzésül szolgál, hogy a forrásnak valóban minden adatát kijegyeztük, mégpedig annyiszor, ahányszor az adat természete kívánja. A vezérszótárakat természetesen ki kell nyomtatni a földolgozók számára. Segítségükkel mármint valóban megközelíthetnők a források *teljes* földolgozását, mert minden kor valamennyi nyomtatásban megjelent szóadata szem elé kerülne. Ezenkívül még az is lehetővé válnék, hogy egy időben, egymástól függetlenül, egymással párhuzamosan valamennyi időszakasz anyagán egyszerre lehetne dolgozni.

A vezérszótár elkészítése nem is olyan nehéz, mint amilyennek első pillanatban látszik. Magam tettem kísérletet s ily módon dolgoztam föl ARANY kisebb költeményeit; eredményül kereken 10.000 címszót kaptam. Némelyike egyetlen adat, legtöbbje azonban öt-tíz, s néha még több idézetben is kap magyarázatot. Ennek a kísérleti

vezérszótárnak máris igen sok hasznát láttam nemcsak ARANY többi művének, hanem valamennyi korabeli költő szövegének magyarázatában.

A Nagy Szótár munkálatainak ismerői bizonyára főlemlítik a *Címszójegyzéket*, a számban leggazdagabb magyar szógyűjteményt, melyet hasonló szándékkal szerkesztett SZILY KÁLMÁN a gyűjtések kezdetén. Ez a *Címszójegyzék* hét nevezetesebb szótárunk adatainak egy szótárba való egyesítése, mondhatnók Szótárak Szótára, előkészületül és vezérfonalul a Nagy Szótár gyűjtéseinek. A hozzáfűzött reményeket azonban nem váltotta, nem is válthatta be, mert a szavak pusztán *alaki* voltukban kerültek a jegyzékbe minden jelentésmegjelölés nélkül. Ezért gyűjtés közben épp csak annyit tudhatunk meg belőle, hogy valamilyen szó alakilag megvan egyik szótárban, de hogy mi a szótári értéke, arról nem kapunk fölvilágosítást; például arról sem, hogy azonos alakú, de egyéb semmiben sem rokonszavak közül melyiket idézi a jegyzék; így három *ár* szavunk is van: érték, víztömeg, lyukasztószerszám; az *ér* szavunknak van főnévi és igei alakja, igen sok jelentéssel (vö. BORBÉLY SÁNDOR, Azonos és rokonalakú szók gyűjteménye. Vác, 1904). Legtöbbször a *Címszójegyzék* teljesen cserbenhagyja a gyűjtőt. Tüzetesen szól erről a kérdésről ZOLNAI GYULA (Szótárirás nálunk és a külföldön. Akad. Értes. 1909, 587). Hasonló módon járt a Finn Irodalmi Társaság nyelvjárási szótárának segítségével szerkesztett *gyűjtőszótárával*, „mely általában jelentésmagyarázatok nélkül“ készült. (MNy. 1934, 258.)

Az ilyen *Szótárak Szótára* vagy *Főszótár* igenis hasznos volna a gyűjtésben, ha magában foglalná valamennyi szótár *teljes* anyagát, pusztán a *szóalakokat* s a lehetőleg legrövidebben fogalmazott *jelentéseket* eredeti előfordulásuk időrendjében.

Azt a kérdést lehetne fölvetni: mi történnék mármost a Nagy Szótár számára szinte négy évtizede gyűjtött óriási anyaggal? Azt tartom, hogy a gyűjtést a XIX. század végéig folytatni kell, de csupán az irodalom legjellemzőbb műveiből s a napisajtó egy-egy példányából, s aztán rögtön a rendezéshez, majd a szerkesztéshez fogni, hogy szókészletünknek a legújabb kor elejéig való alakulása lényegében kezünkben legyen. Ezzel egyelőre befejeződnek szótáraink az a sora, mely az Oklevél-Szótártól kezdve végigkísérné nyelvünk szókészletét a ma küszöbéig. Azonnal kezdődhetnék a fentebb vázolt finomabb részletmunkák sorozata, melyeknek célja

nyelvünk *teljes* kiaknázása, olyan teljességgel, hogy ez biztosítéka volna a *megbízhatóságnak* is. Azt hiszem, hogy a nagy vonásokban jelzett módszerrel lehetséges volna szókészletünk irodalmilag meg-rögzített emlékeit, mintegy *holt nyelvként* a lehető legteljesebben föltárni, mind az elmélet, mind a gyakorlat hasznára.

Más feladat a népnyelvnek még élő, de egyre jobban enyésző maradványainak megmentése, valamint az ellenállhatatlan iramban egyre fejlődő és gazdagodó élő beszéd szókészletének összegyűjtése. Ezek azonban kitűzött tételemet meghaladó kérdések; én csupán mult tapasztalataimat szándékoztam a jövő számára gyümölcsöztetni.

Régi igazság, hogy a szótár olyan mű, mely megjelenése pillanatában rendszerint már el is avult. Ezért a szótári munka, mely kiváltképen az akadémiák elsőrendű feladata, sohasem szünetelhet, mert egyrészt föl kell dolgoznia a multat, másrészt együtt haladnia a nyelv folytonos változásaival. S habár tudjuk is, hogy ez az együtthaladás olyan eszményi cél, melyet elérni soha nem lesz módunkban, megközelíteni azonban tudományos és nemzeti kötelességünk.

TOLNAI VILMOS.

Melyek a legrégibb német jövevényszavaink?¹⁾

Minden hazai kutató, aki német jövevényszavainkkal foglalkozott, egyetért abban, hogy nyelvünkben honfoglaláselőtti német jövevényszavak nincsenek. Minden szó, amely nyelvünkbe a németből került, a honfoglalás után jutott oda. Arra azonban, mikor kezdődik a honfoglalás után a német nyelvi hatás, s melyek a legrégibb német jövevényszavak, nincsen ilyen egységes nézet.

SIMONYI ZSIGMOND több ízben foglalkozott német jövevényszavainkkal. Feltett kérdéseink közül az egyikre, arra, mikor kezdődik a német hatás, több ízben nyilatkozott (l. Magyar Nyelv² 81, Ung. Sprache 66, Nyr. XLIX, 100 stb.). Nyilatkozatai közül idézem a következőt: „A szláv hatás után nyomban következett az erős német s a szintén tetemes olasz hatás. Az előbbi rendkívül nagy voltát már csak ez a három fontos szó is eléggé bizonyítja: *föld, rét, határ* = *Feld, Ried, Hotter*“ (l. Nyr. XLIII, 3). E nyilatkozatából az következik, hogy SIMONYI a német hatás kezdetét, minthogy a szláv hatást közvetlenül a honfoglalás után megindultnak tartotta (l. Magyar Nyelv² 79), időben megjelölve a X—XI. század határára tehetette. Hogy azonban melyek a legrégibb német jövevényszavaink, azt SIMONYI nem mondja meg, az idézett három szót azonban műveltségtörténeti tekintetben rendkívül fontosnak tartotta s német eredetében egy percig sem kételkedett (l. Magyar Nyelv² 81).

Magam szintén foglalkoztam azzal a kérdéssel, mikor kezdődik nyelvünkre a német hatás, s melyek a legrégibb német jövevényszavak. 1910-ben, majd 1916-ban (MNY. VI, 118—120, XII, 290—292) az volt a felfogásom, hogy vannak ófelnémet korszakban átkerült német jövevényszavaink, ilyenekül a *polgár* és a *szekrény* szavakat jelöltem meg, s egy „talán“ szóval a *molnár* szót. Mint-

¹⁾ Ez az értekezés Petz Gedeon születésének 70. évfordulója alkalmából kiadott Petz-Festschriftben (= Deutsch-ungarische Heimatsblätter. Bd. V [1933]: 166—179. lapján jelent meg németül. Most itt-ott változtatással jelenik meg magyarul.

hogy pedig az ófelnémet korszak 1050—1100-ig tart, ebből következik, hogy a német hatás kezdetét az 1050—1100 előtti időre tettem.

THIENEMANN TIVADAR „Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache“ c., művelődéstörténeti tekintetben is rendkívül tanulságos értekezésében (megjelent az Ungar. Jahrbücher [1922] II, 85—109) azt mondja, hogy nincsenek olyan felnémet eredetű jövevényszavaink, amelyekről kétségtelenül be volna bizonyítva, hogy ófelnémet korszakbeli átvételek.¹⁾ Ugyanakkor azonban azt is mondja THIENEMANN, hogy vannak olyan földrajzi és köznevek, amelyek 895—1000 közt jutottak nyelvünkbe, mégpedig olyan germán nyelvből, amelyben a második, tehát az ú. n. felnémet hangmozdítás nem történt meg. A földrajzi nevek ezek: *Bakony*, *Duna*, *Fertő* és talán *Mosony*, a köznevek meg: *bükk*, *föld*, *halom*.

THIENEMANN megállapításait szóvá tette SCHÜNEMANN KONRÁD „Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert“ c. (Berlin, 1923) művében. SCHÜNEMANN a földrajzi nevekről azt hiszi, hogy talán a gepidáktól valók, a három köznévről azonban határozottan azt állítja, hogy finnugor korbéli átvételek.²⁾ Vagyis szerinte nyelvünkbe a honfoglalás előtt jóval korábbi időben is kerültek német, illetőleg germán szavak.

A jövevény földrajzi neveknek és a köznévi jövevényszóknak igen sok esetben nincs meg az a szoros kapcsolatuk, amely különben az első pillanatra olyan kétségtelennek látszik. Azért tanácsos a kettőt egymástól különválasztva tárgyalni. Lehetnek a magyarban X. századból való német földrajzi nevek, ebből azonban még nem következik, hogy ugyanezen korból vannak német hatás alatt átkerült köznevek is.

A szóvá tett földrajzi nevek közül csak egy a német eredetű. *Mosony*, ó-magy. *Musun* kétségtelenül német, mégpedig egy, a IX—X. sz. határán átvett ó-bajor *Mosun* mása (vö. hogy bajor

¹⁾ „Nach der Erwägung aller Kriterien der Lautform und der Bedeutung wird man sich mit dem negativen Resultat begnügen müssen, dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind.“

²⁾ Szavai ezek: „Falls es sich hierbei wirklich um Entlehnungen der Landnahmezeit handelt und nicht, wie es bei den letzten drei Wörtern (*föld*, *halom*, *bükk*) um noch ältere Entlehnungen aus der fgr. Zeit, so läge der Gedanke an die Gepiden als Vermittler...“ (I. m. 19.)

nyelvi területen ma is van *Mossen* nevű falu); egy ó-bajor *Miosun*-ból alig, későbbi bajor *Miesen*-ből meg (Mosonyinak XI—XII. sz.-i német neve *Miesenburc*; l. minderre MNy. XVIII, 145, 214) egyáltalán nem lett volna a magyarban *Musun* > *Mosony*, tehát velaris hangrendű szó. A többi földrajzi név: *Bakony*, *Fertő*, *Duna* nem német és nem germán. *Bakony* és *Fertő* eredeti magyar név; mind a kettőről alkalomadtán bővebben írok; bővebben azért, mert a *Bakony* nevet én is régebben germán eredetű földrajzi névnek tartottam (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.), a *Fertő*-t azonban sohasem gondoltam másnak, mint magyarinak. A *Duna* folyó neve sem a germán nyelvekből, sem pedig a szorosabb értelemben vett német nyelvből hangtanilag meg nem magyarázható, ellenben hangtanilag kifogástalanul érthető az ó-orosz *Dunajb* alakból, azért legvalószínűbb, hogy honfoglalás előtt átvett orosz-szláv név (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.).

Az elmondottak alapján *Bakony*, *Duna*, *Fertő*, *Mosony* földrajzi nevek nem alkalmasak annak a tételnek a bizonyítására, hogy nyelvünkben vannak földrajzi nevek, amelyek olyan germán nyelvből valók, amelyekben a második, tehát a felnémet hangmozdítás nem történt meg.

Legrégibb német, illetőleg germán jövevényszavainknak kutatóink a fenti felsorolás alapján a következőket tartják:

a) Nem felnémet, hanem más német vagy germán nyelvi átvételek: *bükk*, *föld*, *halom*;

b) Felnémet nyelvi átvételek: *határ*, *molnár*, *polgár*, *rét*, *szekrény*.

Lássuk ezeket a szavakat egyenként:

A *bükk* szóról hosszú időn át én is azt tartottam, hogy olyan germán: német nyelvből való, ahol a germán *-k* nem ment át a felnémet hangmozdításon (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.). Ma azonban azt vallom, hogy hangtani okokból elfogadhatatlan a *bükk* germán: német eredete. A magyar szónak *bik* (< *biki), ebből *bük* (< *bükü), tehát a tőszótagban *-i* > *-ü*-vocalismusú a régibb alakja (vö. 1095/XIII:V *bik za du*, 1193: *bikkerek* stb. l. OklSz.). A mai németben a *büche* csak irodalmi szó, az irodalmi nyelvbe a XVI—XVIII. sz.-ba ment át az alnémet *béke* szóból. A német köznyelvben és a felsőnémet nyelvjárásokban *buche* a 'bükk' neve; erre nézve vö. kn. *buoche*, ófn. *buohha* (az ó-bajorban *p*-vel; vö. az ó-bajor *Puohlōh* helynevet, l. SCHATZ, AltbGram.). Bár az alnémet *béke* szó umlautja nincs tisztázva, egy kétségtelen: a német *buche*

,bükk', alném. *bäke* ,bükk' szó tőszótagjában eredetileg -ô- (= idg. -â-) van. Ennek a germán -ô-nak az alnémetben -o-, umlauttal -ö- felel meg. Az ilyen tőszótagbeli -ö-ből meg az ó-magyarban sohasem lett volna -i- > -ü- (vö. fentebb ó-magy. *bik* > *bük*). A magy. *bik* > *bük* csakis egy idegen nyelvbéli *bik* vagy *bük*-ből való lehet. Már pedig mi -ü-vel hangzó alakot sem az alnémetből, sem más germán nyelvből a IX—X. századokra kimutatni nem tudunk, és azokban ilyen umlautos alak nem is lehetséges. Szamba kell venni az alnémet *bäke* szóvégi -e-jét is. Hogy ez az -e milyen ó-alnémet magánhangzóra megy vissza, nem tudom; az ó-felnémetben a szó *buohha*, tehát -a-ba végződik. Az ó-alnémet szóvég talán -ja lehetett (vö. ó-alném. *bokia*, Hoops, Reallex), innen az umlaut, -i- azonban semmiesetre sem. Pedig az ó-magy. *bik* > *bük* tővéges alakja *biki > *biki volt a IX—X. sz.-ban. Ha alnémet eredetű volna a szó, akkor az alnémet abszolút szóvégben levő magánhangzó a magyarban aligha tűnt volna el. Mindezen okok alapján azt hiszem, hogy a *bükk* szó nyelvünkben sem alnémet (l. EtSzót.), ahogy régebben gondoltam, sem más német: germán jövevény nem lehet. Tekintettel a bükkfa növényföldrajzi elterjedésére,¹⁾ kétségtelen, hogy a magyarság a bükkfát a honfoglalás előtt nem ismerte. Nem lehetetlen azonban, hogy a *biki > *biki szó megvolt a magyarban a honfoglalás előtt is. Ez esetben lehetséges, hogy a magyar szó azonos a csagatáj *bük* ,eiche, tölgy' (l. RADLOFF IV, 1875) szóval. A két szót MUNKÁCSI BERNÁT: NyK. XXXII, 384 egyeztetette, az egybevetést azonban a magyar nyelvészek részben az én régebbi fejtegetéseim alapján, részben pedig azért, mert a török szót a török nyelvek közül csupán a csagatájából sikerült kimutatni, nem fogadták el (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.; GOMBOCZ, MNy. III, 109, MSFOu. XXX, 214). A magyar szónak eredetileg ,tölgy; quercus' lehetett a jelentése, mai ,fagus' jelentését csak később, a honfoglalás után kaphatta.²⁾

Amilyen régi az a nézet, hogy *föld* szavunk a ném. *feld* átvétele (l. Debr. gram. 342; Gyarm. Voc.; Dank. Lex.; Borovszky, NyK. XXIV, 336; Lumtzer—Melich, DLehnw.; Thiernemann, Ung. Jahrb.

¹⁾ A bükkfa elterjedésének határvonala a következő helyekkel jelezhető: Irlandban nincs bükk. Glasgow—Edinburg—Norvégia déli csücske—Gotaland—Danzig—Königsberg—Brestlitowsk—Dubno—Iaşi—Predeal—Orsova—Viddin—Várna—Trnovo—Sevastopol—Stavropol—Vladikavkaz. E vonaltól délre van, északra nincs bükkfa.

²⁾ BEKE Ö.: Nyv. LXII, 25 kúnbesenyő átvételre gondol.

II, 89; SCHÜNEMANN, Die Deutschen 19, 20; PAIS D., MNy. IX, 359; ERDŐS I.: Idg. Forsch. LII, MNy. XXXI, 71. stb.), éppolyan régi az is, hogy se nem német, se nem germán eredetű (l. LESCHKA, El.; HUNFALVY, NyK. V, 275, 295; BUDENZ, NyK. 24, 464). A hangalakbeli találkozás, miként THOMSEN VILMOS, Über den Einflusss 162 megjegyezte, „eine ganz zufällige Ähnlichkeit“. Régebbi nézetemmel ellentétben 1928-ban (MNy. XXIV, 141) én is úgy nyilatkoztam, hogy a *föld* szó nem német eredetű. Véleményem szerint ugyanis az átvételnek első sorban jelentéstani akadályja van. Az ófn. *fēld* (bajor helynevekben 950-ig *-d*-vel, 950-től *-t*-vel, l. SCHATZ, Altbair. Gram. 65. §), kfn. *vēlt*, úfn. *fēld* alapjelentése: .ebenes land, bodenfläche, erdfläche, fläche zum fruchtbau' (l. MENTZ, ONKunde 21; WEIGAND-HIRT, DWb.⁵). A langobárd *fēld*-nek is 'campus' volt a jelentése; a langobárdok ugyanis azt a síkságot, a mai magyar Alföldet, amelyen laktak, *Fēld*-nek nevezték (l. PAULUS DIACONUS, Hist. Lang. 20).¹⁾ A magy. *föld* ellenben első sorban 'terra, erde'. Ez a jelentés van a legrégibb adatban is, a *Földvár* hn.-ben (vö. 1095-ből: quod dedit in *fēlduar* l. OklSz.), amely latinul a. m. 'castellum terreum' (l. Anonymus Gestá-ja 34. §.). Ebből a jelentésből fejlődött a ,regio, solum, ager' jelentés, de ez már BUDENZ: NyK. VI, 464 szerint is csak másodlagos. Német területen a *fēld* szónak 'terra' jelentése nincs, *fōld*-ablautos alakjának is csak az ónorvégban (l. THIENEMANN i. m. 89).

Hangtani tekintetben is megjegyezhető, hogy olyan egytagú szavaink, amelyek *ē* ~ *ö*-vel váltakoznak, egykor *i* ~ *ü*-vel hangzók voltak, vö. *mēg* ~ *mög*: *mige* HB. | *hēgy* ~ *högy* < *higy* ~ *hügy* OklSz. | *nēm* ,nein' ~ *nöm < *nim ~ *nüm* l. NySz., OklSz. Ezt várnök a *fēld* ~ *fōld* esetében is, s ezért sem tarthatjuk a magy. *föld* megfelelőjének a ném. *fēld* szót.

Nem lehet alnémet (még kevésbbé felnémet), sem germán eredetű a magy. *halom* ,hügel' szó sem, amint azt LUMTZER VIKTOR s vele én is közös munkánkban, a DLehnwörterben hittük s amint azt THIENEMANN is idézett művében ígyekszik valószínűvé tenni.

¹⁾ ERNST SCHWARZ, Zur Nameng. 110. lapján a langob. *Fēld*: magy. Alföld-ről is ír; a két név közt nincsen összefüggés. A magy. Alföld a XIX. sz. második felének tudatosan alkotott földrajzi elnevezése a közhasználatú *alföld* általában a hegyes vidék mellett lejjebb fekvő föld', pl. a Gyöngyöستől nem messze fekvő Veresmart lakóinak ,alföld' a síkon fekvő Ludas, Karácsond községek s így tovább.

Az alnémet szónak ‚flussinsel; berg, hügel; meer, see‘ a jelentése (vö. ó-szász *holm* ‚berg, hügel‘; ang. *holm* ‚werder, flussinsel‘; ang.-szász *holm* ‚meer, see‘ I, KLUGE, EtWb.¹⁰, WEIGAND—HIRT DWb.⁶), s újabb időben átmenet a *holm* az úfn.-be is, ahol a. m. ‚flussinsel, seeinsel; in den nordischen seestädten platz, wo schiffe gebaut werden‘. A magy. szónak, melyre első adatunk 1055-ből van, mindenkor ‚hügel‘ volt, s ma is ‚hügel‘ a jelentése. Kizárólag ‚hügel‘ a jelentése az ősszláv *chlmъ-nak s a neki megfelelő különböző szláv nyelvekbeli *chlmъ*-, *cholmъ*-, *chlm*-, *hum* stb. szónak (I. BERN. EtWb. I, 410). A jelentés alapján, amihez azonban a szabályos hangalaki megfelelés is hozzájárul, az a nézetem, hogy a magy. *halom*, régi magy. *holmu* szó szláv (így MIKL. Slav. el., EtWb. 92), mégpedig valószínűleg ó-orosz nyelvi átvétel (I. MELICH, MNy. VI, 445).

A *bükk*, *föld* és *halom* ezek szerint nem német s nem is germán nyelvi átvételek. Velük tehát azt a tételt, hogy nyelvünkben vannak X. századi vagy még régebbi időből való német, illetőleg germán szavak, amelyek olyan nyelvből valók, amelyekben a második német hangmozdítás nem hajtódott végre, bizonyítani nem lehet.

Felnémet területről jött legrégebbi német jövevényszavainknak a kutatók a következőket tartják: *határ*, *molnár*, *polgár*, *rét*, *szekrény*. E szavak közül a *polgár*, a *szekrény* s „esetleg“ megjegyzéssel a *molnár* szót egy régebbi dolgozatomban ófelnémet korszakbeli átvételnek tartottam, THIENEMANN TIVADAR azonban, miként fentebb megjegyeztem, arra az eredményre jutott, hogy „nach der Erwägung aller Kriterien der Lautform und der Bedeutung wird man sich mit dem negativen Resultat begnügen müssen, dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind“ (I. Ung. Jahrbücher II, 91).

Vegyük az idézett szavakat közelebbi vizsgálat alá.

A *határ* szóról részletesen írtam a MNy. XXVI, 161–167. lapján, s kimutattam, hogy eredeti magy. szó; a magy. *hat* ‚posse; possidere; penetrare, progredi, efficacem esse‘ igének -ár képzős származéka. E *határ* sok, a magyar nyelvvel érintkező nép nyelvébe is átkerült, bennük tehát mindenütt magyar jövevény.

A *molnár* szóról (első adatok a XIV. sz. első feléből I. NySz., Oklsz.) azt mondtam (I. MNy. XII, 291), hogy talán az ófn. *mulinári* (innen kfn. *mülnære*, *mülner*, osztr.-baj. *müllner* < klat. *molinari*) átvétele. Ha azonban a szó az ófn.-ben umlauttal, tehát *mülinári* < *mülinær*-nek hangzott, akkor a magyar szó nem fel-

német eredetű. Származtatható azonban a magy. *molnár* a szláv *mlynarъ* 'molnár' szóból (így MIKL. Slav. el.), s talán a klat. *molinarius* (olasz *mulinaio*, frc. *meunier*) szóból is. Más szóval, nyelvi alapon alig dönthető el, honnan került hozzánk a *molnár* szó. Ha a felnémetben a szó a X. sz. óta umlauttal hangzik, akkor a németből nem származhatik.

A *polgár* szóra első adatunk a XIII. sz. első feléből van. Kétségtelen, hogy német, mégpedig szókezdő *p*-je alapján, bajornémet eredetű. Csak az a kérdés, ófelnémet vagy középfelnémet korszakbeli átvétel-e. Ha ófelnémet korszakbeli, csakis egy ó-baj. *purgári* mása lehet, ha pedig középfelnémet, akkor ugyanilyen korszakbeli bajor *purgær* átvétele (vö. ófn. *burgári*, kfn. *burgære*, úfn. *bürger*). A német szóról tudjuk, hogy umlaut nélkül hangzott a középfelnémetben, s részben még a korai újfelnémetben is (l. PAUL—GIERACH, Mhd. Gram. 40. § ANM. 3; WEIGAND—HIRT, DWb.⁵ *bürger* a.). Ezért veláris hangrendű a magy. *polgár*. Hogy azonban ófelnémet korszakbeli átvétel-e, azt nem tudjuk eldönteni. Régebben azt hittem, hogy a *polgár* szó *-ár* vége csakis az ófném. *purgári -ári*-jából való lehet (l. MNy. VI, 119). Vannak azonban olyan *-ár*-ba végződő német eredetű szavaink, amelyek előbbi *-ér*-ből illeszkedéssel a magyarban váltak *-ár* végűekké (vö. *hóhár*, első adat a XVI. sz. elejéről, máskép: *hóhár* 'scharfrichter' < kfn. *håhære*, bajor *håher*, osztr. *hóhær | *fullajtár* 'praecurrens, satelles'; első adatok a XVI. sz. végéről; < úfn. *vorreiter*, kfn. *vorritære*, stb. l. PETZ G.: Akadémiai Értesítő 1897). Ezért lehetséges, hogy a *polgár* szó *-ár*-ja sem az ófn. *-ári* mása.

Látszólag kifogástalan egyeztetés a magy. *rét* 'pratun, wiese' < úfn. *riet* 'schilfrohr; mit schilfrohr bewachsenes gelände; feuchter boden', s mint ilyen lehet 'legelő hely' is l. WEIGAND—HIRT, DWb.⁵, GRIMM, DWb. (az egyeztetésre l. GYARM. Voc.; DANK. Lex.; LUMTZER—MELICH, DLehnw.; HORGER, Magyar szavak 146 stb.). De ez csak látszat. A magy. *rét* < ném. *riet* származtatás sem jelentésileg, sem hangtanilag nem kifogástalan. Jelentésileg azért nem, mert a ném. *riet* 'nád, káka, schilfrohr' jelentésű; ebből fejlődött a 'röhricht, feuchter boden, auf dem riet wächst, sumpfund, moorboden' l. GRIMM, DWb., PAUL, DWb.², SCHMELLER III, 166. — A magy. *rét*-nek, melyre első adatunk 1223/1243-ból van (l. OklSz.), 'planities, pratun' a jelentése; 'nád, káka' vagy 'náddal, kákaival benőtt mocsaras, lapos hely' jelentése azonban a régi nyelvből ki nem mutatható,

s az az egy adat, amelyet a MTsz. HERMAN OTTÓ Magy. Halászat c. könyvéből idéz, s amely szerint a *rét* a népnyelvben annyit is jelent, hogy „mocsaras, lápos, tavashely, mely halászatra is alkalmas“, a régi és a mai nyelv általánosan használt ,pratum, wiese' használattal szemben alig jöhet tekintetbe.

Nem kifogástalan a hangtani megfelelés sem. Az úfn. *riet* (olv. *rīt*) a kfn.-ben *riet* (olv. *riet*; a kettős hangzónak *i* a hangzó-sabb eleme), az ófn.-ben *hreat* (a IX. sz. végéig), *hriot* > *riot* (a IX sz. végétől), *riet* (a X. sz. végén és a XI. sz.-ban). Hogy az ófn., kfn. *eo* > *io* > *ie* eső diftongus az ó-magyarba kerülve *ē*-vé > *é*-vé vált volna, teljesen valószínűtlen. Erre a hangtani nehézségre utalunk is LUMTZER VIKTORRAL írt Deutsche Lehnwörter c. munkánkban, s azt mondjuk, hogy vocalismusa alapján a magy. *rét* ,pratum, wiese' talán közép- vagy alnémet nyelvi átvétel.

Ma az a meggyőződés, hogy a *rét* ,pratum, wiese' azonos a *rét* ,plica, ruga, schicht, falte' szóval, s hogy e szavaknak semmi közük a magy. *rend* szóhoz, amellyel nyelvtudományunk a *rét* ,plica, ruga' szót eddig kapcsolta (l. a többek közt HORGER, Magyar szavak 146). A *rét* ,plica, ruga, pratum, wiese' eredeti magyar szó, s tévedtünk, mikor a két jelentést egymástól elválasztottuk (így a NySz. is). A közös jelentés, amelyből a ,pratum, wiese' és a ,falte, schicht' fejlődhetett, a ,planities, planum, ebene, fläche'. A NySz. WENZEL, Árpádkori új okmánytár XII, 648. lapjáról idéz egy adatot, amely így szól: „Planicies que wigo dicitur *ret*“ (l. *rét* ,pratum' a NySz.) Ebből azt olvasom ki, hogy a *rét* szó ,pratum, wiese' jelentéshez azért jutott, mert a *rét* szó eredetileg ,planities, planum, ebene, fläche, síkság, térség' jelentésű. A *rétes*(*béles*) azért *rétes*, mert sok *rét*-je, ,ebene'-je, ,fläche'-je, mintegy sok ,lapja' (vö. *lapos* föld: ,planum, ebene' NySz.), ,síkja' van. Egy *egész rétposztó* (l. SZABÓ DÁVID, Kisdud szótár²) a. m. egy végposztó, mintegy egy síkból, l a pból álló posztó. Jelentésstanilag tehát a *rét* ,pratum wiese' és a *rét* ,plica, ruga, falte, schicht' kifogástalanul kapcsolható; hogy pedig az azonosságnak hangtani akadálya nincsen, azt felesleges bizonyítani.

A *szekrény* szóról egykor azt tartottam (l. MNy. VI, 118), hogy ófelnémet korszakbeli átvétel a *scrīni* szóból. Már THIENEMANN is kétségét fejezte ki ófelnémet eredete ellen azért, mert a szóra a magyarban első adataink csak a XV—XVI. sz. határáról, illetőleg a XVI. sz. elejéről vannak (l. i. m. 91 és NySz., OklSz.). Azóta a

szekrény szó ófelnémet, sőt általában német eredete ellen BÁRCZI GÉZA részletesen megokolt tanulmányt írt s mindent figyelembe véve francia, közelebről vallon eredetű szónak magyarázta (I. MNy. XXVIII, 199—205).

Végig vizsgáltuk a *határ*, *molnár*, *polgár*, *rét*, *szekrény* szavainkat, amelyekről nyelvtudományunk azt tartotta s részben tartja, hogy legrégibb, részben ófelnémet korszakban átkerült német jövevényszavaink. Vizsgálódásunk eredménye: a *határ* és a *rét* eredeti magyar szavak, a *molnár*-ról nyelvi alapon nem dönthető el, honnan, mely nyelvből került, a *szekrény* talán francia (vallon) eredetű. Kétségtelenül német, mégpedig bajor-német csupán a *polgár* szó, erről azonban nem dönthető el, vajjon ófelnémet vagy középfelnémet korszakbeli átvétel-e. Eddigi fejtegetéseink alapján tehát igazat kell adnunk THIENEMANN TIVADARNAK, „dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind“ (I. Ung. Jahrbücher II, 91).

És mégis azt mondom, hogy nyelvünkben nemcsak ófelnémet korszakban, tehát 1050—1100 ig átkerült német személyneveink, és ezekre visszamenő helyneveink vannak (ilyenek: *Hunt* ~ *Hont*, *Imre*, *Majtény*, *Pázmány* stb.), hanem vannak ilyen közneveink is. A fentiekben láttuk, hogy a *polgár* szó lehet ófelnémet korszakban átkerült bajor-német jövevényszó.

Nagyon valószínű, hogy német eredetű a *köböl* ‚modius, medimus, kübel, metzen, kiebel‘ (búzára, borra, l. ez értelmezést MÁRTON JÓZSEF 1816. évi szótárában) szó. A *köböl* szót a magyarság a honfoglalás után, de még 1067 előtt vette át. Első magyar nyelvi adatunk rá 1233-ból van (vö. de uilla *Cubulcut* olv. *Kübülkut* l. OklSz.), származékban meg 1193-ból (vö. Inde ad *cubules* olv. *Kübülés*. ÓMolv. 56. = talán az egykori *Köblös*, Somogym., l. CsÁNKI II, 622). Hogy azonban a magyar nyelvben 1193-nál régebbi a szó, arra bizonyíték a hazai lat. *cubulus* (később *cubulo* is), amely hazánkban már a XI. sz.-ban egy bizonyos gabona- és bormértéknek a neve. Adataim a hazai latin *cubulus*-, *cubulo*-ra a következők: 1067: *cubulus* vini, *cubulus* cerevisiæ, (I. KÖVÁCS, Ind.) 1138: duos *Cubulones* farine, duos *Cubulones* Ciruisiæ. IX *Cubulones* marcij, XXX *cubulos* marcij, XX *cubulos* marci, l. ÓMolv. 32 (ez oklevél adatait idézi Du CANGE is, mint magyar bormértéknevet, innen idézi LEDERER EMMA: Századok LVII.—LVIII. 126—128), XII—XIII. sz.: *cubulus*, BARTAL, M. latinság szót. | 1183:

cubulus Kovács, Ind. | XIII. sz. első harmada: *quadringentos cubulos vini de cubulo de Sumogy VárReg. 15. cap.; sex cubulos cereuisiæ uo. 209. cap.; duos cubulos frugum uo. 341. cap.* | későbbi XIII. sz.-i adatok: *cubulus* l. Kovács, Ind. A hazai latinban a *cubulus* a XIV. és XV. sz.-ban is, és később is használt szó, vö. „*cubulus — kebel*“ Beszt. szój.; „*cubulus — kwbel*“ Schlägli szój. stb. A *cubulus* és *cubulo* csakis a magyarországi latin nyelvben van meg, s ezért kétségtelen, hogy az ó-magy. *kübul* szóból való latinositás. A latinositásnak 1067 előtt kellett megtörténnie, mivel a latin szóra ebből az időből van az első adatunk. A latinositás természetesen csak azért történhetett meg, mert már akkor megvolt a magyar nyelvben a *kübul* szó.

Az ó-magy. *kübul*, mai magy. *köböl* (alakváltozatok a régi nyelvben: *kübel*, *köbel*, *kébél* l. NySz., OklSz.) szó eredetére három nézetet ismerek:

a) Az ó-magy. *kübul* < szláv *kzbelz*; vö. egyh. szláv *kzbelz* (alakv.: *kzblz*, *kzblb*, *kzbelz*, orosz szerk.-ben *koblz*, *kobelz* is, l. Lex. p.) ‚modius, medimmus, cadus, choenix‘ | bolg. *köbel*, több. *köbli* ‚kübel, eimer, trog‘; *köbzl* ua. | szerb *käbao*, gen. *käbla* ‚wassereimer‘; Dalmáciában ‚melk-gelte‘; horv. *kebel* (*keblica*) ‚urna, urna aquaria‘ | szlov. *käbel*, gen. *käbla* és *käbel*, gen. *käbla* ‚schaff, metzen‘ | tót nyelvj. *gbel* ‚wassereimer; metzen‘; innen tót *Gbely* = magy. *Egbel* ~ *Egbél* hn., Nyitra m. | cseh *kbel* (nyelvj. *gbel*, *bel*), gen. *kbele*, *kbelu*, *kbela* ‚kübel‘, der ständer im teiche‘ RANK (vö. ó-cseh *kbel* innen *Kbel* személy- és helynév, l. GEBAUER, SlovD. staroč.; Prága mellett van ma egy repülőtér, neve *Gbel*) | ó-lengy. *gbel* | ó-or. *koblz*, *kobelz* | kisor. *gbol* (van a keleti tótban is *gbol*; mindkettő lengyel hatás alatt). — A szláv szó egyesek szerint a germánból (így legutoljára R. EKBLÖM: ZtslavPhil. X, 7), mások szerint az ófelnémetből való; < vö. ófeln. *kubil (kicsinyítve: *miluh-chubili* ‚milch-kübel‘ s l. BERN. EtWb. I, 658). Az ófelném. szó a lat. *cüpa* ‚kufe‘ szóból lett középlat. *cupellus*, *cupella* ‚mensura frumentaria‘; vas *patorium*‘ átvétele, l. KLUGE, EtWb.¹⁰, WEIGAND—HIRT, DWb.⁵

A szláv *kzbelz*-ből *kbel-en keresztül szabályosan fejlődött a tót nyelvj. *gbel*, a cseh *kbel* (nyelvj. *gbel*, *bel*), az ó-lengy. *gbel*. Az ó-or., a bolg. és a szerb szavak azonban nem a *kzbelz* folytatói. Ezek a szavak a ragos *kzbelä* (gen.), *kzbelë* (dat.), *kzbeli* (több. nom.) > *kzbla*, *kzblë*, *kzbli* alakokból (tehát olyan alakokból, ahonnan az *ö* szabályosan kieshetett) elvonódott *kzbl* folytatói. Ebből a *kzbl*-

ból lett az egyes nom.-i alak, s innen az ó or. *kobl* = *kobel*, bolg. *kobel* és *kébsl*, szerb *kàbao*.

Az ó-magy. *kübül* nem származhatik a *köbl alakból. Ebből a magyarban talán *gbél* ~ *gböl* = *gbél* = *egbél* ~ *egböl* = *egbél* lett volna (vö. hogy a nyitramegyei tót. *Gbely* hely nevéből, amely annyit jelent, hogy *Köbölfalva*, *Köblös* [l. ilyen *Köblös* hn. LIPSZKY, Rep.], a magyarban *Egbell* = *Egbéll* lett). De nem származhatik a magy. *kübül* = *köböl* a szláv *köbl* alakból sem; ebből a magyarban *kublu* = *kobl* = *kubul* = *kobol* alakot várnánk.

A szláv *köbl és *köbl alakok körülbelül a X. sz. közepétől a XI. sz. végefeléig voltak meg az akkor élt szláv nyelvekben. A X. sz. közepe előtt és a IX. sz.-ban az egyházi szlávban is, más élő szláv nyelvben is *köbl* volt az élő alak. Ebből a magyarban szabályosan *kübül* = *kübül* lett volna. Nem állítom, hogy hátraható illeszkedéssel a magyarban nem válhatott volna egy IX. sz.-i—X. sz. eleji *kübül* = *kübül*-ből *kübül* = *kübül* = *kübül*, mégis tekintetbe véve azt, hogy az ó-magy. *Sumigy*-ből *Sumogy* = *Somogy*, *Budrig*-ből *Bodrog* lett, valószínűbb, hogy az ó-magy. *kübül* = *kübül*-ből is *kübül* = *kobol* lett volna. Szláv és magyar hangtörténeti okok alapján tehát nem valószínű a magy. *kübül* = *köböl* szláv eredete.

b) Az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* = provençal *cubels*, *cubel* 'kübel' KÖRTING, LRWb.³; *cubel* ua. LEDERER EMMA: Századok LVII—LVIII. 126—129. — Ezt a származtatást LEDERER EMMA i. h. állította fel; szerinte a prov. szó közelebb áll a magy. *köböl*-höz, mint a ném. *kübel*, mert a ném. *kübel*-ből *-li* vagy *-lye* végű magyar szó lett volna; példái: *kifli* < ném. *küpfel*, *zsemlye* < ném. *semmel*. Azonfelül az ófn.-ben, s így a bajorban nincs meg a szó, s a kfn.-ben, ahol van *kübel* szó, nem mértéknév. Ez okok alapján a magyar szó provençal eredetét lehetségesnek tartja s történetileg igazolni is próbálja.

Egyik kifogása sem helytálló. A ném. *-el*-be (az ófn.-ben részben *-il*-be) végződő szavak a XVII. sz. előtt *-ël* ~ *öl* = *ely* ~ *öly*, *-ol* = *-öly*-lyal jöttek át (vö. *cikkely*, *persely*, *ráspoly*, *tarsoly*, *tönköly*, *zámoly*, *zsindely*), a XVII. sz. óta meg *-li*-vel jönnek át (l. erről MNy. XI, 384, 463; XII, 299, 316, Nyr. XLV, 370; az első ilyen szavak: 1632-ből: *paletli*, 1643-ből: *kugli* l. i. h.). — Az sem helytálló kifogás, hogy az ófn.-ben a szó nincs meg; ott van az ófn. *miluh-kübül* 'milchkübel' diminutívum, de ha ilyen az emlékekből nem volna is kimutatható, ófn.-kori meglétét bizonyítja

az egyh. szláv *kobla*, amely az egyh. szlávban ófelnémet átvétel (l. fentebb). Az sem helytálló kifogás, hogy a szó a németben nem mértéknév. Jöhetett át a szó, mint egyszerű 'edénynev' s műkifejezéssé, mértéknévvé itt a magyarban vált. A magy. *megye* szó a szlávágtól 'terminus, limes, grenze' jelentésben jött át; 'comitatus, districtus' jelentésűvé, tehát jogi kifejezéssé a magyarban lett. — LEDERER EMMA kifogásai az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* német eredete ellen tehát nem helytállóak. De LEDERER nem kísérelte meg hangtanilag bizonyítani, hogy válhatik-e egy X—XI. sz. határán, XI. sz. első felében élő provençal *cubels-*, *cubel*-ből az ó-magyarban *kübül*. Azt hiszem, aligha. A X. sz. végi—XI. sz. eleji provençal *cubel* szóból a magyarban inkább veláris hangrendű magy. *kubel* > *kubél* > *kobél* vált volna.

c) Az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* < ófn. *kubil* (olv. *kübil*). Ennek az egyeztetésnek sem hangtani, sem nyelvtörténeti akadálya nincsen. Az ófelnémetben 1000 körül az *i* hatása alatt az *u* sok esetben már *ü*-vé lett (l. BRAUNE, Alth. Gram.³⁻⁴ 42., 49. §§.; MELICH, MNy XXVII, 90). Az utolsó szótag *-il*-jében az *-i* ekkor még nem *-e* (vö. ófn. *himil* 'himmel', *wurfil* 'würfel' stb.). E korszakban a bajorban a szóközépi zöngétlen *-b-* ismét zöngéssé lesz, s írva is *p* helyett *b*-t írnak az emlékek (l. BRAUNE, Alth. Gram.³⁻⁴ 136. §.; PAUL—GIERACH, Mhd. Gram. 6. §. 12. Anm. 1; SCHATZ, Altb. Gram. 69. §.). LESSIAK PRIMUS: Germ.-rom. Monatschrift II. [1910] 283.). Ezek szerint nyelvtörténeti tekintetben 1000 körül, s így a XI. sz. első felében a németben egy élő *kübil* alak igen is lehetséges. Egy ilyen *kübil* alakból pedig a magy.-ban ebben az időben szabályosan lesz *kübül*, s ebből a mai *köböl*. Kifogást legfeljebb annyiban lehet tenni a származtatás ellen, hogy a magy. *köböl* hangzovesztő *tő*, tehát: *köblöt*, *köblös* (l. TMNy. 308, 315), holott a *persely*, *ráspoly*, *tönköly*, *zsámoly* stb. németből került szavak nem hangzovesztők. Azonban azt hiszem, hogy ez nem lényeges kifogás. A németből került *-oly* ~ *öly*-végű szavak közt is van olyan, amelynek egy-egy írónál hangzovesztő a töve, vö. pl. *tarsoly*, régibb *tassoly* (< ném. *taschel, *täschel*) szót; ennek a régi nyelvben ilyen ragos alakjai is előfordulnak: ő *tuslyába*, *taslyodban* TMNy. 315, ú *taslyába* NySz. Másrészt meg a *köböl* származékának a *köblös*-nek legrégebb alakja *Kübüles* (l. 1193: Inde ad *cubules* ÓMOlv. 56; talán azonos a somogymegyei *Köblös*-sel, CsÁNKI II, 622). A XVI. sz.-ban is van olyan magyar ember, akinek a beszédében a *köböl* szó nem hangzó-

vesztő tő (vö. 1540-ből: thyzenketh *kebelet* MNy. XXIV, 216). Mind-ebből az következik, hogy a *köböl* < ó-magy. *kübül* eredetileg lehet nem hangzövető tő, ragos, képzett alakjai: *kübülüt, *kübülüs voltak. A *kübül* tehát az ú. n. *bukur*-típusba tartozhatik.

Az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* tehát lehet ófelnémet korszakbeli, 1000 körül vagy a XI. sz. első felében átvett német szó (németnek tartja GOMBOCZ, Magy. tört. nyelvt. III. Alaktan 33 is).

Kétségtelen, hogy 1200-ig kerültek nyelvünkbe a németből a következő szavak is: *kehely* (első adat a XV. sz. elejéről) < kfn. *kelch*, *kelich*, ófn. *chelh*, *chelich*, l. e szóról utoljára PERTZ: MNy. XXIII, 149 | *konyha* (első adat 1206-ból) < ófn. *chuchina*; ez umlaut nélküli alakra l. SCHATZ, Altb. Gram. 30. §.; a ném. szó < kései lat. *coquina*; másképp a magy. szóról ÁRBÓTH: Arch. f. slav. Phil. XXV, 571 | *pór* (első adat 1211-ből), „rusticus” < XII. sz.-végi ó-bajor *pour l. MNy. XII, 313 | *szoba* (első adat a XIV. sz. végéről, Beszt. szój.) < ófn. *stuba*, kfn. *stube*, „heizbares gemach, zimmer”. A *szoba* nem lehet < szláv *istzba*, e szláv szóról l. Slavia VIII, 499, Zfslav. Phil. X, 7; nem lehet < klat. *stuba*, hazai lat. *stuba*. Beszt. szój., Schl. szój., mert a latinból *št-* szókezdetet várnánk. Azt azonban, hogy e szavak közül melyik került nyelvünkbe már a XI. sz.-ban, tehát még az ófn. korszakban, s melyik a XII.-ben, tehát a korai kfn. korszakban, mostani adataink és ismereteink alapján eldönteni nem tudjuk (l. BÁTKY Zs.: M. N. Múz. Népr. Ért. XXII, 83, XXIII, 76).

Az eddigiekben azt állapítottuk meg, hogy a *polgár* lehet ófn. korszakbeli, tehát XI. sz.-i, de lehet korai kfn. korszakbeli, XII. sz.-i német jövevény. A *köböl* szónál azonban sok körülmény szól a mellett, hogy 1000 körül, 1069-nél azonban nem későbbén átvett német szó. Ez tehát már ófelnémet korszakbeli német nyelvi jövevényt. A *kehely*, *konyha*, *pór*, *szoba* szavakról csak annyi bizonyos, hogy nyelvünkbe 1200 előtt kerültek. Van azonban még egy szó, s ez a *püspök*, amelyről kétségtelen, hogy ófn. korszakbeli, még pedig X. sz.-i átvétel. A *püspök* szóra *Püspöki* helynévben adatunk 1036-ból van (l. Kovács, Ind.). A Deutsch-ung. Heimatsblätter III. 177. lapján részletesen megírtam, hogy a magy. *püspök*, ó-magy. *pispük* az ófn. korszakbeli ó-bajor *piscof* átvétele (vö. SCHATZ, Altb. Gram. 60. §.: *piscof*, *Piscoffesperch*; Kovács, Ind.: *Piscofesdorf*). A magy. szó eredetileg *piskop-nak hangzott s ebből hangátvetéssel és illeszkedéssel *pisküp => *pispük*-nek. Ilyen hang-

átvétései alakok e szóból más nyelvekben is vannak ; ilyen a finn *püspa*, 'püspök' < *püspak < *püskap (a svédből, vö. svéd *bischof* ; a példára SZINNYEI JÓZSEF figyelmeztetett), s ilyen a szicíliai olasz *vispiku*, 'püspök' (l. MEYER LÜBKE, RomEtWb. : *episcopus* a.). Az ó-magy. *piscop > *pisküp azonban csakis egy ófn. korszakbeli *piskof* átvétele lehet. Végül az ófn. -sc- > úfn. -š- (írva -sch-) történetéből is következik, hogy a magy. *püspök* a X. sz.-nál későbbi német átvétel nem lehet.

Felvetett kérdésünkre tehát, hogy melyek a magyar nyelv legrégebbi német jövevényszavai, így felelünk : a legrégebbi a *püspök* szó, ez még a X. sz.-ban került át ; utána következő legrégebbi a *köböl* szó, mert ez 1000 körül, de mindenesetre 1069-ig került át hozzánk. Részben XI., részben pedig XII. sz.-iak : *polgár*, *konyha*, *pór*, *kehely*, *szoba*. E fejtegetésből az is következik, hogy nyelvünkben van, illetőleg vannak ófelnémet korszakban átkerült német szavak. A német jövevényszavak nagy többsége azonban mind később, a XIII. sz.-tól fogva került nyelvünkbe, amint arról én is a MNy. XII, 290—292, 310—319 írtam s amint ugyane tárgyról igen tanulságosan THIENEMANN TIVADAR értekezett.

MELICH JÁNOS.

Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád.

Régóta, jóformán nyelvtudományi törekvéseim megindultától kezdve irányít etimológiai munkálataimban több-kevesebb tudatossággal az a felfogás, hogy nem elég, sőt igen gyakran helytelen néhány innen-onnan kikapogatott nyelvelemet rokonná ütni, hanem mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni. Az etimológiai szervezetek felismerésének, sőt szinte érzékelésének módját, — mondjuk — módszerét pedig abban látom és láttam, hogy nagy terjedelmű nyelvi anyagot vonjunk vizsgálódásunk körébe. Ha ezt meg tesszük, a szórványos nyelvelemek összevetése alkalmával mutatkozó látszólagos hangalaki, alaktani és jelentésbeli nehézségek majdnem maguktól kiküszöbölődnek, a nyelvelemek kiszabadulnak a darabosság, töredékesség állapotából, egy élő szervezet tagjaivá símulnak össze, s érezzük róluk, hogy ugyanannak a vérnek a keringéséből születtek meg. Midőn ilyen szemlélet mellett a nyelvi és lelki folyamatok természetes bonyolultságukban világosodnak meg, és nem elméleti fikciók szerint rájuk vetett fénymintákban tűnedeznek fel, akkor pl. a finnugor és török nyelvek etimológiai viszonyainak a földérintése közben nem zavarják tisztánlátásunkat a névszó és ige, a denominális és deverbális alakulatok, a névszóképző és igeképző formansok grammatikai kategória-ellentétei. Ne riasszon vissza bennünket, hogy a kevés, válogatott mozzanat figyelembevételével készült fikciók vázlatosságuknál fogva könnyebben áttekinthetők és jobban is hatnak, mint a nagyméretű anyaggal, számos lehetőséggel bíbelődő fejtegetések. Az igazság egyszerű, de a hozzávezető utak szövevényesek. És ha ezekben a szövevényekben esetleg el is tévedünk, még mindig hasznosabb munkát végzünk, mint ha kívül maradva, felületes rátekintés alapján rajzolgatunk tetszetős, de hamis vázlatokat róluk. Némely szerényen megfogalmazott tévedés többet érhet, mint sok dogmaszerűen tanított színigazság, amelyről előbb-utóbb kiderül, hogy a szín szó benne nem tisztá-t jelentett, hanem olyan valamit, ami a nap fényétől megfakul, sőt egészen el is tűnik.

A finnugorban.

WICHMANN GYÖRGY „A moldvai csángó mássalhangzók történetéből“ című dolgozata (MNY. IV, 397), SZINNYEI JÓZSEF „Magyar Nyelvhasználat“ című műve (153—4) és PAASONEN HENRIK „Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte“ című munkája (KSz. XIV, 67) alapján a finnugorságból a következő szócsoportot állíthatjuk össze: LappN.: *topot* 'sumere, capere, colligere' | *toppet*, *doppit* 'prehendere' | *topetet* 'amore alicuius capi' | *doppat*, *dobam* vagy *dovam* 'haerere, residere, anleben, anhaften'. — Finn: *tapaa*, *tavata* 'nyúl valami után, megkap, ráakad, rátalál' | *tavoittaa* 'valami után kapkod, megfog, elér' | *tapaelee käsilläin* 'tapogatózik'. — Zürjén: *topal* 'gepresst, zusammengedrückt, eingeklemmt sein' | I. *topō* 'dicht, fest sein oder werden' | *toped* 'andrücken, zusammenfügen, zusammenschlagen' | *topōdtši*, *topētšs* 'sich andrücken, sich anschmiegen' | I. *topid* 'dichtschiessend, eng, stark' | *top* 'genau, auf ein Haar, wortgetreu'. — Votják: *tupal* 'hózzá-, rá-, ósszeillik, passen, zusammenstimmen; angemessen sein' | *tupat* 'hózzá-, rá-, ósszeilleszt, ósszetesz, egyesít, anpassen, zusammensetzen, vereinigen' | *tuptal* 'valamin megtartja magát, megragad, hózzátapad, sich an etwas halten, sich anhalten, sich festhalten, haften bleiben an etwas' | *tupit* 'passend'. — Kiegészítésül járuljon hózzájuk a zürjénből még: *tupany* 1. 'passen, sich schicken, passend oder angemessen sein'; 2. 'Freiwerber sein'; 3. 'übereinstimmen'; 4. 'genesen' | *tupam* 1. 'übereinstimmend, einig'; 2. 'Einigkeit, Harmonie' | *tupatyty* 'anpassen stb.' (WIEDEMANN, SyrjWb. 543).

WICHMANNnál magyar megfelelőkül a *tapad*, *tapaszt*, *tapasztal*, *tapogat*, *tapint*, SZINNYEINél és PAASONENNál a *tapad*, *tapaszt* vannak hózzólve. Mi a magyar nyelv hóréból a hóvetkező szavakat vonjuk ide: *tapogat* 1. 'palpo, pertracto, contrecto, attrecto, berühren, betasten'; 2. 'manu incertus investigo, in Unsicherheit herumtappen'; 3. 'scrutor, inquirō, untersuchen, erforschen'; 4. 'experior, certior fio, probo, beweisen'; 5. 'luto consterno, lehlen' (vő. NySz.): *-gat* képzős hóyakorító (a NySz. hóbásan a 'mit Füßen stampfen' jelentésű *tapog* szóval vonja egy tételbe; vő. MTsz.) | *el-*, *meg-*, *elől-meg-tapogat* (vő. NySz.): ósszetételek | *tapogatózás* (vő. NySz.) | *tapogató* 1. 'palpans, contrectator, der Betaster, Berührer'; 2. *tapogató beszéd* 'hízelgő'; 3. 'everriculum, Wate': *hal-tapogató* (vő. NySz., MTsz.) | a NySz. *tapog* 2. alatt 'nuto, vacillo, hin und her wanken'

jelentéssel idézett példáiban valószínűleg nem a 'mit Füssen stampfen' értelmű *tap ~ top* ige -g képzős gyakorítója szerepel, hanem a *tapogat*-nak -t képzőt fel nem vett *tapog* része olyan értelemben, mint aminő a *tapogat* 2. | *tapat* 'a vak tájékozódásáról' (NySz. *tapot*, *tapat* 1.) | *tapaszt* 1. 'tango, attrecto, berühren, betasten'; NémGl. 340: „*Fogvan, tapasztvan auagy illetven: apprehensum*“; 2. 'illeszt, fügen'; 3. 'lino, luto, kleben' (vö. NySz., MTsz.) | *be-, meg-, öszve-tapaszt* (NySz.) | *tapasztás* 'trullisatio, das Tünchen (vö. NySz.) | *tapasztó* 1. 'trullisans, mörtelnd'; 2. 'faber caementarius' (NySz.) | *tapaszték* 'lutamentum, Lehmwerk' (NySz., MTsz.) | *tapasztal* 1. 'attrecto, tango, berühren, betasten'; 2. 'deprehendo, ertappen, antreffen [in Etwas finden]'; 3. 'experior, erfahren, in Erfahrung bringen' (vö. NySz., MTsz.) | *meg-tapasztal* (vö. NySz.) | *tapasztalás* és a *tapasztal* egyéb származékai (vö. NySz.) | *tapajt* 'tapint, érin' Vác (MTsz.) | *tapít* 'tapint' Palócság, Borsod (MTsz.): nb. *tapajt: tapít = szakajt: szakít* | *tapint* 'tasten': a *tapajt ~ tapít* alakváltozata is lehet (vö. *emelít ~ emelint*), de keletkezhetett -n mozzanatos + -t műveltető képző hozzájárulásával is; a régi nyelvből a NySz. nem közöl rá adatot, a NyÚSz. pedig Kónyiból 1766., Benyákból 1783., SzD.-ből idézi, s e szerint a szót népnyelvi elemből a nyelvújítás tette meg köznyelvivé (vö. Tzs. 1838.) | *tapad* 'kleben, haften, anhängen': valószínűleg SzD. veszi fel a népnyelvből; közli SI.; Tzs. 1838. már köznyelvi elemnek mutatja | *tippad (tipped)* 'tapad (pl. a föld az ekéhez)' Baranya, Székelyföld ~ *tippad* 'összeesik (a földagasztott tészta a kelés után, a ki nem sült kenyér a kihülés után)' Szatmár m. Nagybánya ~ *tippad* 'szikkad' Háromszék (MTsz.) | *meg-tippad* 'ragadós, tapadós, szalonnás lesz (a ki nem sült kenyér), keménnyé összenyomul (a nedves föld)' Székelyföld, Gyergyó (MTsz.) | *tippadt* 'ragadós, tapadós, csirizes, keménnyé összenyomult (nedves vagy sok eső után kissé megszikkadt föld, sár, ki nem sült kenyér vagy kalács)' Székelyföld, Baranya (MTsz.) | *tippán* 'összeesik (a földagasztott tészta a kelés után, a ki nem sült kenyér vagy kalács a kihülés után), ragadós, tapadós, szalonnás lesz' Szatmár m. Nagybánya, Székelyföld, Udvarhely (MTsz.) | *meg-tippant a kalács* Háromszék (MTsz.) | *tippant* 'állott, dohos (liszt, korpa)' Udvarhely (MTsz.) | *típanós ~ típanós ~ típanyós ~ típonyós ~ típonos* 'a. m. *tippadt*' Szatmár, Szolnok-Doboka, Székelyföld, Marosszék (MTsz.) | *meg-típanósodik* 'a. m. *meg-típpan*' Szolnok-Doboka (MTsz.) | *típonyó* 'a. m. *tippadt*'

Háromszék (MTsz.): < *típanó ~ *típonó | *típonyodik* 'ragadós, tapadós, szalonnás lesz' Háromszék: < *típonódik | *tapasz* (*tepesz*) 'lutamentum, Malter, Klebwerk' (NySz., MTsz.) | *tapaszos* (*fal, ház, padlás, var*) 'viscosus, klebrig' (NySz.) | *tapaszt* 'lutamentum, Klebwerk' (NySz., MTsz.): nb. *tapasz*: *tapaszt* (főnév) = *eresz*: *ereszt* (főnév) | *tapacs* 'tapogató-háló' Baja (MTsz.) | *tipos* 'ragadós, tapadós, csirizes (a sár, a ki nem sült kenyér vagy kalács)' Háromszék (MTsz.): nb. *tip* (*tap*): *tipos* = *tíl*: *tílos* vagy *típós* > *tipos* | *topótyos* vagy *topócsos* 'összetapadozott' Háromszék (MTsz.): < *topoltós | *tipótyu*'dér' Háromszék (MTsz.): < *tipoltó | *tipaszos* 'szikkadt (eső után a föld, mikor hirtelen szárad)' Baranya Ormánság (MTsz.): vö. *tapaszos*.

A felsorolt finnugor (magyar) szavak jelentéskörében a 'fog' mozzanatot tekinthetjük olyannak, amelyikből a többi változatok legtermészetesebben levezethetők.

A szamojéd szavak, amelyeket a finnugor szócsoporthoz megfelelőként PAASONEN (Beitr.: KSz. XIV, 67) vesz fel, 'haften, hängen bleiben (z. B. an einem Baume), herabhängen (vom Schuh)' értelmet mutatnak.

A törökben.

I. A törökségben általánosan megvan ez az ige: ujj., oszm. ritkán, csag., kel. turk., tar., alt., tel., leb., sór, szag., kojb., kacs., küär., kun, kaz., kirg., kking. *tap* 'erhalten, erwerben' (R.¹) III, 947) ~ türk *tap* 'erhalten' (BANG—GABAIN, AnInd. 43) | kaz. *tab* 'erwerben, gewinnen' (BÁLINT 106) (a *tap* igének kaz. *tabar* alakulatára l. R. III, 948). Az idézett adatok mind 'finden' jelentését is közlik a *tap*-nak, sőt csupán a 'finden' jelentését nyújtják: ujjK.²) *tap* | karT. *tap*: futurum *tabar* (Kow.³) 259 [L.]⁴) | csuv. *tup* (PAAS. 173). Az 'erhalten' *tap*-ban meg a 'finden' *tap*-ban ugyanazt a szót szokták látni. Egy ilyen kapcsolat valóban lehet az egészen természetes 'fog, kap, erhalten, erwerben' jelentésfejlődés eredménye. Azonban az is lehetséges, hogy a törökségből kimutatható másik *tap* igének 'schlagen' jelentéséből a 'das Ziel treffen' mozzanaton át szintén fejlődött 'finden' jelentés — ahogy azt a német *treffen*

¹) RADLOFF, Wb.

²) Káshari adatai a BROCKELMANN-féle kiadásból.

³) T. KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekt von Troki.

⁴) Így jelölöm meg azokat a forrásokat és adatokat, amelyekre LIGETI LAJOS hívta fel a figyelmemet.

igénél is látjuk —, s így a két *tap* ige a maga más-más előzményből keletkezett azonos 'finden' jelentésváltozatában kereszteződött. Tehát itt egy olyan — nem ritka — esettel állhatunk szemben, amikor az etimológiai szervezetek életfolyamatai átjátszanak egymásba.

A jakutban van *tab* 'das Ziel treffen' szó (BÖHTL. 91). Hogy ez melyik *tap* igének felel meg, kérdéses, mivel a 'schlagen' meg a 'finden' értelemből egyaránt levezethető a 'das Ziel treffen' jelentés. BÖHTL. ezeket a kifejezéseket közli vele kapcsolatban: *taba tirän* 'festen Fuss fassen' és *taba tuttar* 'erhaschen lassen'. A *tirän* 'sich stützen, sich stemmen gegen Etwas' (R. III, 1366) igével és a *tut* 'fassen, halten, auffassen, festhalten' (R. III, 1475) ige műveltőjével együtt szereplő *taba* határozószó valószínűleg a *tap* ~ *tab* 'fog, erhalten' ige gerundiumával egyeztetendő.

Az 'erhalten, erwerben' értelmű *tap* igéből való -ar képzős névszói alakulat, amelynek változatai az alapszót *tab* ~ *tav* hangalakban mutatják: ujj., alt., tel., leb., tar. *tabar* 'Waare, Besitz' (R. III, 966) ~ tel. *tabar* 'ein helles Seidenzeug mit Blumen' (R. III, 967) ~ oszm., csag. *tavar* 'die Haustiere, das Vieh, hauptsächlich die Schafe' (R. III, 985) ~ oszm., csag. *davar* 'Vieh' (R. III, 1645) ~ ujj. *tavar* 'Waare, Habe' (R. III, 985) ~ ujjK. *tavar* 1. 'Habe'; 2. 'Gabe'; 3. 'Tribut'; 4. 'arm, elend'. Ennek a származékai: ujjK. *tavarlyy* 'wohlhabend' | ujjK. *tavarluq* 'Schatz' | ujjK. *tavarčy* 'Lastträger' | oszm. *davranyl* 'zum Handeln bereit sein' (R. III, 1647) | oszm. *davranys* 'die Art zu handeln, das Betragen' (R. III, 1647) | *davranma* 'ua.' (R. III, 1648). Az ennek az alakulatnak alapszavául szolgáló *tap* ~ *tav* igének -yš reciprocum-képzős (vö. DENY 366—8) *tavyš* származéka van meg az ujjK. *tavyšmaq* *satyšmaq* 'handeln' kifejezésben.

A 'finden' *tan* szintén előfordul *tav* változatban: kirg. *taup* 'gefunden habend' (RAMSTEDT: JSFOU. XXVIII, 3:16 [L.]): < *tawup* gerundium.

Az 'erhalten—finden' jelentéskörben használt *tap* igéből ilyen alakulatok, illetőleg jelentésárnyalatok hajtottak ki:¹⁾ kaz. *tabyl* 'erworben werden' (R. III, 971) ~ ujj., alt., tel., leb., sór, kirg., küär., kaz. *tabyl* 'gefunden werden, sich finden, sich befinden'

¹⁾ A török szavakat nem grammatikai rendszerezésben sorakoztatjuk fel, hanem úgy, hogy az előbb állók az utánuk következők magyarázatához támasztékokat nyújtsanak.

(R. III, 971) ~ krími *tapyl* 'gefunden werden' (R. III, 950) ~ ujk. *tapul* 'gefunden werden' ~ karT. *tabul* 'gefunden werden, sich befinden' (Kow. 257): *-yl* vagy *-ul* képzős szenvedők (vö. DENY 375—7) | karT. *tabulmax* 'das sich Befinden' (Kow. 257): *-max* ~ *-maq* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 456 és ZAJĄCZ.¹) 95 [L.] | kaz. *tapqala* 'manchmal, öfters finden' (R. III, 952): *-q* deverbális igeképző és *-ala* gyakorisító képző kapcsolatával (vö. DENY 380, 567) | kaz. *tabyš* 'sich gegenseitig Vorteil bringen, einander helfen' (R. III, 974): *-yš* reciprocum-képzővel (vö. DENY 366—8, 538); a jelentéseknek 'egymástól kap, egymásnak szerez' értelem az előzménye | alt., tel., leb., sór, küär., kun, tob., kaz. *tabys* 'sich finden, sich treffen, sich begegnen' (R. III, 974) ~ kirk., szag., kojb. *tabyš* 'ua.' (R. III, 972) ~ jak. *tabys* 'sich gegenseitig treffen' (BÖHTL. 91) | alt., tel. *tabyštyr* 'überbringen, zustellen' (R. III, 975): a *tabyš* reciprocum-reflexivumból (vö. DENY 366—8) való *-tyr* képzős műveltető (vö. DENY 368—74); a 'kézbesít, átad' jelentés 'átvetet' értelemből lett²) | karT. *tabuš-turmax* (ZAJĄCZ. 95) | oszm., kaz. *tapšyr* 'einhändigen, übergeben, Gott widmen' ~ oszm. *tapšyr* 'hingelangen lassen' ~ ujk. bar., csag., tar., kel. turk. *tapšur* 'übergeben, hinbringen' (R. III, 958—9): < *tapyšyr ~ *tapušur, vagyis a *tapyš* ~ *tapuš* reciprocum-reflexivumból *-yr* ~ *-ur* képzővel alkotott műveltető (vö. DENY 368—74, 1108); jelentései szintén az 'átvetet' értelemből fejlődtek | oszm. *tapšyrt* 'hingebracht und ausgeliefert werden lassen' (R. III, 958) ~ csag. *tapšurt* 'übergeben lassen' (R. III, 959): az előbbi megtoldva *-t* műveltető képzővel (vö. DENY 369) | kaz. *tapšyryl* 'eingehändigt, anvertraut, übergeben, gewidmet werden, sich übergeben' (R. III, 958) ~ csag. *tapšuril* 'übergeben, hingebracht, anvertraut werden' (R. III, 959): a *tapšyr* ~ *tapšur* szenvedője | csag. *tapšuryučü* 'Überbringer, Darreicher' (R. III, 959): *-yu* deverbális névszóképző + *-čü* ~ *-jü* denominális névszóképző kapcsolatával (vö. DENY 547, 931) | kaz. *tabyš* 1. 'Gewinn'; 2. 'das Finden, Herausfinden' (BÁLINT 107) ~ tob., kaz. *tabyš* 1. 'Vorteil, Verdienst'; 2. 'Fund' (R. III, 973) ~ kirk. *tabys* 1. 'Vorteil, Verdienst'; 2. 'das, was man gefunden hat' (R. III, 972): *-yš* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 554—5) | kaz. *tabyšly* 1. 'vorteilhaft'; 2. 'gefunden' (R. III, 975): az előző *-yš* képzős alakulat

¹) A. ZAJĄCZKOWSKI, Sufikszy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraïmskim.

²) Vö. kun „mifculo: *cariftururmě* | mifculauj: *bulgasturdum*“ (CCum. 17 v°).

továbbképezve *-ly* képzővel (vö. DENY 555) | kaz. *tabyšlan* 1. 'im Vorteil sein, Vorteil haben'; 2. 'einen Fund tun' (R. III, 974): a *tabyš* alakulat a denominalis-visszaható *-lan* igeképzővel (vö. DENY 530—1, 364—5) | kaz. *tabyšlandyr* 'Jemanden für im Vorteile halten, einem Anderen einen Vorteil bringen' (R. III, 974): az előző alakulat *-dyr* műveltető képzővel | kel. turk. *tapuq* 'der Gewinnst beim Spiele' (R. III, 951) ~ kel. turk., csag. *tapuq* 'gefunden, aufgefunden' (R. III, 951): *-uq* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 560—2) | karT. *tabuvču* 'Finder' (Kow. 257): < *tabuycü, vagyis a *tapuq* ~ *tabuy* ~ *tabuv* alakulatnak *-ču*, *-ju* ~ *-či*, *-ji* foglalkozásszó-képzős származéka (vö. DENY 343—7); nb. deverbális *-ji* és *-küci* képző (vö. DENY 545—7) is | kirg. *tapqy* 'Verstandesschärfe, Scharfsinn' (R. III, 952): *-qy* deverbális főnévképzővel (vö. DENY 573—6) | kirg. *tapqyşyl* 'scharfsinnig, geistreich' (R. III, 953): az előbbi *tapqy* *-şyl* (vö. *-sel*, *-sil* DENY 582) képzővel | oszm. *tapquluq* 'das Finden' (R. III, 953): a *tapqu* (*tapqy*) *-luq* (*-lyq*) denominalis főnévképzővel (vö. DENY 328) | kirg. *tapqaq* 'der leicht findet' (RAMSTEDT: JSFOU. XXVIII, 3: 16) ~ tel. *tapqaq* 'Rätsel, das Verfassen, Scherz, Witz' (uo. és R. III, 952): *-qaq* deverbális névszóképzővel (vö. RAMSTEDT i. h. és ZAJAČZ. 83) | kel. turk. *tapquči* 'Finder' (R. III, 954): a *tap*-ból való *-qu* + *-či* összetett képzős alakulat (vö. DENY 547, 576, 635), vagy — ami különben talán ugyanaz a megoldás — a *tapqy* ~ *tapqu* *-či* denominalis névszóképzős származéka | ujkK. *tabyz* ~ *tabuz* 'ein Rätsel aufgeben': *-yz* ~ *-uz*: *-ur* műveltető képzővel (vö. DENY 369—70) | ujkK. *tabzuy* 'Rätsel': < *tabuzuy: a *tabuz*-ból *-uy* (*-uq*) deverbális névszóképzővel | ujkK. *tabuzyu näy* 'Rätsel': *tabuzyu* a *tabuz*-ból *-yu* (*-qu*) deverbális névszóképzővel | ujkK. *tabuzyug* 'Rätsel': a *tabuz*-ból *-yug* deverbális névszóképzővel; nb. tar., kun, alt. stb. *jum* 'zusammendrücken' (R. III, 574): > alt., csag. *jumyaq* 'der Kloss, das in der Hand zu einem Klosse Zusammengedrückte' (R. III, 581) ~ ujkK., tob. *jumyaq* 'rund' (vö. DENY 1124), karT. *kuryaq* 'száraz' (ZAJAČZ. 83) és fentebb *tapqaq* | azerb. *tapmaja* 'Rätsel, Charade' (R. III, 959, VLADIMIROV, SravnGram. 208 [L.]): *-ma* deverbális névszóképző + *-ja* kicsinyítő képző kapcsolatával (vö. DENY 548—9, 635) | tel., alt., sór *tabyšqaq* 'Rätsel' (R. III, 974): *tabyš* reciprocum-reflexivumból a *-qaq* deverbális névszóképzővel; esetleg a *tabyš* deverbális névszóból *-qaq* kicsinyítő képzővel, amelyet az ujk. *är*: > *ärkäk* mutat (vö. DENY 582), tehát olyanféle alakulat, mint a *tapmaja* | kmd. *tapqyş* 'Rätsel' (R. III, 953): *-qyş* ~ *-qyč* deverbális névszóké-

képzővel (vö. DENY 579) | karT. *tabalat* 'erraten' (Kow. 257): vagy *-ala* gyakorító (vö. DENY 380, 567) és *-t* műveltető (vö. DENY 369) képzők kapcsolatából alakult származék, vagy a *tab* igéből *-a* deverbális névszóképzővel alakult a *taba* rész (ilyen karT. alakulatokra vö. ZAJÁ CZ. 105—7), s ez van továbbképezve a denominalis *-la* igeképzővel meg a műveltető *-t* képzővel (vö. DENY 530, 372) | *kojb.*, *kacs.*, *küär.* *taptyr* 1. 'finden lassen'; 2. 'sich finden lassen'; 3. 'in Etwas geraten' (R. III, 956) ~ oszm. *taptyr* 'gefunden werden lassen' (R. III, 956) ~ sór *taptyr* 'verfolgen' (R. III, 957): *-tyr* műveltető képzővel; a *taptyr* 'geraten' azok közé az esetek közé tartozik, amikor a műveltető át nem ható jelentésben szerepel (vö. DENY 372), mégpedig a 'finden' jelentésű *tap* ige a 'geraten' értelmet valahogy olyanformán vehette fel, ahogy a német *geraten* 'jut, kerül' ← *raten* 'kitalál' viszonynál látjuk; a 'verfolgen', ha nem az eredeti 'fogni: fogatni' jelentésből hajtott ki, lehet a 'valamit valakivel találtat' jelentés árnyalata is (l. még alább) | tel. *taptyr* 'erfinderisch, scharfsinnig' (R. III, 956): az itt előkerülő *-tyr* deverbális névszóképző változata annak a *-dyz* ~ *-duz* képzőnek, amellyel a *jyl* ~ *jul* igei alapszóból a *jyldyz* ~ *julduz* 'Stern' alakult, s amely *-dyr* ~ *-tyr* változatban van meg a **jyldyr* ~ **jyltyr* alakulatban, a krími, alt., tel., leb. *jyldyra* 'glänzen, blinken, hell, glänzend sein, blitzen, wie ein Blitz leuchten' ~ bar., kun *jyltra* 'glänzen, blinken' (nb. **jyldyry* is¹) denominalis *a*-val (illetőleg *-y*-val) képzett igék alapszavában (vö. PAIS, A *gyula* és a *kündüh*: MNy. XXVII, 170 és ZAJÁ CZ. 41) | kirg. *tapqyz* 'finden lassen, sich finden lassen' (R. III, 953): *-qyz* ~ *-qyr* műveltető képzővel (vö. DENY 370) | tel., bar., kyz., kirg., kaz. *tapqyr* 1. 'erfinderisch, scharfsinnig' (R. III, 952) ~ tel. *tapqyr* 'Allegorie, Fabel' (R. III, 952): deverbális névszói alakulat *-qyr* képzővel, amellyel alább bővebben foglalkozunk | tel., kmd. *tapqyrla* 'Fabeln erzählen' (R. III, 953): az előbbihez tartozó *-la* denominalis igeképzős alakulat.

II. A dolgozat elején bemutatott finnugor szócsoportban a 'fog, kap'-féle jelentés fejleményeiként ott láttuk az 'andrücken, zusammenfügen, vereinigen, ankleben, anhaften, passen, zusammenstimmen, angemessen sein'-féle jelentésváltozatokat. Hasonló 'fog → összevagy hozzáfog → össze- vagy hozzáilleszt, össze- vagy hozzátapaszt,

¹ Nb. oszm. *jyldyryan* ~ *jyldyryan* 'glänzend, blinkend' (R. III, 489—90).

össze- vagy hozzáragszt' és 'fogószik → össze- vagy hozzáillik, össze- vagy hozzáragad' jelentéselágazás felvételével jó csomó török szó belekapcsolható a török *tap* 'fog, kap' szó családjába.

Kacs. *tap* 'das Passende, Zusammengehörige, Fuge' (R. III, 946) | kacs. *tapta* 'das Passende zusammenfügen, in einander fügen' (R. III, 955): az előbbi a *tap* 'fog — fogó, fogás, foglalat' nomenverbum nomen mozzanatának a fenntartója,¹⁾ a másik ennek *-ta: -la* denominális igeképzős származéka. Hogy az ujk. „bu aş maṛa *tap* (boldy)“: 'die Speise genügte mir', valamint azok az esetek, amelyek alapján NÉMETH GYULA „A török *tabur* szó eredete“ című dolgozatában (MNY. XXXI, 181) kirk. *tap* 'pontosan, gyorsan' szót tett fel, az idézett kacs. *tap* szó rokonságába vonhatók-e — amint NÉMETH gondolja —, vagy pedig a *tap* 'schlagen—Schlag' szó családjának a tagjai-e, arról majd az utóbbi szócsoport tárgyalásánál óhajtok beszélni.

Az említett névige igei mozzanatának felel meg az ujk. *tav* 'verfügen über'; a jelentésfejlődés szempontjából vö. pl. e kapcsolatok: német *Fuge, fügen — verfügen* 1. 'elrendel valamit' és 2. 'rendelkezik valamivel'; magyar *rend — elrendel valamit és rendelkezik valami felől vagy valamivel*.

Az 'összeilleszt, összeillik' jelentés fonalán tartoznak a *tap* 'fog' igéhez: kel. nyj.-ok *tabyš* 1. 'sich vereinigen'; 2. 'sich versöhnen' (R. III, 974) ~ kirk., szag., kojb. *tabys* 1. 'sich vereinigen'; 1. 'sich versöhnen' (R. III, 972): alakulásáról és egyéb jelentéseiről fentebb; e jelentések lehetnek ugyan a 'találkozik' elváltozásai is, azonban valószínűbb, hogy az 'összeilleszkedik' értelemről fejlődtek | alt., tel. *tabyštyr* 'vereinigen, zusammenbringen, sich vereinigen, anwöhnen lassen' (R. III, 975): alakulásáról és más jelentéseiről fentebb; az itt idézett jelentésárnyalatok keletkezésére nézve ismételhetjük azt, amit az előző szóval kapcsolatban jegyeztünk meg | oszm. *tapa* 1. 'Pfropfen'; 2. 'Spund'; 3. 'Zünder (einer Bombe oder Granate)' (R. III, 948) ~ oszm. *typa* 'Pfropfen, Stöpsel' (R. III, 1340): *-a* képzős igenévnek magyarázható (vö. ZAJACZ. 105—7); jelentése a 'beleillő' értelemnek lehet a folytatása | oszm., krími *tyqqy* 'genau, ganz übereinstimmend' (R. III, 1341): *-qqy* deverbális

¹⁾ Vö. magyar *fog: foglal* 'jungo, zusammenfügen' (NySz.) — régi *foglalás és foglalat* 'junctura, Gefüge' (NySz.), valamint német *fassen — Fassung*.

névszóképzővel (vö. DENY 573—6); vö. 'finden' *tap*: > *tapqy* | ujkK. *tabyš* 'gegenseitiges Vertrauen': *-yš* deverbális névszóképzővel; jelentés tekintetében vö. fentebb a *tabyš* ~ *tabys*, illetőleg *tabyštyr* igéket | ujkK. *taby* 'Einverständnis'¹⁾ ~ ujkK. *taby* 'mässig': *-y* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 576—8); a 'mässig' jelentésnek nyilván 'ami beleillik a mértékbe' értelem volt az előzménye | ujkK. *tablat* 'einverstanden machen': < *tabylat, s így az előző *taby* alakulat *-la* denominalis igeképzős származékának a műveltetője | kirg. *taby* 'Anhang, Familie' (R. III, 969): *-y* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 576—8); a szó alak- és jelentéstani tekintetben egész símán megfejthető a törökből; ezért is, továbbá mert kirgiz nyelvi elem, valószínűtlen, hogy — amint RADLOFF hiszi — arab eredetű volna | kaz. *tabyn* 'Herde' (BALINT 107): *-yn* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 571—3)²⁾ | oszm., krími *tabym* 'Schar, Herde' (R. III, 975): *-ym* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 550—2) | alt., tel. *tabalya* 'Strophe' (R. III, 968): lehet *-al* deverbális igeképzővel (vö. ZAJACZ. 126—7) és *-ya* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 925—6) alakult származék, azonban mivel a jelentéstani összefüggést nem látom világosan, az idetartozás dolgában némi kétségeim vannak.

A csag. *dabir* 'Knie' (R. III, 1643) szót, minthogy korábbi jelentéséül az 'ízület, csukló' értelmet vehetjük fel, bátran tekinthetjük a *dab* ~ *tab* ~ *tap* 'illeszkedik' ige *-ir* képzős származékának (vö. DENY 583). — A kirg. *dabyr* 'eine Jurte mit kurzen Dachstangen' (R. III, 1643) szónál jelentéstani kapcsolatot nem tudunk megjelölni, amelynél fogva idevonhatnók. — A tel. *tabyr* egy játék neve, amelyben: 'man teilt sich in zwei Parteien, jede Partei fasst sich bei den Händen und geht singend gegen den Gegner vor, wer einen Gegner durchlässt, muss zu den Gegnern übergehen' (R. III, 970—1). A szót a játék jellemző mozzanatához képest feltehető 'fogó, fogódzó → fogódzó sor' jelentéssel ismét a *tab* ~ *tap* 'fog' igéből való *-yr* képzős névszónak magyarázhatjuk.

A kazániban van *tapqyr* ~ *tabqyr* szó, amellyel számnévi határozók alakulnak: *ber tapqyr* 'einmal', *qaldyq tapqyr* 'zum letzten Male'; *-la* denominalis igeképzős származéka is van: *tapqyrla* 'wiederholen, multiplizieren' (BALINT 106, 107, R. III, 952—3). Ha

¹⁾ R. III, 969 szerint ujk. *taby* a. m. 'Ergebenheit' és arab eredetű. BROCKELMANN szerint az értelmezés is, a származtatás is téves.

²⁾ LIGETI figyelmeztet, hogy a szó átment az oroszba: *tabun* 'ménés'.

arra gondolunk pl., hogy a magyarban a számnévi határozó *-szēr*, *-ször*, *-szor* ragja a 'sor' értelmű *szēr* szóból lett, s hogy az oszm. törökben ilyen számnévi határozókat találunk: *iki qat* 'doppelt', *bir qat daha güzel* 'noch einmal so schön', amelyben a *qat* tulajdonképpen 'Schicht' jelentésű szó (vö. Dr. J. NÉMETH, TürkGram. 49), akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy a most idézett *tapqyr* a *tap* 'fog — illeszkedik' igéből való *-qyr* képzős névi származék (1. fentebb a 'talál' jelentésű *tap* igéhez tartozó előbbi *tapqyr*-t), és így a tel. *tabyr* játéknévhez hasonlóan 'sor' az eredetibb jelentése.

OszmSāmi *tabur* 1. 'egymásnak háttal álló, négy sort képező, négyszög alakú katonacsapat, ágyúosztag stb., mely minden oldalról szemben áll az ellenséggel s erősséget alkot'; 2. 'ezer emberből álló csapat' (id. NÉMETH: MNy. XXXI, 178) ~ oszm., krimi *tabur* 1. 'ein Bataillon aus 1000 Mann'; 2. 'die Wagenburg' (R. III, 978). — Oszm. *tapqur* 1. 'die Reihe, die Linie, besonders Pferde oder anderes Vieh in Reihen aufgestellt'; 2. 'der Gürtel'; 3. 'die Palisaden-Einzäunung'; 4. 'die Wagenburg' (R. III, 953—4) ~ csag. *ššul. tapqur* 1. 'csapat'; 2. 'Lager'; 3. 'eine aus zusammengebundenen Wagen errichtete Wagenburg' (KUNOS 182): 'lánccal összefűzött szekerekből álló, négyoldalú vár alakjával bíró erősség' (id. NÉMETH) ~ csag. *dapqur* 1. 'Regiment, Heerhaufe, Heer'; 2. 'Gurt, Gürtel' (R. III, 1643) ~ csag. *tapqur* 'zur Recognoscierung oder zum Rauben ausgeschickte Truppenabteilung' (R. III, 953) ~ oszmSāmi *tabqur* 'a *tabur* szó eredeti alakja; a régi törökben lánccal egymáshoz kötött szekereket jelent, amelyek négyszögű erősséget alkottak' (id. NÉMETH).

NÉMETH GYULA idézett dolgozatában (MNy. XXXI, 181) a tőle meglehetősen szűk alapon feltett, de fejtegetéseink alapján csakugyan jogosan felvehető 'das Passende, Zusammengehörige, die Fuge' értelmű *tap* szó meg a 'Gürtel' jelentésű *qur* szó összetételét látja az idézett *tabur* és *tapqur* stb. szavakban, miután MELICH JÁNossal együtt (MELICH, A tábor szóról: MNy. XXXI, 172) abból indul ki, hogy azok a jelentések az eredetibbek, amelyekben az 'öv' mozzanat szerepel, vagyis hogy 'öv → szekéröv → Wagenburg → szekértábor → Feldlager → tábor → csapat' jelentésfejlődés történt; egyszersmind az alakok között hangtani viszonyt keres: az esetek egy részében az összetétel második *qur* tagjának a kezdő *q* hangja γ -ra változott, majd bizonyos esetekben ez a γ eltűnt (vö. MNy. XXXI, 178—9). — Azt, hogy egy ilyen származtatásban megvannak a valószínűség kellékei, nem vonjuk kétségbe, mind-

amellett azt hisszük, hogy a tőlünk nyújtott anyag és az anyagban rejlő alak- és jelentéstani lehetőségek számbavétele mellett nem a NÉMETH-féle megfejtés az egyedüli, sőt nem is ez a legmegfelelőbb. Egészen természetes jelentésfejlődést kapunk, ha 'sor' mozzanathól kiindulva 'sorba vagy sorokba rendezett csapat → csapat' és 'sorba vagy sorokba állított tábor → székértábor vagy tábor' menetet veszünk fel (vö. fentebb *tabyn*, *tabym*). Így továbbá egyáltalában nem kell azt hinnünk, hogy a *-qur*, *-yur*, *-ur* szövégekben a *qur* 'öv' szó lappang mint összetételnek az utótagja, illetőleg alapszava, hanem bátran láthatjuk bennük egyrészt az eddigi eseteinkben már kimutatott *-qyr* vagy *-qur* deverbális névszóképzőnek *-qur*, illetőleg *-yur* megfelelőjét, másrészt meg az ugyancsak fentebb jelzett *-ir* deverbális névszóképzőnek *-ur* változatát, a *tap* (*dap*) és *tab* előrészt pedig bátran egyeztetethetjük az 'illeszkedik' értelmű *tap* ~ *tab* igével, vagy — azt is mondhatjuk — nomenverbummal.

Tehát a *tapqur* (*dapqur*) ~ *tabyur* szót egész simán beleilleszthetjük a most tárgyalt szócsaládba, ha olyanféle alakulatnak fogjuk fel, amilyenek: *tapqyr* 'Reihe → mal' (l. fent) | *tut* 'fassen, halten, auffassen' (R. III, 1475): > kirg. *tutqur* 'klebrig' (R. III, 1490) | alt., tel. *jüskür* 'sachant nager' (DENY 931) | alt. *uqur* 'sachant voler' (uo.) | alt. *ötkür* (*ütükär*) 'pénérrant, aigu' (uo.) | alt. *pilgir* 'intelligent' (uo.) | alt. *tojmayur* 'insatiable', ahol a *-yur* tagadó igéhez járul (uo.) | ujk. *japyš* 'anhaften, sich anhängen': > *japyšyur* 'adhérent' (ABULGHAZI után DENY 931) | *uj* 'sich Jemandem anschliessen, követni': > *ujgur* 'csatlakozó, követő, alkalmazkodó' népnév (az előzővel együtt magyarázza ABULGHAZI; vö. DENY 931, NÉMETH, HonfKial. 38—9) | *sal* 'rácsap, támad': > ujk. *salyur* 'támadó, támadásra kész' oγuz törzsnév (vö. NÉMETH i. m. 49—50); a törzsnév *salur* megfelelőjében (vö. MARQUANT, Volkst. d. Kom. 189—90) nemcsak a *salyur* hangtani változatát láthatjuk (l. NÉMETH i. h.), hanem az alapszónak más: *-ur* képzős származékát is¹⁾ | *bulya* 'mischen': oszm. *bulyur* 'keverék → kása' (vö. NÉMETH i. m. 95). Amint az *ujgur* és a *salyur*, hasonlóan a két bolgár ágazatnév: az *uturgur* és a *kuturgur* is *-gur*: *-yur* képzős igenév: az első az *otur* 'sitzen bleiben' igéből való, a második pedig a *gotur* — *qod*, *qodur*, *qotty* — *qoj* 'ausgiessen, entleeren — lassen' igével (vö. Kášyari, R. II, 614) függ össze, míg

¹⁾ Idevonható a *Salar* név, amelyet az „Ouïgours jaunes“-nal együtt Kanszuban élő török népelem visel (l. DENY 6).

a τών... Κοπάγων (l. MORAVCSIK, Az onogurok történetéhez: MNy. XXVI, 93) a *gotur* igéhez tartozó *-ag ~ -aq* képzős alakulat (más-képen magyarazza a neveket NÉMETH: KCsA. I, 151 és Honf. Kial. 90—1). Sőt a Σαράγουροι: *Sarurgur* népnév (l. MORAVCSIK i. h. 5—7, 10—2) esetében is számolhatunk azzal, hogy az a *saru ~ sary*—**sarur ~ *saryr* 'umwickeln' ige rokonságába tartozik (másképp NÉMETH, HonfKial. 91).

A *tabur* ily módon nem hangtani úton keletkezett változata lehet a *tapgur ~ tabyur*, szónak, hanem etimológiailag összefüggő és rokon-értelmű, de más képzős külön alakulat, amilyen pl. szócsoportunk-ban a csag. *dabir* 'Knie' vagy tel. *tabyr* 'Spiel' szavak. — Jelentés-tani szempontból a *tabur* idegen átvételei közül figyelmet érdemel az orosz *táborz (tábyr)*, mivel az elavult 'Feldlager, Kriegslager' és a 'Nomadenlager, Zigeunerlager' jelentéseken kívül 'die Herde, Schar, der Schwarm von Tieren' ('die Herde von Renntieren') ér-telme is van (l. MELICH: MNy. XXXI, 176); ez ugyanis török jelentés-változat átkölcsönzése, megfelel az oszm. 'die Reihe, die Linie, besonders Pferde oder anderes Vieh in Reihen aufgestellt'.

Itt jegyezzük meg, hogy NÉMETH a kacs. *tap* 'das Passende, Zusammengehörige, die Fuge' szót az ujj. stb. *tap* 'talál, megkap, szerez' társaságában idézi, de nem közli, hogyan gondolja összetartozásukat.

A sór *taptyr* 'verfolgen' (R. III, 957) igéről fentebb azt jegyez-tük meg, hogy az egy *tap* alapszó *-tyr* műveltető képzős szár-mazéka, s 'verfolgen' jelentése elváltozhatott mind a 'fogni: fogatni' mind a 'valamit valakivel találatni' értelemből. Azonban úgy is megmagyarázhatjuk a 'verfolgen' jelentést, hogy 'illeszkedik, tapad valakihez — követ' értelmű *tap* alapszó műveltetőjét keressük benne. A sór *taptyrjaj* 'Weggenosse' (R. III, 957) a *tap* 'illesz-kedik — követ' ige *-tyr* képzős névszói származékának (l. erről fentebb 302. l.) *-jan* névszóképzővel való megtoldása (a *-jan*: *-jin* képzőről vö. DENY 348 és PALLÓ MARGIT: KCsA. I, 235, NyK. XLVI, 154—8). — Az ujjK. *tabéur* 'folgen, sich anschliessen lassen' igében egy **tabyčur* vagy **tabučur* változhatott el, ez pedig alakul-hatott *-yč ~ -uč* deverbális névszóképzős (vö. DENY 580, ZAJÁČZ. 22—3) **tabyč ~ *tabuč* 'illeszkedés, csatlakozás — követés' főnévből *-ur* denominális factitivum-képzővel (vö. DENY 533), vagy keletkezhett úgy is, hogy deverbális *-yč ~ -uč*: *-č* képzős (vö. DENY 545—7, ZAJÁČZ. 89—90) **tabyču ~ *tabuču*: **tabču* alakulathoz *-r* denominális factitivum-képző (vö. DENY 533, ZAJÁČZ. 135—6) járult.

A kel. turk. *davra* 'nachahmen' (R. III, 1647) -a denominalis igeképzős alakulat (vö. DENY 537) lehet a *tabur* *davur ~ *davyr megfelelőjéből, a 'nachahmen' jelentés pedig valami 'összeállítás, alkalmazkodás, követés' értelemnek (vö. fent a *tabyš*, *tabyštyr* igéket) lehet a fejeménye.

III. Türk *tap* 'Wunsch, Belieben' (BANG—GABAIN, AnInd. 43) ~ ujj. *tap* 'gré, satisfaction' (PELLIOT: T'oung Pao XXVII, 319 [L.]) ~ alt., tel. *tap* 'Wille, Gewalt, Lust' (R. III, 946) | türk *tapla* 'für gut befinden, wählen, zustimmen, billigen' (BANG—GABAIN, AnInd. 43) ~ ujjK. *tabla* 'annehmen; zufrieden sein mit' ~ ujj. *tapla* 'approuver, agréer' (T'oung Pao XV, 270 [L.]) ~ ujj. *tapla* 'schätzen, gewähren' (GABAIN, Hüen-tsang 32 [L.]) | ujjK. *tablay* 'Einverständnis' ~ türk *taplay* 'Zustimmung, Annahme' (BANG—GABAIN, AnInd. 43) | jak. *taptā* 'lieben' (BÖRTL. 91) | jak. *taptat* 'Jemand (Dat.) bewegen, dass er liebt' (BÖRTL. 91) | jak. *taptan* 'sich lieben, geliebt werden' (uo.) | *taptas* 'sich gegenseitig lieben' (uo.) | jak. *taptý* 'Liebe' (uo.) | jak. *taptal* 'Liebe' (uo.) | jak. *taptallāx* 'geliebt' (uo.). Az ezekkel a szavakkal kapcsolatban mutatkozó jelentéskör kétféleképpen fejlődhetett ki: a) úgy, hogy a 'kivánság, akarat — kedv, tetszés — szeretet' megjelöléséhez taglejtésük: a 'fogás: megfogás vagy feléjfogás, feléjnyúlás' szolgáltatott szót; b) úgy, hogy a 'kedv, tetszés — kivánság, akarat' fogalmának kifejezésére a *tap* szót 'ami illeszkedik' jelentésben alkalmazták, mint a görög ἀραρισκω, ἀρέσκω esetében történt. A *tapla*: *tapta* alakulat jelentésváltozatainak keletkezéséhez analógiául a magyar *kedv* szóból való *kedvel* ige értelmére hivatkozhatunk.

A teleutban van *tabyla* szó, amelynek a jelentései: 1. 'nach Gefallen'; 2. 'freiwillig'; 3. 'allmählich' (R. III, 971). Ez a *tab* ~ *tap* 'Wunsch, Belieben, Lust' főnévből -yl denominalis képzővel alakult *tabyl igének (vö. DENY 532) -a képzős gerundiuma. Találunk a teleutban *tabylan* igét is, amely ilyen jelentésekben szerepel: 1. 'nach Gefallen tun'; 2. 'nach eigenem Willen handeln, über sich frei verfügen, unabhängig sein' (R. III, 971). Ez az előző szóban jelzett *tabyl igéhez tartozó -an képzős visszaható (vö. DENY 365). Az utóbbi miatt kevésbé gondolhatunk arra, hogy a vele nyilván összefüggő *tabyla* a *tab* főnév + *ile* '-val, -vel' névutó kapcsolatából (vö. *qolaylyqla* 'avec facilité, facilement', l. DENY 585—8) keletkezett. Ami a *tabyla* 3. helyen említett 'allmählich' jelentését illeti, az épen úgy levezethető a 'nach Gefallen', illetőleg a 'Wunsch,

Belieben, Lust' értelemből, mint ahogy a német *allmählich* a *gemach* 'womit verbunden, zusammenpassend, zugehörig → passend → bequem': *Gemach* 'Wohlbehagen, Annehmlichkeiten, Pflege — Bequemlichkeiten — Ruhe' (vö. a *machen* germán jelentéseit) szavak rokonságába tartozik (vö. KLUGE⁹ 11, 165, 293). Hasonlóképpen a magyar *kény* 'Lust' szónak a nyelvújításban keletkezett *kényelmes*, *kényelmesen* tartozékai is a 'bequem (melléknév és határozószó)' jelentéshez felvették a 'ruhig, langsam (melléknév és határozószó)' értelmet is (pl. *kényelmesen megy, mozdul*). A *tabyla* *tapyla megfelelőjéből változott el a kmd. *tapla* 'langsam' (R. III, 954). — A tel. *tabyn* 'gemächlich' (R. III, 970) megint a *tab* ~ *tap* 'Wunsch, Belieben, Lust' szóhoz vonható, mégpedig mint *-yn* denominális névszó-, főképpen határozószó-képzős származék (vö. DENY 572, 261—2). Ebből a *tabyn*-ból *-a* denominális igeképzővel (vö. DENY 537—8) lett a tel. *tabyna* 'eigenwillig sein' (R. III, 970), amely a *tabyla*:*tabylan* jelentésváltozatairól mondtak szerint az alapszónak korábbi jelentését mutatja.

IV. A *tap* 'illeszkedik' igéből átvitt 'illeszkedik, alkalmazkodik valakihez' értelmén át sarjadhatott ki az ujkK. *tap* 'dienen' ige. Hasonló jelentésfejlődés ez, mint amilyen az ujkK. *uj* 'sich Jemand anschliessen' ~ *uđ* 'verfolgen' tartozékai között megteremtette az ujkK. *uđmaq* 'Diener, Jäger' szót. Jelentéstani tekintetben a *tap* 'dienen' igéhez hozzákapcsolódik az ujj., türk, oszm. *tap* 1. 'verehren'; 2. 'anbeten' (R. III, 947, BANG—GABAIN, AnInd. 43).

A *tap* 'dienen' — verehren' igének ilyen tartozékai vannak: ujkK. *tapun* 'dienen' ~ ujj., csag., kun, kaz. *tabyn* 1. 'dienen'; 2. 'verehren' (R. III, 970) ~ ujj. *tapyn* 'adorer' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 270) ~ kaz. *tabyn* (dat.) 'anbeten' (BÁLINT 107) ~ türk, oszm. *tapyn* 'verehren' (BANG—GABAIN, AnInd. 43, R. III, 949) ~ oszm. *tapyn* 'schmeicheln' (R. III, 949): az *-yn* visszaható képző, mégpedig itt a visszaható alkalmazásának olyan esetével van dolgunk, amelyben az az erősebb érzelmi érdekelttség kifejezője (vö. DENY 365) | kaz. *tabyndyr* 'unterwerfen, sich Jemand unterordnen' (R. III, 970): műveltető, 'szolgáltat, a szolga teendőit végezteti' értelemmel ~ ujj. *tabyndur* 'zum Dienste erhalten' (R. III, 970) | oszm. *tapynyš* 1. 'Verehrung'; 2. 'Schmeichelei' (R. III, 949): *-yš* deverbális névszóképzővel | oszm. *taptyr* 'verehren lassen' (R. III, 956) | csag. *tabuq* ~ *tabuy* 1. 'dienen'; 2. 'verehren, Ehrfurcht bezeugen' (R. III, 977): *-uq* (*-ik*) deverbális igeképzővel (vö. DENY 534) | oszm. *tabu-*

yaq 'ein Anbetender' (R. III, 977): *tabuy* ~ *tabuq* igei alapszóból (l. az előzőt) *-aq* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 562—3) | ujj. *tapay* 'adoration' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 270): *-ay* (*-aq*) deverbális névszóképzővel (vö. DENY 562—3) | ujjK. *tapuy* 'Dienst, Gehorsam' ~ türk. *tapuy* vagy *tapyy* 1. 'Dienst'; 2. 'Verehrung' (BANG—GABAIN, AnInd. 43) ~ csag. *tapuq* 1. 'Dienst'; 2. 'Ergebenheit'; 3. 'der ehrende Gruss der Mongolen' (R. III, 951) ~ csag. *tabuy* 'Dienst' (R. III, 977): *-uy* ~ *-yy* ~ *-uq* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 560—2) | oszm. *tapū* 'Verehrung' (R. III, 951) ~ tel. *tabū* 1. 'Verehrung'; 2. 'Gottesfurcht (Ausdruck der Schamanen)' (R. III, 977): = *tapuy* ~ *tabuy* | ujjK. *tapuyčy* 'Diener' ~ türk. *tapuyčy* 'Diener, Dienerin' (BANG—GABAIN, AnInd. 43) ~ csag. *tapuqči* 1. 'Diener, Page'; 2. 'Verehrer' (R. III, 951) ~ csag. *tabuyči* 'Diener' (R. III, 978): *-čy* ~ *-či* (*-ji*) denominalis foglalkozásszó-képzővel (vö. DENY 343) | ujjK. *tapuyly* 'dienstbar': *-ly* denominalis melléknévképzővel (vö. DENY 330) | ujjK. *tapuyysaq* vagy *tapuyysay* 'diensteifrig' ~ ujj. *tapuyysaq* 1. 'dienstfertig'; 2. 'ehrfurchtsvoll' (TurfT. VI, 90) ~ csag. *tapıysaq* 'der Verehrer' (R. III, 951): *-sa* denominalis ige-képző + *-q* ~ *-y* deverbális névszóképző összeolvadásából alakult *-saq* ~ *-say* képzővel (vö. DENY 534—5, 597, 1116—8) | karT. *tabu* 'Dank' (*tabu teñriğa* 'Gott sei Dank') (Kow. 257): vagy *tabu* = *tabuy* vagy inkább *tabu -u* deverbális névszóképzővel (vö. DENY 576—7 és ZAJACZ. 103—5) | karT. *tab'e* 'Danksagung' (Kow. 257) | ujj. *taby* 'Ergebenheit' (R. III, 969): RADLOFF arab eredetűnek tartja, de BROCKELMANN szerint 'Einverständnis' a jelentés, és hibás az arabból való származtatás; véleményünk szerint a török *tab* ige *-y* deverbális névszóképzős származéka (vö. DENY 576—7) | ujj. *tabilyq* 'Ergebenheit' (R. III, 971) ~ csag. *tabıliq* 'Untertanenschaft' (R. III, 977): az előző alakulat *-lyq* ~ *-liq* denominalis névszóképzővel | oszm. *tapıyy* 1. 'Verehrer'; 2. 'Anbeter' (R. III, 950): *-y* (*-i*) deverbális névszóképző és *-yy* denominalis névszóképző kapcsolatából alakult *-yyı* (*-ıji*) képzővel, mint pl. *sat*: > *satıyyı* (vö. DENY 545—6) és 'az, akinek a cselekvés sajátossága' értelemmel | csag. *tabin* 'Diener' (R. III, 976): nem arab, mint RADLOFF tartja, hanem török *tab* ige + *-in* ~ *-yn* deverbális névszóképző (vö. DENY 571—3) | kirg. *tabyn* 'Gebiet, Wirkungskreis' (R. III, 970): mint az előző; jelentése vagy ebből lett: 'a szolgálat — tisztelet köre' vagy az ujjK. *tav* 'verfügen' értelem van mögötte | oszm. *tapınyı* 1. 'der Verehrer'; 2. 'der Götzenanbeter' (R. III, 950): *tapyn* (vö. *tabyn*).

névszóból *-jy* denominális névszóképzővel, mint *tapuyčy* (l. előbb), vagy inkább *tapyn* igéből *-yčy* képzővel, mint *tapyčy* (l. előbb), s így **tapynyčy > tapynčy* | csag. *tabanlıq* 'der Hörige, Untertan' (R. III, 965): a *taban* elem *-an* deverbális képzős névszói alakulat a *tab* (*tap*) 'illeszkedik' igéből, és nem a *taban* 'talp' szó, amelyet majd ugyancsak *-an* képzős deverbális névszóként a másik *tap ~ tab* 'üt, tapos' ige tartozékai közé iktatunk be | ujj. *tapqač* 'chinesisch' (R. III, 952) ~ ujj. *tabyač* 'der Chinese, der Untertan der T'ang-Dynastie' (R. III, 980): *-qač ~ -yač* deverbális névszóképzővel (vö. DENEY 578—9 és ZAJAČZ. 21—2) és inkább 'szolgáló' vagy 'tisztelő', nem pedig — a forgalomban levő nézet szerint — 'tisztelőre méltó' értelemmel | alt. *tabyšta* 'einen Gruss darbringen, grüssen' (R. III, 975): a *tabyš* rész *-yš* deverbális névszó (vö. fentebb ujjK. *tabyš* 'gegenseitiges Vertrauen'); a jelentésre nézve vö. fent csag. *tapuq* 'der ehrende Gruss der Mongolen' | alt. *tabyštaš* 'sich begrüßen' (R. III, 975): *-taš: -laš* reciprocum-képzővel (vö. DENEY 530—1).

VÁMBÉRY „A török-tatár nyelvek etymologiai szótára“ című dolgozatában (NyK. XIII, 409—11) a 'nyom (főnév), tipor' meg a 'talál, szolgál, imád, tisztel, becsül' értelmű török *tap* szók családját összefoglalja, illetőleg összekeveri, mégpedig ilyenféle jelentéskapcsolatok felvételével: *tap* 'nyomoz, utána fürkészk, felkeres, talál'. Ugyancsak a most tárgyalt szócsoport bizonyos tagjait ő más jelentéstani viszonyokba állítja, mint aminőket fentebb jeleztünk, így pl. szerinte *tapqu, tapuq, tabuq* a. m. 'szolgálat, találmány'. VÁMBÉRY a csag. *tapqur* 'zur Recognoscierung oder zum Rauben ausgeschiedte Truppenabteilung' szót, amennyire a beállításból következtetni lehet rá, a *tap* 'talál' igéhez vonja. Minthogy a szót ilyen jelentésben csupán ő közli (ČagSprstud. 253), nem lehetetlen, hogy a jelentés — ahogy az nála nem ritkán megtörténik — az etimológia kedvéért született meg.

A finnugor és a török szócsoport összefügg egymással. Kapcsolatukat bizonyos mértékig pedzi AURÉLIEN SAUVAGEOT „Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques“ című úttörő munkájában (43), midőn a fentebb meghatározott finnugor szócsalád körébe tartozó anyaggal a türkOrk. *tap* 'contre' [?] és kacsR. *tapta* 'das Passende zusammentügen, ineinanderfügen' szavakat veti össze.

A mongolban.

LIGETI LAJOS, miután a török anyagunk nyújtotta jelentéstani lehetőségeket szóba hoztam előtte, számbavette a kapcsolatba vonható mongol nyelvi anyagot, és az ő szívésségéből van módomban közölni az alábbi összeállítást.

RAMSTEDT „Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen“ című tanulmányában (Thomsen-Festschrift 183; vö. RAMSTEDT: JSFOu. XXVIII, 3: 16) és B. J. VLADIMIROV „Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pisjmennogo jazyka i chalchaskogo narečija“ című munkájában (208, 414) a bilabialis spiransnak a mongol nyelvben való tükröződését tárgyalva foglalkozott a bennünket érdeklő anyaggal, úgy, hogy mindkettő érintette a török nyelvi megfelelés kérdését is, POPPE pedig „Über einen Vokalwechsel“ című dolgozatában (UngJb. XIII, 118) a mongol tövég vizsgálata során utalt a mongol adatokra. Midőn az idézett helyeken kívüli forrás szerepel, feltüntetjük azt.

I. számú török szócsoporthoz, amelyet RAMSTEDT-nél és VLADIMIROV-nál a türk *tap* 'finden', *tapmaq* > kaz. *taqmaq* 'Rätsel', azerb. *tapmaja* 'Rätsel, Charade' képvisel, a következő mongol adatokat jegyezhetjük hozzá: irod. mong. *taya* 'raten, ausfindig machen' ~ khalkha *t'ā-* 'erraten' ~ burját *tā-* 'ua.' ~ irod. kalmük *tā-* 'ua.' (POZDNEEV 180) ~ monguor *t'ā-* 'deviner, conjecturer, raisonner' (DE SMEDT—MOSTAERT 404) ~ ordosz *t'ā-* 'deviner, conjecturer' (uo.) | irod. mong. *tayila-* (<*tayi-la) 'erklären' ~ khalkha *t'āglä-* 'ua.' | irod. mong. *tayamay* 'Rätsel' | irod. mong. *tayaburi* 'ua.' ~ irod. kalmük *tābur* 'találgatás, feltevés' (POZDNEEV 180) ~ khalkha *t'āwār* 'Rätsel' | dahúr *t'ājul* 'rejtvény' (LIGETI saját felj.) | irod. mong. *tayilburi* 'Kommentar'. — Mongolból való jövevények a jakutban *tāi* 'mutmassen, ahnen' (BÖHTL. 89) < *taya* (L.) és *tābryx* 'Rätsel' (BÖHTL. 92) > *tayaburi*.

III. számú szócsoporthoz, amelyből RAMSTEDT és VLADIMIROV a türk, ujb. *tap* 'hajlam, vonzalom, kívánság' és ujb. *tapla* 'lieben' szavakat említi, mongol vonatkozásai: irod. mong. *tab* 'Lust, Vergnügen, Belieben' ~ irod. kalmük *tab* 'megelégedettség, nyugalom' (POZDNEEV 181) | khalkha *tawār* (instrumentalis) 'szívesen stb.' | irod. mong. *tabtai* 'bequem' | irod. mong. *tabla* 'lieben' ~ *tabla-* és *tabala-* 'être satisfait, content' (KOWALEWSKI III, 1611b) ~ *tayala-* 'désirer, aimer, trouver du plaisir dans qc., s'attacher à qc., trouver bon, se plaire' à

(KOWALEWSKI III, 1576a) ~ irod. kalmük *tabala-* 'ua.' (POZDNERV 180) ~ kalmük *tāl-* 'lieben' | irod. mong. *tayara-* 'passen' ~ khalkha *t'ār-* 'ua.' ~ kalmük *tār-* 'ua.' | irod. mong. *tayatu* 'angenehm, lieblich, bequem' ~ kalmük *tātā* 'ua.' ~ alar burját *tātē* 'passend, angenehm' ~ bait, asztraháni derbet *tātā* 'ua.' | irod. kalmük *tāsa-* 'tetszik' (POZDNERV 182) | irod. mong. *tayastu* 'a. m. *tayatu*' ~ kalmük *tastā* 'ua.'

A IV. számú török szócsoporthól eredő átvételek ezek a mongol szavak: *tabiy* 1. 'offrande, sacrifice, oblation, office divin, service, bon office'; 2. 'vénération, action d'honorer' (KOWALEWSKI III, 1598b) | *tabiy-la-* 1. 'sacrifier'; 2. 'respecter, vénérer, honorer' (i. h. 1599a) | irod. mong. *tabiyči* 1. 'serviteur (d'une pagode ou du lama)'; 2. 'celui qui apporte l'offrande'; 3. 'disciple favori' (i. h. 1599b).

SAUVAGEOT is ad (i. m. 43) mongol összevetéseket: *tobki-* 'lier, réunir' | *tobkija* 'cahier, livre' | *tobči* 'bandage' | *tobči-ja* 'cordes d'un filet'. LIGETI azonban azt a nézetét közli velem, hogy ezeknek a mongol nyelvelemeknek más irányban kell keresni az etimológiáit.

*

Hogy a finnugor, török, mongol anyag körében mutatkozó jelentéshasonlóságok és jelentésfejlődési párhuzamosságok a nyelvek valamilyen közös előzményének a hagyatékhhoz tartoznak-e, vagy pedig a megoszlás ilyen vagy amolyan fokozatában keletkeztek-e, arra nézve most nem foglalunk állást.

*

Midőn ennyire szerteszét ágazó nyelvi anyagban próbáltuk egy etimológiai szerkezet vérkeringését kitapogatni, nem gondoljuk, hogy nem tettünk hibás fogásokat is, nem képzeljük, hogy a kapcsolatok, átmenetek, amelyeket itt megjelöltünk, mindenben megfelelnek a tényeknek, a valóban végbement folyamatoknak. De ha a nyelv és lélek rejtélyes folyamatainak egy-két számon kívül hagyott lüktetésére sikerült rátapintanunk, tévedéseink sem voltak hiábavalók.

PAIS DEZSŐ.

A vogul-osztják duálisképző.

I. A kérdés mai állása.

1. Kétségtelennek látszik, hogy az egyes finnugor nyelvekben jelentkező duális közös eredetű és így a duális maga is eredetileg az egész finnugorságban megvolt. Duálist találunk tudvalevőleg a vogulban, az osztjákban és a lappban, de a finnugorságon túl is, a szamojéd nyelvekben is. Ezekben a nyelvekben a duális egyfelől a személyes névmásoknál jelentkezik, de természetesen egyúttal a személyes névmásokból alakult személyragokban is (tehát a birtokos személyragozásban és az igeragozásban); másfelől duálist találunk nem-személyragos névszókban is. Az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben a duálisnak mindkét alkalmazása általánosnak mondható; a lappban a névmási duális általánosan használatos, azonban a nem-névmási (v. rövidebben főnévi) duális csak nyomokban, nevezetesen az igeragozásnak személyrag nélküli (3. szem.) alakjaiban és a birtokos személyragozás 3. személyében fordul elő. A nem-névmási duálisképző fgr. ill. uráli $*-k \sim *-\gamma$ hangra megy vissza. De erre a kérdésre még vissza kell térnünk.

2. Finnugor eredetűnek tekinti a duálist BUDENZ is; szerinte a duális „az ugarságban... eredetileg általános volt, de későbbi korban, mint nem igen szükségesnek érzett fejlődés, a legtöbb egyes nyelvből kiveszett“ (UA. 300). Finnugor, sőt uráli eredetűnek bizonyítja a duálist (képzőjét pedig urál-altaji eredetűnek) MUNKÁCSI is (Az altaji nyelvek számképzése, Budenz-Album 281, 301 stb.). SETÁLÁ a fgr. és a szamojéd nyelvek rokonságának egyik bizonyítékát látja a két nyelvcsalád egyező duálisképzőjében (SUS. Aik. XXX₅, 24). Azonosnak tartja a két nyelvcsalád duálisképzőjét RAVILA is (Die Stellung des Lappischen innerhalb der finn.-ugr. Sprachfamilie, FUF. XXIII, 43).

Ma tehát általánosan elfogadott vélemény, hogy az obi-ugor és lapp duálisban régi fgr. nyelvsajátság őrződött meg és hogy e nyelvek duálisának a képzője is közös eredetű. A duális kiveszése a többi fgr. nyelvből ugyanolyan természetes jelenség, mint az,

hogy az idg. nyelvek és a sémi nyelvek nagy részében is ma már csak gyér nyomokban mutatható ki az ősi duális. Ez a folyamat egyébként azokban a fgr. nyelvekben is megfigyelhető, amelyek még használják a duálist; így a tavadai vogulban a nem-névmási duális ma „általában hiányzik“ és talán csak egyes nyomokban őrződött meg (l. MUNKÁCSI: Vog. Nyelvj. 261, de ehhez l. KANNISTO: FUF. Anz. VIII, 193), szűkebb határok közé szorul a duális használata a déli-osztjákban is (l. PATKANOW-FUCHS 35. §) és a lapp nyelvjárások közül is az orosz-lappban nincsen duális.

3. Újabban többen vizsgálták az obi-ugor nyelvek duálisának a használatát (GAUTHIOT: Festschrift für Vilhelm Thomsen 127—123; KERTÉSZ: MNy. IX, 307—313, KSz. XIV, 74—105; LŐCSÉI: NyK. XLVII, 359—363; BOUDA: SUS. Aik. XLVII₂, 1—67), a képző eredetének a kérdésével azonban csak SOMOGYI FERENC foglalkozott (A vogul kettősszámképző eredete. Szeged, 1932). Ez utóbbi értekezés kiindulópontja, a képző eredetének mondattani használata alapján való megfejtése, helyes, de eredményével, hogy t. i. a vog. duális-képző teljesen a magyar *kettő* ← *ketté* analógiájára (l. MÉSZÖLY: MNy. IV, 157 stb.) a lativus ragjával azonos, nem érthetünk egyet.

Nehéz volna ugyan elképzelni, hogy a duális azokban a fgr. nyelvekben, amelyekben ma használatos, önállóan, külön-külön, egymástól függetlenül fejlődött volna, de lehetetlennek azért mégsem mondható ilyen fejlődés. Gondoljunk csak arra, hogy a tárgyas ragozásról is, mely pedig a magyarban, vogulban, osztjákban, mordvinban és a szamojéd nyelvekben is megvan, meg lehetett állapítani, hogy az „nem fgr. alapnyelvi sajátság“ (KLEMM: NyK. XLVI, 194), bár kifejlődésének lehetősége a fgr. (sőt urál-altaji) igeragozás rendszerének kettős voltában meg volt adva (l. GOMBÓCZ: UJb. X, 15; FOKOS: Fgr.-török mondattani egyezések 62. pont). Nem volna tehát lehetetlen az sem, hogy bizonyos alapnyelvi sajátság könnyen duális kifejlődésére vezethetett egyes fgr. nyelvekben, más nyelvekben viszont nem állt be ez a fejlődés, úgyhogy ezekben a nyelvekben nem is fejlődött, tehát nem is „veszhetett ki“ belőlük a duális. Elvi szempontból nem utasítható el SOMOGYI kísérlete, de valószínűvé csak akkor tudta volna tenni magyarázatát, ha legalább is az osztják képzőt is vagy ugyanolyan eredetűnek tudta volna kimutatni, mint amilyen eredetűnek a vog. képzőt igyekszik feltüntetni, vagy pedig ha be tudta volna bizonyítani, hogy az osztj. képző sem duálisképző eredetileg, hanem megint más alapból fej-

lődött. Már pedig az osztják képző alakilag nagyon távol áll a lativus ragjától és minthogy a két obi-ugor testvérvelvnek használatban és alakban egyező ill. egyeztethető képzőjét bajosan tudnók egymástól elválasztani, Somogyi magyarázatát elfogadhatatlannak kell mondanunk.

4. Amikor tehát a vog.-osztj. duálisképző eredetét kutatjuk, vagy abból kell kiindulnunk, hogy itt egy alapnyelvi, sőt ugyanazzal az elemmel jelölt ősi kategóriával van dolgunk, vagy pedig esetleg azt kell alapul vennünk, hogy bár ennek a ma duálist jelölő elemnek talán nem a duális jelölése volt az eredeti funkciója, mégis már a fgr. alapnyelvben olyan funkciójának kellett lennie, amelyből könnyen fejlődhetett a duális.

Nézzük azonban először a duálisnak a használatát.

II. A duálisképző szerepe és ennek eddigi magyarázatai.

5. A duális alkalmazásának két módját látjuk az obi-ugor nyelvekben. Egyfelől a valódi, „természetes“ duálisnak (vö. BRUGMANN: KVGr. 415), azaz a párosságnak a kifejezésére szolgál és ilyenkor csak egy szó duálisával van dolgunk, másfelől két szorosán együvé tartozó fogalom egybekapcsolását jelöli és ilyenkor két szó duálisának kapcsolatával van dolgunk.

Minthogy a fent idézett irodalomban (l. még SZILASI: NyK. XXVI, 171; LEWY: Zur finn.-ugr. Wort- u. Satzverbindung 13, 44 s kk. stb.) mindkét használatra bőséges példatárt találunk, itt elegendő lesz, ha csak néhány példát idézünk.

Valódi duálist találunk pl. a következőkben: vog. *kātāyomna sunse'im* 'két kezemre nézek' MUNK.: Vog. Népk. Gy. III, 73; *samäyā pal-punsiaäyā* 'fölnyitja szemeit' uo. I, 60; *nēyāyā-nūpal lāwi* 'nejeihez szól' uo. I, 20 | osztj. *sēm̄yäläl nox-ūjūljūdal kutna* 'miközben a két szemét fölemelinti' PÁPAY: FgrF. XV, 170; *kureyedat estedet sagāt* 'als er seine Beine herunterliess' PATK.: IO. II, 140; *χur̄en men̄en* 'die beiden Männer gingen' uo. 166.

Csak szorosán együvé tartozó egyenlőrangú mondatrészek egybekapcsolására szolgál és ebben az esetben mindkét tagon van kitéve a duálisképző pl. a következőkben: vog. *ēkwäy' ājkäy' āleŷ'* 'egy asszony és egy öreg ember élnek' MUNK.: I, 33; *nēyi-χum̄mŷ'* 'nő és férj' uo. 0282; *sānāyā-āsāyā-pält joxtam* 'szüleihez érkezett' uo. 21 (tkp. 'anyjához-atyjához'); *akijŷ' apyŷ' nāyχ kwālsŷ'* 'a bácsi'

s az őcsike fölkeltek' uo. II, 20; *jol patem mātāt kwolj̄-sūmjəx̄j̄ ūnlej̄* 'azon a helyen, hol lejutott, egy ház s egy éléspajta állanak' uo. I, 18; *akw' nē noxs̄j̄ uj̄j̄ j̄ūnti* 'egy nő nyusztbőrt, medvebőrt varr' uo. II, 299 | osztj. *iməxən-igəxən olləxən* 'asszony és férj vannak' PÁPAY: FgrF. XV, 169; *əsn̄j̄xən-ij̄əxən xəm-jux̄ šugàtta iw̄yà n̄əwərməxən* 'a medve és a farkas a koporsót föltörni egyszerre ugranak' uo. 76; *toyošxən-t̄j̄isxən wənd̄j̄ndənnə mola wnd̄əs?* 'ideoda tekingetvén mi segítséget [látsz]?' uo. 134; *idat omjsta xəteyən, tabaxəyənə jux̄tət* 'er kam zu einem Hause und einem Speicher, die an seinem Wege lagen' PATK.: II, 104; *səgəyən, undžəyən n̄ut notteyən* 'ein Stör und eine Nelma schnäbelten sich' uo. 216.

6. Hogyan magyarázandó a duálisképzőnek ez az egybekapcsoló szerepben való alkalmazása?

E használattal kapcsolatban már SZILASI hivatkozott az ói. *dyāvā-pr̄thivī* 'ég és föld', *mātārāu-pitārāu* 'anya és apa' duális kapcsolatokra (NyK. XXVI, 173), GAUTHIOT pedig „Du nombre duel“ c. értekezésében (Festschrift für V. Thomsen 127—133) a vog.-osztj. kapcsolatoknak az ói. *mitrā várūnā* 'Mitra és Varuna'-féle szerkezetekkel való tökéletes egyezésére mutatott rá.

Az óind szerkezetek fejlődése teljesen tisztázva van. Ezek tkp. az „elliptikus“ duális helyébe léptek. Az elliptikus duális pedig a megnevezett dolognak a vele szoros kapcsolatban álló, azt szükségszerűen kiegészítő (természeténél fogva amúgy is ismert és ezért külön meg sem nevezendő) párjára, megfelelőjére utaló egységes kifejezése; vagy — mint BRUGMANN mondja —: „Man setzte ein Substantivum in den Dual, um den betreffenden Gegenstand nebst einem andern, gewöhnlich mit ihm zusammen gedachten Gegenstand zu bezeichnen, z. B. ai. *mitrā* 'Mitra und Varuna', *āhanī* 'Tag und Nacht', hom. Ἀϊάωνες ursprgl. 'Aias und Teukros'...“ (id. m. 416). Ezt a kiegészítendő szót, a megnevezett fogalomnak vele szorosan együvé tartozó párját, ki is teheték; így keletkeztek a *mitrā várūnā*-féle kapcsolatok.

Még világosabban fejti ki a dolgot GAUTHIOT többször idézett nevezetes értekezésében. Abból indul ki, hogy a duálisnak jelentése, mint az ói. *mitrā* 'Mitra et (Varuna)', *dyāvā* 'le ciel et (la terre)' világosan mutatja „une dualité d'objets appartenant à une seule et même classe“; így az ói. *akš̄i*, gör. ὄσσε, litv. *ak̄i* „ne signifient pas proprement 'les deux yeux', ni 'la paire d'yeux', ni même 'l'oeil et l'autre oeil', mais 'l'oeil, en tant que double“,

mitrā is tkp. a. m. „Mitra, en tant que double’, car Varuna est le double de Mitra et relève de la même classe’; *dyāvā* ’le ciel, en tant que double, parce que *prthivī* ’la terre’ est de la même classe“ (id. m. 131—2).

Ennek az elliptikus duálisnak (GAUTHIOT szerint — mint láttuk — minden duális eredetileg elliptikus; „le duel de skr. *akṣī* ’les deux yeux’ ne diffère donc en rien du duel de skr. *mitrā* ’Mitra et Varuna’“ id. m. 133) kiegészítéséből keletkeztek tehát az egybekapcsolást a duális képzőjével jelölő idg. kapcsolatok és ugyanúgy keletkezettek a fgr. szerkezetek is.

De hivatkozhatunk az elliptikus duálissal kapcsolatban a sémi nyelvek analógiájára is. Az arab *al-’abaqāni* eredeti jelentése ’die beiden Väter’ és így ’die Eltern’, *al-qamarāni* jelentése ’Sonne und Mond’, *al-mašriqāni* ’Osten und Westen’, *al-’Omarāni* ’Omar und Abū Bekr’ (BROCKELMANN: Grundriss II, 57).

7. Az idg. és a sémi nyelvek analógiája alkalmas arra, hogy megvilágítsa az obi-ugor duális egybekapcsoló használatát és ennek eredetét. Van azonban még egy fontos körülmény, mely szintén azt bizonyítja, hogy a duális jele valóban alkalmassá válhatott az egybekapcsolás szerepére, vagyis, hogy az egybekapcsoló szerep csakugyan a duálisi kategóriának egyik jellemző használata lehet.

Már BUDENZ hívta fel a figyelmet arra, hogy „a mordvin nyelv közönséges pluralisának bizonyos pleonasticus használata csakis a megvolt dualis-kategóriából érthető meg; ez t. i. abban áll, hogy párként egymáshoz tartozó két egyén külön-külön pluralis-alakkal neveztetik, pl. ’férj-feleség’ így ’férjek-feleségek’ (*atat-babat*)“ (UA. 300). SZILASI is hivatkozott a md. *varakat-rivezket* ’a varjú a rókával együtt’, *atat-babat* ’férj feleség együtt’ kapcsolatokra (NyK. XXVI, 172).

Azóta több példa került elő erre a használatra nemcsak a mordvinból, hanem más fgr. nyelvekből is; pl. f. *yöt päivät* ’éjjelnappal’; *siellä oli Pekat ja Paavot* ’ott volt Péter és Pál’; *hän on nähnyt Helsingit ja Pietarit* ’ő látta Helsinkit és Szentpétervárt’ SETÄLÄ: LAUS.¹¹ 42 | md. *Darjat Marjat veje vanit* ’Darja und Marja blicken auf denselben Punkt’ PAAS: SUS. Aik. XII, 27; *Miškat Maškat sijnt teminest* ’Mischka und Maschka (Michelchen u. Mariechen) waren ihre Namen’ uo. IX, 28 | votj. *mumijoš ajjoš taje vandizē ug!* ’meine Eltern haben es ja erstochen’ WICHM.: SUS. Aik. XIX, 150. (L. KERTÉSZ: KSz. XIV, 103; BEKE: NyK. XLIII, 159, KSz. XV, 3.)

Ezeknek a (nem szórványos, hanem — mint láttuk — elég sűrűn előforduló) szerkezeteknek a magyarázatát egy olyan jelenség adja kezünkbe, amelyet már többen is megfigyeltek. Azt látjuk t. i., hogy több fgr. (és török) nyelvben a plurális ma is használatos összefoglaló, kollektív jelentésben úgy, hogy nem a megnevezett dolognak magának a többségét, hanem a hozzátartozókkal, vele együvé tartozókkal együtt való többségét fejezi ki. Lássunk néhány példát: zürj. *mamjas loktasni* 'az anyjéék jönnek' (azaz 'anyja a leányaival') FOKOS: Zürj. Népk. 76; *mamjasli vištalas* 'elmondja az anyjééknak' uo.; *mamsjas munasni* 'anyjéék mennek' uo.; *settše munasni i vašil'eijas* 'Vaszilyij és Iván is odamegy (tkp. Vaszilyijok, Vaszilyijék)' uo. 56; *mamejas* 'anyámék (anyám és valamelyik családtag)' LYTKIN: Nyr. LIX, 76 | votj. *ataijosiz* 'die Eltern' WICHM.: SUS. Aik. XIX, 94 (tkp. 'atyák', azaz: 'atyjéék'). Ugyanígy a törökségben is: pl. csuv. *jevanzam toxrastē kārās* 'Ivánék elindultak és elmentek' MÉSZ.: II, 298; *man xužazém* 'az én gazdáimék' uo. 476 | kaz. *atarnarya* 'apádékhoz' ('szüleidhez') BÁL.: I, 43. (Vö. FUCHS: SUS. Aik. XXX₄, 1; BEKE: KSz. XV, 3; LYTKIN: Nyr. LIX, 76.)

Ezek alapján tehát fentebbi példáink úgy magyarázandók, hogy ott eredetileg csak az egyik fogalom plurálisával fejezték ki az együvé tartozó fogalmak többségét (vö. SZILASI példáit: *borok* a. m. több különféle bor; lat. *mortes, exitia* 'különféle halál' NYK. XXVI, 173) és csak később járult hozzá a megfelelő, kiegészítő fogalom, amely tehát szintén többséget fejezett ki és ezért maga is plurálisban lehetett.¹⁾

Ezzel a fejlődéssel teljesen analóg ismét az idg. plurálisnak hasonló használata. Ott is van egyfelől lat. *Cererēs* 'Ceres és Proserpina', *socerī* 'após és anyós', óiszl. *faðgar* 'apa és fiú', litv. *tėvāi* 'apa és anya', másfelől lat. *Veneres Cupidinesque* 'Venus és Cupido' (CATULLUS); I. BRUGMANN KVG. 416.

De mi természetesen nem tekinthetjük a fgr. kapcsolatokat úgy, ahogyan BRUGMANN az idg. szerkezeteket magyarázza, „pluralizált duálisoknak“, hanem a duálistól alakilag teljesen független, de ugyanolyan észjárás szerint használt kollektívumokat látunk bennük, amelyek tehát alkalmasak lehetnek arra, hogy meg-

¹⁾ De vö. a ragok, képzők ismétlésére vonatkozó megjegyzésünket 11. pontunkban.

világítsák és megmagyarázzák a duálisnak fent tárgyalt kettős szerepét.

De lehetséges e kapcsoló szerepnek más magyarázata is; ezzel a következő fejtegetések kapcsán fogunk megismerkedni.

III. A viszonyossági duális.

8. A duális egybefoglaló, egybekapcsoló szerepét tehát le lehet vezetni a duális alapjelentéséből. Azonban a duális és az egybekapcsoló szerep kapcsolatára, egymással való összefüggésére még élesebben világít rá egy a duálishoz egészen közel álló nyelvi jelenség, nevezetesen a vogul ú. n. viszonyossági duális. Ez szerepében teljesen megegyezik a vizsgálatunk tárgyát alkotó valódi duállissal; ez is egyfelől duálisi, másfelől egybekapcsoló szerepű.

Duálisi szerepben látjuk pl. a következőkben: vog. É. *tēn nūsmińś* v. *nūpińś* 'ők (ketten) nászszülők' MUNK.: Vog. Nyelvj. 7; KL. *oár* 'anyai részről való rokon': *oáriyś* 'ketten rokonok egymáshoz' uo. 105; *min nūpińś ośmēn* 'mi nászrokonok vagyunk' uo.; K. *jā-pöyĩńś* 'atyafiak' uo. 191; *lui-ōtar jāpögińś tox űlnätēn más* 'az alvidéki fejedelemlős-testvérek amint úgy élnek' MUNK.: Vog. Népk. Gy. II, 222 (uo. duálisban is: *lui-ōtrej*); *kit jāi-pöwińś* 'két fitestvér' uo. 235.

Egybekapcsoló a szerepe a következőkben; pl. T. *jū-pūńśit jā-āwińśit majt* 'a fi- és nőtestvér meséje' MUNK.: IV, 366; *jū-pūńśit jā-āwińśit ālāntēt* 'egy fi- és vele egy nő-testvér él' uo. (A képző után jelentkező plurálisi jelről l. a 9. és a 12. pontot.)

Ennél a képzőnél azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy eredetét is ismerjük és azt is meg tudjuk állapítani, hogy hogyan fejlődött ez a duálisnak teljesen megfelelő szerepe.

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása annál fontosabb, mint-hogy föltehető, hogy ennek a képzőnek a története útmutatással szolgálhat a valódi duálisképző eredetére és fejlődésére vonatkozólag.

9. A vog. viszonyossági duálisképző fgr. *-*ič*-re megy vissza és eredetileg nomen possessoris, ill. eredetibb diminutiv képző (l. TOIVONEN: FUF. XIX, 38—54, 172, 234; BOUDA: SUS. Aik. XLVII., 62). Nomen possessoris, ill. diminutiv képző felel meg neki több rokon nyelvben is, sőt ezekben is a duálishoz igen közel álló kollektív jelentést vett fel.

Különösen gyakori a képzőnek ilyen alkalmazása a lappban; pl. N. *āitśēs* 'Sohn und Vater, Tochter und Vater'; S. *ēitśētśa* 'Va-

ter und Sohn', *òppàts* 'zwei Schwestern', *veéljats* 'zwei Brüder' stb. (TOIVONEN: id. h. 172; LAGERCRANTZ: SUS. Toim. LV, 128). LAGERCRANTZ (id. h.) meg is jegyzi, hogy „dieses Suffix wird aber auch in solchen Verwandtschaftsnamen gebraucht, die zwei verwandte Personen bezeichnen“.

De ugyanezzel a képzővel alakult az észti *sōzaritse* 'Schwestern unter einander', *velitse* 'Brüder (unter einander)' stb. is. (TOIVONEN: id. h. 171.)

Kollektívumok alakulnak ezzel a képzővel az osztjákban is, és ezek a duális képzőjével kiegészítve a kollektív fogalomból, csoportból kettőt, a plurális képzőjével kiegészítve ezekből többet jelölnek; pl. *apsisàren kàt xoǰ ollàren* 'két egytestvér ember van' PÁPAY: FgrF. XV, 92 (*àpsǰ* 'jüngerer Bruder . . .' KARJ.: FUF. XIII, 213); *apsisày* (?) *mà xoš-pèlǰn manləm, nvy pà juuà!* 'mint két egy-testvér, ha én valamerre megyek, te is jöjj!' uo. 41; *àβšǰzàren* 'die Brüder unter sich' KARJ.: id. h.; (KARJ.) *ki'lazàren* stb. 'Schwäger, die Männer der Geschwister' TOIV.: id. h. 172; *òpǰsàsn* 'Bruder u. Schwester; zwei Schwestern' PAAS.-DONNER 26. sz.; *mà òpǰsàzlam* 'veljeni ja sisareni; sisareni (= kaksi sisartani)' uo.; *òpǰsàst* 'sisarukset (plur.)' uo.

És ennek az osztják használatnak teljesen megfelelnek ezek a vog. szerkezetek is: *jū-pūšit* 'fiútestvérek', *jū-āwišit* 'nőtestvérek' MUNK.: Vog. Nyelvj. 261; *kūram jāi-pōwiš* 'három testvér' Vog. Népk. Gy. II, 235. (L. még KANNISTO: FUF. Anz. VIII, 192.)

Ez a képző minden valószínűség szerint a szamojédban is megvan. Ezt a képzőt látjuk azokban a kapcsolatokban, melyeket PROKOFJEV a szamO. tasi nyelvjárásból idéz: *šitti isakumos-kākǰ* 'Mann und Frau, Eheleute' *šitti neńnas-kākǰ* 'zwei Schwestern' (*neńna* 'Schwester') UJb. XI, 296—7. A képző alakjára nézve vö. PAAS.: Beiträge 175; l. még GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Uralischen 23.

Hogyan magyarázható a nomen possessoris képzőnek ez az itt tárgyalt alkalmazása?

Világos, hogy itt a nomen possessoris képző tkp. mint összefoglaló, kollektív képző szerepel, úgy, mint pl. a magyarban is a nomen possessoris -s képző számnevekkel kapcsolatban. Így pl. *kettős* a. m. 'két dologból álló csoport, egység', *négyes* az, „ami egy nemből négy egységet foglal magában“ (CzF. IV, 760), *száz* az, „ami valamely mennyiségből, mértékből, számból száz egységet

foglal magában“ (uo. V, 1094) stb. Pl. *vala sido férfitv . . . a kettős-néc nemzétéből 'erat vir Judaeus . . . de stirpe Gemini'* BécsiC. 51. *Thamas, ky mondatyk kettősnek, mert egy hassál ketten zylte wala annyok ewket ez wylagra* PESTI: NTest. 211; *fiakat es leanyokat szül, neha kettősével avagy kettősseket* COM.: Jan. 118; *hármásával veszi az asszonyembereket 'pro una tres ducit'* PÁZM.: Kal. 318; *hármásba fogja a lovakat, azaz 'hármát egy kocsiba vagy egy széltében'* CzF. II, 1419; *két négyes fölér egy nyolcassal* uo. IV, 760; *négyesben járni a. m. 'négy lovas kocsiban, négy ökrös szekéren'* uo.; *négyesbe fogni a lovakat a. m. 'négyet egy kocsiba'* uo.; *egy tizesen adni, venni valamit* uo. VI, 329; *zérze kornól zazasokat 'constituit per gyrum centenarios'* BécsiC. 24; *százaz a. m. 'század (csapat), centenarius'* CzF. V, 1094; *egyesével, kettősével, hármásával, négyesével* stb. uo. II, 1419; l. még OklSz., NySz., SIMONYI: MHat. I, 369. — De kollektív jelentésűek ezek a nom. possessoris képzések is: *fenyves, nyírés, tölgyés* stb. (l. OklSz., NySz.). És egészen hasonló nom. possessoris képzések a finnben: *tammikko 'quercetum, tölgyes, tölgy-erdő', koivikko 'nyíres, nyírfa-erdő'*; l. BUDENZ UA. 258, 260. Ilyen eredetű lehet a cseremisiz *-la* kollektívumképző is; pl. *koyi-lä 'Birkenhain, Birkenwald' (koyi 'Birke'), kožla 'Fichtenwald' (kož 'Fichte')*; l. BEKE: Cser. nyelvt. 134, WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 15—17, 19. (A hasonló funkciójú cser. *-r, -er* képzőre nézve vö. WICHM. uo. és 21, GOMBOCZ: MNy. XX, 61, SZINNYEI: NyH.⁶ 93.)

Kollektív számnevek végén több rokon nyelvben is találunk nomen possessoris képzőt; így a finnben, lappban, mordvinban; pl. f. (SZINNYEI) *kaksoise*, plur. *-set* 'ikrek', *kolmoiset* 'hármások', *kolmisin* 'hárman, hármásban'; *kolmoise* 'unus ternorum (Drilling)'; *sai kolmoisias* BUD.: UA. 324 stb. (L. UA. 53. §; MUNKÁCSI: Budenz-Album 288, 293; BEKE: Cser. nyelvt. 280; ORBÁN: A fgr. nyelvek számnevei 83, 92.) De ú. l. a cseremisizben is vannak ilyen eredetű kollektív számnevek; pl. *koyásnan* 'unser beider (gen.)', *kumúsnan* 'unser aller dreier (gen.)' stb.; l. BEKE: Sitzungsberichte der Gelehrten Estn. Gesellsch. 1932, 117 s. kk. Ezeket ugyan BEKE (id. h. 119) másképpen magyarázza, de vö. a képző alakjára nézve BEKE: FUF. XXII, 105.

A nomen possessoris képzős szó jelentéstapadással (vagyis azáltal, hogy magába olvasztotta jelzett főnévének a tartalmát) kollektív jelentésűvé vált és nemcsak a megnevezett fogalmat, ha-

nem a vele együvé tartozó párját is jelentette: a *testvéres* [t. i. csoport, egység, pár] = 'az a pár, amelyhez a testvér tartozik, amelyben a testvér is benne van; az, akihez a testvér is hozzá-tartozik' = 'testvér a testvérel' = 'két testvér'; a *férjes* [egység, pár] a m. 'az a pár, amelyhez a férj is tartozik; az, akihez a férj is tartozik' = 'feleség a férjével'.

10. Amikor most a vog. viszonyossági duális képzőjének eredetét és alkalmazását vizsgáltuk, érthetővé vált, hogy hogyan fejlődhetett ennek a képzőnek duális jelentése a képző eredeti nomen possessoris jelentéséből. De az egybekapcsoló szerep is egészen természetesen magyarázódik meg a nomen possessoris eredet alapján.

Ezt magyarázhatnók ugyan a képzőnek duális kollektív szerepéből, olyan fejlődéssel, mint amilyent fentebb láttunk (l. 6. és 7. pontunkat), azonban a képző mégis aránylag ritkán használatos duális szerepében és ezért nem valószínű, hogy az egybekapcsoló szerep ebből a ritkább duális szerepből fejlődött volna; így tehát itt más magyarázatot kell keresnünk.

11. Ehhez azonban szükséges, hogy előbb — legalább nagy vonásokban — azokat a módokat vizsgáljuk, amelyeknek segítségével egyenlőrangú mondatrészek egybekapcsolása a fgr. nyelvekben jelölhető.

Tudjuk, hogy a fgr., sőt általában az urál-altaji nyelvek az egyenlőrangú mondatrészek összekapcsolását eredetileg nem kötőszókkal, hanem rendszerint puszta mellérendeléssel fejezték ki; ezekből a kapcsolatokból sokszor valóságos összetételek fejlődtek. Elég lesz, ha csak egy-két fgr. példára hivatkozunk: magy. *éjjel-nappal*; *búbánat* | vog. *luwä la'jlä kätü lap përijtaxts* 'lova előlábát, hátsó lábát körülgöngyölte' MUNK.: Vog. Népk. Gy. I, 14 | zürj. *vev mes nebas da eni ole-vjle* 'er kauft Pferde und Kühe und lebt heute noch' WICHM.: Syrj. Volksd. 60. (Vö. LEWY: Zur finn-ugr. Wort- u. Satzverbindung 2 s. kk.; KERTÉSZ: Nyr. LII, 45, LIV, 107. FOKOS: Nyr. LXII, 12, MFigy. III, 73.)

A most tárgyalt kapcsolási mód mellett gyakori még az egyenlőrangú mondatrészek egybekapcsolásának komitatívusi raggal vagy névutóval való kifejezése. Pl. osztj. *Adam imel pilna xanemasayen* 'Adam und sein Weib versteckten sich' AHLQV.: NO. 29, tkp. 'Ádám feleségével elrejtöztek [ketten]' | vog. *katalnat ji* 'nap és éj' MUNK.: Vog. Népk. Gy. IV. 403 | votj. *kuzonen musko kusipjn* 'zwischen Kasan und Moskau' WICHM.: SUS. Aik. XI, 32 |

cser. *kalása kušan dene kuy'žalan* 'sie sagt dem Weibe und dem Manne' GEN.: SUS. Aik. VII, 44 | md. *ofta mar^Rta riviš* 'der Fuchs und der Bär' PAAS.: uo. XII, 147. Az összefoglalás, együvértartozás nyomatékosabb kifejezésére a komitativus ragját gyakran ismétlik, azaz az egybekapcsolt mondatrészek mind-egyikén teszik ki (ugyanúgy, mint pl. — hogy csupán a legismertebb példát említsük — a lat.-*que*, gör.-*τε* esetében); pl. zürj. *vijen-ñañen vaji* 'Butter und Brot bracht' ich hin' WICHM.: Syrj. Volksd. 298 | votj. *korka-šig'ñ je-tušen vir-tušen.* — *toležen šundižen* 'im Hausboden ein Eistrog und ein Bluttrög. — Der Mond und die Sonne' WICHM.: SUS. Aik. XIX, 46. (Vö. BEKE: KSz. XV, 43; BOUDA: id. m. 57; FÖKÖS: Nyr. LXIII, 15 stb.)

Végül az egyenlőrangú névszói mondatrészek egybekapcsolásának igen jellemző, ősi módja — és ez átvézet bennünket tulajdonképeni tárgyunkhoz — a nomen possessoris képzőjének alkalmazása. Pl. vog. *jiv Kätäl ešoltēm* 'éjjel-nappal dolgozom' Vog. Nyelvj. 117 (tkp. 'éjes nap'); *sat etiv xätäl lap-tärtaxtüst* 'hét éjen, hét napon át elzárkóztak' Vog. Népk. Gy. I, 36 | zürj. *luna-voj* 'éj és nap' (tkp. 'napos éj'); *koris sunisa-jem* 'cérnát és tűt kért' Šondi-juger 93 (tkp. 'cérnás tűt') | votj. *nuño-vin(jos)* 'testvérek' MUNK.: VotjSz. 532, 661, tkp. 'bátyás-öcs(ök)' | cser. *šoman pül'ñ kotššāžā* 'a vemhes kanca eledele' WICHM.: NYK. XXXVIII, 244 ('Futter für eine Stute und ihr Füllen' SUS. Toim. LIX, 297); *ašan ašaže, ašsan aššaže šorakteš* 'Mutter mit Mutter, Vater mit Vater vergiessen Tränen'; *ješan ješeže iyan iyeže šoraktat* 'da weinen Gattinnen mit Gattinnen, Kinder mit Kindern' GEN.: SUS. Aik. VII, 61 (tkp. 'az anyás anya', 'az apás apa' = 'anya és anya', 'apa és apa' stb.). — Itt is gyakori az egybekapcsolást jelölő elemnek az ismétlése: zürj. *šoja-voka* 'testvérek' (tkp. 'leánytestvéres-fiútestvér'): *šoja-voka kulas šeravni* 'Schwester und Bruder beginnen zu lachen' WICHM.: Syrj. Volksd. 21; *ruš'a-kežina* 'der Fuchs und der Wolf' uo. 136; *jema sunisa abu velema* 'Nadel und Zwirn hat man nicht gebraucht' uo. 148 | votj. (MUNK.) *agažo-veno* 'fiútestvérek' (tkp. 'bátyás-öcs'); *kuiñ agažo vinojos viumem* 'es waren [einmal] drei Brüder' WICHM.: SUS. Aik. XIX, 65 (vö. uo. 31: *agajen vin* 'zwei Brüder').

Hogy ez a nomen possessoris képzős egybekapcsolási mód eredetileg milyen elterjedt lehetett, arra nézve még csak három fontos bizonyítékot emlíünk: a) ilyen eredetű a magy. és kötőszó is;

ennek eredeti alakja t. i. kétségtelenül -és volt (l. HORGER: MNy. X, 109, XI, 175; KLEMM: uo. XVII, 163; EtSz. II, 31) és olyan kapcsolatokból vonódott el, mint *férjés feleség* > *férj és feleség* > *férj és feleség* (l. Nyr. LXIII, 14); b) a nomen possessoris képzőnek ilyen alkalmazása a finnugorságon túl is, a törökségben is igen gyakori. Hiszen már az orkhoni feliratokban látjuk ezt a használatot: *inili äčili* 'les frères cadets et les frères aînés' THOMS. I E. 6, Inscr. 21, 142 (l. még RADL.: Alttürk. Inscr. Neue Folge 95, 132, 138); *tün-li kün-li jeti ödüškä* 'en sept jours et nuits' THOMS. II SE, Turcica 81 ('Tag u. Nacht, sieben Tage lang' RADL.: id. m. 155). Ez a nom. possessoris képzőből fejlődött kapcsoló elem gyakori a F. W. K. MÜLLER kiadta ujgur emlékekben; pl. *ädgüli ayygly iki türlüg qylynčta ötkürü toym azunlar blgülig bolurlar* 'durch die, entweder guten oder bösen, beiden Arten von Taten treten im Verfolg die Wiedergeburten und Leben in Erscheinung' Uig. II, 8; l. még PALLÓ: KCsA. I, 329. A képzős alakokban RADLOFF ellenére is (l. id. m. 52, 100) alig láthatunk mást, mint az ilyen használatban differenciálódott nom. possessoris képzőt (vö. THOMS.: Inscr. 21, 142). A későbbi törökségben is gyakran találkozunk ezzel a kapcsolási móddal; így a Kutadyu Biligben is: *jyparly pilikli täy pir jary* 'Moschus ebenso wie Wissen sind ganz gleichartige Dinge (d. h. sie sind beide nicht zu verbergen, sondern geben sich stets kund)' KB. XX, 20, RADL.: id. m. 52. Az újabb nyelvhasználatban is: alt. *abralū at kälip jatty* 'Pferd u. Wagen kamen' RADL.: Pr. I, 32 (tkp. *szekeres ló* = 'szekér és ló'); *Kün Qān ärlū qatty poldy* 'Kün-Kan mit seiner Frau wurden sie' uo. 51; *ärlū qadyttū* 'Mann und Frau' RADL.: Wb. II, 329 | szag. *'jabā qulaqtyr iki pala erkäktig tizilig ujada 'jadyr* 'der Eulen zwei Junge, ein Männchen und Weibchen sind im Neste' RADL.: Pr. II, 450; *erkäktig tizilig iki 'jabā qulaq uja sal-tyr* 'Männchen u. Weibchen, zwei Eulen haben ihr Nest gebaut' uo. 449 (vö. kiz. *pis ergäk tizi iki qusqunübüs* 'wir sind zwei Raben, Männchen u. Weibchen' uo. 667.) | kacs. *adalyg oylyg tanybīn* 'Vater u. Sohn kennen sich' uo. 594 | kiz. *üş jüs päilüg qar' asqyr jör-jadyr* 'der schwarze Hengst mit 300 Stuten lebt dort' uo. 619 ('kancás csödör' = 'kanca és csödör') | küer. *džänämdžä qalyqtyg jurttap jadyr* 'mit nur geringem Volke lebte er' uo. 689 ('népes' = 'mint népes' = 'népesen' = 'népestül, néppel') | kaz. *bu kizni tege malaj alib kaldž dej. bu kiz belän malaj irlä kutjnni bulib tora bašlayannar dej* 'ezt a leányt pedig a

fiú visszatartotta s aztán élni kezdettek mint a férj és a feleség' BÁL.: I, 57; *irle katinnj* 'házas; verheiratet' uo. III, 26 (helyesebben: 'házasok, házaspár'; tkp. 'férjes-feleséges', azaz 'férjes-feleség'); *irli qatynly kildilär* 'der Mann zugleich mit der Frau kam, d. h. das Ehepaar kam' RADL.: Inschr. 52; *ayaly inili torolar* 'sie leben zu zwei, ein älterer u. ein jüngerer Bruder' RADL.: Wb. I, 148 | csuv. *ülle tirla xuššenbžen* 'teste s bőre közéből' PAAS.: Csuv. Szój. 121 | jak. *tünnäx kün* 'ein Tag und eine Nacht' BÖRTL.: Wb. 112 (tkp. 'éjes nap'); *otut orduga sättä tünnäx küyvä* 'in 37 Tagen und Nächten' BÖRTL.: Gramm. 325; *toyus tünnäx künnü ölüöyün inninä* 'neun Tage u. Nächte vor ihrem Tode' uo. 382. (Vö. FÓKOS: Nyr. LXIII, 14, 60.) c) Meg kellett lennie ennek az egybekapcsolási módnak a szamojédban is; l. a 22. pontot.

12. Az elmondottak alapján most már világosan látjuk a vog. viszonyossági duális egybekapcsoló szerepének eredetét. Itt is tkp. egy nomen possessoris képzőnek olyan egybekapcsoló szerepével van dolgunk, mint amilyent előbbi példánkban láttunk. A következő kapcsolatokban csak az egyik tagon van kitéve a képző: *to kwälta jäni jekwä puwinš oliji* 'ebben a házban egy öreg asszony és a fia lakik (старуха съ сыномъ)' MUNK.: Vog. Nyelvj. 105; *kiske-äkiñš* 'a macska és az ő nagyapja' uo. 191; *kiske-äkiñš üla* 'egy macska él a nagybácsijával' Vog. Népk. Gy. IV, 371; más kapcsolatokban azonban már mindkét tag végén szerepel a képző: *jü-pünšit jü-äwiñšit alántät* 'egy fi- és vele egy nőtestvér él' uo. 366 (l. fent 8. alatt). (A képző végén lévő plurálisjelre vonatkozólag l. fent 9. alatt. Vö. még pl. *päsöy törömt k'üröm jäyñšit ulat* 'két fiú él az apjával a fényes égen' Vog. Népk. Gy. I, 170; ehhez MUNKÁCSI (uo. a 289. lapon) a következő megjegyzést fűzi: „два сыновья съ отцомъ; a vogul kifejezés szabályos: a két fiú az atyjukkal három személy“..) Hogy ezek a szerkezetek valóban teljesen egyértékűek az eddig tárgyalt egybekapcsoló szerkezetekkel, azt szépen bizonyítják a következő párhuzamos helyek, amelyek közül az elsőben a viszonyossági duális képzője, a másodikban pedig más egybekapcsolási mód szerepel: *xansöy päsöy äykwiniš tot ünlepä xär-nelom ässä keljina, tü tarätiäyem* 'a tarka jávorborjút az anyjával az ott elterülő bikanyelv keskenységű lápra fogom odabocsátani' I, 105 — de uo. egészen hasonló kapcsolat duálissal: *tümlö pawlö ti tarätiäyem* 'az ünöt és tulkot fogom im [oda] bocsátani'; *jü-pünšit jü-äwiñšit alántät* 'egy fi- és

vele egy nőtestvér él' IV, 366 — de ugyanabban a mesében komitativusi kapcsolattal: *jū-pūnət jū-āwīnšit ti k'ulānnəl il-k'aitəst* 'a fi- és nőtestvér elfutottak ezen házukból' uo. 368.

13. A viszonyossági duális képzőjét feltüntetető kapcsolatok tulajdonképeni jelentése tehát ez: *pāsŷ ārkwišs* 'jávorbörjü [mint] anyás' = 'jávorbörjü anyás[an]' = 'jávorbörjü anyástul' = 'jávorbörjü és anyja', ahogyan pl. MUNKÁCSI a következő kifejezést csakugyan így fordítja: *jänŷ manšis nēŷ, xumŷ sātər sālītən jot ēlāl ta ālmajəsŷ* 'idősb menyestül, mint nő és férfi ezer rénjükkel együtt ezután letelepedtek' Vog. Népk. Gy. IV, 173. Ezekhez a szerkezetekhez közel állnak a következő osztj. kapcsolatok, amelyek ugyanazt a képzőt tüntetik fel: *xūtəm ārkisàt* 'Mutter mit zweien ihrer Kinder', *ārkisàt jəwə't* 'die Mutter kam mit ihren Söhnen od. Töchtern', *ārkisāŷən jəwə'n* 'die Mutter kam mit ihrem Sohn od. ihrer Tochter' (PAAS-DONNER 85. sz.), azaz 'hárman anyásak, anyástul'; 'anyásak, anyástul v. anyáék jöttek'; 'anyástul jöttek ketten'.

Egészen hasonló szerkezet pl. a zürj. *sijli panid loi kupetš tevar-dodđu* 'ihm entgegen kam ein Kaufmann mit einer Fuhre Waren' WICHM.: Syrj. Volksd. 87, tkp. a. m. 'kereskedő [mint] áruszános' azaz 'áruszánosan', 'áruszánostul', vagy hogy egy török példát említsünk: alt. *attū... kälbä* 'mit einem Pferde komm... nicht!' RADL.: Pr. I, 58, tkp. a. m. 'mint lovas' = 'lovasan' = 'lovastul' = 'lóval'. Így keletkezett a magy. *-stul*, *-stul* komitativusi rag is. Itt a nomen possessoris *-t* ragos módhatározó alakjához (vö. *örömet*) az *-ul*, *-ül* rag járult: *Bencét lovastul vállukra cepelik* (TE. IV. é.) eredetileg a. m. 'a lovas Bencét' = 'Bencét mint lovas' = 'Bencét lovával együtt' = 'Bencét és lovát'; *Péter családotul jött* a. m. 'Péter családosan, mint családos ember' = 'a családos Péter' = 'családjával együtt' = 'ő és családja'. Azt, hogy *hull a dió és levele meg ága* úgy is mondhatták, hogy *hull a leveles, ágas dió*, de így is: *hull a dió levelesen, ágasan* = *hull a dió levelest(ül), ágast(ul)*.

IV. A duálisképző eredete.

14. Foglaljuk tehát össze, amit a vog. viszonyossági duális képzőjéről megállapítottunk:

Ez a képző eredetileg nomen possessoris képző. Ebből a szerepéből fejlődött egybekapcsoló funkciója, amelynek kiemelésére idővel a kapcsoló elemet a másik tagon is kitétték (vö. a megfelelő

osztj. képzőnél is: *ἰσπαρξᾶ· ρᾶν ἰσᾶρκῆςᾶ· ρᾶν ἰσᾶρᾶ· n* 'veli tuli sisenka kanssa' PAAS.—DONNER 309. sz.). De ugyancsak nomen possessoris alapjelentéséből magyarázódik meg kollektív szerepe is, amelyből viszont duális jelentése fejlődött.

15. Ha most hosszasan időztünk a vog. viszonyossági duális magyarázatánál, ezt — mint már jeleztük — azért tettük, mert ennek a képzőnek a története, eredete és fejlődése, kezünkbe adja a vog.-osztj. duálisképző magyarázatának is a nyitját.

Láttuk, hogy a duálisképző ugyanolyan kettős szerepet tölt be, mint a viszonyossági duális. Mondattani szerepe tehát teljesen egyezik a viszonyossági duális szerepével. De vajjon a mondattani szerepnek ez a teljes egyezése nem alapszik-e az eredetnek az azonosságán? A mondattani szerep egyezése lehetővé teszi, hogy a duálisképző eredetét is ott keressük, ahol a viszonyossági duális képzőjének az eredetét: a nomen possessoris képzők között.

Vajjon már most hangtanilag is kimutatható-e az obi-ugor duálisképzőnek egy nomen possessoris képzővel való azonossága?

16. Nézzük tehát a duálisképzőnek az alakjait.

A duális képzője a vogulban: É. *-j̄*, *-äy*; KL. *-i*, *-ä*; AL. *-i*; K. *-ǟj̄*, *-i*, *-äy*, *-γ*; P. *-ej̄* (I. MUNK.: Vog. Nyelvj. 7, 104, 156, 190, 234; SZABÓ: NyK. XXXIV, 455; KANNISTO: FUF. Anz. VIII, 192).

Már most van a vogulban egy egészen hasonló alakú képző, amely ugyan rendszerint nomen possessit képez, de előfordul nomen possessoris képző szerepében is; pl. *pos* 'fény': *näkwi posi jāmäs ta'yl* 'színe fényes jeles ruha' Vog. Népk. Gy. III, 523 (vö. *samä posəy xum* 'szeme fényes férfi', azaz 'erősszemű, jószemű férfi' uo. II, 209, 686); *ūs* 'vár, város': *ūsəχ-poul* és *ūsəy pəul* 'város falu' uo. IV, 435, II, 0558. (L. SZABÓ: NyK. XXXIV, 447.) Nomen possessoris és nomen possessi szerep váltakozására nézve vö. pl., hogy viszont a rendes nomen possessoris képző, az *-y*, a vogulban is, az osztjákban is nem ritka a nomen possessi képző szerepében; I. SZABÓ: NyK. XXXIV, 448; SCHÜTZ: NyK. XL, 35. L. még GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Uralischen 75 s kk.

A szóbanforgó vog. denominális névszóképző alakjai: É. *-j̄*, *-ä*, *-γ* (és *-χ*, *-i*); KL. AL. *-i*, *-ä* (és *-χ*, *-γ*, *-k*); K. *-i* (és *-ə*, *-k*, *-χ*), P. *-ə*, *-i*, *-χ*; (T. *-i*, *-ə*, *-j̄*, *-u*, *-χ*). (L. SZABÓ: id. h. 443.)

A duális képzőjének tehát csak az egymással szorosabban együvé tartozó kondai és pelimi nyelvjárásban tér el az alakja a

most említett denominális névszóképzőtől; a duálisképző K. $-äi$ és P. $-ei$ alakja a denomin. névszóképző alakjai közt nem szerepel.

De mindkét képző nyilván fgr. $*-k \sim *-γ$ -re megy vissza. Az említett eltérésnek és a többi, kevésbé feltűnő eltérésnek részben a képzők differenciálódása lehet az oka. Hiszen pl. az ugyancsak $*-k \sim *-γ$ -re visszavezetendő lativusi ragnak megint ezek az alakjai: É. $-i$, $-i$, $-ä$, $-x$; KL. AL. $-ä$, $-a$, $-x$, $-i$; K. $-k$, $-x$, $-γə$, $-ə$, $-i$; P. $-x$, $-k$, $-ə$, $-i$, $-i$, $-ə$; (T. $-u$, $-i$, $-x$, $-k$); I. SZABÓ: id. h. 444. (Vö. még uo. 65, 417.) De a differenciálódáson kívül még figyelembe kell vennünk, hogy a vog. denomin. képző alakjaiban nemcsak fgr. $*-k \sim *-γ$ -re, hanem minden valószínűség szerint $*-j \sim *-i$ -re visszamenő névszóképzővel is van dolgunk, mint már SCHÜTZ (NyK. XL, 36) gondolta. (Ilyen eredetű egyébként az osztj. $-i$ képző is.)

Az alakbeli hasonlóság (közös alakok: É. $-i$, $-(ä)γ$; KL. $-i$, $-ä$; AL. $-i$; K. $-i$) oly feltűnő, hogy a vog. duálisképzőnek a nomen possessoris-possessi képzővel való azonosítása hangtanilag teljesen elfogadható.

17. Nézzük most az osztj. duálisképzőt.

Ez általában $-γən$ alakú. Néhány nyelvjárásban azonban más alakokat találunk; így a demjankai és az irtişi nyelvjárásban $-gen$, $-ken$ (I. PATKANOW—FUCHS 51), a tremjugani nyelvjárásban $-iän$ (KARJ.: OL. 230), $-iän$, $-kän$ (uo. 239) (V. Vj. $-kän$; I. uo. 8) az alakja (vö. még $euē\ γəpā$:m 'meine (zwei) Töchter', $io\ γäl\ γəpē$:mən 'unsere (zwei) Bogen' stb. uo. 272; I. még FUF. XIX, 172), a juganiban pedig $-γən$ alakú (pl. $kätγən$ 'zwei', $mənγən$ 'mentek' PAAS.—DONNER 673. sz.). (L. még a 9. pontot.)

A képző különféle alakjaiban a hangtani megfelelés olyan, mint pl. a következőkben: FD. $āγən$, Trj. $āγən$, V. Vj. $āγən$, Ni. $āγən$, Kaz. $āγən$, O. $āγən$ 'Kinn' (KARJ.: OL. 1); FD. $sōγən$, Trj. $sāγən$, V. Vj. $sōγən$, Ni. $sūrən$, Kaz. $sōn$ 'eine Art Gefäss aus Birkenrinde' (uo. 73; más példákat I. uo. 16, 44, 85, 153, 185). Az eredeti hang nyilván $*-γ \sim *-γ$ (vö. PAASONEN: Beiträge 27; SETÄLÄ: Über Art, Umfang u. Alter d. Stufenw. 5 s. kk.; SZINNYEI: NyH.° 47).

A képző végén jelentkező $-n$ bizonyosan későbbi fejlődés eredménye; birtokos személyragos alakokban nincs is meg; pl. $euē\ γəpā$:m 'meine (zwei) Töchter' KARJ. 272; $imeγidam$, $igeγidam$ 'Alte und Alter' PATK.: II, 126; $kurrəläl$ 'lábai' PÁFAY: FgrF. XV,

166. Hasonló *-n* van a deverbális *-y* képzős szavaknál is (l. SCHÜTZ: NyK. XL, 72, 74; vö. még uo. 34).¹⁾

Mint hogy a képző a vogulban (és — mint látni fogjuk — a lappban és a szamojédban is) **-k ~ *-y*-re megy vissza, fel kell tennünk, hogy az osztjában is ez volt az eredeti alakja, de ez a gyöngé fok közvetítésével az **-y ~ *-y* sorba csapott át. A fokváltakozási soroknak ilyen keveredése, amelyet a gyöngé fok azonosága tett lehetővé, tudvalevőleg éppen ezeknél a hangoknál gyakori (l. pl. SETÄLÄ: id. m. 20—27).

Csak hogy ilyenformán ez a képző egybeesett — és talán éppen ez az alaki hasonlóság volt egyik oka a sorok keveredésének — egy másik nomen possessoris képzővel, az **-y ~ *-y* képzővel (l. SZINNYEI: NyH.⁶ 82; GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Uralischen 56), amely ma a leggyakoribb osztj. nomen possessoris képző (pl. *ëwəy kor't* 'lányos falu', *lawəy xoʒ* 'lovas ember'; l. SCHÜTZ: NyK. XL, 34, 72, KARJ.: OL. 142; K. *nērəy*, J. *nūrəy* 'zornig' PAAS.-DONNER 1454. sz.). Így tehát az osztj. *-y* nom. possessoris képző nemcsak az ősi **-y ~ *-y*, hanem egyúttal az ősi **-k ~ *-y* nom. possessoris képzőnek is a folytatása. Hogy az alakok differenciálódásában (duális *-y*, *-y* stb., a nom. poss. képző szerepében viszont állandóan *-y*) a kétféle eredet tükröződik-e még, azt bajos eldönteni.

Az osztj. duális képző tehát szintén **-k ~ *-y*-re megy vissza, amely az **-y ~ *-y* sorba csapott át; a nomen possessoris képző viszont **-y ~ *-y*-re megy vissza, amely azonban a fgr. **-k ~ *-y* nom. possessoris képzőnek is folytatása.

¹⁾ BUDENZ magyarázata, hogy itt a személynévmások duális alakjainak *-n* végződésével van dolgunk, nem meggyőző. Inkább arra gondolhatunk — amit már SCHÜTZ is lehetségesnek tartott az olyan deverbális képzésekben, mint *paltarən* 'megijedt' stb. (l. NyK. XL, 73) —, hogy az *-n* a locativusi-modalis *-n* raggal azonos. Ez különösen az egybekapcsoló szerepű duálisból terjedhetett el. A dolgot így képzelhetjük el: Az **iməy* **igəy* **oləy* eredetibb jelentése — mint láttuk — 'férjes-feleséges van(nak)'; ehhez járulhatott essivusi szerepben az *-n* rag (mintegy: 'férjesen-feleségesen' jelentéssel), úgy, ahogyan pl. az ilyenfajta határozókban szerepel: *ix̄ kət pələkna àmʒət ɟərman ołət* 'a fa két oldalán ebek vannak megkötve' PÁPAY: FgrF. XV, 84; *Kelmen t'ol'eren* 'sie standen weinend' PATK.: IO. II, 34 (vö. SCHÜTZ: id. h. 65; KARA: Északi-osztj. határozók 45; PATK.—FUCHS 222; SARKADI NAGY: NyK. XLII, 465). (Vö. még magy. *többen*, *kevesen*, *hármán*; l. SIMONYI: MHat. I, 208.)

18. Az obi-ugor duálisképző tehát nemcsak mondattani szerepe alapján származtatható nomen possessoris képzőből, hanem alakja is ilyen eredet mellett bizonyít.

Vagyis, nemcsak a vog. viszonyossági duális képzője, hanem az obi-ugor duálisképző is eredetileg nomen possessoris képző volt. Ebből a szerepből magyarázandó egyfelől kollektív szerepe, amelyből a duális fejlődött (l. 9. pontunkat¹⁾); másfelől ugyancsak a nomen possessoris eredet érthetővé teszi egybekapcsoló szerepét is. (L. még a 22. pontot.) Ennek nem mond ellent az, hogy — miként 6. és 7. pontunkban láttuk — az egybekapcsoló szerep a duálisból is levezethető. Az a fejlődési folyamat, amely a duális kollektív szerepén alapszik, csak megerősíthette a nom. possessoris eredeten alapuló egybekapcsoló használatot.

19. És ha mi a képző szerepének, mondattani használatának a vizsgálata alapján jutottunk erre az eredményre, elégtétellel mutathatunk rá arra, hogy hasonló gondolatot találunk az idg. duális egyik alakjának a magyarázatában is. Nevezetesen HIRT az ói. *akšš*, óbolg. *oči* alakokban jelentkező duálisképzőben egy *-i* képzőt lát,

¹⁾ Erre a kollektív szerepre jellemző példa a vog. *kit* 'kettő' számnév *-i* képzős alakja, amely főnévileg használva ugyanolyan kollektívum, mint a fent (9. pontunkban) tárgyalt *kettős* alak; példákat l. LÖCSÉI: NyK. XLVII, 361; BOUDA: id. m. 52; SOMOGYI: id. m. 13; MUNKÁCSI: Vog. Nyelvj. 7 stb.

Nem lehetetlen, hogy ilyen kollektív számnévvel (tehát nom. possessoris képzővel) van dolgunk ebben a kifejezésben is: *sorni čurpä sät pasän sätj' ünle'it* 'aranyszélű hét asztal hétté áll ott' MUNK.: Vog. Népk. Gy. I, 79; tkp. 'hetes'? De vö. MUNK.: uo. 233.

Erre a kollektív értelmű duálisra jellemző osztj. példa a következő: *äsnyən-ičuərən čum-juč šugätta iwyä näuerməən, ... kərəs tola tš iis äsnyən čoča, (sidi) lačəl* 'a medve és a farkas a koporsót föltörni egyszerre (tk. együtt) ugranak... A kerecsen-sólyom onnan ide jött a medvéhez, [így] szól' (PÁPAY: FgrF. XV, 76). Míg az első kapcsolat értelme 'a medve is, a farkas is', addig a második mondatban már csak *äsnyən* van, nyilván ugyanabban az értelemben, hogy t. i. a sólyom jött a medvéhez', azaz 'a medvés párhoz' = 'a medvéhez és párjához'. LEWY is megjegyzi (Zur fgr. Wort- u. Satzverb. 48), hogy ez az utóbbi *äsnyən* = „*äsni* mit der Dualendung, die hier den Wolf, als das andere Glied des Paares, mit umfasst“; így fogja fel a dolgot GAUTHIOT is (Du nombre duel 133). BOUDA is (id. h. 28) így fordítja ezt a mondatot: 'Der Falke spricht zum Bär [und dem zu ihm gehörenden (dem Wolf)]'. SCHÄTZ magyarázata (NyK. XL, 34), hogy itt az *äsnyən* szó végén összetett diminutív képzővel van dolgunk, nem helyeselhető. Az *-n* dim. képző egyébként is nagyon kétes.

amely „die Zugehörigkeit bedeutet“ (Indogerm. Gramm. III, 66) és így e duális alakok alapjelentése HIRT szerint: 'was zu dem einen Auge gehört, d. h. das andere Auge'. (Vö. SOMOGYI: id. m. 5.)

V. A névmások duálisa.

20. Az eddigiek alapján megfejtettnek tekinthetjük az obi-ugor duálisképzőt. Csakhogy eddig teljesen figyelmen kívül hagytuk a névmásoknak a duális-alakjait.

A személyes névmás duálisa a következő: vog. AK. ÉVZ. *min*, KK. FK. *m^een*, P. *min*, *men*, ÉVK. DV. *men*, AL. *men*, FL. *mēn*, Sz. *m^eēn* 'wir beide' (KANNISTO: Vok. 45); É. *nēn*, KL. AL. *nin*, K. *nēn*, FK. *nīn*, P. *nēn*. T. *nəy* 'ti ketten' (MUNK.: Vog. Nyelvj.); É. *tēn*, KL. AL. *tin*, K. *tēn*, FK. *tin*, P. *tēn*, T. *tən* 'ők ketten' uo. | osztj. FD. *mīn*, Trj. *mīn^c*, V. Vj. *mīn^c*, Kaz. *mīn^c*, O. *mīn^c*, Ni. *mēn^c* 'wir (dual.)'; FD. *nīn*, Trj. *nīn^c*, V. Vj. *nīn^c*, Kaz. *nīn^c*, O. *nīn^c*, Ni. *nen^c* 'ihr (dual.)'; FD. *īn*, Trj. *īn^c*, V. Vj. *īn^c*, Kaz. *īn^c*, O. *īn^c*, Ni. *ten^c* 'sie (dual.)' (KARJ.: OL. 211). (L. még FINCZICZKY: NyK. XLVII, 369.)

BUDENZ ezekben az alakokban is az előbb tárgyalt duálisképzőt látja; szerinte itt „a dualis-jelölés az *ē*, *ī*, *i*-ben rejlik, mely beolvadt *j*, *g* (*γ*)-re utal“ (UA. 317); ugyanezen a véleményen van MUNKÁCSI is (Bud.-Alb. 282, 283). De az ősvog. alaphang ezekben *ē, *e, az ősosztj. alaphang pedig *i (I. KARJ.: OL. 283; KANNISTO: FUF. XIV, 36), és semmi sem igazolja, hogy ezekben is valamikor *γ* képző lett volna. (L. még FINCZICZKY: id. h.).

Minthogy azonban a lappban (sőt a szamojédban) is van a személyes névmásnak duális-alakja, kétségtelennek tarthatjuk, hogy a névmások duálisa nemcsak obi-ugor, hanem finnugor eredetű. De ebből egyáltalában nem következik az, hogy mindnyájukban egy közös duálisképzőt vagy épen a ragtalan főnevekben jelentkező duálisképzőt kell megtalálnunk. Hiszen tudjuk, hogy „a névmások általában különködő szavak, amelyeknek alakrendszere sokszor eltér más névszókétól“ (SZINNYEI: NyK. XLV, 280). Így pl. a többesképzés is a névmásoknál igen gyakran másfajta, mint a főneveknél (aminthogy funkciója is más, mert pl. *fák* a. m. 'több fa', de *mi* már nem a. m. 'több én', hanem legfeljebb a. m. 'én és te', 'én és ő', 'én és ti', 'én és ők'). És gondoljunk csak arra, hogy ma már tudjuk, hogy a mai magyar *mi*, *ti* névmásokban „nincs semmiféle többesjel“ (I. MELICH: MNy. IX, 338) és hogy a velük egyez-

tetett mordvin és zürj.-votj. 'mi', 'ti' névmásokban sincsen plurális -i (l. RAVILA: FUF. XXIII, 53). Így érhetőnek fogjuk találni, hogy a duális névmásokban hiába keressük a főneveknél használatos duálisképzőt.

VI. A lapp és a szamojéd duális.

21. De még tisztázásra vár az a kérdés, hogy hogyan viszonylik az obi-ugor duálisképző a lapp és a szamojéd duálisképzőhöz.

A lappban — mint ismeretes és ahogyan már említettük — általánosan csak a személyes névmásokban és a belőlük keletkezett személyragokban használatos a duális. Azok az alakok, amelyekben nem-névmási duálisképző jelentkezik, az igeragozásnak bizonyos 3. személyű, tehát személyrag nélküli alakjai; így elsősorban a praeteritum duális alakjai: lpN. *gulāigā* 'ők ketten hallották', (kondicionális: *gulāšeiigā*) (NIELSEN: Laerebok i lappisk I, 150), lpS. *kulārka* 'ők ketten hallották' (kond. *kulāhulunka*) (WIKLUND: Laut- und Formenlehre 263, 251) stb. Ezenkívül még egyes nyomokban mutatható ki ez a képző a birtokos személyragozásban: lpN. *oab'baskā* 'kettejük nővére', lpS. (HAL.) *āppapskan, āppawskan* 'kettejük nővérét', (WIKL.) *ōpaska* ua. stb. (l. WIKLUND: id. m. 216, 251; NIELSEN: Laerebok I, 119; BUDENZ: UA. 318; SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 24; RAVILA: FUF. XXIII, 43 stb.). (Az igeragozás *-bā, -ba, -bā* végű alakjait, mint pl. praes. N. *gullābā* 'ők ketten hallanak' stb. tudvalevőleg ki kell kapcsolnunk, mert ezekben nincsen számjelölő elem; l. SETÄLÄ: TuM. 20, BUDENZ: UA. 318.)

Ezt a duális *-ka, -ga* képzőt WIKLUND a 'kettő' jelentésű számnévből akarta levezetni (id. m. 251); ehhez a magyarázathoz azonban nem csatlakozhatunk. (Az egyik szamojéd dialektusban valóban samK. *mište* 'mi ketten' = **mi-šide* 'mi kettő'; l. MUNKÁCSI: Bud.-Alb. 243.) A duális *-ka, -ga* minden nehézség nélkül azonosítható a lapp *-k, -g* diminutív, ill. nomen possessoris képzővel (pl. lpS. *čalmak* 'jőszemű', tkp. 'szemes' HAL.: UF. III, 72; *tšal^amaik* 'der güt sieht' LAGERCR.: SUS. Toim. LV, 135; lpN. *gudā suorbmāg* 'hatújjú' NIELSEN: Laerebok I, 215 stb.); a duálisképző és a nom. possessoris képző alakjai egyaránt: lpS. *-k*, lpN. *-g*, lpF. *-g* (l. BUDENZ: UA. 248, 259, 318 stb.). A lapp duálisképző is tehát minden valószínűség szerint **-k ~ *-g*-re vezetendő vissza (vö. SZINNYEI: NyH.⁶ 35, 82; PAASONEN: Beiträge 54-60), bár esetleg a **-kk ~ *-k*

sorral való keveredéssel is kell számolnunk (vö. NyH.⁶ 89; GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Ural. 9, 11).

A névmások duálisában itt is hiába keresnők ezt a képzőt: lpS. *mōi*, *moi*, *mōd'a* 'mi ketten', *tōi*, *toi*, *tōd'a* 'ti ketten', *sōi*, *soi*, *sōd'a* 'ők ketten' (WIKL.: id. m. 214), *moḷ*, *moḷo* 'mi ketten', *toḷ*, *toḷo* 'ti ketten', *šoḷ*, *šoḷo* 'ők ketten' (LAGERCR.: id. m. 110); lpN. *moai*, *doai*, *soai* (NIELSEN: id. m. 115) stb., genitívusuk: lpS. *muṇu*, *tuṇu*, *suṇu* (WIKL.), *muṇuḷ*, *suṇuḷ* (LAGERCR.), lpN. *moṇnu*, *doḷnu*, *soḷnu* stb. WIKLUND szerint a *-nu* itt eredetileg mutatónévmás (vö. f. *nuo* 'azok'), úgyhogy *muṇu* = *mu-nu, vagyis tkp. 'ich (und) jener' = 'wir beide' (id. m. 215, 245). Érdekes, hogy BÖHTLINGK is (Gramm. 264) így magyarázta a jakut *bis* 'mi' névmást; szerinte ennek jelentése tkp. 'én [és] te'; de erre vonatkozólag l. MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 126.

22. A szamojéd duálisképző alakjai CASTRÉN szerint: O. *-g*, *-ga*, *-k*, *-ka*, T. *-gai*, *-kai*, *-gi*, *-ki*, Jn. *-go'*, *-ggo'*, *ho'*, *-ko'*, *-ggi*, *-ki*, *-hi*, J. *-g'*, *-ha'*, *-k'* (pl. O. *kule* 'holló': *kuleag*; T. *kula* 'holló': *kulagai*; Jn. *libe* 'sas': *libeho'*; J. *uda* 'kéz': *udaha'*); l. CASTRÉN: Gramm. der samoj. Sprachen 109, 116, 125, 140 stb.; l. még MUNKÁCSI: Budenz-Alb. 301—302, 243; SETÁLÁ: SUS. Aik. XXX₅, 24. (Az osztják-szam. tászi nyelvjárásában a képző: *-k̄i*, *-ḡi*, *-l̄i*; l. PROKOFJEW: UJb. XI, 95.)

Ez a képző is nyilván **-k ~ *-γ*-re megy vissza (vö. PAASONEN: Beiträge 54 s kk.; SETÁLÁ: SUS. Aik. XXX₅, 23, FUF. Anz. XII, 47 s kk.; GYÖRKE: id. m. 11).

A rendes diminutív—nomen possessoris képző viszont **-γk ~ *-yg*-re megy vissza: pl. O. *tōš* 'Eidechse': (NP.) *tūsuya* 'kleine Eidechse'; T. *tomu* 'Ratte; Maus': *tomūnku* (dim.); Jn. *koki* 'Nebel': *kokiggo*, *kokileggo* (dim.); *teñi* 'Verstand': *teñiggo* 'klug, verständig'; J. *hābta*, *hābt*, *hābte*, *hābtie* 'Renttierochse': *hābtiey* (dim.).

Van azonban a szamojédban egy diminutív **-kk ~ *k̄* képző is (l. SETÁLÁ: SUS. Aik. XXX₅, 25; PAASONEN: Beiträge 61; GYÖRKE: id. m. 9), amellyel — úgy látszik — az ősi **-k ~ *-γ* képző az erős fok közvetítésével egybeesett.

A szamojéd duálisképző tehát szintén nom. possessoris, ill. diminutív képzőre vezethető vissza; a duális-képzőben megőrződött az ősi **-k ~ *-γ*, diminutív szerepében azonban a képző utóbb az erős fok közvetítésével a **-kk ~ *k̄* diminutív képzővel esett egybe.

A szamojédban is használatos a duális képzője kapcsoló szerepben. Igen jellemző és a duálisképző eredetéről vallott felfogá-

sunk helyességének erős bizonyítéka az, hogy ebben a szerepben a duálisképző egy másik nomen possessoris, ill. diminutiv képzővel (-l) együtt fordul elő. Pl. szamO. (Tasz) *mat äsänjl ämänjl mikkälji* 'mein Vater und meine Mutter' PROKOFJEV: UJb. XI, 296. A képzőre nézve vö. PROKOFJEV: uo. 94, 296 (de vö. uo. 95 is), GYÖRKE: id. m. 35; I. még PAAS.: Beiträge 37.

A személyes névmások duálisában (O. *mē, mī* 'mi ketten'; *tē, tī* 'ti ketten'; *tebeag, tepka* (*tabeag*) 'ők ketten'; T. *mī, tī, seti* stb.) részint a főnevek duálisképzésétől független, részint pedig a főnevek duálisképzőjét feltüntető, nyilván a főnevek duális-alakjainak hatására újabban keletkezett alakokat találunk. (L. még MUNKÁCSI: Bud.-Alb. 302; PROKOFJEV: UJb. XI, 297.)

23. A lapp és a szamojéd duálisképző tehát szintén — éppúgy, mint az obi-ugor duálisképző — **-k ~ *-γ* alakú nomen possessoris képzőre vezethető vissza. Az osztjákban a duálisképző és az ennek alapjául szolgáló nom. possessoris képző a gyöngye fok közvetítésével az **-γ ~ *-γ* sorba csapott át (l. 17. pontunkat), a szamojédban (és esetleg a lappban is) a duális szerepben megőrződött az eredeti **-k ~ *-γ*, azonban diminutiv szerepében a képző az erős fok közvetítésével a **-kk ~ *-k̄* sorba csapott át.

VII. E r e d m é n y e k.

24. Foglaljuk össze fejtegetéseink eredményeit:

- a) A duális mint számjelzés ősi fgr., ill. uráli eredetű.
- b) A duális egyfelől névmási, másfelől főnévi volt.
- c) A személynévmások duálisát, éppúgy, mint e névmások egyes- és többes számát, személyragul is használták; a birtokos személyragozás és az igeragozás duális személyragjai tehát szintén ősiak.

d) A személynévmások duális alakjainak képzésmódja nem azonos a főnevek duálisképzésével.

e) A nem-névmási, vagyis a nem-személyragos főnevekhez járuló duálisképző eredeti alakja **-k ~ *-γ* és ez eredetileg nomen possessoris képző volt, ill. azonos a **-k ~ *-γ* nomen possessoris képzővel.

f) Abból, hogy — bár több nomen possessoris képző volt — mégis mindenütt egy és ugyanaz a képző szolgált a duális alapjául, azt kell következtetnünk, hogy a nem-személyragos főnevek duálisa is már az uráli korban fejlődött.

g) De ez a nomen possessoris eredet és szerep tisztán érezhető maradt sokáig; e mellett szól nemcsak a duálisnak e nomen possessorisból magyarázandó kettős (duálisi és egybekapcsoló) szerepe, hanem az a körülmény is, hogy a képző ma is használatos még nomen possessoris vagy eredetibb diminutiv szerepben.

h) A duálisképzőnek kettős szerepe volt: valódi duálisi és egybekapcsoló szerepe. Mindkettő a nomen possessoris eredetből magyarázódik meg; nevezetesen a nom. possessoris képzőnek kollektív szerepéből lett a duális (*testvéres* [csoport, pár] = 'az a pár, amelyhez a testvér tartozik; az az egység, amelyben a testvérek vannak'), viszont a nomen possessoris jelzői használatából fejlődött az egybekapcsoló szerep (*férjes feleség* > 'férj és feleség').

i) Az egybekapcsoló szerep tehát nem a duális kollektív szerepén alapszik, mint az idg. *mitrá várunā* féle egybekapcsoló szerkezetekben; ez a fejlődési folyamat azonban, amelyet fgr. analógiák is támogatnak és amelyet éppen ezért lehetségesnek kell tartanunk, megerősíthette a nomen possessoris eredeten alapuló egybekapcsoló használatot.

j) Miként az idg. és a sémi nyelvekben, úgy a finnugorságban is a duálisi kategória használatában visszafejlődést látunk, sőt több nyelvben a duális teljes kiveszését állapíthatjuk meg.

k) Amely nyelvekben megmaradt a névmási duális (névmásokban és személyragokban), azokban a nyelvekben ezeknek a hatása alatt megmaradt a főnévi duális is (a lappban is legalább egyes nyelvtani alakokban). Amely nyelvekből azonban a névmási duális kiveszett, azokban a nyelvekben a főnévi duális sem maradt meg.

FOKOS DÁVID.

A beszédhangok természete.

A nyelvtudomány kettős alapját a nyelv és beszéd alkotja. Ebből következik, hogy a nyelvészet csak akkor halad a helyes úton, ha vizsgálódásait mindkét elemre egyformán kiterjeszti.

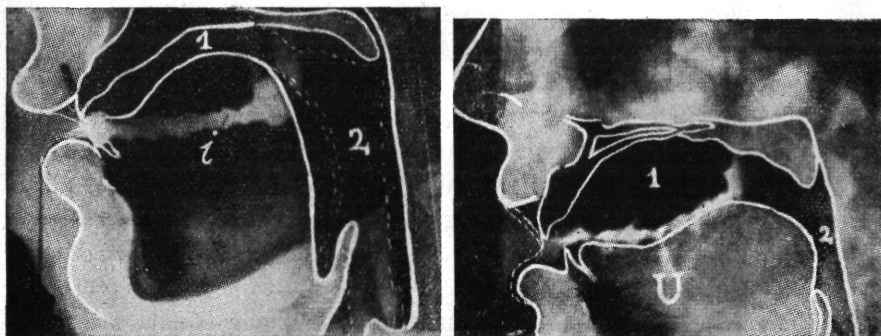
A nyelv (ang. *language*) tisztán pszichológiai, a beszéd (ang. *speech*) pedig tisztán fizikai ill. fiziológiai folyamat. Épen ezért a nyelv pszichológiai oldalának megismerése mellett a beszéd hármas (1. hangkeltés, 2. közvetítés, 3. felvétel) fiziológiai ill. fizikai folyamatainak megismerését sem szabad elhanyagolnunk.

A beszéd hangokból, a hang pedig levegőmozgásokból áll. Az első lépés tehát a levegőmozgások természetének megismerésére kell, hogy vezessen. Ez csak akkor válik lehetségessé, ha a beszédet illetőleg a hangokat regisztráljuk, azután pedig a nyert görbéket analizáljuk. A beszéd elemeinek: a magánhangzóknak, mássalhangzóknak és félmagánhangzóknak természetét tökéletesen csak így ismerhetjük meg. A hangok fizikai természetének megismerése után az is érdekel bennünket, hogyan jön létre a hang, mégpedig mind a beszélőben, mind a hallgatóban. Ez ugyanis igen bonyolult pszichológiai, ideg- és fiziológiai folyamatokból áll. A beszédet és hallást a legkülönbözőbb, folytonos átalakulások teszik lehetővé. Tudatalatti lelki tartalmak tudatossá lesznek és ezután idegingerré válnak, az idegingerek viszont izomműködést eredményeznek. Izomműködés következtében (glottis-izmok) levegőlökések, levegőmozgások keletkeznek. A levegőmozgások a közép- és belső fülben a hallócsontocskáák mozgásainak sorozatává alakulnak át. A mozgások a Corti-féle szervnél ismét idegingerré alakulnak át s végül is tudatos, majd tudatalatti lelki tartalommal lesznek. A beszélő gondolata tehát legalább is tíz átalakuláson megy keresztül, mielőtt azt valaki tudatosíthatja.

A magánhangzók természete.

A beszédben használatos hangok összetett hangok, melyek egyszerű hangok (ang. *pure tone*) összeolvadásából állanak. Mindegyik komponens hangnak megvan a sajátos s egy-egy hangra nézve

állandóan jellemző frekvenciája (hangmagassága), amplitudója (erőssége), fázisa és időtartama. Egy-egy ilyen komponens-hangot részhangnak nevezünk. A beszéd- és énekhangok az eddigi kísérletek tanulsága szerint részhangban igen gazdagok. MILLER pl. 16, 18, sőt 20 részhang jelenlétét is megállapította bizonyos magánhangzókban. C. STUMPF pedig a c-én énekelt *a* hangnál 32.; f-en énekelt *i*-nél pedig a 36. részhang jelenlétét is tudta igazolni rezonátorraival.

1. ábra.

2. ábra.

A magas és mély frekvenciájú formánsok keletkezését szépen mutatják magánhangzó képzése közben felvett Röntgen-képek. Az 1. ábrán *i* képzése közben a szájüreg (1) térfogata kicsi, tehát magas részhangot erősít; a garatüreg (2) térfogata nagy, tehát mély részhangot erősít.

A 2. ábra *ú* képzése közben a fordított viszonyokat mutatja. A szájüreg (1) nagy, a garatüreg (2) pedig kicsi.

A részhangok a garatüreg (pharynx), az orr- ill. szájüreg rezonanciája folytán megerősödnek (Verstärkungstheorie) s egyes megerősödött részhangok kiemelkednek, dominálókká lesznek a többiek felett; ezektől függ egy-egy hang milyensége (*a*, *u*, *i*, stb.). Ezeket a jellemző frekvenciával bíró részhangokat formánsoknak nevezzük (Formantentheorie). PAGET, CRANDALL és mások pontos vizsgálódásai alapján egészen bizonyos, hogy a magánhangzók milyenségét két formáns helyzete dönti el (1, 2. ábra). Az egyik formáns mindig alacsony, a másik pedig magas frekvenciájú. I. B. CRANDALL angol magánhangzókön végzett analiziseinek eredményét az I. táblázat adja.

I. Táblázat.

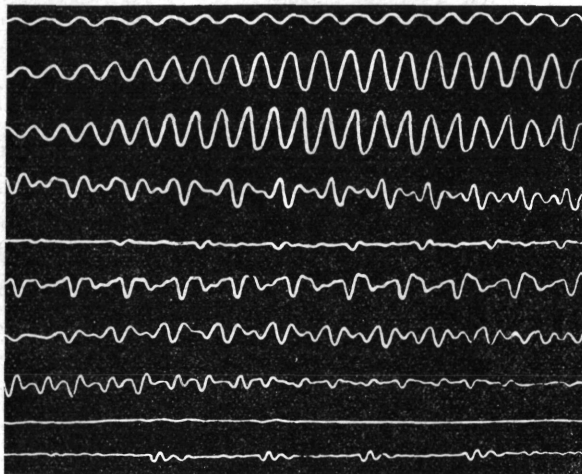
Magánhangzó	A magánhangzót jellemző			
	alacsony frekvenciájú formáns		magas frekvenciájú formáns	
	hangmagasság	frekvencia	hangmagasság	frekvencia
ú (<i>pool</i>)	g ¹ <	407	g ² <	793
u (<i>put</i>)	b ¹ <	473	c ³ <	1.058
o (<i>tone</i>)	h ¹ <	502	gis ³ <	851
á (<i>father</i>)	gis ³ <	825	d ³ <	1.202
ä (<i>tap</i>)	fis ² <	758	a ² <	1.825
e (<i>ten</i>)	cis ² <	568	b ³ <	1.879
i (<i>tip</i>)	a ¹ <	437	cis ⁴ <	2.234

A formánsoknak magánhangzókban rejülő jellemző szerepét érdekesen világítja meg HERMANN egyik kísérlete. Képzett énekesnőkkel (alt, szoprán, mezzoszoprán) egy lapra felírt 15 magánhangzót énekeltetett különböző magasságon, de a nélkül, hogy előttük a kísérlet célját ismertette volna. A hallott magánhangzókat nagyszámú hallgatóság jegyezte. A jegyzetekből kitűnt, hogy amikor a vokálisokat g²-n felüli magasságon énekelték, már igen sok félreértés történt: az énekelt magánhangzót nem lehetett biztosan felismerni. S amikor a hangmagasság még jobban emelkedett, csaknem mindegyik magánhangzó egyformán hangzott. Ennek magyarázata az előbbi ismertetés alapján egyszerű: amikor a magánhangzó alaphangjának magassága elérte vagy túllépte a magánhangzókat jellemző formánsok hangmagasságát, akkor a magánhangzó ezáltal veszített jellegzetes színéből, mégpedig azért, mert csak a 2. formáns érvényesülhetett tisztán. Ez az oka annak, hogy a magas hangon való éneklésnél a szöveg nehezen vagy egyáltalán nem is érthető; ezért nem hallgatjuk szívesen a túlságosan magas hangon magyar nótát daloló énekesnőket, hiszen a szöveg, a magyar nóta elmaradhatatlan része, csaknem teljesen érthetlenné válik.

A magánhangzók részhangjainak az alaphang magasságához való viszonyát két elmélet, t. i. a harmonikus és az inharmonikus elmélet magyarázza.

A magánhangzók részhangjainak jellemző frekvenciáira nézve legelőször HELMHOLTZ végzett alapvető kísérleteket analizáló és szintetizáló rezonátoraival. Szerinte a részhangok frekvenciái úgy viszonylanak egymáshoz ill. az alaphangéhoz, mint a természetes szám-

sor tagjai: $1:2:3 \dots$, tehát harmonikus felhangsort alkotnak („Obertontheorie“). Ezzel a hipotézissel tulajdonképen WHEATSTONE (1837) elméletét újította fel és fejlesztette tovább. A fizikusok közül igen sok követője akadt, akik közül különösen MILLER válik ki. Ő az egész vitás kérdést gondosan tanulmányozta s a klasszikus FOURIER-féle integrálanalízishez fordult a részhangok harmonikus voltának igazolása érdekében. HELMHOLTZnál és követőinél sok gondosan kidolgozott tanulmányt találunk, melyek a részhangok frekven-

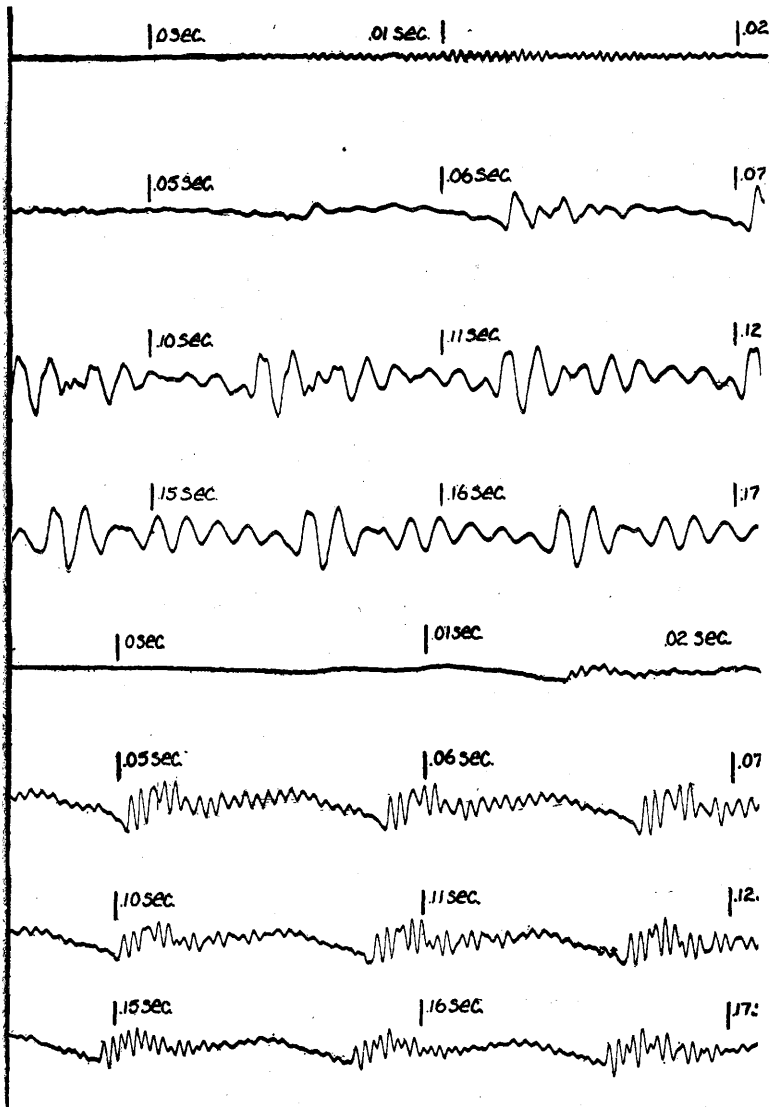
3. ábra.

SCRIPTURE magánhangzó-felvételei grammfon-lemezről.

ciájának tökéletes harmonikus voltát állítják. Az elméletet kísérletekkel is igyekeztek támogatni. MILLER annyira ment az elméletet igazoló szintézisben, hogy rezonáló rendszerek összeállításával egy csomó magánhangzót állított elő.

A másik elmélet hívei azt mondják, hogy a részhangok frekvencia-számai nem mindig egészszámú többszörösei az alaphang frekvencia-számának, tehát inharmonikus sort alkotnak. Az elmélet első hirdetője WILLIS (1829) volt, kinek fejtegetéseit HERMANN és legújabban SCRIPTURE fejlesztette tovább. Ennek az elméletnek hívei is figyelemre méltó kísérleti munkát végeztek. HERMANN és SCRIPTURE nyelvsípból és rezonátorokból álló magánhangzóképző szervet készítettek, mely különböző magánhangzókat állított elő. J. Q. STEWART

4. és 5. ábra.

CRANDALL oscillográffal készített felvételei magánhangzókról (4. ábra a; 5. ábra é hang). Az élesen elhatárolódó vokálisprofilokban az összes részhangok képe is szépen látható.

elektromossággal működő hangképző szervet szerkesztett, mely már mássalhangzók előállítására is alkalmas volt. Végül PAGET 2 rezonátorból álló rendszert készített, melynél mesterséges gégefőbe kel-

lett belefújni a levegőt, s ezáltal képződött magánhangzó. Kísérleteivel azt is kimutatta, hogy magánhangzó-színezet előállításához 2 bizonyos frekvenciájú részhang dominálása szükséges.

A kérdés véglegesen még nem tisztázódott, ámbar a legtöbb modern fizikus elismeri, hogy kielégítően nem magyarázható meg minden a harmonikus teóriával. A modern vokális-kutatások legalaposabb ismerője, I. B. CRANDALL is ezt írja: „It is hardly to be expected that all the phenomena can be satisfactorily summed up on the harmonic theory“ (The Sounds of Speech“ 1925, 8. 1.).

6. ábra.

Hangosfilm-részletek magánhangzókról.

A magánhangzók felépítése.

A magánhangzó fizikailag levegő-sűrűsödések és ritkulások sorozatából áll. Legelőször tehát ennek a fizikai folyamatnak a természetét kell megismernünk, mégpedig úgy, hogy a levegőmozgásokat grafikusán regisztráljuk, azután a kapott görbéket analizáljuk, alaptulajdonságaikat és törvényeiket meghatározzuk. HERMANN (1890) és SCRIPTURE (1901) grammofon-lemezről átíró-készülék segítségével regisztráltak grafikusán különböző magánhangzókat (3. ábra), CRANDALL (1924) pedig oscillográf segítségével fononautografikus úton (4., 5. ábra). Ma jó alkalmat nyújt magánhangzó-analízisre a hangosfilm is (6. ábra).

Ha a különböző magánhangzók görbéit jól megfigyeljük, azt látjuk, hogy minden görbén bizonyos részek ismétlődnek. Ezt az ismétlődő elemet vokalisprofilnak nevezzük. Az ábrák szemléletéből a következő szabályok vonhatók le: 1. Minden magánhangzó időben egymás után következő vokalisprofilok sorozatából áll. 2. A vokalisprofilok alakja és időtartama fokozatosan és foly-

tonosan változik. 3. A különböző magánhangzóknál különböző a vokalisprofil alakja. 4. A vokalisprofil formájára nézve csillapított hullámsor. A magánhangzók hullámformáinak megismerése végett a legtöbb fizikus és matematikus a görbéket matematikai analízisnek vetette alá. Kétféle eljárást szoktak alkalmazni: 1. a Fourier-féle harmonikus sort, 2. a Fourier-féle integrálanalízist. Eddig igen sokan végeztek gondos analízist: MILLER, CRANDALL, SACIA, SCRIPTURE, HERMANN, LIDDEL, FLETCHER, TRENDELENBURG stb. Érdekes, hogy valamennyi analízis a következőket mutatta:

1. Magánhangzóknál az alaphang rezgései csak gyöngén mutatkoznak.
2. Harmonikus felhangok gyakran a 9-ig hiányoznak.
3. Az előforduló részhangok frekvenciája az alaphangéhoz viszonyítva gyakran inharmonikus sort alkot.

Tanulságos képet nyújt a részhangokra és azok frekvenciáira vonatkozólag MILLER analízise. Hangvillának csak alaphangja van. Fuvolásnál az alaphang rezgései aránylag gyöngék, a második részhang azonban erős. Vadászkürtnél az alaphang rezgése igen erős, a részhangok sorban gyöngébbek. Magánhangzónál az alaphang rezgése gyöngé, a hatodik részhang környékén viszont egész csomó erősebb részhang jelentkezik. Érdekesek az oboára vonatkozó adatok. Az alap- és 2. 3. részhang gyenge; 4. 5. 6. környékén viszont sok erős részhang van. Klarinétnál gyöngé alaphang tapasztalható, 8. 9. 10. környékén azonban erős részhang-rezgések mutatkoznak. Az analízis azt mutatja, hogy a magánhangzó hangszínét leginkább az oboa hangja közelíti meg.

A magánhangzók képzése.

Arra a kérdésre, hogy az emberi hangadó szerv miképen állít elő vokalis-hullámokat, két elmélet ad feleletet.

Az ú. n. glottal puff theory az angol WILLISTől származik (1830). Az ő fejtegetéseit fogadta el később HELMHOLTZ is, HERMANN és SCRIPTURE pedig magánhangzó-felvételekkel támogatta ezt az elméletet.

Ha ujjunkat üveg nyakából hirtelen kihúzzuk, rövid időtartamú hangot hallunk. A hang az üveg hangjának (Eigentone) hangszíne, mely függ az üveg térfogatától, nyílásának alakjától és nagyságától. Ha öklünket szájunkból hirtelen kihúzzuk, akkor is rövid vokálist hallunk, melynek jellegzetessége a szájüreg köbtartalmától,

a külső és belső nyílások nagyságától függ. Ebből is láthatjuk, hogy magánhangzó-színezet előállításához nyílással ellátott rezonátorrendszer szükséges. Sokkal könnyebben keletkeznek magánhangzót alkotó hullámok akkor, ha ököl helyett egy olyan szervet képzelünk el, mely állandó levegőlökésekre képes. Ilyen szervünk a gégefőben van: a glottis. Ez valóban állandó levegőlökéseket tud kelteni (coup de glotte). Minden glottis-lökés után vokalis rész hallható (vokalisprofil), melynek színezete a száj állásával tetszés szerint változtatható. Beszédhanghoz azonban nem elég egyetlenegy vokalisprofil, mert a hangnak többé-kevésbé hosszúnak kell lennie. Épen ezért egyes vokalisprofilok helyett egész vokalisprofil-sorozatok keletkeznek, melyek létrejöttéhez a glottis-lökések ismétlődése szükséges.

A magánhangzó tehát fiziológiailag szájüreg-rezgésekből áll, melyek glottis keltette levegőlökések által keletkeznek.

Ezzel a felfogással szemben áll a „felhang-teória“, melyet legelőször FERREIN (1741) magyarázott és WHEATSTONE (1837) fejtett ki. Ezen elmélet szerint a hangszalagok úgy végzik mozgásukat, mint a membránok vagy húrok, azaz egész-, fél-, harmad-, ... stb. hosszukban is rezegnek s így hoznak létre levegőmozgásokat, melyeket vokalisnak fogunk fel. A szájüreg azután a különböző harmonikus felhangokra rezonál. Ennek az elméletnek tarthatatlanságát igazolták a gyorsított eljárással készült mozgófényképfelvételek is, melyekről világosan leolvasható a hangszalagok záró és nyitó működése.

A magánhangzó pszichológiai, fizikai és fiziológiai szempontból való megvilágítását a II. táblázat adja.

II. Táblázat.

A m a g á n h a n g z ó		
1. pszichológiai szempontból:	2. fizikai szempontból:	3. fiziológiai szempontból
a) bizonyos kvalitás vagy hangszín.	a) csillapított rezgés-sorozat.	a) csillapított szájüreg-rezgések.
b) zöngé-érzet.	b) bizonyos időbeli intervallummal történő ismétlődés.	b) glottis keltette levegőlökések bizonyos időbeli intervallummal.

A mássalhangzók természete.

A mássalhangzók elemzése sokkal nehezebb, mint a magánhangzóké, mert 1. az egyes részhangok energiája sokkal kisebb, 2. a jellemző részhangok frekvenciája sokszor az 5.000~ is meghaladja. Annyit azonban az eddigi vizsgálódásokból is láthatunk, hogy részhangokban a mássalhangzók is gazdagok (természetesen nem oly mértékben, mint a magánhangzók) és finom eszközökkel történő felvételekkel (fonoautografikus oscillográf) jellemző magasságukat is megmérhetjük. Tehát a mássalhangzók sem mondhatók zeneietlen hangoknak, mert hiszen sok zenei elem (részhang) van bennük. PAGET is a következőket írja a mássalhangzókról: „All the consonant sounds are as essentially musical as vowels“. Mássalhangzók-nál is, mint a magánhangzók-nál, két jellemző frekvenciájú részhang dominálását láthatjuk. Az egyik formáns frekvenciája alacsony, a másik formánsé pedig igen magas (sokkal magasabb, mint magánhangzók-nál). Tájékoztatásul I. CRANDALL mássalhangzókon végzett analíziseinek eredményét közlöm a III. táblázatban.

III. Táblázat.

Mássalhangzó	A mássalhangzót jellemző			
	alacsony frekvenciájú formáns		magas frekvenciájú formáns	
	hangmagasság	frekvencia	hangmagasság	frekvencia
b	f ² <	700	e ⁴ <	2.700
p	h ² <	1.000	a ⁴ <	3.600
d	h ¹ <	500	f ¹ <	2.800
t	a ² <	900	fi ^s <	3.000
g	d ² <	600	a ⁴ <	3.600
k	d ³ <	1.200	b ⁴ <	3.800
f	d ² <	600	a ⁴ <	3.600
v	d ² <	600	e ¹ <	2.700
s	a ¹ <	450	g ⁴ <	3.200
z	g ¹ <	400	g ⁴ =	3.100
sz	h ¹ <	500	f ¹ <	2.900

Fél-magánhangzók.

A magánhangzók és mássalhangzók két nagy osztálya között foglalnak helyet, fizikai szempontból nézve a dolgot, a fél-magánhangzók: *m*, *n*, *l*, melyeknek természete feltűnő hasonlóságot mutat a magánhangzókéval. Erről kísérleti eszközökkel történő felvétellel könnyen meggyőződhetünk: 1. periodikus elemekből állanak, épen-

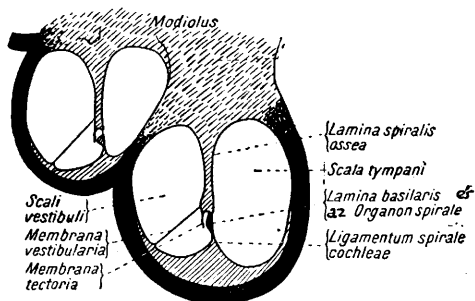
úgy, mint a magánhangzók; 2. a fél-magánhangzókat jellemző részhangok frekvenciája inkább a magánhangzókhoz való közeledést mutatja. E hangoknál is két formáns-területet találunk. A fél-magánhangzók jellemző részhangjainak frekvenciáit adja a IV. táblázat.

IV. Táblázat.

Fél-magánhangzó	A félmagánhangzót jellemző			
	alacsony frekvenciájú formáns		magas frekvenciájú formáns	
	hangmagasság	frekvencia	hangmagasság	frekvencia
<i>l</i>	a <	228	b ^s	1.932
<i>n</i>	g <	203	c ^t	2.169
<i>m</i>	cis =	271	as ^a	1.722

Beszéd-energia.

A beszédhangok előállításához izomerő szükséges, mely levegőmozgásokat hoz létre. Ebből következik, hogy a hangnak terjedése

7. ábra. A csiga (cochlea) felépítése.

közben mozgási, kinetikus energiája van, mely megfelelő körülmények között nyomást gyakorolhat a dobhártyára. Ennek az energiának nagysága különböző hangoknál más és más, s oscillográfokkal mérhető is. A legnagyobb energia a magánhangzóban van, fél-magánhangzóban már kisebb, mássalhangzóban a legkisebb. Természetesen az egyes hangok energiája különböző beszélgetéseknél és egyéneknél más és más. Épen ezért csak középértékről beszélhetünk, mely pl. társalgás közben 10 mikrowatt. (Ezen értékbe a szünetek időtartama is bele van számítva.) Egyes

szavakban előforduló hangok energiája azonban értelmi hangsúly vagy érzelem hatása alatt 2.000 mikrowattot is elérhet. Tájékoztatósul néhány beszédhangnak többszáz felvétel alapján kiszámított középértékét (V. táblázat) adom.

V. Táblázat.

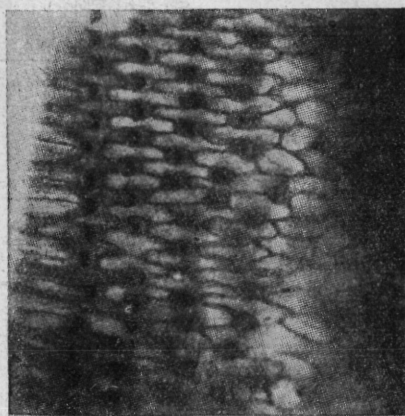
Magánhangzó	Mikrowatt	cm ² -re eső nyomás dineekben
ú	290	2.3
u	470	3.8
o	540	4.4
a	760	6.1
e	660	5.4
i	520	4.2
Félmagánhangzó	Mikrowatt	cm ² -re eső nyomás
m	111	0.89
n	47	0.38
l	131	1.06
Mássalhangzó	Mikrowatt	cm ² -re eső nyomás
b	-	0.06
p	6	0.05
t	16	0.13
v	25	0.20
f	31	0.25
cs	52	0.42
z	38	0.31
sz	31	0.25
s	115	0.93
c	31	0.25

Hangérzet keletkezése.

Az emberi hallószervet három részre szokás osztani: 1. külső, 2. középső, 3. belső fülre. A külső fül lényeges részei a fülkagyló, a csatorna és a dobhártya. A középső fül kis üregében a három hallócsont: a kalapács (hossza 08—09 cm, súlya 23 mg), az üllő (súlya 25 mg) és a kengyel (23 mg) helyezkedik el. Ez a három csontból álló láncolat továbbítja a mozgásokat a belső fülhöz. A belső fül csontos hüvellyel burkolt spirális tér, melyet folyadék tölt ki, neve csiga, lat. cochlea (7. ábra). A csigából vezet ki a hármas félkörű ívjárat, melynek, amint tudjuk, nem a hallásban, hanem egyensúlyozásban van szerepe.

A belső fül két részből áll, melyek vékony, hajlékony membránnal (lamina vagy membrana basilaris) vannak egymástól elvá-

lasztva, kivéve a membrán csúcsát. Itt ugyanis a két részt nyílás (helicotrema) köti össze. A hallószerv legfontosabb része a válaszfal, a lamina basilaris, mert ezen foglal helyet az ú. n. Corti-féle szerv (organon spirale). Az organon spirale sejtek tömegéből áll (8. ábra); ezekbe vannak beágyazva a hallóidegszál-végződések. Ezen ismeretek alapján könnyebben érthető a hang-felfogás fiziológiai folyamata. Amikor hanghullámok, azaz levegő-sűrűsödések és ritkulások érkeznek a fülhöz, akkor ezek a dobhártyára nyomást gyakorolnak [ez a nyomás egészséges fülű embernél 0,01—1,000 din cm²-re

8. ábra.

határok között kelt hangérzetet] és mozgásba hozzák azt. Innen kezdve a hanghullámok a hallócsontok tömegmozgásává lesznek és így jutnak el az ovális ablakig, ahol már a mozgást a csiga folyadék-állománya veszi át. A különböző frekvenciákra azután a lamina basilaris különböző része reagál. Mégpedig a mély hangok felvételére szolgáló idegszálak a lamina basilaris csúcsánál, a magas hangok felfogására valók pedig az alapjánál helyezkednek el. A hanghullámok az organon spirale-től (Corti-féle szerv) kezdve idegvezetéssel kerülnek az agyba. Az idegvezetés, amint WEVER és BRAY legújabban igazolta, elektromos vezetés, mert az idegvégződések periódikus ingerlése elektromos impulzusokat hoz létre. A csiga e szerint tökéletes mikrofon, mely a hanghullámokat elektromos hullámokká alakítja át.

Irodalom :

1. L. HERMANN, Über das Verhalten der Vokale am neuen Edison'schen Phonographen. Arch. f. d. ges. Physiol. 47, 42. 1890.
2. D. C. MILLER, The Science of Musical Sounds. New-York.
3. E. W. SCRIPTURE, Zur Psychophysik und Physiologie der Vokale, Z. f. Sinnes-physiologie, 58. 1927.
4. I. B. CRANDALL, The Sounds of Speech, Bell Teleph. 1929.
5. L. J. SIVIAN, Speech Power and its Measurement. Bell Teleph. 1929.
6. C. F. SACIA, Speech Power and energy, Bell Teleph. 1925.
7. E. W. SCRIPTURE, The Nature of the Vowels. Phys. Soc. Vol. XLIII. 240.
8. E. D. ADRIAN, The microphonic action of the cochlea in relation to theories of hearing, Phys. Soc. Vol. XLIII, 240.

HEGEDŰS LAJOS.

Dandár. Az EtSz. I, 1269. szerint eredete nincs tisztázva, bár a szó végső forrása a jelentésbeli nehézségek ellenére is valószínűleg a perzsa-török *dāndār*. Ezt a nehézséget azonban, amely abban áll, hogy a magyar szó 'derékhadat, főseréget' jelent, míg a török 'utócsapat, tartaléksereg' jelentésben ismeretes, lényegesen lecsökkentik SÁGI ISTVÁN adatai (MNy. XXII, 350—1), amelyek kétségtelenül bizonyítják, hogy a magyar szónak volt 'tartaléksereg' jelentése is. A 'tartalék' → 'derékhad' jelentésfejlődés szempontjából nagyon érdekes adatot találunk THÖKÖLY naplóiban, 1694: ... „azután kérdezém (t. i. a belgrádi basát), úgy értettem, ő is a táborra megyen és hogy *csarkacsi* (< török *čarqajy* 'Scharmützer, Vortrupp' ZENKER, 354; 'a skirmisher' REDHOUSE 718) leszen. Kire ő: A török táborral neki ugyan el kell menni, de *csarkacsi* leszen-e, vagy *dandár*, maga sem tudja még ... amikor a tatár Chám beérkezik ... diván leszen ... akkor igazodik el, ki lesz *csarkacsi*, ki lesz *dandár*, azaz ki lesz előljáró, ki lesz hátuljáró“ MonIrók XV, 476. Itt tehát világosan látni, hogy a *dandár* elsősorban 'utócsapatot' jelent, amely az elővédhez képest 'tartaléknak' is, 'főhadnak' is értelmezhető.

A szóra egyébként még a következő adataink vannak: 1596: „elkészítők az *dandárt* gyaloggal elegy, hogy üssünk ki az táborból“ Szamosközy tört. marad. IV. MonIrók XXX, 60; 1636: ha Kegyd megyen segítségére az *dandárral*, de sietned kellene ... TörtT. 1885: 743; 1690: ... kiknek oltalmára menjen egy vicze colonellus 200 és azután segítő *dandárba* egy colonellus 470 emberrel“ TörtT. 1886, 325.

KNEZSA ISTVÁN.

Újabb vélemények a magyar nyelv szláv jövevényszavainak eredetéről.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak közelebbi forrása még ma sem teljesen tisztázott probléma. Ahhoz ma már nem fér kétség, hogy valamennyi szláv szavunkat nem lehet az óbolgárból származtatni, ahogy még ASBÓTH is tette, hanem ebben a kérdésben MELICH álláspontja¹⁾ a helyes, aki szerint nyelvünk szláv jövevényszavai hosszú történeti fejlődés eredményei. E jövevényszavak között találunk elemeket valamennyi szláv nyelvből, amellyel a magyarság a történelem folyamán szorosabban érintkezett. E szerint tehát szláv szavaink között vannak orosz, bolgár, szerb, horvát, tót, sőt cseh eredetűek is. Amikor azonban ennek a felfogásnak a helyességét a legteljesebb mértékben el kell ismernünk, rá kell mutatnunk azokra a nehézségekre is, amelyek ennek a kétségtelenül helyes elvnek gyakorlati alkalmazásánál lépten-nyomon felmerülnek. Aki csak felületesen is foglalkozik szláv jövevényszavaink eredetének vizsgálatával, kénytelen bevallani, hogy ezeknek túlnyomó többségénél nem tudjuk közelebről meghatározni azt a nyelvet, amelyből a szláv szó a magyarba átkerült.

A szláv eredetű szavak egyes rétegeinek megállapításához három eszközünk is volna ugyan: 1. a hangtan, 2. a szóföldrajz és 3. a művelődéstörténet; azonban ezeknek együttes alkalmazása is csak a szláv szavak kis részénél vezet eredményre. A hangtan voltaképpen csak az ószláv **kti*, **tj* és **dj* megfelelései esetén nyújt útmutatást, sőt itt is csak a megfelelések egy részét lehet egészen kétségtelen bizonyítéknak elfogadni. Ezeknek az ósszláv hangkapcsolatoknak különböző megfelelései közül ugyanis csupán a **kti* és **tj* helyén álló magyar *st*, *zsd* ~ *zsgy*, valamint a **tj* helyén található magyar *ty* olyanok, amelyekből az átadó nyelvet kétségkívül megállapíthatjuk, míg a többi, a **tj* > magyar *cs* és a **dj* > magyar *gy* már több lehetőséget is megenged. Míg ugyanis a magyar *pest*,

¹⁾ MELICH: A magyar nyelv szláv jövevényei. MNy. X, 447; U. a. Régi magyar hatás a tót nyelvre. MNy. XXII, 110—112.

mostoha, *nyüst*, *rozszda*, *mesgye* szavaknál nem lehet vitás, hogy csakis a bolgár *pešto*, *maštecha*, *ništi*, *rzšda*, *mežda* alakokból valók lehetnek, valamint a magyar *galya*, *kútya* 'kunyhó', *parittyá* és *kótyavetye* szavaknál sem lehet kétséges, hogy forrásukat csakis a szerb *gáče*, *kuča*, *príča*, *kočeveče* alakokban kell keresnünk, addig a *lencse* és a *szerencse cs*-je pusztán hangtani alapon, akár a szlovén—kaj-horvát, vagy orosz *č*-ből, akár pedig a nyugati szláv *c'*-ből¹⁾ is magyarázható. A *c* > magyar *cs* megfelelésre különben számos példánk van: szláv *čevz* > magyar *cső*, szláv *cerz* > magyar *cser*, szláv *česarь* > magyar *császár*; sőt a német *z* helyén is előfordul: *zelder* > magyar *csödör* (EtSz. I), német *Pezili szn.* > magyar *Pécsel* hn.²⁾, ami nyilván hanghelyettesítéssel magyarázandó olyan korból, amikor a magyarban a *c* hang még ismeretlen volt. Hasonlóan kétes értékű a magyar *gy* tanúsága is a szláv *dj helyén: *megye*, *ragya*, mert ez nemcsak a szerb-horvát *đ*-ből, hanem a szlovén-kaj-horvát *j* előzőjéből, a **d'*-ből is magyarázható.³⁾ Sőt nem lehet kizárni a lehetőségek sorából a nyugati szláv nyelveket sem, ahol ma ugyan a magyar *gy*-től lényegesen eltérő *dz* hang található, de a cseh nyelv tanúsága szerint helyén még a történeti korban is palatális *dž* hangnak kellett állnia⁴⁾, amelytől a magyar *gy* hang csak egy hajszálnyira különbözhetett. A tót *dz* ~ magyar *gy* megfelelésre valóban vannak példánk: tót *Prievidza* > m. *Privigyé*, tót *Paludza* ~ magyar *Palugya*, tót *Zbúdzá* > m. *Izbugya*, ótót *Lędjane > tót *L'adzany* ~ magy. *Lengyén* (1233: *Lengen* MonStrig. I, 298) ~ *Legyén* (1285: *Legen* KUBINYI Mon. II, 27), ma *Ledény* falu Hont megyében (vö. БУНАК: Ріша Velkomoravská 381), amelyek közül a *Prievidza*, *L'adzany* és a *Zbúdzá dz*-je csak *dž*-ből fejlődhetett.

Némi útmutatásul szolgálhat még a szláv *tl*, *dl* hangcsoport viselkedése az egyes szláv nyelvekben, de ebből már legfeljebb csak annyit tudunk meg, hogy szavaink a nyugati vagy a keleti-déli szláv nyelvek egyikéből valók-e. Az eredeti *tl*, *dl* ugyanis csupán a nyugati-szláv nyelvekben maradt meg, míg a többieknél *l*-lé vál-

1) *c'* = palatalizált *c*, amilyen pl. a mai ruténben van (*cj*); nem tévesztendő össze a lengyel és szerb-horvát *č*-vel (čš)!

2) JAKUBOVICH, MNy. XXIII, 237.

3) A fejlődésre vö. a csa-nyelvjárást, ahol szintén *d'* > *j* változás történt.

4) A csehben a *dz*-ből fejlődött *z* után álló *a* szóvégén és palatálisok előtt épügy *e*-vé vált (*medža > *meža > *meze*), mint más palatális mássalhangzók után (pl. *měe*).

tozott. Ennek alapján a magyar *nyoszolya* (< *nosilo*), *pólya* (< *porijalo*), *zabola* (< *zubalo*) szavakat csakis a délszláv vagy a keleti szláv nyelvekből lehet származtatni, míg a *villa* < régi *vidla* (vö. NySz., TörtT. 1878, 162, RADVÁNSZKY, Családelet I, 323) egy nyugati szláv *vidla átvétele. Azonban ez a tétel sem abszolút értékű. Vanak szlovén, azaz déli szláv nyelvjárások, amelyekben a *tl*, *dl* a mai napig megmaradt¹⁾, másfelől meg a középtótban, tehát egy nyugati szláv nyelvben, a *tl*, *dl* sok esetben *l*-lé változott²⁾. Sőt vannak magyar szavak, amelyekről nem dönthető el, hogy szláv *dl*, vagy *l* alakú szó-e a forrásuk (*motolla* < *motovilo* vagy *motovildo*?).

Minden egyéb hangtani kritérium nem megbízható. Az orrhangú magánhangzók valamikor minden szláv nyelvben ismeretesek voltak, és így a *galamb*, *péntek*, *rend* stb. szavak a szláv *o*, *e* helyén álló *am*, *en* tekintetében bármely szláv nyelvből magyarázhatók, csupán csak korai átvételt kell feltételezni. A szláv *šč* (< *ski, *stj) valamikor minden szláv nyelvben egyformán *šč*-nek hangzott és az egy bolgáron kívül az egyes nyelvekben csak aránylag későn fejlődött *št*-vé, sőt ez azokban a nyelvekben sem általános, ahol megvan³⁾. A magyar *palást* a szláv *plaščo* helyén tehát magyarázható későbbi átvételnek esetleg ugyanabból a szláv nyelvből is, amelyből a *csorba*, *csuka* való.

A magánhangzók tanúvallomása még gyengébb lábon áll. Abban a korban ugyanis, amelyben a szláv szavak tömegesen kerültek a magyarba, t. i. a X—XI. században, a szláv nyelvek között vokalizmus tekintetében még nem volt lényeges, a magyar fül számára érzékelhető különbség. Itt különben a magyar nyelvnek a magánhangzó-harmóniára irányuló törekvése is sok hangtani finomságot eltörölt. Bizonyos pl., hogy a magyar-szláv érintkezések első idejében a *o*, *o* terén a szláv nyelvekben nagy különbség nem lehetett. Az is jogos kérdés, hogy a *ě* hangszínét szabad-e nekünk már a X—XI. században a mai megfelelések alapján lényegesen eltérőnek tekintenünk. Ami pedig a quantitást illeti, ezen a téren

¹⁾ RAMOVŠ, Historična gramatika slovenskega jezika II. Konsonantizem. Ljubljana, 1923. 195—6.

²⁾ VÁŽNÝ, Nářečí slovenská. Československá Vlastivěda. III. Jazyk, Praha, 1934. 283, 286.

³⁾ A szerbre nézve vö. REŠETAR, Der štokavische Dialekt. Wien, 1907, 136—7.

a szláv nyelvekben is, a magyarban is csak sötétben tapogatózunk. Nincs semmi biztosítékunk, hogy a mai kvantitasviszonyokat a X—XII. századokra is visszakövetkeztethessük.

Bár föltétlenül megállapítható, hogy megfelelő szavaink túlnyomó többsége a *trat*, *ilat* (<*tort, *tolt) és *tr̥t*, *tl̥t* (<**t̥ort*, **t̥ort*, **t̥lt*, **t̥lt*, **tr̥t*, **tr̥t*, **tl̥t*, **tl̥t*) típusú nyelvekből való, ezzel a megállapítással a gyakorlatban még sem érünk el sokat, mert a magyarságot az orosz kivételével minden oldalról olyan szláv nyelvek veszik körül, amelyeket a fenti hangcsoportok jellemeznek. Ebből tehát nemcsak az átadó nyelvet nem állapíthatjuk meg, hanem még azt sem jelölhetjük meg, hogy szavunk a nyugati vagy a déli szláv nyelvekből került-e hozzánk.

A hangtan tehát a mi kérdésünkben csak egész kivételesen használható fel sikerrel, egyébként csak nagyon óvatosan szabad hozzá fordulnunk segítségért. Felmerül a kérdés, hogy vajjon a másik módszerrel, a szóföldrajzzal többre juthatunk-e. A felelet, sajnos, ebben a tekintetben sem megnyugtató. A szláv nyelvek terén még távol vagyunk attól, hogy minden szláv nyelv teljes, vagy legalább is megközelítőleg teljes szókincsét ismernők. Vannak szláv nyelvek, amelyeket ebben a tekintetben alig ismerünk (pl. a tótnak még máig sincs tudományosnak nevezhető szótára!), de az egy szerb-horvát nyelvet kivéve egyik sem rendelkezik olyan szótárral, amilyen a szóföldrajzi kutatások sikerességéhez föltétlenül megkívántatnék. Különösen fájdalmasan kell nélkülöznünk a régi szókincset felölelő szláv szótárakat, hiszen a szláv nyelvek mai szókincse a mi számunkra nem lehet mértékadó. Egy-egy szó hiánya az egyik, vagy a másik nyelvben lehet annak a következménye is, hogy a szó az illető nyelvben idők folyamán kiveszett¹⁾.

Szláv nyelvtörténeti szótárak kiadása és a népnyelvek alapos felkutatása előtt alig kecsegtet valami eredménnyel a szláv eredetű szláv jövevényszavainak szóföldrajzi vizsgálata. Az ilyen kísérletek már eleve is kétes eredménnyel kell, hogy végződjenek.

¹⁾ Erre nézve rendkívül tanulságos az a tapasztalat, amelyet Krakkóban, LEHR-SPEAWIŃSKI vezetése alatt szerkesztett poláb szótár anyagának összehasonlítása közben szereztünk. Kiderült ugyanis, hogy a poláb szavaknak teljesen megfelelő alakok leggyakrabban a szlovénben találhatók. Ezt a sajátos jelenséget természetesen nem valami régi poláb-szlovén közösségből kell magyarázni, hanem csupán valamikor nagyobb körben elterjedt szavak maradványainak kell felfognunk.

Hogy mit gondoljunk az eddigi művelődéstörténeti kutatások során elért eredményről, már abból is kitűnik, hogy ezek a legtöbb esetben a szavak eredetéről vallott eddigi nézetekből indultak ki, holott mi meg épen tőlük várjuk a szó forrásának a megállapítását. Mindamellet azt gondoljuk, hogy mégis ez volna a legtöbb eredménnyel kecsegtető módja a rétegek elválasztásának. Különösen nagy szerep jutna itt a tárgyi néprajznak, amely sok esetben meg tudná jelölni a tárgy vándorlási irányát és ezzel talán a név eredetére is világosságot tudna deríteni.

Mindezeket azért mondtuk el, hogy megértsessük azokat az egymástól homlokegyenest eltérő véleményeket, amelyek ebben a kérdésben a kutatók részéről elhangzottak. Ezzel egyúttal már meg is feleltünk volna a legutóbbi időben szláv kutatók részéről tett kísérletekre, amelyek szláv eredetű szavaink túlnyomó részét hol a bolgárból, hol a cseh-tőből igyekeznek megmagyarázni. Bár az ilyen kísérletek, mint kifejtettük, kellő alap nélkül üres ráfogásoknál egyebeknek nem tekinthetők és teljesen értéktelenek, mint jellegzetes tünetekkel mégis foglalkoznunk kell velük.

Az egyik ilyen kísérlet a néhány évvel ezelőtt elhunyt CONEV BENIO volt szófiai egyetemi tanártól származik, aki szláv szavaink túlnyomó részét természetesen a bolgár nyelvből akarja levezetni¹⁾. CONEV ebben a munkában voltaképen nem tett egyebet, mint MIKLOSICH anyagából ASBÓTH módszerével kiválasztotta azokat a szavakat, amelyeket valóban kimutatható, vagy csak kikövetkeztetett 'óbolgár' szavak hangalakjából le lehet vezetni. Hogy ez az 'óbolgár' kifejezés nem egyéb formulánál, amellyel talán maga ASBÓTH is azt akarta kifejezni, hogy a kérdéses szó az 'óbolgár' hangállapothoz közelálló alakú szláv szónak az átvétele, azt természetesen CONEV nem tudja, hanem kritika nélkül valódi bolgár nyelvi átvételnek vesz mindent, olyan szavakat is, amelyeket ugyanilyen joggal bármelyik szláv nyelvből lehet származtatni. Felesleges volna a fent elmondottak után részletesen foglalkozni CONEV anyagával, itt csupán néhány olyan szót akarunk kiemelni, amelynek bolgár eredete már hangtani okokból sem fogadható el. Ilyenek pl. a *villa* < nyug. szláv *vidla*; *csáva*, *csuka*, *csorba* < szláv *ščava*, *ščuka*, *ščorba*, a

¹⁾ CONEV, Ezikovi vzaimnosti meždu Bolgari i Madžari. Godišnik na Universitet kn. XIII—XIV—1917/8. 1—27 (vö. MNy. XIX, 148). Az értekezés megjelent CONEV nagy munkájának: Istorija na bulgarski ezik posthumus II. kötetében is: Sofija, 1934. 152—177.

bolgárban már a IX. szdtól kezdve csak *št-t* ismerünk!; sőt valószínűleg ki kell zárunk a bolgárt a lehetőségek sorából a szláv *ě* > magyar *i* megfelelések példáinál is. A bolgárban ugyanis a *ě*-ből nyílt *e* fejlődött, amely bizonyos hangtani helyzetben *ea* kettős-hangzóvá válik. A *pilis*, *ritka*, *zsilip* < *plěšb, *řědzkz, *žlěbz* szavaknál tehát már hangtani okokból is nehézségekbe ütközik a bolgárból való származtatás. Bár meg kell rögtön jegyezni, hogy a nyugati bolgár nyelvjárásokban, amelyekkel a magyarság érintkezhetett, zárt *e* van a *ě* helyén¹⁾.

CONEV munkájában csakúgy hemzsegnek az álszláv szavak, amelyeket MIKLÓSICH-ból az idevágó magyar kutatások ismerete nélkül, kritikátlanul kiírt. Szláv szavakként szerepelnek nála a *rúd* ('ruda'), *ólom* ('olovo'), *bozót* ('bъzъ' = bodza), *bükk* ('bukъ'), *dohány* ('dъchъ'), *ménta* ('męta'), *kökörce*! (*kukurečina'), *bika* ('bykъ'), *páva* ('pavъ'), *pittypalatty!* ('pъtrъdъk'!), *kancsó* ('kanče'), *katlan* ('kotelъ'), *bicsak* ('bričъkъ!) *szoba* ('soba'), *várda* ('vardъ'), *zubbony* ('zobunъ'), *cserge* ('čerga'), *csárda* ('črěda'), *druzsza* (ilyen szó nincs, vö. EtSz. I, 1422), *koront* 'karinthiai' (*korotъ'), *tábor*, *puha* ('puhъ'), *búz* ('bъzd-'!) stb. stb. Ezeknek a hibáknak oka részben az is, hogy szláv jövevényszavaink egyetlen összefoglalása még mindig az 1871-ben megjelent MIKLÓSICH-féle értekezés, az egyetlen forrás, ahonnan a külföldi tudósok a magyar nyelv szláv jövevényszavaira vonatkozó ismereteiket könnyű szerrel meríthetik. Ez a maga idejében kétségkívül nagy tudományos teljesítményt jelentő munka ma már teljesen elavultnak tekinthető. Egyfelől a benne foglalt anyag nem állja ki mindig a kritikát, másfelől a szláv jövevényszavak tekintélyes része, különösen a régi nyelv és a népnyelv szókincese hiányzik belőle. Sőt a feldolgozás módja is annyira felületes, hogy már a kortársak is joggal emeltek ellene súlyos kifogásokat. A kizárólag erre a munkára támaszkodó elméletek tehát — mint amilyen a CONEVÉ is — már eleve is ki vannak téve a leg-
elemibb tévedések lehetőségének.

A másik kísérlet, amely a pozsonyi cseh egyetem volt tanáráról, BUJNÁK PÁL-tól származik²⁾, első tekintetre mindenesetre komo-

¹⁾ CONEV, Istorija na bълг. ezik. II. 406—7.

²⁾ PAVEL BUJNÁK, Obrátenie Maďarov na vieru kresťanskú (A magyarok megtérése a keresztény hitre). Ríša Velkomoravská. Sbornik vedeckých prác. Sostavil JÁN STANISLAV. Praha, 1933, 369—409.

lyabbnak tűnik fel az előbbinél, amennyiben BUJNÁK egy zártkörű terminológiával foglalkozik és tételét történeti bizonyítékokkal is igyekszik megtámogatni. Ugyanis BUJNÁK, mint értekezése címéből is kitetszik, a magyar egyházi terminológia eredetét vizsgálja és ezt — mint tót ember — magától értetődően a „cse h - tót“ nyelvből óhajtja kimutatni. Abból a szerinte kétségen felül álló tételből indul ki, hogy a magyarságnak a keresztény hitre való megtérésében a csehek döntő szerepet játszottak. Nemcsak a cseh származású Szent Adalbert járt többször Magyarországon és teljesített fontos missziót a magyar nemzet megtérítésében, amennyiben a „magyar történetírók szerint ő keresztelte meg Géza fejedelmet és fiát Istvánt“, hanem az első érsek is a prágai szerzetes cseh Radla volt, aki a magával hozott tíz szláv eredetű szerzetestársával terjesztette a kereszténységet a pogány magyarok között. Nincs ugyan adatunk arra, mondja BUJNÁK, hogy Radla segítőitársai között tótok is lettek volna, azonban mi sem természetesebb, mint ennek a feltevése, hiszen a volt nagymorva birodalom lakói és a csehek között még nem szakadhatott meg minden kapcsolat, sőt valószínű, hogy a cseh papság egy része éppen innen, a keresztény nagymorva területről került ki, annál is inkább, mert a prágai püspökség hatásköre még a Felvidék területére is kiterjedt egészen a Vág folyóig. Valószínű tehát, okoskodik BUJNÁK, hogy Radla segítőitársai, a tíz szerzetes, éppen a tótok közül került ki, sőt Radla éppen ezeknek a tótoknak a biztatására (!) vállalkozott magyarországi térítő útjára.

De ha már a 'történeti tények' ilyen világosan (?) beszélnek a csehek (és tótok!) térítómunkásságáról a magyarok között, nyilvánvaló, hogy a magyar keresztény terminológia sem az 'ó-szlovén'-ből való, ahogy a magyar tudósok gondolják [BUJNÁK, úgy látszik, nem tudta, hogy MELICH ezt a tanítást már régen megdöntötte!], hanem minden bizonnyal a cseh és tót papok révén a cse h, illetőleg a tót nyelvből terjedt el.

Ezt az egész okoskodást nagyon jól ismerjük már ASBÓTHnak abból a tanulmányából, amelyben a keresztény terminológia és a magyar írás cseh eredetének ötletét felvetette.¹⁾ Tudjuk, hogy ez a kevésbé átgondolt elmélet mindjárt kezdetben heves ellenzésre

¹⁾ ASBÓTH, Szlávtság a magyar keresztény terminológiában. NyK. XVIII—1883, 321—427.

talált VOLF GYÖRGY részéről,¹⁾ majd pedig MELICH JÁNOS hatalmas munkája után²⁾ maga ASBÓTH is feladta ezt az álláspontját és elismerte, hogy MELICHnek sikerült a keresztény terminológia forrását megállapítani.³⁾ Amikor tehát BUJNÁK újra visszatér ehhez a régen megcáfolt elmélethez, felmerül a jogos kérdés, hogy vajjon azóta kerültek-e elő olyan új momentumok, olyan történeti és nyelvi bizonyítékok, amelyek ASBÓTH kérészéletű elméletének felelevenítését indokolttá tehetnék? A telet ebben a kérdésben csak a leghatározottabb nem lehet. Sőt ellenkezőleg, ASBÓTH ideje óta még a cseh térítés tényét illetőleg is nagyon megváltozott a történészek felfogása.

ASBÓTH és az ő nyomdokaiban haladó BUJNÁK elméletének az alapja, cseh papok térítő tevékenysége, valamint Radlának, az állítólagos első esztergomi érseknek cseh eredete korántsem olyan kétségtelenül bebizonyított történeti tények, amilyeneknek különösen BUJNÁK beállítja. Ami magát Szent Adalbertet illeti, kétségtelen ugyan, hogy többször járt Magyarországon, sőt a fejedelmi udvarhoz is nagyon közel állt, bizonyos azonban az is, hogy ő benne a keresztény terminológia meghonosítóját látni nem lehet, hiszen ő csak átmenetileg és rövid időközökben tartózkodott Magyarországon, ami egy olyan sokoldalú terminológia elterjesztéséhez semmiesetre sem volt elegendő. RADLA és segítőtársai cseh voltában pedig jogunk van a legteljesebb mértékben kételkedni. Magáról RADLA-ról nemrégén mutatta ki MELICH⁴⁾, hogy neve nem lehet cseh eredetű, hanem a német *Rad*-tőnek német *-lo* képzős származéka, tehát minden valószínűség szerint nemzetiségére nézve is német ember volt és talán Szent Adalbert német anyja révén került el Csehországba. Egyébként RADLA nem is volt esztergomi érsek, hanem mint QUERFURTI BRUNO szavaiból: 'clericus RADLA' következtetni lehet, csak Szent Istvánnak udvari papja volt⁵⁾. Így tehát neki sem lehetett szerepe a cseh keresztény terminológia elterjesztésében. De talán a

¹⁾ VOLF, Kiktől tanult a magyar irni, olvasni. Összegyűjtött munkái I, 1907, 24—112; Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonyosága szerint. Összegyűjtött munkái I, 113—225.

²⁾ MELICH, Szláv jövevényszavaink I, 2; Bp. 1905.

³⁾ ASBÓTH, Szláv jövevényszavaink I, 102 (Ért. a nyelv- és széptud. köréből XX, 3).

⁴⁾ MELICH, Radla. MNy. XXIX—1933. 206—212.

⁵⁾ HÓMAN-SZEKFCŰ, Magyar tört. I, 178, vö. MELICH, i. m. 207.

tíz térítő cseh szerzetesben kell keresnünk annak a terminológiának meghonosítóit? Csakhogy a források alapján RADLA és ASCHERIK kíséretét csehnek nem igen tekinthetjük. A szerzeteseket Szent Adalbert Rómából hozta magával Csehországba és telepítette le a Prága melletti Břevnov kolostorban¹⁾. Semmiesetre sincs jogunk ezekben a Rómából betelepített szerzetesekben cseheket látnunk, hanem nyilván, mint HÓMAN gondolja, olaszokat és esetleg németeket kell bennük keresnünk. Amikor a csehek üldözése elől RADLA, a břevnovi kolostor szerzetese Magyarországra menekül, a szerzetesek egy része is követi őt. Ezekben a szerzetesekben minden bizonynyal ugyanazokat kell látnunk, akiket Szent Adalbert Rómából vitt magával²⁾. Mindenesetre minden alapot nélkülöz BUJNÁK véleménye, aki ezeket cseheknek minősíti. Az pedig, amit a tót nemzetiségükről mond, mesénél egyébnek nem tekinthető.

A magyarországi kereszténységnek a csehek által való terjesztéséről szóló elmélet tehát nagyon gyenge alapokon nyugszik. Sőt, ha el is fogadjuk, hogy a térítők között csehek is találkoztak, ami utóvégre nem valószínűtlen feltevés, akkor sem tulajdoníthatjuk a keresztény terminológia elterjesztését a cseheknek. Nemcsak azért nem, mert már számuknál fogva sem lehettek erre a feladatra képesek, hanem főként azért nem, mert a magyar keresztény terminológia a legtöbb esetben nem egyezik a cseh keresztény terminológiával. Ezt a tényt maga ASBÓTH is kénytelen volt elismerni, ő azonban ezt azzal magyarázta, hogy ebben a korban a csehek még a Cirill- és Metód-féle terminológiát használták³⁾ és Magyarországon is ezt terjesztették. JAGIĆ⁴⁾ és MELICH⁵⁾ kutatásai után azonban tudjuk, hogy a helyzet éppen fordítva van, és az újabb szerkesztésű Cirill- és Metód-féle emlékekbe kerültek be nyugati kifejezések.

BUJNÁK nyelvi bizonyítékait tehát már eleve kétkedéssel kell fogadnunk. Ő egyébként maga is elismeri, hogy a nyelvi tények nem elég meggyőzők, szavainkat más nyelvekből is lehetne magyarázni, mindenesetre azonban a 'történeti tények' szerinte ezt a kérdést a csehek javára billentik. Mivel a történeti tények bizonyító

¹⁾ MonStrig. I, 22, ASBÓTH, i. m. 322, HÓMAN-SZEKFŰ, i. m. I, 177, SEDLAČEK, Místop. slovník hist. král. Česko, Praha, 58.

²⁾ HÓMAN-SZEKFŰ, i. m. I, 178.

³⁾ ASBÓTH, NyK. XVIII, 341.

⁴⁾ JAGIĆ, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache. Wien, 1901.

⁵⁾ MELICH, Szláv jövevényszavaink I, 2, 84.

ereje a csehek mellett, mint láttuk, nagyon kétséges, mi kénytelenek vagyunk teljes mértékben a nyelvi tények tanúvallomására hagyatkozni.

Nem sorolhatjuk fel itt mindazon szavakat, amelyeket B. elmélete védelmére felsorakoztat. A legtöbbje úgyis abba a kategóriába tartozik, amelyről e sorok elején beszéltünk, vagyis amelyek több szláv nyelvből magyarázhatók. Mivel most keresztény terminológiáról van szó, ezeken a szláv nyelveken elsősorban a nyugati kereszténységhez tartozó népek nyelvét kell érteni. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy olyan szó, vagy kifejezés, amely a szláv nyelvek közül egyedül és kizárólag a csehvel vagy tóttal egyeznék, a magyar keresztény terminológiában egyetlen egy sem található. Ez már, úgy hisszük, egymagában is elegendő érv a cseh elmélet megdöntésére. De még határozottabban szól ellene az a tény, hogy a magyarban számos olyan elem is akad, amelynek a csehben semmi nyoma sincs. Ezeknek a tényeknek a meggondolása arra késztet minket, hogy azokat az elemeket se a csehből magyarázzuk, amelyek a csehben is hasonló alakban vannak meg.

BUNÁK egyeztetései között számos olyan is található, amely a csehből semmiképen sem eredhet. Így pl. a *püspök* szót csak magyar nyelvtörténet teljes nemismerésével lehet a cseh és tót *biskup*-pal közvetlen kapcsolatba hozni. A szó a németből származik, vö. MELICH: Deutsch-Ungar. Heimatsbl. III, 177.

Nem lehet cseh a *bérmál* ige sem, mert a cseh *bírmovati* (= tót *birmovat'*, lengyel *bierzmować*) alakból csak valami **bermovál* válhatott volna (MELICH, SzJsz. I, 2, 275, EtSz. I, 273). A magyar *szombat* orrhangja miatt csak görög-keleti szláv nép nyelvéből magyarázható. A csehben a szó mindig *sobota*-nak, tiszta *o*-val hangzott, amelyből a magyarban *-om* nem fejlődhetett volna. Az *eretnek* jelentésű szó a csehben és a tótban *kacíř*, *kacíř* alakban van meg. BUNÁK ötlete, hogy a szó valamikor a tótban is ismeretes lett volna, nem bizonyítható. Az állítólagos tót *Heretík* családnév ezt nem igazolhatja, hiszen a név viselője lehetett idegen, eredetű pl. rutén nemzetiségű is. A tót *prepošt* maga is a magyarból való, nem pedig a magyar szó forrása. Nem a magyarság tartozott a tót egyházi szervezetbe, hanem megfordítva. A magyar egyházi szervezet nyelvi elemei közül nemcsak a *prépost* terjedt el a tótban. A régi nyelvben a magyar *esperes* szót is ismerték; 1591: *Effpriß* BARTOLO-

MEIDES Memorabilia prov. Csetnek, 1799, 220; *Esssprisst ~ Jessprist* Časopis Muz. Slov. Spol. VI, 33; 1605: *Affprißt* Cirk. Listy I, 67.

De nem lehet a magyar *zsoltár* és *érsek* szavak 'kétségtelen' cseh eredetéről sem beszélni, mint ASBÓTH után BUJNÁK teszi. A *zsoltár* szónak ma már a szláv eredete sem egészen kétségtelen. A szó ugyanis a szlovén *žoltar*, cseh *žaltář*, tót *žaltár*, ólengyel *žoltarz* szóval függ össze, ezek viszont az ófelnémet *saltari*-ból fejlődtek.¹⁾ Ma már tudjuk, hogy a német *s*-nek a magyarban is szabályosan *zs* felel meg,²⁾ tehát e miatt nem kell okvetlenül szláv közvetítést feltételezni. A magyar szó állandó *o-á* jellege pedig azt mutatja, hogy egy *a-á* típusú szóból való,³⁾ tehát gondolhatnánk a csehre is, mint szavunk forrására, ha egyébként is ki tudnók mutatni a cseh hatást a magyar keresztény terminológiára. Mivel azonban erre, mint említettük, nyomunk sincs, sokkal valószínűbbnek látszik szavunkat közvetlenül a németből származtatni.

Az egyetlen egy forrásban előforduló morva *jaršŷyk* (= jaršik) a magyar *érsek*-ből származik⁴⁾, ez pedig nyilván valami görög-keleti szláv forrásra megy vissza (EtSz. II, 24) s a cseh elmélet bizonyítékaul nem használható fel.

Az Árpád-korban gyakran előforduló *dusnok* 'ein, für die Kirche geweihter Knecht' valóban a csehből származik ugyan (EtSz. I, 1456), mivel azonban ez nem tartozik voltaképpen a keresztény terminológiába, a kereszténységre vonatkozó szavaink eredetének bizonyításához nem használható fel. Mivel a szó először a XIII. század első felében tűnik fel (első adatok a Vár-Reg.-ből valók, vö. EtSz. I, 1455), nem kell a kereszténység felvételével egyidőben felvett szónak magyaroznunk.

Ami BUJNÁK egyéb szóegyeztetéseit illeti, amelyekkel cseh-tót teóriáját akarja támogatni, ugyanazt kell mondani rá, mint CONEV-ére, t. i., hogy minden komoly alapot nélkülöző tudománytalan összeállítás. Hogy ebben szintén nagyon sok nem szláv szó is fel van véve a 'kétségtelen cseh-tót' eredetű kifejezések közé, azt talán felesleges megemlíteni, még ha BUJNÁK hangsúlyozza is, hogy MIKLÓSIČ

¹⁾ MELICH, Szláv Jövevényszavaink. I, 2, 418.

²⁾ KNEZSA, MNy. XXIX, 101.

³⁾ GOMBOCZ, A magyar illabiális *a* hang történetéhez. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925, 160.

⁴⁾ Vö. tót *érsek*: 1689: pánu *Ěrssekowy* Čas. Muz. Slov. Spol. VI, 53, 1691: pan *Ersek* uo. 54.

anyagát az újabb kutatások alapján alaposan megrostálta és csak a feltétlen biztosakat vette fel. Ilyenek pl. *dereš* (= szláv *drati* 'nyúzni'), *porkoláb* (= tót *porkoláb*, pedig a tót szó ered a magyarból, ez pedig a német *Burggraf*-ból fejlődött), *príbék* (szerb szökevények terjesztették el a török-korban), *harc* (a tót *harc* származik a magyarból, ez pedig eredeti magyar szó, vö. TECHERT, MNy. XXV, 364—6), *lándzsa*, *tábor*, *szoba! tarhonya! lakoma*, *tolmács*, *kucsma*, *párta*, *tarka*, *barna*, *rózsa*, *kerevet*, *zsörtölödni*, *tornác*, *löcs*, *tíló* (!), *árok*, *mester*, *bárd*, *mozsár*, *ólom*, *cinterem* stb., stb.

Az eddigiekből, azt hisszük, teljes bizonyossággal kiderült, hogy nyelvünk szláv jövevényszavainak kutatása terén még számos megoldatlan kérdés vár tisztázásra. Míg a magyar tudományban legalább is a módszertani elveket már tisztázták, addig külföldön még mindig akadnak tudósok, akik ezekről tudomást sem véve teljesen hamis szempontokból ítélik meg szláv jövevényszavaink problémáit.

KNIEZSA ISTVÁN.

Amandárság. A Calepinus szótárában előforduló *amandárság* 'duumviratus', *amandársághoz való* 'duumviralis' szavakat az EtSz. I, 87 a török 'alemdar 'zászlótartó' szóból származtatja. Nézetem szerint hangtanilag is, jelentés tanilag is sokkal valószínűbb, hogy ebben a török 'ameldar 'a magistrate or collector' (REDHOUSE 1321); 'Steuereinneher' (ZENKER 658), 'quaestor, exactor vectigalium, officialis' (MENINSKI, III, 765) szó rejlik, amely a szerbben a XV. században *amaldar*, (1456: Monum. Serb. 474; 1468: Glasnik Zemaljskog Muzea u Bosni i Hercegovini XXIII, 28, 49, 71, stb.), *almandar*, *alamandar* (Glasnik ib. 83) és *amandar* (1489—97: Glasnik, ib. 113) alakban gyakran fordul elő és 'vám-tisztviselőt' jelent (erre nézve vö. HASZ. I, 78). Jelentése miatt is alkalmasabbnak látszik ez a magyarázat, mert a Calepinusban a *duumviratus* másik magyar értelmezése, a *szubasaság* szintén török polgári hivatalt jelöl (török *subašy* 'Stadtvogt, Polizeilieutenant' HAMMER, Geschichte des osm. Reiches X, 370, 'Polizeioberster' ZENKER 576). Érdekes, hogy az *amandár*, amely pedig ezen adat tanúsága szerint közismert szó lehetett, forrásainkban többet nem fordul elő.

KNIEZSA ISTVÁN.

MordvinM. *af*, *aš* 'nem; nincs'.

Tudomásom szerint a manapság Oroszországban a különböző finnugor nyelveken megjelent cirillbetűs könyveket a nyelvtudomány számára értéktelennek tartják. Kétségtelen, hogy nem szabad az ezekben felmerülő szók után rögtön két kézzel kapnunk, mert nyomdahibával is lehet dolgunk; de az is bizonyos, hogy ha egy eddig ismeretlen szóra már három vagy esetleg több azonos adatnak jutottunk birtokába, a szót már hitelesnek kell tartanunk. Néhány évvel ezelőtt nagy igyekezettel gyűjtögettem a moksamordvin nyelvű cirillbetűs nyomtatványokat, s egyre nagyobb örömmel céduláztattam ki, mert egyre több ismeretlen s kétségtelenül finnugor vagy nagyon érdekes tatár és csuvas eredetű szóra bukkan-tam. A cirillbetűs kiadványok, — a kellő óvatosságról soha meg nem feledkezve — bizony, rendkívül értékesek a nyelvtudomány számára — addig, míg a nyelvrokonainkhoz vezető utak sorompóit fel nem nyitják a tanulni és tudni vágyók előtt.

Annak bizonyításául, hogy a cirillbetűs könyvek is felhasználhatók, megkísérlem a könyveimben talált adatok alapján két moksamordvin szónak, a tagadó *af* és *aš*-nak magyarázataát.

E két szót legutóbb KLEMM magyarázta. Szerinte az *af* az *a*- (vö. mdE. *a*, *at*) tagadó igéből való fgr. $*-p \sim *-β$ (mdM. *-f*) deverbális névszóképzővel (NyK. XLVIII, 386). Az *aš* pedig szerinte $*a-ašt-k$ -ből való, vö. mdE. *aštoms* 'leben, sein, sich befinden', s a $*-k$ végzet a fgr. $*-k \sim *-γ$ igenévképző folytatója; ugyanilyen keletkezésű KLEMM szerint az *ajáš* (= *aš*) is, hézagöltő *-j*-hanggal (Uo. 399).

Az *ajáš* szóalakkal könnyen végezhetünk. Nemcsak *ajáš* van a mdM.-ban, hanem *ajaf* (= *af*) is: *Tazuft ili ajaf?* 'Egészségesek-e vagy nem?' *Fke latsot ili ajaf?* 'Egyformák-e vagy nem?' *Keda ajaf, Bolagakaj, avardan.* 'Hogyne sírnék (tkp. hogyan nem sírck), Bolaga néném'. Ennek az *aj*-nak eredetére világot vetnek a következő kifejezések: *Aj-af, is vatš!* 'Ó nem, nem éhezett!' *Ajaf, sindejst äravi kemoňasta lezdoms.* 'Ó nem, nekik keményen kell segíteniük.' Az *aj* a mdM.-ban indulatszó s jelentése 'ó, jaj': *Aj, narmon, narmon, šatušišaj narmon!* 'Ó madár, madár, kósza madár!'

(Népdal.) *Mes-aj taftama pák af mazi šis?* 'Jaj, miért ilyen nagyon nem szép a nap?' *Ox-aj avakaj, ox-aj tađakaj!* 'Ó jaj, anyám, ó jaj, anyám!' Az *ajaf, ajaš* szók *-j-* hangja tehát nem hézagöltő hang, hanem a két szót így kell elemeznünk: *aj af, aj aš* 'ó (jaj) nem, ó (jaj) nincs.' S ez az *aj* indulatszó éppen úgy hozzátapadt az *af, aš* szókhoz, mint pl. a magyar *jaj* indulatszó is a *veszék* szóhoz (*jajveszék, jajveszékel*).

Ily módon csupán az *af* és *aš* szók eredetét kell megkeresnünk. Alapszavuk kétségtelenül az *a-* (mdE. *a*) tagadó szó. Merészségnek tartom azt állítani, hogy ez a tagadó szó ige, hiszen sem PAASONEN Chrestomathiájában, sem JEVSZEJJEV nyelvtanában nem találok adatot arra, hogy ez az *a-* (*a*) tagadó szó igei személyragokat kapna.

Mínt hogy az *a-* (*a*) nem ige, az *af -f* végzete sem lehet deverbális névszóképző. Az *-f* elemet tehát másképen kell magyaráznunk.

A mdM. *f'k'ε* 'egy' számnév *-k'ε* végzete képző, mégpedig minden bizonnyal kicsinyítő képző. Ez a *f'*- illetve a palatális *-k'ε* képző nélkül *f-* alapszó igen gyakran előfordul más szóval egybeejtve és egybeírva. Pl. *flanks* (постоянно¹⁾) 'állandóan' < *f'k'ε lanks* 'egy felületre': *Ate, konañ flanks seredixt pejnza*. 'Egy öreg, akinek állandóan fájnak a fogai'. | *flatsa* (одинаково, однообразно) 'egyformán' < *f'k'ε latsa* 'egy módon': *Af flatsa azsaž ša vajgalkst* 'nem egyformán mondják ki ezt a hangot'. | *fulu* (valda) 'mindig' < *f'k'ε alu* 'egy aljra, egy alapra': *Karmañderej fulu mokšáržan rabotnekneñ noldama, to . . .* 'Ha mindig a mordvin munkásokat fogja átbocsátani, akkor . . .' | *fastsa* (marsa) 'együtt' < *f'k'ε vastsa* 'egy helyben': *Kooperatsieš — sitsü fastsa rabotamaš, kiđa lama lomatt rabotaxt fastsa, fkü tev lanksa*. 'A kooperáció — ez együtt munkálkodás, amikor sok ember együtt, egy munkán dolgozik'. És így tovább. Több adatot tudok arra is, hogy 'egymást' a mdM.-ban nemcsak *fkäfkän* (ɔ: *f'k'εf'k'εñ*, tkp. 'egy az egyet'), hanem *fäfkän* (ɔ: *f'εf'k'εñ*) is. 'Egy is' vagy (tagadó szóval) 'egy sem' igen ritkán *fkevok* (ɔ: *f'k'εvâk*), sokkal sűrűbben fordul elő a *fkavok* szóalak. 'Egyenlők, egyformák' nem *f'kat*, hanem *fkat*. Ez adatokból nyilvánvaló, hogy a *f'k'ε* *f'*-je azért palatalizált, mert a palatális *-k'ε* képző van hozzáfűggesztve. Ez a *-k'ε* képző is lehet azon-

¹⁾ Ebben és a következő példákban a zárójelbe tett orosz vagy mdM. szók a szövegek szerzőinek magyarázatai.

ban *-ka*, s mélyhangú szóval összetéve sem *f'*-, hanem csupán *f*-a szó töve. Ha mármost az *af* tagadó szó *-f* elemét ezzel a mdM. 'egy' jelentésű szótóval azonosítjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a mdM. *af* tagadó szó eredeti jelentése 'nem egy' volt. Ezzel a megállapítással nem járunk merőben új úton, hiszen köztudomású, hogy a latin *non* is *ne oinum* 'nem egy'-ből keletkezett, a német *nein* is eredetileg 'nicht eines' jelentésű. (L. KLUGE, EtWb⁷. 329.).

Mint hogy az *aš* (*ajaš*) szóalakra több *aš* (*ajaš*) adatot ismerek, s mint hogy a tagadó igeragozásban *ašəŋ*-féle alakok is vannak, kétségtelen, hogy az *aš* (*ajaš*) végén magashangú magánhangzó volt. Ez a magánhangzó pedig nem lehetett más mint *-i* (hiszen *ašizme*, *ašišť*-féle tagadó igealakokat is nagy számmal tudnék idézni), úgy hogy az *aš* (*ajaš*) eredetileg így hangzott: *a-ši (*aj a-ši). Ez a *ši* pedig azonos a mdM. *ši* 'nap' szóval, melynek azonban tudvalevőleg '-ság, -ség' jelentése is van (*šumbraši* 'egészség', *kudši* 'gazdaság'). Az *aš* (*ajaš*) eredeti jelentése e szerint 'nemség.' Mostmár világos, hogy miért *ašəl* az *aš* mult ideje (tehát névszókhöz járuló *-l* multidő-képzővel) és nem *ašs* vagy *ašəs* (tehát igékhez járuló *-s* multidő-képzővel). Azért, mert az *aš* (*ajaš*) éppen úgy mint az *af* (*ajaf*) olyan összetétel, melynek utótagja névszó.

JUHÁSZ JENŐ.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

Bühler, Karl: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.
Jena, 1934. XII + 434 l.

Mióta a lélektan vette át a végső magyarázó szerepét a nyelvi jelenségek terén, két érdemleges kísérlet történt a nyelvtudomány és a lélektan hasznos együttműködésének megvalósítására: az egyik STEINTHALÉ és PAULÉ, a másik WUNDTÉ. STEINTHAL és PAUL a herbarti lélektan kész elveit alkalmazták nyelvi magyarázataikban, WUNDT viszont olyan lélektani rendszert igyekezett alkotni, amelybe felvette a nyelvi anyagon nyert tapasztalatokat is, és ebben a szélesebb keretben kereste a nyelvi jelenségek lelki rúgóit.

WUNDT óta nagyot fordult a világ, nagyot fejlődött a lélektani kutatás is. Új elvek, új módszerek kerültek elő, és így föltétlenül érdemes meghallgatni a mai pszichológust, mit tud ő mondani a nyelvről, hogy látja ő — tudománya mai szemüvegén át — a nyelvi dolgokat. BÜHLERT meg különösen is érdemes meghallgatni, mert ő olyan pszichológus, akinek érdeklődési körében a nyelv a központi helyet foglalja el.

BÜHLERnek ez a munkája egy három kötetre tervezett sorozat második részét képezi. Az első rész, az *Ausdruckstheorie* még 1933-ban jelent meg, és a nem nyelvi kifejezésre (mimika, kifejező mozgások) vonatkozó elméletek történet-kritikai elemzésével egy általános kifejezéstan alapjait kívánta lerakni. A mostani második rész az emberi nyelvnek mint kifejező eszköznek legsajátosabb funkciójával, az ábrázolással foglalkozik.

Bevezetőül négy elvet kapunk: ezeken nyugszik BÜHLER egész elgondolása. *Az első elv a nyelv organon-modelljét állítja föl.* Ez a modell közvetlenül HUSSERL *Méditations Cartésiennes*-jére utal, de alapjában már PLATON *Kratylosában* is megtalálható. A nyelvi forgalomban mindig három lényeges mozzanat szerepel: *valaki—valakinek—valamiről*, más szóval a beszélő, a hallgató és az, amiről szó van. A nyelvi tény a beszélő szempontjából *kifejezés*, a hallgató számára *felhívás* és a tárgyra vonatkozólag *ábrázolás*. E szerint a nyelvi ténynek három funkciója lehet: *kifejezési, felhívási és ábrázolási funkciója*. E három közül az ábrázolási funkció a leglényegesebb és legemberibb: az állati „nyelv“

(vö. a hangyák, méhek „beszéd“-ét) nem ábrázol és nem is tud ábrázolni.

A *nyelvi tények jeltermészetűek* — mondja a második elv. A szavak nagy része *tárgyjel*: egy tárgyat vagy tárgyfajtaát képvisel. Vannak olyan szavak is (pl. a mutatószók), amelyek másképp viszonylanak tárgyukhoz, mint a tárgyjelek, de ezek is jeltermészetűek.

A scholasztikusok a jelfogalom *genus proximatum*-át a helyettesítésben (*aliquid stat pro aliquo*) látták. Ahol helyettesítés történik, ott mindig két dolog szerepel: a helyettesítő és helyettesített, s mindig fölmerülhet a kérdés, hogy a helyettesítő milyen tulajdonsága vagy tulajdonságai alapján helyettesít. Ilyenformán a helyettesítőt kétféleképp vizsgálhatjuk: 1. önmagában, helyettesi funkciójától függetlenül; 2. ama tulajdonságai szerint, amelyek a helyettesítés szempontjából fontosak.

Ha a színész Bánk bánt játssza, akkor ő Bánk bán is, meg nem is a mi szemünkben. A színész külső akcenciáit a költő Bánk bánjának szubsztanciájához tartozóknak vesszük. A színész odakölesönzi alakját, mozdulatait, szavajárását a drámaíró alakjának, aki így aztán testet ölt. Ha a színpadon tarkított vászon a nézőben egy táj látszatát kelti, akkor szintén az történik, hogy a vászon odaadja a maga akcenciáit a tájszerűen ábrázolt dolognak. Általában: ha egy dolognak olyan a megalkotottsága, hogy akcenciái nem a természetszerűleg hozzájuk tartozó szubsztanciához, hanem egy más dolog szubsztanciájához kapcsolódnak, akkor a két dolog között helyettesítési viszony van.

Ez a formula GOMPERZÉ, aki a scholasztikusok tanítását felújította, és ezt BÜHLER is elfogadja. Minthogy a nyelvi jel is *helyettesítő*, a nyelvi jelet is kétféleképp vizsgálhatjuk: 1. konkrét tulajdonságaiban, jelentési funkciójától függetlenül; 2. csak ama tulajdonságai szerint, amelyek jelentési funkció szempontjából számottevők. Az elsőre példa a fonetikai, a másikkra a fonológiai vizsgálat.

A nyelvi jel *nem minden* konkrét tulajdonságával vesz részt a jelentési funkcióban, csak *egyes elvonható mozzanatok játszanak szerepet, és csak ezek döntők a jelentésre*. Az elvonható relevanciák elve ez, amelynek felfedezése a fonológia érdeme. Ez az elv teszi lehetővé, hogy a nyelvi jel egyszerre több funkciót lásson el úgy, ahogy azt az organonmodell megkívánja. Ha azt mondjuk: *Esik az eső*, akkor ez a hangsor minden magyarul értőben ugyanannak az időjárási jelenségnek a képét idézi föl. A hanglejtés, amellyel kimondjuk, a felidezés szempontjából teljesen közömbös. A hanglejtésben különféle érzelmi mozzanatok juthatnak kifejezésre, azonban ezek mit sem változtatnak az eső tényén: a mondat ábrázolási értéke ugyanaz marad.

A második elv tehát magyarázza az első, egyúttal azonban igazolja is, mert minden jel a helyettesítetten kívül jeladót és jelvevőt is föltételez.

A harmadik elv azt a kettőséget tárgyalja, amely HUMBOLDT óta állandóan kísért a nyelvtudományban: az *energeia* és az *ergon* kérdését, amely legutóbb SAUSSURE *langue—parole* megkülönböztetésében jutott szóhoz. BÜHLER szerint ez a kettős megkülönböztetés nem elégséges. A nyelven belül különbséget kell tennünk a *nyelvmű* (Sprachwerk) és *nyelvalakulat* (Sprachgebilde), a beszédben pedig a *beszédcselekvés* (Sprechhandlung) és *beszédaktus* (Sprechakt) között.

Minden konkrét beszéd cselekvés. Egy adott helyzetben az ember vagy a kezével nyúl hozzá a megfogható tárgyakhoz és teszi velük ezt vagy azt, vagy pedig beszél. Mindkét cselekvés célra irányul, valamire, amit el akarunk érni. Mint minden cselekvésnek, a beszédnek is van produktuma, de ez még nem nyelvmű. Hogy a különbséget lássuk, Aristoteles *praxis* és *poesis* megkülönböztetésére kell gondolnunk. A gyermek játékaiban mindig ugyanaz a téma szerepel: azt csinálni, amit a felnőttek csinálnak. A *praxis*-játékokban azonban csak futólag és csak szimbolikusan van meg, hogy mi is kellene lennie az illető cselekvésnek. Később a gyermek odajut, hogy cselekvésének eredményét látni akarja és értékelné tudja. Poezist játszik: a készre irányított tekintete már előre befolyásolja cselekvését és nem hagyja nyugodni, míg a készlet létre nem hozta.

Ugyanígy a nyelven alkotólag beszélő is másképp beszél, mint a praktikusán beszélő. Vannak helyzetek, amikor a pillanat problémáját kell megoldanunk *beszédcselekvésekkel*, máskor viszont egy adott tartalom egyenértékű nyelvi megfogalmazását kell megcsinálnunk, vagyis *nyelvművet* kell alkotnunk. A nyelvmű független akar lenni alkotójától és attól az alkalomtól, amely szülte. Természetesen az is produktum, ha valamit mondunk. A gyermek *praxis*-játékainak is van produktuma: az a papíresomó és egyéb hulladék, amely a játék után a szoba padlóján hever. A *poesis*-játék nyomát építmények jelzik. A beszédben is vannak mondathulladékok és mondattörödékek, azonban ezek egészen más produktumok, mint pl. a helyzetből kiemelt mondat, amely már elemi nyelvmű. Nyelvmű aztán minden tudatos nyelvi alkotás, kezdve attól, amikor a gyermeknek először sikerül megfogalmaznia nyelvileg egy élményt, egészen a legmagasabbrendű nyelvi alkotásokig.

A *nyelvalakulat* nagyjából az, amit SAUSSURE „*langue*“ néven tárgyal. Ami az *acc. c. inf.*-ről a latin nyelvtanokban olvasható, az nem egy beszédcselekvési mozzanatra vonatkozik. Azt, hogy a *Carthaginem esse delendam* a római szenátusban egyszer — sőt valószínűleg többször is — elhangzott, tudja minden grammatikus, a grammatika azonban nem vesz róla tudomást, mert a grammatikát ez nem érdekli. Annál inkább érdekli maga az alakulat.

A *beszédaktusról* HUSSERL (*Logische Untersuchungen*) alapján szól BÜHLER. HUSSERL szerint különbséget kell tennünk a nyelvi jel jelentése és a tárgyi vonatkozás között. A szó ugyanabban a jelentésben különböző tárgyra vonatkozhat, és különböző jelentések is vonatkozhatnak ugyanarra a tárgyra. Az *ein Pferd* kifejezésnek, bármilyen beszédösszefüggésben fordul is elő, mindig ugyanaz a jelentése. Ha azonban egyszer azt mondjuk: *Bucephalus ist ein Pferd*, másszor meg: *dieser Karrengaul ist ein Pferd*, rögtön látnivaló, hogy a tárgyi vonatkozás a két esetben nem ugyanaz. Viszont a *das gleichseitige Dreieck* és *das gleichwinklige Dreieck* kifejezéseknek különböző a jelentésük, de ugyanarra a tárgyra vonatkoznak.

Ezt másképp fogalmazva úgy is mondhatjuk, hogy különbség van jelentés és jelentésintenció között. Ez a szó: *ló*, jelenthet egyedet is, fajtát is, ami természetesen nem mindegy. Hogy a beszélő melyik jelentésben használja a szót, az kizárólag intenciójától függ. Ezt az intenciót mi csak a beszédösszefüggésből vagy a beszédhelyzetből állapíthatjuk meg. Mit jelent ez? Azt, hogy mi képesek vagyunk e tényezők segítségével bepillantani a beszélő belső koncepciójába, de egyúttal azt is, hogy a beszélő a szavaknak pontosabb és határozottabb értelmet tud kölcsönözni, mint a nyelv legjobb ismerője az illető szóról elszigetelt helyzetben megállapítani képes.

A beszédben tehát ilyen értelemadó aktusok (*sinnverleihende Akte*) történnek, s így a beszédet magasabb fokon — szemben azzal, hogy cselekvés — aktusként is vizsgálhatjuk.

A *negyedik elv* azt tanítja, hogy a nyelv szimbólumok és mezők kétosztályos rendszere. Hogy a nyelv kétosztályos berendezkedését megérthessük, lássunk előbb egy egyosztályos jelrendszert. Ilyen pl. a tengerészek zászlónyelve a drótnélküli távirás előtti időkből. Nemzetközi egyezmények szabályozták annak idején a zászlók segítségével történő jeladásokat. Az egyik ilyen zászlónyelv három mértani alak (három- és négyszögű zászló, köralakú zászló) felhasználásán alapult. E három alapalak különböző kombinációi ilyeneket jelentettek:

- ○ △ = Van részünkre távirata vagy hirtel?
- □ △ = Igen.
- △ △ = Nem.

A zászlóalakon kívül a sorrend is szerepet játszott, és ezért meg volt határozva, hogy vízszintes leadásoknál minden jelegyüttes balról jobbra, függőleges leadásoknál pedig felülről lefelé olvasandó. Az egyes elemek magukban nem jelentettek semmit, csak arra szolgáltak, hogy megkülönböztetői, ismertetőjelei legyenek az egyes elemcsoportoknak. Úgy viselkedtek tehát, mint a fonémák. Ezzel szemben csak a zászló-mondatoknak volt jelentésük. Természetesen e zászló-mondatok

nem voltak nyelvi értelemben vett mondatok: nem voltak tagolva, legalább is a jeladás elemi tagoltságának semmi köze nem volt az értelem tagoltságához. Csak globálisan jelentettek valamit.

Az ilyen globális szimbolumokkal dolgozó jelrendszer tudományos feldolgozására elegendő két fejezet: az egyiknek a jeladások felépítésével, a másiknak felhasználásukkal kell foglalkoznia, és máris kész a zászlónyelv grammatikája.

Érdekes, hogy a gyermek nyelvi fejlődésében van egy korszak, amikor — mint mondani szokták — egyszavas mondatokban beszél. Ezek a globális közlések egészen olyanok, mint a zászlónyelv jeladásai: sem nem szavak, sem nem mondatok a felnőttek nyelvéhez viszonyítva. Mintegy háromnegyed évig tart ez az állapot, és csak azután tér át a gyermek arra a kétosztályos rendszerre, amely a felnőttek nyelvében jelentkezik. A felnőttek nyelve ugyanis már minden ábrázolást két lépésben csinál meg: szavakkal és mondat szerkesztéssel. Az egyik lépés az ábrázolandó világot darabokra (tárgyakra, folyamatokra, elvont mozzanatokra) szabdalja, és mindegyikhez egy jelet rendel. A másik lépés ugyanannak az ábrázolandó világnak bizonyos viszonyok szerint való átszerkesztéséhez ad jelszerű eszközöket és lehetőségeket. Itt tehát két dolog van, a nyelvi alakulatoknak két külön osztálya, amelyet sohasem szabad szem elől tévesztenünk.

Az ilyen kétosztályos jelrendszer más tudományos feldolgozást is kíván, mint a zászlónyelv. A hangtant még csak össze lehet hasonlítani a zászlónyelv code-jának első fejezetével, amely a jeladások felépítését tárgyalja az elemekből, de a szókészlet és a mondat szerkesztés két külön fejezetet kíván, s ezek nemcsak egymástól térnek el, hanem a code második fejezetétől is, amellyel nem is szabad összevetnünk.

Az a tény, hogy a mondat adja meg a szó pontos és teljes értelmét, a XIX. század nyelvészeit és pszichológusait olyan kijelentésekre csábította, amelyek nem igazolhatók. Egyesek azt mondták: először volt a mondat és csak a mondat, nem a szó; csak a mondat az egyetlen igaz, megfogható értelmi egysége a beszédnek. Ezekben az állításokban van némi igazság is, de ha ezekkel azt akarná valaki mondani, hogy a nyelv — abban az állapotában, ahogy mi ismerjük — egyszosztályos jelrendszer, akkor azt mint tévedést föltétlenül vissza kell utasítanunk. Sem a mondat nem előzhette meg a szót, sem a szó a mondatot, mert ezek egymást feltételező tényezői ugyanannak a (talán más előzményből fejlődött) nyelvállapotnak.

Sokféle egyszosztályos nyelvet gondolhatunk ki, de olyant nem, amelyben mondatok volnának szavak nélkül, vagy szavak mondatváz nélkül. A mondatváz szavak nélkül olyan, mint egy alapnélküli relá-

ció. És amennyire igaz, hogy a szavak pontos jelentését a mondatváz szabja meg bizonyos fokig, olyannyira igaz az is, hogy a szavak is bizonyos fokig meghatározzák a mondatváz értelmét. A latin genitivus vagy accusativus rendkívül sokféle funkcióval bíró eset. Hogy egy konkrét esetben melyik funkció szerepel a sok közül, azt legtöbbször csak a mondatban szereplő szavak árulják el.

* * *

Az említett négy elv nem alkot szoros és zárt egészet. Nem jelenti azt, hogy nem volnának más elvek is, amelyeket a nyelvész haszonnal ne használhatna. Ez a négy csak a legfontosabbak közül való. Különösen fontos a negyedik elv, mert aki a nyelv kétoosztályúságát tagadja, az — BÜHLER szerint — a nyelv legalapvetőbb szerkezeti sajátosságát nem ismeri. A régi grammatikusok tanítása ezen a dualisztikus felfogáson alapult, s csak újabban akadtak hirdetői (BRUGMANN, WUNDT és kortársaik) a monisztikus felfogásnak, amely a mondatot tette meg kizárólagos egységnek.

Az elv fontosságának megfelelően BÜHLER könyvének további fejezeteit főleg e kettősség tanulmányozásának szenteli.

Mint hogy a nyelvben az ábrázolási funkció — mint említettük — egészen rendkívüli jelentőségű, tanácsosnak látszik a nyelvi ábrázolást másfajta ábrázolásokkal összevetni. Ilyesmivel már LESSING is megpróbálkozott. Ő a költészetet és festészetet hasonlította össze, és — bár nem nyelvi, hanem esztétikai szempontból csinálta összehasonlítását — az mégis kiderült, hogy Horatius előírása, az *ut pictura poesis*, a nyelvi és festési ábrázoló eszközök szerkezeti különbségén csődöt mond. A nyelv nem fest, még annyira sem, mint az eszközei megengednék. A nyelv szimbolizál. A szavak nagyrésze *tárgyszimbólum* (vö. a nevezőszókat), amelyeknek éppúgy szükségük van egy környező *mezőre*, mint a festő színeinek.

A mező fogalma a színelméletből való. HERING iskolája mutatta ki annakidején, hogy a színfolt hatását jelentős mértékben befolyásolja a színfoltot körülvevő mező, és a színfolt is nagyban befolyásolja a körülötte fekvő mező színhatását. E kölcsönhatás nemcsak a színeknél érvényesül, hanem mindazoknál a jelenségeknél is, amelyek az alaklélektan körébe vágnak. Természetesen a nyelvi jelenségek sem képeznek kivételt.

Hogy a mező mibenlétét megértsük, gondoljunk a zenész kottalapjára, vagy a geográfus beiratlan vaktérképére. A kottairónak hangjegyei (egész-, fél-, negyedhang stb.) és szünetjelei vannak: ezek képezik ábrázoló alkalmatosságának „szókészletét“. A geográfusnak egyez-

ményes jelei vannak a helységekre, folyókra, vasútvonalakra stb. Ezek összességé ugyanaz, mint a nyelvben a szókészlet.

A hangjegyek az ötvonalas kottapapírra beírva mezőbe kerülnek és mezőértéket kapnak: magassági értéket pl. A vaktérképre beírt egyezményes jelek is itt kapják meg sajátos mezőértéküket, a szélességi és hosszúsági körök alkotta mezőben. Csak itt jelent az üres vagy kitöltött köröcske helységet, a kereszt templomot, s csak itt lehet az egyezményes szimbolumokkal jelzett pontok tényleges távolságát meghatározni, irányokat megállapítani stb.

E hasonlatokból természetesen nem szabad azt következtetnünk, hogy a nyelvi mező ugyanolyan, mint a kottapapír vagy a térkép mezeje. Az azonban kétségtelen, hogy aki ábrázolni akar, annak föltétlenül szüksége van mezőre vagy mezőkre. A grafikus ábrázolásnak is van mezeje: a koordináta-rendszer. A színészi ábrázolás mezeje a színpad. Aki nyelvilag akar ábrázolni, az sem lehet meg mező nélkül.

A hasonlatokból azonban más is következik. Az t. i., hogy a szimbolumértékek a mezőtől idegenek, elütők. A templom egyezményes jelével kifejezett érték más, mint a térképmező segítségével kifejezhető érték: ezt a szimbolumértéket a mező nem tudja kifejezni vagy pótolni, legfeljebb csak kiegészíteni tudja más, helyzeti értékkel vagy értékekkel. A kottapapír vonalrendszere sem tudja pótolni a hangjegy szimbolumértékét, az időtartamot: ez független a mezőtől. Ugyanílyen független és a mezőtől idegen valamit hoz a szó is: a saját szimbolumértékét.

Ez azonban csak egy negatív tény. A pozitívum az, hogy a szimbolumoknak — mint a hasonlat is mutatja — *mezőképeseeknek* kell lenniök. A hangjegyeket nem írhatom be a térképbe, a földrajzi egyezményes jeleket nem vehetem kottapapírra. Megtenni megtehetem, de akkor ábrázolás nem jön létre. A hangjegy csak a kottapapíron mezőképes, az egyezményes jel pedig csak a térképen. A szavaknak is mezőképeseeknek kell lenniök, vagyis olyanoknak, hogy át tudják venni a nyelvi mező sajátos értékeit.

A szimbolum és a mező egymást kölcsönösen feltételezik: nemcsak a szimbolumoknak van szükségük mezőre, hanem a mezőnek is szimbolumokra, különben ábrázolás nem lehetséges.

Kérdés mármost, mi szerepel a nyelvben mezőként?

A legfontosabb nyelvi mező a szövegösszefüggés, a kontextus. Az egyedi nyelvi tény más nyelvi tények társaságában jelenik meg, és ez a kapcsolat mezőként hat, mezőként viselkedik.

A kontextusnak több tényezője lehet. Elsőben is az *anyagi tényező*-ről kell szót ejtenünk. A szavak különböző anyagi körökbe vezetnek az embert. A *rettek* szó hallatára az evésre, vagy a kertre gondolunk,

másra, mint a *tenger* szónál. Ha egy összefüggő szöveget értelmetlen szóhalmazra törünk szét, az összefüggésüktől megfosztott szavak megőrzik anyagi körüket, és ennek a segítségével vissza is tudjuk állítani az eredeti szöveget.

A másik kontextustényező a *szófajta*. Az egyik szófajta tagjai szinte keresik egy másik szófajta tagjaival való kapcsolatukat. A határozószó keresi az igéjét, a melléknév a főnevét és így tovább. Könnyen el lehet képzelni egy olyan nyelvet, amelynek nincs is több kontextusi tényezője, mint az anyag és a szófajta. Viszont az is lehetséges, hogy egyes nyelvekben a szófajtat más tényezők fölszögessé tehetik. Ilyen tényezők ugyanis még a *sorrend* (szórend), a *zenei* (hangsúly, hanglejtés, tempo, szünet) és a *fonématis* (formaszók: prae- és postpositiók; formaszótagok: prae- és suffixumok stb.) *módosítók*.

Ezzel azután végére is értünk felsorolásunknak, mert az említettek kivül más kontextusi tényező — az eddig ismert nyelvek tanúsága szerint — nincsen.

A kontextus azonban nem az egyetlen nyelvi mező. Vannak esetek, amikor a nyelvi tény egészen vagy majdnem egészen kontextus nélkül jelenik meg, mégis kifogástalanul ellátja funkcióját. Ilyenkor is van mezeje, de ez nem a kontextus nyújtotta szimbolum mező. Két csoportját különböztethetjük meg ezeknek az eseteknek.

Az egyik az *empracticus* nevezések csoportja. A villamoson csak annyit mondunk a kalauznak: *Átszállót*. A színházi pénztárnál is elég, ha azt mondjuk: *Zsöllye hatodik sor*. A helyzet olyan, hogy nem kell teljes mondatot mondanunk, csak a többféle, de egyébként ismert lehetőség közül választunk egyet, és ezt egy szóval vagy szókapcsolattal is tudtára adhatjuk annak, akit illet. Az ilyen nevezések a mindennapi nyelvben rendkívül gyakoriak.

A nyelvészek közül igen sokan úgy okoskodtak, hogy ilyenkor mondattörredékekkel van dolgunk, olyan szavakkal vagy szócsoportokkal, amelyek mondatból váltak ki, mert hisz még a helyüket is meg lehet állapítani egy teljes mondat keretében, ha megfelelően kiegészítjük őket (pl. *Kérek egy átszállót!*). Mit jelent azonban ez? Csak azt, hogy e szavak, illetőleg szócsoportok teljes mondatban *is* állhatnak, mint ahogy igen gyakran állanak is. Hogy teljes mondattá lehet kiegészíteni őket, nem bizonyít semmit, mert az ügyes nyelvi interpretátor a néma történéshez is tud szöveget keríteni. Ha a villamoson kezemet nyújtom a kalauz felé, ujjaim közt tartva a pénzt, akkor ez a néma mozdulat is azt „mondja“ a kalauznak: *Kérek egy jegyet*, pedig egy árva szót sem szóltam. Más azonban a mozdulat, és más a nyelvi kifejezés. Azt pedig egyáltalán nem lehet bizonyítani, hogy az *empracticus* nevezés

a hozzája gondolt mondatkeret nélkül nem működhet egyértelmű jelként a nyelvi érintkezésben.

Az ember beszélő, de nem fecsegő lény. Ahol egy diakritikus szójel a helyzetbe beágyazva félreérthetetlenül elegendő, ott nem keritünk köréje udvart más nyelvi tényekből. Hogy a színházpénztárnál megjelenő ember színházjegyet akar, az már abból is nyilvánvaló, hogy ott megjelenik, csak az a kérdés, hogy milyent. Ennek eldöntésére elég egy szócsoport, amely a többértelműséget kizárja. Kimondja és máris rendben van minden. Ezt nevezzük a nyelvi jelek *empracticus* használatának.

Más az eset, ha a kontextus nélküli szó fizikailag együtt szerepel azzal, amit megnevez, vagy amivel valamiféle vonatkozásban van. Ide tartoznak a *márkanevek* az árukon, *helynevek* a jelzőtáblákon, *könyv- és fejezetcímek*, *feliratok* stb. Ezek szintén állhatnak szövegben is, de ez most minket nem érdekel. Ha a borosüveg címkéjén ez áll: *Tokaji aszú*, akkor ez a szókapcsolat nem az esetleg köréje szerkeszthető kontextusból (*Ebben a palackban tokaji aszúbor van*) nyeri jelentését, hanem a *symphysicus* mezőből.

Az *empracticus* és *symphysicus* nevezésekkel tulajdonkép már át is tértünk a másik mezőre, amely a nyelvben a szimbolum mező (vö. szövegösszefüggés) mellett fontos szerepet játszik: a *mutató mezőre*. A nyelvben ugyanis kétféle mező van mindig és mindenütt: szimbolum mező és mutató mező. Ennek megfelelően a szavaknak is két nagy csoportja van: 1. *nevezőszók* — ezek szimbolumok, amelyek jelentésbeli kiegészülésüket a nyelvi szimbolum mezőből merítik (de vö. az *empracticus* és *symphysicus* nevezéseket); 2. *mutatószók* — ezek jeladások (Signale), amelyek jelentését a mutató mező tölti ki rendszerint.

Egyesek a mutatószókat tartják a nyelv legősibb szavainak, mások pedig a nevező funkcióval bírókat gondolják régebbieknek. A mutató elsőbbségét könnyű elképzelni, a baj csak ott van, hogy a nevezést nem lehet belőle levezetni. A mutató és nevezés ugyanis két egymástól független funkció.

Ha egy adott helyzetben azt mondom: *Ez a kalap az enyém*, akkor az *ez* csak akkor lesz teljes és határozott értelmű, ha mutató mozdulattal kísérem. A sötétben elhangzó *Hol vagy?* kérdésre valaki azt válaszolja: *Itt*. Ez a szó nem nevezi meg a helyet, ahol az illető áll, de a hangforrás felé fordulva kapunk egy irányt, amerre kereshetjük. Ilyenkor a hang éppolyan irányjelző, mint a nyíl az útjelző táblán. Bezárt ajtón kopogtatnak. Hangosan kiszólunk: *Ki az?* A válasz nagyon gyakran csak ennyi: *Én!* Az illető, aki ezt mondja, nem nevezi meg magát, arra számít azonban, hogy hangjának egyéni csengéséből is kitaláljuk, hogy ki jön. Hangjának egyéni színével mutat mintegy magára.

Az *én, itt, ez* ilyen esetekben tiszta mutatószók. Ezek nem olyanok, mint a nevezőszók. Nem jelentenek határozott valamit, jelentésük esetről-esetre változik a szerint, hogy milyen tartalommal tölti meg őket a körülöttük lévő mutató mező. A mutatószóknak ez a tulajdonsága okozta azt az ellenszenvet, amely irányukban támadt egyes filozófusoknál. Kerülni igyekeztek őket, sőt voltak olyanok is, akik kiirtásukat követelték. Érthetetlen ez az ellenszenv — mondja BÜHLER —, mert hol a törvény, amely azt parancsolja, hogy a nyelvi érintkezés csak nevezéssel történhet? Ilyenről nem tudunk, viszont azt tudjuk, hogy minden ismert nyelvben van mutatószó, legalább is olyan, mint az *ez*. A mindennapi nyelv természetesen többször használja őket, mint a tudományok nyelve, de ennek megvan a nyitja. A mutatószóknak az a szerepük, hogy irányítsák a beszédpartnert. Felhívják a figyelmet, segítik és megkönnyítik tájékozódását, tehát a beszédforgalom gyors és lehetőleg tévedésmentes lebonyolítását szolgálják. Akik azt szeretnék, hogy a mutatószók is olyanok legyenek, mint a nevezőszók, lehetetlent kívánnak. Nem lehet minden nyelvi jel szimbólum, a nyelvi érintkezésben jeladásokra is szükség van, és ezektől nem lehet ugyanazt követelni, amit a szimbólumoktól. A mutatószók jeladások: ez az eredeti funkciójuk.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mutatószóknak más funkciójuk ne lehetne. Nevező funkciót is teljesíthetnek (vö. *én* mint névmás), mert hiszen e szók — a mellett, hogy jeladások — szimbólumok is. Az *én*-nek magában is van jelentése: jelenti a mindenkori beszélőt. Az ellenkező esetre is tudunk példát, arra, hogy a nevezőszók mutató funkciót látnak el. Az egyik indián nyelvben pl. a *fej* szó a. m. 'fölött', a *száj* 'szemben', a *láb* 'alatt' stb. Itt a fordítottja történt a pronomének keletkezésének: nem mutatószók lettek nevezőkké, hanem nevezőszók mutatókká. Ha nevet akarnánk adni nekik, talán *prodemonstrativum*-oknak nevezhetnők el őket.

Milyen mármost a nyelvi mutató? BÜHLER szerint a nyelvben háromféle mutató lehetséges: *valóságos, képzeleti és anaphoricus mutató*.

A *valóságos* mutatósnál érzékszerveink külső irányítása a lényeg. *Képzeleti* mutatósnál már lelki szemünk, lelki fülünk tájékoztatásáról van szó. Ilyenkor nem támaszkodhatunk a mutató mozdulatra, a hangforrás irányjelző szerepére vagy a hang egyéni tulajdonságaiból nyerhető útbaigazításra, mint a *valóságos* mutatósnál. Segítség azonban itt is van, amely lehetővé teszi a mutatószók működését. Gondoljunk az átképzés különféle lehetőségeire. Képzeletünkben át tudjuk helyezni magunkat a távollevőhöz (hasonlattal szólva: Mohamed elmegy a hegyhez), vagy a távollevőt képzeletileg magunkhoz közel hozhatjuk (a hegy Mohamedhez), de akár ezt csináljuk, akár azt, vagy a kettőt össze-

kötve, mindig be tudjuk állítani a képzelt tárgyat egy koordináta-rendszerbe, amely tájékozódásunkat megkönnyíti. S ha ez megtörténik, akkor a mutatószóknak már van mezejük, amely jelentésüket meghatározza.

A legérdekesebb nyelvi mutató az *anaphora*, amikor a beszédben vagy írásban az imént tárgyalt vagy mindjárt tárgyalandó dolgokra mutatók rá mutatószók segítségével. Ilyenkor a jeladó és jelvevő az alakuló szöveget egészen tekinti, amelynek részeire előre is, vissza is utalhat. Tehát megtörténik az a különleges eset, hogy a kontextus, vagyis a nyelvi szimbólum mező mutató mezővé válik. Ez a mutató mezővé vált kontextus nem egy új nyelvi mező, hanem csak a mutató mező egyik sajátos változata.

Mert — ismételjük — a nyelvben csak két mező van: szimbólum mező és mutató mező. Minden egyes nyelvi tény e kettőből meríti jelentésbeli kiegészülését, pongyolán szólva: a szövegösszefüggésből és a helyzetből.

* * *

Ha elfogadjuk, hogy különbség van a szó — amely a tárgyat megnevezi vagy mutatja — és a mező között, amely egy tényállást vázol föl, önkénytelenül is felmerül a kérdés, nincs-e még más megkülönböztetendő a nyelvben e kettőn kívül. A felelet: nincs. A szó és a mondat viszonya egyedülálló a nyelvben, azonban az egyikből is, másból is kiindulva érdekes jelenségekkel találkozhatunk. Az egyik oldalon — a szavakból kiindulva — foglalkozhatunk a fonémek kérdésével, a másik oldalon a mondatkapcsolatok kérdéséhez juthatunk el.

BÜHLER behatóan tárgyalja a fonémek kérdését, a fonétika és fonológia viszonyát, a szótag-elméleteket, de e részletek ismertetésére most nem térhetünk ki. Már úgyis hosszúra nyúlik beszámolónk, tehát csak a leglényegesebb pontokra szorítkozhatunk: a szó és a mondat problémáira.

A szavak terén — mint láttuk — különösen a nevező- és mutatószók elválasztását sürgeti BÜHLER. E két csoporton kívül azonban más szavak is vannak szerinte a nyelvben. Itt vannak az *indulatszók*. Ezek nem nevezőszók, és a mutatószók közé sem lehet őket besorolni. Az indulatszók csak az *empracticus* mezőben vannak igazán otthon. Azután itt vannak az *igen, nem-félék*, amelyek rendszerint mondatfunkciót végeznek. A nyelvészek ezeket is rendszeren a nevezőszók egyik vagy másik csoportjába szokták beosztani, pedig nyilván külön elbánást igényelnek.

Ami a nevezőszók fajait illeti, BÜHLERnek az a nézete, hogy ezt a kérdést a mezőértékek szempontjából kell tárgyalni. Az *amare* igénéll

rögtön két kérdés tolul ajkunkra: *ki? kit?* A scholasztikusok ezt úgy mondták, hogy az *amare* két konnotációt tartalmaz. A modern logika fogalmazásában azt mondjuk, hogy az *amare* mezejéhez két üres hely tartozik, amelyet nem tölthet be akármilyen, csak meghatározott fajtájú szó. Az *albus* melléknévnek csak egy üres helye van, és erre is csak bizonyos fajtájú szó kerülhet. A részleteket egy-egy nyelvben könnyen megállapíthatjuk, az általános kérdésre azonban, hogy milyen szófajták vannak egyáltalán, csak akkor tudunk majd válaszolni, ha megismerjük a szimbolum mezők összes lehetséges változatait a világ valamennyi nyelvében.

Ezek azonban megint csak részletek, a főkérdés: mi is hát a szó? MEILLET definíciójában („un mot est défini par l'association d'un sens donné à un ensemble donné de sons susceptible d'un emploi grammatical donné”) — BÜHLER szerint — minden együtt van, amire szükségünk lehet, csak pontosabban kell értelmeznünk a dolgokat. Az „emploi grammatical“-on a mezőképesség értendő, amelyről már szóltunk. Az „ensemble de sons“-nál csak fonémveretű hangsorokra szabad gondolnunk. Artikulálatlan kiáltások és olyan hangutánzó jellegű hangcsoportok, amelyek nem artikulált hangokból állanak, nem szavak. A szótagok ugyan fonémveretűek, de mivel nincs jelentésük, nem tekinthetők szavaknak. Az „association“-t pedig tévedések elkerülése végett el kell ejtenünk. A meghatározásban tehát két fontos mozzanatnak kell helyet kapnia, annak, hogy a szó fonémveretű, és hogy mezőképes. Az utóbbi egyúttal azt is magában foglalja, hogy a szó jel, és mint ilyen jelentéssel is bír. Tehát: *a szó fonémveretű mezőképes jele a nyelvnek.* Ez nemcsak az egyszerű szavakra áll, hanem az összetettekre is.

Az összetételek kérdése egyébként nagyon bonyolult probléma. A régi tanítást, amelyből az összetétel nevét is kapta, újabban többen kikezdték, főleg olyanok, akik a szó és a mondat éles elválaszthatóságát tagadják. Az újítók szerint az összetétel nem szó, hanem egy mondatrészlet, sőt gyakran egy mikromondat, beépítve egy nagyobb mondategységbe. A régi tanítást PAUL igyekezett megvédeni, és e tekintetben BÜHLER is PAUL-hoz csatlakozik. Utal arra, hogy az összetétel mindig *attributív* jellegű, legalább is a nyelv szempontjából, még akkor is, ha a beszéd *predikatív* szereppel ruházza is fel néha. Kétségtelen tény, hogy az összetételeken belül sokszor olyan mozzanatok jelentkeznek, amelyek szintaktikai jellegűek. Ha pl. egy cselekvő igéből és egy névszóból összetett szót csinálunk, akkor a névszó tárgyasetbe juthat (pl. *Schuhmacher*). Azonban az így előforduló tárgyasetnek semmi köze a mondatmező tárgyasetéhez: az összetételben akár birtokoset is állhatna helyette.

BÜHLER sorra veszi ezután az összetételek jelentési sajátosságait —

különösen érdekes az, amit az összetett szók összegfelettségéről (Übersummativität) és összegalattiságáról (Untersummativität) mond — majd áttér a szintaxisra és a mondatproblémára.

A szintaxis tekintetében BÜHLER az ú. n. negatív mondattani irány híve. Szerinte a grammatika olyan tudomány, amelynek csupán formákkal van dolga. A szintaxisban is csak a mondatformákkal és nem konkrét mondatokkal. A konkrét mondatok csak arra valók, hogy leolvashassuk róluk a tárgyalt vagy tárgyalandó formákat. Mindez természetesen következik BÜHLER mező-elméletéből, de nem jelenti azt, hogy a mondatprobléma elől kitérne. Nem, bátran belenyúl ebbe a darázs-fészekbe is, mégpedig ott, ahol a legbiztosabb kiindulás ígérkezik: RIES-nél. BÜHLER jól látja a mondat meghatározásának nehézségeit, de arra is utal, hogy konkrét esetben mindenki tudja, mi a mondat. Néha persze nem olyan egyszerű a dolog. Egyesek ugyanis egy bizonyos összefüggésben kimondott *hm*-öt is hajlandók mondatnak tekinteni, mások viszont ragaszkodnak ahhoz, hogy a mondatnak kettős tagolásúnak kell lennie. RIES elveti a kéttagságot és csak a grammatikai formáltságához ragaszkodik, azután pedig megcsinálja mondattanát, mégpedig úgy, hogy a teljes mondat palotája köré egy sereg idegen telepeket telepít: mondatpótlókat, mondatföredékeket, mondatzókat stb. BÜHLER szerint ez helytelen. A mondatok tanát nem szabad a beszédnyelvészettől (linguistique de parole) egyik fejezetévé sülyeszteni. A nyelvi forgalomban sok minden szerepel, ami egyenértékűnek látszik és a funkció szempontjából egyenértékű is. Azonban aki ismeri a nyelvi tények empracticus és symphysicus használatát, az a mondat palotája körül elhelyezett idegen telepeket nyugodtan kiürítheti. Ezeket nem lehet és nem szabad a mondatához mérni, még akkor sem, ha ezek a beszédben mondatfunkciót látnak is el. *A teljes mondat mindig egy zárt és betöltött szimbólum mező*: ez az az alap, amelyre a mondatok tanát építeni kell.

Ha a villamoson azt mondom: *Egyenes*, akkor ez az empracticus nevezés a helyzetből meríti értelmét. Viszont ha az újságban azt olvasom: *Forradalom Portugáliában*, akkor ennek a megértéséhez már nincs szükség a helyzet nyújtotta segítségre, legalább is nem oly mértékben, mint az előbb. Itt már csak egy függő vonatkozás van: az idő. Mivel újsághírről van szó, nyilvánvaló, hogy az idő az újság „most“-jára vonatkoztatva értendő. A *Kétszer kettő négy* már az időtől is független.

Ha e példákat nézzük, világosan láthatjuk, hogy az elsőtől a harmadik felé haladva egyre jobban elszakadunk a helyzettől. Ezt az elszakadást figyelve azt is észrevehetjük, hogy minél inkább gyengülnek a szálak, amelyek a kifejezést a helyzethez kötik, annál inkább érvényesül a nyelvi szimbólum mező hatása.

LEONARDO DA VINCI mondja valahol, hogy a festmény sokkal nagyobb önállósággal bír, mint a szobor. A szobornak alkalmas felállítási térre van szüksége és kedvező világítási viszonyokra. A szoborhoz tehát egy olyan mező tartozik, amely két tényezéből áll: térből és világításból. A festményénél más a helyzet. A festő mindkét tekintetben sokkal függetlenebb. Igaz, hogy a festőt ábrázoló eszközének sajátosságai korlátok közé szorítják. A vászon kétkiterjedésű, a harmadik kiterjedést tehát már nem tudja közvetlenül ábrázolni. Természetes fényhatásokra sem igen számíthat. Ezekből a korlátozásokból adódik azonban az ő nagy szabadsága a képzelt térben és a képzelt fényvilágban, mert azzal, hogy teret kénytelen csinálni a festményén, és fényforrásról is magának kell gondoskodnia, egyszerismind függetleníti magát a symphysicus mezőtől, amelytől a szobrász nem tud elszakadni.

Mit jelent azonban ez a függetlenség a másik oldalon? Fokozottabb megkötöttséget. A fényforrás helyét maga választja ki a festő, de ha egyszer már eldöntötte, hogy a fény jobbról balra világítja meg a képet, akkor a festmény minden fény- és árnyértékét ennek kell alárendelnie. Mert csak azok a sötétebb foltok fognak árnyként hatni, amelyek a fényforrás helyzetéhez igazodnak. Amilyen mértékben függetlenedtek tehát a fény- és árnyértékek a symphysicus mezőtől, ugyanolyan mértékben váltak függővé egy másik rendben: a festmény szimbolum mezejében.

Ugyanígy a nyelvénél. Amilyen mértékben függetlenednek a kifejezések a helyzettől, ugyanolyan mértékben erősödik a szimbolum mező hatása. Azonban — és ez nagyon fontos megállapítása BÜHLERnek — bármily nagymérvű legyen is az elszakadás a helyzettől, sohasem teljes: minden mondatban van valami mutató mozzanat, még a logika tiszta fogalmi mondataiban is.

A mondatkapcsolatok (parataxis, hypotaxis) tárgyalása zárja be aztán a könyvet.

* * *

BÜHLER nem nyelvész, de bármely részletkérdéshez szól is hozzá, mindenütt a legjobb anyagra támaszkodik. A nyelvészeti irodalom legmaibb eredményeihez kapcsolódik mondanivalóival, és ez mindig hasznára van, mert megmenti őt az empiria-hiány okozta tévedésektől. A megbízható anyagra rávetíti tiszta szempontjait, és ha nem is minden kérdésben vezet el a döntő igen-ig vagy nem-ig, mindig érezzük, hogy ilyen biztos kézzel csak filozófus tud elemezni és megkülönböztetni.

Könyvének első része, amely a négy alapelvet tárgyalja, már régebről ismeretes. Annakidején a *Kant Studien*-ben jelent meg ez a

rész („Axiomatik der Sprachwissenschaften“), és mostani szövege csak stiláris tekintetben tér el az első fogalmazástól.

Az organon-modell igazolását BÜHLER ugyan csak a harmadik könyvre igéri, de minden igazolástól függetlenül is könnyen belátható, hogy a modell helyesen van felállítva. A második elv maga is ezt a felállítást követeli, az pedig, hogy a nyelvi jelenségek jeltermészetűek, a mai nyelvészet legáltalánosabban elfogadott tételei közé tartozik. A harmadik elvnél említett négyesség elméletileg nagyon érdekes, de a nyelven és beszéden belül megcsinált megkülönböztetések legalább egyelőre nem látszanak olyan elemi fontosságúaknak, mint a nyelv és beszéd megkülönböztetése.

A negyedik elv, amely a nyelv kétosztályos berendezkedését tanítja, áthatja az egész munkát. A nevező- és mutatószók különválasztása a szótanra vonatkozólag alapvető fontosságú. Ugyanilyen jelentős vagy tán még jelentősebb a szimbolum és mutató mezők elkülönítése is. A kettő közül különösen a mutató mező kérdése van minden oldalról megvilágítva. A szimbolum mező már mostohább elbánásban részesült. Főleg a minket oly közelről érdeklő nominális mondatok szimbolum mezejét nem látjuk elég világosan. Ha lehet valamit kifogásolnunk e rendkívüli tudással megírt, páratlanul gazdag munkában, akkor talán ezt az egyet említhetjük csak. De remélhetőleg a harmadik könyv pótolni fogja a mulasztottakat.

LAZICZIUS GYULA.

II.

Kořinek, J. M.: Studie z oblasti onomatopoe. *Přspěvek k otázce indoevropského ablatu.* A prágai Károly-egyetem kiadványsorozatának XXXVI. kötete. Prága, 1934.

A szerző szerint az interjekciókat nem szabad kirekeszteni a nyelvi vizsgálatokból. Bár az artikulált hangalakú interjekciókat nem lehet mindig határozottan elkülöníteni a nem artikuláltaktól, olyankor azonban, amikor a nyelvi jelleg kétségtelenül megállapítható, feltétlenül helye van a nyelvi vizsgálatnak.

Az interjekciókat azonban nem is szabad úgy kezelni, mint a „normális“ nyelvi tényeket, mert synchronikusan és diachronikusan is másképp viselkednek, mint a többi szavak.

Ha a mai nyelvállapotot nézzük, megállapíthatjuk, hogy az interjekciónak minden nyelvben igen gyakran különleges hangalakjuk van. Olyan elemek és elemkapcsolatok jelentkeznek bennük, amelyek egyébként csak ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Ez érthető is, hisz az interjekciók kifejezősége nem kis mértékben függ a bennük

előforduló fonikus elemektől: minél szokatlanabb, minél ritkább az illető elem vagy elemkapcsolat, annál erősebb az expresszív hatás.

Korábban is így lehetett ez, mégpedig nemcsak a történeti korokban, hanem valószínűleg a történetelőttiekben is. Adatunk még a történeti korokra sem igen van, mert ha a ma és a közelmúlt ontja is az interjekciós anyagot, minél messzebbre megyünk vissza az időben, annál inkább gyérül az adat, s így csak feltételezésekre szorítkozhatunk.

A synchronikus különállásnak következménye, hogy az interjekciók hangtörténetileg is eltérőleg viselkednek. Nem vesznek részt a „normális“ hangfejlődésben, vagy nem úgy hajtják végre a hangváltásokat, mint ahogy a többi szavak alapján várnók. Lehetséges azonban az is, hogy a synchronikus különállás éppen a szabályoktól eltérő hangfejlődés következménye.

Mindez elvileg rendben volna, kérdés, mire akarjuk felhasználni ezt az elgondolást? KÖRÍNEK azt szeretné, ha az interjekciók különleges viselkedését szófejtéseinknél is figyelembe vennék. Ha tehát egy olyan hangutánzó vagy hangfestő szó kerül elénk, amely interjekciós eredetű, akkor ne nagyon firtassuk, miért nem szabályos a hangalakja, hanem elégedjünk meg a törvényenkívüliségre való hivatkozással, a szót pedig nyugodtan kebelezzük be etimológiánkba. A germ. *klingslang*-tövet pl. holmi hangtani nehézségek miatt ne válasszuk el a gör. *κλαγγ-*, lat. *clang*-tól. Vagy itt van az idg. *bū(k)*-tő, amely eredetileg interjekció lehetett. Evvel ne csak az ói. *buk-kāra-h* 'Brüllen des Löwen', av. *buxti* 'Heulen', újperzsa *bum* 'Eule', gör. βύας, βύξα 'Uhu', βύζειν 'wie ein Uhu schreien', βύχτης 'heulend', lat. *būbo* 'Uhu', *būbilare* 'bu bu schreien', *būteo* 'eine Falkenart', lit. *būblỹs* 'Rohrdommel', *būb(au)ti* 'dumpf brüllen' szavakat kapcsoljuk össze, hanem az egyh. szl. *bučati* 'dröhnen', or. *bukatb*, *buchatb* 'stossen, schlagen, dass es schallt', szerb *būkati* 'brüllen', bolg. *buh* 'Eule' szavakat is, bár ezek *u*-ja alapnyelvi kettőshangra utal. A szerző úgy gondolja a dolgot, hogy e szláv szavak az interjekciós eredetű szavak törvényenkívülisége folytán nem hajtották végre az idg *u*, *ū* > szláv *z*, *y* változást, hanem megőrizték az alapnyelvi monoftongust mind a mai napig. Hasonlóan magyarázza az ugyan-csak idevont őrm. *buč* 'Eule' zöngés szókezdetét és az ó-svéd *bōla* 'brüllen' egészen szabálytalan hangalakját is.

Aki ilyen állításokat kockáztat meg, az nem lehet tisztában azzal, hogy mit is mond voltaképp. Hisz csak meg kell nézni ezt az állítólag genetikusan összetartozó szócsaládot, a hangtanilag kifogásolható alakok elhagyásával: a meglehetősen laza jelentési hasonlóságon kívül csak egy vékonyka szál tartja össze az egészet, az, hogy a *tó* vagy *tőtöredék* első két eleme szabályos megfelelést mutat. Aki még ezt a szálát is el akarja szakítani, az az összehasonlító nyelvészet legfélítettében

őrzött zsilipjét tépi föl avatatlan kezével, hogy önkényes feltevéseit zúdítsa ránk!

Kořínek mintegy 60—70 ilyen etimológiát csinál, és azután áttér az ablautra, mert ide akar kilyukadni. Szerinte a mennyiségi ablaut és az erősségi hangsúly összefüggése az idg. alapnyelvben nem volt olyan erős, hogy a hangsúlyos szótagokban minden teljes magánhangzó megmaradt vagy megnyúlt volna, a hangsúlytalanokban pedig mindig mennyiségi csökkenés vagy eltűnés következett volna be. Különösen az interjekcióknál lehettek e tekintetben is eltérések. Az ő viszonyuk a hangsúlyhoz már a protoindogermán korban is más lehetett, mint a többi szavaké, s így az ablaut is másképp érvényesülhetett náluk.

Ide már nem is követjük a szerzőt. Ahol feltevések mindig csak újabb feltevéseket szülnek, ott nincs keresnivalónk. Az egyetlen konkrétum, amely az egész elmefuttatást elindítja, az, hogy az interjekcióknak synchronikusan különleges helyzetük van. Hogy ez a különállás történetileg miképp érvényesül, azt előbb gondosan meg kellene vizsgálni. De ha a vizsgálat kiderítené is, hogy az interjekciók és az interjekciós eredetű szavak tényleg másképp fejlődnek, mint a nem interjekciós eredetűek, még akkor sem lenne szabad a „szabályos“ hangfejlődéstől való eltérésüket magyarázó elvvé avatni. Akkor is minden egyes esetet külön kellene kezelniünk, és őrizkedniünk kellene minden messzebbvezető következtetéstől.

Kořínek nem ezt csinálja, hanem dogmává emeli a nem is bizonyított, a történeti adatok hiányossága folytán aligha is bizonyítható törvényenkívüliséget, és ezzel elköveti a legsúlyosabb módszertani hibát, amelyet összehasonlító nyelvész egyáltalán elkövethet.

Őszintén szólva nem is rajta csodálkozunk, hanem a prágai cseh egyetem kitűnő indogermanistáján, Hujeren, aki ezt a könyvet kinyomatásra elfogadta. Az a csekélyke haszon, amely az interjekciókra vonatkozó irodalom összehordásából ered, semmiképp sem igazolja ennek az alapjában elhibázott munkának a megjelentetését.

LAZICZIUS GYULA.

III.

Jelentés Pápay József osztják nyelvi irodalmi hagyatékáról.
A finnugor tudományok pótolhatatlan kárára 1931. június 10-én megdöbbentő hirtelenséggel elhunyt kiváló társunk, PÁPAY JÓZSEF osztják nyelvi irodalmi hagyatékát a M. T. Akadémia elnökségének és a Nyelvtudományi Bizottságnak megbízásából átvizsgálván, bátor vagyok kegyeletes érdeklődéssel és nagy ügyszeretettel végzett leltározó munkám főbb megállapításairól a következő jelentést előterjeszteni.

A M. T. Akadémiának megvételre és közzétételre följánlott hagyaték 25 tele irt füzetből illetőleg kézirati kötetből és 4 darab szótári cédulát tartalmazó dobozból áll.

A hagyatékban :

1. északi-osztják szövegek,
2. északi-osztják nyelvi és tárgyi magyarázatok,
3. északi-osztják szógyűjtemény,
4. északi-osztják nyelvtani anyag és
5. vegyes följegyzések találhatók.

1. Szövegek.

A hagyatékknak terjedelem és tudományos érték tekintetében messze kimagasló zömét az északi-osztjakság területéről való népköltési szövegek alkotják. E szöveganyagot két csoportra kell különítenünk : egyik csoportba soroljuk a REGULTól gyűjtött és PÁPAY JÓZSEFTŐL jórészt földölgozott osztják énekeket, másikba pedig PÁPAYnak az 1898—99. évi Ob-vidéki tanulmányútjáról hozott saját gyűjtéseit.

A) *Regulyana.*

Ismeretes, hogy a halhatatlan emlékü úttörő, REGULY hagyatékában egyebek közt 120 kézirati ívnyi osztják szöveggyűjtemény is maradt, amely egy félszázadon át megfejthetetlennek látszott; azt is tudjuk és mindenkor büszkén hangsúlyozzuk, hogy PÁPAY JÓZSEFnek osztjákföldi tanulmányútján sikerült megtalálnia, helyesebben : hosszas fáradozások, szenvedések árán megszereznie a rejtelmes kincsesláda kulcsát. A megfejtés : a pontos átírás és lefordítás munkáját ott künn, Obdorszkban kezdte (1899. januárjában) és itthon folytatta Pápay. REGULY osztják szövegeinek kb. 1/5 részét — pontosan 25 kézirati ívet — az 1905-ben megjelent *Osztják Népköltési Gyűjteményben* tette közzé. A hátralevő részről (95 kézirati ív) eddigelé annyit tudunk, hogy szintén meg van fejtve és jórészt sajtóra kész állapotban várja a kiadás sorát. — A hagyaték átvizsgálásakor örömmel állapítottam meg, hogy értesülésünk lényegében helyes volt és REGULYnak majdnem 100 éve hozzáférhetetlen osztják anyaga PÁPAY meghálálhatatlan érdeméből kisebb-nagyobb hiányosságokkal a tudomány közkincsévé tehető.

REGULY egyes osztják énekeit a következő állapotban találtam :

1. *Puling aut eri. Nating jach är = Pulşy-awet är. Nätşy-jǵǵ är* 'Obdorszki ének. A Nadym folyó melletti nép éneke'. — 1378 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában található : a) REGULY 16 kézirati

- ívnyi szövegének másolata (XVII. 1—29)¹⁾; *b—c*) PÁPAY fonétikai átírása és a szöveg magyar fordítása (XVII. 1—86). — Az ének nyomdába adható állapotban van.
2. **Leu gudob ar** = *Ley-kutap ar* 'Szoszvaközépi ének' (vogul címe: *Tajt kvätyl eri = Ta'it-kwoŋl eri*). — 2430 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában található: *a*) REGULY 19 kézirati ívnyi szövegének másolata (XVIII. 1—76); *b*) PÁPAY fordítása a szövegnek kb. $\frac{2}{3}$ részéről, fogalmazványban, hézagosan (XVIII. 1—54). — A fonétikai átírás teljesen hiányzik.
3. **Sames vās ar** = *Saməs-vaš ar* 'Szamesz várának éneke' (vogul címe: *Assjäch äter eri = Ās-jāχ āter eri* 'Az obi nép fejedelmének éneke'). — 1570 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában található: *a*) REGULY 12 kézirati ívnyi szövegének másolata (XX. 1—49); *b*) PÁPAY fogalmazványszerű fordítása (XX. 1—49). — A fonétikai átírás teljesen hiányzik.
4. **Uort ar. Sarnyu uort arl** = *Uört ar. Sārni uört aral* 'A Fejedelem éneke. Az Arany-Fejedelem éneke' (vogul címe: *Ater eri = Āter eri*). — 1338 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában található: *a*) REGULY 10 kézirati ívnyi szövegének másolata (XXII. 1—43); *b*) PÁPAY fordítása fogalmazványban, vége felé hézagosan (XXII. 1—44); *c*) fonétikai átírás az 1—657. sorhoz (u. o.). — A 658—1338. sorhoz nincs fonétikai átírás.
5. **Jeli us eri** = *jelü-uaš ar* 'Jeli város éneke'. — 2795 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában (XIX. 1—64) található: *a*) REGULY 18 kézirati ívnyi szövegének másolata; *b*) PÁPAY fonétikai átírása és *c*) PÁPAY magyar fordítása. — Az ének nyomdába adható állapotban van.
6. **Ass pogol eri** = *Ās-pōγäl ar* 'Ob-falvi ének.' — 1071 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában található: *a*) REGULY 7 kézirati ívnyi eredeti kézirata; *b—c*) PÁPAY fonétikai átírása és magyar fordítása (XV. 12—69; ugyanez letisztázva számozatlan ívlapokon a XXIII. k.-ben). — REGULY eredeti kéziratának lemásolása után nyomdába adható.
7. **Urt enmem arl** = *Uört enmem aral* 'A Fejedelemhős fölnövekedésének éneke' (vogul címe: *Āter jānimem eriä = Āter jānimem eryä*). — 966 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában (XXI. k.) található: *a*) REGULY 8 kézirati ívnyi szövegének másolata; *b*) PÁPAY magyar fordítása fogalmazványban. — A szöveg fonétikai átírása hiányzik.
8. **Jeming Ass mui ar** = *jeməγ äs-möyi ar* 'A szentséges Ob görbületének éneke'. — 541 soros hősi ének. — PÁPAY hagyatékában talál-

¹⁾ A zárójelbe foglalt római szám PÁPAY kézirat-kötetét, az arab szám pedig a kötet lapját jelöli.

ható: a) REGULY 3 kézirati ívnyi szövegének eredetije; b—c) PÁPAY fordítása és fonétikai átírása (XV. 70—97; az 1—369. vesszor letisztázva számozatlan ívlapokon a XXIV. k.-ben is). — REGULY eredeti kéziratának lemásolása után nyomdába adható.

Amint ebből a részletes leírásból kitűnik, a REGULY-féle osztják hősi énekek közül egyeseket Pápay teljesen földolgozott, nyomdába adható alakban hagyott hátra, másoknál azonban részben pótolható, részben pótolhatatlan hiányok is vannak. Nem okoz majd különösen nagyobb munkát a kiadás gondozójának, hogy vesszorokra tördelve másolatot készítsen 2 ének REGULY-féle eredeti lejegyzéséről, ellenben szerény véleményem szerint senki sem vállalkozhatik arra, hogy a fordítás hézagait kitöltse és több terjedelmes ének teljesen vagy részben hiányzó pontosabb fonétikai átírását elvégezze. Meg vagyok azonban győződve, hogy a szövegeket mostani hiányos földolgozásukban is ki lehet, sőt ki kell adni, mert nyelv- és néptudományunk megbecsülhetetlen új forrást nyer bennük.

Számításom szerint a 12,089 sornyi REGULY-féle szöveganyag PÁPAY fordításával és átírásával együtt a VöNGy. IV. kötetének beosztása és szedéstükre szerint kb. 526 nyomtatott lapra terjed.

B) Pápay saját szövegei.

PÁPAY JÓZSEF eredeti szöveggyűjteménye meglepően nagy terjedelmű s anyag meg műfaj tekintetében is rendkívül változatos. Vannak nagy számban hosszabb (2000 soros) és rövidebb verses hősi énekek, énektörédek, azután regék, mesék, istenidézõ igék, esküminták, találós kérdések, gyermekjátékok és versikék.

A szöveggyűjtemény legfontosabb darabjai — a sorszámozott kéziratkötetek rendjében haladva — a következők:

1. *lõrg-âyat iõyât âr* 'A bálványhegyfoki utolsó ének' (II. 81—85¹⁾); hősi ének-törédek;
2. *lâr-yâs âr* 'Az áradvány-város éneke' (II. 85—96); hősi ének-törédé;
3. *nâdary-iâx âr* 'A Nadym-melléki nép éneke' (II. 134—259 + III. 260—300); hősi ének-törédé prózában;
4. *lâr-yâs âr* 'Az áradvány-város éneke' (III. 302—446); hősi ének-törédé prózában;
5. *têk-âr* 'Tékfalvi ének' (III. 447—456); 180 sornyi hősi ének-törédé;
6. *âs-mõyû iâx* 'Az Ob hajlásánál lakó nép' (III. 457—472); hősi ének-törédé;

¹⁾ Az ének címe után zárójelbe foglalt római szám a kézirat-kötetet, az arab szám a kötet lapját jelöli.

7. *lörög-āyat* ár I. 'Bálványhegyfoki ének' (IV. 1—56); 1085 soros hősi ének;
8. *lörög-āyat* ár II. 'Bálványhegyfoki ének' (IV. 57—79 + V. 80—139); 1602 soros hősi ének;
9. *iðy'k-uāzəy iāχ* ár 'A jégvárosi nép éneke' (V. 140—178 + VI. 179—213); 1349 soros hősi ének;
10. *ppl-uās* ár 'A magasvári nép éneke' (VI. 214—271 + VII. 272—318); 2082 soros hősi ének;
11. *nādey-iāχ*-ár I. 'A Nadym folyó vidéki nép éneke' (VII. 319—350); 637 sornyi hősi ének-töredék;
12. *nādey-iāχ*-ár II. 'A Nadym folyó vidéki nép éneke' (VII. 351—370 + VIII. 371—403); 1112 soros hősi ének;
13. *lörög-āyat* ár III. 'Bálványhegyfoki ének' (VIII. 404—469 + IX. 470—512); 2219 soros hősi ének;
14. *törəm lābat iāy* 'Az isten hét fia' (X. 46—64); regetöredék;
15. *pājaldī rus-igī iāχ* 'Az orosz kovács fia' (X. 65—69); mesetöredék;
16. *lörög-āyat-nivl* ár *māš sirnā* 'A bálványhegyfoki ének rege gyanánt' (X. 69—70);
17. *A bálványhegyfoki hőst a szárnyas állat elragadja* (X. 71—78); regealakban;
18. *A föld keletkezésének regéje* (X. 78—80);
19. *Az aranyos madár* (X. 81—88); mesetöredék;
20. 6 kisebb hősi ének-töredék részben versben, részben prózában (X. 88—110);
21. *səmli-pālli mēy'k-igi* 'A vak-süket *mēy'k-öreg*' (X. 168—181); rege;
22. *sāyār-iməyən—öχsār-iməyən* 'Nyúl-asszony és Róka-asszony' (X. 181—191);
23. *āšnəy-igi* 'Medvés-öreg' (X. 192—197);
24. *Az osztják ember és a halott* (X. 198—205);
25. *Tök-öreg* (X. 205—206);
26. *A regebeli ember a hallábú jávort letertti* (X. 207—208);
27. *nādey-iāχ pönəm löm* 'A Nadym-vidéki nép elrejtett kincse' (X. 208—209);
28. *Az asszony-unokától a városi-falusi öreg városbeli népe rászédetett* (X. 210—227);
29. *A leánykérés és házasság* (X. 228—243);
30. *Az obfalvi nép ősei* (X. 243—247);
31. *A tetovált kezű rénbikás szamojéd úrasszony* (X. 247—251);
32. *Esküformák* (X. 252—254);
33. *Találós mesék* (X. 254—257);
34. *Mesetöredék az aranyos csukáról* (X. 257—264);
35. *A Boszorkány* című mese obfalvi nyelvjárásban (X. 264—265);

36. Gyermekjátékok és versikék (X. 269—271);
 37. Istenidézõ igék (X. 274—276);
 38. Az Aranyos Fejedelem idéző igéje (X. 276—278);
 39. *pá̄zat-mese* (X. 287—288);
 40. *tékey igi ár* 'A Ték-falvi öreg éneke' (XI. 1—78 + XII. 79—112);
 1843 soros hősi ének;
 41. *ūz̄ay key šügād̄am ár* 'A lyukas kőszikla áttörésének éneke' (XII.
 112—155 + XIII. 156—178); 1172 soros hősi ének;
 42. Rövidebb vogul szövegek osztják fordítása (XVI, 112—119).

A PÁPAY eredeti gyűjtéséből származó szövegek kiadása éppoly kívánatos, sőt elengedhetetlen, mint a RĚGULY-féle énekeké. Sajtó alá rendezésük jóval egyszerűbb feladat lesz, mert a szöveg is, túlnyomórészt a fordítás is lemásolható jó állapotban van.

PÁPAY eredeti szövegeinek nyomtatásban várható terjedelméről nehéz volna pontos számadatokat adni, mert a szövegek nagyon különböző alakú és nagyságú füzetlapokra vannak írva. Hozzávetőleges becslésem szerint 683 nyomtatott lapra számíthatunk.

A RĚGULY-féle szöveg-hagyatékot és a PÁPAY gyűjtötte szövegeket együttesen kb. 1210 nyomtatott lapra becsülöm.

2. Nyelvi és tárgyi magyarázatok.

A szövegek megértését, helyes értelmezését megkönnyítő nyelvi és tárgyi magyarázatok, aminőkkel pl. a MUNKÁCSI-féle VOGNGY. első két kötete elkényeztetett bennünket, feltűnően kis terjedelemben és jobbára rendezetlenül szétszórta akadnak csak PÁPAY osztják hagyatékában. Szöveghez tapadó magyarázat voltaképpen csak az ONGY-ben már közzétett *megrontás ellen való ígézet*hez, az ugyanott kiadott *Bálványhegyfoki ének*hez, a még kiadatlan *Polam-töröm ár*-hoz, az *Aranyos fejedelem idéző igéjéhez* és a *Nadym folyó melletti nép énekéhez* található. Ez a csekélység is inkább néhány párhuzamos hely vagy szöveg-változat idézésére és lefordítására szorítkozik.

Ellenben tárgyi és frazeológiai szempontból is nagyon értékesek a hagyatékban tekintélyes számban előkerülő s a szövegtől jórészt teljesen független néprajzi apróságok, terminológiák; ilyenek pl.: mérték-, hónap-, csillag-, testrészs-, madár-, hal-, bogyo- és rokonsági nevek, a narának és részeinek, a rénfogatnak, a rénszarvasnak, a menyét- stb. fogó csapdáknak, a nyári és téli halászat módjának, eszközeinek leírása, a gyermek születésekor követendő rituális szokásoknak, az esküvés mikéntjének, a halotti szertartásnak stb. ismertetése. A hagyatékban főleg az I, II. és X. számú füzetében találunk ilyeneket.

3. Szógyűjtemény.

PÁPAY JÓZSEF az *Északi-osztják nyelvtanulmányoknak* 1911-ben írt előszavát így fejezi be: „A szövegek olvasását és helyes megértését nagyban megkönnyíti majd a készülőfélben levő osztják szójegyzék, mely nemsokára szintén sajtó alá kerül.“ Ez az ígéret ígéret maradt ugyan, azonban a hagyatékban található 4 darab cédulával megtömött doboz tanúsága szerint PÁPAY komolyan készült egy északi-osztják szótár kiadására. — A gyűjtemény átvizsgálása másról is meggyőzött: arról t. i., hogy a 23 éve várt munka elkészültétől, sajnos, ma is bizonytalan messzeségben vagyunk.

PÁPAY szótári anyaga a már kiadott és a még kéziratban levő szövegek, magyarázatok, leírások és nyelvtani jegyzetek kicédulázásából gyűlt össze. Igen nagy, szinte végzetes hiba, hogy számos esetben nem lehet pontosan megállapítani, a szövegeknek milyen része és milyen mértékben van szótárszerűen földolgozva, s milyen részek teljesen érintetlenek. Általában PÁPAY a szövegekben piros ceruzával meg szokta jelölni a kijegyzett szót, szólást, de ez a jelölés nem megnyugtatóan következetes: akadnak a szövegekben kicédulázottnak jelölt szavak, amelyeknek nem találok nyomát a gyűjteményben, és fordítva: talál az ember a dobozokban szótári cédulát olyan szavakról, amelyek a szövegben jelöletlen maradtak. — Zavarólag hat az is, hogy nagyon sok szóadaton nincs föltüntetve a forrás, hogy továbbá a szavak zöme csupán a szövegben előforduló alakban és alkalmi jelentésben van kiírva.

A szótári cédulák számát kb. 15 ezerre becsülöm, megjegyezve, hogy sok szó változatlan alakban és azonos jelentésben többször is ki van jegyezve.

A szógyűjteményről összefoglalóan azt kell tehát jelentenem, hogy jelenlegi formájában hézagos és földolgozatlan nyers anyagalmaz, amelynek lelkiismeretes ellenőrzése és kiegészítése — ha nem is emberfölötti, de legalább akkora munkát kívánna, mint a gyűjteményt egészen figyelmen kívül hagyó új szótározás.

4. Nyelvtani anyag.

A hagyatékban 3 helyen találunk külön is megemlíthető nyelvtani anyagot. Legterjedelmesebb és legfontosabb a 16. számú füzetben „A Vogulka folyó felső folyásánál beszélt osztják nyelvjárás“ című 112 kézirati lapnyi példagyűjtemény. Pédagyűjteményt mondok, mert rendszeres nyelvtannak vagy szigorúbb értelemben vett nyelvjárás tanulmányának nem nevezhetjük. Létrejötté külső körülményei világosan elárulják a dolgozat sajtóságos jellemét: tárgykörét, erőnyeit és fogyatkozásait. PÁPAY t. i. egy a Vogulka felső folyása vidékéről való, vogulul-

osztjákul egyaránt jól beszélő nyelvmestere segítségével osztjákra írta át a MUNKÁCSI-féle *Vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertelve északi-vogul részét*. Majdnem változatlanul megmaradt MUNKÁCSI beosztása (viszonyragok, birtokos személyragozás, névmások, határozók, igeragozás, igenevek, változótöví igék), s csak a vogul példákat, paradigmákat fordította le vagy helyettesítette osztjakkal PÁPAY. — Az ilyen eljárásnak kétségtelenül nagyon érdekes, néha meglepően tanulságos eredményei is lehetnek, de egyoldalú kötöttségénél fogva sok súlyos veszéllyel jár: arra semmiesetre sem szokott alkalmas lenni, hogy valamely nyelvről vagy nyelvjárásról egységes, önmagáért való, hű képet adjon.

Ezen a különleges kísérleten kívül még az 1. és a 26. sz. füzetben találunk 16 ill. 5 kéziratos lapnyi nyelvtani adalékot az Obdorszk vidéki osztják nyelvjárás birtokos személyragozásáról, névmásairól és viszonyzóiról.

5. Vegyes följegyzések.

Itt-ott, főleg a 10. és a 2. sz. füzetben úti naplótöredékek, osztják vonatkozású orosz levéltári másolatok, vegyes tárgyú följegyzések is akadnak. E rövid s általában csekélyebb igényű darabok közül — megítélésem szerint — azok a legbecsesebbek, amelyek szépszámú régibb és újabkori pogány osztják neveket tartalmaznak.

* * *

Amidőn a PÁPAY JÓZSEF osztják nyelvi irodalmi hagyatékáról készített leltárom főbb eredményeinek vázolását befejezem, legyen szabad megbízásom keretein s tán jogomon túlmenőleg arra kérem a T. Nyelvtudományi Bizottságot: kegyeskedjék a nagyértékű anyagnak, elsősorban a szövegeknek minél előbbi kiadását szorgalmazni. Fölösleges volna e helyütt bizonyítgatnom, mennyire tudományos érdekünk és becsületbeli kötelességünk REGULY és PÁPAY kincseinek közzététele.

Budapest, 1933. január 8.

ZSIRAI MIKLÓS.

IV.

Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medvekultuszához. — Saját gyűjtése és REGULY ANTAL hagyományai alapján feldolgozta PÁPAY JÓZSEF r. tag. PÁPAY JÓZSEF nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte DR. FAZEKAS JENŐ. — A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai V. kötet, 9. füzet. — 1934. LII + 142 l.

A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság nemcsak kegyeleti kötelességet teljesített, hanem a tudománynak is értékes szolgálatot tett, amikor az idő előtt elhunyt kiváló tagja, PÁPAY JÓZSEF hagyat-

tékából kiadatta az *Északi-osztják medveénekek* című kötetet. Becses friss anyaghoz juttatja ez a kiadvány a finnugor nyelvészeket s ezenkívül egy jellegzetes ősi kultusz vizsgálatát is jelentékenyen előmozdítja.

Az anyagot 1898—99. évi osztjáföldi tanulmányútján PÁPAY JÓZSEF gyűjtötte, ő dolgozta föl is, a kiadás örömétől azonban megfosztotta a végzet. A munka sajtó alá rendezése már tanítványára, FAZEKAS JENŐ doktorra hárult, aki — örömmel állapíthatjuk meg — nagy szeretettel és szakértelemmel látta el a kényes föladatot.

Bevezetésként PÁPAY JÓZSEF "nyelvészeti hagyatékát" ismerteti FAZEKAS. A cím kevesebbet mond a kellesténél: nemcsak az árván maradt gyűjteményről készített a szerző igen tüzetes és gondos leltárt, hanem PÁPAY beszámolójának és levelezésének fölhasználásával a gyűjtések történetéről és a földolgozás körülményeiről is kimerítő tájékoztatást nyújt, sőt a nagyérdemű magyar kutató jelentőségét, emberi és tudós egyénisége képét is igyekszik megrajzolni. A lelkes dolgozaton visszatükröződik az a tisztelet és szeretet, amelyet PÁPAYnak környezetében, munkatársaiban és tanítványaiban sikerült fölbresztenie. Bízvást állíthatjuk, hogy FAZEKASnak kegyeletes érzésektől sugallt, de tárgyilagosságra törekvő kimerítő tanulmányát nem hagyhatják figyelmen kívül mindazok, akik PÁPAY tudományos pályájával, az osztják kutatások viszontagságaival, általában a finnugor nyelvhasonlítás történetének újabb szakaszával kívánnak megismerkedni.

FAZEKAS bevezető tanulmánya után PÁPAY JÓZSEFnek az obi-ugor népek medvekultuszáról írt dolgozata következik. Vázolja ez a tanulmány a kérdés régi irodalmát,¹⁾ fölsorolja a rendelkezésünkre álló osztják medveénekeket, ismerteti a szent állat eredetéről szóló osztják mítosz-változatokat, leírja a medveünnepi szertartásokat, a medveeskü szokását, szól a medveénekek sajtóságos műnyelvéről valamint a medvekultusz elterjedtségéről és ősi voltáról. A népszerű tájékoztatásnak illetőleg összefoglalásnak szánt dolgozat egyes részei, kivált természetesen az osztják anyaghoz fűzött fejtegetések számottevő mértékben kiegészítik korábbi ismereteinket és alkalmas alapot nyújtanak a további kutatásoknak is.

A kiadványnak terjedelmüknél és jelentőségüknél fogva az északi-osztják medveének-szövegek alkotják a törzsét. PÁPAY gyűjtéséből négy ének és két eskümese, REGULY hagyatékából pedig a *sá Bar-fejedelemnő anyám éneke* van közölve, ez utóbbi REGULY eredeti följegyzése szerint és PÁPAY pontosabb fonétikai átírásában is. Az osztják szöveghez PÁPAY magyar fordítása, továbbá tárgyi és nyelvi magyarázatok csatlakoznak.

¹⁾ Az obi-ugor néptudomány és történet egyik legfontosabb forrásművének szerzőjét, NOVICKIJ GERGELYT (Григорій) tévesen GYÖRNYEK emlegeti. Az elnézés MUNKÁCSITól ered (VogNGy. I. k. XCII. 1.).

A szövegek egytől-egyig becsesek, s nyilvánvaló, hogy a néptudomány meg az ősköltészet kutatóin kívül a nyelvésznek is nélkülözhetetlen forrásai lesznek, mivel a rokon nyelvek közül még most is az osztjából rendelkezőnk legkevesebb megbízható szöveg-annyal. — A fordítás, PÁPAY korábbi osztják közléseihez hasonlóan, híven követi az eredetit, a nélkül azonban, hogy hűségre irányuló törekvéseiben élvezhetetlen filológiai felszereléssel torzulna. Bizonyára vonzó és tanulságos olvasmánynak találja az is, aki nyelvészeti érdeklődés nélkül csak az osztják népköltészet eredeti előadásformáival és az énekek tartalmával óhajt megismerkedni.

A tárgyi és nyelvi magyarázatok bevezető része általában ismétli illetőleg kiegészíti PÁPAY tanulmányának a medve-kultuszra és a medve-kultusz műnyelvére vonatkozó fejtegetéseit, míg az egyes énekekhez tartozó jegyzetek az énekmondó személyi adatait, a leírás helyét és idejét közlik, az azonos tárgyú énekváltozatokra utalnak s végül az alak vagy jelentés tekintetében magyarázatra szoruló szavakat világítják meg a párhuzamos osztják vagy vogul helyek segítségével. Kár, hogy ezek a nyelvi magyarázatok annyira szűkszavúak.

A munka elkészültének körülményeit ismerve méltánytalansággal volna bizonyos következtetéseket és hiányosságokat hánytorgatni s ezzel látszat szerint akár a munka közben kidőlt gyűjtő-kutató, akár a sajtó alá rendező derék tanítvány nagy érdemét kisebbiteni. A munka jelen alakjában is hézagpótló érték.

ZSIRAI MIKLÓS.

V.

Mark, Julius: Zum Verbum substantivum im Ostseefinnischen. (Sonderabdruck aus den Sitzungsberichten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932. Festvortrag, gehalten am 18. Januar 1932, dem 94. Jahrestag der Gesellschaft. Tartu, 1935. 41 l. 8").

Ebben a nagyon alapos tanulmányban új szempontból magyarázza MARK a keleti-tengeri finn nyelvekben a létige jelentő módjának jelen időbeli egyes és többes harmadik személyű alakját.

A fgr. nyelvekben az igeragozásnak általában egységes tő az alapja, pl. f. indic. praes. *tulen, tulet, tulee, tuleme, tulette, tulevat, praet. tulin, tulit, tuli, tulimme, tulitte, tulivat* vagy magy. indic. praes. *várok, vársz, vár, várunk, vártok, várnak* stb. Csak kivételesen éppen a létige ragozásánál egyesül két vagy több tő egységes paradigmában és pedig a keleti-tengeri finnben: 1. *ole-, ol-* 'sein', 2. *on* < **om, om* < **omz, oma- ~ ova-* (az indic. praes. egyes és többes 3. személyében), 3. *lee- (lie-)* 'werden'; a lappban: 1. lpN. *lae-, le-* 'sein', 2. lpN. *orro-*,

oro- 'sein, bleiben, verweilen' stb.; a cseremiszbén: 1. *âl-, ul-* 'sein', 2. *li-* 'sein, werden, möglich sein'; a magyarban: 1. *val-, vol-* 'sein', 2. *lev-, le-* 'sein, werden', a zürjénben: 1. *em, em, im* 'ist, es gibt' stb. (mint kapcsoló ige, kopula, nagyon ritkán), 2. *vijim, vijim, vijim* id., 3. *vel-* 'sein', 4. *lo-* 'werden, sein', 5. *ol-* 'leben, sein'; a votjákban: 1. *van* (tő *vanm-*), *van, van, van* (tő *vanm-* stb.) 'ist, es gibt' stb. (mint kapcsoló ige, kopula, nagyon ritkán), 2. *vili-, vili-, viji-* 'sein, vorhanden sein', U., G., B., J. *val, J., MU. vau* 'war', 3. *lui-, lui lui-, lu-* 'werden, sein, möglich sein', 4. *uli-, uli-, uui-* 'sein, leben; verweilen'.

Az egyes létige tövekhez, illetve igealakokhoz fűzött érdekes részletmagyarázatok közül ki kell emelnem azt a megjegyzést, melyet a szerző a magy. *van* alakhoz fűz. MARK felveti azt a gondolatot, hogy a *van* indic. praes. sg. 3. sz. alak talán eredetibb **van* alakra s ez még régebbi **val + n* alakra megy vissza, melyben az *-n* azonos lehet azzal az *-n* névszóképzővel, melyet a *vagy-* töből származó *vagyon* alakban SZINNYEI mutatott ki.

Külön figyelmet érdemel a létige a keleti-tengeri finn nyelvekben, mert ezekben magában a jelentő mód jelen idejében két tő tűnik fel. Egyik tő az *ole-* az egyes és többes 1. és 2. személyben, másik tő az **om, *omz* (**umz*), *oma-* (*uma-*) ~ *ova-* az egyes és többes 3. személyben. Ezek közül az *ova-* töre, mely az *oma-* tőalakkal váltakozik, még nincs kielégítő magyarázat. A kérdés megoldásához főleg az egyes és többes 3. szem. alakváltozatok figyelmes megvizsgálása vezet el: f. sg. *on*, (N. *o, õ* is), plur. *ovat*; karj. sg. *on*, [plur. *ollah* pass.]; ingriai sg. *on* vagy *ono*, plur. *ovat*; vepszä É. és K. sg. *om*, plur. *oma*, D. sg. *om*, plur. *omad* v. *oma*; vót KETTUNEN sg. *on*, plur. *omad* vagy *ëvad, evad*, továbbá *on*, SETÄLÄ sg. *on*, plur. *omad, ovad*, krévin sg. *on, onn*, plur. *ohmatt, õhmatt, õhmat* (= *omat*). Igen nagy változatosságot mutatnak az észti alakok. Az észti bizonyos nyelvjárásaiból a következő 3. sz. alakok vannak feljegyezve: sg. és plur. *õn*; sg. *õn, onè*, plur. *õnvàd*; sg. *on, onè, olò*, plur. *õnvad*; sg. és plur. *õ*; sg. és plur. *onè, õ*, (hangsúlytalan *o*), sg. *onè, õ* vagy *o*, plur. *onè* (*õ, o*), *omàd*, a déli észti nyelvjárásokból: sg. *õm, um*, plur. *oma'* (régies), *omàva'*; sg. *õm, õ*, plur. *oma'*; sg. *õm*, plur. *oma'*, *omà*; sg. *õm*, plur. *omà*; sg. *um*, plur. *uma'*; sg. *õm*, plur. *omàva*. Egy meglehetősen nagy területen a többesben az eddigiektől eltérő alakokat találunk: sg. *õm*, plur. *õmma*; sg. *õm*, plur. *õmma* vagy *õmmàva*, sg. *õm*, plur. *õmma'*; sg. *õm*, plur. *õmma'* vagy *õmmàva'*; sg. *õm*, plur. *õmma'*; sg. *õm* vagy *um*, plur. *õmma'* vagy *õmmàva'*, *umma'* vagy *umàva'*; sg. *um*, plur. *umàva'* vagy *õmmàva'*; sg. és plur. *õm*; ugyanott az egyik faluban a népköltészetben plur. *õmma* is. A legrégebbi nyelvemlékekben és nyelvtanokban a következő többes 3. sz. alakok fordulnak elő: *ommat, omat* (= *omat*, ill.

omad), *ommad* (= *omad*); a déli észtre a XVII. sz.-ból van egy adatunk: *om*, plur. *omma* (= *omma*).

Az észTÉ. *oñvad*, *oñvad* alakok másodlagosak: az egyes számú *on* *oñ* alakhoz más igék (pl. *tulevad*) analogiájára hozzáfűzték a *-vad* (< **-vat*) végzetet. Az észTD. *omma*', *omma*, *uñma*' valószínűleg úgy keletkeztek, hogy a sg. *om*, *um* alakokhoz hozzájárult a *-vat* végzet, tehát *omma*', *omma* < **omvat*, *uñma* < **umvat*. Az *ommáva*' stb. alakokban a *-vat* végzet kétszer járult a sg. alakhoz.

A lívből a létige 3. személye a következő alakokban van feljegyezve: sg. *um*, L. *om*, plur. *umät*, vagy *ät*, L. *om*, SETÄLÄ szerint sg. *uñ*', plur. *umä't* és sg. *um*' (*um*), plur. *ä't* valamint lívK. sg. *un*' ~ *um*', plur. *a'dtə*, lívL. sg. *uñ*' (*uñ*), plur. *ä't*, MARK szerint lívK. sg. *um* ~ *um*, plur. *umä'ttš* vagy *a'ttš*. A lív *ä't* az *umä't* alakból, az *a'ttš* alak az *umä'ttš* alakból vonódott össze.

A késői ősfinnből származó örökségnek tekinthető egyrészt a sg. 3. sz. *on* alak, mely megvan a finnben, karjalaiban, vótban és az északi észTben, másrészt az *om*, *um*, mely megvan a vepszäben (*om*), déli észTben (*om*, *um*) és a lívben (*uñ*', *om*). Az *m*-alakokban mutatkozó *o* ~ *u* magánhangzó-váltakozás más szavakban is kimutatható. Az ősfinnben a többesben **omat*, illetve **umat* alakot kell feltételezni ugyanolyan magánhangzó-váltakozással, mint amilyennel az egyes számban találkoztunk. A finn és ingriai *ovat*, valamint a vót *ovad* alakok (ha ugyan az utóbbi nem jövevényszó) úgy foghatók fel, mint gyengefokú alakok az **omat* mellett. A keleti-tengeri finn nyelvekben mutatkozó *-m* ~ *-β*-váltakozás — amint tudjuk — legalább is részben fgr., illetve uráli **-m* ~ **-β*-váltakozáson alapszik. SETÄLÄ szerint a *-vat*, *-vad* végzet analogikus, ami szintén lehetséges.

A f., karj., vót és észTÉ. *on* eredetibb **om* alakra megy vissza. Az ősfinnben t. i. **-m* > *-n* hangváltozás történt, vö. f. acc. *käden* ~ cser. KH. *kiδəm*, az igeragozásban a sg. 1. szem. *-n* ragja eredetibb **-m*-re megy vissza. Sokatmondó adat az egytagú *en* 'ich nicht' tagadó ige az *e*-töböl. A vótban és az észTben a szóvégi *-n* egytagú szó rövid magánhangzója után nem vészett el, vö. f., karj. *ken*, vepszä *ken*, vót *tšen*, észTÉ. *keñ* 'wer', észTD. *ken* 'der' eredeti **-n* szóvégi mássalhangzóval. A vepszäben, a déli észTben és a lívben az **-m* > *-n* hangváltozás meg nem történését úgy magyarázhatjuk, hogy az *-m* végű alakok **omz*, **umz* magánhangzós végű teljesebb alakokra mennek vissza. A szóvégi magánhangzót teljes pontossággal nem lehet meghatározni.

A korai ősfinnben az egyes számban egymás mellett két alak volt használatos, éspedig magánhangzóval kezdődő szó előtt a rövidebb alak, mássalhangzóval kezdődő szó előtt és mondat végén a magánhangzóban végződő teljesebb alak jelent meg és azután bizonyos keleti-

tengeri finn nyelvjárásokban az egyik, bizonyos dialektusokban pedig a másik alak vált általánossá. Az **omat*, **umat* ~ *ovat* (= **oʒat*) többes alakokban világosan felismerhető a névszókhöz hozzájáruló *-t* többesjel, mely ebben az esetben az **om(ʒ)*, **um(ʒ)* tőhöz csatlakozik. Ha a végső magánhangzó *-i* volt (vö. vepszäD. *omik* kérdőszót), vagyis ha az **om*, **um* < **omi*, **umi* teljesebb alakra megy vissza, akkor az egyes **omi*, **umi* úgy viszonylik a többes **omat*, **umat* alakhoz, mint pl. f. *saapi* 'er bekammt' a többes *saavat* alakhoz, vagy *parempi* 'besser' a többes *paremmat* alakhoz.

MARK mindjárt a dolgozat elején kimondotta, hogy a létege jelentő módjának jelen idejében az egyes és többes 3. személyben fellépő **om*, **omʒ* (**umʒ*), *oma-* (*uma-*) ~ *ova-* nem azonos az egyes és többes 1. és 2. személyben mutatózó *ole-* tövel. A régebbi általános felfogás szerint azonban a két tőnek köze van egymáshoz. SETÄLÄ (TuM. 169. jegyz. és ÄH. 406) azt a véleményt fejezte ki, hogy az igető valószínűleg *o-* volt, melyből egyrészt *-le-* képzővel (itt SETÄLÄ minden valószínűség szerint a minden fgr. nyelvből kimutatott **-l-* gyakorító képzőre gondolt) keletkezett az *o-le-* tő, másrészt a *-mʒ* praesensképzővel, mely valószínűleg összefügg a nomen actionis és acti *-mʒ* képzőjével, a f. *on*, vepszä *om* stb. 3. sz. alak. MARK pontról pontra cáfolja SETÄLÄ nézetét és SZINNYEI véleményével (vö. EPhK. XXIV, 167, FUF. I, 79 és köv. l., NyK. XXXIII, 243 és köv. l., FUF. V, 60 és köv. l.) sem ért egyet, aki az *on* stb. alakokat *-ma* képzős igenévnek fogja fel.

WICHMANN (FUF. XV, 43) a keleti-tengeri finn *on*, *om* stb. alakra vonatkozó magyarázatából is csak azt a megállapítást fogadja el MARK, hogy az *on* stb. alaknak nincs köze az *ole-* 'sein' tőhöz. — Az **om*, **omʒ* (**umʒ*) többese a keleti-tengeri finn nyelvekben a névszókhöz járuló *-t* többesjellel van képezve (vepszä *omad*, vót *omad*, észtÉ. *omäd*, észtD. *oma'*, *uma'*, liv *umä't* [~ finn, ingriai *ovat*, vót *ovad*]). Ez a szó, mint a régebbi vélemények cáfolatából kitűnik, nem fogható fel ugyan igenévnek, de mégis egy eredeti névszóval azonos. Hangtanilag pontosan megegyezik a f., karj. *oma* 'eigen, Eigentum', vót *õma* id., észtÉ *oma*, *õma* (= *emä*), észtD *uma* 'eigen, eigenes, Eigentum, Eigentümliches', liv *umm*, *ummä*, L. *om*, *oma* 'eigen; selbst' szóval, melyeknek megfelel lpN. *oabme*, gen. *oame* 'res, Ting, Noget; pecus, Kvæg, Kreatur, Fæ; proprietas, Eiendom', lpS. *åme* 'res, ting; pecunia vel aliud, quod quisque lusorum in lusum aut aleam confert, sats i spel', L. *õppme-* 'Eigentum, Ding, Sache', Pite *õpmé*, gen. *õmé* 'Eigentum, Ding, Sache'; zürj. *em* 'Fülle, Genüge, Überfluss, Reich-tum, Habe'. A lpN. *oabme* szónak 'Vieh' és egyúttal 'Eigentum' jelentése van. A keleti-tengeri finn *oma* szónak is volt régen 'Vieh' jelentése, így érthetők meg a f. *omatto* stb. 'Viehstall' és vepszäD *omaränie*

'uneingezüunte Weide' továbbképzett alakok. A 'Vieh' jelentés bizonyára másodlagosan keletkezett olyan területen, ahol a tulajdon, a vagyon főleg szarvasmarhából állt.

Hangtani szempontból — amint láttuk — semmi akadályja sincs annak, hogy összekapcsoljuk a keleti-tengeri finn *om, *omz (*umz) 'ist, es gibt' (létige), 'ist' (kapcsolóige) alakokat a keleti-tengeri finn *oma* stb. 'eigen, Eigentum stb.' névszóval és lapp, illetőleg zürjén megfelelőivel. Az egyeztetésnek jelentéstani akadályja sincsen, vö. mindezekelőtt zürj. *em* (valószínűleg = f. *oma* stb.), melynek névszói használatában 'Fülle, Genüge, Überfluss, Reichtum, Habe' jelentése, igei használatában pedig 'ist, es gibt stb.' jelentése van. A zürj. *em* ritkán kapcsoló-ige (kopula) gyanánt is szerepel. Vö. továbbá votj. *uaní, vaní* 'Sein, Dasein, Existenz; seiend, existierend; was vorhanden ist (alles) all, ganz' > 'ist, es gibt stb.' > 'ist' (kopula; ritkán) és magyar *vagyon, van* 'Vermögen, Besitz' > 'ist, es gibt stb.' > 'ist' (kopula). A keleti-tengeri finnben a létige egyes 3. sz. alakjából a szóvégi magánhangzó aránylag későn tűnt el (vö. vepszá *om* stb.). Az eltűnésnek, ill. a vok. megváltozásának különböző okai lehettek, így pl. a hangsúlytalanság kapcsolóigei használatban különösen szókezdő magánhangzó előtt sandhiban.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

VI.

Györke J.: Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe). (Tartu, 1935. Bibliotheca Hungarico-Estica Instituti Litterarum Hungarici Universitatis Tartuensis. 15. 96 l.).

Fentebbi dolgozatában a szerző voltaképp több feladat megoldására törekszik. Közülük egyet már a címből kiolvashatunk: a finnugor nyelvészet eddigi compendiumai, SZINNYEI Nyelvhasonlítása és Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-ja elsősorban csak a magyar ill. a finnugor hang- és alaktan eredményeiről nyújtanak áttekintést, GYÖRKE e kereteken tágítani kíván s — a finnugor nyelveken túlmenőleg — az uráli nyelvek szóképzéstanával foglalkozik. Az uráli képzők eredetének vizsgálata közben eljut azután a nominális ill. verbális mondat-típus elsőbbségének a kérdéséhez s állást foglal ebben is. Végcélja az uráli alapnyelv képzésmódjának megvilágítása.

Mint átfogó jellegű, összefoglaló művet — különös tekintettel arra, hogy elsősorban a kevéssé ismert szamojéd nyelvekről van szó — GYÖRKE könyvét örömmel üdvözöljük. A finnugor nyelvészet eredményei annyi országban, annyi nyelven s sokszor oly nehezen hozzáférhető folyóiratokban, albumokban stb. vannak szétszórva, hogy időnkinti összefoglalásra feltétlenül szükség van, s különösen nagy szolgálatot tesznek az ilyen művek akkor, ha — mint GYÖRKÉNél — gazdag könyvé-

szeti utalásokkal vannak ellátva. GyörKE azonban ennél jóval többet tesz: a szamojéd nyelvekből számos oly képzőt mutat ki, melyről eddig nem igen volt tudomásunk, s a képzők alakváltozatait éppen a szamojéd nyelvekben sokszor gazdag példagyűjteményen mutatja be. Az utóbbiak igen hasznosak még ott is, ahol a szamojéd képzők létezéséről és a megfelelő finnugor nyelvekbeli képzőkkel való összetartozásáról tudomásunk volt. Példatárának gazdagsága szorgalmas munkáról tesz tanúságot.

Már kevésbbé sikerült felel meg feladatának a szerző a második problémakörben. A nominális ill. verbális mondat típus elsőbbségének kérdésében KLEMMEL száll szembe: tagadja, hogy a névszói állítmányú mondat ősbibb volna, mint az igei állítmányú, mert szerinte az igei állítmányú (verbális) mondat éppoly gyakori a finnugor nyelvekben, mint a névszói állítmányú (nominális) mondat. — Nagy hiánynak tartom itt, hogy a szerző ezen a fontos állításán egy mondattal átsiklik s nem tartja szükségesnek, hogy azt közelebbről megvilágítsa. Pedig igen kíváncsi lennék: milyen lett volna egy verbális állítmányú mondat az uráli vagy akár csak a finnugor alapnyelvben?, mi volna az ily mondat állítmánya verbális jellegének a kritériuma?, van-e ennek nyelvi kifejezése?, vajjon az ily szerű mondat, mint „(ti) kerestek“ az uráli vagy a finnugor alapnyelvben a szerző szerint verbális vagy nominális állítmányú volt-e? — Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy az ily igealakjaink hogyan alakultak! A személynévmások egyszótagos gyökerei agglutinálódtak bennük valamely igenévhez (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 98. és 128. l.). Ez az agglutináció azonban még a fgr. alapnyelvben sem ment minden esetben végbe! „Aus einigen Erscheinungen lässt sich . . . der Schluss ziehen, dass sich die Personalsuffixe anfangs nicht so fest an das Wort geschmiegt hatten, wie andere, nicht aus selbständigen Wörtern entstandene Suffixe. Sie scheinen geraume Zeit hindurch ziemlich bewegliche Elemente gewesen zu sein, die bald als Suffixe an das Wort angefügt, bald aber noch als selbständige Pronomina ihm vor- oder nachgesetzt wurden“ (l. id. m. 98. l., Vö. még ZSIRAI: MNy. XXVII, 197. l.). Mi mutat azonban ily körülmények között egy szóalak verbális jellegére, ha egyszer az igefogalom oly lényeges jegyei, mint a személyre és számra mutató erő — márcsak a megfelelő nyelvi eszközök hiánya miatt is — nem voltak meg benne? Vagy csupán az döntő, hogy egyes szótöveket ill. képzők alakokat már az uráli nyelvegység korában verbálisnak érezték, másokat viszont nem? Ha így volna, a következtetési alapot nagyon bizonytalannak találom.

A továbbiakban foglalkozik a szerző az ú. n. nomen-verbumok kérdésével is, itt azonban lényegileg nem mond egyebet, mint amit már SZINNYEI-nél is megtalálunk — klasszikus rövidséggel kifejezve:

„ . . . es hat eine Zeit gegeben, in welcher die Scheidung der Wörter in Nomina und Verba noch nicht vollzogen war. Es gibt auch heutzutage noch in den meisten finnisch-ugrischen Sprachen . . . viele Überreste aus jener Urzeit, nämlich Nominalstämme, welche der Form nach mit Verbalstämmen identisch sind, z. B. ung. *leš*- 'Lauer' und 'lauern', *fäd*- 'Frost' und 'frieren' etc.“ (l. id. m. 89. l.).

Körülbelül a 75. laptól következnek azután GYÖRKE könyvének csattanója és — a szerző kiérezhető meggyőződése szerint — legfontosabb novuma, ennek a résznek az ismertetésére azonban nem vállalkozom. SZINNYEI, KLEMM ÉS UOTILA nyomain elindulva az egyalakú uráli denominális és deverbális képzők azonos eredetét akarja a szerző kimutatni, azonban kifejezésmódja, németsége és az egész rész szerkezete — olykor még a legfontosabb helyeken is — oly zavaros, hogy legfeljebb sejteni lehet, mit akar kifejezni, de az általa mondottak alapján nincs miről vitázni. Pl. a 89. lapon ezt olvassuk: „Die nomina deverbalia sind nichts anderes, als an den Verbalstamm zu fügende Suffixe (!) des nomen denominale.“

A kifejezőkészségnek ez a hiánya végigvonul egyébként az egész könyvön. A pongyola fogalmazást azonban még itt-ott talán meg lehetne bocsátani, de GYÖRKE adatközléseiben is annyira pontatlan, hogy ez lényegesen kibebíti azokat az érdemeit is, melyeket ismertetésem elején kiemeltem, mert kioltja bennünk a bizalmat munkája egyéb részei iránt is és ezáltal annak hasznavehetőségét nagy mértékben csökkenti. Rövidség kedvéért csupán észet és finn nyelvi hibákra mutatok rá, tehát éppen azokra, melyeket kis gondossággal a legkönnyebben módjában lett volna elkerülnie. Pl. a fi. *pieni* (e. h. *peni*, l. 11. l.) azt sejteti velünk, hogy egyes adatait emlékezetből idézi, erre pedig egyáltalában nem bízhatjuk rá magunkat. A finn névszótövet a nominativustól és az igetövet az infinitivustól sokszor nem különbözteti meg, pl. nála *henke* nominativust, *tuppe*, *suure* ismeretlen finn nyelvtani alakokat találunk (*henke*-, nom. *henki*, *tuppe*-, nom. *tuppi*, *suure*-, nom. *suuri* helyett; l. 19., 35., 47. l.), a *nikotta*- (inf. *nikottaa*), *kaiverta*- (inf. *kaivertaa*) igék GYÖRKE-nél *nikota*-, *kaiverta* alakban szerepelnek (l. 28., 42. l.). — Ugyanilyen pontatlan a jelentés megjelölésében is. A fi. *jäätä*- jelentése nem 'einfrieren', hanem 'mit Eis überziehen' (vö. 15. l.), *voi*- jelentése nem 'haben', hanem 'können, vermögen, imstande sein' (vö. 45. l.), az észet *arg* jelentése nem 'Furcht', hanem 'scheu, furchtsam, schüchtern, etc.' (vö. 40. l.). — Ily hibák mellett mitsem menti a szerzőt az a túlbuzgósága, hogy WIEDEMANN észet-német szótárának jelentéseit egy helyen svéd fordításban is közli velünk (világosság kedvéért?), sőt — tekintettel arra, hogy ezt minden megjegyzés nélkül teszi — inkább árthat, mint használ vele (l. 61. l.). — Végül még csak

azt jegyzem meg, hogy a finnben *ema* 'Mutter' szó nincs (legfeljebb *emä*, vö. 9. l.). Összefoglalva az a nézetem, hogy Györke célkitűzését tekintve fontos, gondolatfűzéseiben helyenként érdekes könyvet írt, műve olvasásától azonban minden kezdő nyelvészt óva kell intenünk, s azt szakember is csak a legnagyobb kritikával s adatai leglelkiismeretesebb ellenőrzésével ill. újrafeldolgozásával veheti kezébe.

LAKÓ GYÖRGY.

VII.

Hamit Zübeyr, İshak Refet, Anadilden derlemeler. [Anyanyelvi gyűjtések.] (C[umhuriyet] H[alk] F[ırkası] Neşriyatından. [A Köztársasági Néppárt kiadványa.] Ankara, 1932. n. 8°, XVI+448 l. (+ térkép, mely az ismertetett példányból hiányzik.)

E nagy terjedelmű oszmán-török nyelvjárási szótár, mely vagy tízezer címszót tartalmaz, elsősorban annak a nagyarányú nyelvtudományi és nyelvújítási mozgalomnak köszöni a létrejöttét, melyet K. Atatürk, a Török Köztársaság elnöke megindított. Reşit GALİP volt török közoktatásügyi miniszter írt előszót a szótárhoz. Ebben először arról beszél, hogy a török nyelv a hódításokkal járó körülmények következtében régi tisztaságát elvesztette. Majd a török nyelvnek nyelvtudományi szempontból való fontosságát hangsúlyozza. „Szerintünk kétségtelen, — írja — hogy a nyelvek eredetének és kapcsolatának kérdései csak a török nyelvre vonatkozó alapos és a múlt mélységeiig leszálló kutatásokkal oldhatók meg“. (VII. l.) „A török nyelvészek két nagy feladat előtt állanak. Ezek közül az egyik az, hogy a török nyelv ősnyelv (*ana dil* tkp. 'anya-nyelv') voltát megállapítandó, a török nyelv történetét kutassák és megvizsgálják, hogy a belőle származó nyelvekkel alap és alak tekintetében milyen vonatkozásban van; másik feladatuk, hogy a török nyelvkincsnek az utolsó hét-nyole században elveszett részét feltárják s a török nyelvnek régi gazdagságát és tisztaságát visszaadják“. (VIII. l.) Az utóbbi cél szolgálatában készült e szótár.

A két szerkesztőnek — mondja tovább ez az előszó — nagy része van az anyag összegyűjtésében, de elsősorban mások nagy terjedelmű gyűjtéseit használták fel. A munka további menetét úgy képzei Reşit GALİP, hogy e szógyűjtemény kiadása után könnyebb lesz a még össze nem gyűjtött tájszokat feljegyezni s az egyes szavak pontosabb kiejtését és jelentéseit meghatározni; e feladat megoldása a Türk Dili Tetkik Cemiyeti-re vár (Török Nyelvkuató Társaság). Végül ismerteti Reşit GALİP egy csomó nyilatkozatot a török nyelv szépségéről és gazdagságáról.

Reşit GALİP előszava után a szerkesztők előszava következik. Ez először röviden a török szótárírás feladatairól, új szók alkotásáról szól, majd a szótár létrejöttének körülményeit ismerteti.

A török közoktatásügyi kormány még akkor, mikor a nemzeti küzdelemnek nem is volt vége, felszólította a tanítókat és tanárokat, hogy gyűjtsék a tájszavakat. E felszólításra nagy terjedelmű anyag érkezett be, melyet a szerkesztők megbíráltak, rendeztek és bővítettek, több török nyelvtudós közreműködésével. Természetes, hogy az ilyen módon összeszedett anyagot nem lehetett fonétikai átírásban kiadni. A szerkesztők az új török írás betűin kívül a következő jeleket használják: *n. = ɲ*, *h = sert* (kemény) *h*, *e. = zárt e*. A jelentések néha nem világosak, de a szerkesztők ilyen esetben is közölték az illető szót, hogy felhívják rá a figyelmet.

Szemléltetésül bemutatok egypár címszót:

buduk (Denizli [helynév]): 1 — Manda, [a vonás valószínűleg sajtóhiba] *yavrusu* [manda *yavrusu* 'bivalyborjú']; 2 — Şişman ve kısa kımse [az 1 sajtóhiba; e jelentés magyarul: 'kövér kis ember'].

çömçe gelin (G. Antep): yağmur yağmadığı zamanlar çocuklar tarafından yapılan ve kaba yapma bebekleri andıran şey. *çömçe gelin ne ister. Bir kaşıcık su ister... diye kapu kapu gezerler ve evlerden çömçe gelinin başına su aktarırlar.* [Szárazság idejében gyermekek által csinált kezdetleges babához hasonlító dolog. „Mit kíván a Çömçe gelin? Egy kanálka vizet kíván“: ezt mondogatva házról házra járnak és a háziakkal vizet öntetnek a Çömçe gelin fejére“.]

sak (C. A. [= Dél-Kisázsia]) müteyakkız, uyanık = [éber]. *sak uyku* hafif uyku. *sak yatmak*: derin uykuya varmamak. *sak adam*: uyanık adam. [Vö. Radloff ujj. stb. *sak* 'wachsam', mely tehát nem azonos — mint Radloff gondolja — az oszm. stb. *say* 'gesund' szóval¹⁾].

Ebből a pár címszóból is látszik, mennyi új és nagybecsű anyaggal gazdagítja ismereteinket az új szótár. Nélkülözhetetlen segédeszköze ez az oszmánli filológiának. Nagyon várjuk a további munkálatok publikálását.

NÉMETH GYULA.

¹⁾ BANG ugyanezt hangtörténeti alapon állapítja meg: UngJb. XIV, 212.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Adalék a magyar nyelv fonológiájához. A fonológiáról írott érdekes kis könyvében LAZICZIUS GYULA nagy vonásokban ismertette a magyar nyelv leíró fonológiáját, azét a magyar nyelvét, amelyet ma minden, bizonyos műveltséggel rendelkező magyar ember ír és beszél, s amelyet köznyelvnek szokás nevezni.

Vizsgálódásai során a szerző az *e*-nek és az *ö*-nek az irodalmi és a köznyelvben való megoszlásával is foglalkozik. Ehhez a kérdéshez szeretnék hozzászólni, mert úgy látom, hogy az *e* kérdésből nyerhető tanulságok világot vethetnek az irodalmi és a köznyelvek fonológiai szerkezetének természetére általában.

A magyar grammatikusok és nyelvtörténészek rendszeresen azt tanítják, hogy az irodalmi nyelv *e*-t használ ott, ahol egyes nyelvjáráások *ö*-t ejtenek, azonban azt is jelzik, hogy szórványosan az irodalmi nyelvben is jelentkeznek *ö*-s alakok a várható *e*-s alakok helyett. LAZICZIUS ilyen példák gyanánt hivatkozik a *bögre*, *ördög*, *pörkök* stb. szavakra. (Bevezetés a fonológiába 61. l.)

A helyzet a valóságban sokkal bonyolultabb.

Tudjuk, hogy a *fel* igekötő egy sereg más *e*-t tartalmazó szóval együtt a művelt emberek beszédében és írásában közönségesen *ö*-s alakban jelentkezik. Az idevonatkozó esetek több csoportba oszthatók.

Mindenekelőtt vannak olyanok, akik mindig *föl*- és következetesen *pör*-, *röpül*-féléket mondanak.

Mások viszont felváltva használják a *fel*, *föl*, *per*, *pör*, *repül*, *röpül* alakokat, a nélkül, hogy okát tudnák adni ingadozásuknak. Ez a típus különösen gyakori művelt budapesti egyének körében, amint ezt közvetlenül is alkalmam volt megfigyelni. Azt is megfigyeltem, hogy az ingadozók egy része, amelyik tisztán taláalomra mond egyszer *fel*-t, más-szor meg *föl*-t, inkább *per*, vagy *repül* alakot használ, mint *pör*-t vagy *röpül*-t. És ugyanakkor, amikor *felperes*-ről, *alperes*-ről beszél, a *peres*-*kedni* helyett már inkább *pörösködni*-t, a *veres* helyett pedig mindig *vörös*-t mond. Gyakran ugyanabban a szövegben a *fel* mellett *fölött*, *gyöngé* stb. alakokkal találkozunk.

Harmadsorban említendők azok, akik szóhangulati, sőt gyakran jelentésárnyalatbeli különbséget éreznek az *e*-s és az *ö*-s alakok között. Egyikük pl. egész határozottan bizonygatta, hogy a *felemelkedés* szó

jelentése konkrét, a *fölemelkedés* elvont, s inkább vallási értelemben használatos. Megjegyzendő, az illető világi személy volt. Mások azt állították, hogy a *per* szónak szerintük jogi értelme van, az *ö-s* alakok (*pör*, *pörös* stb.) jelentése viszont a. m. „civódás, veszekedés”. Ismét mások a *felirat* és *fölirat*, a *gyenge* és *gyönge* közt éreztek jelentéskülönbséget. Néha meg bevallották a kérdezetek, hogy közelebbről nem tudják megjelölni a két alak közti árnyalati különbséget, azonban továbbra is erősítették, hogy ez a különbség szerintük mégis megvan.

A negyedik kategóriába azok tartoznak, akik tudatosan különbséget tesznek az euphonikus *ö-s* és a monotonnak tartott *e-s* alakok közt. Ezek pl. a *föl-t* használják, hogy az egymásután végnélkül következő *e-k* egyhangú ismétlődését elkerüljék. Ebbe a csoportba néhány író is tartozik, és nem épen a legkisebbek, mint KOSZTOLÁNYI DEZSŐ és BABITS MIHÁLY.

Ha azt vizsgáljuk, hogy miféle különbségek szerint használják az *e-s* és *ö-s* alakokat, akkor azt látjuk, hogy gyakran szinte lehelletnyi finomságok befolyásolják választásukban. És e megfontolásokban nem mindig és nem kizárólag az euphonia szempontjai az irányadók. Mert ha jól is értjük a *felnő* és *fölszed*-féle választást (BABITS: Elza pilóta 124. l.), egyáltalában nem világos az euphonia szempontja a *föl-*használatában az olyan esetekben, mint *fölszörgetni* (BABITS: Halálfiat 4. l.), *földolgozni* (uo. 178. l.), épúgy mint a *fel-*használat a *felfedezés*-ben (uo. 181. l.).

Hogy megértsük e látszólag következtelen alakok használatát a forma tekintetében annyira tudatos írónál, fel kell tennünk, hogy az *ö-s* és *e-s* alakok közti választásukban nem egyszerűen a szó, hanem a mondat euphoniája volt a döntő, vagy a kifejező erő miatt került egyik alak előtérbe a másik rovására. Ebből a szempontból pl. a *fölszörgetni* bizonyára nagyobb kifejező erővel bírt, mint az esetleges *felzörgetni*, a *felfedezésben* pedig a *fel-* jobban kifejezhette az egész szó elvont jellegét és így tovább.

A mondottakból világosan látszik, hogy a köznyelvet beszélő vagy az irodalmi nyelvet író művelt magyar ember ezeket az egyszer *e-s*, másszor *ö-s* alakokat ugyanazon lényeges alak variánsainak, változatainak tekinti. Ez a tapasztalati tény aztán az *e* és *ö* fonémek között sajátos korrelációt létesít, amely egészen más, mint a labialis illeszkedés esetében kialakult viszony ugyanezen két foném között (*kér-e-k* ∞ *küld-ö-k*, *ének-e-s* ∞ *bűn-ö-s*, *szó*hoz ∞ *ügyhöz*, *egyszer* ∞ *ötször* stb.).

A *fölröpül* a *röpül* mellett még esetleg magyarázható volna visszaható hasonulással, amely a labialis magánhangzóilleszkedést tetőzné be, de a többi esetek nem magyarázhatók ezen az úton. Elég utalnunk e néhány esetre: *fölláll* ∞ *föler*, *fölszed*, *fölnevet*, de *fölszúdul* stb.

Ez az *e* és *ö* közötti új korreláció tehát egészen más jellegű. Két teljesen különböző foném viszonyáról van itt szó, amelyek egyéb esetekben világosan megkülönböztetett funkcióval bírnak. Gondoljunk csak a *fölé* ∞ *felé* esetre.

Ugyanilyen jellegű korreláció mutatkozik a mindennapi beszédben a következő alakokban: *enyém* ∞ *enyim*, *kezét* ∞ *kezeit* (pl. ebben: *kezeit csokolom*) stb., vagy amilyen megfelelések ezek: *-ból*, *-ből* ∞ *-búl*, *-bül*; *-tól*, *-től* ∞ *-túl*, *-tül*.

Mindebből tehát azt látjuk, hogy egymástól független fonémek, amelyek különben nemcsak teljesen önálló, hanem igen gyakran ellentétes funkcióval is bírnak, bizonyos speciális esetekben egymással változó elemekként szerepelhetnek.

E jelenség magyarázata természetesen az egyes nyelvek történeti előzményeiben keresendő. Az ilyen tények igen gyakran bizonyos nyelvjárási különbségek következményei, amelyeket az irodalmi köznyelv felhasznál saját céljaira. Az *e-s* és *ö-s* alakok egymásmellettsége arra vezethető vissza, hogy a köznyelvet különböző nyelvjárás-területekről származó egyének beszélik. Városokban, nagy tömegekben együtt élven, a mindennapi élet követelményei kényszerítik a különböző nyelvjárásból való egyéneket, hogy a mindennapi életben azt a közös nyelvet beszéljék, amelynek segítségével mindenki nyelvjárásához alkalmazkodni tudnak. Természetesen ez az alkalmazkodás bizonyos határokon nem mehet túl. Azt megjegyezhetjük, hogy a mai magyar köznyelvben a nélkül, hogy valaki megütköznék rajta, vagy a beszéd tökéletes megértésének ártalmára volna, *ö-t* lehet használni nemcsak a *fel* igekötőben és származékaiban (*fölött*, *fönt* stb.), hanem egész sereg más szóban is, mint *röpül*, *pör*, *söpör* stb.

De főleg azt figyeltük meg, hogy a köznyelv ezt az ugyanazon alakokban megnyilvánuló kettős vokalizmust egyre jobban fel is használja. Hol euphonikus különbség kezd hozzátapadni, hol meg jelentésárnyalati illetőleg jelentéstani megkülönböztetés jár vele. (Vö. a fentebb említett *fölemelkedés*, *pör*, *gyöngé* esetét.)

A funkcionális különbség abból származik, hogy itt két különböző foném kettős használatáról van szó. Mielőtt azonban idejutnánk, azt is meg kell állapítanunk, hogy ezen a téren egy közönbösségi állapot is volt, amely igen sok egyénnél még ma is tovább tart.

A funkcionális különbség nem olyan mozzanat, amely egymagában elegendő volna különböző fonémek megkülönböztetésére. Fonetikailag, ill. akusztikailag az *ö* és az *e* között a különbség olyan világos, hogy különb már nem lehet, a *fel* és *föl* alakok funkciója mégis ugyanaz (kivéve az euphonikus, szóhangulati elkülönülés eseteit). Dur-

ván szólva azt mondhatjuk, hogy *fel* és *föl* ugyanazt fejezik ki a nélkül, hogy ugyanúgy hangzanának.

Ez meglehetősen gyakori eset. A franciában magam pl. élesen megkülönböztetem az *á*-t (pl. *patte*) és az *α*-t (pl. *pâte*), de azért kifogástalanul megértem azon honfitársaimat, akik *kárier*-t (*carrière*) mondanak ott, ahol én *karier*-t ejtek, *káv*-ot (*cave*), ahol én *káv*-ot. Sőt olyanokat is ismerek, akik *ün mal*-t (*une malle*) ejtenek, ami pedig különösképen zavaró a vele szemben álló *mâle* miatt.

Arra ne hivatkozzék senki, hogy az *á* és az *α* közti különbség a franciában extrafonológiai jellegű. A *patte* és *pâte* közt mutatkozó szabályos eltérés pontosan olyan, mint az, amely az *è* és az *é* között van (és mégis itt is az *événement*-t *evenmā*-nak, *périr*-t *perir*-nek ejtik).

Ha mindezeket figyelembe vesszük, önkénytelenül is felvetődik a kérdés, hogy a fonémek korrelációira vonatkozó meghatározások jelenleg nem túlságosan felületeseke-e, és hogy voltaképpen nem tisztára fonetikai szempont szerint készültek-e. Azt hiszem, jó lenne e kérdésbe is belevinni a funkcionális elgondolást, amelyről néhai mesterünk, GOMBOCZ ZOLTÁN a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén oly ékeesen beszélt.

SAUVAGEOT AURÉL.

Sajnovics Demonstrációjának visszhangja Finnországban. SAJNOVICS JÁNOS érdemeit már régen összegezte a nyelvtudomány:

1. a magyar nyelv finnugor rokonságának eszméje, amit előtte külföldön már több tudós tekintély hangoztatott és bizonyítgatott, vele vonult be a magyar tudományos irodalomba;

2. ő írta meg a Demonstrációban az első oly szakmunkát, melynek kizárólagosan egy a finnugor nyelvészet körébe vágó feladat megoldása volt a célja;

3. a magyar és lapp nyelv rokonságáról szóló tant csak az ő fellépése óta tekinthetjük kétségtelenül igazoltnak, mert igaz ugyan, hogy előtte többen valószínűvé tették ezt — szóegyezések kimutatásával —, de SAJNOVICS volt az első, aki a bizonyítékok közé bevonta a nyelvtani egyezéseket is, amik nélkül — csupán szóegyezésekkel — nyelvrokonsági problémát nem lehet eldönteni;

4. mindezek figyelembe vételével a modern értelemben vett összehasonlító nyelvészet megalapítójának kell tekintenünk SAJNOVICSt, mert fellépésével jóval megelőzte az indogermán összehasonlító nyelvészet megalapítóját, BOPP FERENCET.

Közismert tény, hogy SAJNOVICS e nagy érdemei ellenére sem talált a maga korában elismerésre, sőt ellenkezőleg: sok támadás jutott osztályrészéül korszakalkotó tárgyilagos tudományos munkásságáért — különösen itthon, saját hazájában. Élénk érdeklődéssel fogadták azon-

ban a külföldön — egyebek közt Finnországban —, aminek a finn PORTHAN HENRIK GÁBOR turkui egyetemi tanárnak, a finn művelődéstörténet egyik kimagasló alakjának egy hosszabb közleménye szolgál világos bizonyítékául.

E cikk a „Tidningar utgifne av et sällskap i Åbo“ című újságban jelent meg még 1771-ben, tehát egy évvel a Demonstratio megjelenése után. Ez az újság ugyanebben az évben indult meg, azzal a rendeltetéssel, hogy a tudományok fejlődéséről a nagyközönséget tájékoztassa. SAJNOVICS könyvének ismertetését mindjárt az 1. füzet 3. oldalán megkezdi: „A magyar és lapp nyelvek rokonságát tárgyaló rendkívüli tartalma és ama fény miatt, mely belőle a finn nép legrégebb történetére vetődhet, úgy hisszük, megérdemli ez a könyv honfitársaink figyelmét.“ Röviden szólva a mű szerzőjéről és keletkezése körülményeiről, rátér PORTHAN a Demonstratio tartalmának pontról-pontra való részletes ismertetésére. A puszta referáló szerepéből csak ott esik ki először, ahol SAJNOVICS magyar-lapp szóegyeztetéseire kerül a sor. „A finn olvasó figyelmét fel kell hogy keltse az a körülmény, hogy ezeknek a szavaknak egy nagy része megvan a finnben is, és hogy ezek a finnek kiejtésében még közelebb állnak a magyar nyelvhez, mint a lapp szók“ — írja PORTHAN s felsorolva SAJNOVICS egyeztetései közül 19-et, melléjük állítja állítása igazolására a megfelelő finn szavakat. Folytatja azután SAJNOVICSsal a grammatikai egyezések tárgyalását. A magyar és lapp közös közép-fokképzőnél (-b) megjegyzi, hogy a -mbi-nek hangzó finn képző (pl. *paha* ∞ *pahemi*, *syvä* ∞ *syvemi*) az előbbiekkal bizonyára összetartozik. A kicsinyítő képzésnél rámutat arra, hogy nemcsak a magyarban és a lappban, hanem a finnben is képezhetünk deminutívumokat majdnem minden névszóból. A számneveknél enyhe megrovásban részesíti SAJNOVICSOT, hogy a magyar *tíz* számnevet a finn *yksitoista*, 'tizenegy' *kaksitoista* 'tizenkettő' stb. összetételek *toista* utótagjával (ill. ennek önkényesen feltett *toiz alakjával) egyezteteti, holott minden finn tudja, hogy ez a *toinen* 'secundus' szó partitivusa. A botlást mindamellett megbocsáthatónak találja, lévén oly külföldiről szó, akinek csak igen kevés alkalmá volt megismerni a finn nyelvet, sőt maga elkövet mindjárt legalább is ugyanakkora tévedést, amennyiben a magyar *tíz*et a svéd *tio*-val hozza rokonsági összefüggésbe. A melléknevekkel kapcsolatban végül megjegyzi még, hogy egy közös vonás a finn és magyar nyelvben kikerülte SAJNOVICS figyelmét, t. i. e. nyelvekben a szó jelentését tagadóvá változtathatjuk — nem a szó elejéhez csatolt valamely particulával mint a görögben, latinban vagy svédben, hanem egy a szó végéhez fűzött elemmel, mely a magyarban *-lan* ill. *-len*-nek, a finnben *-toin*-nak, ill. *-töin*-nek hangzik, s hozzáfűzi, hogy a lapp nyelvben hasonló módon képzik a privatívumokat és negatívumokat.

Ami a névmásokat illeti, úgy találja PORTHAN, hogy e téren a finn és magyar nyelv közti egyezés éppoly kevés, mint a magyar és lapp között, rámutat mégis egyfelől a magyar *ki* és *mi*, másfelől a finn *kuka* és *mikä* névmások egybevágó használatára. Az igeragozásnál utal arra, hogy amint a magyar főnévi igenév személyragozható, úgy a finn infinitívus is felvehet ragokat, pl. *sanoaxeni*, *palatejas*, és a magyar és finn névutók is egyformán személyragozódnak. Feltűnőnek találja továbbá az egyezést a magyar és finn névragozásban is s úgy véli, hogy a magyarban is helyesebb úgy előadni a határozókat, mint ahogy az újabb finn grammatikusok teszik a finn nyelvtanokban, akik nem az ablativusnak tulajdonítanak több alakot — a latin nyelvtanból indulva ki, hanem a különféle ragú határozókat külön esetenként tárgyalják. Ily módon felfogva a dolgot, meglepő, hogy a magyar határozók rendszere teljesen megfelel a finn határozókénak. Az igeragozás köréből nagyon idegenkedően fogadja PORTHAN SAJNOVICS előadásának azt a részét, melyben külön alanyi és tárgyias igeragozásról számol be, csupán azt az egyezést könyveli el, hogy mind a 3 nyelvben a „radix verbi“ szolgál a jelenidő egyes 3. személyéül, míg a többi alakok valamely képzővel alakulnak. Magyar és finn igéket csak úgy szabad tehát összehasonlítani, hogy a végződéseket figyelmen kívül hagyjuk s csak az igetőveket vetjük egybe. Végig megy ezután a szerző a Demonstratio többi pontján is — mind lelkiismeretesen s részletesen ismertetve, s beszámolóját ezzel végzi: „Kétségtelen, hogy egy mind e három nyelvben teljesen járatos férfiú sok hasznos megfigyelést tehet s talán valamivel több fényt vethet a népfajok rokonságának kérdésére.“

*

E cikkekre a folyó év tavaszán VOLMAR BERG stockholmi finn lektor hívta fel a figyelmemet. Később észrevettem, hogy már SETÄLÄ hivatkozik rá „Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan“ c. művében (109. l.) és innen tudtam meg, hogy a névtelenül megjelent tanulmány PORTHANNAK a szerzeménye. A magyar nyelvészeti irodalomban PÁPAY JÓZSEF¹⁾ és SZINNYEI JÓZSEF²⁾ tesznek említést róla — valószínűleg SETÄLÄ nyomán — a nélkül, hogy tartalmára kitérnének. Jelentőségét a finn-ugor nyelvészet története szempontjából abban látom, hogy:

1. az első nyomtatásban ránk maradt finn hozzászólás a finn-magyar rokonság kérdéséhez;

2. közvetlenül a Demonstratio után megjelenve bizonyítja SAJNO-

¹⁾ A magyar nyelvhasználat története, 20. l.

²⁾ Finnek, Észtek (Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1928). 59. l. 2. jegyzet.

vics jelentőségét, s példája annak az érdeklődésnek, mely a Demonstratio nyomán külföldön támadt;

3. ha nem is GYARMATHI Affinitásával összehasonlítható méretekben, mégis már ez előtt tágít azokon a kereteken, melyek közt SAJNOVICS a magyar nyelv rokoni kapcsolatait vizsgálta, amennyiben bevonja a vizsgálódás körébe a finn nyelvet is, amire a Demonstratio csak egész kis számú, rövid utalást tartalmaz. Például a magyar és finn középfokjel egyeztetése is itt található legkorábról, s módosítanunk kell MUNKÁCSI BERNÁT véleményét, ki ezt GYARMATHI érdemei közé könyvelte el.*

LAKÓ GYÖRGY.

Fogel Márton könyvtárának jegyzéke. A magyar és a finn nyelv rokonságának fölfedezője, mint tudjuk, Fogel Márton hamburgi orvos és polyhistor (1634—75) volt. Bár neve a magyar irodalomban már a XVIII. század óta ismeretes, személyét és működését csak SETÄLÄ kutatásai világították meg.¹⁾ Setälä azonban Fogel könyvtáráról — úgy látszik adatok híján — keveset szólt. Tudott arról, hogy az örökösök 1678-ban el akarták árvereztetni, s hogy Leibniz közbenjárása mentette meg a teljes széthullástól. Hogy mi volt azonban a könyvtárban, arról máshonnan szerezhetünk értesüléseket.

A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtárának Cat. 1496. jelzetű colligatumában, amely 6 régi könyvtár ú. n. aukció-katalógusát foglalja magában, találjuk Fogel Márton könyvtárának jegyzékét is. Tudomásom szerint eddigelé sem nálunk, sem a külföldi nyelvtudományi irodalomban nem esett még róla szó. A kis 8-adrét könyv címlapján ez áll: „Catalogus Bibliothecae. Cl: V. Martini Fogelii Hamburgensis, Ph. Et Med. D. Inque Gimnas. Hamb. Olim Prof: P. Multis Variis, Selectis Egregiisque Libris Refertae: Cujus auctio habebitur, in aedibus Fogelianis Die Martis 13 August; & seqq. Anno 1678. Hamburgi, Literis Rebenlinianis. 1678.“ — E lap versóján pedig a következőket olvassuk: „Die Exemplaria dieses Catalogi sind zu bekommen bei Gottfried Schultzen im Thumb (das stück zu 6. S. Lüb:“ (így). Ezután következnek a könyvtár 3 levélre terjedő „tudós“ kínálgatásai, majd egy később hozzáfűzött levélen az egykori tulajdonos, úgy látszik I. C. Böhmer,²⁾ kézírásában a katalógus tartalomjegyzékét kapjuk, aki az összesítésben 3632 könyvet számlált össze. A levél versóján más írás közli velünk, hogy: „Haec Bibliotheca empta est a serenissimo

* Vö. Nyr. XI, 444. l.

¹⁾ Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan.

²⁾ Ha azonos Justus Christoph Boehmer-rel (1671—1732), l. JÖCHER: Allgem. Gelehrten Lex. I.

Dño Joh. Friderico D. Br. SL suasu (svasu!) G. L. Leibnizis Bibliothecarii eius, & Hanoveram translata A. 1678. pretio duorū millium thlr.“ Így jutunk magához a 16 ives (ívjelzetű) jegyzékhez.

Katalogusunk 10 csoportra van osztva. Hogy olvasóink némi betekintést nyerjenek a könyvtár állományába, közlöm Böhmer (?) hasznos kis összeállítását: 1. Libri Gramatici: 348 db. 2. Libri Logici, Didact. Rhetorici: 95 db. 3. Mathematici: 188 db. 4. Historici: 512 db. 5. Geographici: 46 db. 6. Physici, Botanici, Anatomici: 720 db. 7. Physici, Medici & Chemicus: 317 db. 8. Medici: 618 db. 9. Ethici Politici Juridici 341 db. 10. Theologici 447 db. Fogel könyvtárának javarészt tehát orvosi művek tették. Bőségesen képviselve voltak e mellett a történet-, nyelv- és vallástudományok. A könyvjegyzék utolsó két lapja Fogel Márton kéziratban maradt munkáit sorolja föl. Ezek közül kiemeljük a következő két művet a hozzáfűzött megjegyzésekkel együtt: 1. „De Turcarum Nepenthe Libri IV. Accedit Commentatio de affinitate Linguae Turcicae & Ungaricae. Non apparent illi libri quatuor omnes, neque capita omnium distincta sunt, multumque materiae in chartis exhibetur, non satis digestae.“ 2. „De Finnicæ Linguae Indole Observationes. Nondum sunt descriptae distincte & pure.“ Mindkét munkáról volt tudomásunk; az első, sajnos, elveszett. Érdekes, hogy MORHOF a Polyhistorban (tom. I. lib. 1. p. 61.) a De Turcarum Nepenthét In Medicina sorolja fel Fogel kéziratban maradt munkáinak említésekor, a Michaud-féle Biographie Universelle-ben (1816. XV.) pedig ezt olvassuk róla: „le commentaire De Turcarum nepenthe, ... était sans doute un traité de l'usage de l'opium chez les Turks“ (!)

Befejezésül érdemesnek tartjuk kiemelni néhány olyan művet Fogel könyvtárából, amely segítségére lehetett nyelvrokonító kísérleteiben, illetőleg amelyek magyar vonatkozásban fölkelthetik figyelmünket. A felsorolásban megtartom a könyvjegyzék eredeti adatait. (A római szám a csoportra, az arab a csoporton belül a megfelelő számra utal.) (I. 105. *Gu. Seamanni Gramm. Turcicae Ling. Oxon.* 670. 4 (t. i. 1670. 4. r.); I. 123. *Olai Steph. Grani Manuale Lapponicum.* Stokholm 669. 8 to.; I. 124. *Vocabula Latina cum interpret. Suetica & Finnonica.* Holm. 668. 8 vo. I. 126. *Alb. Molnari Lexicon Lat. Gr. Ungaricum.* Francof. 645. 8 vo. I. 136. *Dittionario della Lingua Italiana Turchesca di Mosino* Rom. 641. 8 vo.; III. 171. *And. Duditi, de Cometar. Signific.* Basil 579. 4 to. IV. 104. *Joh. Nedani Florus Hungaricus* Amst. 663. 12 mo.; IV. 112. *Jac. Nagii de Harsan. Status Turcicus loquens: Colon: 672, 8 vo.* (Szabó K. a RMK.-ban berlini nyomtatványnak tünteti föl.) IV. 254. *A Brief Account of Some Travels in Hungaria &c. by Edward Brown,* London 673, 4 to.; IV. 397. *M. Zelleri: Beschreibung des Königreichs Ungarn.* Ulm, 660. 8 vo.; IV, 398. *Register Büchlein über die neue grosse Ungarische*

Landkarte von Regensp: bis hinter Constantinop. Nürnberg. 8 vo. (é. n.); IV. 399. *Mart. Schödels Disquisitio Histor-Polit. de Regno Hungariae Argent.* 629. 4 to.; 400. *Mart. Bronjovij de Bietzdzsedeá (?) Descript. Tartariae, Transsylv. ac Moldaviae Georg. Wernerus de Admirand. Hungar.* Aquis. Colon. 595. fol.; IV. 405. *Origines & Occasus Transylvanor. Laur. Topeltini.* Lugd. 607. 8 vo.; IV. 413. *Joh. Schefferi Lapponia.* Francof. 674. 4 to.; VI. 19. *Joh. Posahazi Philosophia Naturalis.* Patakin. 667. 12 mo.

ifj. CLAUSER MIHÁLY.

Finnugor könyvészeti adalékok. A fgr. népek történetírói nem említik forrásaik között FRANCESCO ALGAROTTI nevét és *Oroszországi leveleit*. Hangsúlyoznunk kell, nem is elsőrendű forrása az ilyirányú kutatásoknak, de azért érdemesnek tartjuk az ismertetését.

FR. ALGAROTTI tipikus képviselője a XVIII. sz. első fele mindenben és mindenfelé jártas félművelt íróinak. Európa mondhatni minden számottevő országában, kora tudományos ismereteiben, — az orvostudományban és a technikában éppenúgy, mint a csillagászatban, a zenében és a szépirodalomban — egyaránt jártas. Kortársai becsülik is: Voltaire barátságával dicsekedhetik. 1738—39-ben többek között Szentpétervárott találjuk. Kora jó szokásának megfelelően levél alakban írja le útját s helyszíni tapasztalatait *Oroszországi leveleiben*, (*Lettere sulla Russia*, így is: *Viaggi di Russia*), mely egyik legértékesebb munkája. Ő maga is legtöbbször tartotta. — Egyelőre csupán egy a szerző által később Párizsban kiadott *Saggio* van birtokunkban (*Saggio di lettere sopra la Russia*, II. kiad. Párizs 1763, G. Briasson, 214 l.), mely minden bizonnyal nem teljes számban hozza oroszországi levelezését. Így jelen pillanatban nem áll módunkban e levelek adalékainak forrásértékét megbecsülnünk. Levelei teljes gyűjteménye Velencében jelent meg: 'Opere' a cura di F. Aglietti. Venezia. ediz. Palese 1791—94. tizenhét kötetben. Újabban külön is: *Viaggi di Russia con prefaz. di PP. Trompeo* Roma 1924.

A birtokunkban lévő kiadás csupán három, Szentpétervárról keltezett levelet közöl: 1739 jún. 21 (a kiadásban 60. l. IV. levél), 1739 jún. 40 (80. l. V. lev.) és 1739 júl. 13.-i kelettel (96. l. VI. lev.).

Könnyű, szellemes stílusában elcseveg bennök Szentpétervárról, majd általában az orosz viszonyokról, Oroszország tengerészeti, kereskedelmi és főként hadászati viszonyairól, az orosz hadseregről stb. Az épen akkor folyó orosz-török háborúról is részletes leírást ad.¹⁾

Ilyen módon nyílik alkalmá Oroszország szomszédairól szólnia. Oroszország legveszedelmesebb ellenségének a svédeket látja. A legutóbbi

¹⁾ Talán a történetírók és a turkologusok is haszonnal forgathatják.

orosz-svéd háború alkalmával Scranacroscia kozák vezér a legbarbárabb hangon szól róluk és finn testvéreinkről a cárnak: „Ha úgy gondolod, hogy meg kell szabadulnod ettől a svéd tüskétől (. . . questa spina degli Svezzesi), bízd rám! Elmegyek kozákjaimmal és kardélre hányom egész Finnországot asszonyostul, gyermekestül . . . Pusztaságot csinálunk belőle, mely felér tíz erőddel (. . . farò man bassa sopra quanto vi ha in Finlandia di uomini, donne e ragazzi . . . Ne faremo un deserto, che vale per dieci fortezze“ (103. l. VI. lev.).

Egyébként — szól később — Svédország számára nagy nehézség újabb háború esetén az, hogy nem tud élelmiszer-raktárakról gondoskodni Finnországban „ebben a terméketlen országban, ahol a lakosság fagyókérből és kenyérből, sőt egyes esztendőkbén csupán fagyókerekből él“ (. . . paese sterilissimo, dove gli abitanti vivono della scorza degli alberi mescolata con pane, e alcuni anni della pura scorza . . .) (103. l. VI. lev.)

Oroszország ereje inkább szomszédai gyengeségében, mint saját erejében van (. . . ha per fortezza la debolezza dei vicini 106. l. VI lev.) Mihez kezdhet hat-hét millió lakosával? (A hivatalos adatok 1722-ből 14 millióról szólnak!) E kérdés kapcsán alkalma kínálkozik az orosz telepítési politikáról is nyilatkozni: „az oroszoknak mindent el kellett volna követniök, hogy benépesítsék a birodalmat. Ukrániába, a birodalom legértékesebb tartományába, melyet a jelen háború elpusztított, osztjákat és szamojédeket vagy más, a birodalom számára szinte teljesen haszontalan északi népségeket betelepíteni veszedelmes lenne. Jelentéktelenségükkel megrontanák a fajt „(. . . condurvi colonie di Ostiachi, di Samogedi e di altri popoli Settentrionali quasi inutili all'Imperio, sarebbe pericoloso. Vi potrebbono forse con la loro picciolezza, e sparutezza guastar la razza degli uomini“ 106. l. VI. lev.).

A rendelkezésünkre álló kiadás csupán ennyiben tette lehetővé e forrás ismertetését. Reméljük, hogy az idézett teljes kiadás bővebb és értékesíthetőbb adalékokkal fog szolgálni a kutatók számára.

BABOSS ERNŐ.

ÉRTESÍTŐ.

† **Setälä Emil.** (1864. II. 27—1935. II. 8.)

A finnugor tudományok történetében sokáig emlékezetes, fájdalmasan emlékezetes lesz az 1935. esztendő: ránk zúdult a fekete végzet vihara és szeszélyes kegyetlenségében tátongó réseket csapdosott sorainkban. Lelkes fiatalok estek áldozatául, akik alig hogy megkezdhatték az alkotó munkát, egészségük kockáztatásával szerzett gazdag ismereteik közkinccsé tételét, és kipróbált vezérek dőltek ki előlünk, akikre a megérdemelt elismerés, tisztelet és jogos várakozás érzésével tekintettünk.

Ilyen irányításra hivatott vezéregyéniséget veszítettünk el SETÄLÄ EMILben. Sírba szállt a finn nemzeti tudományoknak egyik leghatékonyabb művelője, megszervezője és föllendítője, a modern finnugor nyelvészetnek csakugyan világszerte ismert büszkesége. Mi magyarok nemcsak a testvérnép szellemi kiválóságának szerencsés megtestesítőjét, nemcsak a közös tudományos célok és eszmények lankadatlan bajnokát siratjuk benne . . . Mi nemcsak úttörő tudósnak, Isten áldotta tehetségnek tekintettük, hanem megértő, jóakaró, hűséges barátunk is éreztük, aki szeretettel viszonzta szeretetünket és a rosszban is férfiasan kitarzott mellettünk.

A délnyugati-finnországi Kokemäkiben gazdálkodó SETÄLÄ-család gyermeke szokatlanul korán kiugrott az ismeretlenség homályából, hogy aztán nyilegyenesen haladjon egyre emelkedő verőfényes pályáján. Még a hämeenlinnai liceumban diákoskodott, amikor 16 éves korában, 1880-ban megjelent talpraesett kis tankönyve, az első finn nyelven írt finn mondat. A meglepetés még fokozódott a következő évben, mikor a Finn Irodalmi Társaság pályázatán a licista fiú kapott megbízást az északkeleti-satakuntai nyelvjárás mondatának kidolgozására. 1883-ban meg is jelent ez a terjedelmes tanulmány, amely tárgyválasztásánál fogva is az újszerűség ingerével hatott, de e mellett az anyag rendszerezése és értelmezése tekintetében is elárulta a fiatal szerző nagyrahitottságát.

Az egyetemi tanulmányok elvégzése után doktori értekezésének elkészítéséhez fogott. Nagy és nehéz kérdés megoldására, a finnugor idő- és módképzés földerítésére vállalkozott, s ma, félszázad távlatából

bátran elmondhatjuk, hogy a vállalkozást siker koronázta. A *Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen* című könyv (SUS. Aik. II.) a lelkiismeretes gonddal összegyűjtött nyelvi anyagot az újgrammatikus iskola tökéletesebb módszerével s az analógiás hatások figyelembe vételével fogja vallatóra s ennyiben tudományunk újabb korszaka beköszöntőjévé vált. Azóta sokkal gazdagabb és pontosabb anyag jutott a birtokunkba, némely elvi kérdésben is változott a fölfogásunk, de a nyelvi tények értelmezésében és a leglényegesebb megállapításokban ma is egyet vallunk a 22 éves doktossal.

A következő esztendő a továbbképzés és ismeretgyűjtés szorgos munkájában teltek el. Tanulmányai kiegészítése végett járt Upsalában, Koppenhágában, Lipcsében, Hannoverben és Budapesten (1888—89), majd pedig a finnek legközelebbi rokonait, a líveket, vepszaket, vótokat és észteket látogatta meg (1889—90). E tanulmányutak nevelő hatása valójában SETÄLÄ későbbi munkásságán érzik csak meg, míg a tanulmányok közvetlen eredményeiről beszámoló dolgozatok inkább csak a sokoldalú érdeklődés becses melléktermékei. SETÄLÄ figyelmét és energiáját ekkor már alapvető kérdések kötötték le, amelyeknek eldöntésétől a finn nyelvtudomány további sorsa függött. A finn hangtörténet modern földolgozása volt a kitűzött cél, s e feladat veszélyes nehézségeit csak akkor látjuk tisztán, ha tudjuk, hogy SETÄLÄ alig-alig érintett parlagnak szegte ekéjét, s hogy a merész vállalkozó mögött csekély, jobbára földolgozatlan nyelvemlék-anyag állott, előtte viszont a nyelvek és nyelvjárások kusza tarka-barkasága virított. Ebből az alapvetésnek szánt munkából, az *Yhteissuomalainen äännehistoria*-ból mindössze két terjedelmes füzet látott napvilágot: az első a zárhangokat tárgyalja, a második a többi mássalhangzóval foglalkozik. A munka folytatása, sajnos, az asztalfiókban maradt, mert időközben SETÄLÄ fölfogása lényegesen megváltozott. A könyvnek azonban csonkasága ellenére is rendkívül nagy értéke és hatása volt: azzal, hogy a finn mássalhangzó-rendszer egész fejlődését föltüntető egységes képet adott, a hamarosan meginduló részlettanulmányok kiindulópontjául és vázául szolgált, szolgál részben ma is.

1893-ban a helsinki egyetemen a finn nyelv és irodalom tanárává nevezték ki. Ez a szerencsés választás SETÄLÄ tudományos pályáját is méltó keretek közé juttatta, de ezen felül a finn és a finnugor nyelvtudomány alakulásában is kimérhetetlen jelentőségű eseménynek bizonyult. Jórészt nyilván SETÄLÄ szervező képességeinek és tanári erényeinek köszönhetjük, hogy a finn és a finnugor nyelvtudomány szolgálatába a tehetséges finn fiataloknak egész sora állott, akik önérzetesen hiszik és merik hirdetni: „Finnország, ez a kicsi szegény ország mindig vezető lesz a finnugor tudományban.“

Már Becker óta ismeretes, hogy a finnben és a lappban bizonyos mássalhangzók paradigmaticus változásoknak vannak alávetve, sőt CASTRÉN és nyomában DONNER egyes szamojéd hangtani változásokban is azonos törvények érvényesülését sejtette. A 90-es évekig az volt az általános meggyőződés, hogy ez a jelenség — az akkori elnevezés szerint mássalhangzó-gyengülés — nem ősi sajáttság, hanem későbbi különnyelvi fejlemény. Finn hangtörténete megírása kezdetén SETÄLÄ is ezen a nézeten volt s csak a folytatás kidolgozása közben érlelődött meg benne az a föltevés, hogy a fokváltakozás finnugor eredetű örökség, mely a rokonyelvek zöméből kiveszett vagy csak nyomaiban őrződött meg. Az erős és gyenge fok váltakozását szerinte nyilván a szótag zártsága illetőleg nyíltsága szerint váltakozó hangsúly, a paradigmaticusan váltakozó nyomatékosság és hangzósság okozhatta, ahogy pl. az osztják-szamojédban a fokváltakozás ma is együtt jár a hangsúly váltakozásával.

Ezt a finnugor nyelvtudomány történetében annyira nevezetes elméletét előzetes közlemény formájában a Finnugor Társaság 1895. nov. 16-i ülésén terjesztette elő s *Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen* címen a SUS. Aik. XIV. kötetében tette közzé. A vázlatos elméleti megállapítások helyességét legelőször a finnugor δ és δ' hangok fejezetének tüzetes kidolgozásával tette tűzpróbára; e tanulmány becses eredményeit tagsági székfoglalóul a M. Tud. Akadémiában mutatta be (NyK. XXVI).

A nagy elmeélre valló elmélet nemcsak SETÄLÄ további munkásságának adott egyéni színezetet és szárnyat, hanem zsilipeket nyitott a finnugor hangtani kutatások egész zuhatagának. Mi sem természetesebb, mint hogy az egyes rokonyelvek hangviszonyainak gondos átvizsgálása lassanként módosított a fokváltakozás eredeti értelmezésén és enyhített kezdeti merevségén. Itt is maga SETÄLÄ járt elül s a *Zur finnisch-ugrischen lautlehre* című tanulmányában (FUF. II.), egyetemi és egyéb előadásaiban egymásután tisztázta az eleinte még homályos összefüggéseket és egészítette ki a hézagokat. Legjelentősebbek e tekintetben a Finnugor Társaságban 1912 tavaszán tartott fölolvasásai, amelyekben arra a rendkívül fontos, a korábbi tamaskodókat is gondolkodóba ejtő végső következtetésre jut, hogy a fokváltakozás a szamojéd nyelvekben is kimutatható, s ilyenformán a jelenség az uráli alapnyelvből származik (*Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen*: FUF. XII, Anz.). — Sok kétség mered elénk azért ma is, s az előzőleg nem is sejtett kérdések egész sora (az alap-ok, a hangsúlytörvények, a magánhangzók viselkedése, a váltakozások mennyiségi és minőségi terjedelme, a másodlagos alakulatok, a sorok eltolódása, a háromfokúság stb.) vár kielégítő

feleletet, sőt az is könnyen bekövetkezhetik, hogy a későbbi kutatások lényegesen eltérő eredményekre vezetnek. Annyit azonban bizvást elmondhatunk, hogy a fokváltkozás elmélete az egész finnugor hangtörténet tengelyévé szilárdult, s csak a türelmetlenség vetheti az elmélet szemére, hogy zsákutcába vitte a tudományt.

SETÄLÄ nyelvtudományi munkásságának eddig vázolt tárgykörével és irányával szoros kapcsolatban vannak a finn szókészlet történetével, főleg az ősgermán—finn nyelvi hatások sokat vitatott kérdésével foglalkozó tanulmányok. Az idevágó munkák közül a *Zur herkunft und chronologie der älteren germanischen lehnwörter in den ostseefinnischen sprachen* (SUS. Aik. XXIII.) és az *Aus dem gebiet der lehnbeziehungen* (FUF. XII.) emelkedik ki. Az elsöben THOMSENNEK a gót—finnségi érintkezésekről szóló tanítását vizsgálja fölül, s főleg hangtani kritériumok vallo-mása alapján arra a következtetésre jut, hogy a finnség legrégibb germán jövevényszavainak a gót előzményéhez közel álló valamely ősgermán jellegű nyelv volt a forrásuk, a jövevényszavaknak következő rétege pedig az ős-északiból kölcsönzödött; az első csoport átvétele a Finn-öböltől délre fekvő területen, a finnségi őshazában, az utóbbi rétegé viszont a finnek mostanilakóhelyén történt. — A másodiknak említett dolgozat a nyelvi érintkezések több ködös pontjára vet világot s különösen egyes számnévi elnevezések (finnugor 7, finn 8 és 9) eredetének földerítésében ragyogtatja a szerző roppant ismereteit és éleselméjűségét.

A hangtani vizsgálatok, szófejtések és jövevényszó-kutatások eredményeiben nemcsak tiszta nyelvészeti tanulságokat látott SETÄLÄ, hanem a nyelvi tényeken keresztül az embert, a beszélő népközösséget, a földrajzi színteret, a történeti légkört, a művelődési viszonyokat, egyszóval az életet is igyekezett megfogni és élénk varázsolni. Minden kelléke megvolt a nyelvészeti palaeontológia sikeres művelésére: ismerte a néptudomány elvszerű megállapításait, módszerét, és megvolt benne az efféle kérdések boncolásához szükséges finom érzék, átfogó szemlélet, bátorság, de egyúttal a fegyelmezettség is. Idevágó munkái közül a *J. N. Smirnow's untersuchungen über die ostfinnen* (SUS. Aik. XVII/4) és a *Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen* (SUS. Aik. XXX/5) című tanulmányokon kívül főleg a *Suomensukuisten kansojen esihistoria* (Maailmanhistoria. II., majd módosítva a Suomen suku I. k.) című összefoglalás magaslik ki, amely az avatott kéz rajzolta legelső és máiglan vetélytárs nélküli szerves szép kép az uráli illetőleg a finnugor őskorról. Ez a kép csakhamar általánosan ismertté, népszerűvé lett, sőt nyilvánvaló céljával ellentétben dogmaszerű közhellyé merevedett.

Népe ősi műveltségének kútfőivel foglalkoztában a hagyományos finn népköltészet termékei is többször belesodrótak SETÄLÄ tudományos

érdeklődése körébe. Számos fogas kérdésben a szófejtés segítségével sikerült a folklornak hasznos útbaigazítással szolgálnia, de két nagyszabású munkája, a *Kullervo—Hamlet* című összehasonlító mondatanulmánya és a *Sammon arvoitus* című hatalmas monográfiája a rendkívül magas színvonalú finn szakirodalomban is ritkítja párját.

Nem volna teljes és hű SETÄLÄ tudományos pályájáról rajzolt kegyeletes vázlatunk, ha megfeledekeznénk pompás népszerűsítő műveiről (*Nykyaikuisen kielentutkimuksen periaatteista; Oikeakielisyydestä; Kielellisiä virvatulia ihmisajatuksen tiellä* stb.), évtizedeken át ország-szerte használt iskolai nyelvtanairól, nyelvészettörténeti dolgozatairól, programmértekezéseiről, mesteri tömörséggel írt finn irodalomtörténetéről és mindarról a sok-sok böles kezdeményezésről, indításról, irányításról, amelynek egyebek közt a finn nyelvemlék-kiadásokat, a finn nyelv nagyszótárainak készülését, a FUF. megindulását, a finnugor nyelvészetben egységes fonetikai írásmód meghonosodását, a Kotikielen Seura és a Finnugor Társaság mai virágzását, általában a finn nemzeti tudományosság otthoni népszerűségét és külföldi tekintélyét köszönhetjük. Szíve érezhető, szava hallható, keze látható volt minden olyan közművelődési mozgalomban, amely népe haladását, boldogulását, jogos érvényesülését szolgálta, sőt Finnország sorsdöntő éveiben azt a hazafiúi áldozatot sem habozott meghozni, hogy katedráját elhagyva, könyveit félretéve nehéz politikai szerepet vállaljon.

Az egyes ember alkotásain átgázol az idő, s maradandó hatásra csak az számíthat, aki eszméit dolgozó hívókra hagyhatja örökségül. SETÄLÄ kidőlt, de szelleme él, sugall, ösztönöz, biztat és kötelez. Azok az eszmények, amelyek szolgálatában CASTRÉNNak hajdan el kellett sorvadnia, sehol sem hatnak olyan eleven varázssal, mint Suomiban. A finn nyelvész-nemzedék céltudatos munkamegosztással, önmegtagadó szívóssággal rakja tovább kidőlt mestere tervei szerint az uráli tudományok lenyűgöző méretű alapjait.

ZSIRAI MIKLÓS.

† Donner Kai. (1888. IV. 1—1935. II. 12.)

A hideg értelemhez szóló tudomány oly tárgyilagos letéteményesében, mint aminő a Nyelvtudományi Közlemények, első pillanatra különösen hat talán, ha azt írom, hogy ezt a kötetet sokan érzelmi erők hatalmában fogjuk letenni kezünkől, — annak a mély gyásznak a hatalmában, melyet nyelvtudományunk hazai és finnországi vezéralakjának, GOMBOCZ ZOLTÁNNak és SETÄLÄ EMILNEK elvesztésén érzünk, s amelyet még tetéz az a megindultság, melyet tudományunk egy fiatalabb, de igen érdemesült művelőjének, DONNER KAINAK halálhíre váltott ki bennünk.

DONNER KAI nagy név örököse volt. Atyja, DONNER OTTÓ, egyik úttörője volt a finnugor nyelvészetnek s megalapítója a Finnugor Társaságnak — annak az intézménynek, mely az urál-altaji tudományok művelésén a legnagyobb rendszerességgel és szervezettséggel működik. DONNER KAI ifjúsága a finnugor nyelvtudomány első felvirágzásának kezdetére — arra az időre esett, amikor az atyja által vezetett intézmény az első kutatókat küldte ki nyelvrokainkhoz. Nem csoda tehát, hogy benne is korán felébredt a vágy, hogy élethivatását a nyelvtudomány terén keresse s annak érdekében vállalkozzék a legtöbb önmegtagadást kívánó s legterheesebb feladatra is: rokonaink nyelvének, viszonyainak és történetének helyszíni kutatására. Munkakörét annak a rokonnépnek a köréből választotta ki magának, melynek multját és jelenét a legnagyobb homály takarta, nyelve a rokon nyelvek skáláján a legmesszebb esett a finn nyelvtől s lakhelye is a legtávolabb volt Finnországtól. Ez a nép a szamojéd volt; DONNER KAI életét s majdnem egész tudományos munkásságát a szamojédek és a velük érintkezett népek megismerésének meg a finnugor-szamojéd kapcsolatok felderítésének szentelte.

Hazájából csupán egy nagy előde és egyben mintaképe volt e téren: CASTRÉN MÁTYÁS SÁNDOR, kinek a finnugor-szamojéd nyelvrokonság tudományos igazolhatását köszönhetjük, s akinek szamojéd nyelvtana és szójegyzékei egész DONNER művei megjelenéséig a szamojéd nyelvekre vonatkozó ismereteinknek szinte egyetlen kútfői voltak. „Isäni muisto ynnä hänen työnsä ja pyrkimyksensä ovat olleet minulle hyvänä tukena, ja M. A. CASTRÉNIN vaivoista ja vastuksista rikas tutkijatoimi on kannustanut minua tekemään parhaani“ (atyám emléke, munkája és törekvései szolgáltak számomra szilárd támaszul, és CASTRÉN fáradtságos és viszontagságos kutatópályája ösztönzött, hogy megtegyek minden tőlem telhetőt) — írja DONNER első nagyobb műve előszavában.

Kutatónk első tanulmányútja 1911-től 1913-ig tartott. Az osztyák-szamojédek tanulmányozása volt ez alkalommal a főcélja, de útközben alkalma nyílt a többi szamojéd törzsekkel is megismerkednie. Bejárta az *Ob*, *Tym*, *Ket*, *Jeniszej*, *Taz* és *Csaja* folyók mellékét. Az eredmény: gazdag nyelvtani és szótári anyag — minden szamojéd nyelvből, de legfőképp az osztyák-szamojéd nyelvjárásokból, sok száz mese és közmondás, samán-imák, egy osztyák-szamojéd hősi eposz, több mint 500 fényképfelvétel, fonográflemez, régészeti tárgyak, anthropológiai mérések kb. 100 egyénről és néprajzi gyűjtemény, mely elsősorban a samánizmusnak és általában a szibériai népek vallási életének a megvilágítását szolgálta. — Második útját 1914-ben tette DONNER — a kamaszi-szamojédekhez, hogy megmentse ezek kihalófélben levő nyelvének utolsó maradványait. A feladat sürgősségére jellemző — és egy-

ben elvégzésének jelentőségét növeli — az a körülmény, hogy DONNER szerint ekkor már legfeljebb 10 oly öreg kamaszi-szamojéd élt, akik még tudták anyanyelvüket többé-kevésbé kielégítően beszélni.

E két tanulmányútja után DONNER igen sokoldalú munkásságot fejtett ki hazájában. Egyebek közt mint politikus és közíró is hamarosan előkelő helyet foglalt el, a mellett 1924-től mint az uráli nyelvtudomány magántanára működött a helsinki egyetemen. Tanulmányútjainak könyvek, értekezések, kisebb cikkek stb. alakjában részben nyilvánosságra jutott eredményeit nagy elismeréssel fogadták a különféle tudományágak s mindenekelőtt a nyelvészet. Annál sajnálatosabb, hogy anyaga nagyobb fele mégis feldogozatlanul maradt s hogy az — a kiváló gyűjtő széleskörű speciális ismeretei és a személyes, élményi alap híján — nem is juthat most már a legjobb esetben sem teljes értékéhez. Ahhoz azonban, hogy DONNER munkásságának értékéről s érdemei nagyságáról fogalmat alkothassunk magunknak, elegendők az ő kiadást megért művei is. — Mindjárt első nagyobb nyelvészeti tanulmányában, mely egyszersmind doktori értekezése is volt — Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen (SUS. Toim. XLIX.) — egy meglehetősen bonyolult kérdést old meg. Kimutatja, hogy a szamojéd és finnugor, következésképp tehát az uráli alapnyelvben is elegendő csupán két szókezdő labiális mássalhangzót (*β- és *p-) feltennünk, s szükségtelen az idetartozó csekélyszámú rendellenes kezdő mássalhangzójú kivétel miatt b-, sőt hehezetes *ph- és *bh-val is operálnunk, mint ahogy WICHMANN gondolta Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten című értekezésében (I. FUF. XI.). — 3 tanulmányában [Beiträge zur Frage nach dem Ursprung der Jenissei-ostjaken (SUS. Aik. XXXVII.), Über die Jenissei-ostjaken und ihre Sprache (SUS. Aik. XLIV.), Ethnological notes about the Jenisey-Ostyak (SUS. Toim. LXIV.)] a szamojéd népek szomszédságában élő, de az uráli nyelvcsaláddal semmiféle rokonsági kapcsolatban nem álló ú. n. jenísejei-osztjakkal foglalkozik s arra az eredményre jut, hogy ezek nyelve indokínai nyelv, — mint ilyen, bizonyos tibeti nyelvekkel tartozik együvé, maguk a jenísejei-osztjajok pedig az eredetileg indokínai nyelvet beszélt kirgizek utódai lehetnek. — A Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken (SUS. Aik. XL.) című értekezésében azt fejtegeti, hogy a szamojéd nép még a szamojéd nyelvegység idején — előbb, mint a finnugorok — kapcsolatba jutott a törökséggel s átvett tőlük számos művelődéstörténeti szempontból fontos szót. — Samojedische Wörterverzeichnisse (SUS. Toim. LXIV.) címen közzétette azután a különféle országokban kiadott összes régi szamojéd glosszákat, szójegyzékeket — Castrénénak és a Reguly-Budenz-félének kivételével, s ezáltal a szamo-

jéd nyelvek kutatóinak munkáját nagy mértékben megkönnyítette. Átdolgozta és sajtó alá rendezte PAASONEN osztják szótárát. Siperian samojedien keskuudessa (1915) és Siperia. Elämä ja entisyytys (1933) című könyveiben oly tudományos igényű alkotásokat nyújtott a nagyközönségnek, melyekben az a legérdekfeszítőbb elbeszélés és a legszemléletesebb útleírás alakjában kapja a Szibériára és lakóira vonatkozó ismereteket.

Egyéb tanulmányai közül, melyekkel külön nem foglalkozhatunk, álljanak itt még a következők: Salmin murteen kvantiteettisuhteista (1912), A Samoyede Epic (1913), Quelques traîneaux primitifs (1915), Ornaments de la tête et de la chevelure. Quelques mots sur leur signification (1920), Über samojedisches š- und s- (1920), Über anlautendes t- (tš) und d- (dž) im Kamassischen und in den ausgestorbenen Sajam-samojedischen Mundarten (1923), Zur Vertretung der Konsonantenverbindung Nasal + homorganer Klusil im Tschaja-Dialekt des Ostjaksamojedischen (1924), Über soghdisch *nōm* 'Gesetz' und samojedisch *nom* 'Himmel, Gott' (1925), Über das Alter der ostjakischen und wogulischen Renttierzucht (1927), Samojedische Benennungen der Russen (1928), A rénszarvasnak egy szamojéd nevééről (1930), Kielimaantieteellisistä tutkimuksista Suomessa (1930), Siperialaisia arvoituksia (1933). — Reméljük, hogy azoknak, akikre az elhunyt a szamojéd tudományok folytatását örökségül hagyta, módjukban lesz mielőbb DONNER KAI hátrahagyott anyagának kiadásával újabb emlékeket állítani az ő nevének, melyet ez a kiváló tudós már eddig ismert munkásságával is ragyogó betűkkel beirt tudományunk történetének könyvébe.

LAKÓ GYÖRGY.

† Manninen Ilmari. (1894—1935.)

A kiváló finn etnográfus hirtelen halála mélyen megdöbbsentette magyar barátait. Éppen akkor hunyt el váratlanul 1935. június 14-én, mikor Magyarországról visszatért hazájába közel egy esztendeig tartó közép-európai és balkáni tanulmányútról, szép anyaggal, benyomásokkal gazdagon, tele tervekkel, melyek ha megvalósulnak, bizonyára nagy hasznára váltak volna a magyar néprajzi tudománynak is.

Élete így is gazdag volt eredményekben. Az utóbbi években úgyszólván évről évre jelentek meg új meg új könyvei. Ritka nagyszorgalmú gyűjtő, iskolázott rendszerező, mozgékony, bátor kutató volt; SIRELIUS szellemi irányának folytatója Észtországban, ahova éppen az ő nagy finn néprajzának megjelenése után ment át.

Viipuriban született 1894-ben. Észak-Karjalában nevelkedett, azon a vidéken, melyről első nagyobb tanulmányait írta. Irodalmi munkás-

sága történeti munkával indult meg; doktori értekezésének tárgyát (Die dämonischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben. 1922) a folklóre köréből választotta. De attól fogva, hogy 1922-ben meghívást kapott a tartui észt néprajzi múzeum rendezésére és igazgatására, csaknem kizárólag a tárgyi néprajz művelésének szentelte erejét. 1928-ig maradt az észt múzeum élén s ez alatt a hat év alatt megszervezte és vezette az észt néprajzi gyűjtéseket, tanítványokat nevelt a tartui egyetemen s megindította a tervszerűen egybegyűjtött anyag tudományos feldolgozásának munkáját. Ez időből való tanulmányainak sorából csak kettőt említünk meg. Az egyiket bevezetésül szánta a módszeres munkához; ez az észt néprajzi terminológiát magyarázó kis szótára (Etnograafiline sõnastik. 1925). A másik az érdeklődéséhez különösen közelálló észt népviseletnek egész területét felölelő monográfiája (Eesti rahvariiete ajalugu. 1927).

Mikor SIRELIUS halála után Helsinkibe visszatérve átvette a finn nemzeti múzeum néprajzi osztályának vezetését, nem hagyta abba az észt gyűjtés feldolgozását, hanem ellenkezőleg az eredményeknek végső betakarításához fogott hozzá. Megírta főművét, Die Sachkultur Estlands két kötetét (I. 1931., II. 1933); a harmadikat már nem fejezhette be. S megvetette ezzel az észt néprajz alapjait. Adott anyagot a további kutatás számára — pl. az eddig feldolgozatlan észt halászat alapos ismertetésével — s adott — pl. az építkezés tárgyalásánál — összehasonlító szempontokat és megállapításokat, egészen új művelődéstörténeti távlatokat nyitva meg az észt s a vele szomszédos orosz és balti népek érintkezéseinek vizsgálatához.

Nagy művének befejezésében a finnugor néprajz körébe vágó összefoglalásainak megírása akadályozta meg. Ezen a téren is több tekintetben úttörő munkát végzett. Első ilyen tárgyú könyve még észtországi egyetemi előadásainak anyagából nőtt ki (Soome sugu rahvad. 1929). Előtte már ITKONEN adott ki hasonló munkát a finnugor népekről finn nyelven, de MANNINEN sokkal inkább a tárgyi néprajzra korlátozta ismertetését s ezért is nyújthatott talán egyoldalúbb, de részletesebb s a finnugor népek ismeretébe teljesebben bevezető tájékoztatást. Az sem utolsó jelentősége a képekkel gazdagon illusztrált kötetnek, hogy észt és finn kiadása után Die finnisch-ugrischen Völker (1932) címmel német nyelven is megjelenvén, ez idő szerint az egyetlen könyv, amelyből a külföldiek a finnugor népek műveltségéről áttekintést szerezhetnek.

Írt azután még egy összefoglalást a finnugor népek tárgyi néprajzáról, mely a Suomen suku c. sorozat III. köteteként jelent meg 1934-ben Esineellinen kansatiede címmel. Ez az az utolsó nagyobb munkája, melyre mint úttörő vállalkozásra különösképpen fel akarjuk

hívni a figyelmet. Ez ugyanis előbb említett könyvével szemben rendszerbe próbálja foglalni a tárgy szerint csoportosított anyagot. SIRELIUS még csak bevezetőleg, előzményként ismertette finn néprajzában a finnugor műveltségi hátteret, amennyiben az rokon vonásokat tüntetett fel a finn műveltséghez képest: MANNINEN egy átlag típushoz, a finnugorság egyeteméhez igazította fejtegetéseit, amelynek ősműveltségére orosz, germán és török hatások rakodtak rá évszázadok folyamán. Munkája így nem volt egészen előkészítetlen, mégis az ő érdeme, hogy ezt a kétségekívül vonzó feladatot SIRELIUSnak a finnugor népek vadászataról írt hátrahagyott tanulmányának felhasználásával, nagy irodalmi tájékozottsággal elsőnek végezte el.

Ilyen természetű finn munkákban természetesen nem volt várható, hogy a magyarság néprajza arányosan illesztessék be e jellemzően északkeleteurópai műveltség tárgyalásába. Annál inkább megbecsülendő MANNINENnek az a törekvése, hogy legalább egyes utalásokkal éreztesse a magyarság beletartozását a finnugor népek körébe. E célból kérte fel annakidején VISKI Károlyt, hogy foglalja össze az észtek számára a magyar néprajz főbb eredményeit. Jankó János, Herman Ottó alapvető könyveit is nemcsak ismerte, hanem lépten-nyomon hivatkozott rájuk. Nem lephet meg ez bennünket annál a szerzőnél, akit hozzánk évtizedes baráti kapcsolatok fűztek, s aki utolsó itt tartózkodása idején annyi jelét adta a hozzánk való őszinte ragaszkodásnak.

KROMPECHER BERTALAN.

† Jakubovich Emil. (1883. I. 8—1935. XII. 27).

Még alig enyhült a GOMBOCZ ZOLTÁN hirtelen halála miatt érzett fájdalomunk, amikor újabb megrendítő csapás érte a magyar nyelvtudományt: 1935. december 27-én elhunyt JAKUBOVICH EMIL, a magyar nyelv középkori emlékeinek rendkívül gazdag tudású, nagyérdemű kutatója, magyarázója. A magyar multért rajongó lelkesedéssel dobogó szíve örökre elpihent. Korai elköltözése élesen fájó vesztesége mindazoknak, kik jóságos, meleg szívéhez közel állottak, de nagy vesztesége a magyar tudományosságnak is, amelyet mindvégig odaadó szeretettel és hűséggel szolgált.

Tudományos munkássága szoros kapcsolatban volt hivatali pályájával. Az egyetem jogi karán végzett tanulmányok után 1905-ben a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába lépett, s három évtizeden keresztül a Széchenyi Országos Könyvtárnak és a Múzeum Levéltárának volt tisztviseelője, utolsó éveiben előbb a Könyvtárnak, azután pedig a Levéltárnak igazgatója. A pályája kezdetén álló fiatalember tudós hajlamainak határozott irányt adott a Múzeum tudós főtisztviselői közül FEJÉRPATÁKY

LÁSZLÓ ÉS MELICH JÁNOS közvetlen, személyes hatása. Az ő tanításuk és példájuk buzdította arra, hogy egyetemi éve alatt szerzett történelmi, írás- és oklevéltani ismereteit tökéletesítve, s a nyelvtörténeti kutatás módszerét elsajátítva, folytassa azt a munkát, amelyet SZAMOTA ISTVÁN oly nagy jelentőségű eredménnyel kezdett: középkori latin okleveleink és más írott történeti emlékeink magyar nyelvi anyagának a nyelvtudomány számára való feltárását, értékesítését.

Munkássága első évtizedében értékes adatsorozatokkal gazdagítja középkori nyelvünk ismeretét. Az Oklevél-Szótár kiegészítésére a Múzeum Levéltárában és az esztergomi káptalani levéltárban gyűjtött adataiból szemelvényeket tesz közzé (MNy. X.), majd a magyar onomasticonhoz gyűjtött anyagából mintegy 200 régi magyar női névre vonatkozó okleveles adatokat bocsát a kutatók rendelkezésére (MNy. XI.). Rendszeresen összegyűjtötte a XI—XII. századi oklevelek magyar nyelvi szórványait, de ez a nagyértékű gyűjtemény életében nem került kiadásra.

Nem szűnő buzgalommal és lelkesedéssel végzett munkájának lelki forrása az a mély tisztelet, amelyet a magyar múlt, különösen az Árpádok kora iránt gyermekkorától érzett. Ebből a tiszteletből fakadt szívében a történeti forrásoknak, elődeink életét sokszor csak egy-egy vonással elének táró emlékeinknek szenvedélyes szeretete. Ez a szeretet folytonosan mélyült, erősödött benne, s az emlékeknek mindig behatóbb, alaposabb vizsgálatára ösztönözte. Kutató munkája a nyelvtörténeti adatok feltárásán kívül kiterjedt az emlékek gyűjtésére, koruknak, íróik személyének meghatározására s adataik történeti forrásértékének megállapítására. E sokoldalú munka következtében lett középkori írott emlékeinknek egyik legkiválóbb ismerője, magyarázója.

Gyűjtő munkásságának eredményeként nyelvemlékeink sorozatát több kisebb emlék felfedezésével és közzétételével gazdagította. Nagy szeretettel vizsgálta a legkisebb emléket is, mert mindegyikben fel tudta fedezni a magyar műveltség multjának egy-egy értékes vonását. A magyar rovásírás már középiskolai tanuló korában érdekelte, s ősi keleti műveltségünk e fontos bizonyítékának legrégibb ábécéjét halála előtt két évvel ő fedezte fel és ő adta ki (MNy. XXXI.).

Széleskörű nagy tudásával mindig rendelkezésre állott tudományos életünknek, hogy a fölmerülő kérdések megoldásához hozzájáruljon. Mint kiváló paleografus részt vett a Königsbergi Szójegyzék korának megállapításában (MNy. XII.). Az 1922-ben fölfedezett Ómagyar Máriásiralom kiadása szintén az ő szakértő vizsgálata segítségével történt. Mint a magyar művelődéstörténeti javak felkutatására Bécsbe küldött bizottság könyv- és levéltári szakértője 1923-ban a bécsi volt Udvari, most Nemzeti Könyvtár számos kódexének, kéziratának megállapította magyarországi eredetét. A bizottság működésének köszönhető

több emlékünknél, köztük Anonymus kódexének hazahozatala. Része volt az ő buzgalmának abban is, hogy a Jókai-Kódexet, a legrégebbi írott magyar könyvet, a magyar országgyűlés megszerezte.

Az emlékek vizsgálatán alapulnak azok a nagyobb tanulmányai is, amelyek nemcsak az emlékek gyűjtését, koruk megállapítását szolgálják, hanem általánosabb érdekű tudományos eredményeikkel nyelvtudományi, történelmi, irodalomtörténeti ismereteinket gazdagítják. Ezekben a tanulmányaiban rem annyira új problémákat felvető munkát végez, mint inkább nagy forrásismeretének gazdag adatai alapján továbbfejleszt, megoldáshoz juttat előbb már fejtegetett, de teljesen meg nem oldott kérdéseket. Így A tihanyi alapítólevél olvasásához c. tanulmányában (MNy. XIX., XX.) az oklevél négy magyar szavának olvasását helyreigazítva a magyar hangtörténet több ismert kérdésének megoldását segíti elő kritikailag megvizsgált bőséges adatgyűjteményével. — A háború után magyar nyelvészek és történetírók újra vizsgálják a honfoglalás legfontosabb forrásának, Anonymus gestájának történeti hitelét. JAKUBOVICH nagy lelkesedéssel vesz részt ebben a munkában, több mélyreható tanulmányban fejtegeti az Anonymus-kérdést. Paleografiai vizsgálattal és diplomatikai érvekkel bebizonyítja, hogy a kódex kezdő szava nem *Praedictus magister*, hanem *P dictus magister*, a szerző neve tehát *P mester*, akinek a személyét is megtalálni vélte Péter óbudai, majd székesfehérvári prépostban, aki II. Béla királyunknak volt a jegyzője (Klebensberg-Emlékkönyv 1925.). Amikor HÓMAN BÁLINT kifejti, hogy középkori történetíróink magas műveltségű udvari papok voltak, JAKUBOVICH forráskutatásai során gyűjtött adataival meghatározza több középkori oklevélírónk személyét és kiegészíti gesta- és krónikáiróink személyéről való ismereteinket. Adatai, megállapításai a középkori magyarság magas színvonalú műveltségének kétségtelen bizonyítékai (Adalékok. Ki volt Anonymus és Márkus krónikás? MNy. XX.). — Ugyancsak emlékeinkben, krónikáinkban talált döntő bizonyítékot arra, hogy a honfoglalás korában voltak hősi énekeink, amelyek első személyben szóltak a megénekelte hősről. Krónikáink adatát a rokonépek költészetével és a középzásiai török feliratokkal egybevetve a magyar ősköltészet sokat vitatott problémájára derít világot (Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához. MNy. XXVII.). — Írott emlékeinkhez fűződő tanulmányain kívül kutatásainak nagy jelentőségű eredménye az I. Endre királyunk törvénybe idéző ércbillojának felfedezése és jogtörténeti értékének megállapítása (Turul XLVII.). Tanulmányai az emlékek adatait magyarázva rajzolnak egy-egy újabb vonást a magyar műveltség történetéhez. Épen ezért maradandó értékűek.

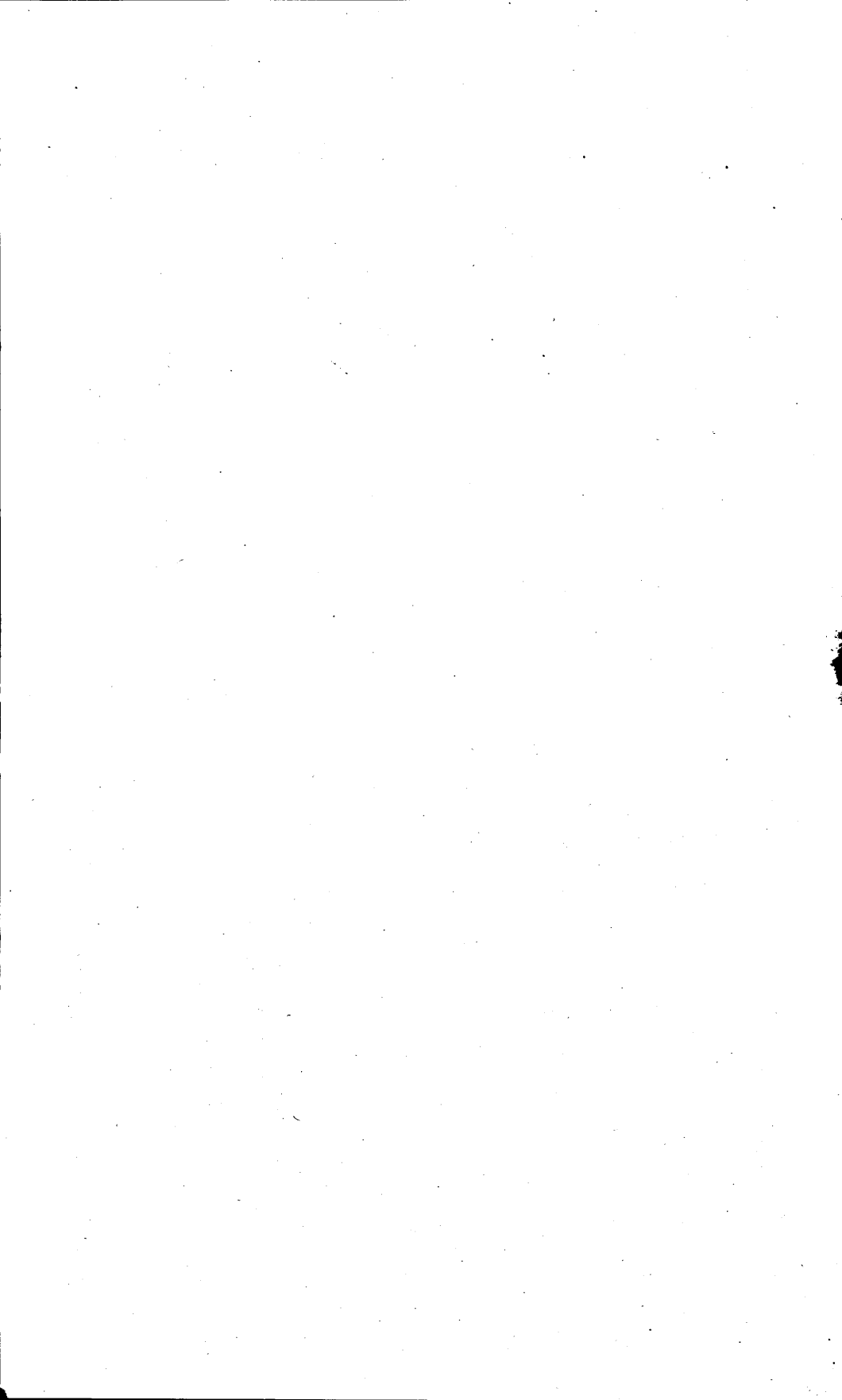
Nem terjeszkedhetünk ki folyóiratainkban megjelent kisebb tanulmányaira, név- és szómagyarázataira, egyes okleveleknek és kisebb

nyelvemlékeknek rendkívül gondos kiadására, de nem hagyhatjuk említetlenül a PAIS DEZSÓVEL együtt szerkesztett Ómagyar Olvasókönyvet, a nyelvtörténeti kutatásnak ezt az eléggé meg nem becsülhető, nagyértékű kézikönyvét. Ez a munka egyrészt biztos útmutatója a nyelvészek középkori okleveleink és más történeti kútfőink nyelvtörténeti célú tanulmányozásában, másrészt mint eredeti oklevelek és egyéb emlékek mintaszerűen kiadott gyűjteménye az Oklevél-Szótár mellett az ómagyar nyelv legfontosabb forrásmunkája.

JAKUBOVICH EMIL kutatásait, tudományos munkásságát mindig önzetlenül, a magyar mult szépségeit megismerni vágyó lelke kielégítésére végezte. Tudós érdemeiért a M. T. Akadémia levelező tagjai, a Szent István Akadémia rendes tagjai sorába választotta, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1925-től titkára, a Magyar Történelmi Társulatnak s a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak pedig igazgató-választmányi tagja volt. A tudományos társulatok elismeréséhez csatlakozott barátainak, tisztelőinek nagy száma, akik benne a végtelenül szerény, páratlanul jószívű, derült kedélyű embert és a hűséges jóbarátot gyászolják. Nemes egyénisége emlékét a baráti könny kiapadása, a gyász fájdalomának elmúlása után is örökre megőrzik tudományos alkotásai.

SÁGI ISTVÁN.

M. kir. udv. könyvnyomda
HORNÝÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca 14.

91.870